

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar

Doktori disszertáció

Csákó Judit

**AZ ÁRPÁD-KORI MAGYARORSZÁG A FRANCIA TERÜLETEN
KELETKEZETT ELBESZÉLŐ KÚTFŐK TÜKRÉBEN**

Történelemtudományok Doktori Iskola
Iskolavezető: Dr. Erdődy Gábor, DSc.

A történelem segédtudományai Doktori Program
A történelem segédtudományai 1000–1526 alprogram
Programvezető: Dr. Borsodi Csaba, CSc.

A bíráló bizottság tagjai:

Elnök: Dr. Bertényi Iván, DSc.
Belső bíráló: Dr. Draskóczy István, PhD.
Külső bíráló: Dr. Veszprémy László, DSc.
Tag: Dr. Gálffy László, PhD.
Titkár: Dr. Thoroczkay Gábor, PhD.
Póttag: Dr. Sággy Marianne, PhD.
Póttag: Dr. Kiss Gergely, PhD.

Témavezető: Dr. Körmendi Tamás, PhD.

Budapest, 2015

ADATLAP
a doktori értekezés nyilvánosságra hozatalához

I. A doktori értekezés adatai

A szerző neve: **Csákó Judit**

MTMT-azonosító: **10032747**

A doktori értekezés címe és alcíme: **Az Árpád-kori Magyarország a francia területen keletkezett elbeszélő kútfők tükrében**

DOI-azonosító: **10.15476/ELTE.2015.162**

A doktori iskola neve: **Történelemtudományok Doktori Iskola**

A doktori iskolán belüli doktori program neve: **A történelem segédtudományai Doktori Program. A történelem segédtudományai 1000–1526 alprogram**

A témavezető neve és tudományos fokozata: **Dr. habil. Körmendi Tamás, PhD.**

A témavezető munkahelye: **ELTE BTK Történelem Segédtudományai Tanszék**

II. Nyilatkozatok

1. A doktori értekezés szerzőjeként

a) hozzájárulok, hogy a doktori fokozat megszerzését követően a doktori értekezésem és a tézisek nyilvánosságra kerüljenek az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban. Felhatalmazom az ELTE BTK Doktori és Tudományszervezési Hivatal ügyintézőjét, Manhercz Mónikát, hogy az értekezést és a téziseket feltöltse az ELTE Digitális Intézményi Tudástárba, és ennek során kitöltse a feltöltéshez szükséges nyilatkozatokat.

b) kérem, hogy a mellékelt kérelemben részletezett szabadalmi, illetőleg oltalmi bejelentés közzétételéig a doktori értekezést ne bocsássák nyilvánosságra az Egyetemi Könyvtárban és az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban;

c) kérem, hogy a nemzetbiztonsági okból minősített adatot tartalmazó doktori értekezést a minősítés (dátum)-ig tartó időtartama alatt ne bocsássák nyilvánosságra az Egyetemi Könyvtárban és az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban;

d) kérem, hogy a mű kiadására vonatkozó mellékelt kiadó szerződésre tekintettel a doktori értekezést a könyv megjelenéséig ne bocsássák nyilvánosságra az Egyetemi Könyvtárban, és az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban csak a könyv bibliográfiai adatait tegyék közzé. Ha a könyv a fokozatszerzést követően egy évig nem jelenik meg, hozzájárulok, hogy a doktori értekezésem és a tézisek nyilvánosságra kerüljenek az Egyetemi Könyvtárban és az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban.

2. A doktori értekezés szerzőjeként kijelentem, hogy

a) az ELTE Digitális Intézményi Tudástárba feltöltendő doktori értekezés és a tézisek saját eredeti, önálló szellemi munkám és legjobb tudomásom szerint nem sértem vele senki szerzői jogait;

b) a doktori értekezés és a tézisek nyomtatott változatai és az elektronikus adathordozón benyújtott tartalmak (szöveg és ábrák) mindenben megegyeznek.

3. A doktori értekezés szerzőjeként hozzájárulok a doktori értekezés és a tézisek szövegének

Plágiumkereső adatbázisba helyezéséhez és plágiumellenőrző vizsgálatok lefuttatásához.

Kelt: **Budapest, 2015. október 16.**

Csákó Judit

a doktori értekezés szerzőjének aláírás

TARTALOM

Előszó	4
Bevezetés.....	6
I. Az Árpád-kori Magyarország (9–13. század) francia területen keletkezett elbeszélő forrásai. Áttekintés.....	14
II. Albericus Trium Fontium és a magyar elbeszélő hagyomány	76
III. A középkori magyar történeti hagyomány mesés elemei Albericus Trium Fontium krónikájának tükrében	90
IV. A magyarok 954. évi kalandozása a francia területek forrásanyagában	108
V. Magyarországi mester a francia eretnekek élén? Néhány megjegyzés az 1251. évi pásztorkeresztes mozgalom történetének elbeszélő forrásaihoz	137
VI. Az Árpád-kori Magyarország (9–13. század) francia területen keletkezett elbeszélő forrásainak kritikai jegyzéke	162
Zárszó	408
Bibliográfia.....	411
Függelék	469

ELŐSZÓ

Doktori munkám alapjául egy megközelítőleg százkilencven kútfőből álló korpusz szolgál: azokat a francia területeken keletkezett narratív forrásokat dolgozom fel, amelyek a 9–13. századi magyarság vonatkozásában adatokat tartalmaznak. Gombos F. Albin csaknem nyolc évtizede a történészszakma rendelkezésére álló *Catalogus fontium*ához kritikai kézikönyv – bár disszertációjában Körmenyi Tamás az 1196–1235 közötti időszak nyugati elbeszélő forrásait részletes vizsgálat alá vette – mindmáig nem készült: jelen feldolgozás formáját a magyar medievisztika ezen adóssága indokolja. A hosszú évtizedeken keresztül oklevélközpontú hazai középkorkutatás a külhoni elbeszélő forrásoknak a legutóbbi időig meglehetősen kevés figyelmet szentelt: a *Catalogus fontium* magyar vonatkozású szöveghelyeit nem egyszer idézi akár az Árpád-kori külkapcsolatok, akár a népünk európai megítélése iránt érdeklődő szakma, ám a Gombosnál szereplő narratív kútfők többségét valójában kevéssé ismerjük. Elsődleges feladatomban ennek megfelelően egy olyan adattár elkészítését tekintetem, amely nem csupán a fentebb említett korpusz forrásainak rövid, az elérhető legmodernebb szakirodalomra támaszkodó bemutatását nyújtja, de – az információáramlás útjait is feltárva – az egyes kútfőkben megőrzött magyar vonatkozásokat is kritikai vizsgálat alá vonja. Hangsúlyoznom szükséges ugyanakkor, hogy a külhoni források általam választott szeletén alapuló kutatásoknak ez csupán az első – bár kétségkívül a leginkább időigényes – lépése.

Előjáróban szeretnék köszönetet mondani mindazoknak, akik munkámat segítették. Hálával tartozom mindenekelőtt témavezetőmnek, Körmenyi Tamás egyetemi docensnek (ELTE BTK), aki előbb szakdolgozójaként, majd doktoranduszaként támogatott. Köszönet illeti továbbá előopponenseimet, Bertényi Iván professor emeritust (ELTE BTK) és Bagi Dániel egyetemi tanárt (PTE BTK), akik a 2015. szeptember 14-i kutatóhelyi vitára benyújtott dolgozatról véleményt készítve tanácsaikkal hozzájárultak a disszertáció végleges változatának elkészítéséhez. Hasonlóképpen köszönöm Draskóczy István egyetemi tanárnak (ELTE BTK) az értekezés előzetes szövegéhez fűzött észrevételeit. A téma feldolgozása során számos hasznos javaslatot kaptam Csukovits Enikő tudományos tanácsadótól (MTA BTK). A disszertáció elkészítésekor felhasznált egyes tanulmányaim alapos javításáért Skorka Renáta tudományos munkatársnak (MTA BTK) és Kiss Gergely egyetemi docensnek (PTE BTK) tartozom köszönettel. Mikó Gábor tudományos segédmunkatárs (MTA–HIM–SZTE–MNL OL Magyar Medievisztikai Kutatócsoport) a kézirat figyelmes átolvasásával segítette munkámat.

Ezen a helyen kell továbbá megemlítenem, hogy a külföldön megjelent forráskiadványokhoz és az idegen nyelvű szakirodalom bizonyos tételeihez az École Française de Rome könyvtárában férhettem hozzá.

Budapest, 2015. október 10.

BEVEZETÉS

Elsőéves doktoranduszhallgatóként keltette fel figyelmemet a 13. századi champagne-i történetíró, Albericus Trium Fontium (Albéric de Troisfontaines, Troisfontaines-i Alberik) a hazai medievisztikában is jól ismert világkrónikájának az a sokat idézett részlete, amely arról számol be, hogy 1091-ben *Logescelaus* királyunk megalapította Somogyvár francia szerzetesekkel – a bencések a dél-franciaországi Saint-Gilles anyaapátságából érkeztek – benépesített monostorát. Nem térnék most ki részletesebben arra az önmagában minden bizonnyal nem különösebben jelentős problémára, amelyet a meglehetősen furcsa névalak alkalmazása – Szent László királyunkat (1077–1095) az 1251 után befejezett kompiláció mellett egyedül a somogyvári apátság alapítólevelének 13. századi másolata szerepelteti így – felvet.¹ A rejtélyes krónikabejegyzést ehelyütt csupán azért említem, mivel – bár külhoni narratív forrásaink magyar vonatkozású szöveghelyei megelőzőleg is látókörmbe kerültek már – a passzus és az ennek nyomán a francia kútfőnek a magyar elbeszélő hagyománnyal is felsejlő kapcsolatai invitáltak első ízben arra a filológiai nyomozásra, amelyet jelen értekezésben immár szélesebb forrásbázisra támaszkodva folytatok. A troisfontaines-i ciszterci szerzetes magyar adatokban különösképpen bővelkedő történeti munkája nem csupán számos szövegkritikai jellegű kérdést vet fel, de jó példát szolgáltat arra is, milyen módon hasznosíthatja a filológiai alapkutatások eredményeit akár az Árpádok államának külhoni összeköttetései iránt érdeklődő politika-, akár a magyarság nyugat-európai megítélését tárgyaló művelődéstörténet.

Dolgozatomban az Árpád-kori magyar történelem nyugati elbeszélő kútfőinek egy csoportját veszem vizsgálat alá: elemzésem tárgyát azok a narratív források képezik, amelyeket a középkori Franciaországban jegyeztek le. Gombos Ferenc Albin 1937–1938-ban három vaskos kötetben jelentette meg az államalapítás előtti korszaknak, illetve a keresztény magyar állam első három évszázadának forrásait. A *Catalogus fontium historiae Hungaricae*-t – amely nemrégiben reprint kiadásban is napvilágot látott – számos hiányosságával együtt is a hazai medievisztika elengedhetetlen segédeszközeként tartjuk számon, ám az Árpád-kori magyar történelem külhoni elbeszélő forrásainak feldolgozása terén napjainkig részleges eredményeket könyvelhet csupán el a középkorkutatás. Néhány, egyetlen forrásra vagy forráscsoportra koncentráló elemzés kivételével alig történt kísérlet a magyar vonatkozású adatokat tartalmazó kútfők filológiai viszonyainak feltárására és a híradások forrásértékének vizsgálatára. Hiánypótló munkaként született meg hét

¹ A téma részletes bemutatását ld. CSÁKÓ 2012 (A), kül. 522–526.

évvel ezelőtt Körmen di Tamás doktori értekezése, amely az 1196 és 1235 közötti magyar történelem nyugati elbeszélő forrásainak kézikönyvszerű feldolgozását nyújtja.² Ezen vállalkozáshoz kívánok jelen disszertációval kapcsolódni, amikor a magyar história francia területen keletkezett elbeszélő kútfőit teszem elemző bemutatás tárgyává. Míg Körmen di kronológiai keresztmetszetet alkalmazva az Imre (1196–1204), III. László (1204–1205) és II. András (1205–1235) uralkodását jelentő négy évtized nyugati narratív forrásait veszi górcső alá, addig magam vertikális metszetben vizsgálódom: korpuszomat a 10–13. századi magyarsággal kapcsolatban információkat szolgáltató elbeszélő kútfők azon szelete képezi, amelyeket egy szűkebb földrajzi egységen belül – vagyis a középkori Franciaországban – jegyezték le.

Dolgozatomban a francia területeken keletkezett és magyar adatokat fenntartó elbeszélő források lehető legteljesebb körű összegyűjtésére törekszem, bevonva vizsgálódásaimba a jelentéktelen utalásokat vagy csekély információértékű tudósításokat is. Fontosnak tartom ugyanakkor már előljáróban leszögezni, hogy a forrásbázis, amelyet a *Catalogus fontium*ból kiindulva összeállítok, törekvésem ellenére sem tekinthető teljesnek. Bár Gombos F. Albinnak a vállalkozás felbecsülhetetlen érdemei mellett sem hiánytalan gyűjtését néhány ponton sikerült ugyan kiegészítenem – bekerült ennek megfelelően korpuszomba az angers-i Szent Móriscsíkese egyház Rajnald nevű főesperesének tulajdonított évkönyv (*Annales qui dicuntur Rainaldi archidiaconi sancti Mauricii Andegavensis*) magyar vonatkozású részlete³ vagy Richardus Cluniacensis (Richard de Cluny) művének egy 10. századi kalandozó hadjáratot említő passzusa⁴ –, a magyar információkat tartalmazó források sorának a jövőben további bővülését remélhetjük.⁵ Mind több krónika, évkönyv vagy hagiográfiai munka szövege válik (kritikai) kiadásban a szélesebb szakma számára is hozzáférhetővé: az utóbbi időszak terméséből megemlíthetjük Sébastien Mamerot magyar vonatkozásokban is gazdag 15. századi kompilációjának reprint *editióját*, amely Guillelmus Tyrius (Guillaume de Tyr, Türoszi Vilmos) nyomán szól az első keresztes hadjárat lovagjainak magyarországi átvonulásáról.⁶ Ugyancsak lehetőséget adhatnak

² KÖRMENDI [2008].

³ ANNALES RAINALDI 85.

⁴ RICHARDUS PICTAVIENSIS (A) 23.

⁵ Gombosnak nem egy ízben csupán a forráskiadvány-sorozatokban (*Recueil des historiens des Gaules et de la France*, *Monumenta Germaniae Historica*) parciális kiadások álltak rendelkezésre: a napjainkban a kutató számára sokkal könnyebben hozzáférhető – esetleg már a 19. század óta a szakma rendelkezésére álló – teljes szövegű *editiók* további magyar vonatkozású részleteket rejthetnek olyan források esetében is, amelyek esetleg a *Catalogus fontium* összeállítója előtt is ismertek voltak már.

⁶ SÉBASTIEN MAMEROT. A kiadványt és a szöveg magyar vonatkozásait a hazai medievisztika számára ismerteti VESZPRÉMY 2010 (A). A késő középkori krónika példa lehet arra is, hogyan kerültek be a latin nyelvű történeti hagyomány elemei a francia nyelvű történetírásba. További, a vulgáris nyelvű irodalomba beszivárgott magyar vonatkozású szöveghelyek feltérképezésére is alkalmas lehet az a viszonylag friss kiadvány, amelynek második kötete a 11–15. századok folyamán francia nyelvre átültetett történeti és irodalmi szövegek repertóriumát nyújtja, ld. GALDERISI 2011.

korábbi ismereteink árnyalására a világhálón digitális formában is növekvő számban fellelhető kéziratok.⁷

A forrásbázis összeállításához meg kell elsőként is határoznom vizsgálatom pontos kereteit. 1. Tisztáznom kell, mit értek értekezésemben az Árpád-kor fogalmán, 2. ahogyan rögzítenem szükséges azt is, mit tekintek feldolgozásomban magyar vonatkozású eseménynek. 3. Pontosabb meghatározást igényel, mely földrajzi területről gyűjtöm egybe a magyar adatot tartalmazó kútfőket, és 4. végezetül döntést kell hoznom arról is, hogy a történeti irodalom mely műfajaira terjesztem ki az elbeszélő forrás fogalmát.

1. A legkisebb nehézséget a kronológiai keretek megválasztása jelenti. Ahogyan fentebb említettem, vizsgálódásaimat nem szűkítem le a francia forrásokban az államalapítás utáni időszak Magyarországnak vonatkozásában fellelhető szöveghelyekre: tárgyalom azokat az adatokat is, amelyek a Kárpát-medencén kívülre vezetett 10. századi kalandozó hadjáratokkal vagy az azt megelőző időszakokkal – a magyarság európai felbukkanásával és megtelepedésével – kapcsolatosak. Ettől az alapelvtől a következő esetekben térek el:

a) A *Catalogus fontium* tartalmaz olyan utalásokat is, amelyek a honfoglalás előtti periódus Kárpát-medencéjéről adnak hírt. A Gombosnál olvasható egyik legkorábbi tudósításunk Nagy Károly 791. évi pannóniai hadjáratára vonatkozik: a hagyományt – a 8. század végén még avarok lakta vidéket Magyarországgént megnevezve – több (egymással filológiai rokonságban álló) kútfő is fenntartotta. A híradás a magyarságképi vizsgálatokhoz, a nyugat-európai forrásanyagban tetten érhető avar–hun és avar–magyar azonosítás kérdéséhez szolgáltat adalékot.⁸ Találunk egyéb passzust is, amely a Kárpát-medencével (mitikus) múltjával, a honfoglalást megelőző időkkel hozható összefüggésbe: a magának Klodvig megkeresztelése révén hírnevet szerzett szentéletű reimsi püspök, Remigius (Rémy) *vitája* szerint Sicambria, a frankok mondabeli hazája Pannóniának és a meótiszi mocsarak vidékének felelt meg.⁹ A hasonló szöveghelyeket – elenyésző számuk miatt – szükségtelennek vélem a korpuszból kiemelni, ám a Gombosnál közölt részleteken túl sem az avarokra, sem a frankok trójai eredetmondájára¹⁰ vonatkozó utalásokat nem tartom feladatommak feltérképezni.

b) Akad olyan kútfő, amely az általam vizsgálni kívánt periódusnál későbbi időszakról szóló tudósításba épített be Árpád-kori eseményre utaló információt. Adrianus de

⁷ Az 1251. évi franciaországi népi mozgalom és annak állítólagos magyar vezetője kapcsán került a kezembe egy máig kiadatlan szöveg, ld. LIVRE DES FAITS DE SAINT LOUIS. A forrást önállóan nem tárgyalom korpuszomban.

⁸ Ld. pl. ANNALES S. BENIGNI DIVIONENSIS 38. Vö. NÉMETH 1999. 122.

⁹ VITA S. REMIGII 291.

¹⁰ A mítosz magyar kapcsolatait tárgyalja ECKHARDT 1943 (A). A témára a francia szakirodalomban ld. részletesebben BEAUNE 1985. 11–54.

Veteribusco (Adrien d'Oudenbosch) Liège-i Krónikájában (*Chronicon Leodiense*), hogy az 1447. esztendőben Eger vidékéről magyarok jöttek Aachenbe: az északfrancia dialektust még abban az időben is beszélő zarándokok hírt adtak arról, hogy őseik egykor vallon *hospesek*ként vándoroltak be mostani hazájukba. A 11. századi vallon betelepülések problematikájával kapcsolatban számos alkalommal faggatóra vont kútfő ugyancsak részét képezi bemutatásomnak.¹¹

2. Értekezésemben hazai vonatkozású híradásként tekintek valamennyi feljegyzésre, amely a 9–13. századi Magyarország történéseivel kapcsolatos. Hasonlóképpen feldolgozom azokat az beszámolókat, amelyek a magyarok Kárpát-medencén kívüli működését érintik: ily módon kerültek látókörömbe nem csupán az ország határain kívül zajló katonai konfliktusok – ezek közül is elsősorban a kalandozók nyugat-európai portyái – vagy az az 1251. évi franciaországi népi mozgalom, amely kútfőink tanúsága szerint magyarországi származású személy (*magister de Hungaria*) vezetésével zajlott.¹² A dinasztikus kapcsolatokra: az Árpád-házi királynék említéseire – a róluk szóló feljegyzések nem feltétlenül magyarországi működésükkel kapcsolatosak –, valamint a magyar hercegnők külhoni házasságkötéseire ugyancsak kitérek, amennyiben a megfelelő részletek Gombosnál szerepelnek. Nem bővítem ugyanakkor korpuszomat a II. András udvarából Tübingiába került Szent Erzsébet életéről beszámoló források további – ráadásul igen terjedelmes – sorával.¹³ A 8. század végi avarokra vonatkozó és Gombosnál is szereplő híradásokat – ahogyan azt fentebb említettem – megtartom korpuszomban, s vizsgálom azokat a 10. századi barbár pusztításokkal kapcsolatos szöveghelyeket is, amelyeket a magyarok helyett esetlegesen a normannokkal kell összefüggésbe vonnunk. Szükségtelennek ítélem ellenben elemzésemben beemelni azokat a *Catalogus fontium*ban közölt részleteket, amelyek a Magyar Királyság határain kívül élő kunokkal vagy vlachokkal kapcsolatosak: ily módon nem képezik részét korpuszomnak Jean de Joinville Szent Lajos-életrajzának balkáni értesüléseket felvonultató szöveghelyei.¹⁴
3. A fentieknél jóval problematikusabb meghatározni azt, mit értek dolgozatomban a középkori Franciaország fogalma alatt. Annál is inkább nehézséget jelent ez, mivel forrásaimat – lejegyzési idejüket tekintve – nem egy esetben évszázadok választják el egymástól, és talán felesleges hangsúlyoznom, mennyire eltérő fogalmakat kell a kései Karolingok és az első Capetingek idejében egymástól jobbra független hercegségekből és grófságokból álló nyugati

¹¹ ADRIANUS DE VETERIBUSCO 1216–1217.

¹² Ld. pl. GUILLELMUS DE NANGIACO (CHRON. LAT.) I. 207–208., 435–436.

¹³ Az Erzsébet-irodalom terjedelmes korpuszát Kőrmendi Tamás ugyancsak elhagyja tárgyalásából, ám az értekezés elején rögzített alapelv ellenére is szükségesnek látja a francia források sorában említeni Rutebeuf történeti adatot – II. András lányának magyarországi születését – is megőrző francia nyelvű verses *vitáját* (*La vie de saint Elysabel*), ld. KÖRMENDI [2008] 3., 163. (2.2.5. sz.).

¹⁴ CF II. 1229–1231. (3032. sz.).

frank területek vagy a százéves háború utáni korszak Francia Királysága alatt értenünk.¹⁵ Értekezésemben – csekély módosításokkal – a mai Franciaország területén keletkezett kútfőket kezelem francia forrásokként. Ettől az elvtől a következő esetekben tekintek el:

- a) Nem tárgyalom teljes körűen az elzászi, illetve (felső-)lotaringiai kútfőket: ezek hagyományanyagukat tekintve jórészt a Német-római Császárság beszámolóíhoz kapcsolhatóak. Nem beszélek tehát francia forrásként a colmari évkönyvi feljegyzésekről (*Annales Colmarienses maiores*, *Annales Colmarienses maiores*)¹⁶ vagy annak a Guntherus Parisiensisnek (Guntherus Alemannus, Gunther von Pairis) a történetírói munkáiról, akit ugyan nem feltétlenül német historikusként tart a medievisztika számon, ám aki a negyedik keresztes hadjárat eseményei mellett – a Birodalomhoz való kötődés egyértelmű jeleként – I. (Barbarossa) Frigyes (1152–1190) tetteit is megénekelte.¹⁷ Bekapcsolom ugyanakkor vizsgálataimba azokat a forrásokat, amelyek a francia hagyományanyaggal mutatott kapcsolatuk vagy éppen a magyarok Rajnán túli kalandozásainak vizsgálata révén látókörmbe kerülnek.
- b) Kiterjesztem gyűjtésemet a mai Belgium részét képező flandriai és vallon vidékek (Alsó-Lotaringia, Hainaut-i / Hennegau-i Grófság, Brabant-i Grófság) forrásanyagára: bár ezek a híradások – hasonlóan az előző csoport kútfőéhez – a német történeti tradícióval ugyancsak mutatnak kapcsolatokat, a Birodalomhoz tartozó területek a francia kultúrkörhöz is számos szállal kapcsolódnak. Döntésemet további érv is alátámaszthatja: az Árpád-kori magyar-francia érintkezések egyik részfejezetét a magyarországi vallon *hospesek*, illetve a szintúgy északfrancia származású hazai főpapok problematikája adja; kútfőink pedig nem egy esetben tartalmazznak erről a kérdéskörrel információkat. Ugyancsak ezen terület forrásanyaga nyújt számunkra segítséget, ha a magyarok második nagyobb galliai kalandozó hadjáratának – a 954. évi katonai vállalkozásnak – az útvonalát kívánjuk feltérképezni.
- c) A középkori francia történeti irodalom sajátos zárványát képezi a 11. századtól meginduló keresztes hadjáratok forrásanyaga: a Szentföldre induló vállalkozásokról hírt adó, részben már ófrancia nyelven keletkezett történetírói alkotásokról még azok az irodalomtörténeti összefoglalások sem felejtenek el szót ejteni, amelyek az elsősorban latinul íródott krónikáknak csekély figyelmet szentelnek.¹⁸ Ezeket a historiográfiai munkákat – jelentőségüknek megfelelően – akkor is francia

¹⁵ A középkori Franciaország fogalmához, a francia nemzet születéséhez ld. BEAUNE 1985.; CIVEL 2006. 2–6.; DAUPHANT 2012.

¹⁶ CF I. 118. (248., 249. sz.).

¹⁷ CF II. 1114–1117. (2668., 2669. sz.) Az elzászi szerzőről ld. KÖRMENDI [2008] 128. (1.6.1. sz.).

¹⁸ Ld. pl. ZINK 1995. 75–76. Akad a latin nyelvű történeti irodalomra ugyancsak részletesen kitérő összefoglalás is: ZUMTHOR 1954.

forrásokként tárgyalom, ha azok a Mediterráneum keleti térségében íródtak. A keresztes államok területén keletkezett kútfők közül a magyar történet vonatkozásában is részletes tájékoztatást nyújt Guillelmus Tyrius (Guillaume de Tyr, Türoszi Vilmos) históriája, amelynek nagy népszerűsége révén számos *continuatio*ja – így az Ernoul és a Kincstartó Bernát (Bernard le Trésorier) nevéhez fűződő változat – is fennmaradt.¹⁹

- d) A fentebb megfogalmazott elvek mentén létrehozott korpusz nem tartalmazza ugyanakkor azokat a narratív forrásokat, amelyek francia származású történetíró munkájaként, ám Európa más vidékein születtek. Hasonlóképpen nem tárgyalom dolgozatomban azok a krónikákat vagy gestákat, amelyeket – köszönhetően annak, hogy a középkorban a francia kultúra több európai királyi udvarban is jelen volt –²⁰ franciául, ám Itáliában vagy éppen Angliában jegyezték le. Nem elemzem ennek megfelelően francia forrásként Geffrei (Geoffroy) Gaimarnak a Magyar Királysággal kapcsolatban is adatokat hozó, vulgáris nyelven íródott angol történetét (*L'Estoire des Engles*)²¹ vagy Martino da Canale velencei históriájának (*Les Estoires de Venise*) ugyancsak francia nyelvű textusát.²²

4. Definiálnom kell végezetül, hogy mit értek dolgozatomban az elbeszélő forrás fogalmán.²³ A nagyobb részt latin, kisebb számban ó- és középfraancia nyelven íródott narratív kútfők, amelyek az értekezés forrásbázisát adják, elsősorban az évkönyv, a krónika vagy a gesta műfajához tartozó szövegek. Bár akad a kútfők sorában versbe szedett tudósítás is – ilyen Philippe Mouskès (Mousquet) 13. századi Rímes Krónikája (*Chronique rimée*) –,²⁴ az elsősorban irodalmi alkotásokként²⁵ számon tartott szövegeket, így a *chanson de geste*-eket

¹⁹ CF II. 909–912. (2174. sz.); 1106–1114. (2658. sz.).

²⁰ CSERNUS 1999. 19.

²¹ A szöveg magyar vonatkozásaira újabban ld. BÁCSATYAI 2013.

²² CF II. (3626. sz.). Vö. KÖRMENDI [2008] 171–172.

²³ A francia–magyar kapcsolatok tárgyalása szempontjából nem lenne elenyésző egyéb forrástípusok jelentősége sem, ám a francia oklevelek magyar vonatkozásai, az ezekről a területekről származó misszilisek vagy a ciszterci generális káptalanok rendi statútumai (CF III. 2161–2165. [4659–4674. sz.]) – még ha ezek a források szerepelnek is Gombosnál – nem képezik részét a vizsgálati korpusznak. Nem kerül így be kútfőim sorába Fulbert chartres-i püspök sokat idézett levele, amely szerint Bonipert, a pécsi egyház feje Priscianus grammatikáját kérte volna a távoli francia vidékről (CF II. 962. [2346. sz.]; FULBERT LEVELE; vö. NEMERKÉNYI 2003.). Nem tárgyalom a somogyvári apátság Saint-Gilles-ben lejegyzett alapítólevelét és a luxeuil-i apátságnak a kalandozó magyarokat említő diplomáját (CF II. 830. [1892. sz.]; 831. [1895. sz.]), Stephanus Tornacensisnek (Étienne de Tournai) a 12. század végi Párizs magyar diákjairól hírt adó leveleit (CF III. 2181–2182. [4697–4698. sz.]; III. BÉLA EMLÉKEZETE 105–106.) vagy Yvo de Narbonne-nak a tatárjárás korának értékes kútfőjeként számon tartott episztoláját (a szöveget GY. RUITZ IZABELLA fordításában ld. TATÁRJÁRÁS 297–302.).

²⁴ CF III. 1973–1976. (4252. sz.).

²⁵ Mivel a középkorban irodalmi alkotás és történeti munka fogalma nem vált el egymástól, nem minden problémától mentes a szövegek irodalmi jellegére hivatkoznom, amikor a népnyelven keletkezett énekeket és regényeket tárgyalásomból elhagyom. Azt, hogy ezen műfajok Karl Lajos, Eckhardt Sándor vagy Szabics Imre által vizsgált magyar vonatkozásaival jelen munkában nem foglalkozom, két indok magyarázza. 1. Egyfelől értekezésem elsődleges célja az, hogy a *Catalogus fontium*ban szerepeltetett szövegek jobb megismeréséhez nyújtsak a szakma számára segédletet, és rávilágítsak arra, hogy hogyan tudja a medievisztika a külhoni elbeszélő forrásokat a filológiai alapkutatások eredményeit is bevonva hasznosítani.

vagy a magyar vonatkozást tartalmazó regényeket, Gomboshoz hasonlóan magam sem kezelem történeti forrásokként. A hagiográfiai munkák ugyanakkor eltérő műfaji jellegzetességeik ellenére is nem egy esetben őriztek meg számunkra a szigorú értelemben vett historiográfiai irodalom termékeihez hasonló információkat – tehát valódi történeti adatokat –, így ezeket a kútfőket nem látom szükségesnek vizsgálódásaim köréből kizárni. A *viták*, *translatiók* és *miraculák* magyar vonatkozású híradásai többségükben a kalandozásokhoz kapcsolódnak: egy-egy egyházi intézmény korai története kapcsán olvashatunk a portyázók pusztításairól. Egy további indok is szólhat ezen forrásoknak a korpuszba való felvétele mellett: a hagiográfiai irodalom egy-egy alkotása – a csodás epizódok ellenére is – több ízben hozható az adott egyházban készült történeti feljegyzésekkel összefüggésbe.²⁶

Értekezésem elsődleges feladatának a fenti elvek mentén kialakított forrásbázis feldolgozását: a korpusz belső filológiai viszonyainak feltárását, a francia területekhez kapcsolható elbeszélő források magyar adatainak értékelését tekintem. Vizsgálataim eredményeinek elsősorban két alkalmazási lehetőségét látom: a külhoni narratív kútfők magyar adatainak kritikai vizsgálata egyfelől segítséget nyújthat a 9–13. századi Magyarország külkapcsolatainak kutatója számára, másfelől pedig számot tarthat a magyarság európai megítélése iránt érdeklődő művelődéstörténész érdeklődésére.

Disszertációm első – elemző jellegű – egységében elsőként is részletes áttekintést adok a kútfőbázisról. Bemutatom, hogy mikor és mely tartományokban kerültek lejegyzésre azok az igen eltérő műfajokat képviselő és kisebb hányadukban már népnyelven megszövegezett elbeszélő források, amelyek az Árpád-kori magyar történelemmel kapcsolatban adalékot szolgáltatnak.

Míg az értékelhető történeti adatokat tartalmazó *chanson de geste*-ek a *Repertorium fontium*ban szerepelnek, addig ezek magyar szempontból is érdekes passzusai Gombos gyűjtésébe nem kerültek be: nem láttam ennek megfelelően szükségesnek korpuszomat ezekkel az alkotásokkal tovább bővíteni. 2. Bár középkori műfajokról szólva talán valóban hibás koncepció irodalmi és történeti források distinkciója, azt el kell ismernünk, hogy jellegüknél fogva a *chanson de geste*-ek vagy a regények más típusú vizsgálatokra adnak lehetőséget, mint a krónika- és évkönyvszövegek vagy a *vita*- és *translatio*irodalomnak a kalandozó magyarok betöréseiről hírt adó termékei. A mesés motívumok nem egy esetben utóbbiakból sem hiányoznak, ám ezeket a kútfőket mégiscsak szigorú értelemben vett történeti adatok után kutatva vesszük górcső alá. Ezzel szemben a *chanson de geste*-ek vagy a regények – amelyekben mitikus ködbe burkolva sejlik csupán fel a magyar történelem – sokkal inkább szolgáltatnak ahhoz adalékot, hogyan formálódott a Nyugat-Európában a magyarságról alkotott kép a középkor századai folyamán: az ilyen irányú művelődéstörténeti elemzések során elengedhetetlennek vélem ezen források tanúságtételének felhasználását. Ha disszertációmban nem is tárgyalom részletesebben az említett műfajokat, az értekezésben feldolgozott forrásbázison alapuló későbbi vizsgálatok során indokoltnak látom, hogy – legalább egy, az irodalomtörténet megelőző eredményeit részletesebben ismertető fejezet erejéig – a hősi énekek és regények magyarjaira is kitérjek.

²⁶ Akad azonban olyan eset is, amikor egyértelműen az irodalmi alkotásokhoz, a középkori Magyar Királyságról a nyugati területeken keringő mesékhez hasonló momentumot olvashatunk északfrancia területen keletkezett *vitában*: Szent Veronával kapcsolatban őrizte meg életrajza (*Vita sanctae Veronae*) azt az adatot, hogy a lányt a magyar uralkodó, egy bizonyos Konrád egyetlen fiához akarták volna feleségül adni. Ld. CF III. 2617–2618. (5103. sz.). A szöveget dolgozatomban – az elbeszélés jellegére való tekintettel – nem tárgyalom.

Szólok ezt követően a magyar utalások természetéről és az általam vizsgált passzusok filológiai kapcsolatrendszeréről is. Bár a magyar adatok hasznosításának lehetőségére összefoglaló fejezetemben is hozok példákat, négy további esettanulmánnyal is illusztrálom, hogy milyen vizsgálatokra is kínál a korpusz lehetőséget. Magyar vonatkozású szöveghelyeinek különösen magas száma miatt kiemelkedő helyet foglal el forrásbázisomban Albericus Trium Fontium fentebb már említett világkrónikája: a champagne-i forrás közvetlenül magyar földről szerzett értesüléseinek két egységben is figyelmet szentelek. Tárgyalom egyfelől, milyen módon juthatott a távoli országról szerzett híreinek birtokába Troisfontaines ciszterci apátságának történetírója: ezen a ponton – a kútfő hipotetikus somogyvári kapcsolata mellett – ki kell térnem annak problematikájára is, miféle kapcsolatot sejtetnek a magyar elbeszélő hagyománnyal a forrásban a korai históriáinkról olvasható közlések. Önálló fejezetben foglalkozom a 13. századi kompiláció mondaszerű adalékaival: a vizsgálat újfent igazolhatja, hogy Albericus világkrónikájával olyan külhoni elbeszélő forrás kerül a kezünkbe, amelyet a magyar történeti hagyomány formálódását kutatva sem hagyhatunk figyelmen kívül. A 954. évi lotaringiai és észak-franciaországi kalandozó hadjárat forrásközpontú bemutatása azt szemlélteti, hogy a filológiai alapkutatások az eseménytörténeti rekonstrukció árnyalását is lehetővé tehetik. A francia narratív kútfők magyar vonatkozásait feltérképezve – ahogyan azt fentebb jeleztem is – találkozunk egy népi keresztes mozgalommal, amely a Szentföldön raboskodó IX. (Szent Lajos) (1226–1270) kiszabadítására Pikárdiában indult 1251-ben. Az ún. pástorkeresztesek állítólagos magyarországi vezetője iránt érdeklődő esettanulmány azt mutathatja meg, hogy a filológiai módszer a magyarságképi elemzések során is hasznosnak bizonyulhat. Itt szükséges megjegyezni, hogy a *magister de Hungaria* személye utáni nyomozás – bár a kiindulópontot vizsgálati korpuszom szolgáltatta – szélesebb forrásbázisra épül, mint amelyet a *Catalogus fontium* alapján feltérképezhetünk: óhatatlanul ki kell térnem az események azon forrásaira is, amelyek nem francia területeken kerültek lejegyzésre, vagy amelyek a magyar származásának mondott mestert nem említik. Utóbbi beszámolókkal – lévén, hogy franciaországi eseményeket tárgyalnak – adattáramat nem kívánom ugyanakkor bővíteni.

Doktori munkám második részével, az 1301 előtti magyar történelem vonatkozásában információkat tartalmazó francia források kritikai jegyzékével reményeim szerint olyan segédletet adhatok a szakma kezébe, amely nem csupán a szövegkritika művelőinek figyelmét keltheti fel, de haszonnal forgathatja azt az Árpád-kori külpolitika vagy a középkori Nyugat-Európa magyarságképe iránt figyelmet tanúsító történész is.

I. AZ ÁRPÁD-KORI MAGYARORSZÁG (9–13. SZÁZAD) FRANCIA TERÜLETEN KELETKEZETT ELBESZÉLŐ FORRÁSAI. ÁTTEKINTÉS

Értekezésemben megközelítőleg százkilencven, a francia területekhez kapcsolódó elbeszélő kútfőt dolgozok fel.²⁷ Amint azt bevezetésemben is hangsúlyoztam, a gyűjtést korántsem tekinthetjük teljesnek: míg aligha kell számítanunk arra, hogy további, a magyar történelemre nézve primer forrásként értékelhető részletek váljanak nagyobb mennyiségben a szakma előtt ismertté, addig a másodlagos hagyományt képviselő szöveghelyek száma minden bizonnyal a későbbiekben is gyarapodni fog. A korpusz bővülésének lehetőségétől most eltekintve vizsgálataimat egy meghatározott kritériumok mentén összeállított zárt forrásbázisra alapozom: a következőkben arra teszek kísérletet, hogy ennek a forráscsoportnak a sajátosságait felvázoljam. Szólnom kell arról, hogy milyen kútfőim időbeli vagy földrajzi megoszlása, s ugyancsak ismertetnem szükséges, mely műfajok képviseltetik magukat a vizsgálati anyagban, és milyen mértékben jelentkezik a korpuszban a népnyelvűség. Áttekintő dolgozatomban összefoglalóan térek továbbá ki arra, miféle magyar vonatkozású adatok szerepelnek forrásaimban, és milyen vizsgálatokra nyújtanak lehetőséget a különféle híradások. Nem hanyagolható el mindezek mellett az sem, hogy honnan származnak az Árpádok Magyarországgal kapcsolatos információk, s milyen, a korpuszon belüli és kívüli filológiai kapcsolatokat mutat külhoni kútfőink általam bemutatásra kiválasztott csoportja.

I.

Lássuk elsőként is a 9–13. századi magyarság francia területen keletkezett elbeszélő forrásainak legfontosabb jellemzőit! Bár a magyar vonatkozású adatok után nyomozva a gazdag francia történeti hagyomány egyetlen szeletébe nyerhetünk csupán bepillantást, a feltérképezett forrásbázis kellőképpen széles ahhoz, hogy a Rajnán túli vidékek (és a francia kultúrkörhöz tartozó keresztres államok) történeti irodalmának néhány sajátosságára ráirányítsa figyelmünket.

*

²⁷ Áttekintésem az értekezés adattári részén alapul. Hivatkozásaimban a forrásoknak a szakirodalomban bevett és általam is használt megnevezése vagy a szerző nevének latinos alakja mellett az adattári egységben szereplő sorsszámokat tüntetem fel.

Ahogy az a bevezetőben elmondottak is jelzik, kútfőim meglehetősen széles időbeli skálán mozognak. Akad közöttük Karoling-kori költemény: a *Catalogus fontium* nyomán összeállítható korpusz legrégibb darabja a nagy valószínűséggel a 7. századra keltezhető *Versus de Asia et de universi mundi rota* (Vers Ázsiáról és a teljes földkerekségről). Bár a földrajzi ismereteket versebe szedő alkotás – amely a magyarság európai feltűnése előtti Kárpát-medencéről rögzít adalékot – már csupán műfaja révén is kizárható lenne a tárgyalásból, a Pannónia gazdagságát említő s így módon a kereszties irodalomban jelentkező tradícióra rímelő szöveghelyet gyűjtéséből nem rekesztettem ki.²⁸ Hasonlóképpen kivételként tartottam meg a forrásbázisban a korpusz legfiatalabb tételét: azt a *Praeclara Francorum facinoraként* (A frankok nagyhírű cselekedetei) ismert kútfőt, amely valójában nem egyéb, mint a 14. századi domonkosrendi történetíró, Bernardus Guidonis (Bernard Gui) *Flores chronicorum*ának (A krónikák virágai) 16. századi töredékes kiadása.²⁹ Jóllehet középkori történeti munka kora újkori *editió*jával állunk tehát szemben, azt – mivel mind Gombosnál, mind pedig a *Repertorium fontium*ban önálló címszóként szerepel – jegyzékemben is célszerűnek láttam már csupán az olvasó könnyebb tájékozódása végett is így módon tüntetni fel.

A két szélső példától eltekintve összeállításomat olyan szövegek képezik, amelyek a 9. század és a 15–16. század fordulója között születtek (*ld. I. sz. függelék*). Bár több évkönyvvel találkozhatunk, amelynek első információit a honfoglalást megelőzően jegyezték be – ilyen a 937. évi kalandozásról hírt fenntartó *Annales sanctae Columbae Senonensis* (A sensi Szent Kolumba-apátság évkönyve) –,³⁰ a gyakorta több évszázadon keresztül vezetett történeti feljegyzések esetében a keletkezés idejének azt az időszakot tekintem, amelyben a forrás (első) magyar vonatkozású értesülése a kéziratba bekerülhetett. Így módon csupán két olyan kútfővel kell számolnunk, amely 9. századi szerző tollából tartott fenn a magyarokkal összefüggésbe vonható híradást. A reimsi Hincmarus érsek (845–882) a szerzője mind az *Annales Bertiniani* (A Szent Bertinus-apátság évkönyve) azon passzusának, amelyet népünk első európai feltűnése kapcsán szokás említeni,³¹ mind pedig annak a szentéletrajznak (*Vita sancti Remigii Remensis*), amely a magyarokról nem beszél ugyan, ám a mítosz szerint Trójából eredeztethető frankok egykori hazájaként a pannóniai Sicambiát tünteti fel.³² Húsnál is több olyan forrásról van tudomásom, amelyet a Kárpát-medencéből kiinduló nyugat-európai portyázásokkal egyidejűleg vagy néhány évtizeddel a hadjáratok után jegyeztek le, ám a legtöbb, a tárgyalásomba bevont kútfő a 11–13. századok folyamán keletkezett. Csaknem negyven forrás illusztrálja a 11. század történeti irodalmát: a kalandozások kései híradásai mellett találkozhatunk az államalapítás koráról vagy a Szent István utáni trónharcokról immár önálló tudósításokat fenntartó munkákkal is (Ademarus

²⁸ *Versus de Asia et de universi mundi rota* (166.).

²⁹ *Praeclara Francorum facinora* (150.).

³⁰ *Annales sanctae Columbae Senonensis* (12.).

³¹ *Annales Bertiniani* (8.).

³² *Vita sancti Remigii Remensis* (183.).

Cabannensis, Rodulfus Glaber).³³ Hasonló számú narratív kútfőt térképeztem fel a 13. századból: az ekkor keletkezett kompilatív világkrónikák között több is akad, amely – igaz, rendszerint korábbi kútfőkből kölcsönzött – magyar adatokat közöl (Albericus Trium Fontium, Helinandus de Frigido Monte, Vincentius Bellovacensis).³⁴

A leginkább jól reprezentált azonban minden kétséget kizáróan a 12. század: forrásaim harmada került valamikor 1101 és 1200 között lejegyzésre. Gazdagítja ezt a csoportot nem csupán Sigebertus Gemblacensis (Sigebert de Gembloux) 1112-ig ívelő népszerű világkrónikája – amelynek folytatásai (*Auctarium Aquicinense*, *Continuatio Aquicinctina*) ugyancsak tartalmazzak az Árpád-kori Magyarországgal kapcsolatos utalásokat –,³⁵ de azok a beszámolók is, amelyek az első keresztes hadjáratról és nyugati seregek 1096. évi magyarországi átvonulásával kapcsolatosak. Utóbbiak sorában legrészletesebbként említhetjük Albertus Aquensis (Albert d’Aix, Albert von Aachen) leírását,³⁶ amelyet Guillelmus Tyrius (Guillaume de Tyr, Türoszi Vilmos) utóbb népnyelvű fordításaiban is elterjedt *historiája* átvett.³⁷

Bár a 9–13. századi magyar történelemmel kapcsolatos értesülések késő középkori elbeszélésekben is feltűnnek, a 14–15. századi munkák viszonylag kis számban emlékeznek meg – a korábbi hagyomány nyomán – a kalandozások koráról vagy az államalapítás utáni három évszázad valamely magyar vonatkozású eseményéről. Míg a 14. század alig egy tucatnyi elbeszélő forrással képviselteti magát, addig annál is csekélyebb számban találkozunk a korpuszban 15. századi összeállításokkal. Legfiatalabb narratív kútfőink – a *Praeclara Francorum facinorával*³⁸ most nem számolva – az 1498 után elkészült *Chronicon Belgicum magnum* (Nagy Belga Krónika)³⁹ és a talán már a 16. század első éveire keltezhető *Chronicon sancti Bavonis Gandensis* (A genti Szent Bavo-apátság krónikája).⁴⁰

*

Tekintsük át mindezek után, hol keletkeztek azok az elbeszélő források, amelyekkel értekezésemben foglalkozom (*ld. 2. sz. függelék*)! A történeti irodalom műfajait tárgyalva a maguk helyén szólok a keresztes beszámolókról: ezen a ponton annyit tartok csupán szükségesnek rögzíteni, hogy elbeszélő kútfőimnek egy csekély hányada – a Mediterráneum keleti térségébe vezetett katonai vállalkozásokhoz kapcsolódó kútfők egy része – nem a Rajnán túli területeken, hanem az újonnan létrejött keresztes államokban került lejegyzésre. Bár akadtak olyan lovagok is – így a negyedik keresztes hadjárat résztvevője, Robert de Clari –, akik tapasztalataikat hazatérésük

³³ Ademarus Cabannensis (1.); Rodulfus Glaber (161.).

³⁴ Albericus Trium Fontium (4.); Helinandus de Frigido Monte (113.); Vincentius Bellovacensis (169.).

³⁵ Sigebertus Gemblacensis (162.); Auctarium Aquicinense (39.); Continuatio Aquicinctina (74.).

³⁶ Albertus Aquensis (5.).

³⁷ Guillelmus Tyrius (111.).

³⁸ Praeclara Francorum facinora (150.).

³⁹ Chronicon Belgicum magnum (54.).

⁴⁰ Chronicon sancti Bavonis Gandensis (53.).

után foglalták írásba, a történetírás Keleten is kibontakozásnak indult.⁴¹ Az *Outremer* krónikatermésének legismertebb darabja kétségkívül Guillelmus Tyrius számos *continuatió*t megért *Historia rerum in partibus transmarinis gestarum* (A tengerentúli részeken megeseett dolgok története), amely – igaz, kölcsönzött – magyar adatai révén jelen gyűjtésbe is bekerült.⁴² Hasonlóan Palesztinában működött az az Ernoul – Ibelini Balian fegyverhordozója –, aki a türoszi érsek 1184-ig ívelő történeti munkáját a 13. század elején folytatta: az ófrancia nyelvű összeállítás már szárazföldi történetíró, a pikárdiai Corbie Bernard (Bernard le Trésorier, Kincstartó Bernát) nevű szerzetesének átdolgozásában maradt korunkra.⁴³ Ugyancsak kiemelhetjük Geoffroy de Villehardouin Konstantinápoly hódoltatásáról szóló – és egyúttal Zára 1202. évi elestét is említő – históriáját (*La conquête de Constantinople*): a 13. századi krónikás a Latin Császárság megalakulását követően a Peloponnészoszon foglalta írásba ófrancia nyelven a Montferrat-i Bonifác vezetésével indult hadi vállalkozás eseményeit.⁴⁴

A keresztes államok irodalmára tett rövid kitekintés után nézzük, mit mondhatunk mármost el azokról a forrásokról, amelyek a Rajnától nyugatra fekvő grófságok és hercegségek területén íródtak! Elsőként is rögzítenünk kell, hogy a korpuszt képező kútfőket javarészt Közép- és Észak-Franciaországban jegyezték le. Alig akad a feldolgozott forrásanyagban olyan történeti munka, amely a Loire völgyétől vagy Burgundiától délebbre született volna. Kis számú magyar vonatkozású kútfő maradt ránk Poitouból – ilyen az első ezredforduló krónikásának, Ademar Cabannensisnek (Adémar de Chabannes) az akvitániai hercegek történetét előadó *Historiája* (angoumois-i vidék)⁴⁵ vagy Richardus Cluniacensisnek (Richard de Cluny) a 12. századi világkrónikája (aunis-i vidék).⁴⁶ Hasonlóképpen kevés forrást ismerek a limousini vagy a lyoni tájról (Lyonnais): előbbi területről a Guillelmus Godelnek (Guillaume Godel) tulajdonított krónikát⁴⁷ vagy a vigeois-i bencésként a fejét történetírássra adó Gaufredus de Bruil (Geoffroy du Bruil) művét,⁴⁸ míg utóbbiról Humbertus de Romanis (Humbert de Romans) 13. századi traktátusát (*Opus tripartitum*) említhetjük.⁴⁹ A délfancia régiót (*Gothia*, Languedoc) korpuszomban a kalandozók 935. évi betöréséről tudósító Nîmes-i Krónika (*Chronicon Nemausense*)⁵⁰ mellett – a portyázás éppen ezt a területet sújtotta – az a Bernardus Guidonis képviseli, aki toulouse-i inkvizítorként a kathar eretnekek elleni küzdelemben szerzett a maga számára a 13–14. század fordulóján hírnevet. A domonkos szerző a magyarországi provincia első perjelét, Paulus Hungarust

⁴¹ Robert de Clari (159.).

⁴² Guillelmus Tyrius (111.).

⁴³ Chronique d’Ernoul et de Bernard le Trésorier (81.).

⁴⁴ Geoffroy de Villehardouin (96.).

⁴⁵ Ademar Cabannensis (1.).

⁴⁶ Richardus Cluniacensis (153.).

⁴⁷ Chronicon quod dicitur Guillelmi Godel (61.).

⁴⁸ Gaufredus de Bruil (93.).

⁴⁹ Humbertus de Romanis (122.).

⁵⁰ Chronicon Nemausense (68.).

is megnevező rendtörténeti munkája⁵¹ mellett a Montpellier közelében fekvő Lodève püspökeként egy magyar utalásokban bővelkedő világkrónikát (*Flores chronicorum*) is hagyott ránk.⁵² Bár Petrus Sarnensis (Pierre de Vaux-de-Cernay), az albigensek elleni keresztes hadjárat krónikása egy Párizs környéki ciszterci monostorból kelt útra, hogy Simon de Montfort kíséretében a negyedik keresztes hadjáratban részt vegyen, a tollából ránk gesta (*Historia Albigensium*) hasonlóképpen ahhoz a Dél-Franciaországhoz kapcsolódik, ahová a szerző azután apátját, a Carcassonne püspökévé tett Guidót is követte.⁵³ A provence-i Arles-ban alkotott a 13. század elején enciklopedikus művet író Gervasius Tilberiensis (Gervaise de Tilbury).⁵⁴

Melyek mindezek után a leghangsúlyosabban reprezentált vidékek? Míg az Atlanti-partvidéken fekvő tartományok közül a Bretagne-félsziget historiográfiai terméséből egyedül Baldricus Burguliensis (Baudri de Bourgueuil) keresztes beszámolóját idézhetjük,⁵⁵ addig jóval több kútfőt kapcsolhatunk a Loire völgyéhez. A Saint-Denis-t megelőzően a dinasztikus történetírás központjaként számon tartható Fleury apátságából (Saint-Benoît-sur-Loire) nem csupán a 10. századi hadjáratokat említő évkönyvek (*Annales Floriacenses*, *Annales Floriacenses breves*)⁵⁶ maradtak ránk, de itt alkotott az a Hugo nevű szerzetes (Hugo Floriacensis, Hugues de Fleury) is, akinek két munkájában (*Historia ecclesiastica*, *Liber modernorum regum Francorum*) találunk magyar vonatkozású szöveghelyet.⁵⁷ Az Orléans közelében fekvő bencés monostor mellett a Loire térségéből egyéb kútfőket is feltérképezhetünk, amelyek népünkről szót ejtenek. Az angers-i Szent Móric-székesegyház egy napjainkra elveszett kéziratának a közvetítésével terjedt el az Anjou-vidék – pontosabban Anjou, Maine és Vendôme grófságok – történeti hagyományában az a Flodoardusra visszavezethető közlés, amely a magyarok 935. évi burgundiai betörésével kapcsolatos. A hírt olvashatjuk nem csupán egy 12. századi – a korábbi szerkesztésre támaszkodó – angers-i évkönyvben (*Annales qui dicuntur Rainaldi archidiaconi sancti Mauricii Andegavensis*),⁵⁸ de a saumuri Szent Florentinus- és a vendôme-i Szentháromság-apátságok történeti feljegyzéseiben (*Annales sancti Florentii Salmuriensis*, *Annales Vindocinenses*) is.⁵⁹ A Maine tartomány központjában fekvő Le Mans 12. századi esperesének – utóbb Tours érsekének –, Hildebertus de Lavardinónak a tollából maradt ránk annak a IX. Leó pápának (1049–1054) az életrajza, aki 1052-ben Pozsony alatt is megfordult, hogy III. Henrik (1039–1056) és I. András között békét közvetítsen.⁶⁰ A Loire Sarthe nevű mellékfolyójának a két partján elterülő városban egy gesta

⁵¹ Bernardus Guidonis: *Catalogus magistrorum generalium* (45.).

⁵² Bernardus Guidonis: *Flores chronicorum* (43.).

⁵³ Petrus Sarnensis (148.).

⁵⁴ Gervasius Tilberiensis (96/A.).

⁵⁵ Baldricus Burguliensis (41.).

⁵⁶ *Annales Floriacenses* (15.); *Annales Floriacenses breves* (16.).

⁵⁷ Hugo Floriacensis: *Historia ecclesiastica* (120.); Hugo Floriacensis: *Liber modernorum regum Francorum* (121.).

⁵⁸ *Annales qui dicuntur Rainaldi archidiaconi sancti Mauricii Andegavensis* (32.).

⁵⁹ *Annales sancti Florentii Salmuriensis* (67.); *Annales Vindocinenses* (49.).

⁶⁰ *Vita sancti Hugonis abbatis Cluniacensis* (177.). Ld. még MAKK 1993. 74.

episcoporum (Actus pontificum Cenommanis) is íródott, amelyet magyar vonatkozásai miatt ugyancsak nem hagyhatunk figyelmen kívül.⁶¹ A hazai történelem külhoni elbeszélő forrásai után vizsgálódva hasonlóképpen szólnunk kell a Loire-völgyi érseki város, Tours 13. századi világhírnékiről (*Chronicon Turonense magnum*), amely a Szent Márton-székesegyház egy kanonokának tollán született (Touraine vidéke).⁶²

Néhány kútfő képviseli csupán a közép-franciaországi Berry és Nevers tartományokat. Előbbi hercegség – vagyis a bourges-i vidék – elbeszélő irodalmából a déols-i bencés apátság 14. századi történeti feljegyzései (*Chronicon Dolensis coenobii*)⁶³ vagy a Szent Genulphus-monostor (Saint-Genou de l'Estrée) patrónusának csodái (*Miracula sancti Genulphi*)⁶⁴ kerültek látókörmbe, míg utóbbi történeti régióból azt az *Annales Nivernenses*t (Nevers-i Évkönyv) említhetjük, amely egyetlen – s nem különösebben jelentős – értesülést hoz a magyar kalandozásokkal kapcsolatban.⁶⁵ Jóval több magyar utalást tartalmazó forrással találkozunk, ha átlépünk a Nevers-i Grófsággal szomszédos Burgundia területére. Megállapíthatjuk egyfelől, hogy szép számban akadnak olyan források, amelyek a 10. századi burgundiai magyar betörések történetét illusztrálják. Ezek sorában szükséges említést tennem a sensi tradícióról: a Champagne és Burgundia határán elhelyezkedő érseki város korai feljegyzései (*Annales sanctae Columbae Senonensis, Notae Senonenses*)⁶⁶ mellett a későbbi hagyományban (*Historia Francorum Senonensis* vagy *Translatio sanctorum Saviniani, Potentiani et Abtini*) is nyomát leljük a kalandozók pusztításainak.⁶⁷ A Kárpát-medencében megtelepedett nép nyugat-európai portyázásairól Bèze-ből (*Annales Besuenses, Chronicon Besuense*),⁶⁸ Tournus-ből (Falco *Chronicon Trenorchiensis*),⁶⁹ Lure-ből (*Vita sancti Deicoli abbatis Lutrensis*)⁷⁰ vagy Dijonból (*Miracula sancti Apollinaris*)⁷¹ is maradtak ránk lokális jellegű híradások. A tartomány déli részén fekvő nagyhírű bencés apátság, a 911-ben alapított Cluny Jotsaldus (Jotsauld) nevű szerzetesének tollán a 11. század közepén keletkezett Odilo apátnak (994–1049) az a *vitája*, amely a monostor előljárójának a Szent Istvánnal ápolt kapcsolatára is kitér.⁷² Az ezredforduló környékén a szerzetesrend megújulását célul kitűző reformmozgalom kiindulópontjául szolgáló egyházi intézményben egyéb hagiográfiai munka is született, amelyet magyar vonatkozása miatt jelen korpuszból nem hagyhattam el (*Vita sancti Hugonis abbatis Cluniacensis*).⁷³ Auxerre püspöki

⁶¹ *Actus pontificum Cenommanis* (99.).

⁶² *Chronicon Turonense magnum* (70.).

⁶³ *Chronicon Dolensis coenobii* (59.).

⁶⁴ *Miracula sancti Genulphi* (135.).

⁶⁵ *Annales Nivernenses* (27.).

⁶⁶ *Annales sanctae Columbae Senonensis* (12.); *Notae Senonenses* (144.).

⁶⁷ *Historia Francorum Senonensis* (115.); *Translatio sanctorum Saviniani, Potentiani et Abtini* (165.).

⁶⁸ *Annales Besuenses* (9.); *Chronicon Besuense* (56.).

⁶⁹ *Falco Trenorchiensis* (82.).

⁷⁰ *Vita sancti Deicoli abbatis Lutrensis* (171.).

⁷¹ *Miracula sancti Apollinaris* (130.).

⁷² *Jotsaldus Cluniacensis* (182.).

⁷³ *Vita sancti Hugonis abbatis Cluniacensis* (176.).

városához két nevezetes történeti munka kapcsolódik. Egyfelől a Szent Germanus-apátságban működött egy ideig az a Rodulfus Glaber (Raoul Glaber), akinek nevét az Aba Sámuel 1044. évi ménfői csatavesztéséről szóló beszámolója révén idézi gyakorta a hazai medievisztika.⁷⁴ A Szent Marianus-monostor premontrei kanonoka, Robertus (Robertus Autissiodorensis, Robert d'Auxerre) volt másfelől a szerzője annak az 1211-ig ívelő világkrónikának, amelynek a későbbi történeti irodalomra gyakorolt hatását sem hanyagolhatjuk el.⁷⁵

Külön kell szólnom Párizsról és vidékéről: az ún. île-de-france-i régióról. Abbo Floriacensis (Abbon de Fleury) *Historia Francorum*ának Saint-Germain-des-Prés-ben készült és az 1165. évig ívelő *continuatiója* már kapcsolódást mutat a saint-denis-i dinasztikus történetírással: a 10. század végi történeti munka Szent Germanus-monostorbéli folytatását a frank uralkodók históriáját (*Roman de rois*) népnyelven összeállító Primatus (Primat) is ismerte.⁷⁶ A francia elbeszélő források magyar utalásai után kutatva a Sugerius (Suger) apát bizalmát is élvező Odo de Deogilónak (Odon de Deuil) a VII. Lajos (1137–1180) keresztes hadjáratát – és magyarországi átvonulását – említő gestája (*De profectione Ludovici VII regis Francorum in Orientem*)⁷⁷ mellett több krónikásműre is ki kell térnem, amely a francia királyok temetkezési helyéül szolgáló Szent Dénes-apátságban keletkezett. Bár a dinasztikus tradícióról alább részletesen is szükségét látom szólni, példaként említem itt Rigordusnak a II. Fülöpről írott (1180–1223) és az uralkodót első ízben Augustusnak tituláló életrajzát vagy Guillelmus de Nangiacó (Guillaume de Nangis) *Gesta Ludovicijét* (IX. Lajos cselekedetei): ezek textusa utóbb a nemzeti krónikaként számon tartott *Grandes Chroniques de France* (Franciaország nagy krónikája) anyagába is beépült.⁷⁸

Az île-de-france-i régióhoz hasonlóan immár Franciaország északabbi vidékein járunk, amikor forrásaink a champagne-i tájra kalauzolnak bennünket. A grófság területéről viszonylag nagy számban ismerünk magyar vonatkozásokat tartalmazó kútfőket. Reims kapcsán nem csupán arról a Hincmarus érsekről – Szent Remigius életrajzáról (*Vita sancti Remigii Remensis*) – kell szólnunk,⁷⁹ akit az *Annales Bertiniani* (A Szent Bertinus-apátság évkönyve) utolsó egységének (862–882) szerzőjeként tart számon a kutatás:⁸⁰ a városban volt székesegyházi kanonok a kalandozó hadjáratok elsőrangú krónikása, Flodoardus (Flodoard de Reims).⁸¹ A Szent Remigius-apátság bencés szerzeteseként ugyancsak az érseki székhelyhez kell kapcsolnunk a *Francia occidentalis* történetét még az ezredfordulót megelőzően elbeszélő Richerius (Richer de Reims).⁸² A Montier-en-Der bencés rendházában alkotó Adsónak (Adso Dervensis, Adson de Montier-en-Der) és a 992-ben elhalt szerző Bercharius-*vitáját* folytató ismeretlen szerzetesnek a hagiográfiai

⁷⁴ Rodulfus Glaber (161.).

⁷⁵ Robertus Autissiodorensis (158.).

⁷⁶ Continuatio Sangermanensis (76.).

⁷⁷ Odo de Deogilo (146.).

⁷⁸ Rigordus (157.); Guillelmus de Nangiacó: *Gesta Ludovici* (110.).

⁷⁹ *Vita sancti Remigii Remensis* (183.).

⁸⁰ *Annales Bertiniani* (8.).

⁸¹ Flodoardus Remensis: *Annales* (83.); Flodoardus Remensis: *Historia ecclesiae Remensis* (84.).

⁸² Richerius Remensis (155.).

munkáit ugyancsak népünk nyugat-európai portyái kapcsán idézi a medievisztika (*Miracula sancti Apri*, *Miracula et translatio sancti Basoli*, *De diversis casibus Dervensis coenobii*),⁸³ ám ismerünk a tartományból későbbi világkrónikákat is. Châlons 12. századi kanonoka, Guido de Bazochiis (Gui de Bazoches)⁸⁴ mellett Champagne-ban alkotott az az Albericus Trium Fontium (Albéric de Troisfontaines) is, akinek 1251-ben még készülöben lévő munkája a II. András-kori Magyarországról első kézből szerzett értesüléseket tartott fenn.⁸⁵

Kútfőink száma nő, ahogy elérjük Franciaország északnyugati vidékeit. Míg Normandia területéről a *Chronicon Rotomagense* (Roueni Krónika)⁸⁶ vagy az *Annales sancti Stephani Cadomensis* (A caeni Szent István-apátság évkönyve)⁸⁷ mellett az angliai születésű, ám a Szent Ebrulfus-monostorban (Saint-Évroult d'Ouche) szerzetesként Ordericus Vitalis (Ordéric Vital) *Historia ecclesiastica*-ja (Egyháztörténet) emelhető elsősorban ki,⁸⁸ addig jóval több történeti munkával képviselteti magát Pikárdia, Artois vagy a Flandriai Grófság. Előbbi tartományban működött az első keresztes hadjáratról a Szentföldet megjárt lovagok szóbeli beszámolóí alapján is bőségesen tájékozódó noigent-i bencés apát, Guibertus (Guibertus de Novigento, Guibert de Nogent),⁸⁹ s ugyancsak pikárdiai birtokára, a mai Cléry-sur-Somme-ba tért meg Konstantinápolyból Robert de Clari, aki a Márvány-tenger partján fekvő város 1204. évi bevételét – ahogyan Zára megelőző ostromát is – szemtanúként beszéli el.⁹⁰ A 13. század első évtizedeinek Laonjában írta világkrónikáját az a névtelen angol klerikus, aki a 11. századi Balkánon megtelepedő angol lovagokról szóló híradása nyomán hívta magára fel a magyar medievisztika figyelmét.⁹¹ A közeli Beauvais domonkos rendházának alperjeleként adatolható Vincentius (Vicentius Bellocensis, Vincent de Beauvais) 1260 tájára készült el a középkori tudás enciklopédiáját nyújtó *Speculum maius*ával (Nagy tükör),⁹² de képviselteti magát korpuszomban a valamelyest északabbra fekvő Amiens (Nicolaus Ambianensis: *Continuatio Chronicae Sigeberti Gemblacensis*)⁹³ vagy a corbie-i bencés apátság (*Fragmentum historicum de destructionibus ecclesiae Corbeiensis*, *Chronique d'Ernoult et de Bernard le Trésorier*) is.⁹⁴ A 13. század elején Froidmont ciszterci monostorának szerzeteseként írta világkrónikáját az a Helinandus (Helinandus de Frigido Monte, Hélinand de Froidmont), akinek az adatai Albericus Trium Fontium előtt is

⁸³ *Miracula sancti Apri* (131.); *Miracula et translatio sancti Basoli confessoris* (132.); *De diversis casibus Dervensis coenobii* (129.).

⁸⁴ Guido de Bazochiis (105.).

⁸⁵ Albericus Trium Fontium (4.).

⁸⁶ *Chronicon Rotomagense* (33.).

⁸⁷ *Annales sancti Stephani Cadomensis* (114.).

⁸⁸ Ordericus Vitalis (147.).

⁸⁹ Guibertus de Novigento (104.).

⁹⁰ Robert de Clari (159.).

⁹¹ *Chronicon universale* anonymi Laudunensis (52.).

⁹² Vincentius Bellocensis (169.).

⁹³ Nicolaus Ambianensis (40.).

⁹⁴ *Fragmentum historicum de destructionibus ecclesiae Corbeiensis* (89.); *Chronique d'Ernoult et de Bernard le Trésorier* (81.).

ismertek voltak.⁹⁵ Ugyancsak ehhez a vidékhez kapcsolható a sokáig Baudouin d'Avesnes-nek tulajdonított népnyelvű szerkesztés.⁹⁶

Az Artois-i Grófság történeti irodalmából – a 7. századi avarokat *Hungriként* szerepeltető 11. századi arrasi világrónika (*Chronicon Vedastinum*)⁹⁷ mellett – a magyar adatok feltérképezése során olyan munkákkal is találkozhatunk, amelyek Szent Bertinus bencés apátságában (Saint-Omer) kerültek lejegyzésre. Ha a legkorábban felfedezett kézirati példánya nyomán *Annales Bertinianiként* (A Szent Bertinus-monostor évkönyve)⁹⁸ emlegetett nyugati frank évkönyvet nem is az északfrancia monostorban vezették, a rendházhoz kell kapcsolnunk Folcuinus Lobiensis (Folcuin de Lobbes) *Gesta abbatum Sithiensium*ának (A Szent Bertinus-monostor apátjainak cselekedetei) a 12. századik második felében készült második *continuatióját*⁹⁹ vagy Johannes Longus de Yprának (Jean le Long d'Ypres) a 14. századi összeállítását.¹⁰⁰ Az 1180 előtt a Flandria Grófság részét képező Artois – ekkor kapta meg hozományként a területet a II. Fülöppel házasságra lépő Hainaut-i Izabella –¹⁰¹ kútfői mellett egyéb forrásokkal is rendelkezünk, amelyek a flamand vidékhez köthetőek. A *Flandria Generosa* (Nagyszerű Flandria) szövegállományához tartozó elbeszélő munkákon túl (*Catalogus et chronica principum Flandriae, Chronicon comitum Flandrensium*)¹⁰² a látókörömbbe került források sorában említhetem a premontrei Balduinus Ninoviensis (Baudouin de Ninove) 13. századi világrónikáját¹⁰³ vagy azt a késő középkori genti kompilációt (*Chronicon sancti Bavonis Gandensis*), amelynek a magyar történelemmel kapcsolatos értesülései javarészt Sigebertus Gemblacensis *Chronographiájára* vezethetőek vissza.¹⁰⁴ A terület történeti hagyományában a 954. évi galliai kalandozás is megjelenni látszik: a *Gesta episcoporum Cameracensium* (A cambrai-i püspökök cselekedetei) részletes beszámolót hagyományozott ránk az eseményekről,¹⁰⁵ de tudni vélnek a Kárpát-medencei nép pusztításairól a 11. századi Moorselben (*Vita sanctae Gudilae virginis*) is.¹⁰⁶ A verduni megállapodás értelmében a nyugati frank területek határát jelentő Escaut (Schelde) folyó völgyében fekvő Tournai 13. századi történetírója volt az a Philippe Mouskès, aki vulgáris nyelvű Rimes Krónikájában beszélt el a frankok történetét.¹⁰⁷

Flandria területére lépve elhagyjuk azokat a tájakat, amelyeket egyértelműen francia régiókként kell kezelnünk. A mai Franciaország Nord és Pas-de-Calais megyéitől a jelenlegi Belgiumban fekvő Brugge (Bruges) és Gent (Gand) városok vidékéig húzódó és a 9. század

⁹⁵ Albericus Trium Fontium (4.); Helinandus de Frigido Monte (113.).

⁹⁶ Chronique dite de Baudouin d'Avesnes (60.).

⁹⁷ Chronicon Vedastinum (71.).

⁹⁸ Annales Bertiniani (8.).

⁹⁹ Continuatio Gestorum abbatum Sithiensium (75.).

¹⁰⁰ Johannes Longus de Ypra (126.).

¹⁰¹ Az Artois-i Grófsághoz ld. FOSSIER 1980.

¹⁰² Catalogus et chronica principum Flandriae (46.); Chronicon comitum Flandrensium (58.).

¹⁰³ Balduinus Ninoviensis (52.).

¹⁰⁴ Chronicon sancti Bavonis Gandensis (53.).

¹⁰⁵ Gesta episcoporum Cameracensium (98.).

¹⁰⁶ Vita sanctae Gudilae virginis auctore Huberto (174.).

¹⁰⁷ Philippe Mouskès (151.).

második felében kiformálódó nyugati frank tartományt a 12–13. század fordulójától csaknem száz éven át a konstantinápolyi császári trónt is megszerző Hainaut-ház (1191–1278) kormányozta, de viselték a grófi címet utóbb a burgund hercegek (1384–1506) is. Bár Flandria számos szállal kapcsolódott a francia területekhez, a grófságnak csupán egyetlen szelete: az Arras környékét jelentő Artois került – mint azt fentebb említettem – a 12. század utolsó harmadában a francia uralkodó jogara alá.¹⁰⁸

Hasonlóképpen nem része a középkori Francia Királyságnak az a történeti Lotaringia, amelynek fogalma alatt nem kizárólagosan a jelenlegi Franciaország megfelelő régiójához vagy a németországi Rheinland–Pfalzhoz tartozó vidékeket kell értenünk. A 843. évi verduni szerződés értelmében kirajzolódó *regnum Lotharii* – amelynek az Escaut és a Rajna folyók közötti *pagus*aíró a 870. évi meersseni megállapodásban II. (Kopasz) Károly nyugati (843–877) és II. (Német Lajos) keleti frank (843–876) uralkodók újfent rendelkeztek – a mai Belgium vallon tartományait ugyancsak felölelte. Korpuszomban több olyan forrással is találkozunk, amely Alsó-Lotaringiában – a Brabant-i Hercegségben, a Hainaut-i és a Namuri Grófságban vagy a liège-i herceg-püspök államában – került lejegyzésre: bár ezek a területek politikailag a Német-római Birodalomhoz tartoztak, elbeszélő irodalmukat tekintve legalább annyira köthetőek a francia kultúrkörhöz, mint amennyire részét képezik a német hagyománynak. Hasonló okokból terjesztettem ki vizsgálataimat – ha nem is a teljesség igényével – azokra az elbeszélő kútfőkre, amelyek Felső-Lotaringiában: a metzi, a touli vagy a verduni püspökség területén keletkeztek.¹⁰⁹

Milyen magyar vonatkozású forrásokat térképezhetünk fel az imént említett birodalmi vidékekről? Kezdjük a bemutatást Alsó-Lotaringiával! Az Árpád-kori történelmünkkel kapcsolatos utalásokban különösen gazdagnak bizonyul Liège történeti hagyománya. Mind a Szent Lambertus-székesegyház történeti feljegyzései – Anselmus kanonok 11. századi *gesta episcoporum*a –,¹¹⁰ mind a Szent Jakab-apátság évkönyvei és krónikái: a 11. század végétől vezetett *Annales minores sancti Jacobi monasterii Leodiensis* (A liège-i Szent Jakab-monostor kisebbik évkönyve)¹¹¹ vagy Lambertus Parvus (Lambert le Petit) 12. századi elbeszélése¹¹² és annak Reinerusról (Renier de Liège) származó folytatása¹¹³ őriznek a témánk szempontjából érdekes passzusokat. A püspöki város késő középkori történeti tradícióját sem hagyhatjuk figyelmen kívül: Jean de Stavelot francia nyelvű összeállítása¹¹⁴ mellett Adrianus de Veteribusco (Adrien d’Oudenbosch) latin krónikája is tartalmaz magyar adatokat.¹¹⁵ Namur elbeszélő irodalmából 11. századi történelmünk vonatkozásában szerezhethetünk értékes értesüléseket (*Fundatio ecclesiae sancti Albani*

¹⁰⁸ A Flandria Grófsághoz ld. VERHULST 1989; PREVENIER 1989.

¹⁰⁹ A kérdéses területekhez ld. VANDERKINDERE 1902.; MOHR 1969.; PARISSE 1991.

¹¹⁰ Anselmus Leodiensis (38.).

¹¹¹ Annales minores sancti Jacobi monasterii Leodiensis (18.).

¹¹² Lambertus Parvus (127.).

¹¹³ Reinerus Leodiensis (154.).

¹¹⁴ Jean de Stavelot (125.).

¹¹⁵ Adrianus de Veteribusco (2.).

Namucensis),¹¹⁶ és ugyancsak képviselteti magát a forrásbázisban a stavelot-i apátság (*Annales Stabulenses*, Cornelius Menghers: *Chronicon*).¹¹⁷ Lobbes bencés monostorának *scriptorium*ában készült a kalandozások koráról bejegyzéseket tartalmazó évkönyv (*Annales Laubienses*),¹¹⁸ s a rendházban működött az a Folcuinus is, akinek nem csupán a 954. évi galliai hadjárat elsőrangú forrásaként számon tartott *gesta abbatum*át ismerjük,¹¹⁹ de a 10. századi magyar történethez ugyancsak adalékot szolgáltató hagiográfiai munkáját is.¹²⁰ A vallon vidékhez – Gembloux bencés apátságához – kapcsolható továbbá annak a Sigebertusnak a tevékenysége, aki a 11–12. század fordulóján készítette el nagyhatású világkrónikáját: a munka népszerűségének köszönhetően a *Chronographiában* fellelhető magyar értesülések számos, a dolgozatomban vizsgált forrásban visszaköszönnek.¹²¹ A 13. század derekán történetíróként működő Aegidius (Aegidius Aureaevallensis, Gilles d’Orval) a Liège-től délebbre eső Orval apátságának volt a szerzetese. A ciszterci szerző *gesta episcoporum*a¹²² mellett találkozhatunk magyar információkkal a parki (*Annales Parchenses*)¹²³ vagy a floreffe-i (*Annales Floreffenses*)¹²⁴ monostorok annalsztikus hagyományában is. Hainaut tartomány történetét dolgozta fel korpuszomba ugyancsak felvett krónikájában V. Balduin gróf (1171–1195) kancellárja, Gislebertus Montensis (Gislebert de Mons).¹²⁵ Ehelyütt szükséges továbbá említést tennem arról az Albertus kanonokról, aki a 12. század elején Aachenben írta meg az első keresztes hadjárat történetét: a Rajna-vidéki birodalmi városban keletkezett elbeszélő forrást Guillelmus Tyriusra gyakorolt hatása miatt véltem szükségesnek korpuszomba felvenni.¹²⁶

A kútfőim földrajzi megoszlásával kapcsolatos tárgyalásom végére hagytam Felső-Lotaringiát. Korpuszomban a vidék mindhárom püspöki székhelyéről – Verdunból, Metzről és Toulból – is akadnak források. Előbbi egyházi központhoz kapcsolható Hugo Flaviniacensis (Hugues de Flavigny) 11. század végi – 12. század eleji világkrónikája¹²⁷ vagy Laurentius de Leodio (Laurent de Liège) valamivel később készült *gesta episcoporum*a.¹²⁸ A kalandozók Rajnán túli fellépéséről hírt adó metzi annalsztikus feljegyzések (*Annales sancti Vincentii Mettensis*, *Annales Mettenses brevissimi*)¹²⁹ mellett említést tehetünk ezen a helyen azokról a toulai hagiográfiai forrásokról is, amelyek immár az államalapítás utáni korszak történetéhez szolgáltatnak adalékokat (Widricus Tullensis: *Miracula et translatio sancti Gerhardi episcopi*

¹¹⁶ Fundatio ecclesiae sancti Albani Namucensis (92.).

¹¹⁷ Annales Stabulenses (34.); Cornelius Menghers (77.).

¹¹⁸ Annales Laubienses (20.); Annales Lobienses (23.).

¹¹⁹ Folcuinus Lobiensis: Gesta abbatum Lobiensium (85.).

¹²⁰ Folcuinus Lobiensis: Historia miraculorum sancti Ursuari abbatis Laubiensis (86.).

¹²¹ Sigebertus Gemblacensis (162.).

¹²² Aegidius Aureaevallensis (3.).

¹²³ Annales Parchenses (28.).

¹²⁴ Annales Floreffenses (14.).

¹²⁵ Gislebertus Montensis (103.).

¹²⁶ Albertus Aquensis (5.).

¹²⁷ Hugo Flaviniacensis (119.).

¹²⁸ Laurentius de Leodio (128.).

¹²⁹ Annales sancti Vincentii Mettensis (36.); Annales Mettenses brevissimi (26.).

Tullensis, Vita sancti Leonis IX papae).¹³⁰ Az egyéb, a Moselle vidékéhez kapcsolható narratív kútfők sorra olyan monostorokban kerültek lejegyzésre, amelyek történeti hagyománya a magyarok pusztításainak emlékét megőrizte. Lokális jellegű tudósítás maradt ránk Senones-ból (Richerus *Senoniensis: Gesta Senoniensis ecclesiae*)¹³¹ és a szomszédos Moyenmoutier-ből (*Liber de sancti Hildulphi successoribus in Mediano monasterio*),¹³² de tudtak Remiremont-ban (*Necrologium Romaricense*)¹³³ vagy Gorzéban (*Miracula sancti Gorgonii*)¹³⁴ is arról, hogy a Kárpát-medencei nép portyázó hadai megfordultak a Vogézek vidékén.

*

A kissé hosszúra nyúlt földrajzi áttekintést azért is véltem szükségesnek, mivel adattáramban a kútfőket nem geográfiai egységek szerinti bontásban tárgyalom. Miután bemutattam, mely tartományokból gyűjtöttem egybe a magyar vonatkozásokat tartalmazó narratív forrásokat, arról kell szólnom, mely műfajok képviseltetik magukat az értekezésem elején rögzített elvek mentén létrehozott korpuszban. Az értekezésben feldolgozott elbeszélő kútfőknek alapvetően két nagyobb csoportját különíthetjük el: vizsgálataim kiterjednek egyfelől hagiográfiai szövegekre – szentéletrajzokra, *miraculákra* vagy *translatiókra* –, másfelől pedig a történeti irodalom hagyományos értelemben vett termékeire: évkönyvekre, krónikákra vagy *gestákra*. Mindezek mellett elenyésző számban találkozhatunk kivételekkel: olyan munkákkal, amelyek a fentebb megjelölt műfajok közül egyikbe sem sorolhatóak. Utóbbiak körében említhetjük nem csupán a korábban már idézett, a Karoling-korból ránk maradt verses földrajzi leírást (*Versus de Asia et de universi mundi rota*),¹³⁵ de Humbertus de Romanisnak, a domonkos rend egykori nagymesterének (1254–1263) azt az értekezését is, amelyet az 1274. évi lyoni zsinatra visszatekintve készített el. Az *Opus tripartitum* (Háromosztatú mű)¹³⁶ utolsó egységével jól illeszkedik azon keresztes tervezetek sorába, amelyek a 13. század második felében és a 14. század elején születtek: a Szentföld visszafoglalásával kapcsolatos traktátusok száma különösen Akkon 1291. évi elestét követően növekedett meg.¹³⁷

A hagiográfiai irodalomra ehelyütt nem térnék ki részletesebben: annak kérdését, hogy a magyar adatok után nyomozva hogyan hasznosíthatjuk a főként a kalandozások és az államalapítást követő fél évszázad vonatkozásában közléseket tartalmazó 10–11. századi *viták*, *miraculák* vagy *translatiók* tanúságtételét, alább még érintem. Annyit tartok itt csupán szükségesnek rögzíteni, hogy a csodás fordulatokban bővelkedő szövegeket – amelyek az esetek többségében egy-egy

¹³⁰ *Miracula et translatio sancti Gerhardi episcopi Tullensis* (136.); *Vita sancti Leonis IX papae* (178.).

¹³¹ Richerus *Senoniensis* (156.).

¹³² *Liber de sancti Hildulphi successoribus in Mediano monasterio* (66.).

¹³³ *Necrologium Romaricense* (143.).

¹³⁴ *Miracula sancti Gorgonii* (137.).

¹³⁵ *Versus de Asia et de universi mundi rota* (166.).

¹³⁶ Humbertus de Romanis (122.).

¹³⁷ CSUKOVITS [2013] 144–145.

egyház helyi hagyományát tükrözik – valós történeti adatok után kutatva fésülheti át az Árpád-kori magyar történelem külhoni elbeszélő forrásai után érdeklődő medievista. A francia táj bencés monostorainak szent patrónusairól készült életrajzok, csodaleírások vagy az ereklyék *elevatió*jához és *translatió*jához kapcsolódó történetek ugyanúgy az ezredforduló környékének elbeszélő hagyományába kalauzolnak bennünket, mint a komputisztikai táblák margójára készült korai történeti feljegyzések.

A tömör híradásokat – saját koruk vonatkozásában egyre inkább lokális jellegű információkat – rögzítő és nem egyszer évszázadokon keresztül vezetett monostori évkönyvek tipikus példaként említhetjük a sensi Szent Columba-apátságnak a 9. század elejétől önálló értesüléseket hozó és az 1218. évig ívelő *Annales sanctae Columbae Senonensis*).¹³⁸ Szóltam fentebb a vallon területek (*Annales sancti Jacobi Leodiensis*, *Annales Floreffenses*, *Annales Parchenses*, *Annales Laubienses*)¹³⁹ vagy a Loire-vidék (*Annales qui dicuntur Rainaldi archidiaconi sancti Mauricii Andegavensis*, *Annales sancti Florentii Salmuriensis*, *Annales Vindocinenses*)¹⁴⁰ annalsztikus hagyományáról, s ugyancsak a műfaj képviselőjeként idézhetjük a dijoni Szent Benignus-apátságnak a korai adataiban a birodalmi hagyománnyal (*Annales Colonienses*, *Annales Augienses*) kapcsolatot mutató évkönyvét (*Annales sancti Benigni Divionensis*).¹⁴¹ Bekerült mindezek mellett korpuszomba az *Annales Bertiniani* vagy Flodoardus Remensis *Annales*: ezek jelentőségük folytán is kiemelkednek az egyéb, a dolgozatomban tárgyalt évkönyvek csoportjából. Míg előbbi kútfő a 9. század folyamán a hivatalos birodalmi évkönyvek nyugati frank folytatásaként keletkezett,¹⁴² addig utóbbi munka, amelyet a 10. századi *Francia occidentalis* egyik legjelentősebb forrásaként értékelhetünk, bővebb szövegezése révén is eltér a műfaj hagyományos képviselőitől.¹⁴³ Itt jegyezhetjük meg, hogy nem viseli címében az *Annales* megnevezést a kategóriához sorolható valamennyi kútfő. A lakonikus híradásokat, amelyek a 10. századi Burgundiában egy Jeromos-*martyrologium* margójára készültek, Sensi Feljegyzéseként (*Notae Senonenses*) nevezi meg a szakirodalom,¹⁴⁴ s arra is találunk példát, hogy valamely *annalest* krónikaként jelöl meg – *editorai* nyomán – a medievisztika (*Chronicon Dolensis coenobii*, *Chronicon Rotomagensis*).¹⁴⁵ A korai történeti hagyományról szólva ezen a helyen kell továbbá említést tennem arról a *Necrologium Romaricensis*-ről, amelyet jelen kútfőbázisból a *liber memorialisok* és halottaskönyvek egyetlen példaként hozhatunk.¹⁴⁶

¹³⁸ *Annales sanctae Columbae Senonensis* (12.).

¹³⁹ *Annales minores sancti Jacobi monasterii Leodiensis* (18.); *Annales Floreffenses* (14.); *Annales Parchenses* (28.); *Annales Laubienses* (20.).

¹⁴⁰ *Annales qui dicuntur Rainaldi archidiaconi sancti Mauricii Andegavensis* (32.); *Annales sancti Florentii Salmuriensis* (67.); *Annales Vindocinenses* (49.).

¹⁴¹ *Annales sancti Benigni Divionensis* (7.).

¹⁴² *Annales Bertiniani* (8.).

¹⁴³ Flodoardus Remensis: *Annales* (83.).

¹⁴⁴ *Notae Senonenses* (144.).

¹⁴⁵ *Chronicon Dolensis coenobii* (59.); *Chronicon Rotomagensis* (33.).

¹⁴⁶ *Necrologium Romaricense* (143.).

Vessünk egy pillantást azokra a műfajokra is, amelyek az elemzésem tárgyát képező forrásanyag későbbi hányadában jelentkeznek növekvő számban! Krónikaként és *gestaként* megjelölt alkotásokkal a lokális tradícióban is találkozhatunk: mielőtt a világkrónikákra és a frank nép vagy a keresztes hadjáratok történetét tárgyaló *historiákra* rátérnék, szólnom kell elsőként is a történetírás azon termékeiről, amelyek egy-egy egyházi központ históriáját dolgozzák fel. Az áttekintett korpuszban akadnak *gesta abbatum*ok és *gesta episcoporum*ok.¹⁴⁷ előbbi forrástípust a saint-trond-i apátok cselekedeteit elbeszélő 12. századi munka (*Gesta abbatum Trudonensium*)¹⁴⁸ mellett a 10. századi lobbes-i apát, Folcuinus elbeszélése (*Gesta abbatum Lobiensium*)¹⁴⁹ képviseli. Idézhetünk a kútfőbázisból viszonylag korai példát a *gesta episcoporum* műfajára is: az a Herigerus Lobiensis (Hériger de Lobbes), aki 1007-ben távozott az élők sorából, Tongres, Maastricht és Liège főpapjait állította munkája középpontjába.¹⁵⁰ A környező vidék és a világtörténet eseményeit az egymást követő püspökök biográfiájába ágyazó *gesta* a későbbi történeti irodalomban is jelen van. A 12. század derekán Laurentius de Leodio (Laurent de Liège) a verduni Szent Vitonus-apátságban jegyezte le a diocézis főpásztorainak cselekedeteit,¹⁵¹ s az említett Herigerusnak – és 11. századi *continuator*ának, Anselmusnak – az elbeszélését fűzte tovább Aegidius Aureaevallensis a 13. század elején, amikor Liège püspökeinek életét az orvali ciszterci apátságban megírta.¹⁵² Az egy-egy szerzetesközösség históriáját taglaló narratív források sorában szólhatunk a liessies-i bencés rendháznak (*Chronicon Laetiense*) a 13. század elején¹⁵³ vagy a dijoni Szent Benignus-apátságnak (*Chronicon sancti Benigni Divionensis*) a 11. század közepén¹⁵⁴ összeállított történetéről: utóbbiakat – az adott egyház okleveles forrásaira és/vagy hagiográfiai irodalmára is támaszkodó – monostori krónikák példáiként idézhetjük. Nem szükségszerű ugyanakkor az sem, hogy a helyi jellegű feljegyzések krónikaként vagy *gestaként* kerüljenek megnevezésre. Idézhetünk a 11. század irodalmából olyan elbeszélést is, amely valamely egyházi intézmény történetének kezdeteiről számol be (*fundatio*): a namuri Szent Albanus-katedrális alapítását előadó történeti munka (*Fundatio ecclesiae sancti Albani Namucensis*) a kor magyar–vallon összeköttetéseihez szolgált adalékot.¹⁵⁵

Ahogy arra fentebb utaltam, a történeti irodalom műfajainak a forrásbázisban fellelhető képviselőin végigtekintve elengedhetetlen, hogy kitérjek három témára: 1. szólnom kell a világkrónikákról, 2. az 1096–1099. évi palesztinai hadjáratot követően kibontakozó keresztes irodalomról, valamint 3. a frankok és uralkodók történetét előadó *gestákról* – vagyis a saint-denis-i dinasztikus történetírásról.

¹⁴⁷ A két műfaj kapcsán ld. SOT 1981.

¹⁴⁸ *Gesta abbatum Trudonensium* (97.).

¹⁴⁹ Folcuinus Lobiensis: *Gesta abbatum Lobiensium* (85.).

¹⁵⁰ Herigerus Lobiensis: *Gesta episcoporum Tungrensium, Traiectensium et Leodiensium* (112.).

¹⁵¹ Laurentius de Leodio (128.).

¹⁵² Aegidius Aureaevallensis (3.).

¹⁵³ *Chronicon Laetiense* (62.).

¹⁵⁴ *Chronicon sancti Benigni Divionensis* (55.).

¹⁵⁵ *Fundatio ecclesiae sancti Albani Namucensis* (92.).

1. A 12–13. század fordulóján a virágkorát élt francia világkrónika-irodalomra Sigebertus Gemblacensis történeti munkája hatott megtermékenyítőleg: bár az alsó-lotaringiai historikus tollán született és a műfaj egyik csúcspontjaként értékelhető *Chronographia* a birodalmi hagyományban gyökerezett, az elbeszélésében a 381. évtől az 1112. évig ívelő alkotás¹⁵⁶ meglepő módon nem a Rajnától keletre tett nagyobb népszerűsége szert. A gembloux-i bencés monostorban készült kompiláció azokon a vidékeken vált ismertté, amelyeken – a gazdag krónikahagyománnyal bíró német területekkel szemben – versenytársa nem akadt.¹⁵⁷ Korpuszomban sorra jelen vannak a korszak jelentősebb francia világkrónikái. A teremtéssel induló összeállítások példájaként idézhetjük a Sigebertusszal kortárs Hugo Floriacensis vagy Hugo Flaviniacensis elbeszéléseit,¹⁵⁸ majd a gembloux-i krónikás helyett még főként Ademar Cabannensisre – Akvitánia 11. századi történetírójára – támaszkodó Richardus Cluniacensis 1174 táján befejezett munkáját.¹⁵⁹ Az elkövetkező évtizedekből több olyan krónikást is ismerünk ugyanakkor, akik számára a *Chronographia* szolgált mintául. Sigebertus és premontrai *continuatore* nyomán dolgozott Robertus, az auxerre-i Szent Marianus-monostor kanonoka (Robertus Autissiodorensis).¹⁶⁰ Gembloux-i elődjét kivonatolta az elbeszélésében az 1204. évig elérkező ciszterci historikus, a froidmont-i apátság Helinandus nevű szerzetese¹⁶¹ vagy a vele kortárs Nicolaus Ambianensis (Nicolas d'Amiens).¹⁶² Ugyancsak ismerte a *Chronographiát* az a Laonban működő angol származású kanonok, akinek előadása az 1219. év történéseinél marad abba.¹⁶³ A műfaj 13. század eleji példájaként idézhetjük továbbá – még ha Sigebertusszal nem is szükséges összefüggésbe vonnunk – az életét 1203-ban Châlons-ban befejező Guido de Bazochiis napjainkig csupán parciálisan kiadott történeti munkáját.¹⁶⁴

Sigebertus mellett a két utóbb említett krónikástól, Helinandustól és Guidótól is merített az az Albericus Trium Fontium, aki ugyancsak északfrancia területen – Champagne-ban – dolgozott az 1241. év eseményeinél megszakadó kompilatív művén.¹⁶⁵ Robertus Autissiodorensis révén szivárogtak be a *Chronographia* adatai abba az 1227-ig ívelő világkrónikába, amely a tours-i Szent Márton-székesegyház valamely kanonokának tollából származik.¹⁶⁶ A 13. század derekának elbeszélő irodalmából elengedhetetlenül ki kell ezen a helyen emelnünk Vincentius Bellovacensis *Speculum historialéj*át (Történeti tükör): a domonkos szerző enciklopédikus művének (*Speculum*

¹⁵⁶ Sigebertus Gemblacensis (162.)

¹⁵⁷ CHAZAN 1999 (A) 24. A francia világkrónika-irodalomra összefoglalóan ld. CHAZAN 1999 (A) 18–24., a továbbiakban erre az áttekintésre támaszkodom.

¹⁵⁸ Hugo Floriacensis: *Historia ecclesiastica* (120.); Hugo Flaviniacensis (119.).

¹⁵⁹ Richardus Cluniacensis (153.).

¹⁶⁰ Robertus Autissiodorensis (158.).

¹⁶¹ Helinandus de Frigido Monte (113.).

¹⁶² Nicolaus Ambianensis (40.).

¹⁶³ *Chronicon universale* anonymi Laudunensis (52.).

¹⁶⁴ Guido de Bazochiis (105.).

¹⁶⁵ Albericus Trium Fontium (4.).

¹⁶⁶ *Chronicon Turonense magnum* (70.).

maius) második egysége a megelőző történeti irodalom anyagára támaszkodva született meg.¹⁶⁷ A 13–14. század fordulójának Saint-Denis-jében – az uralkodó-életrajzok sorát követően – ugyancsak készült világkrónika. A IX. (Szent) Lajos (1226–1270) cselekedeteit is megíró Guillelmus de Nangiacó (Guillaume de Nangis) *Chronicon*jának az 1112. évig ívelő első egységében Sigebertust kivonatolta, de tájékozódott a későbbi idősakra nézve más szerzőktől – így Robertus Autissiodorensistől vagy az 1278 táján elhalt cseh történetírótól, Martinus Oppaviensistől (Martinus Polonus, Troppai Márton) – is.¹⁶⁸

Vincentius Bellovacensis munkája a 14. században sem maradt ismeretlen: Jean de Vignay 1335 előtt készült *Miroir historial*jában (Történeti tükör) a *Speculum historiale* fordításához illesztette hozzá Primatus latin nyelvű Szent Lajos-biográfiájának franciára átültetett variánsát.¹⁶⁹ Itt szükséges továbbá megemlítenünk a dél-franciaországi inkvizitor, Bernardus Guidonis *Flores chronicorum*át, amelyet bizonyos változataiban a szerző egészen 1331-ig folytatott: a fentebb ismertetett irodalmi termésbe a Vincentius Bellovacensis mellett Martinus Oppaviensistől is merítő narratív kútfő ugyancsak jól illeszkedik.¹⁷⁰ A világkrónika műfaját gazdagítják végezetül azok a kései kompilációk, amelyeket korpuszunk 15. századi anyagából hozhatunk példaként: a *Speculum historiale* volt az egyik forrása Cornelius Menghers (Corneille de Zantfliet) 1461-ig ívelő elbeszélésének,¹⁷¹ s a korábban említett források közül Sigebertus *Chronographi*áját is felhasználta a genti Szent Bavo-apátság 15. század végi – 16. század eleji összeállítása (*Chronicon sancti Bavonis Gandensis*).¹⁷²

2. Az áttekintett elbeszélő kútfőknek külön szeletét képezik a keresztes *historiák*. Az 1095. évi clermont-i zsinat nyomán meginduló első palesztinai vállalkozás gazdag irodalmának fontosabb darabjai – köszönhetően annak, hogy a nyugati lovagseregek Magyarországon haladtak keresztül – a vizsgálati korpuszban is megtalálhatóak. Bár azt alighanem dél-itáliai lovag szerzeményének kell tekintenünk, gyűjtésembe filológiai jelentősége folytán is bekerült a már a Szentföldön keletkezett *Gesta Francorum et aliorum Hierosolomytanorum* (A frankok és más jeruzsálemi zárandokok cselekedetei), amelyet a hadjáratról készült korai beszámolók azután sorra felhasználtak.¹⁷³ A 12. század elején összeállított *gesták* közül említenem kell ehelyütt Petrus Tudebodus (Pierre Tudebode),¹⁷⁴ Robertus Remensis (Robert de Reims),¹⁷⁵ Raimundus de Agiles (Raymond

¹⁶⁷ Vincentius Bellovacensis (169.).

¹⁶⁸ Guillelmus de Nangiacó: *Gesta Ludovici* (110.); Guillelmus de Nangiacó: *Chronicon* (109). Martinusra ld. VON DEN BRINCKEN 2010. 1086.

¹⁶⁹ A forrást önállóan nem vettem fel jegyzékembe. A francia nyelvű munkához ld. SPIEGEL 1978. 83–84., 86–87., 89–92.; BRUN 2010 (A) 912.; BRUN 2010 (B).

¹⁷⁰ Bernardus Guidonis: *Flores chronicorum* (43.).

¹⁷¹ Cornelius Menghers (77.).

¹⁷² *Chronicon sancti Bavonis Gandensis* (53.).

¹⁷³ *Gesta Francorum et aliorum Hierosolomytanorum* (101.).

¹⁷⁴ Petrus Tudebodus (149.).

¹⁷⁵ Robertus Remensis (160.).

d'Aguilers)¹⁷⁶ vagy Baldricus Burguliensis¹⁷⁷ tudósításait, amelyek mellett a Jeruzsálemi Királyság első évtizedeinek történetét is feldolgozó Fulcherius Carnotensis (Foucher de Chartres)¹⁷⁸ vagy a művébe a Keletet megjáró pikárdiai lovagok elbeszéléseit ugyancsak beépítő Guibertus de Novigento¹⁷⁹ előadásait emelhetjük ki. Különös jelentőséget kell tulajdonítanunk ezen szövegek sorában Albertus Aquensis 1119-ig ívelő *Historia Hierosolymitanae expeditionis*ának (A jeruzsálemi vállalkozás története), amely – bár részben a már meglévő hagyományra támaszkodik – mesés elemei dacára is az 1096–1099. évi katonai eseményeknek és az *Outremer* térségében születő keresztes államok korai históriájának részletekben egyik leginkább gazdag forrása.¹⁸⁰

A második szentföldi hadjárat irodalma kapcsán – bár VII. Lajos seregeinek magyarországi átvonulása a korszak jelentős történéseit összefoglaló krónikáknak visszatérő eleme – egyetlen olyan narratív kútfő került látókörömbe, amelyet a keresztes irodalom termékeihez kell sorolnunk. Az 1147–1148. évek katonai eredményeiről tudósító *De profectione Ludovici VII regis Francorum in Orientem* (VII. Lajosnak, a frankok királyának útja Keletre), amely Odo de Deogilo tollán keletkezett, ugyancsak szerepeltethető a saint-denis-i uralkodógesták között.¹⁸¹

Az *Outremer* történetírói produktumának legjelentősebb darabja a 12. század utolsó harmadából maradt ránk. A türoszi érsek, Guillelmus *Historia rerum in partibus transmarinis gestarum*a az 1184. esztendőnél szakad meg elbeszélésében.¹⁸² A szárazföldi Franciaországban is nagy népszerűségnek örvendő gesta folytatásairól korábban is említést tettem már: a népnyelvre átültetett munka vulgáris nyelvű *continuatiói* – amelyek sorában az első volt az Ernoul és a Bernard le Trésorier nevével fémjelzett 13. század eleji összeállítás – 1277-ig beszélték el a nyugati lovagok palesztinai jelenlétének történetét (*Livre de conquest* vagy *Roman d'Éracle*).¹⁸³

A Bizánc elfoglalásával végződő negyedik keresztes hadjárat sokat idézett historikusai – a seregek vezetőinek nézőpontját megjelenítő Geoffroy de Villehardouin¹⁸⁴ és a történéseket az egyszerűbb nemesség szemszögéből ábrázoló Robert de Clari¹⁸⁵ – mellett ki kell dolgoztatomban térnem olyan munkára is, amely a II. András részvételével lezajlott 1217–1221. évi vállalkozásnak állít emléket. A krónikások elszórt említéseitől eltekintve a kútfőbázisban egyetlen példa akad, amely kifejezetten a magyar király szentföldi útjához kapcsolható: ez a Jacobus de Vitriaco (Jacques de Vitry) *Historia Hierosolymitana abbreviatá*jához (Rövid jeruzsálemi történet) fűzött harmadik könyv. Míg az akkori püspök művének második, a Kelet térségét bemutató egysége (*Historia Orientalis*) a korábbi hadjáratok históriáját összegzi, addig a harmadik rész – amely a

¹⁷⁶ Raimundus de Agiles (152.).

¹⁷⁷ Baldricus Burguliensis (41.).

¹⁷⁸ Fulcherius Carnotensis (90.).

¹⁷⁹ Guibertus de Novigento (104.).

¹⁸⁰ Albertus Aquensis (5.).

¹⁸¹ Odo de Deogilo (146.).

¹⁸² Guillelmus Tyrius (111.).

¹⁸³ Chronique d'Ernoul et de Bernard le Trésorier (81.); Roman d'Éracle (80.).

¹⁸⁴ Geoffroy de Villehardouin (96.).

¹⁸⁵ Robert de Clari (159.).

medieviztika jelenlegi álláspontja szerint immár nem is Jacobusnak tulajdonítható – az 1217-ben kezdetét vett szentföldi vállalkozás leírását nyújtja. Jeleznem szükséges ugyanakkor, hogy a beszámoló nem önálló kútfő: a híradás az események elsőrangú forrásaként számon tartható Oliverus Paderbornensis (Oliverus *scholasticus*, Oliver von Paderborn) *Historia Damiatianáján* (Damiettai történet) alapul. Jacobus de Vitriaco összeállítása a hagyományos gestairodalomtól jelentős mértékben eltér: míg a harmadik könyv történeti jellegű tárgyalásnak minősíthető, addig az első két egység révén a munka egyéb műfajokhoz látszik inkább közeledni. A *Historia Occidentalisként* ismert első rész, amely a Nyugat bűneivel magyarázza a hadjáratok kudarcát, a 13–14. század fordulójának keresztes tervezeteit vetíti előre (ezek példaként idéztem fentebb Humbertus de Romanis értekezésének¹⁸⁶ megfelelő fejezetét). A *Historia Orientalis* ugyanakkor a században hasonlóképpen divatossá váló útleírások jellegzetességeit viseli magán.¹⁸⁷ A Jacobus de Vitriaco *Historia Hierosolymitana abbreviatájához* illesztett beszámoló mellett az ötödik keresztes hadjárat eseményei szerepelnek továbbá Guillelmus Tyrius munkájának vulgáris nyelvű *continuatióiban* is.¹⁸⁸

Ha nem is a palesztinai katonai vállalkozásokhoz (vagy a Latin Császársághoz) kapcsolható, ehelyütt kell említenem Petrus Sarnensis *Historia Albigensiumát*: a délfancia eretnekek elleni s ugyancsak keresztesnek minősített küzdelem krónikája oly módon válhat a magyar kutatás számára érdekessé, hogy az albigensekkel szemben fellépő Simon de Monfort-ról szólva a szerző említi: a toulouse-i gróf egykor – a negyedik keresztes hadjárat seregeivel – Zára alatt is megfordult.¹⁸⁹ Azt, hogy a keresztes téma a késő középkori történetírástól sem volt idegen, jelzi Sébastien Mamerot 15. század végi kompilációja: Dauphiné tartomány kormányzójának udvari káplánja a korábbi történeti hagyomány nyomán ófrancia nyelven komponálta meg a muzulmánok ellen az *Outremer* térségében vívott háborúk történetét (*Les passages d'Outremer*).¹⁹⁰

3. A frankok történetét a nép mitikus trójai eredetétől tárgyaló gesták szép számmal képviseltetik magukat korpuszomban. A műfajhoz sorolható az ezredforduló akvitán krónikásának, Ademar Cabannensisnek a történeti munkája¹⁹¹ vagy – hogy későbbi példát is említsünk – a Tournai polgáraként tollat ragadó 13. századi szerzőnek, Philippe Mouskèsnek a verses feldolgozása (*Chronique rimée*).¹⁹² Részletesebben ehelyütt azokról a munkákról szeretnék beszélni, amelyek Saint-Denis bencés apátságában keletkeztek, és a monarchia központi történetírásához kapcsolhatóak. A magyar kutató számára első pillantásra talán meglepő lehet, hogy az oly sokat idézett dinasztikus gestairodalom meglehetősen gazdag szöveghagyománya a téma iránti

¹⁸⁶ Humbertus de Romanis (122.).

¹⁸⁷ Jacobus de Vitriaco (124.).

¹⁸⁸ Roman d'Éracle (80.).

¹⁸⁹ Petrus Sarnensis (148.).

¹⁹⁰ A kútfőt önállóan nem vettem fel korpuszomba. Magyar adataira ld. VESZPRÉMY 2010 (A).

¹⁹¹ Ademar Cabannensis (1.).

¹⁹² Philippe Mouskès (151.).

érdeklődés ellenére sem számít a francia történeti irodalom jól feltárt területének. A javarészt a 19. században született részeredmények – a tradícióhoz tartozó egyes művekről vagy a kézírataikról született filológiai–kodológiai dolgozatok – nyomán a további vizsgálatokat megkönnyítendő tekintette át a saint-denis-i történetírás fejlődését Gabrielle M. Spiegel.¹⁹³ A témát immár csaknem negyven évvel ezelőtt vékonyka kötetben tárgyaló Spiegelhez hasonlóan vázlatot kívánt csupán olvasója kezébe adni a *Grandes Chroniques de France*-ra irányuló kutatások szükségességét ugyancsak hangsúlyozó Bernard Guenée.¹⁹⁴ A helyzetet mi sem jelzi jobban, mint a kritikai kiadások hiánya: nem csupán a nagyjából százharminc kéziratban fenntartott *Grandes Chroniques*-nak – a saint-denis-i *historiatermést* egybefűző népnyelvű összeállításnak –¹⁹⁵ nem találjuk ilyesfajta *editióját*, de a nemzeti krónika előzményeiként számon tartható fontosabb latin szövegeknek sem.

A rövid kitekintés után lássuk most már, mely, a dinasztikus történetíráshoz tartozó forrásokkal találkozunk, ha a francia elbeszélő kútfők magyar vonatkozásai után kutatunk! Míg korábban Fleury vagy Saint-Germain-des-Prés bencés apátságai számítottak a francia történeti irodalom elsőszámú műhelyeinek (előbbi monostor gestairodalmából a *Historia Francorum in Floriacensi monasterio exaratát*¹⁹⁶ hozhatjuk példaként), addig a 11–12. század fordulójától – nem csekély mértékben a VI. (Kövér) Lajos történetírójaként (1108–1137) ismert Sugerius apát hatásának köszönhetően – lassacskán Saint-Denis vette át ezt a szerepet.¹⁹⁷ A Párizs melletti egyházi intézmény korai összeállításából az alighanem 1114 és 1131 között lejegyzett *Gesta gentis Francorum*ot (A frank nép története)¹⁹⁸ és a század derekán keletkezett *Abbreviatio gestorum regum Francorum*ot (A frank királyok cselekedeteinek rövid foglalata)¹⁹⁹ említhetjük. A keresztes beszámolók kapcsán idéztem már Odilo de Deogilónak a VII. Lajos szentföldi vállalkozását leíró *gestáját*:²⁰⁰ talán éppen a munka jellegével – Suger apátja utódja a regnálás története helyett a hadjárat históriájának egy szakaszát beszéli csupán el – magyarázhatjuk, hogy a *De profectioe Ludovici VII regis Francorum in Orientem* kívül rekedt a későbbi szerkesztéseken. A periódus kapcsán a *Grandes Chroniques* azt az Aimoinus Floriacensis (Aimoin de Fleury) elbeszéléséhez illesztett *continuatiót* használta, amely VII. Lajos uralkodását is előadta (*Historia gloriosi Ludovici*).²⁰¹ Más a helyzet II. Fülöp krónikásaival: Rigordussal (Rigord)²⁰² és azzal a Guillelmus

¹⁹³ SPIEGEL 1978.

¹⁹⁴ GUENÉE 1986. A kutatás helyzetére vonatkozóan ld. 212.: 2. jegyz.

¹⁹⁵ A forrásra összefoglalóan ld. O’SULLIVAN 2010. A *Grandes Chroniques de France* – bár a szövegahagyományba beépült kútfők magyar értesüléseit francia nyelvű szövegezésében tartalmazza – nem került be önálló szócikként adattárumba.

¹⁹⁶ *Historia Francorum in Floriacensi monasterio exarata* (88.).

¹⁹⁷ GUENÉE 1986. 190.

¹⁹⁸ *Gesta gentis Francorum* (87.).

¹⁹⁹ *Abbreviatio gestorum regum Francorum* (117.).

²⁰⁰ Odo de Deogilo (146.).

²⁰¹ *Continuatio Sangermanensis* (76.); SPIEGEL 1978. 55.

²⁰² Rigordus (157.).

Britóval (Guillaume le Breton),²⁰³ aki nem volt ugyan saint-denis-i szerzetes, ám munkássága révén mégis az általam tárgyalt tradícióhoz kapcsolódik. Odilo *historiájától* eltérően mind Rigordus *Gesta Philippi II Augusti regis Francorum* (II. Fülöpnek, a frankok dicsőséges királyának cselekedetei), mind pedig annak Guillelmus tollán készült folytatása beépült elsőként is abba a még latin nyelvű *compendiumba* (BnF Lat. 5925.), amely a 13. század derekán fűzte egybe azokat a textusokat, amelyek a Trójából eredeztetett frankok és királyaik történetét adták elő.²⁰⁴

Alig néhány évtizedet kell csupán várnunk, hogy a különféle szövegekből összeállított frank história immár népnyelven is elkészüljön: a *Grandes Chroniques* „magjá”-nak azt a *Roman des rois* (Királyok regénye) tekinthetjük, amelynek elkészítésével IX. Lajos bízhatta meg a saint-denis-i apátság egy Primatus nevű szerzetesét. A historikus – aki egy ránk nem maradt latin munkájában az utóbb szentté avatott uralkodó regnálását is elbeszélte – Lajos utódjának, III. (Merész) Fülöpnek (1270–1285) nyújthatta már csupán át 1274-ben a francia nyelvű kompiláció kódexét.²⁰⁵ A későbbiekben a népnyelvű szerkesztés folyamatosan bővülő anyagába egyéb történeti munkák is beépültek: így annak a Guillelmus de Nangiacónak a IX. Lajos-életrajza (*Gesta Ludovici IX*),²⁰⁶ akinek uralkodóbiográfiája mellett egy eltérő műfajú alkotásából, a fentebb már említett világkrónikájából²⁰⁷ is kerültek a „nemzeti krónika”-ba elemek. A 14. századból egyetlen munkát kell még a Párizs melletti apátság *scriptorium*ának történetírói terméséből kiemelnünk: korpuszomban szerepel az az elbeszélésében az 1373. évig terjedő királykrónika, amely a *Grandes Chroniques* kivonatolásával jött létre.²⁰⁸ Végezetül ide kívánczik a megjegyzés, hogy a saint-denis-i hagyomány és a monarchia központi történetírásához tartozó szövegek Île-de-France-on kívül kevésbé voltak ismertek: magam egyedül Albericus Trium Fontiumnál és Vincentius találkozottam a dinasztikus történetírásból – Rigordus gestájából – vett kölcsönzéssel.²⁰⁹

A vizsgálati anyagban megjelenő műfajok áttekintése után ki kell térnem néhány gondolat erejéig arra is, mennyire van a forrásbázisban a francianyelvűség jelen. Bár az Árpád-kori magyar történelem külhoni forrásai után kutatva javarészt latin elbeszélő forrásokkal találkozhatunk, csekély számban népnyelvű munkák is kerültek be korpuszomba. A francia nyelvű irodalom születését a 11. századra helyezhetjük: míg az első vulgáris nyelvű alkotások liturgikus funkcióval bíró vagy hagiográfiai jellegű szövegek voltak, addig hamarosan kibontakozásnak indult a dél-franciaországi lírai és ezzel párhuzamosan az észak-franciaországi epikus irodalom. Utóbbi termékeihez, a ciklusokba rendező hőselemekhez (*chanson de geste*) a 12. század folyamán a

²⁰³ Guillelmus Brito: *Gesta Philippi regis Francorum* (108.).

²⁰⁴ SPIEGEL 1978. 68.

²⁰⁵ GUENÉE 1986. 191–195.; O’SULLIVAN 2010. 728.; BRUN 2010 (B). Primatus munkásságához ld. még SPIEGEL 1978. 89–92.

²⁰⁶ Guillelmus de Nangiacó: *Gesta Ludovici* (110.).

²⁰⁷ Guillelmus de Nangiacó: *Chronicon* (109.).

²⁰⁸ *Chronicon regum Francorum* (47.).

²⁰⁹ Albericus Trium Fontium (4.); Vincentius Bellovacensis (169.).

regények (*roman*) is csatlakoztak.²¹⁰ Míg e két műfajt – ahogyan azt bevezetőmben is rögzíttem – elhagytam tárgyalásomból (és értelemszerűen nem kellett foglalkoznom a provanszál költészettel sem), addig a *viták* vagy *miraculák* magyar vonatkozásainak feltérképezését feladatomnak tekintettem. Meg kell azonban jegyezni, hogy bár a népnyelvű irodalom első példáit éppen a szentéletrajzok szolgáltatják – a legtöbbet az irodalomtörténeti összefoglalások Szent Alexis *vitájának* francia variánsát említik (*Vie de saint Alexis*) –,²¹¹ a magam részéről nem dolgoztam fel olyan vulgáris nyelven íródott hagiográfiai munkát, amelynek lenne magyar utalása. Franciául lejegyzett és magyar kapcsolatot mutató *vitaszöveg*ként idézhetjük a 13. századi párizsi énekmondó, Rutebeuf Szent Erzsébet-életrajzát (*La vie de saint Elysabel*), amely a Rajna-vidéki szerző, Caesarius Heisterbacensis (Caesarius von Heisterbach) műve alapján tárgyalja II. András leányának életét.²¹² Mivel a Gombosnál szereplő munkák utalásain túl az Erzsébet-hagiográfiára nem kívántam kitérni, a forrást nem vettem fel gyűjtésembe.

A történetírásban a 15. század derekáig megőrizte primátusát a latin nyelv, ám a krónika- és gestairodalomban a 13. századtól fokozatosan tért hódított magának a népnyelvűség. Tetten érhető ez egyfelől olyan alkotásokban, amelyeket eredetileg is franciául jegyezték le, másfelől pedig olyan művekben, amelyek a latin elbeszélések vulgáris nyelvre fordításával vagy adaptálásával jöttek létre. Ezen a helyen szükséges mindezekhez egy további megjegyzést fűznöm: míg a disszertációban több ízben szereplő ófrancia terminust kizárólag az északfrancia nyelvjárásokat (*langues d'oïl*) képviselő 9–14. századi szövegekkel kapcsolatban alkalmazhatjuk,²¹³ addig az általam megjelölt földrajzi határok között joggal várhatnánk az okszitán irodalom (*langues d'oc*) alkotásainak felbukkanását is. A magam részéről vizsgálataimból ezeket a munkákat sem zártam volna ki: hiányukat azon egyszerű ok magyarázza, hogy a délfancia területek vulgáris nyelvű történetírása jóval kevésbé bontakozott ki, mint az északi vidékéké,²¹⁴ és ennek megfelelően magyar vonatkozásokat tartalmazó provanszál krónikákkal és gestákkal nem kellett számolnom.

A francia nyelvű elbeszélő irodalom fejlődésének azon periódusában, amelyből a dolgozatomban érintett vulgáris nyelvű források javarészt származnak – főként 13. századi és a 14. század eleji kútfőkről van szó –, a népnyelvű alkotások elsősorban a francia részvétellel lezajlott keresztes hadjáratokhoz és a Capetingek államának megerősödéséhez kapcsolódnak.²¹⁵ A francia történetírás legkorábbi termékei a konstantinápolyi Latin Császárság megalakulását hozó negyedik keresztes vállalkozáshoz kapcsolódnak: az 1261-ig fennálló állam történetének kezdeteit tárgyaló Henri de Valenciennes mellett Robert de Clari²¹⁶ és Geoffroy de Villehardouin²¹⁷

²¹⁰ CSERNUS 1999. 17–18.

²¹¹ CSERNUS 1999. 17.

²¹² KÖRMENDI [2008] 163. (2.2.5. sz.).

²¹³ HERMAN 1967. 51–54.

²¹⁴ CSERNUS 1999. 34.

²¹⁵ CSERNUS 1999. 34.

²¹⁶ Robert de Clari (159.).

²¹⁷ Geoffroy de Villehardouin (96.).

tarthatóak az események legjelentősebb – és ráadásul a történeteket vulgáris nyelven írásba foglaló – krónikásaiként számon. Míg Clari vagy Villehardouin latin előzmények nélkül alkották meg elbeszéléseiket, addig a keleti hadjáratok beszámolóí a fordításokra is szolgáltatnak példát. Guillelmus Tyrius 12. század végi *gestájának* vulgarizálásával és a *Historia rerum in partibus transmarinis gestarum*hoz számos *continuatiót* illesztve jött létre az ún. *Roman d'Éracle* (Hérakleiosz regénye).²¹⁸ a nyugati lovagok szentföldi katonai akcióit és a palesztinai államok történetét a 13. század utolsó harmadáig összefoglaló munka.²¹⁹

A fentebb ugyancsak tárgyalt saint-denis-i történetírás a 13. század utolsó harmadától kezdett megfelelni annak az igénynek, hogy a dinasztia történetéhez kapcsolódó fontosabb szövegek népnyelven is rendelkezésre álljanak.²²⁰ Miután Primatus vulgáris nyelvű összeállítása – a majdani *Grandes Chroniques* alapját jelentő *Roman des rois* – elkészült, sorra fordították le franciára a nemzeti krónikaszerkesztésbe utóbb beépülő munkákat: elmondhatjuk ezt Guillelmus de Nangiacónak a magyar vonatkozásai miatt is érintett Szent Lajos-életrajzáról és világkrónikájáról is.²²¹ Jean de Vignay a 14. század első harmadában ültette át vulgáris nyelvre – a ránk nem maradt eredeti textust népnyelvi változatában őrizve meg – Primatusnak az 1275-ig ívelő latin történeti munkáját.²²² Az île-de-france-i régiót elhagyva is hozhatunk ugyanakkor példát francia nyelvű szövegekre. A flandriai Philippe Mouskès versbe szedett, a frank nép történetét annak mitikus trójai kezdeteitől tárgyaló *gestája* (*Chronique rimée*)²²³ mellett ilyen a tévesen Baudouin d'Avesnes-nek tulajdonított 13. század végi pikárdiai összeállítás.²²⁴ Az első vulgáris nyelven íródott világkrónika azért is érdekes számunkra, mert példát szolgáltat annak jelenségére, hogy az eredetileg népnyelven komponált szövegeket utóbb fordították le latinra: az 1307 előtt készült *Genealogiae ex chronicis Hanoniensibus* (Genealógiák a hainaut-i krónikákból) a Baudouin d'Avesnes-féle kompilációt kivonatolta és adta vissza a történeti irodalom elsődlegesnek számító nyelvén.²²⁵

*

A magyar vonatkozásokat tartalmazó francia kútfők áttekintésének végére érve összefoglalólag a következőket mondhatjuk el: Bár akad példa az ezredforduló előtti és késő középkori szövegekre is, az Árpád-kori magyar történelem narratív kútfői nagyobb hányadukban a 11–13. századok folyamán kerültek lejegyzésre. Forrásaimat területi bontásban vizsgálva arra a megállapításra jutottam, hogy míg a délfancia híradások száma meglehetősen alacsony, addig a magyar adatokat

²¹⁸ Roman d'Éracle (80.).

²¹⁹ A francia nyelvű keresztes irodalom kapcsán ld. CSERNUS 1999. 35–42.

²²⁰ GUENÉE 1986. 191.

²²¹ Guillelmus de Nangiac: Gesta Ludovici (110.); Guillelmus de Nangiac: Chronicon (109).

²²² SPIEGEL 1978. 83–84., 86–87., 89–92.; BRUN 2010 (A) 912.; BRUN 2010 (B).

²²³ Philippe Mouskès (151.).

²²⁴ Chronique dite de Baudouin d'Avesnes (60.).

²²⁵ Genealogiae ex chronicis Hanoniensibus (95.).

is tartalmazó beszámolók száma Franciaország északi területei felé haladva emelkedik. Szükségesnek láttam kitérni azokra a vidékekre is – a Flandriai Grófságra, valamint Alsó- és Felső-Lotaringiára – is, amelyek nem tartoznak ugyan a középkori Francia Királysághoz, ám elbeszélő forrásaikra vizsgálataimat (részint a kútfőknek a francia forrásanyaggal való kapcsolatai, részint a magyar vonatkozású passzusok tartalma miatt) kiterjesztettem. A korpusz műfajainak bemutatása és a francia nyelvű történeti irodalom kibontakozásával kapcsolatos rövid összefoglalás arra is lehetőséget nyújtott, hogy az általam áttekintett forrásanyag alapján a francia területek középkori történetírásának néhány jellegzetességére kitérjek. Szóltam nem csupán a 12. század végétől megszorodó világkrónikákról vagy a saint-denis-i dinasztikus hagyományról, de arról a keresztes irodalomról is, amelynek bizonyos termékei – bár azok kétségkívül a Rajnától nyugatra is ismertek voltak – Palesztinában vagy éppen a Peloponnészoszon kerültek lejegyzésre. Összegzésem során részben tértem csupán ki kútfőim filológiai kapcsolataira: azt, hogy a magyar vonatkozású szöveghelyek milyen, a korpuszon belüli és kívüli szövegösszefüggéseket mutatnak, alább részletezem.

II.

Értekezésemben azokat a francia területeken keletkezett elbeszélő forrásokat vizsgálom, amelyek valamiféle magyar vonatkozást tartalmaznak: a következőkben ezekről a szöveghelyekről szeretnék áttekintő képet nyújtani. Szükségesnek tartom egyfelől bemutatni, honnan származnak a francia (valamint flamand és lotaringiai) krónikások vagy hagiográfusok értesülései a kalandozó néppel vagy az Árpád-kori keresztény állammal kapcsolatban. A dolgozatomban feldolgozott kútfők filológiai rendszerének rövid bemutatását követően azt vázolom, hogyan hasznosíthatja a hazai medievisztika a külhoni elbeszélő forrásokkal kapcsolatos alapkutatások eredményeit. Elsőként arra térek ki, miféle történések ismerhetők meg a francia vidékek kútfőanyagából, és milyen jelentőséggel bírnak ezek az adatok az elsősorban a 9–13. századi magyar külkapcsolatok iránt érdeklődő politikatörténet számára. A korpuszra alapozható vizsgálatok másik területét a magyarságképi elemzések jelentik: a következőkben arra is kísérletet teszek, hogy felvázoljam, milyen kép élt a 10. században Európát pusztító, majd az ezredfordulóval a keresztény hitre tért magyarságról a Rajnán túli francia (és birodalmi) tartományokban.

*

Vizsgálataim során ugyanúgy látókörmbe kerültek szüksézü vagy kevésé jelentős magyar utalást tartalmazó források, mint olyan kútfők, amelyek a kalandozók vagy éppen az Árpád-kori Magyar Királyság kapcsán meglehetősen értékes vagy részletekben gazdag beszámolót hagyományoztak ránk.

Mivel elsődleges célokként jelöltem meg, hogy a *Catalogus fontium*hoz a hazai kutató számára segédletet nyújtsak, megtartottam jegyzékemben azokat a csekély számban előforduló narratív forrásokat is, amelyek kapcsán éppen azt volt szükséges rögzítenem, hogy szövegükben – Gombos közlésével ellentétben – magyar adatot nem találunk. Ilyennek bizonyult egyfelől a *Chronicon Cluniacense* (Clunyi Krónika), amelynek kiadott textusában a *Catalogus*ban szereplő passzust – a Gertrúd meggyilkolását hírül adó bejegyzést – nem sikerült fellelnem.²²⁶ Ugyancsak kizárhatjuk a középkori magyar történelem külhoni elbeszélő forrásainak sorából az *Annales sancti Vitoni Viridunensis* (A verduni Szent Vitonus-apátság évkönyve): a kútfő egyébként sem túlságos jelentőséggel bír – az 1095. évi clermont-i zsinatról távolmaradókról szóló – megjegyzésében a 18. századi *editio*²²⁷ alighanem tévesen tünteti fel a bajorok (*Baugariis*) helyett a magyarokat (*Hungariis*).²²⁸

A 10. századi kalandozások kapcsán ki kellett továbbá térnem olyan szöveghelyekre is, amelyeket csupán kérdőjelesen vonatkoztathatunk a portyázó magyar hadak nyugat-európai pusztításaira. A problémáról hamarosan részletesen is szólok: elégedjünk meg ezen a ponton egyetlen példával! A *Genealogiae ex chronicis Hanoniensibus* szerint Soignies alatt megforduló *hunok* alatt nem feltétlenül a magyarokat kell értenünk: elképzelhető, hogy a passzus valamely normann betörésnek állít emléket.²²⁹ Arra is akad példa, hogy a számunkra érdekes információ egy forrás marginális jegyzetében bukkan csupán fel. A *Vita sanctae Odiliae* (Szent Odilia élete) textusát használó Aegidius Aureavallensistől kell eredeztetnünk a szentéletrajz egyik kéziratában olvasható megjegyzést, amely szerint egy zarándokútra indult magyarországi főpap a namuri katedrálisban nyugszik.²³⁰ Előfordul, hogy népünk felsorolás elemeként került be valamely tudósításba: számos 13. századi forrásban találkozhatunk így a lakonikus közléssel, hogy a IV. lateráni egyetemes zsinaton a Magyar Királyság követei is részt vettek 1215-ben.²³¹

Az Árpád-kori történelemhez vajmi kevés adalékot szolgáltató részletek mellett a francia elbeszélő források sok esetben jóval lényegesebb információkat rögzítő vagy bővebb szövegezésű leírásokat is megőriztek. Gaufredus de Bruil nem tárgyalt hosszasan magyar vonatkozású eseményt, ám III. Béla regnálása kapcsán egyedi értesülést tartott fenn²³² – ahogyan nem találjuk egyebütt párhuzamát annak a szakirodalomban hosszas vitákat kiváltó részletnek sem, amelyet Ademar Cabannensisnél a frissen megkeresztelt magyar uralkodónak lándzsát adó III. Ottóról (996–1002) olvashatunk.²³³ A *Gesta episcoporum Cameracensium* bemutatása a Cambrai alatt a

²²⁶ *Chronicon Cluniacense* (11.).

²²⁷ *CHRONICON S. VITONI VIRIDUNENSIS* 641.

²²⁸ *Annales sancti Vitoni Viridunensis* (37.).

²²⁹ *Genealogiae ex chronicis Hanoniensibus* (95.).

²³⁰ *Vita sanctae Odiliae Leodiensis* (181.).

²³¹ Pl. Andreas Marchianensis (6.); Bernardus Guidonis: *Flores chronicorum* (43.).

²³² Gaufredus de Bruil (93.).

²³³ Ademar Cabannensis (1.). A megfelelő szöveghelyet ld. ADEMARUS CABANNENSIS 152–153.

10. század derekán feltűnő kalandozókról²³⁴ vagy Odo de Deogilo terjedelmes leírása a II. Géza-korabeli Kárpát-medencei királyságról²³⁵ népünk nyugati megítélése kapcsán is árulkodó lehet. A kútfőbázis áttekintése során talákoztam olyan forrásokkal, amelyek nagyobb számban tartalmaznak hosszabb vagy rövidebb magyar vonatkozású bejegyzéseket. A számos portyázó hadjáratról első kézből tudósító Flodoardus Remensis²³⁶ mellett példaként említhetjük itt a világkrónikákat: Sigebertus *Chronographiáját*²³⁷ vagy Albericus Trium Fontium kimagasló mennyiségű magyar adatot hozó összeállítását.²³⁸

*

Feltehetjük mindezek után a kérdést, honnan eredeztethetjük forrásaink magyar szempontból értékes információit. Az Árpád-kori történiával kapcsolatos értesüléseket alapvetően két kategóriába sorolhatjuk. Az elsődleges hagyományt képviselő híradások mellett találkozunk olyan említésekkel, amelyek a másodlagos tradícióhoz tartoznak: az átvett adatok származhatnak akár a korpuszon belülről – tehát valamely, a francia területeken keletkezett korábbi forrásból –, akár a feldolgozott forrásbázison kívülről.

Lássuk elsőként is az önálló hagyományt fenntartó tudósításokat! Utóbbiak esetében ugyancsak vizsgálendő, milyen módon tájékozódhattak Magyarország felől a nyugati területek krónikásai. A forrásanyagban olvashatunk beszámolókat kortárs és közel kortárs szerzők tollából: ezek a történetírók a népünkről vagy személyes tapasztalatokkal rendelkeztek, vagy hallomásból szerezték értesülésüket valamely, a témánk szempontjából jelentőséggel bíró eseményről. Szemtanúként adja elő Zára 1202. évi ostromát a Thibaut de Champagne oldalán a negyedik keresztes hadjárat seregeihez csatlakozó Geoffroy de Villehardouin,²³⁹ és ugyancsak első kézből származó tudósítást olvashatunk a VII. Lajos kíséretében az országon keresztülhaladó Odo de Deogilo művében.²⁴⁰ A sensi annalisták, akik rögzítették, hogy a magyarok 937. március 24-én érkeztek meg a vidékre,²⁴¹ maguk is jelen lehettek, amikor a portyázó hadak a várost feldúlták. Flodoardus, aki a 922. évtől vezetett történeti feljegyzéseket, hasonlóképpen támaszkodhatott – a hozzá szóban elért tájékoztatásokon túl – saját élményeire annak vonatkozásában, hogy Reims környékén hogyan rettegtek a Rajnát több ízben is átlépő magyar seregeket.²⁴² A 10. századi magyardúlásokkal kapcsolatos beszámolók egy része olyan történetírók tollából származik, akik az események után néhány évtizeddel foglalták a történeteket – a közösség szóbeli hagyománya

²³⁴ Gesta episcoporum Cameracensium (98.).

²³⁵ Odo de Deogilo (146.).

²³⁶ Flodoardus Remensis: Annales (83.).

²³⁷ Sigebertus Gemblacensis (162.).

²³⁸ Albericus Trium Fontium (4.).

²³⁹ Geoffroy de Villehardouin (96.).

²⁴⁰ Odo de Deogilo (146.).

²⁴¹ Annales sanctae Columbae Senonensis (12.); Notae Senonenses (144.).

²⁴² Flodoardus Remensis: Annales (83.).

nyomán – írásba. Ilyen leírás maradt ránk Lobbes-ből, ahol a 965-ben a bencés apátság élére került Folcuinus minden bizonnyal az egy évtizeddel korábbi barbár betörést átélte szerzetesek előadása nyomán rögzítette híradását.²⁴³ Akadnak krónikások, akik – bár maguk a Magyar Királyság területén sosem fordultak meg – olyan személyektől nyertek tájékoztatást, akik a Kárpát-medencei államban jártak. A Keletről visszatért pikárdiai nemesek lehettek az informátorai Guibertus de Novigentónak,²⁴⁴ s ugyancsak a Szentföldet megjárt lovagok mesélhettek Albertus Aquensisnek Kálmán országaról.²⁴⁵ Ademar Cabanennensis hazájukba megtért zarándokok tanúságtétele nyomán jegyezhetette be híradását az 1026. évhez,²⁴⁶ s hasonló elbeszélés maradt fenn a szentéletű cambrai-i püspök 1054–1056. évi peregrinációját leíró, a 11–12. század fordulóján írásba foglalt *Lietbertus-vitában*.²⁴⁷ Magyarországi ciszterci rendtársainak – minden bizonnyal szóbeli értesüléseknek – köszönhetette adatait az az Albericus Trium Fontium, aki a 13. század derekának Champagne-ában meglehetősen pontos értesüléseket épített be krónikájába II. András koráról.²⁴⁸ Az imént említett akvitániai historikus, Ademar vagy kortársa, a Burgundiában működő Rodulfus Glaber – előbbinél az államalapításról, utóbbinál a kereszténység felvétele mellett az 1044. évi ménfői ütközetről olvashatunk önálló hírértékkel bíró tudósítást – a birodalmi területekről tájékozódhattak a fiatal Magyar Királyság felől.²⁴⁹

A megelőző írott anyagban filológiai párhuzammal nem bíró szöveghelyeket olyan kútfők is fenntartottak számunkra, amelyeket nem egyszer évszázadokkal az elbeszélte eseményt követően jegyeztek le: a megfelelő passzusok mögött napjainkra elveszett forrásokat kereshetünk. A senones-i bencés apátság történetét 13. században megíró Richerus tartotta fenn az információt, amely szerint a kalandozó magyarok betörése miatt elnéptelenedett moyenmoutier-i rendházba a szerzetesek két év után tértek csupán vissza.²⁵⁰ Azt, hogy a magyarok – a szakirodalom szerint 917-ben – a Vogézek vidékén pusztították, 11. század eleji forrás (*Liber de sancti Hildulphi successoribus in Mediano monasterio*) is igazolja,²⁵¹ s elképzelhető, hogy Richerusnak egyéb helyi tradíció is a rendelkezésére állott, amikor gestájának megfelelő passzusát lejegyezte. Hasonlóképpen kései – 13. századi hagyományból (*Annales Beusenses*) – értesülhetünk arról, hogy a kalandozóknak a 10. században Bèze is áldozatul esett.²⁵² Jean de Stavelot történeti munkájában, az 1447-ig ívelő *Chronique liégeoise*-ában (Liège-i Krónika) egy, a késő középkori a szerző által közölt diploma szövegében olvashatjuk, hogy a krónikák tanúsága szerint 1052-ben Alsó-

²⁴³ Folcuinus Lobiensis: *Gesta abbatum Lobiensium* (85.).

²⁴⁴ Guibertus de Novigento (104.).

²⁴⁵ Albertus Aquensis (5.).

²⁴⁶ Ademar Cabannensis (1.). A megfelelő szöveghelyet ld. ADEMARUS CABANNENSIS 184–185.

²⁴⁷ *Vita sancti Lietberti episcopi Cameracensis auctore Rodulpho* (179.).

²⁴⁸ Albericus Trium Fontium (4.).

²⁴⁹ Ademar Cabannensis (1.); Rodulfus Glaber (161.). A megfelelő részleteket ld. ADEMARUS CABANNENSIS 151–153., 155.; RODULFI GLABRI HIST. 246., 248.

²⁵⁰ Richerus Senoniensis (156.).

²⁵¹ *Liber de sancti Hildulphi successoribus in Mediano monasterio* (66.). Tanúságtételéhez ld. újabban BÁC SATYAI 2015 (A) 25–26.

²⁵² *Annales Besuenses* (9.).

Lotaringiából többen vándoroltak az éhínség elől Magyarországra.²⁵³ Kérdésesnek kell tartanunk, hogy a 15–16. század fordulóján összeállított *Chronicon Belgicum magnum*ban is szereplő, a 11. századi magyar–vallon érintkezéseket illusztráló adalék vajon korai liège-i forrás tanúságtételét tartotta-e fenn.²⁵⁴

A francia kútfők magyar vonatkozásainak feltérképezése során ugyancsak fel kellett dolgoznom a másodlagos hagyományt képviselő szöveghelyeket: azokat a híradásokat, amelyek valamely korábbi forrás tanúságtételére épültek, és amelyek esetében a szövegátvétel irányát is ki tudtam mutatni. Az értekezésem adattári részében szereplő kútfők egy része a korpuszon belül rendelkezik filológiai kapcsolatokkal, de akadnak a forrásbázisban olyan magyar értesülések is, amelyek nem a francia területek elbeszélő hagyományából eredeztethetők. Tekintsük elsőként is át, milyen filológiai rendszerek látszanak a kútfőbázison belül kirajzolódni!

a) Több ízben tapasztalhatjuk, hogy egyes információk a lokális hagyományban – egy-egy monostor vagy főpapi központ történeti irodalmában – élnek tovább. Ennek jó példája lehet Sens, ahol a 937. évi magyar betöréssel kapcsolatos korai tradíció a burgundiai érseki székhely későbbi történetírásának termékeiben is megjelenik. Az *Annales sanctae Columbae Senonensis* kortársként jegyzi fel, hogy a kalandozók március 24-én érkeztek meg a vidékre,²⁵⁵ s hasonlóképpen ehhez az időponthoz kapcsolja a város feldúlását a *Notae Senonenses*.²⁵⁶ Az esemény a *Historia Francorum Senonensis*ben (A frankok sensi története) egyértelműen az elsőbben említett évkönyv feljegyzése nyomán szerepel: a 11. századi gesta a csapást megelőző égi jelenséggel kapcsolatos tudósítást is átveszi forrásából.²⁵⁷ A 10. századi hagyományból származó elemeket megtaláljuk továbbá a tévesen Clariusnak tulajdonított 12. századi monostori krónika (*Chronicon sancti Petri Vivi Senonensis*) immár bővebb szövegezésű előadásában is. Utóbbi elbeszélés Sens – elsősorban a falakon kívüli Szent Péter-apátság – pusztulásáról részletesebben is tájékoztat:²⁵⁸ a leírás kapcsolatot mutat azzal a 11. századi *translatió*val, amely a bencés közösség ereklyéinek menekítését egy normann támadással hozza összefüggésbe (*Translatio sanctorum Saviniani, Potentiani et Abtini*).²⁵⁹ A pseudo-clariusi részlet beépült Gaufridus de Collone (Geoffroy de Courlon) 13. századi szövegezésébe is.²⁶⁰ Példaként idézhetjük továbbá a 13. század eleji *Chronicon Laetiense*t (Liessies-i Krónika), amelynek szerzője a bencés monostor 11. századi hagyományából – hagiográfiai forrásból (*Vita sanctae Hiltrudis*) – merítette információját arra nézvést, hogy Liessies a magyaroknak áldozatul esett.²⁶¹ A Toulban három szerkesztési fázisban

²⁵³ Jean de Stavelot (125.). A

²⁵⁴ *Chronicon Belgicum magnum* (54.). A vonatkozó részletet ld. *CHRONICON BELGICUM MAGNUM* 118.

²⁵⁵ *Annales sanctae Columbae Senonensis* (12.).

²⁵⁶ *Notae Senonenses* (144.).

²⁵⁷ *Historia Francorum Senonensis* (115.);

²⁵⁸ *Chronicon sancti Petri Vivi Senonensis* (73.).

²⁵⁹ *Translatio sanctorum Saviniani, Potentiani et Abtini* (165.).

²⁶⁰ Gaufridus de Collone (94.).

²⁶¹ *Chronicon Laetiense* (62.); *Vita sanctae Hiltrudis* (175.).

összeállított *gesta episcoporum* a felső-lotaringiai város egykori püspökének Adso Dervensis tollán keletkezett csodaleírása (*Miracula sancti Apri*)²⁶² nyomán tájékoztatja olvasóját arról, hogy a kalandozóktól való félelmükben a Szent Aper-monostor szerzetesei relikviáikat menekíteni kényszerültek.²⁶³ Flodoardus a *Historia ecclesiae Remensis* (A reimsi egyház története) vagy az *Annales* megírásakor a champagne-i érseki város környékének hagiográfiai szövegeiből – ha forrásai nem is feltétlenül maradtak fenn – kölcsönzött részletekkel illusztrálta a magyarok keltette retteget,²⁶⁴ s utóbb az ő adataiból kölcsönzött Reims 10. század végi történetírója, Richerius.²⁶⁵ Az itt felsorakoztatott példák is illusztrálják a lokális jellegű információkat rögzítő *vita*-, *miracula*- és *translatio*irodalom, valamint a helyi krónika- és gestatermés szövegösszefüggéseit: utóbbi indok magyarázza – a kérdéses szövegek eseménytörténeti vonatkozásai mellett –, hogy a hagiográfiai munkákat tárgyalásomból nem zárhattam ki. Olyan információkra, amelyek egy-egy egyházi központ történeti tradíciójában éltek tovább, hozhatunk késő középkori példát is. Adrianus de Veteribusco Liège 15. századi herceg-püspökeinek szentelt latin elbeszélésében attól a Jean de Stavelot-tól kölcsönzi a magyarországi vallonok 1447. évi, a főpapi székhelyen tett látogatására – és az Eger-vidéki latin közösség hipotetikus 11. századi eredetére – vonatkozó adatát, aki néhány évtizeddel korábban népnyelven foglalta írásba a város főpásztorainak históriáját.²⁶⁶ Bár korántsem lokális jellegű tudósításokról van szó, a saint-denis-i dinasztikus hagyomány egymásra épülő szövegeit ugyancsak idézhetjük ezen a helyen: Rigordusnak a III. Béla francia házasságával kapcsolatos utalása nem csupán a II. Fülöp uralkodásának históriáját folytató Guillelmus Brito elbeszélésébe épült be, de a francia nyelven szerkesztett *Grandes Chroniques*-ba is.²⁶⁷ Primatus napjainkra elveszett latin szövegezéséből merített Guillelmus de Nangiaco, amikor a *magister de Hungaria* vezetésével 1251-ben lezajlott franciaországi népi keresztes mozgalomról tudósított.²⁶⁸

b) Nem egy esetben tapasztalhatjuk, hogy a magyar vonatkozású információk egy szűkebb földrajzi térség tradíciójában vándorolnak tovább. Korántsem találhatjuk meglepőnek, hogy Ademar Cabannensis értesülése, amely szerint Géza fejedelmet Szent Brúnó keresztelte meg, az akvitán tartomány egy másik történetírójánál, a 12. században alkotó Gaufredus de Bruil-nél bukkan újra fel.²⁶⁹ A magyarok 935. évi burgundiai dűlésével kapcsolatos – s egyébként Flodoardus *Annales*ére visszavezethető – közlés angers-i kútfő nyomán terjedt el a Loire-vidéken.²⁷⁰ Több ízben is idéztem az alsó-lotaringiai területek annalsztikus hagyományát. A 11.

²⁶² *Miracula sancti Apri* (131.).

²⁶³ *Gesta episcoporum Tullensium* (100.).

²⁶⁴ Flodoardus: *Historia ecclesiae Remensis* (84.); Flodoardus: *Annales* (83.).

²⁶⁵ Richerius *Remensis* (155.).

²⁶⁶ Jean de Stavelot (125.); Adrianus de Veteribusco (2.).

²⁶⁷ Rigordus (157.); Guillelmus Brito: *Gesta Philippi regis Francorum* (108.); *GRANDES CHRONIQUES* (A) IV. 43.

²⁶⁸ Guillelmus de Nangiaco: *Chronicon* (109.).

²⁶⁹ Ademar Cabannensis (1.), Gaufredus de Bruil (93.).

²⁷⁰ Flodoardus *Remensis: Annales* (83.); *Annales qui dicuntur Rainaldi archidiaconi sancti Mauricii Andegavensis* (32.); *Annales sancti Florentii Salmuriensis* (67.); *Annales Vindocinenses* (49.).

század eleji Liège-ben kezdték el vezetni azt az évkönyvet, amelynek napjainkra elveszett szövegére nem csupán a püspöki városban utóbb keletkezett feljegyzésekből (*Annales minores sancti Jacobi Leodiensis*, *Annales Leodienses*) következtethetünk.²⁷¹ a ránc nem maradt textusra épül a közeli Lobbes bencés monostorának a folytatásai révén az 1505. esztendőig ívelő évkönyve (*Annales Laubienses*) is.²⁷² A tradíció – igaz, csekély információértékkel bíró – magyar adatai az alsó-lotaringiai vidék több évkönyvében visszaköszönnek: az *Annales Leodienses* (Liège-i Évkönyv) alapján tájékozódik az *Annales Floreffienses* (Floreffe-i Évkönyv)²⁷³ vagy az *Annales Parchenses* (Parki Évkönyv),²⁷⁴ de találunk a kalandozókkal kapcsolatos utalást a leginkább az *Annales Laubienses*-szel rokonítható *Annales Stabulenses* (Stavelot-i Évkönyv) anyagában is.²⁷⁵ A flandriai Marchiennes bencés monostorában (*Annales Marchianenses*) ugyancsak a vallon évkönyvek nyomán vált a 954. évben a Rajnán túlra vezetett hadjárat vagy a rákövetkező évben elszenvedett magyar vereség híre ismertté,²⁷⁶ az *Annales Prumienses* (Prümi Évkönyv) pedig – amelynek kéziratába Verdunban is kerültek be adatok – a liège-i *annalesekből* kölcsönözte tudósítását arra nézve, hogy III. Henrik (1039–1056) 1044-ben hadjáratot vezetett Magyarországra.²⁷⁷ Míg más tartományokban kevésbé jellemző, hogy forrásaink – legalábbis magyar vonatkozású passzusait tekintve – kapcsolatban állnának egymással (igaz ez a kalandozásokról viszonylag magas számú híradást fenntartó közép-franciaországi vidékekre is), addig az északfrancia, flandriai és lotaringiai területek kútfőinek esetében valamelyest szorosabb összefonódást figyelhetünk meg. A jelenség egyszerű magyarázatát lelhetjük már csupán abban a tényben is, hogy ezen tartományok történetírói produktuma egyébként is jóval gazdagabb volt a délebbre eső vidékekénél, és az Árpád-kori Magyarországra vonatkozó utalások leginkább ezekre a területekre érkezve szaporodnak meg. További példaként idézhetjük itt Aegidius Aureavallensis *gesta episcoporum*-át: az orvali ciszterci szerző Lobbes 10. századi historikusától, az ugyancsak a liège-i püspökök történetét írásba foglaló Herigerustól kölcsönözte a hunok – és a magyarok – eredetmondáját.²⁷⁸ A leginkább ugyanakkor az alább – a c) pont alatt – részletezendő világkrónika-irodalom – a Sigebertus Gemblacensis *Chronographiája* és az annak mintájára keletkezett kompilatív elbeszélések nyomán – elterjedő információk jelzik az északibb területek történetírásának szorosabb belső kapcsolatait.

c) Célszerűnek vélem külön csoportban tárgyalni azokat az immár nem kizárólag lokális jelentőséggel bíró narratív kútfőket, amelyek hatása szélesebb körben – tehát nem csupán a

²⁷¹ *Annales minores sancti Jacobi monasterii Leodiensis* (18.); *Annales Leodienses* (22.).

²⁷² *Annales Laubienses* (20.).

²⁷³ *Annales Floreffienses* (14.).

²⁷⁴ *Annales Parchenses* (28.).

²⁷⁵ *Annales Stabulenses* (34.).

²⁷⁶ *Annales Marchianenses* (24.).

²⁷⁷ *Annales Prumienses* (29.).

²⁷⁸ Aegidius Aureavallensis (3.); Herigerus Lobensis: *Gesta episcoporum Tungrensium, Traiectensium et Leodiensium* (112.).

lejegyzés helyén s annak közvetlen térségében – igazolható. Előzetesen is szeretném jelezni, hogy bár példáim egy része megelőzőleg is szerepelt már jelen áttekintésben, a megfelelő forrásokat ebben a kontextusban újfent szükségesnek vélem megemlíteni. A 10. századi történeti irodalmából Flodoardus *Annales*-ét emelhetjük ki:²⁷⁹ mint ahogyan azt az imént is jeleztem, a reimsi kútfőt – annak magyar vonatkozású bejegyzését is átvéve – kivonatolták a Loire partján fekvő Angers-ban,²⁸⁰ s ugyancsak kimutatható az évkönyv használata a Champagne-ban tevékenykedő Guido de Bazochiisnál²⁸¹ vagy Hugo Flaviniacensis Verduni Krónikájában (*Chronicon Verdunense*).²⁸² A magyar adatokat rögzítő szöveghelyeket feltérképezve tudhatjuk, hogy Hugo Floriacensis a *Liber modernorum regum Francorum* (Könyv a frankok legújabb királyairól) összeállításakor használta a 10. századi forrást,²⁸³ s ugyancsak tetten érhető a reimsi krónikás hatása annál az Albericus Trium Fontiumnál, aki elődjével azonos módon tájékoztat a magyarok 924. évi portyájáról.²⁸⁴

Míg a saint-denis-i dinasztikus hagyomány befolyása – mint azt korábban is jeleztem – alig-alig mutatkozik meg az île-de-france-i régió kívül, addig mind a fentebb tárgyalt keresztes *historiák*, mind pedig a 13. század folyamán a virágkorát élő világkrónika-irodalom jelentősebb darabjai szélesebb körű ismertségnek örvendtek. Lássuk elsőként is a keresztes beszámolók magyar vonatkozású részleteit! A témához vonható forrásaink egy része az egymást követő lovagi és népi hadak 1096. évi Kárpát-medencei és dalmáciai átvonulásáról meglehetősen szűkszavúan tudósít csupán: bár 12. század eleji történetíróink – Fulcherius Carnotensis vagy Robertus Remensis – egytől egyig a dél-itáliai Névtelen elsőbben keletkezett *Gesta Francorum et aliorum Hierosolymitanorum*-ra támaszkodtak, sablonos információik a Palesztinát megjárt keresztesek körében olyannyira köztudomásúak lehettek, hogy azokat nehéz volna egyértelműen a Tarantói Boemund kíséretében Keletre indult historikus munkájához kapcsolnunk.²⁸⁵ Míg a bővebb szövegezésű tudósítások között önálló forrásként kezelhetjük Guibertus de Novigento (Guibert de Nogent) szóbeli tájékoztatásra épülő beszámolóját,²⁸⁶ addig Albertus Aquensistől²⁸⁷ merít egyfelől Guillelmus Tyrius,²⁸⁸ másfelől pedig a szakirodalomban sokáig Fulcóként ismert charleville-i poéta: utóbbinak azonban az aacheni kanonokétól különböző s ráadásul tényszerű értesülése is van.²⁸⁹ A későbbi hadjáratokat bemutató francia keresztes irodalomból Robert de Clarinak az 1202. évi zárai ostromról szóló leírása épült be Guillelmus Tyrius *historiájának* népnyelvű

²⁷⁹ Flodoardus Remensis: *Annales* (83.).

²⁸⁰ *Annales qui dicuntur Rainaldi archidiaconi sancti Mauricii Andegavensis* (32.); *Annales sancti Florentii Salmuriensis* (67.); *Annales Vindocinenses* (49.).

²⁸¹ Guido de Bazochiis (105.).

²⁸² Hugo Flaviniacensis (119.).

²⁸³ Hugo Floriacensis: *Liber modernorum regum Francorum* (121.).

²⁸⁴ Albericus Trium Fontium (4.).

²⁸⁵ *Gesta Francorum et aliorum Hierosolymitanorum* (101.); Fulcherius Carnotensis (90.); Robertus Remensis (160.).

²⁸⁶ Guibertus de Novigento (104.).

²⁸⁷ Albertus Aquensis (5.).

²⁸⁸ Guillelmus Tyrius (111.).

²⁸⁹ *Historia gestorum viae Jerosolomitanae* (91.).

*continuatió*jába.²⁹⁰ A nem kifejezett értelemben vett keresztes forrásokban fellelhető további magyar utalások rendszerint szükséztű közlések, amelyeket nem lehet a szentföldi (vagy az 1204. évi balkáni) vállalkozások történetének szentelt kűtfőkre visszavezetni.

Ahogy arról a maga helyén részletesebben is szőltam, Sigebertus Gemblacensis 1112-ig ívelő *Chronographiája* a francia (valamint alsó-lotaringiai) elbeszélő tradícióra meglehetősen nagy hatást gyakorolt: a történetíró magyar értesűlései – a kalandozó hadjáratokra vonatkozó zavaros kronológiájű közlések vagy az államalapítással és a 11. századi német háborűkkal kapcsolatos utalások –²⁹¹ több alkalommal köszönnek a feldolgozott kűtfőanyagban vissza. A műfaj 13. századi képviselői között korpuszomban több is akad, amely kiemelkedő jelentőségű forrásának tekintette Sigebertust: magyar adatot – Helinandus és Albericus mellett – Robertus Autissiodorensis (és közvetítésével a *Chronicon Turonense magnum*) vesz át a gembloux-i szerzetestől.²⁹² Sigebertustól merítette továbbá népűnkkel kapcsolatos értesűléseit az a kompiláció, amelyet a késő középkori Gent Szent Bavo-apátságában állítottak össze,²⁹³ s beépűlt a *Chronographia* magyar hagyománya – Albericus révén – a 15–16. század fordulójára keltezhető *Chronicon Belgicum magnum*ba is.²⁹⁴ A *Chronographia* befolyása nem korlátozódott ugyanakkor a világkrónikákra: ahogy az alsó-lotaringiai történeti irodalom hatása tetten érhető a 12. század eleji összeállításon – az elsősorban birodalmi forrásokkal dolgozó gembloux-i szerző Folcuinus Lobiensis elbeszélés²⁹⁵ mellett az *Annales Leodienses*²⁹⁶ nyomán is közöl a 10. századi magyar betörésekre vonatkozó hírt –, úgy a vallon vidékeken vezetett későbbi évkönyvekben vagy *gesták*ban is felbukkannak Sigebertus bizonyos, a magyarokkal kapcsolatos információi. Nem csupán az *Annales Parchenses* vagy az *Annales sancti Martini Tornacensis* (A tournai-i Szent Márton-apátság évkönyve) nevezhető itt meg példaként.²⁹⁷ a kereszténység magyarországi felvételéről a *Chronographia* alapján számol be a *Gesta abbatum Trudonensium* (A saint-trond-i apátok cselekedetei),²⁹⁸ s szerepel Sigebertustól eredeztethető közlés a flandriai Philippe Mouskès rímbe szedett frank históriájában vagy Jacobus de Guisiának a Hainaut-i Grófság történetét feldolgozó munkájában is.²⁹⁹

A 12. század elejéig ívelő időszak vonatkozásában szép számmal találunk tehát a feldolgozott tradícióban Sigebertusra visszavezethető magyar utalásokat, ám hoznak a 13–14. századi világkrónikák saját korukról szőva is témánkba vágó adatokat. Nem egyszer olyan, a történeti irodalomban több alkalommal jelentkező sablonos közlésekkel van dolgunk – említik

²⁹⁰ Robert de Clari (159.); Chronique d’Ernoul et de Bernard le Trésorier (81.); Roman d’Éracle (80.).

²⁹¹ Sigebertus Gemblacensis (162.).

²⁹² Albericus Trium Fontium (4.); Helinandus de Frigido Monte (113.); Robertus Autissiodorensis (158.); Chronicon Turonense magnum (70.).

²⁹³ Chronicon sancti Bavonis Gandensis (53.).

²⁹⁴ Chronicon Belgicum magnum (54.).

²⁹⁵ Folcuinus Lobiensis: Gesta abbatum Lobiensium (85.).

²⁹⁶ Annales Leodienses (22.).

²⁹⁷ Annales Parchenses (28.).

²⁹⁸ Annales sancti Martini Tornacensis (25.).

²⁹⁹ Gesta abbatum Trudonensium (97.); Jacobus de Guisia (123.).

kútfőink Zára velencei tanácsra bekövetkezett 1202. évi ostromát vagy a magyar részvétellel lezajlott 1217–1219. évi ötödik keresztes hadjáratot –, amelyek pontosabb forrását nehéz volna feltárnunk, ám a Sigebertust követő historiográfiai termés is mutat belső filológiai kapcsolatokat. Fentebb röviden vázoltam, hogyan épülnek egymásra azok a jelentősebb világkrónikák, amelyeket vizsgálataim során érintenem kellett: nézzünk itt most egyetlen konkrét példát a szöveghagyomány útjára! Elsőként Robertus Autissiodorensisnél érhető tetten a tradíció, amely közli: Capet Margit III. Béla halálát követően a Szentföldre távozott.³⁰⁰ Az auxerre-i kanonok nyomán ismeri az özvegy királyné 1197. évi halálának hírért Vincentius Bellovacensis,³⁰¹ s a domonkos történetíró *Speculum historiale*jéből került a közlés egyfelől Guillelmus de Nangiaco világkrónikájába – s ily módon a saint-denis-i hagyományba –,³⁰² másfelől pedig Bernardus Guidonis *Flores Chronicorum*ába.³⁰³

A korpusz belső filológiai összefüggéseinek áttekintését követően ki kell térnem néhány gondolat erejéig arra is, hogy miféle, a forrásbázison kívüli kapcsolódási pontokat mutatnak a francia területek magyar vonatkozásokat őrző kútfői. A szövegátvételek irányát – mivel a fentebb rögzített földrajzi térségen kívül lejegyzett kútfők nem képezték vizsgálatom tárgyát – annyiban volt lehetőségem feltárni, amennyiben a kritikai kiadások erre lehetőséget nyújtottak.

A birodalmi hagyománnyal – gondolva itt a Rajnától keletre fekvő s általam nem tárgyalt területekre – az *annales*irodalom esetében is megfigyelhetünk kapcsolódási pontokat. Rögtön említendő itt az *Annales Laubacenses* (Lobbes-i Évkönyv), amelyet megnevezése ellenére kérdőjellel köthetünk csupán az alsó-lotaringiai Lobbes monostorához, s amelynek kézírata utóbb talán a Bodensee térségébe került. Bár a szempontunkból érdekes magyar adatokat talán Rheinauban jegyezték be a *manuscriptumba*, az évkönyvet – mivel az kalandozóinknak a 911. évi, a Rajnától nyugatra eső vidékeket első ízben sújtó katonai vállalkozásáról lényeges információt tartott fenn – tárgyalásomban megtartottam. Kútfőnk az ugyancsak a konstanzi vidékhez köthető *Annales Alamannicæ*nek (Sváb Évkönyv)³⁰⁴ a forrásunkhoz hasonlóan a monzai kéziratban olvasható variánsával mutat egyezéseket.³⁰⁵ Az *Annales sancti Benigni Divionensis* (A dijoni Szent Benignus-apátság évkönyve) Nagy Károly 791. évi pannóniai hadjáratáról, valamint a magyarok itáliai és szászországi–türingiai kalandozásairól egyező módon tudósít azzal az *Annales Colonienses*szel (Kölni Évkönyv), amelynek korai – a 949. évig terjedő – bejegyzései Reichenauban készültek.³⁰⁶ A kérdéses adatok ennek megfelelően ugyanannak a bencés központnak a történeti hagyományával mutatnak összefüggéseket, ahol egy időben az Alemann

³⁰⁰ Robertus Autissiodorensis (158.).

³⁰¹ Vincentius Bellovacensis (169.).

³⁰² Guillelmus de Nangiaco: *Chronicon* (109).

³⁰³ Bernardus Guidonis: *Flores chronicorum* (43.).

³⁰⁴ RF II. 244.

³⁰⁵ *Annales Laubacenses* (19.).

³⁰⁶ *Annales sancti Benigni Divionensis* (7.). Az *Annales Colonienses*t ld. RF II. 264.; *GESCHICHTSQUELLEN* (*Annales Colonienses*).

Évkönyvet is vezették.³⁰⁷ A Bodensee szigetén fekvő apátság történeti irodalmának hatása egyebütt is tetten érhető: a Bázeli 917. évi lerombolásáról szóló szöveghelyek nyomán elképzelhető, hogy kapcsolatot kell látnunk Reichenau (*Annales Augienses*, Hermannus Contractus) és a Moyenmoutier-ban keletkezett *Liber de sancti Hildulphi successoribus* (Könyv Szent Hildulphus utódairól) között.³⁰⁸ Nem csupán a konstanzi régió történeti irodalmával fedezhetünk azonban fel összefüggést. Mind Sigebertusnál, mind Albericusnál kimutatható a cremonai Liudprandus *Antapodosis*ának (Visszafizetés) közvetlen felhasználása – ennek nyomán került be a francia forrásanyagba a magyarok 942. évi hispániai portyájának híre –, s ugyancsak merít a gembloux-i szerzetes a corveyi Widukindustól.³⁰⁹ Szent Brúnó kölni érsek 10. századi hagiográfiájából (*Vita sancti Brunonis archiepiscopi Coloniensis*) Folcuinusnál akadhatunk kölcsönzés nyomára.³¹⁰

Hozhatunk példát arra is, hogy valamely, a francia területekhez kapcsolható elbeszélő forrás közvetett módon ismer csupán egy, a magyar történelem korai szakaszával kapcsolatos elsődleges forrást. Marianus Scotus 11. századi világkrónikája³¹¹ nyomán tűnnek fel ennek megfelelően kútfőbázisunkban a 954. évig vezetett *Annales Augienses* (Reichenau-i Évkönyv)³¹² adatai – ezeket tetten érhetjük Sigebertusnál –,³¹³ s Martinus Oppaviensis volt a közvetítője annak a tudósításnak, amely Benedictus sancti Andreae de Soracte (Benedetto di Sant’Andrea del Soratte) 10. századi munkájára³¹⁴ vezethető vissza, s amelyet a magyarok 927. évi hadjáratáról a sensi Gaufridus de Collonénál olvashatunk.³¹⁵ A troppai historikus 1277-ig ívelő művének³¹⁶ későbbi adatai is felbukkannak a korpuszban: hatása jelentkezik Bernardus Guidonisnál,³¹⁷ a *Chronicon sancti Bavonis Gandensis*ben³¹⁸ vagy a *Chronicon Belgicum magnum*ban,³¹⁹ s találunk Johannes Longus de Ypránál³²⁰ és a *Gesta abbatum Trudonensium*ban³²¹ is a csehországi történetírótól eredeztethető adatot. Otto Frisingensis (Otto von Freising, Freisingi Ottó) bizonyos értesülései Albericus Trium Fontium közvetítésével váltak a francia területeken ismertté.³²² A birodalmi világkrónikák sorából utolsó példaként Ekkehardus Uraugiensis (Ekkehard von Aura) összeállítását³²³ idézhetjük: a szerző ismerete Aegidius Aureaevallensisnél mutatható ki, aki István és Gizella házasságkötéséről

³⁰⁷ GESCHICHTSQUELLEN (*Annales Alamannici*).

³⁰⁸ *Liber de sancti Hildulphi successoribus in Mediano monasterio* (66.).

³⁰⁹ Sigebertus Gemblacensis (162.); Albericus Trium Fontium (4.). Az ibériai kalandozás egyedül Albericusnál szerepel.

³¹⁰ Folcuinus Lobiensis: *Gesta abbatum Lobiensium* (85.); GESCHICHTSQUELLEN (Ruotgerus, *Vita Brunonis archiepiscopi Coloniensis*).

³¹¹ VERBIST 2010.

³¹² RF II. 249.

³¹³ Sigebertus Gemblacensis (162.).

³¹⁴ RF II. 483.

³¹⁵ Gaufridus Collone (94.).

³¹⁶ VON DEN BRINCKEN 2010. 1086.

³¹⁷ Bernardus Guidonis: *Flores chronicorum* (43.).

³¹⁸ *Chronicon sancti Bavonis Gandensis* (53.).

³¹⁹ *Chronicon Belgicum magnum* (54.).

³²⁰ Johannes Longus de Ypra (126.).

³²¹ *Gesta abbatum Trudonensium* (97.).

³²² Albericus Trium Fontium (4.).

³²³ PFEIFFER 2010.

ad a bajor kútfő nyomán hírt.³²⁴ Oliverus Paderborniensis keresztes beszámolójának, a *Historia Damiatinának*³²⁵ a hatása egyfelől Jacobus de Vitriacónál, másfelől – közvetett vagy közvetlen módon – Vincentius Bellovacensis *Speculum historialé*jában figyelhető meg.³²⁶ Ezen a ponton jegyezhetjük meg továbbá, hogy Albericusnak a magyarországi ciszterci rendtársai révén szerzett értesülései között olyan információkat is találunk, amelyek párhuzama írott hagyományunkban is megvan.³²⁷

Az értekezés adattári részében feldolgozott források hosszabb-rövidebb magyar vonatkozású szöveghelyei között – a számos önálló hagyományt rögzítő bejegyzés mellett – találkozhatunk tehát olyan részletekkel, amelyek a korpuszon kívül vagy belül mutatnak szövegösszefüggéseket. Bár az áttekintés nyomán úgy tűnik, a kútfőbázison belüli kapcsolódási pontok lehetnek többségben, említenem szükséges, hogy Sigebertus Gemblacensisnek a francia és lotaringiai területeken való meglehetősen népszerűsége révén a *Chronographiá*nak a korpuszon kívüli kölcsönzései is szélesebb körben váltak ismertté.

*

Át kell mindezek után tekintenem, milyen jellegű adatokat találunk a forrásokban, és miféle vizsgálatokra kínálnak a francia területeken keletkezett elbeszélő kútfők lehetőséget. Az általam feltérképezett információk egy része a magyarok európai feltűnésével és a kalandozó hadjáratokkal kapcsolatos: a feldolgozott híryananyagban harmincnégy különböző év – a 791 és 955 közötti periódus – vonatkozásában bukkanhatunk értékelhető feljegyzésre. Külön kezelhetjük azokat az értesüléseket, amelyek a keresztény magyar állam első három évszázadához vonhatóak: kronológiai áttekintésemben a 975 és 1268 közötti időszakból nyolcvannyolc esemény kapcsán gyűjtöttem össze adalékokat (*ld. 3. sz. függelék*). Míg akadnak olyan – rendszerint hosszabb lélegzetű – leírások, amelyek népünk nyugat-európai megítéléséről vallhatnak, addig más feljegyzések a politikatörténet számára lehetnek inkább érdekesekek: a következőkben – elsőként is a 9–10. századdal kapcsolatos információkra kitérve – a kútfők hasznosításának utóbbi lehetőségéről ejtek szót.

Eltekintve most attól a több kútfőben felbukkanó megjegyzéstől, amely a Kárpát-medence 8. század végi avarjait nevezi magyarnak, népünk honfoglalás előtti történetét illetően egyetlen forrást foghatunk vallatóra: az *Annales Bertinianit*. Míg azokban a barbárokban, akik az évkönyv 839. évi tudósításának *rhos* követeit veszélyeztetik, nem szükséges feltétlenül a magyarokat keresnünk, addig jóval több megfontolásra ad okot a 862. évi bejegyzés. Bár a kutatás felvetette, hogy az *Ungri* népnév interpolációként került csupán a szövegbe, jó okunk van feltételezni, hogy a

³²⁴ Aegidius Aureaevallensis (3.).

³²⁵ KÜMPER 2010 (C).

³²⁶ Jacobus de Vitriaco (124.); Vincentius Bellovacensis (169.).

³²⁷ Albericus Trium Fontium (4.).

Hincmarus reimsi érsek tollán keletkezett híradás az Etelközben élő magyarság egy, a frank területekre vezetett katonai akciójáról számol be.³²⁸ Míg a nyugati frank *annales* révén látókörömbe került tehát egy olyan kútfő, amelyet a 9. századi magyar történelem kimagasló jelentőséggel bíró forrásaként értékel a medievisztika, addig nem kell nagyobb jelentőséget tulajdonítanunk azoknak a francia területeken lejegyzett passzusoknak, amelyeket a honfoglalás eseménysorához vonhatunk: utóbbiak kései hagyományt képviselnek, és korpuszon kívüli történetírói munkákra vezethetők vissza. Sigebertus nyomán vált Flandriában³²⁹ és Pikárdiában³³⁰ ismertté a liudprandusi adat, hogy népünket Arnulf keleti frank király (887–899) hívta a morvák ellen segítségül: a 892. évi esemény a gembloux-i szerzetes hibás kronológiájának megfelelően valamennyi esetben téves évszámmal szerepel.³³¹ A magyarok Kárpát-medencei bejövételéről a 10. század végi *Miracula sancti Apri* (Szent Aper csodái) ugyancsak beszámol: míg a hagiográfiai forrás megfelelő közlésének³³² forrása homályban marad, addig népünk új hazába érkezéséről több kútfőnkben – Martinus Oppaviensis pápa-császár krónikájának vagy Otto Frisingensisnek a közvetítésével – Regino nyomán olvashatunk.³³³ A magyar hagyományt, amely szerint eleink Álmos (*Alinus*) fejedelem vezetésével keltek át a Kárpátok hágóin, kizárólag Albericus ismeri.³³⁴

Sigebertus újfent Liudprandustól kölcsönöz, amikor tájékoztat a kalandozások kezdetéről: közli, hogy Arnulf halálát követően a magyarok Nyugat-Európára zúdultak.³³⁵ A 899. évi itáliai portyázás és a 955. évi Lech-mezei vereséggel végződő katonai akció között számos hadjáratról közölnek a francia kútfők valamiféle tudósítást. Ahogyan azt újabban Veszprémy László vagy Bácsatyai Dániel írásai is jelzik,³³⁶ a szövegfilológiai vizsgálatoknak éppen a kalandozások kapcsán lehet az eseménytörténeti rekonstrukcióban kiemelkedő jelentőségük. A honfoglalást követően a Kárpát-medencéből indított portyázó hadjáratok nem csupán a magyar medievisztika érdeklődését keltették fel: a kérdésnek régóta figyelmet szentel a nemzetközi szakirodalom is.³³⁷ A számos résztanulmány mellett a téma három alapvető feldolgozását vélem szükségesnek ehelyütt kiemelni. Gina Fasoli 1945-ben olasz nyelven adta közre a problematika monografikus feldolgozását.³³⁸ Húsz esztendővel később az argentinai és franciaországi emigrációban élt Vajay Szabolcs tekintette újfent át – a 933. évvel bezárólag – a kalandozó vállalkozásokat.³³⁹ Utolsóként említsem Kristó Gyula könyvfejezetét: a szegedi középkorász 1980-ban az államalapítás előtti

³²⁸ *Annales Bertiniani* (8.).

³²⁹ *Chronicon sancti Bavonis Gandensis* (53.).

³³⁰ *Helinandus de Frigido Monte* (113.).

³³¹ *Sigebertus Gemblacensis* (162.).

³³² *Miracula sancti Apri* (131.).

³³³ *Albericus Trium Fontium* (4.); *Gesta abbatum Trudonensium* (97.); *Gaufridus Collone* (94.); *Johannes Longus de Ypra* (126.).

³³⁴ *Albericus Trium Fontium* (4.).

³³⁵ *Sigebertus Gemblacensis* (162.).

³³⁶ VESZPRÉMY 2014 (A); VESZPRÉMY–TORMA 2015; BÁCSATYAI 2015 (A); BÁCSATYAI 2015 (C); BÁCSATYAI [2015].

³³⁷ A téma irodalmához ld. VESZPRÉMY 2014 (A) 77–78.: 1–4., 7. jegyz.

³³⁸ FASOLI 1945. Ld. még FASOLI 1958.

³³⁹ VAJAY 1968.

magyarságról szólva mutatta be a Kárpát-medencéből kiinduló portyázó hadjáratokat.³⁴⁰ A jelzett munkák – kitérve a felmerülő bizonytalanságokra is – kútfőink sokszor homályos utalásai nyomán rekonstruálták a 10. századi katonai akciók történetét.

A régészeti eredmények és az okleveles említések hasznosítása mellett a kutatás további fontos feladata volna ugyanakkor a témához vonható külhoni elbeszélő források belső filológiai viszonyrendszerének feltárása: a hagiográfiai szövegekben, krónikákban és évkönyvekben fenntartott híradások minuciózus vizsgálata nem egy esetben árnyalhatja azt a képet, amelyet a medievisztika a 10. századi katonai vállalkozások históriájáról mindezidáig felvázolt. Számos bizonytalanság mutatkozik egyfelől – mivel beszámolóink évszámhoz kapcsolása gyakorta jár problémával – a kronológia terén. Ugyancsak kérdések merülhetnek fel a hadjáratok útvonalával, a kalandozásoktól sújtott helyszínekkel kapcsolatban: a külföldi szakirodalom – a kalandozások mítoszáról beszélve – a helyi tudósítások megfelelő passzusait hajlamos irodalmi toposzokként értékelni, és nem egyszer vitatja a magyarok felbukkanásának tényét.³⁴¹ Míg Albert D’Haenens a 954. évben az alsó-lotaringiai területeket is érintő nyugat-európai portyázás lokális forrásainak hitelét kérdőjelezte meg,³⁴² addig Hervé Mouillebouche a népünk burgundiai pusztításairól szóló feljegyzéseket interpretálja legendaként.³⁴³

A franciaországi és lotaringiai kútfőket áttekintve a 10. századi kalandozások forrásainak egyetlen szeletét vizsgálhattam csupán meg. A feldolgozott híradások kapcsán előljáróban a következő általános megállapítást tehetjük: primer források – nem meglepő módon – azokról a hadjáratokról maradtak fenn, amelyeket a magyarok a Rajnán túli területekre vezettek. Egyéb katonai vállalkozásokról a francia krónikákba és gestákba javarészt Sigebertus vagy a nála is több forrást használó Albericus révén kerültek be adatok a korpuszon kívülről: a zavaros kronológiával átvett részletek esetében sokszor korántsem egyértelmű, mely eseményre kell a passzust vonatkoztatnunk. Erre egyetlen példát idéznék most: a troisfontaines-i szerzetes világkrónikája Liudprandus bőbeszédű leírását tömören összefoglalva a 909. évre helyezi azt az itáliai kalandozást, amelynek során a magyarok – valójában egy évtizeddel korábban – a brentai csatában győzedelmeskedtek I. Berengár (887–924) felett.³⁴⁴ Elszórtan arra is kínálkozik példa, hogy francia kútfő tartott fenn önálló forrásértékkel bíró híradást olyan hadjáratról, amely sem Lotaringiát, sem a galliai vidékeket nem érintette. A korszak elsőrangú történetírója, Flodoardus mondja el, hogy 922-ben Berengár király II. Rudolf burgundiai uralkodóval (912–937) szemben hívott be kalandozó csapatokat Itáliába.³⁴⁵ Egy Sigebertus tollán született hagiográfiai munka (*Vita Deoderici*) nyomán

³⁴⁰ KRISTÓ 1980. 229–308.

³⁴¹ Geminianus modenai püspök *vitájának* későbbi variánsában (BHL 3297–3300.) toposzként értékeli például a magyarok felbukkanását GRANIER 2012. 469–470.

³⁴² D’HAENENS 1961.

³⁴³ MOUILLEBOUCHE 2006.

³⁴⁴ Albericus Trium Fontium (4.).

³⁴⁵ Flodoardus Remensis: Annales (83.).

értesülhetünk arról, hogy – alighanem a 899. évben – a magyarok a Vicenza falain kívül fekvő Szent Félix-monostort is feldúlták.³⁴⁶

A keleti frank területekre vagy az itáliai vidékekre indított hadjáratok kapcsán – kölcsönzések révén – a forrásanyagban nem egyszer apró részletek is visszaköszönnek. A 907. évi bajor–magyar háborúról szólva a reichenai hagyomány (*Annales Augienses, Annales Alamannici*) nyomán említik kútfőink, hogy Liutpold herceg is életét vesztette.³⁴⁷ A cremonai történétíró *Antapodosis*ának ismeretével magyarázható, hogy Albericus megnevezi a 922. évi itáliai kalandozás vezetőit: *Dursacot* és *Bugatot*.³⁴⁸ Míg a 942. évi ibériai katonai akcióval egyetlen alkalommal találkozhatunk csupán a korpuszban,³⁴⁹ addig jóval többször tűnik fel a magyarok két nagyobb vereségének: a 933. évi merseburgi, valamint a 955. évi augsburgi ütközetnek a híre. Előbbiről önálló értesülést Flodoardus tartott számunkra fenn – az *Annales* hagyománya Guido de Bazochiis közvetítésével Albericushoz is eljutott –: a jól tájékozott 10. századi történétíró a csatában elesettek számáról is pontos számadatot látszik közölni.³⁵⁰ A *meresburghi* összecsapás híre a világkrónika-irodalomba Sigebertus révén ugyancsak beszivárgott: a gembloux-i bencés az eseményről több forrásában – Liudprandusnál, Widukindusnál és Marianus Scotusnál – is olvasott, s tévesen két különböző csatát tüntetett fel a 924., majd pedig a valóságnak jobban megfelelő 934. évnél.³⁵¹ A magyarok 955-ben elszenvedett súlyos vereségéről az annalisztikus tradíció is tud, ám a pontosabb információt nem tartalmazó bejegyzések eredetét nem feltétlenül állapíthatjuk meg.³⁵² Flodoardus – ahogyan az előző esetben is – kortársként számol be arról, hogyan maradtak alul a kalandozók a későbbi I. Ottó császár (936–973) és Vörös Konrád seregeivel szemben: a reimsi történétíró úgy értesült, hogy az ütközetben I. Boleszláv cseh fejedelem (935–967) is részt vett.³⁵³ További leírásaink korpuszon kívüli híradásokra vezethetőek vissza: Folcuinus a Kölnben összeállított Szent Brúnó-*vitát* használja,³⁵⁴ Sigebertus pedig a szász Widukindus nyomán állítja, hogy a csatát követően a magyarok három királyocskáját (*reguli*) akasztották fel.³⁵⁵ A forrásanyagban egyetlen olyan bejegyzéssel találkozunk, amely nem nyugat-európai katonai akcióval kapcsolatos: a világkrónikák két egymást követő évnél (906, 907) említik, hogy a Kárpát-medencei nép a görögöket és a bolgárokat is adófizetővé tette. A meglehetősen homályos utalás

³⁴⁶ Vita Deoderici episcopi Mettensis (172.).

³⁴⁷ Albericus Trium Fontium (4.); Annales Laubecenses (19.); Chronicon Belgicum magnum (54.).

³⁴⁸ Albericus Trium Fontium (4.)

³⁴⁹ Albericus Trium Fontium (4.)

³⁵⁰ Flodoardus Remensis: Annales (83.); Guido de Bazochiis (105.); Albericus Trium Fontium (4.)

³⁵¹ Sigebertus Gemblacensis (162.). Ld. még pl. Chronicon Turonense magnum (70.); Jacobus de Guisia (123.); Robertus Autissiodorensis (158.).

³⁵² Annales Nivernenses (55.); Annales sancti Vincentii Mettensis (36). Filológiailag összefüggenek egymással a vallon területek kútfői: Annales Leodienses (22.); Annales Blandinienses (10.); Annales Marchianenses (24.).

³⁵³ Flodoardus Remensis: Annales (83.)

³⁵⁴ Folcuinus Lobiensis: Gesta abbatum Lobiensium (85.).

³⁵⁵ Sigebertus Gemblacensis (162.).

minden bizonnyal Liudprandus időrendi pontatlanságoktól sem mentes tudósításán alapul, és vélhetőleg a honfoglalás eseménysorához – a 894. évi al-dunai hadjáráthoz – kapcsolható.³⁵⁶

Sokkal érdekesebb lehet számunkra az, hogy miféle információkat őriznek kútfőink azokról a hadjáratokról, amelyek során a magyarok a Rajnát átlépve Lotaringia vagy Gallia területére léptek. Az első ilyen esetről az *Annales Laubacenses* és az *Annales Prumienses* tájékoztatnak bennünket: előbbi pontosan is megjelöli, hogy a 911. évben a magyarok a Lotaringia határát képező folyón átkelve Mayenfeldgaut és az Ahr folyó vidékét pusztították.³⁵⁷ Míg kérdésesnek kell tartanunk, hogy a kalandozók 913-ban – ahogyan azt egyedül az *Annales sancti Quintini Veromandensis* (A vermandois-i Szent Quintinus-apátság évkönyve) rögzíti – megfordultak-e Burgundiában,³⁵⁸ addig jóval több értesüléssel rendelkezünk arról a 917. évi hadjáratról, amelyhez a Vogézek előterének számos lokális feljegyzését kapcsolja a kutatás.³⁵⁹ A 919. évtől kezdve – amikor is III. (Együgyű) Károly nyugati frank király sereget szervezett a *regnum Lotharii* területén újfent feltűnő portyázó hadakkal szemben – a galliai kalandozások fő forrása Flodoardus lesz:³⁶⁰ az *Annales* híreit rendszerint több-kevesebb helyi híradással is kiegészíthetjük. Viszonylag kevés beszámoló tanúskodik a 924. évi dél-franciaországi, a 926. évi lotaringiai vagy a 935. évi burgundiai betörésről. A három hadjárat közül most csupán az első katonai vállalkozás csekély számú forrását ismertetem röviden. A reimsi kanonok korai tudósítása nyomán írja mind Hugo Floriacensis,³⁶¹ mind pedig Albericus,³⁶² hogy a portyázókat az Alpok hágóinál II. Rudolf burgundiai király (912–937) és Vienne-i (Provence-i) Hugó tartóztatták fel. Az *Annales*ből az is kiderül, hogy a kalandozók más útvonalat választva mégiscsak elérték a mai Languedoc térségét.³⁶³ a 10. századi beszámolót ezen a ponton a *Chronicon Nemausense* önálló forrásértékkel bíró bejegyzése is megerősíti. Bár a nîmes-i kútfő a történetet a 925. évnél rögzíti, az évkönyvszerű híradást minden bizonnyal a Flodoardusnál szereplő eseménysorhoz kell vonnunk.³⁶⁴

Míg a 951. évi akvitániai portyázásról reimsi historikusunk röviden szól csupán,³⁶⁵ és egyedül a *Chronicon Dolensis coenobii* (A déols-i apátság krónikája) helyez – alighanem tévesen – magyar betörést a 941. évre,³⁶⁶ addig két kalandozó vállalkozás is akad, amely az azokhoz vonható kútfők magas száma miatt is kiemelkedő jelentőséggel bír. Különösen jól reprezentált korpuszomban mind a 937. évi nagyobb galliai hadjárat, mind az arra csaknem húsz évvel következő 954. évi katonai akció. Előbbiről csupán a birodalmi híryanagból került be korpuszomba

³⁵⁶ Sigebertus Gemblacensis (162.).

³⁵⁷ *Annales Laubacenses* (19.); *Annales Prumienses* (29.).

³⁵⁸ *Annales sancti Quintini Veromandensis* (31.).

³⁵⁹ *Miracula sancti Gorgonii* (127.) vagy Richerus *Senoniensis* (156.).

³⁶⁰ Flodoardus *Remensis: Annales* (83.); Flodoardus: *Historia ecclesiae Remensis* (84.).

³⁶¹ Hugo Floriacensis: *Liber modernorum regum Francorum* (121.).

³⁶² Albericus *Trium Fontium* (4.).

³⁶³ Flodoardus *Remensis: Annales* (83.).

³⁶⁴ *Chronicon Nemausense* (68.).

³⁶⁵ Flodoardus *Remensis: Annales* (83.).

³⁶⁶ *Chronicon Dolensis coenobii* (59.).

az az információ, amely szerint a francia területeket dúló magyarok egészen az Atlanti-óceánig juthattak el – a tájékoztatás közvetett módon az *Annales Augienses* hagyományára vezethető vissza –,³⁶⁷ ám a bőséggel rendelkezésünkre álló primer források megőrizték számunkra annak pontos dátumát is, amikor a magyarok a nyugati frank területekre megérkeztek. Míg az *Annales sancti Vincentii Mettensis*ben (A metzi Szent Vincentius-apátság évkönyve) szereplő február 21-i napra alighanem a Rajna átlépését kell helyoznunk,³⁶⁸ addig a burgundiai Sens 10. századi tradíciója egy másik hasonlóan pontos értesülést is fenntartott: a kalandozók március 24-én járhattak a város alatt.³⁶⁹ A Burgundiát és Közép-Franciaországot is sújtó vállalkozásról részletesen emlékezik meg az a Flodoardus, aki a 954. évi hadjárat útvonalához – az eseményekről ugyancsak pontos értesülésekkel rendelkező Folcuinus Lobienensis mellett – hasonlóan értékes adalékokat szolgáltat.³⁷⁰ Az elsősorban az alsó-lotaringiai és északfrancia területeken adatolható, a magyarok augsburgi vereségét egy esztendővel megelőző portyázásról az évkönyvi tradíció is tájékoztat bennünket.³⁷¹ A több-kevesebb pontossággal a kalandozások évét is megjelölő tudósítások mellett mindkét franciaországi betörés történetéhez számos olyan lokális feljegyzést von a kutatás, amely évszámot nem tartalmaz: az egy-egy monostor feldúlásáról vagy éppen megmeneküléséről, az ereklyék biztonságba helyezéséről szóló szövegek leginkább az egyház földrajzi elhelyezkedése miatt kapcsolhatóak a Kárpát-medencében megtelepedett nép egyik vagy másik vállalkozásához.³⁷²

Hogyan hasznosítjuk mármost a francia forrásanyagban fellelhető híradásokat az eseménytörténeti rekonstrukcióhoz? A kalandozások kronológiájának pontosításához, az egyes hadjáratok útvonalának feltérképezéséhez egységében kellene tekintenünk azokat a forrásokat, amelyeket a 10. századi események kapcsán faggatóra vonhatunk: ez nem csupán a vizsgálat földrajzi kereteinek kiszélesítését jelentené, de azt is, hogy a narratív kútfők mellett a rendelkezésünkre álló oklevelek tanúságtételét is értékelnünk lenne szükséges.³⁷³ Utóbbiakat dolgozatomban legfeljebb akkor érintem, amikor egy-egy elbeszélő forrás tanúságtételének mérlegeléséhez a diplomában fellelhető adatot is érdemes figyelembe vennünk. Ilyen esetre szolgáltat példát a Richerus tollán a 13. században keletkezett *Gesta Senoniensis ecclesiae* (A senones-i egyház története): a történeti munka autográf kéziratának egy marginális megjegyzése – ahogyan egy koholt oklevél is – tájékoztat arról, hogy a kalandozók Luxeuil (Luxeuil-les-Bains) monostorát felégették. Mivel az apátság pusztulása mellett ily módon két kései forrás is tanúskodni látszik, a diploma hamis mivolta ellenére is gyaníthatjuk valamely, az eseménnyel kapcsolatos

³⁶⁷ A hírt fenntartotta pl. Sigebertus Gemblacensis (162.). Vö. ANNALES AUGIENSES 68.

³⁶⁸ Annales sancti Vincentii Mettensis (36).

³⁶⁹ Annales sanctae Columbae Senonensis (12.); Notae Senonenses (144.).

³⁷⁰ Flodoardus Remensis: Annales (83.); Flodoardus: Historia ecclesiae Remensis (84.); Folcuinus Lobienensis: Gesta abbatum Lobiensium (85.).

³⁷¹ Pl. Annales Parchenses (28.); Annales Stabulenses (34.).

³⁷² A helyi feljegyzésekről alább még szólok.

³⁷³ Készülő doktori értekezésében BÁCSATYAI DÁNIEL vállalkozik hasonló feladatra.

korai tradíció meglétét.³⁷⁴ Mivel magam tehát – a kalandozások kútfőinek csupán egyetlen szeletét vizsgálva – a jelzett eseménytörténeti korrekcióra nem vállalkozhatom, az egyes források bemutatása során a téma mérvadó szakirodalmában szereplő kronológiai adatokat fogadom el: a forrásaim hitelével és értékelésével kapcsolatban felmerülő aggályokat ugyanakkor valamennyi esetben jelzem.

Ha a 10. századi hadjáratok problematikájának teljes körű bemutatására a vizsgálati korpusz nem is kínál lehetőséget, akadnak olyan kérdések, amelyek megválaszolásához a feldolgozott forrásanyag közelebb vihet bennünket. A szempontunkból érdekes adatok javarészt helyi feljegyzésekben olvashatóak: az évszámot is feltüntető *annalesek* mellett az egy-egy szerzetesközösség vagy székeskáptalan korábbi hagyományára épülő hagiográfiai munkák, krónikák, *gesta abbatumok* és *gesta episcoporumok* tartottak fenn olyan információkat, amelyeket a magyarok nyugat-európai portyázásainak tárgyalásához értékelnünk szükséges. A lokális tudósításokat górcső alá véve a következő problémákkal szembesülhetünk: 1. Az effajta híradások esetében – mivel szövegeink nem egyszer általánosságban beszélnek csupán pogányokról – kérdéses lehet, hogy egyáltalán a magyarokra kell-e a megfelelő részleteket vonatkoztatnunk: a történeti emlékezetben kalandozóink és az Európát a népünkkel csaknem azonos időben fenyegető normannok nem egyszer mosódnak egybe. 2. Még ha el is fogadhatjuk adott beszámoló kapcsolatát a magyarokkal, a legtöbbször nehéz a tudósításokat konkrét kalandozó hadjáratához vonnunk: kronológiai fogódzó híján előfordulhat, hogy legfeljebb feltételezésekbe bocsátkozhatunk. 3. Kései kútfők esetében az is felmerülhet lehetőségként, hogy a magyarok feltűnése irodalmi toposz csupán. Lássunk néhány példát!

1. Bár Sens alatt 937-ben kétségkívül megfordultak a magyarok, a 11. századi *translatio*irodalom a falakon kívüli Szent Péter-apátság pusztulását a normannokhoz köti: a kérdéses szöveghely is jelezni látszik, hogy a Nyugat-Európára támadó barbár népeket kútfőink nem egyszer összekeverik egymással.³⁷⁵ Gislebertus Montensis (Gislebert de Mons) a 12. században említi, hogy Hasnon monostorát a *hunok* rombolták le: bár az alsó-lotaringiai apátság kiválóan illeszkedik a 954. évi magyar hadjárat útvonalára, egyéb adalék híján aligha állíthatjuk teljes bizonyossággal, hogy *Huni* alatt feltétlenül a magyarokat kellene értenünk.³⁷⁶ Az imént említett Luxeuil kapcsán sem zárható éppenséggel ki, hogy a kolostor a magyarok helyett esetleg a normannoknak esett áldozatul, s népünk az eredeti hagyomány torzulásával a későbbi tradícióban bukkant fel csupán.³⁷⁷

2. A 12. századi *Miracula sancti Genulphi* (Szent Genulphus csodái) két egymást követő magyar betörésről is hírt ad: mivel Flodoardus nyomán tudjuk, hogy a magyarok 937-ben valóban megfordulhattak Berry térségében, meglehetősen valószínűséggel állíthatjuk, hogy a forráshely erre

³⁷⁴ Richerus Senoniensis (156.).

³⁷⁵ Translatio sanctorum Saviniani, Potentiani et Abtini (165.).

³⁷⁶ Gislebertus Montensis (103.).

³⁷⁷ Richerus Senoniensis (156.).

és az ezt két évvel megelőző kalandozásra vonatkozik.³⁷⁸ A mai svájci határ közelében fekvő Lure bencés monostorából fennmaradt 10. század végi *vita* beszámolója már sokkal több bizonytalanságot rejt magában: a szerzetesház csodálatos megmeneküléséről szóló szöveg pontosabb utalást, amely alapján a magyarok feltűnését évszámhoz köthetnénk, nem tartalmaz. Több lehetőség is felmerülhet arra, mikor ejthették útjukba a portyázó seregek az apátságot.³⁷⁹

3. Liessies-ben a 11. század második felében készült az a szentéletrajz, amely a monostor egykori felégetéséről tudósít: kérdésesnek tarthatjuk, vajon valóban valamely lokális tradíció nyomán számol-e be a hagiográfus a kalandozók dülásáról, vagy esetleg azzal kell számolnunk, hogy a *vita* szerzője irodalmi fordulattal élt, amikor az egyház egykori romlását a magyaroknak tulajdonította. Míg a magam részéről nem tartanám kizárhatónak, hogy portyázó hadaink a 10. században – legvalószínűbben 954-ben – megfordulhattak a hainaut-i bencés apátság alatt,³⁸⁰ addig jóval bizonytalanabbnak látok egy másik tudósítást. Albericus 13. századi világkrónikája alighanem egy napjainkra elveszett *translatio* alapján közli, hogy a Pireneusok előterében elhelyezkedő Le Fossat apátságából Szent Bercharius és Maurus relikviáit azért menekítették volna Burgundiába, mivel a magyarokat és a normannokat a dél-franciaországi bencéseknek rettegniük kellett. Bár a kalandozók – akik 924-ben feldúlták Nîmes vidékét, és 942-ben az Ibériai-félszigeten is megfordultak – érinthették a tájat, a népünket egy másik barbár néppel együtt említő híradás alapján inkább gyanakodnék arra, hogy a portyázásoktól kevésbé sújtott térség monostoráról inkább topikus fordulattal élve jegyezték le az elbeszélést, mint valós hagyomány alapján.³⁸¹

Ha bizonyosat tehát a legtöbb esetben nem is állíthatunk, a korábbi szakirodalom eredményei az áttekintett források tükrében némileg árnyalhatóak. Fentebb említettem Albert D’Haenens tanulmányát: a belga történész 1961-ben azokat a lokális tudósításokat vette górcső alá, amelyeket a medievisztika a magyarok 954. évi alsó-lotaringiai dülásával összefüggésbe vont.³⁸² Tanulmányában a kutató szélsőséges álláspontra helyezkedve arra a megállapításra jutott, hogy – bár Folcuinus³⁸³ vagy a *Gesta abbatum Cameracensium*³⁸⁴ alapján nagyon is adatolható, hogy kalandozóink a kérdéses évben megfordultak a térségben – a portyázások említéseit a források többségében toposzoknak kell tekintenünk: a híradások mögött nem szükséges valós történéseket sejtenuünk. Hogy bemutathassam, mennyiben is alkalmasak az eseménytörténeti rekonstrukció esetleges finomítására a filológiai eredményei, a magyarok második nagyobb galliai kalandozásához vonható francia és lotaringiai kútfőket önálló esettanulmányban dolgozom fel. D’Haenens álláspontjával némileg vitázva azt tekintem át, mennyiben mondhatunk biztosat a

³⁷⁸ Vita sancti Deicoli (171.).

³⁷⁹ Miracula sancti Genulphi (135.).

³⁸⁰ Vita sanctae Hiltrudis (175.).

³⁸¹ Albericus Trium Fontium (4.).

³⁸² D’HAENENS 1961.

³⁸³ Folcuinus Lobiensis: Gesta abbatum Lobiensium (85.).

³⁸⁴ Gesta episcoporum Cameracensium (98.).

hadjárat azon helyszíneivel kapcsolatban, amelyeket Gina Fasoli vagy Kristó Gyula a portyázók útvonalára összefoglalásukban felvettek.³⁸⁵

*

Az értekezésemben tárgyalt források magyar adatainak másik része a 11–13. századi Kárpát-medencei állammal kapcsolatos.³⁸⁶ míg legelső informáciánk Géza fejedelem 972. évi megkeresztelkedésére vonatkozik, addig a témánkba vágó utolsó híradás – nem tekintve most a Magyarországi Mária nápolyi frigyére vonatkozó megjegyzést –³⁸⁷ IV. Béla (1235–1270) morvamezei vereségéről tájékoztat.³⁸⁸ A Magyar Királyság első száz éve a 12. vagy a 13. századnál valamelyest jobban reprezentált a kútfőanyagban: köszönhető ez annak, hogy viszonylag magas számú forrás említi egyfelől népünk keresztény hitre térését, másfelől pedig az első kereszties hadjárat seregeinek Kárpát-medencei keresztülhaladását. A 12. század III. Béla francia házassága ellenére is kevés figyelmet kapott, és ugyanezt mondhatjuk el arról a 13. századról, amelynek első harmadáról önálló értesüléseket lényegében egyetlen forrásnak: Albericus Trium Fontium világkrónikájának köszönhetően nyerhetünk magasabb számban.³⁸⁹ Az imént említett cseh–magyar ütközet több krónikában is szerepel, ám IV. Béla kudarcától eltekintve az Árpád-ház regnálásának utolsó évtizedeit a Rajnától nyugatra lejegyzett szövegek teljes homályban hagyják. Híradásainkat a kalandozásokról fennmaradt tudósításokkal összevetve rögvest elmondhatjuk, hogy – bár a francia területeken keletkezett források természetesen árnyalhatják némileg az Árpád-kori Magyarország külkapcsolatainak történetét – azok az eseménytörténeti rekonstrukció korrigálására jóval kevésbé adnak lehetőséget, mint a 10. századi nyugat-európai hadjáratok tárgyalásába bekapcsolható lokális jellegű elbeszélések. Kivételek természetesen akadnak: a Könyves Kálmán országán nem minden problémától mentesen átvonuló keresztiesek és a magyarok konfliktusairól Albertus Aquensis *historiája* szolgáltató például elsőrangú adalékokat.³⁹⁰ Azok a primer források azonban, amelyek a 11–13. századi magyar történelemről lényegesebb információkat tartottak fenn, a szakma előtt régóta jól ismertek: politikátörténeti vonatkozásaikat több ízben is kiaknázza a kutatás.

A kalandozások nagyjából hatvan esztendejéről azért is maradhatott ránk meglehetősen sok említés, mert a portyázó hadjáratok a francia és a lotaringiai területeket – amelyek kútfőit feltérképeztem – közvetlenül érintették. Az államalapítást követő három évszázad francia kapcsolatai intenzíveknek azonban korántsem mondhatóak: ezzel magyarázható az érdeklődés viszonylagos hiánya a Kárpát-medencétől távol eső vidékek forrásanyagában. Milyen

³⁸⁵ FASOLI 1945. 185–195.; KRISTÓ 1980. 284–288.

³⁸⁶ Rodulfus Glaber (161.).

³⁸⁷ Cornelus Menghers (77.).

³⁸⁸ Guillelmus de Nangiaco: Chronicon (109).

³⁸⁹ Albericus Trium Fontium (4.).

³⁹⁰ Albertus Aquensis (5.).

eseménytípusokra találunk tehát az áttekintett korpuszban információkat? 1. A kereszténység magyarországi felvétele mellett rendszeresen térnek ki kútfőink a 2. dinasztikus összeköttetésekre: olvashatunk rövid közléseket III. Béla francia házasságáról – és Capet Margit utóéletéről –,³⁹¹ de említik krónikáink II. Andrást és a Courtenay-rokonságot is.³⁹² Egy flandriai szentéletrajz egyedülként tartotta fenn az értesülést I. Géza namuri grófi családból vett feleségéről.³⁹³ Genealógiai digressziók szép számmal fordulnak elő Albericus világkrónikájában: a kizárólag dinasztiatörténeti adalékokra szorítkozó összegzések révén francia földről érkezett királynéink mellett Aragóniai Konstancia vagy Merániai Gertrúd is szerepelnek a troisfontaines-i szerzetes kompilatív munkájában.³⁹⁴ 3. A nyugati forrásokban katonai konfliktusok kapcsán is felbukkan Magyarország. Az alsó-lotaringiai vidék annalsztikus hagyománya említi Szent István és II. Konrád német–római császár (1024–1039) 1030. évi háborúskodását,³⁹⁵ s ugyancsak több alkalommal tűnik fel a korpusz krónikaiban a magyarországi tatárdúlás. Részletesebben azokról az eseményekről tájékozódhatunk azonban, amelyek során a két nép között közvetlen érintkezésekre került sor: nem meglepő, hogy több beszámolónk is a keresztes hadjáratok eseménysorához vonható. 4. Nem csupán a Szentföldre igyekvő seregek haladtak át – hol békésen, hol a magyarokkal összetűzésbe kerülve – a Kárpát-medencén (vagy a dalmát tengerparton), de a Jeruzsálembé utazó zarándokok is. Jól ismert Ademar Cabannensis közlése az 1026-ban Szent István országában megfordult angoulême-i grófról és népes zarándokcsapatáról,³⁹⁶ de megtudhatjuk egy hagiográfiai munkából azt is, hogy a Palesztinába tartó Lietbert cambrai-i püspököt 1054-ben a magyar király fogadta.³⁹⁷ Arra, hogy magyar személy zarándokolt volna Nyugat-Európába, egyetlen adalékot találunk: a *Vita sanctae Odiliae* egy marginális jegyzete szerint a főpapot, aki Santiago de Compostelába indult el hazájából, valamikor 1212 előtt helyezték végső nyugalomra Namurben.³⁹⁸ 5. Forrásaim egy része a 11. századi vallón–magyar érintkezések problematikájához vonható: az alsó-lotaringiai területekről I. András országába érkezett egyházi személyekkel kapcsolatos feljegyzéseknél nagyobb óvatossággal kell kezelnünk azokat a késő középkori krónikaszövegekben fellelhető híradásokat, amelyek az Eger-völgyi *hospesek* őseit Liège-ből származtatják.³⁹⁹

A magyar utalások javarészt Kárpát-medencei (dalmáciai) eseményekkel kapcsolatosak, de előfordul az is, hogy magyarországi személy külföldi működéséről olvashatunk. Legismertebb példája ennek II. András 1217–1218. évi keresztes hadjárata lehet, de az Aserik (Anasztáz) után ismert első ismert kalocsai metropolita, György neve is akkor bukkan fel a forrásanyagban, amikor

³⁹¹ Ld. pl. Rigordus (157.); Robertus Autissiodorensis (158.).

³⁹² Philippe Mouskès (151.).

³⁹³ *Vita sancti Arnulfi Suessionensis* (170.).

³⁹⁴ Albericus Trium Fontium (4.).

³⁹⁵ Ld. pl. Annales Laubienses (20.).

³⁹⁶ Ademar Cabannensis (1.).

³⁹⁷ *Vita sancti Lietberti episcopi Cameracensis auctore Rodulpho* (179.).

³⁹⁸ *Vita sanctae Odiliae Leodiensis* (181.).

³⁹⁹ Ld. pl. Jean de Stavelot (125.).

IX. Leó pápánál (1049–1054) követségben jár: Szent Gerhardus püspök *miraculájából* tudjuk, hogy az egyházfő mellett a magyar érsek is jelen van Toulban, amikor az egykori felső-lotaringiai főpásztor relikviáit felemelik.⁴⁰⁰ Különlegességként szerepeltethetjük itt azt az 1251. évi franciaországi eretnekmozgalmat, amelyről Guillelmus de Nangiacótól⁴⁰¹ és az *Actus pontificum Cenommanis*ból (A Le Mans-i püspökök cselekedetei)⁴⁰² nyerhetünk némi tájékoztatást: megtudhatjuk, hogy a népi keresztesek Bourges-ban lekaszált vezetőjét *magister de Hungariaként* ismerték.

A francia területek forrásaiban találunk – ahogyan azt az imént említettem – olyan értesüléseket is, amelyek egyéb helyről nem vagy csupán részlegesen ismerhetők meg. Tekintsük most végig, melyek azok az esetek, amikor francia narratív kútfőhöz kell fordulnunk, ha az Árpád-kori magyar történelem valamely momentumáról tájékozódni szeretnénk! Az államalapítás kiemelkedő jelentőségű forrásaként tartja számon a hazai medievisztika azt az Ademar Cabannensist, akinek a Szent Móric lándzsáját mint III. Ottó császárnak a Szent István számára tett ajándékát említő részlete komoly vitákat eredményezett a szakirodalomban a fiatal magyar állam esetleges hűbéri függése kapcsán.⁴⁰³ Első királyunk kevés forrással illusztrálható regnálásához nyújt kiegészítést Szent Odilo apát *vitája*, amely a magyar királynak a clunyi bencés központtal ápolt kapcsolatára utal,⁴⁰⁴ s maradt fenn Namurból értékelhető tudósítás Istvánnak a II. Basileios (976–1025) bizánci császárral szövetségben a bolgárok ellen vívott háborújához (1015/1018) is.⁴⁰⁵ Bár a 11. század első felének német–magyar konfliktusaira vonatkozó passzusok javarészt tömör évkönyvi híradások – ezek pontosabb eredetét pedig rendszerint nehéz megállapítanunk –, a témát érdekes adalékkal egészíti ki egyfelől Rodulfus Glaber, másfelől pedig azok a hagiográfiai források, amelyek az 1051–1052. évek konfliktusainak diplomáciai hátterébe nyújtanak némi bepillantást. A burgundiai történetírónál a ménfői csatáról olvashatunk egy egyéb kútfővel filológiai párhuzamba nem vonható leírást,⁴⁰⁶ míg Nagy Hugó *vitáiból* azt tudhatjuk meg, hogy IX. Leó pápa megbízásából (1049–1109) 1051-ben maga a clunyi apát is Magyarországra látogatott, hogy az I. András és III. Henrik (1039–1056) közötti békéről tárgyaljon.⁴⁰⁷ Hasonló célokkal érkezett Pozsony alá 1052 késő nyarán – kora őszén azután az egyházfő is: erről nem csupán a IX. Leóról készült szentéletrajz,⁴⁰⁸ de ennek híradásától függetlenül a *Chronicon sancti Benigni Divionensis* is megemlékezik.⁴⁰⁹ Több olyan, a 11. században működő egyházi személyről nyerhetünk lotaringiai kútfőből adalékot, akiről egyéb módon nem vagy alig nyerhetünk

⁴⁰⁰ *Miracula et translatio sancti Gerhardi episcopi Tullensis* (136.).

⁴⁰¹ *Actus pontificum Cenommanis* (99.).

⁴⁰² Guillelmus de Nangiac: *Chronicon* (109).

⁴⁰³ Ademar Cabannensis (1.).

⁴⁰⁴ Jotsaldus Cluniacensis (182.).

⁴⁰⁵ *Fundatio ecclesiae sancti Albani Namucensis* (92.).

⁴⁰⁶ Rodulfus Glaber (161.).

⁴⁰⁷ *Vita sancti Hugonis abbatis Cluniacensis* (176.); *Vita sancti Hugonis abbatis Cluniacensis* (177.).

⁴⁰⁸ *Vita sancti Leonis IX papae* (178.).

⁴⁰⁹ *Chronicon sancti Benigni Divionensis* (55.).

információt. A Vata-féle pogánylázadást követő időszakban Magyarországon működő vallon főpapok – Liedvin (Leodvin) bihari⁴¹⁰ és Franco *bellagrad*⁴¹¹ püspökök mellett – ilyen az imént említett kalocsai metropolita, György is, aki 1050-ben ugyancsak a császárral folytatott háború kapcsán kereshette fel uralkodója megbízásából a pápát.⁴¹² A kalocsai érsekség történetének hasonlóan fontos primer forrásaként értékelhetjük a Laoni Névtelen híradását azokról az 1075 után a Balkánon megtelepedett angol lovagokról, akiknek papjait Magyarországon szentelték fel: *Nova Angliá*val vonja a kutatás összefüggésbe az egyháztartomány bácsi központjának kialakulását.⁴¹³ Az alsó-lotaringiai–magyar egyházi kapcsolatok történetéről szólva nem feledkezhetünk meg Laurentius de Leodio közléséről arra nézve, hogy 1047-ben a verduni tűzvészt követően a városból kanonokok indultak útnak Magyarországra.⁴¹⁴ Sigebertus Gemblacensis népszerű *Chronographiája* – míg az előzőekben valamennyi magyar vonatkozású bejegyzése kölcsönzés – a 11–12. század fordulójáról immár önálló értesülésekkel rendelkezik: nem különösebben informatív és pontatlan közlései Magyarország és a birodalom konfliktusairól azonban legfeljebb azért érdekesek, mert az adatok a világkrónika nyomán jelennek meg egyéb forrásainkban.⁴¹⁵

Míg – ahogyan arra több ízben utaltam – az első keresztes hadjárat seregeinek 1096. évi átvonulásáról több jelentős tudósítás is akad a korpuszban (Albertus Aquensis mellett Guibertus de Novigento vagy a charleville-i poéta közölnek lényegesebb részleteket),⁴¹⁶ addig a 12. századból alig rendelkezünk valóban értékelhető információval. Míg Boriszról Otto Frisingensistől vesz át Albericus hosszabb részletet,⁴¹⁷ addig a trónkövetelő históriájának bizonyos mozzanatairól szemtanúként számol be az az Odo de Deogilo, aki VII. Lajos kíséretében utazott végig 1147-ben az országon.⁴¹⁸ Első kézből tudósít III. Béla és Capet Margit házasságkötéséről II. Fülöp történetírója, Rigordus, ám a távoli ország meglehetősen kevésbé érdekli a saint-denis-i gestaszerzőt.⁴¹⁹ Annál meglepőbb a jólétesültsége az Akvitániában *historiát* szerkesztő Gaufredus de Bruilnek, aki nem csupán a diplomatikai forrásokból is kevésbé adatolható Miklós esztergomi érseket említi, de rögzíti azt az egyéb helyről meg nem ismerhető tény is, hogy Béla király idősebb fiának, Imrének 1182. május 16-án helyezték a fejére – apja életében – a koronát.⁴²⁰ A keresztesek 1147. vagy 1189. évi Kárpát-medencei keresztülhaladásáról tájékoztató számos, ám különösebb hírértékkel nem bíró bejegyzés mellett említést kell továbbá tennem a közismerten jól tájékozott Albericus bizonyos információiról: az észak-franciaországi historikus magyar földről származó

⁴¹⁰ Fundatio ecclesiae sancti Albani Namucensis (92.).

⁴¹¹ Chronicon Andaginensis monasterii (48.).

⁴¹² Miracula et translatio sancti Gerhardi episcopi Tullensis (136.).

⁴¹³ Chronicon universale anonymi Laudunensis (52.).

⁴¹⁴ Laurentius de Leodio (128.).

⁴¹⁵ Sigebertus Gemblacensis (162.).

⁴¹⁶ Albertus Aquensis (5.); Guibertus de Novigento (104.); Historia gestorum viae Jerosolomitanae (91.).

⁴¹⁷ Albericus Trium Fontium (4.).

⁴¹⁸ Odo de Deogilo (146.).

⁴¹⁹ Rigordus (157.).

⁴²⁰ Gaufredus de Bruil (93.).

királylistája nyomán – igaz, téves kronológiával – az 1160-as évek ellenkirályairól vagy a III. Béla ellen trónkövetelőként fellépő öccséről, Gézáról is tud. Olyan hírrel azonban, amelynek párhuzamát másutt nem leljük, egyedül az 1196. évnél találkozunk champagne-i krónikásunknál: a troisfontaines-i szerzetes alighanem korabeli szóbeli híresztelést jegyez le, amikor Béla király gyilkosaként tünteti fel Kalán pécsi püspököt. Ha a beszámolónak nem is kell hitelt tulajdonítanunk, fontolóra vehetjük az esemény Albericusnál megadott pontos dátumát (*in cena Domini*).⁴²¹ Nem különösebben meglepő, hogy francia forrás: Robertus Autissiodorensis világkrónikája nyomán tudjuk, hogy Capet Margit férje halálát követően a Szentföldre távozott.⁴²²

Jeleztem már, hogy 13. századi adataink a tatárjárásig ívelő periódusra koncentrálnak. Míg Albericus önálló hírértékkel bíró bejegyzései javarészt II. András uralkodásával kapcsolatosak – ismeri a liège-i származású Róbert esztergomi érseket és nevéhez fűződő kunmissziót, s a kútfőanyagban egyedülálló módon tájékoztat Buda 1223. évi égéséről –,⁴²³ addig elszórtan már francia forrásoknak is köszönhetünk említésre méltó információkat. A zárai ostromról első kézből fennmaradt hosszabb tudósítások⁴²⁴ mellett talán hitelt tulajdoníthatunk a Laoni Névtelen közlésének arra nézve, hogy II. András 1213-ban újjólag vette fel a keresztet,⁴²⁵ s Philippe Mouskèsnél, a Bauduin d’Avesnes-nek tulajdonított krónikában vagy Guillelmus Tyrius *continuatió*iban is szerepel, hogy a konstantinápolyi Latin Császárság trónjának elfoglalására készülő Courtenay Róbert – Jolánta fivére – 1220–1221 telén Magyarországon időzött.⁴²⁶ Legtöbb híradásunk azonban sablonos bejegyzés csupán: több elbeszélő forrásban szerepel a negyedik keresztes hadjárat seregeinek dalmáciai konfliktusa, II. András szentföldi vállalkozása vagy a magyar részvétel az 1215. évi lateráni zsinaton: míg utóbbi adalék a zsinati akták nyomán került be a forrásanyagba, addig az előbbi két eseményhez vonható gyakorta lakonikus passzusok az információ eredetének pontosabb feltérképezését sem teszik lehetővé. A Martinus Oppaviensistől származó kölcsönzés⁴²⁷ mellett találunk a korpuszban a tatárjárás kapcsán önálló tudósítást is, a részletek eseménytörténeti vonatkozásai azonban elhanyagolhatóak.⁴²⁸

*

A francia területeken keletkezett elbeszélő kútfők magyar vonatkozású részletei forrásul szolgálhatnak – a külpolitika-történet mellett – a magyarságképi vizsgálatok számára is. Bár a fentiekben bemutatott eseménytörténeti vonatkozások ugyancsak árulkodóak lehetnek népünk

⁴²¹ Albericus Trium Fontium (4.).

⁴²² Robertus Autissiodorensis (158.).

⁴²³ Albericus Trium Fontium (4.).

⁴²⁴ Geoffroy de Villehardouin (96.); Robert de Clari (159.); Petrus Sarnensis (148.).

⁴²⁵ Chronicon universale anonymi Laudunensis (52.).

⁴²⁶ Philippe Mouskès (151.); Chronique dite de Baudouin d’Avesnes (60.); Chronique d’Ernoul et de Bernard le Trésorier (81.).

⁴²⁷ Chronicon Belgicum magnum (54.); Johannes Longus de Ypra (126.).

⁴²⁸ Guillelmus de Nangiaco: Gesta Ludovici (110.); Actus pontificum Cenommanis (99.).

nyugati megítéléséről, a következőkben azokat a szövegrészeket tárgyalom, amelyek fordulataikban is vallanak arról, hogyan látták a Rajnától nyugatra a Kárpát-medence népét.

Míg a hősénekek, regények vagy lírai művek magyarságábrázolásának régóta figyelmet szentel a kutatás,⁴²⁹ addig jóval kevesebb olyan elemzés született, amely az irodalmi jelentőségük mellett is elsősorban történeti forrásként számon tartott elbeszélő kútfőket vette volna alapul a középkori Magyar Királyság megismeréséhez.⁴³⁰ Az elmúlt másfél évtized szakirodalmi terméséből több monografikus feldolgozás is jelzi ugyanakkor a kulturális kontaktológia iránti növekvő érdeklődést és annak lehetőségét, hogy a hagyományosan irodalminak tekintett szövegek mellett más forrástípusok is bevonhatóak a magyarság külhoni megítélésével kapcsolatos elemzésekbe. Radek Tünde a magyar történelem német nyelvű elbeszélő forrásait veszi górcső alá: feldolgozásában arra helyezi a hangsúlyt, hogyan ábrázolják a népnyelű krónikák az Árpád- és a késő középkor magyarságát.⁴³¹ Született olyan értekezés is, amely jelen dolgozathoz hasonlóan francia földön íródott narratív kútfőkkel foglalkozik: Csernus Sándor azt vizsgálja, milyen képet őriznek a történeti irodalom vulgáris nyelvű termékei a 13–15. század Magyar Királyságáról.⁴³² A *Korall* folyóirat hat évvel ezelőtt különszámot szentelt a problematikának, hogy miként látta a nyugati világ a középkori és kora újkori Magyarországot,⁴³³ legújabbban pedig Csukovits Enikő mutatta be nagydoktori értekezésében – elemzését több forrástípusra építve – a középkori Nyugat-Európa magyarságképét.⁴³⁴

Példáimat a disszertáció alapjául szolgáló forráskorpuszból merítve az alábbiakban azt tekintem át, hogy mi módon ábrázolják a francia vidékek történetírói a 9–13. századi magyarságot. A pogány, illetve a keresztény népre vonatkozó szöveghelyeket elkülönítve tárgyalom: ezt nem csupán a források megoszlása indokolja – az említések hozzávetőlegesen fele-fele arányban foglalkoznak az egyik és a másik periódussal –, de az is, hogy a Szent István-i államalapítás gyökeresen változtatta meg a Nyugaton a magyarokról élő negatív képet. A magyar história két eltérő időszakára vonatkozó, a francia krónikákban, gestákban vagy éppen a hagiográfiai munkákban fellelhető passzusok – ahogyan azt alább részleteiben is látni fogjuk – különbségeket mutatnak nem csupán a megörökített eseménytípusok, de a néppel kapcsolatban alkalmazott jelzők

⁴²⁹ KARL 1908; KIRÁLY 1929; ECKHARDT 1943 (B); ECKHARDT 1943 (C); SZABICS 2003. A francia irodalom magyar vonatkozásáról összefoglalóan ld. CSERNUS 1999. 133–143., 328–333. A nyugati irodalmi források magyarságképevel kapcsolatban érdekes adalékokat nyújt továbbá: FALVAY 2008.

⁴³⁰ A 20. század első felének historiográfiájából megemlíthetjük Eckhardt Sándornak a francia krónika- és évkönyvirodalomra is támaszkodó írását: ECKHARDT 1939.

⁴³¹ RADEK 2008. Az eredmények összefoglalását ld. még RADEK 2009 (A); RADEK 2009 (B).

⁴³² CSERNUS 1999.

⁴³³ Vizsgálatom szempontjából két tanulmány eredményei bizonyulnak különösen értékeseknek. Csukovits Enikő a 13. századtól megszaporodó útleírásokra is kitérve mutatja be, hogy a történeti források mely típusai nyújthatnak segítséget a középkori nyugati hagyományban megjelenő, a magyarsággal kapcsolatos motívumok megismeréséhez: CSUKOVITS 2009. Körmendi Tamás azt összegzi, hogyan jelenítik meg az Európa különböző területein lejegyzett elbeszélő kútfők a 10. században még rettegett pogány népet, és mi módon ítélik meg később a kereszténnyé vált Magyar Királyságot: KÖRMENDI 2009 (A).

⁴³⁴ CSUKOVITS [2013].

tekintetében is. Előzetesen foglalkoznom kell azonban a magyarság származásáról a francia forrásokban olvasható mítoszokkal is.

A medievisztika nem egyszer érintette annak kérdését, hogy miként is vélekednek a nyugati források népünk eredetéről:⁴³⁵ úgy vélem, a meglévő eredmények összegzése és néhány példa kiemelése elengedhetetlen, ha a francia történeti irodalom magyarságábrázolásáról átfogó képet szeretnénk nyerni. A következő pontokban összegezzük azokat a tradíciókat, amelyekre az általam is vizsgált forráskorpusz példákat szolgáltat:

1. A források jelentős része nem jegyezte le eredetmítoszt, ám a magyarság megjelölésére alkalmazott terminusok, illetve az, hogy mely népek soraiban tesznek kútfőink a magyarokról említést, közvetett módon arról is árulkodik, hogy mit tarthattak a nyugati történetírók a Duna vidékére a 9. század végén megérkezett eleink eredetéről. Míg a honfoglalást követően a Rajnán túli vidékeken is egyre több ízben felbukkanó kalandozókra nem egy esetben egyszerűen barbárokként – tehát a nép nevét sem közölve – utalnak a források,⁴³⁶ addig más helyütt egyszerre emlegetik a Kárpát-medencéből kalandozó hadjáratokra indulókat a fegyvereik miatt ugyancsak rettegett normannokkal és dánokkal.⁴³⁷

Akadnak ugyanakkor olyan szerzők is, akik a magyarság keleti származásával tisztában voltak. A kereszténység ellenségeinek egyik nemzedékeként számon tartott barbárok soraiban jeleníti meg a magyarokat Humbertus de Romanis: a 13. századi domonkos szerző a népvándorlás korának gójtjai és vandáljai, valamint a később ugyancsak Keletről érkezett tatárok mellett említi a hunokkal azonosnak tekintett népet.⁴³⁸ A részlet elvezet minket egy újabb problémakörhöz: a magyarok és országuk vonatkozásában a nyugati forrásanyagban alkalmazott terminológia problematikájához. Annak ténye ugyanis, hogy népünket részint a hunokkal, részint az avarokkal, másutt pedig a szkítákkal azonosítják kútfőink, vall természetesen arról is, hogy honnan eredeztették a magyarokat Nyugat-Európában. Kulcsár Péter az elbeszélő irodalomban a történelmünk kezdeteiről élő hagyományt vizsgálva kitért annak kérdésére, hogyan jelenik meg a külhoni forrásokban a magyar–hun és a magyar–avar azonosság tétele. Az irodalomtörténész megállapításait a következőkben összegezzük:

- a) A források a hunokat már a magyarság feltűnése előtt is azonosították az avarokkal.
- b) A honfoglalással és az első kalandozó hadjáratokkal kortárs korai, a 9–10. század fordulójáról származó kútfők *Ungriként* tüntették fel az újonnan érkezett népet.
- c) Már a 10. század folyamán találunk példát a népnek a hunokkal – és ezzel párhuzamosan az avarokkal – való azonosítására.

⁴³⁵ A magyarság megnevezésének és származásának kérdéséhez ld. HÓMAN 1917–1918; KULCSÁR 1987–1988; HALMÁGYI 2009.

⁴³⁶ Pl. *Chronicon Vizeliacense* (72.).

⁴³⁷ Pl. *Chronicon de gestis Normannorum in Francia* (69.).

⁴³⁸ Humbertus de Romanis (112.).

- d) Míg az avar–magyar azonosság nézete a 11. század folyamán kikopik a tradícióból, addig a hun–magyar azonosság tézise a 12. században éli reneszánszát.⁴³⁹

Hogyan illusztrálja mármost a feldolgozott forrásanyag az imént elmondottakat? Az *Ungri* alakkal, mint ahogyan az jól ismert, első ízben az *Annales Bertiniani*ban találkozhatunk.⁴⁴⁰ A magyarok szkítiai eredete Regino nyomán tűnik fel krónikáinkban,⁴⁴¹ de olvashatjuk a 11. századi lejegyzésű *Miracula sancti Marcelli*ben (Szent Marcellus csodái) is – pontosabban meg nem jelölhető forrás nyomán –, hogy a hautmont-i monostort feldúló barbárok, akiket talán a 954. évi hadjárat magyarjaival azonosíthatunk, a hagyományban a Szkítia mitikus határát jelölő *Riphei*-hegyeken átkelve zúdultak Európára.⁴⁴² Az avar–hun, illetve avar–magyar azonosság példájaként⁴⁴³ idézhetjük azt a több – egymással filológiai kapcsolatba hozható – forrásban is feltűnő bejegyzést, amely Nagy Károly 791. évi pannóniai hadjáratáról szólva említi a Kárpát-medence magyar lakóit. Az értesülés a korpuszon kívülről származik: a reichenauai hagyományra visszavezethető *Annales Colonienses*ből veszi azt át az *Annales sancti Benigni Divionensis*,⁴⁴⁴ amelyből az *Annales Uticenses* (A Szent Ebrulfus-apátság évkönyve) összeállítója előtt ismert *Chronicon Rotomagense* is kölcsönzi az adatot.⁴⁴⁵ Az *Annales Alamannici* és az ennek a hagyományára épülő *Annales Augienses* még hunokat szerepeltet (*Hunnorum regnum*, *Hunorum regnum*), ám a Kölni Évkönyv 10. századi rétegében már magyarok (*regnum Ungrorum*) jelennek meg: ez a variáns jutott el Dijonba.⁴⁴⁶ Johannes Longus de Ypra a 14. században eltérő tradíció nyomán beszél a 8. század végének avar–frank háborúiról: nála az avar–hun azonosítás érhető tetten.⁴⁴⁷ A 11. században készült *Chronicon Vedastinum* (A Szent Vedastus-apátság krónikája) Dagobert király (629–639) koráról szólva azonosítja az avarokat a magyarokkal,⁴⁴⁸ de megtaláljuk az identifikációt a 12. századi *Gesta gentis Francorum*ban is.⁴⁴⁹ A 11–12. század fordulóján összeállított Lietbertus-vita az I. András uralma alatt álló Magyar Királyság immár keresztény lakóit is *hunokként* adja meg,⁴⁵⁰ s számos forrás szerepelteti ily módon a kalandozóinkat: a hun–magyar azonosítás korai

⁴³⁹ A nyugati források terminológiájával kapcsolatban ld. KULCSÁR 1987–1988. 527–528., 533–537.

⁴⁴⁰ *Annales Bertiniani* (8.).

⁴⁴¹ Ld. pl. Albericus Trium Fontium (4.).

⁴⁴² *Miracula sancti Marcelli papae et martyris auctore Ursione abbate Altimontensi in Hannonia* (139.).

⁴⁴³ A magyarság avar és hun megnevezésének problematikáját érintette utóbb BÁC SATYAI DÁNIEL is, előadása *Megjegyzések az európai és a hazai hun–magyar hagyomány keletkezéséhez* címmel 2015. május 21-én hangzott el az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Történelemtudományok Doktori Iskola Középkori Magyar Történeti, Történelem Segédtudományai, valamint Középkori és Kora Újkori Egyetemes Történeti Programja szervezésében megrendezett konferencián.

⁴⁴⁴ *Annales sancti Benigni Divionensis* (7.).

⁴⁴⁵ *Chronicon Rotomagense* (33.); *Annales Uticenses* (35.).

⁴⁴⁶ A megfelelő szöveghelyeket ld. *ANNALES S. BENIGNI DIVIONENSIS* 38., 40.; *ANN. COLONIENSES ET BRUNSWILARENSIS* 97–98.; *ANNALES AUGIENSES* 67–68.

⁴⁴⁷ Johannes Longus de Ypra (126.).

⁴⁴⁸ *Chronicon Vedastinum* (71.).

⁴⁴⁹ *Gesta gentis Francorum* (87.).

⁴⁵⁰ *Vita sancti Lietberti episcopi Cameracensis auctore Rodulpho* (179.).

példájaként akár Herigerus is idézhető,⁴⁵¹ s ugyancsak hunokként nevezi meg a Moyenmoutier-t fenyegető portyázókat a *Liber de sancti Hildulphi*.⁴⁵²

2. Az előző kérdéskörhöz szorosan kapcsolódik egy további elemnek: az éhínség mítoszának a felbukkanása a magyarság eredetével kapcsolatos históriákban. Arról a mondáról, amely úgy tartja, a nép neve (*Hungri*) a németül *Hunger*nek (ófelnémet alakjában: *Hungar*) mondott *éhség* szóval függene össze, legrészletesebben egy olyan, a francia és német nyelvterület határán keletkezett forrás tájékoztat bennünket, amely – műfaja révén – nem kerülhetett be az általam összeállított korpuszba. A Dado-levélként ismert episztola, amelyet Németh András szerint Lotaringiában – talán Montfauconban – jegyezhettek le a 10. század első negyedében, kiválóan illusztrálja, hogyan épültek be olyan elemek a magyarokkal kapcsolatos történetekbe, amelyek eredetileg a szkítákról, hunokról vagy avarokról keringtek. A szöveg fordulatait górcső alá vevő filológus úgy látja, hogy a legenda, amely szerint a *Hungrin*ak mondott nép éhínség elől menekülve vándorolt volna tovább, eredetileg a hunokkal sok forrásban azonosított avarokra vonatkozhatott.⁴⁵³ A francia források korpuszában találunk olyan elbeszélő kútfőt is, amely ugyanezen mítosz valamiféle variánsát tartalmazza. Herigerus lobbes-i apátnak a 9–10. század fordulóján lejegyzett szavait veszi a 13. században alkotó Aegidius Aureaevallensis: *Valentis imperatoris tempore (...) excitata est de latibulis suis effera gens Hunorum, quae per totum diffusa est orbem Romanum (...). Fertur namque a quibusdam, quod tempore famis quae facta est anno decimo Claudii ceasaris. (...) Ungros denique notum est huic famae assentari velle (...).*⁴⁵⁴

3. Az idézett forrásrészlet, amely szerint a magyarok (hunok) a Római Birodalomból éhínség idején kiűzött zsidók leszármazottai lennének, átvezet bennünket a harmadik motívumhoz: a magyarok zsidó eredetének hagyományához. Erről a hagyományról ugyancsak Herigus apátnak az Aegidius Aureaevallensisnél is megőrzött sorai látszanak tanúskodni: a lobbes-i szerzetes szerint a magyarok saját magukat mondták zsidó eredetűeknek (*qui et iactant, se a Iudeis originem ducere*).⁴⁵⁵ Kulcsár Péter arra a következtetésre jutott, hogy a származásmítosz a valóban izraelita hitet valló katonai segédnép, a kabarok révén ragadhatott át a magyarokra. A kabarokkal hozza az irodalomtörténész összefüggésbe a magyarság *agarénus* megjelölését is.⁴⁵⁶ A bibliai Hágár fiának, Izmaelnek a leszármazottaiként – ahogyan azt Kulcsár is jelzi –⁴⁵⁷ eredetileg a szaracénokat nevezték ugyanakkor meg az európai elbeszélő irodalomban. A soissons-i Szent Medardus-egyház krónikája (*Chronicon sancti Medardi Suessionensis*) a 13. század derekán Európára törő tatárokat

⁴⁵¹ Herigerus Lobensis: *Gesta episcoporum Tungrensium, Traiectensium et Leodiensium* (112.)

⁴⁵² *Liber de sancti Hildulphi successoribus in Mediano monasterio* (66.).

⁴⁵³ NÉMETH 1999. 112., 113–114., 115–121.; NÉMETH 2001. 138–140., 145–152.

⁴⁵⁴ AEGIDIUS AUREAEVALLENSIS 19. Vö. HERIGERUS ET ANSELMUS 171–172. Ld. még Aegidius Aureaevallensis (3.); Herigerus Lobensis: *Gesta episcoporum Tungrensium, Traiectensium et Leodiensium* (112.); KULCSÁR 1987–1988. 530., 534.; HALMÁGYI 2009. 4–5.

⁴⁵⁵ HERIGERUS ET ANSELMUS 171–172.; AEGIDIUS AUREAEVALLENSIS 19.

⁴⁵⁶ KULCSÁR 1987–1988. 528–530.

⁴⁵⁷ KULCSÁR 1987–1988. 529. Ld. még HALMÁGYI 2014. 18.

eredezteteti Izmaeltól: *Quedam genere hominum, qui vocantur a quibusdam Tartarini, a quibusdam vero Comani, a quibusdam vero peritis creduntur esse Hysmaelite, id est filii Hysmaelis, quem habuit Abraham ex Agar ancilla sua, quos David vocat Agarenos.*⁴⁵⁸ Feltehetjük a kérdést, vajon nem azt jelzi-e az elbeszélés, hogy a kezdetben a szaracénokra alkalmazott *agarénus* megjelölést utóbb más, a keresztény világ ellen törő pogány népek – ennek megfelelően a magyarok – bemutatásába is beépítették. Mindez rokonítható lenne azokkal az irodalmi forrásokkal, amelyek a keresztények elleni harcban a szaracénok oldalán tüntetik fel a magyarságot.⁴⁵⁹ Korpuszomban is akad példa olyan forrásra, amely a magyarokat a mohamedánokkal azonosítja. Hugo Flaviniacensis a következőket írja a 917. évnél: *Rodulfus rex constitutus est, et 21. regni sui anno ab Ungaris id est Sarracenis interfectus, et Ebbo dux castri Dolensis.*⁴⁶⁰ Ha a hipotézis helytállónak bizonyul, a magyarok *agarénus* megnevezését nem szükséges a zsidó származás Herigerusnál tetten érhető mondájával (vagy a népünkhöz csatlakozott kabarokkal) összefüggésbe hoznunk.

4. A hazai krónikásirodalom termékei párhuzamosan eredeztetik népünket Sémtől – Noé megátkozott fiától –, illetve testvérétől, Jáfettől: míg előbbi Kúst, az pedig Nimródot nemzette, addig utóbbi a hagyomány szerint Magógnak lett volna az apja. Góggal és Magóggal kapcsolatban létezett azonban egy másik mítosz is: a legenda szerint népeiket, akik majd az Antikrisztus eljövetelekor zúdulnak újfent a világra, Nagy Sándor fallal rekesztette volna el Ázsiában. Az első évezred végének közeledtéhez érkezve a megszorodó apokaliptikus víziók közepette egyáltalán nem meglepő, hogy az Európára pusztulást hozó pogány hadakban a Nyugat-Európában is Góg és Magóg népét kezdték látni. Így nevezi a magyarokat a fent említett Dado-levél, ám a francia vidékeken lejegyzett történeti források sorában erre az eredethagyományra egyéb példát nem találtam. A 12–13. században, amikor a makedón Sándor latin históriái után a népnyelven íródott és igen nagy népszerűségnek örvendő *Li romans d’Alixandre* (Nagy Sándor regénye) révén még szélesebb körben vált ismertté Góg és Magóg legendája, már nem volt szükség arra, hogy Európa nyugati régióinak történetírói a rég kereszténnyé lett nép gyökereinek a 10. századi episztolában szereplő magyarázatot felelevenítsék.⁴⁶¹

A fentiekben áttekintett, a magyarság származásával kapcsolatos elképzelések rögtön a magyarok nyugat-európai felbukkanását követően feltűnnek a forrásainkban, és a hun–magyar azonosság gondolata olyannyira tartotta magát a tradícióban, hogy az a külhoni hagyományból – a két nép rokonságának a Kézainál kibontott téziseként – a magyar krónikásirodalomba is beszivárgott.⁴⁶² A kalandozókat az egyéb Keletről érkezett nomád népekkel vagy a szaracénokkal

⁴⁵⁸ CHRONICON S. MEDARDI SUESSIONENSIS 522.

⁴⁵⁹ ECKHARDT 1939. 92–94.

⁴⁶⁰ Hugo Flaviniacensis (119.); HUGO FLAVINIACENSIS 357.

⁴⁶¹ ECKHARDT 1939. 88.; KULCSÁR 1987–1988. 530–531.; HALMÁGYI 2009. 11–12. A témához ld. még FÓTI 1913.

⁴⁶² KRISTÓ 2002. 73–74.

azonosító teóriák már előkészítik azt a korántsem pozitív képet, amelyet a francia területek elbeszélő forrásai a Szent István uralkodása előtti magyarságról elénk tárnak.

*

Hogyan is látják forrásaink a honfoglalást követő korszak nyugati hadjáratokra induló magyarságát? A korpusz néhány, a téma szempontjából érdekesebb passzusa alapján a következőkben azt mutatom be, hogy milyen eszközökkel jelenítik meg az áttekintett kútfők a pusztításairól ismert 10. századi népet.

A magyarság megítéléséről alig tanúskodó szüksézávú említések mellett szép számmal találunk olyan részleteket is, amelyekben a kalandozókkal kapcsolatban valamilyen jelzőt, a népről alkotott véleményről árulkodó kifejezéseket olvashatunk.⁴⁶³ A genti Szent Bavo-monostor krónikájában (*Chronicon sancti Bavonis Gandensis*) a magyarok barbár népként (*Ungarorum gens barbara*) szerepelnek,⁴⁶⁴ de előszeretettel alkalmazzák a 'vad' (*efferus, saevus*) jelzőt is az Ázsia nomád világából Európa peremterületére érkező népekkel kapcsolatban (*effera gens Hunorum, quae per totum diffusa est orbem Romanum* – Herigerus, *saeva Hungrorum gens* – Folcuinus).⁴⁶⁵ A jelzők főnevesült alakjaik találjuk meg a sensi Szent Columba-apátság évkönyvében (*effera Ungarorum barbaries cum ingenta sibi ferocitate* – *Annales sanctae Columbae Senonesis*).⁴⁶⁶ Azt a retteget, amelyet a Keletről érkező magyar csapatok Nyugat-Európai lakosaiban kelthettek, talán azok a passzusok fejezik ki azonban a leginkább, amelyek Isten, illetve a keresztény hit ellenségeiként (*gentem Hungarorum Deo inimicam, Hungaros fidei christianae inimicos* – *Chronicon sancti Bavonis Gandensis*) ábrázolják a magyarokat.⁴⁶⁷ Ugyancsak megjelenik a magyar betörésekről szólva a 'félelem' kifejezés is (*metus interea falsi rumoris Hungarorum* – Flodoardus Remensis; *timor Hungrorum* – *Translatio sancti Eugenii episcopi Toletani*).⁴⁶⁸ Az Adso Dervensis (Adson de Montier-en-Der) tollából származó Szent Aprus-miraculában olvashatjuk népünk vonatkozásában a 'veszett düh' (*rabies*) kifejezés,⁴⁶⁹ de jellemzik a magyarságot a legkegyetlenebb népséggént (*crudelissima gens Hungrorum* – Laurentius de Leodio) is.⁴⁷⁰ Megintcsak Folcuinus apát szerint a magyarok kegyetlensége csillapíthatatlan (*insatiata crudelitas*),⁴⁷¹ a pikárdiai Corbie egyházának 10. századi lerombolásáról szóló feljegyzésben (*Fragmentum historicum de destructione ecclesiae Corbeiensis*) pedig a magyarok

⁴⁶³ A kiemelések valamennyi esetben tőlem származnak.

⁴⁶⁴ CHRONICON S. BAVONIS 504.

⁴⁶⁵ HERIGERUS ET ANSELMUS 171.; FOLCUINUS 66.

⁴⁶⁶ ANNALES S. COLUMBAE SENONENSIS 105.

⁴⁶⁷ CHRONICON S. BAVONIS 500., 522.

⁴⁶⁸ FLODOARDI ANNALES (A) 377.; TRANSLATIO S. EUGENII 652.

⁴⁶⁹ MIRACULA S. APRI 517.

⁴⁷⁰ LAURENTIUS DE LEODIO 491.

⁴⁷¹ FOLCUINUS 65.

aljas és annál is aljasabb férfiakként (*homines mali et pessimi*) tűnnek fel.⁴⁷² Amellett, hogy a Kárpát-medencéből érkező harcosokat a kereszténység ellenfeleiként festik le, a források egyéb szavakkal is érzékeltetik a magyarok pogány mivoltát. Az ezredforduló után keletkezett szövegek egy-egy szóval jelzik ugyanakkor azt is, hogy időközben kereszténnyé lett Kárpát-medencei állam. A pseudo-clariusi krónika – a 12. századi Sensből a kalandozások korára visszatekintve – az egészen addig a pogányságban kitartó népségről (*Hungari adhuc in paganismo perdurantes*) tesz említést.⁴⁷³

A könyörtelennek ábrázolt pogány népet aligha ismerték azonban jól a francia területeken. A hosszabb tudósítások rendszerint nem a Keletről jött magyarokkal kapcsolatban bocsátkoznak részletekbe, hanem a Rajnától nyugatra okozott károkat, a hadak fosztogatásait igyekeznek minél színesebben megjeleníteni. A honfoglalás utáni kor sablonos kifejezésekkel – a pogány népek és az ellenfél megjelenítésének toposzaival – ábrázolt magyarjairól ritka esetben rendelkeznek a krónikások pontosabb értesülésekkel. Kútfőink alig-alig tudnak valamit a kalandozók vezéreiről. Sigeberus átvett hagyomány nyomán Géza szerepelteti Szalárdot (*Salardo duce*) és Taksonyt (*Taxis, rex Hungarorum*),⁴⁷⁴ Albericus Trium Fontium pedig magyar tájékoztatás nyomán jegyzi le a 13. században, hogy a honfoglalók Álmos (*Alinus*) vezetésével érkeztek.⁴⁷⁵ Kivételként említhetjük a *Gesta episcoporum Cameracensium*ot, amely Cambrai 954. évi ostromáról beszámolva a magyarok Bulcsú (*Bulgio*) nevű vezetőjének nevét is fenntartotta.⁴⁷⁶ Pontosabb leírást ritkán őriztek meg a híradások. Ademar Cabannensis sokat idézett munkájában olvashatunk az államalapítás korának a sötét bőrük miatt az etiópokhoz hasonlított fekete magyarjairól (*populus est colore fusco velut Etiopes*),⁴⁷⁷ ám a harcosok termete, megjelenése ezt a momentumot leszámítva nem keltette fel a krónikások érdeklődését. A magyar szokásokról – a kannibalizmus mítoszáról – részletesebb beszámolót többek között Albericus Trium Fontiumnál találunk. A nyershúst evő, embervért ivó és hátrafelé nyilazó harcosokról szóló topikus részletet (*gens Hungarorum [...] crudis carnibus utens, humano quoque sanguine potaretur; Valent autem in sagittarum ictibus, quibus etiam dorsa vertentes nocere solent [...]*) egy az egyben német földről: Otto Frisingensis Reginóra visszavezethető szövegéből kölcsönözte a 13. századi champagne-i krónikás.⁴⁷⁸

Nem meglepő, hogy forrásaink kizárólag hadi eseményekről esmlékeznek meg: ezekről – hol a kalandozók kegyetlenségeiről, hol pedig megérdemelt vereségükről hírt adva – nem egyszer festenek érzékletes képet. Tekintsük most át, mely motívumok lelhetők fel a krónikák lapjain a győzedelmes magyarokkal kapcsolatban! A legtöbb beszámoló szüksézávan annyit mond el

⁴⁷² DESTRUCTIONES ECCLESIAE CORBEIENSIS 589.

⁴⁷³ CHRONICON S. PETRI VIVI SENONENSIS 34.

⁴⁷⁴ SIGEBERTUS GEMBLACENSIS 347.

⁴⁷⁵ SIGEBERTUS GEMBLACENSIS 349.

⁴⁷⁶ GESTA EPISCOPORUM CAMERACENSII 428.

⁴⁷⁷ ADEMARUS CABANNENSIS 152.

⁴⁷⁸ ALBERICUS TRIUM FONTIUM 748. Vö. OTTO FRISINGENSIS 234.; REGINO PRUMIENSIS 131–133.

csupán, hogy egy-egy tartományt hadaink feldúlnak (*devasto, depupolo, vasto, devasto: Ungri **populantur*** – Annales Floreffiensis; *Eodem anno Hungri secunda vice Franciam **vastaverunt*** – *Chronicon sancti Medardi Suessionensis*);⁴⁷⁹ másutt prédájukká tesznek (*Hungari Italiam partemque Franciae, regnum scilicet Lotharii, **depraedantur*** – Flodorus Remensis) egy-egy területet.⁴⁸⁰ Sok krónikás a magyaroktól való üldöztetésről emlékezik meg (*Hungarorum **persecutio*** – Flodorus Remensis),⁴⁸¹ míg más részletek a pogányok dühöngéséről szólnak (*Hungari per regiones huius provinciae **male saeviebant*** – *Gesta episcoporum Cameracensium*; *Hungari Rheno transmeato usque in pagum Vonzinsem praedis incendiisque **desaeviant*** – Flodorus Remensis).⁴⁸² A nem különösebben informatív szöveghelyek néhol megelégszenek annak közlésével, hogy a magyarok sokat ártottak (*Item gens Hungarorum propter peccata nostra a suis est finibus egressa et nostras deveniens in partes **multaque nobis intulit male*** – *Annales Laudunenses et sancti Vincentii Mettensis breves*)⁴⁸³ vagy tüzzel–vassal vitték végbe pusztításukat (*Hungari [...] Franciam, Burgundiam, Aquitaniam **ferro et igne** depopulari coeperunt* – *Chronicon sancti Petri Vivi Senonensis*; *omnia **ferro et ignibus** vastatura* – Folcuinus Lobiensis).⁴⁸⁴ A korpuszon kívüli kölcsönzések révén találkozunk annak említésével, hogy a magyarok a legyőzötteket adófizetőiké teszik (*regnum Ludovici **sub tributo redigunt***; *Ungari Bulgares victos Graecos **tributarios sibi faciunt*** – *Chronicon sancti Bavonis Gandensis*).⁴⁸⁵ A magyarok a forrásoknak megfelelően sok gonoszságot visznek véghez: keresztényeket, köztük is többször egyháziakat, gyilkolnak le vagy ejtenek foglyul (*Liutbaldus dux eorum comitesque et episcopi quam plurimi **occisi sunt*** – *Annales Laubacenses*; ***christianos captivabant*** – *Gesta episcoporum Cameracensium*);⁴⁸⁶ monastorokat, templomokat rombolnak földig és égetnek fel, városokat vagy várakat vesznek be ostrommal és tesznek lángok martalékaivá (*domus basilicaeque **conflagratae*** – Flodoardus; *profanatisque sacris cultibus, aeclesias **incendebant*** – *Gesta episcoporum Cameracensium*; *multa monasteria **sunt destructa*** – Hugo Floriacensis; ***incenderunt coenobium sancti Petri*** – Clarius).⁴⁸⁷ Azok a kútfők, amelyek helyi híradást őriztek meg, elmondják azt is, hogy a szentek ereklyéit hogyan menekítették a magyarok elől a szerzetesek a városokon kívül fekvő kolostoraikból a fallal védett helyekre. Így cselekedtek a sensi Szent Péter-egyház bencései, amikor az érseki városban helyezték el: *Cernens itaque Samson abbas et monachi malum hoc grande, consilio accepto, detulerunt corpora sanctorum Saviniani et Potentiani, cum caeteris sanctorum corporibus et reliquiarum pignoribus, cum magno honore in ecclesiam eiusdem*

⁴⁷⁹ ANNALES FLOREFFIENSES 622.; CHRONICON S. MEDARDI SUESSIONENSIS 520.

⁴⁸⁰ FLODOARDI ANNALES (A) 368.

⁴⁸¹ FLODOARDI ANNALES (A) 384.

⁴⁸² GESTA EPISCOPORUM CAMERACENSII 428.; FLODOARDI ANNALES (A) 376.

⁴⁸³ ANNALES LAUDUNENSES ET METTENSES 1295.

⁴⁸⁴ CHRONICON S. PETRI VIVI SENONENSIS 34.; FOLCUINUS 66.

⁴⁸⁵ CHRONICON S. BAVONIS 504–505.

⁴⁸⁶ ANNALES LAUBACENSES 54.; GESTA EPISCOPORUM CAMERACENSII 428.

⁴⁸⁷ FLODOARDI ANNALES (A) 384.; GESTA EPISCOPORUM CAMERACENSII 428.; HUGO FLORACENSIS 382.; CHRONICON S. PETRI VIVI SENONENSIS 34.

*abbatiae infra muros constructam in honore sancti Petri.*⁴⁸⁸ Hasonlót jegyeztek fel a krónikák Szent Remigius maradványaival kapcsolatban is: ezeket a magyarok támadásától való félelem végett vitték Reimsbe (*corpus sancti Remigii et aliorum quorundam sanctorum pignera Hungarorum metu Remis a suis monasteriis sunt delata* – Flodoardus Remensis).⁴⁸⁹ A történeti irodalom gyakori toposza, hogy a magyarok betörését isteni büntetésként írják le. A cambrai-i püspökök gestája szerint halálos bűneik miatt (*mortalium culpis exigentibus*) szenvedték el a gallok a nomád pusztításokat.⁴⁹⁰ A 937. évi hadjáratl kapcsolatban azt is tudni vélük a krónikák, hogy a magyar támadást égi jelenség előzte meg: *sanguineae acies per totam coeli faciem apparuerunt* – *Annales sanctae Columbae Senonesis*.⁴⁹¹

A kútfők előszeretettel adnak hírt – a Nyugat számára gyászos események mellett – a kalandozók vereségeiről is. Ekkor a keresztény seregek kerekednek felül dicsőségesen a magyarokon (*supervenientibus feliciter Hungris* – *De fundatione et lapsu monasterii Lobiensis*),⁴⁹² és a pogány harcosok gyilkoltatnak le, esnek fogságba vagy győzetnek le súlyosan (*Hungari [...] occiduntur aut capiuntur; graviter caeduntur* – *Chronicon sancti Bavonis Gandensis*).⁴⁹³ Ahogyan népünk 9. század végi feltűnése isteni büntetés, úgy az Úr segedelme szükséges legyőzésükhöz is (*vovens Deo, pro adipiscenda victoria* – *Chronicon sancti Bavonis Gandensis*).⁴⁹⁴ A kalandozások lezárulta hasonlóképpen nem az emberi erőnek, hanem égi kegynek köszönhető. *Quos hostes non tenuit munitio eis opposita, nec propulsavit vis humana, sed miraculo magno et preclaro celeste presidium et divina virtus dissipatos eos omnes exturbavit, post horridulam timoris magni nubem supplicibus suis reddito sole pacis* – olvashatjuk a lobbis-i egyház alapításáról szóló feljegyzésekben (*De fundatione et lapsu monasterii Lobiensis*).⁴⁹⁵

A forrásokból élénk tároló magyarságkép – ahogyan az a kalandozó hadjáratok véres eseményeinek fényében várható volt – igencsak negatív színezetű. A francia elbeszélő hagyományban a néppel kapcsolatban jellemzően alkalmazott fordulatok számbavétele után kérdés marad azonban, hogy miként láthatjuk eredményeinket a korábbi imagológiai vizsgálatok eredményeinek tükrében. Milyen helyet foglalnak el a francia források a magyar kalandozások egyéb nyugati kútfőinek sorában? Mennyire szolgálnak kifejezetten a magyarok jellemzésére azok a karakterisztikus elemek, amelyek forrásainkból kiemeltünk?

A legegyszerűbben talán az itt feltett legutolsó kérdésre kaphatunk választ: korábban magam is utaltam arra, hogy kútfőink a magyarokról szólva olyan motívumokat használnak fel, amelyek párhuzamait a szkíták, hunok és avarok bemutatásában, de a szaracénok ábrázolásában is

⁴⁸⁸ CHRONICON S. PETRI VIVI SENONENSIS 34.

⁴⁸⁹ FLODOARDI ANNALES (A) 376.

⁴⁹⁰ GESTA EPISCOPORUM CAMERACENSIVM 456.

⁴⁹¹ ANNALES S. COLUMBAE SENONENSIS 105.

⁴⁹² MONUMENTA HISTORIAE LOBIENSIS 554.

⁴⁹³ CHRONICON S. BAVONIS 511., 514.

⁴⁹⁴ CHRONICON S. BAVONIS 508.

⁴⁹⁵ MONUMENTA HISTORIAE LOBIENSIS 554.

megtalálhatjuk. A krónikák és évkönyvek toposzoknak is tekinthető fordulatai nem kizárólagosan a Kárpát-medencéből kiinduló kalandozó hadjáratok bemutatásának jellegzetes elemei: ugyanezen jelzőkkel, hasonló szókinccsel találkozhatunk bármely esemény leírása kapcsán, amikor a kereszténységet valamiféle pogány nép támadása fenyegeti.⁴⁹⁶ Példaként ismét említhetem ezen a helyen a krónikarészletet, amelyet a kalandozó hadjáratok lezárultánál csaknem háromszáz évvel később a keresztény Európa keleti területeit veszélyeztető tatárok kapcsán idéztem már. Róluk – agarénus származásuk mellett – a következőket tudja még a soissons-i apátság krónikása:

*Predicti vero comedentes carnes hominum, bestiarum, avium et serpentium et sugentes et bibentes sanguinem et parum panis et vini utentes, cum innumera multitudinem et incredibili equitum et peditum tam virorum quam mulierum regna Boemye et Hungarie et ducatum Polonie et quasdam alias terras maximas et optimas in illis partibus sitas ferro et igne devastant, maximas et incredibiles cedens utrorumque sexum tam virorum quam mulierum facientes nec aliquo sexui parcentes.*⁴⁹⁷

A francia földön keletkezett leírások ugyanakkor nem sokban különböznek a népet említő egyéb nyugati kútfők vonatkozó – és a pogány ellenséggel kapcsolatos sztereotípiákat a magyarokra is alkalmazó – részleteitől (s mindehhez hozzátartozik, hogy fenti példáim egy része is olyan szövegekből származik, amelyek kölcsönzés révén kerültek a tárgyalt elbeszélő forrásokba). Hasonló momentumokat emelt ki a német nyelvű krónikáirodalom termékeiből Radek Tünde is:⁴⁹⁸ ezek a források – tekintve, hogy a közelebbi és a Magyar Királysággal szorosabb kapcsolatot ápoló területek élénkebb érdeklődést mutathattak az ország iránt – bőbeszédűebbeknek tűnhetnek, ám a fent idézettekhez nagyon is hasonló fordulatokat tartalmaznak.

*

Ahogy forrásaink áttérnek az ezredfordulót követő magyar história bemutatására, szinte egyetlen csapásra tűnik el kútfőinkből az a negatív kép, amelyet a kalandozások korával kapcsolatban a különféle híradások megőriztek. Természetesen a krónikásoknak tudomásuk van a pogány múlttól – nem egyszer ugyanazon elbeszélő munkán belül mindkét korszakra találunk adatot –, ám a Magyar Királyság egyértelműen a keresztény országok sorába lép. Azt, hogy az egykori kalandozásokra is emlékezve hogyan látták népünk helyét a 13. századi Franciaországban, jól megvilágítja Humbertus de Romanis leírása: a szerző a kereszténység ellenségei között említett barbárokról külön is kiemeli, hogy ezen népek már Krisztus hitére tértek: *Vandali qui et Poloni, Huni qui et Hungari, Gothi qui et Daci, sunt effecti catholici: Sarraceni vero nulli vel paucissimi sunt conversi.*⁴⁹⁹ A kereszténység felvételével gyakorlatilag eltűntek forrásainkból a kalandozó néppel kapcsolatban alkalmazott s fentebb lefestett állandó toposzok.

⁴⁹⁶ ECKHARDT 193987–94.; KÖRMENDI 2009 (A) 37–38.

⁴⁹⁷ CHRONICON S. MEDARDI SUESSIONENSIS 522.

⁴⁹⁸ RADEK 2009 (A) 60–69.

⁴⁹⁹ HUMBERTUS DE ROMANIS 176.

A pogány és a keresztény világ különbségét nagyon is érzékletesen jeleníti meg az a Rodulfus Glaber, aki néhány évtized távlatából tekint az államalapítás korára vissza. A burgundiai krónikás a következőképpen festi le a 10. század folyamán még a frankokat és szászokat vétkeik miatt (*exigentibus culpis peccantium hominum*) kalandozó hadjáratokkal sújtó magyarok Géza, majd Szent István alatti keresztény hitre térését:

*Hungrorum gens, post patrata flagitia, post tot flagella gentibus illata cum so rege ad catholicam fidem conversa, quae prius consueverat crudeliter rapere aliena, libens inpertitur pro Christo propria.*⁵⁰⁰

A 11–12. század fordulóján a tulajdonképpen birodalmi világkrónikát író Sigebertus Gemblacensis – aki a német hagyománynak megfelelően a bajor Gizellának tulajdonít jelentős szerepet a magyarság keresztény hitre térésében – hangsúlyozza, hogy egy mindaddig bálványimádó nép tért meg a kereszténységre (*gens Ungarorum hactenus idolatriae dedita*).⁵⁰¹ Azt, hogy a Kárpát-medencei államot hamar elfogadják a keresztény országok sorában, jelzi az a *Vita sancti Odilonis* (Szent Odilo élete), amely külön is kiemeli, hogy a nagyhírű clunyi apát III. (Nagy) Sancho navarrai király (1004–1035) mellett Szent Istvánnal is kapcsolatban állott.⁵⁰² Jó hírével kelthették a frissen kereszténnyé lett országnak azok a zarándokok, akik a 11. században immár biztonságban kelhettek át az egy évszázaddal korábban még rettegett nép területén. Ilyesfajta közlést olvashatunk Ademarus Cabannensisnél, aki alighanem szóbeli tájékoztatásból értesült arról, hogy Vilmos angoulême-i grófot és a vele Jeruzsálembe igyekvő csoportot a magyar uralkodó kegyesen fogadta.⁵⁰³ Némileg érződik még a bizalmatlanság annak a 11–12. század fordulóján alkotó hagiográfusnak a sorain, aki Szent Lietbert cambrai-i püspök 1054. évi peregrinációjára fest részletesebb képet. A szerző szerint az északfrancia főpap, aki a barbár erkölcsokről ismeretes *hunok* pannóniai földjére ér, meglepődve tapasztalhatja a király szívélyességét.⁵⁰⁴ Azt, hogy a Palesztinát felkeresni vágyók immár félelem nélkül haladhatnak át a Kárpátok körülölelte országon, Rodulfus Glaber is igyekszik kiemelni.⁵⁰⁵ Hasonlóképpen beszámolhattak tapasztalataikról pátriájukban azok a vallóniai származású egyházi személyek, akik a pogánylázadások után Magyarországon jutottak stallumhoz. A hazalátogató Liedvin (Leodvin) beszámolójából tudták Namurben, hogy István király balkáni hadi vállalkozásáról – Ohrid alól – ereklyét is hozott magával.⁵⁰⁶

Az Árpád-kori Magyar Királyságról a középkori Franciaországban meglehetősen kevés történetíró rendelkezett pontosabb ismeretekkel: a magyarsággal alakulásának bemutatására alkalmas hosszabb beszámolók rendre olyan kereszties krónikások tollán keletkeztek, akik maguk is

⁵⁰⁰ RODULFUS GLABER 59.

⁵⁰¹ SIGEBERTUS GEMBLACENSIS 354.

⁵⁰² Jotsaldus Cluniacensis (182.).

⁵⁰³ Ademarus Cabannensis (1.).

⁵⁰⁴ Vita sancti Lietberti episcopi Cameracensis auctore Rodulpho (179.).

⁵⁰⁵ Rodulfus Glaber (161.).

⁵⁰⁶ Fundatio ecclesiae sancti Albani Namucensis (92.).

megfordultak az országban. Jellemző a nyugati szerzők tájékozatlanságára, hogy narratív kútfőink javarészt uralkodóink nevét sem ismerik: Albericus Trium Fontiumtól eltekintve – aki ciszterci rendtársai révén hozzájuthatott valamiféle királylistához – alig hozhatunk példát olyan szövegre, amelyben a koronás fő neve is szerepel. István mellett tudnak még híradásaink arról a Kálmánról (*Kalomannus*), akinek országán az első keresztes hadjárat seregei átvonultak,⁵⁰⁷ és említi II. Fülöp historikusa a magának francia földről feleséget vevő III. Bélát: Rigordus – talán okleveles forrás alapján – a királynak még valamiféle torzult titulaturáját is közli.⁵⁰⁸ Jellemző ugyanakkor, hogy az 1217. évi eseményekről szóló tudósítások hallgatnak a magyar uralkodó nevééről. A jó András királyt (*Li buens rois de Hungrie, Andrius*) név szerint az a Philippe Mouskès említi, aki a Courtenay Jolántával kötött házasság tényét rögzíti Rímes Krónikájában.⁵⁰⁹

Jacobus de Vitriaco *Historia Orientalis*ában a Kárpát-medencei állam a keresztény világ periferiájaként jelenik meg,⁵¹⁰ s több keresztes tudósítás is leírja, hogy az ország déli határait átlépve már a Balkán vad népektől lakott világába érkezik az, aki Konstantinápolyba igyekszik.⁵¹¹ Az első szentföldi hadjárat seregeinek magyarországi átvonulásához kell kapcsolnunk azt a narratív forrást – Albertus Aquensis részletekben gazdag beszámolóját – amely szinte egyedül látszik geográfiai ismereteket őrizni a Magyar Királyságról (leginkább annak határvidékeiről).⁵¹² Bár a ciszterci apátságok közül Kerc, Egres vagy Pilis is feltűnik Albericusnál,⁵¹³ s tudtak Clairvaux-ban a Bakonyban fekvő zirci rendház (*abbatiam de Boccan*) alapításáról is,⁵¹⁴ földrajzi nevek kevés híradásban érhetőek tetten. Városaink közül Esztergom gazdagsága kelti fel annak az Odo de Deogilónak az érdeklődését, aki egyébiránt – az átkelés nehézségei miatt – a Dráva mocsaras vidékeit is bemutatja a VII. Lajos szentföldi vállalkozásának szentelt *gestájában*.⁵¹⁵ Az 1096. évi eseményekről tudósító aacheni kanonok tájékozottsága az áttekintett korpuszban kimagasló. Az ország belsejéből egyedül a Kálmán és a keresztes hadak megütközésének színhelyeként feltüntetett fehértvári mezőt (*campus Belegrauae*) szerepelteti, ám a határ menti települések közül említésre kerül nála öt magyarországi (*Cyperon* – Sopron, *Meseburg* – Moson, *Malevilla* – Zimony, *Francavilla*) és egy ausztriai (*Tollenburg* – Pottenburg?) helység is. A Magyar Királyságról vízrajzi adatokkal ugyancsak rendelkezik: határfolyóink közül a Duna, a Lajta (*Lintax*), a Morava (*Maroc*), a Dráva (*Drowa*) és a Száva (*Sowa*) tűnnek fel a történeti munkában.⁵¹⁶

⁵⁰⁷ Albertus Aquensis (5.); ALBERTUS AQUENSIS 274.

⁵⁰⁸ Rigordus (157.); RIGORDUS – GUILLELMUS BRITO I. 67.

⁵⁰⁹ Philippe Mouskès (151.); PHILIPPE MOUSKÈS (B) 765.

⁵¹⁰ Jacobus de Vitriaco (124.); IACOBUS DE VITRIACO 1061.

⁵¹¹ A bolgárok ellenségességére olvashatunk példát: ALBERTUS AQUENSIS 579.

⁵¹² Albertus Aquensis (5.).

⁵¹³ Albericus Trium Fontium (4.).

⁵¹⁴ Chronicon Clarevallense (57.); CHRONICON CLAREVALLENSE 1250.

⁵¹⁵ Odo de Deogilo (146.); ODO DE DEOGILO 30–31.

⁵¹⁶ A magyar vonatkozású adatokat ld. ALBERTUS AQUENSIS 274–278.; 289–291.; 293–294.; 299–303.

Azokból a leírásokból, amelyek népünk megítéléséről is árulkodóak lehetnek, ehelyütt két motívumot emelnék ki. Elsőként arról szólok, mennyiben jelenik meg a francia területek elbeszélő forrásaiban a gazdag ország toposza, másfelől pedig néhány olyan esetet említek, amikor – a keresztény állam elsősorban pozitív (vagy semleges) megítélésének dacára – a keresztesekkel konfliktusba kerülő magyarok mégis negatív szereplőkként jelennek meg. A távoli királyság terménybősége feltűnt azoknak a pikárdiai lovagoknak, akik Guibertus de Novigentót a Szentföldről megtérve tájékoztatták: benyomásaik alapján az észak-franciaországi krónikás meglehetősen pozitív képet formálhatott a maga számára arról a tájról, ahol toronymagasságú asztagokban halmozták fel a gabonát.⁵¹⁷ A 12. század eleji krónikás megfelelő részletéhez hasonlóan ismertnek számít a hazai kutatás előtt az 1147-ben II. Géza országában személyesen is megforduló Odo de Deogilo közlése: a saint-denis-i szerzetes az élelmiszerekben dúskáló tájról feljegyzéseket készítve kiemeli, hogy egykor ez a vidék volt Julius Caesar legelője.⁵¹⁸

Bár a magyarok kapcsán közléseink javarészt azt emelik ki, hogy a kereszteseket szívesen fogadták, s számukra szabad piacot biztosítottak,⁵¹⁹ a hadak nem egyszer bonyolódtak konfliktusba népünkkel: ezekben az esetekben azok a pejoratív jelzők érhetőek tetten szövegeinkben, amelyekkel a nyugat-európai történetíró általában az ellenséget írja le. Bár a magyarok haragjának jogosságát a fosztogató seregekkel szemben történetíróink nem egyszer elismerik,⁵²⁰ hangot adnak a kritikának a keresztesek ellenében fellépő Kálmánnal szemben is. Különösen plasztikus leírást közöl a részben Albertus Aquensis nyomán verses gestát író charleville-i poéta az elődjénél a fehérvéri mezőhöz kapcsolt csatáról: úgy tudja, a csalárd magyarok felégették a kápolnát, ahol a zarándokok menedékre leltek, s kegyetlen tettük feletti haragjában az Úr vérforrást fakasztott a földből.⁵²¹ Kevésbé érzékletesen jeleníti meg az ütközetet, ám ugyanúgy hitszegőnek tartja a magyarokat az aacheni kanonok (*mentiti sunt*),⁵²² s emlékezetes az a kép is, amelyet a Zimonynál a Remete Péter népi kereszteseivel összetűzésbe kerülő városlakókról olvashatunk.⁵²³ Fulcherius Carnotensis, aki jóval kevésbé részletes tudósítást tartott fenn számunkra, ugyancsak tudni véli, hogy Magyarországról sokaknak kellett visszafordulniuk.⁵²⁴ Árulkodó lehet a 12. század végi Liège-ben történet feljegyzéseket vezető Lambertus Parvus közlése: bár a keresztesek 1189-ben minden problémától mentesen haladtak az országon keresztül, a Szent Jakab-apátság szerzetese úgy tudja, II. (Barbarossa) Frigyes (1152–1190) seregeinek útját a bolgárok mellett magyarok is

⁵¹⁷ Guibertus de Novigento (104.); GUIBERTUS DE NOVIGENTO 142–143.

⁵¹⁸ ODO DE DEOGILO 30–31.

⁵¹⁹ ALBERTUS AQUENSIS 274.

⁵²⁰ GUIBERTUS DE NOVIGENTO 142–143.

⁵²¹ Historia gestorum viae Jerosolomitanae (91.); FULCO–GILO 705.

⁵²² ALBERTUS AQUENSIS 291.

⁵²³ ALBERTUS AQUENSIS 275.

⁵²⁴ Fulcherius Carnotensis (90.); FULCHERUS CARNOTENSIS 184–185.

megnehezítették:⁵²⁵ a nyilvánvalóan téves híradást talán a magyarokkal kapcsolatban őrzött rossz emlékekkel szükséges magyaráznunk.

Elképzelhető, hogy a magyarokról alkotott képet némileg a pogány múlt emléke is befolyásolta, ám a fent idézett híradások sokkal inkább magyarázhatóak azzal, hogy a krónikások természetesen negatív színezetben tüntették fel azokat, akik a frank vagy birodalmi csapatok ellen fegyvert fogtak.⁵²⁶ Bár Nyugatról – ahogyan azt néhány ponton Odo de Deogilo beszámolója is jelzi – némileg furcsállva szemlélhették a kevésbé ismert távoli országot, népünk európai megítélése az államalapítással alapvetően változott meg.

*

Végezetül térjünk vissza az irodalomtörténetnek a magyarság franciaországi ábrázolásával kapcsolatos eredményeire! Az irodalmi művek magyar vonatkozású részleteinek vizsgálata után vontam le Király Ilona azt a következtetést, hogy ezek az alkotások a magyar nép megítélésének kettősségéről árulkodnak. A *Chanson de Roland*-ban (Roland-ének) is fellelhető, a kalandozó hadjáratok pusztításaira visszavezethető pogány harcosok képe egészen a 14. századig fenntartotta magát a francia irodalomban, ám ezzel a pejoratív színezetű látásmóddal párhuzamosan megjelent a keresztény Magyar Királyság ábrázolása is.⁵²⁷ A francia vidékektől messze fekvő országot pozitívan beállító elbeszélésekben is tetten érhetőek bizonyos toposzok: a Nyugat – a 19. századi romantika terminusával élve – egzotikus országgént tekintett a Kárpát-medence államára. Gyakori motívuma volt a mesés történeteknek, hogy hősüket magyar származásúnak írták le, vagy a távoli uralkodót legendásan gazdag királyként mutatták be.⁵²⁸

Ha a kutatásban sokszor idézett tézisek összegzése után feltesszük azt a kérdést, hogy vajon mennyiben felel meg az elbeszélő források magyarságábrázolása az itt összefoglaltaknak, a vizsgált forráskorpusz alapján a következőket láthatjuk: 1. Bár a történeti források a Magyar Királyságot az ezredik évet követően egyértelműen elfogadják a keresztény államok sorában, az egykori kalandozók pusztításai jóval érdekesebbek voltak a világkrónikák összeállítói számára, mint a velük kortárs és immár Krisztus hitét valló magyar állam. Ennek a korábbi időszaknak az emléke – az elbeszélő források tanúsága szerint is – mélyen élt a francia vidékeken: nem meglepő tehát, hogy a keresztes hadjáratok idejében megalkotott énekekben nem egyszer a kereszténység ellenségei oldalán harcolnak magyarjaink. 2. A narratív kútfőkben – az irodalmi forrásokkal ellentétben – nem találunk visszatérő fordulatokat a már kereszténnyé lett királyság vonatkozásában; ám az irodalmi szövegek toposzainak kialakulásában szerepet játszhattak a gazdag keleti országot

⁵²⁵ Lambertus Parvus (127.); ANNALES S. IACOBI LEODIENSIS 649–650.

⁵²⁶ KÖRMENDI 2009 (A) 42–43.

⁵²⁷ KIRÁLY 1929. 91.

⁵²⁸ CSERNUS 1999. 136–141.

megjelenítő keresztes források⁵²⁹ vagy azok a tudósítások, amelyek a magyar földről érkezett szentéletű királylányról, Erzsébetről adtak hírt.⁵³⁰

A kétféle tradíció – a történeti és az irodalmi hagyomány – kölcsönhatását jól illusztrálja az a részlet, amelyet jelen egység zárásaképpen idézni szeretnék:

*Item adhunc regnante et vivente Lodovico rege, venerunt in terram homines mali et pessimi, Isembardus et Wermondus, qui gravi destuxerunt ecclesiam nostram, quam [sc. destructionem – Cs. J.] fecerunt Huni, scilicet Isembardus et Wermondus, venerunt post decessum alii homines mali et pessimi, qui dicuntur Loherenc, in terram istam.*⁵³¹

A pikárdiai Corbie apátságának történeti feljegyzéseiben a hadak vezetőiként *chanson de geste*-ek szereplői tűnnek fel: az itt magyarnak mondott Isembart és Gormont közül az előbbi a hősi ének szerint a frankok seregéből szegődött a mohamedánok oldalára, míg utóbbi szaracén király volt.⁵³² Mindez szorosan kapcsolódik annak gondolatköréhez, hogy hogyan is mosódtak össze a kereszténység ellenségeinek tartott és általában állandó fordulatokkal bemutatott népek a nyugati elbeszélő forrásokban.

A fentiekben igyekeztem áttekintő képet nyújtani arról a forrásbázisról – a számunkra valamiféle magyar értesülést fenntartó francia és lotaringiai kútfőkről –, amelynek egyes darabjait értekezésem adattári részében önállóan is bemutatom. A jelen feldolgozás alapját képező évkönyveket, krónikákat, gestákat vagy hagiográfiai munkákat időbeli, földrajzi, műfaji és a lejegyzés nyelve szerinti csoportosításban tárgyaltam. A magyarság 9. századi európai feltűnése és a késő középkor között keletkezett történetírói alkotások részletes geográfiai bontását azért véltem szükségesnek, mivel hasonló rendszerezést a források egyenkénti ismertetése során nem alkalmazok. Ki kellett ezen a ponton térnem azokra a vidékekre – a Flandriai Grófságra, valamint Alsó- és Felső-Lotaringiára –, amelyek nem képezik ugyan részét a középkori Franciaországnak, ám elbeszélő hagyományukat tekintve is számos szállal kapcsolódnak ahhoz. A saint-denis-i dinasztikus hagyomány vagy a francia világkrónika-irodalom bemutatása ugyanúgy bepillantást adhatott a Rajnán túli vidékek történetírásának fejlődésébe, mint a népnyelvűség első jelentkezéseivel kapcsolatos összegzés. Áttekintésem második egységében kútfőim magyar vonatkozású passzusaival foglalkoztam. Vázoltam, milyen filológiai kapcsolatok térképezhetőek fel a korpuszon belül, s röviden kitértem arra is, miféle, a forrásbázison kívülről érkezett információkkal találkozhatunk a magyar utalásokat vizsgálva. Ezt követően arról szóltam, milyen magyar értesülésekkel rendelkezünk egyfelől a 10. századi kalandozó hadjáratokról, másfelől a 11–13.

⁵²⁹ Guibertus de Novigento (104.); Odo de Deogilo (146.).

⁵³⁰ Erzsébet alakjának és a magyar földről származó királylány motívumának a kapcsolatáról ld. FALVAY 2008.

⁵³¹ Fragmentum historicum de destructionibus ecclesiae Corbeiensis (89.); DESTRUCTIONES ECCLESIAE CORBEIENSIS 589.

⁵³² GORMONT ET ISEMBART I–XIV., VII–IX. (ALPHONSE BAYOT előszava).

század keresztény magyar államáról: a filológiai vizsgálatok eredményei – ahogyan azt példákkal is illusztráltam – mind a külpolitika-történet, mind a magyarságképi kutatások számára hasznosaknak bizonyulhatnak.

II. ALBERICUS TRIUM FONTIUM ÉS A MAGYAR ELBESZÉLŐ HAGYOMÁNY

Az Árpád-kori magyar történelem francia területen keletkezett elbeszélő forrásainak sorából jólértesültsége révén kiemelkedik Albericus Trium Fontium (Albéric de Troisfontaines, Troisfontaines-i Alberik) világkrónikája.⁵³³ A 13. század derekán készült kompiláció – a champagne-i szerzetes 1232 táján kezdetett vállalkozásába, s tudjuk, hogy elbeszélésén 1251-ben is dolgozott még –⁵³⁴ adatai iránt a 19. század végétől intenzív érdeklődést mutat forráskutatásunk:⁵³⁵ a francia vidékek narratív kútfőinek magyar utalásait tárgyalva elengedhetetlennek ítélem, hogy a távoli ország históriája iránt különös érdeklődést tanúsító történeti munkára és annak a hazai elbeszélő hagyománnyal felsejlő kapcsolatára önálló esettanulmány formájában is kitérjek. A ciszterci történetíró nagy földrajzi területről gyűjtötte össze forrásait:⁵³⁶ a kölcsönzött információktól önálló értesüléseit oly módon is megkülönböztette, hogy előttük az *auctor* vagy *Albricus* szót szerepeltette.⁵³⁷ Az időben az 1241. évig ívelő⁵³⁸ troisfontaines-i világtörténeti összeállításban is szép számmal akadnak olyan magyar vonatkozású szöveghelyek, amelyek a külhoni elbeszélő hagyományból kerültek a kútfőbe.⁵³⁹ Jelen fejezetben azokkal a híradásokkal foglalkozom, amelyeket – előbbiekkal ellentétben – a magyar tradícióból kell származtatnunk: a szakirodalom nem egyszer egymással ellentétes álláspontjaira is reflektálva annak kérdését kívánom újra körbejárni, hogy milyen módon juthatott az adatok birtokába az Árpád-kori Magyarországról számos információt rögzítő champagne-i krónikás. A problematika tárgyalásakor külön is ki kell térnem a 13. századi elbeszélő munka azon bejegyzésére, amely Szent László királyunkról és a somogyvári apátság alapításáról emlékezik meg.⁵⁴⁰

*

Albericus elsőként is a 893. évnél jegyzi meg a magyarországi hagyományra támaszkodva – közlését ahhoz a beszámolóhoz fűzve, amelyet a honfoglalásról Otto Frisingensistől (Otto von

⁵³³ A kútfőt és magyar adatait bemutatom dolgozatom adattári egységében: Albericus Trium Fontium (4. sz.).

⁵³⁴ RECH 2010 (ALB).

⁵³⁵ A legfontosabb eredményeket alább áttekintem.

⁵³⁶ CHAZAN 1999 (B) 263.

⁵³⁷ SHF III. 91. (2521. sz.).

⁵³⁸ RF II. 167.

⁵³⁹ LATZKOVITS 1934. 20–57.

⁵⁴⁰ ALBERICUS TRIUM FONTIUM 798.

Freising, Freisingi Ottó) vesz át –,⁵⁴¹ hogy a nyugati tradíció szerint Szkítiából származó nép Álmos fejedelem (*Alinus dux*) vezetésével érkezett meg a Kárpát-medencébe.⁵⁴² A közvetlenül Magyarországról szerzett értesülések a 12–13. század fordulójához érkezve szaporodnak meg a történeti munkában: a champagne-i szerzetes, aki pontosan is ismerni véli – a hozzá eljutott szóbeszéd szerint Kalán püspöktől megmérgezett – III. Béla halálának időpontját,⁵⁴³ tájékoztatja olvasóját a liège-i származású Róbert esztergomi érsek (1226–1239) nevéhez kapcsolható kunmisszióról⁵⁴⁴ vagy Courtenay Jolánta egresi temetéséről is.⁵⁴⁵ A vizsgálatom tárgyát képező adatokat három csoportba sorolom: 1. Találkozhatunk egyfelől – ha kis számban is – olyan közlésekkel, amelyek a magyar történelem korai szakaszával, a honfoglalás és az államalapítás korával kapcsolatos hazai történeti tradíció ismeretéről árulkodhatnak: előrebocsátom, hogy a következőkben ezekkel a részletekkel kívánok hangsúlyosabban foglalkozni. 2. A troisfontaines-i apátság historikusa a francia történeti irodalomban egyedülálló módon őrizte meg számunkra – ha kronológiai tévedésektől terhesen is – a magyar uralkodók névsorát: a királylistaszerű bejegyzések képezhetik az információk második típusát. 3. Külön kezelendők végezetül azok a híradások, amelyek a szerző saját korának magyarországi történéseiről tanúskodnak: az értesülések, amelyekben ciszterci monostoraink: Kerc, Pilis vagy Egres is feltűnnek, 1223 és 1239 között sűrűsödnek meg.

Miféle magyarázatot is szolgáltatathatunk a francia forrásban meglepően magas számban fellelhető magyar eredetű adatokra? A kérdés a hazai kutatást azóta foglalkoztatja, amióta az Árpád-kor egyik legjelentősebb külhoni elbeszélő forrása a látókörébe került. Tekintsünk most végig a filológiai irodalom fontosabb eredményein! *In Ungaria regnavit sanctus rex Logescelaus (...). Hic in Ungaria fundavit nobilissimam abatiam de Semigis, in qua non solent recipi nisi Franci* – olvashatjuk az 1078. évnél Albericusnál.⁵⁴⁶ A passzus nyomán a magyar történelem külhoni kútfőit a 19. század végén bemutató Marczali Henrik látott először kapcsolatot a champagne-i krónikás értesülései és Somogyvár között. Az elbeszélő forrás ismertetésekor felhívta a figyelmet arra, hogy a bencés apátság alapítólevelének 13. századi másolata az egyetlen forrásunk, amelyben a francia krónikához hasonlóan a meglehetősen furcsa *Logescelaus* alakban szerepel Szent László királyunk neve.⁵⁴⁷

A troisfontaines-i történeti munka feltételezett somogyvári kapcsolatának fontos szerepet tulajdonított teóriájában az a Hóman Bálint, aki 1925-ben az ősgesta rekonstruálásához kísérelte meg a francia forrás szövegét felhasználni. A közvetlenül Magyarországról szerzett értesüléseknek három rétegét sikerült elkülönítenie: 1. Vélekedése szerint az 1151 és 1234 közötti hírek forrásául a

⁵⁴¹ OTTO FRISINGENSIS 234. A kölcsönzésre ld. LATZKOVITS 1934. 39.

⁵⁴² ALBERICUS TRIUM FONTIUM 748.

⁵⁴³ ALBERICUS TRIUM FONTIUM 873.

⁵⁴⁴ ALBERICUS TRIUM FONTIUM 920–921.

⁵⁴⁵ ALBERICUS TRIUM FONTIUM 933.

⁵⁴⁶ ALBERICUS TRIUM FONTIUM 798.

⁵⁴⁷ MARZALI 1880. 83–85.

pilisi ciszterci rendház feljegyzései szolgálhattak: ezek a troisfontaines-i apát 1232–1233. évi pilisi látogatásának⁵⁴⁸ köszönhetően juthattak krónikásunk birtokába. Az 1234 utáni információkat Albericus – munkája szerkesztésével egyidejűleg – ugyancsak Pilisről szerezhette be. 2. Hóman feltételezte, hogy Albericus rendelkezésére állhatott továbbá egy királylista is, amely Szent Lászlótól Imréig tartalmazta uralkodóink névsorát. Marczali megállapításaira támaszkodva arra a következtetésre jutott, hogy a jegyzéket 1141-ig Somogyváron vezethették. 3. Végül a francia kútfő korai adatai a történész szerint egy olyan Somogyvári Krónika meglétét bizonyítják, amely a Szent László idején keletkezett gestaszöveget kivonatolta, illetve folytatta: utóbbiban legrégebb hazai elbeszélő kútfőnket kell sejtenuünk. A somogyvári feljegyzéseket talán a ciszterci Cikádor közvetíthette a franciaországi Troisfontaines felé.⁵⁴⁹

A champagne-i forrásnak a magyar történelemmel kapcsolatos információit 1934-ben Latzkovits László vette újra górcső alá. Latzkovits Erdélyi László tézisét⁵⁵⁰ elfogadva Kézai elbeszélését tekintette ősgestának, és több ponton is cáfolta Hóman nézeteit. A Liudprandustól, Sigebertus Gemblacensistől, Otto Frisingensistől vagy Guido de Bazochiistól (Gui de Bazoches) származó hírek után külön egységben tárgyalta Albericus azon külföldi adatait, amelyek származása nem állapítható meg minden kétséget kizáróan. Az egyértelműen magyar kézből szerzett értesüléseket Latzkovits további két részre bontotta. Hómanhoz hasonlóan szerinte is rendelkezésére állhatott Albericusnak egy királyjegyzék, amely Somogyvár vagy sokkal inkább a vele kapcsolatot tartó francia anyaapátság, Saint-Gilles közvetítésével kerülhetett a champagne-i szerzetes birtokába. A további információk – vagyis az Albericus saját korával kapcsolatos hírek és a korai történelmünkre vonatkozó mondai hagyomány elemei – szóbeli értesülésekként juthattak el a krónikáshoz: részint a somogyvári bencések, részint ciszterci rendtársai informálhattak a troisfontaines-i szerzőt.⁵⁵¹ Bár – ahogyan azt alább láthatjuk – az 1960-as évek krónikakutatói nem reflektáltak Latzkovits nézeteire, a forrást 1934-ben részletesen bemutató filológiai dolgozat megállapításainak nagy részét napjainkig helytállóaknak fogadja el a történészszakma.⁵⁵²

Latzkovitscsal közel azonos időben publikálta írását az a Machovich Viktor, aki – a Hómannál szereplő Pilis helyett – egy másik ciszterci apátságot vélt Albericus magyar értesüléseinek hátterében felfedezni. A francia–magyar ciszterci összeköttetések iránt érdeklődő tanulmány szerzője azt feltételezte, a champagne-i történetíró számára a Maros bal partján fekvő Egresen – a Jolánta királyné által temetkezési helyül választott monostorban – állíthattak össze feljegyzéseket: az Olt-völgyi Kerc anyaapátságáról joggal feltételezhetjük, hogy a kunmisszió iránt

⁵⁴⁸ A clairvaux-i és a troisfontaines-i apát látogatásához ld. BÉKEFI 1891–1892. I. 242.; MACHOVICH 1935. 282–283.

⁵⁴⁹ HÓMAN 1925. 5–32.

⁵⁵⁰ Erdélyi nem csupán az ősgestával, de Albericus krónikájával kapcsolatban is állást foglalt. Már Latzkovits előtt hangsúlyozta, hogy a champagne-i szerzetes aligha dolgozhatott összefüggő hazai írásos forrással: *Ha Alberik hozzájuthatott volna egy összefüggő magyar forráshoz, mely régebb Kézainál, akkor híreit egyezőbbben, szabatosabban és bővebben írta volna meg.* Ld. ERDÉLYI 1933., kül. 47.

⁵⁵¹ LATZKOVITS 1934.

⁵⁵² Ld. pl. ALMÁSI 1994.

is érdeklődött. Ugyancsak Egresen készülhetett Albericus tájékoztatására a Szent László-kori ősgesta másolata: Machovich – Hómanhoz hasonlóan – 11. század végi gestaszövegből eredeztette a champagne-i történetíró korai adatait. A nem minden komplikáltságtól mentes teóriában – amely a legutóbbi időkig semmiféle visszhangra⁵⁵³ nem talált a történeti irodalomban – szerep jut a troisfontaines-i apát 1232–1233. évi vizitációjának is: az Egresről nyert értesüléseket Albericus felé alighanem előjárója közvetíthette.⁵⁵⁴

Gerics József és Csóka J. Lajos – akik előtt Latzkovits szóbeli híradásokat feltételező dolgozata ismeretlen volt – Albericus magyar adatainak problematikáját akkor érintették, amikor Hómannak a Szent László-kori ősgestáról vallott nézeteivel szemben fogalmaztak meg kritikai észrevételeket. Kandidátusi értekezésében Gerics a Salamon-kori őskronika mellett érveket felsorakoztatva cáfolta ugyan a francia szerzetes forrásául szolgáló somogyvári textus létezését, ám egy hipotetikus korai gesta és a francia krónika szövegszerű összefüggéseinek tézisének nem vetette teljes egészében el: szerinte a kapcsolat az 1041. évhez bejegyzett tudósításig kimutatható a magyar elbeszélő hagyománnyal.⁵⁵⁵ Csóka – tagadva a Szent László-kori ősgesta és a Somogyvári Krónika létét – a latin nyelvű történeti irodalom magyarországi kialakulásával foglalkozó monográfiájának függelékében vette sorra azokat az albericusi szöveghelyeket, amelyet Hóman a Somogyvári Krónikából eredeztetett (893–1095). Arra a megállapításra jutott, hogy több korai adat az általa Nemzeti Krónikaként⁵⁵⁶ megnevezett II. András-kori gestaszerkesztményből kerülhetett be a francia kútfőbe. A champagne-i történetíró forrásaival kapcsolatban nem foglalt egyébként egyértelműen állást: szerinte Albericus igen vegyes adatokkal dolgozva *különböző helyekről s bizony eléggé rendszertelenül gyűjtötte magyar vonatkozású anyagát*. Csóka nem említett önálló királyjegyzéket sem: 1041 és 1095 között is a magyar elbeszélő hagyomány valamiféle hatásával számolt.⁵⁵⁷

A francia elbeszélő forrás Gizella-ábrázolása kapcsán került a későbbiekben újra elő annak kérdése, milyen forrásra is támaszkodhatott Albericus korai történetünk vonatkozásában. A világkrónikában az 1010. évnél – Sigebertus Gemblacensis megfelelő közléséhez toldva –⁵⁵⁸ nem csupán Szent Adalbert tevékenységéről számol be, de a gonoszságairól elhíresült királyné állítólagos meggyilkolásáról is:

Tamen dicunt Ungari, quod sanctus Adalbertus Pragensis episcopus regem Stephanum ad fidem convertit et baptizavit, et ipse rex sua predicatione Ungaros convertit et maiorem

⁵⁵³ MACHOVICH 1935.

⁵⁵⁴ BÁCSATYAI 2015 (B) 280–281.

⁵⁵⁵ GERICS 1961. 53–56.

⁵⁵⁶ A Nemzeti Krónikával kapcsolatban ld. CSÓKA 1967. 527–561.

⁵⁵⁷ CSÓKA 1967. 647–672. Az idézett szövegrészt ld. 658.

⁵⁵⁸ *Gens Ungarorum hactenus ydolatrie dedita, hoc tempore ad fidem Christi convertitur per Gislam sororem imperatoris, que nupta Ungarorum regi ad hoc sua instantia regem adduxit, ut se et totam Ungarorum gentem baptizari expeteret. Qui in baptismo Stephanus est vocatus, cuius merita per Ungariam multa miraculorum gloria commandat* – ALBERICUS TRIUM FONTIUM 779. Vö. SIGEBERTUS GEMBLACENSIS 354.; LATZKOVITS 1934. 35.

*ecclesiam Strigonii in honorem sancti Adalberti instituit; sed illa Gisla regina, ut dicunt, multa malitias in terra fecit et ad extremum post mortem sancti regis meritis exigentibus interfecta fuit.*⁵⁵⁹

Érdekes számunkra ezen a ponton a champagne-i kútfő 1041. évi közlése is, amely – ugyancsak a magyar hagyományból merítve – a következőképpen adja elő a trónutódlás kérdését:

*Sanctus rex de Ungaria Stephanus et a primo duce Almo septimus, filium habuit unicum virum sanctum nomine Hemericum, qui vivente patre decessit. Unde rex iste Petrus, de quo hic agitur, frater dicitur fuisse illius regine Gisle, de qua superius diximus. Et quia non erat de semine Ungarorum, contra eum promovere curaverunt quendam Abbonem, qui erat unis ex ipsis, de magnis principibus.*⁵⁶⁰

A Gizellát negatív színben feltüntető és Orseolo Péter nővéreként ábrázoló passzusok mutatják, hogy a troisfontaines-i szerzeteshez eljuthatott az a hazai történetírásban 1240 táján már létező hagyomány, amely Meráni Gertrúd bűneit István szintén német földről érkezett hitvesére vetítette vissza.⁵⁶¹

A kérdést ugyancsak érintő Csóka J. Lajos még úgy foglalt állást, hogy Albericus minden bizonnyal szóban értesülhetett Gertrúd meggyilkolásáról, és tévedésből építhette be a történetet a Szent Istvánról és feleségéről szóló híradásba: a bencés filológus azt feltételezte tehát, hogy a francia forrás mosta egybe a két királyné alakját.⁵⁶² Eltérően vélekedett a kérdéssel Kristó Gyula, aki hangsúlyozta, *Gizellával és Gertrúddal kapcsolatban nem lehet szó 'összekeverésről': nagyon határozott és céltudatos történelemhamisítás ez.*⁵⁶³ A szegedi középkorász szerint a francia világkrónika bizonyítékul szolgálhat arra, hogy a Gertrúd-merényletet követően s annak hatására készült el a magyar gestaszerkesztésnek az a németellenes színezetű átdolgozása, amelyben a korábbi pozitív Gizella-képet a királyné sötét ecsetvonásokkal megfestett portréja váltotta fel.⁵⁶⁴ A

⁵⁵⁹ ALBERICUS TRIUM FONTIUM 779. Vö. LATZKOVITS 1934. 80–81.

⁵⁶⁰ ALBERICUS TRIUM FONTIUM 786.

⁵⁶¹ KRISTÓ 2002. 65–66.

⁵⁶² CSÓKA 1967. 653–654.

⁵⁶³ KRISTÓ 2000. 224.

⁵⁶⁴ Míg a korábbi kutatás nem feltétlenül számolt 13. századi gestaredakcióval az V. István-kori átdolgozást megelőzően (HÓMAN 1925, HORVÁTH 1954, GERICS 1961, GYÖRFFY 1993. 200.), addig Kristó Gyula úgy látta, hogy három alkalommal is bővíthették krónikánkat a 12. század végétől az Ákos mester fogalmazatáig terjedő időben. A Riccardus-jelentés fordulata (RICCARDUS 535.) nyomán keresztény magyarok gestájának nevezett szerkesztés minden bizonnyal kevéssel Anonymus regényes honfoglalás-története előtt íródhatott (KRISTÓ 1978. 653–657.; KRISTÓ 1994. 98–134.; KRISTÓ 2000. 217–219.; KRISTÓ 2002. 44.), ám ennek rövid őstörténeti részében a hunokkal kapcsolatban még legfeljebb az Óbudára mint Attila városára (*Etzilburg*) történő utalás jelenhetett meg (KRISTÓ 1972. 171–172.). Kristó 1240 táján, a 13. század eleji gestaátdolgozást követően is számolt egy, a magyar história bizonyos momentumait németellenes színezetben átdolgozó interpolátor működésével (KRISTÓ 1974. 235–237.; KRISTÓ 2002. 65–66.): ehhez a redakcióhoz köthető Gizella királyné sötét ecsetvonásokkal megfestett portréja (KRISTÓ 2000. 221–226.). A gestaszerkesztménybe a tatárjárást követően, ám még Ákos mester átdolgozása előtt épülhetett be az *advena* nemzetségek katalógusa (KRISTÓ 2002. 67–68.). A névtelen jegyző *Gesta Hungarorum*a és Kézai hűntörténete között Kristó nyomán több olyan krónikaredakciót is sejthetünk tehát, amely az egykori hun uralkodóról Anonymus néhány utalásánál esetlegesen már részletesebb elbeszélést iktathatott a magyarok történetébe. Itt kell azonban megjegyeznem, hogy a gestaszerkesztmény redakciós fázisaival kapcsolatban alig van fogódzópontunk. A bizonytalanságot mi sem jelzi jobban, minthogy Kristó különböző írásaiban

13. század közepének krónikása – mivel II. András 1213-ban meggyilkolt feleségét a korban aligha merhette volna negatív megvilágításban feltüntetni – Szent István ugyancsak német származású hitvesét feketítette be: a Vazul-merényletért azt a Gizellát tette felelőssé, aki állítólagos öccse, Orseolo Péter számára kívánta a trónt biztosítani.⁵⁶⁵ Kristó – felelevenítve Latzkovitsnak az Albericus szóbeli információival kapcsolatban megfogalmazott téziseit – úgy vélekedett, hogy a Gizella-tradíció 1213 után előbb a szóbeliségben formálódott ki, s innen tört magának utat egyfelől a magyar történelemről tájékozódni kívánó francia krónikás munkájába, másfelől pedig abba a krónikaszerkesztésbe, amely legvalószínűbben IV. Béla ifjabb király környezetében II. András utolsó éveiben keletkezhetett.⁵⁶⁶ Nemrégiben Körmendi Tamás is állást foglalt a kérdésben. Kristó fent vázolt elképzeléseitől egyetlen ponton tér csupán el, amikor úgy ítéli meg, hogy a Gizella szerepével kapcsolatos koncepció – összetettségénél fogva – először írásban jöhetett létre, és utóbb terjedhetett el a szóbeliségben.⁵⁶⁷ A champagne-i történetíró ismerhette tehát a magyar gestaszerkesztmény 1213 után keletkezett redakcióját:⁵⁶⁸ nem egy szóban kialakult hagyományt vehetett ennek megfelelően át, hanem egy olyan tradíciót, amely világkrónikájának megírásakor már a hazai elbeszélő irodalomnak is részét képezte.

A szakirodalmi áttekintés végére érkezve a következőképpen összegezhetjük az Albericus magyar eredetű értesüléseivel kapcsolatos állásfoglalásokat: 1. Tárgyalta a medievisztika, hogy vajon szóbeli tájékoztatást szükséges-e a troisfontaines-i szerzetes értesülései mögött sejtenünk, vagy írott szöveg(ek) állhattak inkább Albericus rendelkezésére: számoltak – egy királylista mellett – a 13. századi világkrónika magyar utalásai mögött nem csupán korai vagy későbbi gestaszerkesztés hatásával, de monostori feljegyzésekkel is. 2. Foglalkoztatta emellett a kutatást, kikben kell a champagne-i történetíró informátorait látnunk: gyanakodott a szakma a somogyvári bencésekre és Albericus magyarországi rendtársaira. 3. Végezetül választ kívánt középkorászatunk arra a kérdésre is keresni, hogyan juthattak el a magyar adatok a távoli Champagne-ba: az információcsere lehetőségeit vizsgálva nem hagyhatjuk számításon kívül a troisfontaines-i apát 1232–1233. évi pilisi látogatását.

A fent összefoglaltakkal kapcsolatban néhány kisebb észrevételt szeretnék csupán tenni. Kristó Gyula – Latzkovits munkásságára hivatkozva – egyértelműen azt a véleményt képviselte, hogy a troisfontaines-i krónikás nem használhatott összefüggő írásbeli forrást (eltekintve most attól a királylistától, amely minden bizonnyal eljuthatott a champagne-i krónikához).⁵⁶⁹ Az

maga is kissé eltérő módon foglalt állást a keresztény magyarok gestájának lejegyzési idejét (1235 körül, 1192–1210, 1192–1240), valamint a 12. század végi és 13. századi gestaátdolgozások számát illetően. Igencsak ingoványos területre lépünk tehát, ha a tatárjárat megelőző időszak elbeszélő hagyományát kívánjuk vizsgálni. A témát részletesebben is bemutatom CSÁKÓ 2015 (A).

⁵⁶⁵ CHRONICI HUNGARICI COMPOSITIO 320., 322–323.

⁵⁶⁶ KRISTÓ 1974. 235–236.; KRISTÓ 2000. 221–226.

⁵⁶⁷ KÖRMENDI 2009 (C) 201.

⁵⁶⁸ KÖRMENDI [2008] 152.

⁵⁶⁹ KRISTÓ 1974. 235–236..

információk természete – a Pecorari Jakab tartotta országos zsinatra⁵⁷⁰ vagy a II. András váradi temetésére⁵⁷¹ vonatkozó feljegyzése mellett olyan színes részletek is helyet kaptak a krónikában, mint a III. Béla rejtélyes halálával,⁵⁷² a Dráva–Száva-közi sáskajárással⁵⁷³ vagy a vörös emberek kerci feltűnésével⁵⁷⁴ kapcsolatos utalások – alapján magam is a szóbeli tájékoztatást valószínűsítem. A megoldás már csupán azért is kézenfekvőnek tűnhet, mivel a krónika szövegét 1874-ben kiadó Paul Scheffer-Boichorst – aki a korábban Troisfontaines-ben is működő pápai legátussal, Pecorari Jakabbal hozta egyébként Albericus magyar eredetű adatait összefüggésbe –⁵⁷⁵ is hangsúlyozta, hogy a generális káptalanok révén a rendtársaival is kapcsolatot ápoló szerző nem egyszer épített be szóban kapott tájékoztatást történeti munkájába.⁵⁷⁶ A megfontolás mellett további érv is szólhat: bár az Árpád-kori magyar történelem nyugati narratív forrásait tekintve úgy láthatjuk, Albericus kiemelkedő számban közöl magyar híreket, írott szöveg használata esetén véleményem szerint ennél is több adalékot várhatnánk. Ha bizonyító erejűnek nem is tekinthetjük, árulkodóaknak ítéltetjük a forrás fentebb idézett *tamen dicunt Ungari* vagy *dicitur* fordulatait⁵⁷⁷ is. Szóbeli híradásokkal számolva is felmerülhet azonban a kérdés, szükséges-e vajon a francia kútfő valamennyi információját egyetlen szerzetesközösségre – ahogyan azt a Bácsatyai Dániel Machovich nyomán legújabban felveti: az egresire – visszavezetnünk.⁵⁷⁸ Véleményem szerint aligha. Sokkal inkább fogalmaznék úgy, hogy a krónikájában Egres vagy Kerc mellett a pilisi szerzetesház és a Dráva–Száva közét is szerepeltető troisfontaines-i történetíró általában vette értesüléseit a magyarországi ciszterciektől. Míg a hegyekből a lovaikon érkező vörös emberek mondája valóban lokális tradíciónak tűnik, addig Jolánta egresi temetéséről vagy a kunmisszióról nem csupán a Maros-parti apátságban és erdélyi *filijájában* tudhattak: ezeket a híreket akár máshonnan – esetleg éppen Pilisről – is származtathatjuk (az adatok pilisi eredetét azonban éppúgy nem lehet természetesen bizonyítani, ahogyan az egresit sem).

Az információk szóbeli eredetének hipotézisét elfogadva is úgy látom, hogy érdemes különbséget tennünk a történetíró korai, a magyar hagyományban gyökerező hírei és későbbi, a saját korára vonatkozó – ahogy láthattuk, nem egyszer pletykaszerű vagy helyi jelentőségű, a hazai ciszterci közösségekkel összefüggésbe hozható – információi között. A troisfontaines-i krónikás közvetlenül magyar forrásból a következőket tudja történelmünk korai szakaszáról:⁵⁷⁹

- A magyarok első hercege Álmos volt (893).⁵⁸⁰

⁵⁷⁰ ALBERICUS TRIUM FONTIUM 933.

⁵⁷¹ ALBERICUS TRIUM FONTIUM 937.

⁵⁷² ALBERICUS TRIUM FONTIUM 873.

⁵⁷³ ALBERICUS TRIUM FONTIUM 872.

⁵⁷⁴ ALBERICUS TRIUM FONTIUM 937–938.

⁵⁷⁵ ALBERICUS TRIUM FONTIUM 652–653. (PAUL SCHEFFER-BOICHORST előszava).

⁵⁷⁶ ALBERICUS TRIUM FONTIUM 639., 651. (PAUL SCHEFFER-BOICHORST előszava).

⁵⁷⁷ ALBERICUS TRIUM FONTIUM 779., 786.

⁵⁷⁸ MACHOVICH 1935.

⁵⁷⁹ Zárójelben a forrásban szereplő évszámokat tüntetem fel.

⁵⁸⁰ ALBERICUS TRIUM FONTIUM 748.

- A szerencsétlenül végződött kalandozó hadjáratról hét magyar tért csupán vissza: ők a népet szolgaságra vetették. Egyikük király lett, a nemesek pedig ezen hét férfiú leszármazottai (957).⁵⁸¹

- Szent Adalbert keresztelte meg Szent Istvánt (1010).

- István király térítette meg a magyarokat prédikálásával (1010).

- István Adalbert tiszteletére alapította az esztergomi székesegyházat (1010).

- Gizella királynét az uralkodó halála után elkövetett gonosztettei miatt a magyarok megölték (1010).⁵⁸²

- Szent István, Géza fia Álmos herceg hetedik leszármazottja volt (1041).

- István egyetlen fia volt Imre, aki még atyja életében meghalt (1041).

- Péter Gizella fivére volt, ellene idegen származása miatt léptek fel a magyarok Aba Sámuel (*Abbo*) vezetésével (1041).⁵⁸³

A nem egy helyen pontatlan információkkal kapcsolatban már Csóka J. Lajos is megjegyezte, hogy egy részük – így például Esztergom Adalbert tiszteletére történő alapítása – jól ismert tény lehetett a 13. századi Magyarországon.⁵⁸⁴ Albericus informátora a hazai gestaszerkesztmény ismerete nélkül is tájékoztathatta tehát a történetírót. Ugyanakkor a fentebb tárgyalt Gizellával kapcsolatos feljegyzés mellett egy további részlet is utalhat arra, hogy a szerzetest hírekkel ellátó magyarországi rendtársak az írott hagyománynak is jó ismerői lehettek. Csóka mutatta ki, hogy az Imrére mint Szent István egyetlen fiára vonatkozó hagyomány szövegtorzulás eredményeképpen jöhetett létre: a Nagylegenda⁵⁸⁵ és az azt felhasználó Szent László-vita⁵⁸⁶ lehetett a forrása az Albericus mellett a Magyar–lengyel Krónikában,⁵⁸⁷ a *Missale Strigoniense*-ben (Esztergomi misekönyv)⁵⁸⁸ vagy a Knauz-krónikacsalád kései hagyományában⁵⁸⁹ is tetten érhető tévedésnek,

⁵⁸¹ ALBERICUS TRIUM FONTIUM 767.

⁵⁸² ALBERICUS TRIUM FONTIUM 779.

⁵⁸³ ALBERICUS TRIUM FONTIUM 786.

⁵⁸⁴ CSÓKA 1967.

⁵⁸⁵ *Multis enim modis correptione divine succubuit, tribus annis infirmitate continua laborans. Postquam inde propitiationis dei medicamine convaluit, iterum eterni per secreti consilii quandam examinationem in filiorum suorum obitu sensit imminere verbera quod in ipsis infantie gradibus insontes, qui dedit, abstulit. De quorum morte mestitiam genitor propter amorem filii superstitis, sancte indolis viri Henrici solatio compescuit. Quem quasi iam unicum diligens affectu precibus Christo cottidianis et eius genitrici virgini perpetue commendavit* – LEGENDA S. STEPHANI REGIS 390–391.

⁵⁸⁶ *Igitur, auctoritate summi pontificis impetrata, sanctorum corpora, videlicet beati Stephani regis, qui primus Ungaris viam salutis eterni demonstravit, et filii eius Sancti Hemerici, – qui cum esset filius regis unicus, peteretque sibi divinitus relevari, qui offerre deo posset acceptius, essetque ei responsum virginitatem esse deo gratissimam, contra voluntatem coniugii et contra spem posteritatis in regni successore, votum deo virginitatis obtulit – corpora Sancti Gerhardi martyris et beatorum Andree et Benedicti mirabiliter fecit canonizari* – LEGENDA S. LADISLAI REGIS 520–521.

⁵⁸⁷ *Videns autem beatus Stephanus sine spe posteritatis solum derelictum, et unicum filium suum sepultum, pietatis affectu doluit super filio suo multis diebus, vix unquam ad risum labia movit, sed semper sic apparens, ac si ante tribunal Christi staret* – CHRON. HUNGARICO–POLONICUM 314–315.

⁵⁸⁸ Idézi BOLLÓK 1986. 74–75.

amely az eredeti textus romlásával keletkezhetett.⁵⁹⁰ A francia kútfőben is megjelenő tradíció írásban formálódhatott tehát ki olyan szerző tollán, aki a korábbi legendairódalom felhasználásával alkotta meg szövegét. Olyan apró részletről van szó, amely – ha keringtek is valamiféle történetek a korai magyar história szereplőiről II. András korában –, a hétmagyarról vagy az Álmos fejdelemről szóló elbeszélésektől eltérően aligha szerepelhetett szájról szájra továbbadott históriákban.⁵⁹¹

Bár igazat kell adnunk Latzkovitsnak, illetve Kristónak abban, hogy a 13. századi világkrónika néhány korai magyar adata alapján aligha következtethetünk tehát összefüggő gestaszöveg használatára, a Knausz-krónikacsálád Imre hercegről szóló passzusa és a francia kútfő beszámolója között megfigyelhető hasonlóság, illetve a Gizellával kapcsolatos, a hazai elbeszélő hagyományban fellelhető tradíció átvétele alapján olyan információt sejtethetünk Albericus magyar hírei mögött, aki jól ismerhette a hazai írott hagyományt. Rendelkezésre állhatott talán 1240 előtti gestaszerkesztményünk – vagy annak valamely változata, kivonata – is: a troisfontaines-i krónikást tudósító ciszterci szerzetes ebből a redakcióból szerezhette tudomást Gizella állítólagos gonosztetteiről. Ki éppenséggel nem zárhatjuk annak lehetőségét, hogy a királylista mellett a hazai történet kezdeteiről néhány rövid feljegyzés is készülhetett Albericus számára: erre a rendi gyűlések mellett alkalmat szolgáltatott az is, amikor – ahogyan Hómannál is szerepel – 1233-ban Clairvaux és Troisfontaines apátjai Pilisen tartózkodtak.⁵⁹² Számomra azonban még inkább elképzelhetőnek tűnik, hogy krónikásunk szóban kapott tájékoztatást olyan személytől, aki ismerte a gestaszerkesztményt vagy annak bizonyos passzusait. Ez a lehetőség nem mond ellent Latzkovits nézeteinek, illetve Kristó azon álláspontjának sem, amely szerint a hazai krónikaszerkesztésben aligha szerepelhetett Gizella meggyilkolásának egyedül Albericusnál fellelhető mondanéja.⁵⁹³ A

⁵⁸⁹ *Hic habuit filium unicum Sanctum Emericum, qui decessit in virginitate ante patrem et ascriptus est chatalogo sanctorum* – CHRONICON KNAUZIANUM 329–330. A krónikacsáládhoz ld. ROKAY 1999. 149–179.; MIKÓ 2012., kül. 574., 582–586.

⁵⁹⁰ CSÓKA 1967. 646–656.

⁵⁹¹ Csóka J. Lajos a francia krónika két további momentumával kapcsolatban jegyezte meg, hogy kései hagyományt rögzítene: így vélekedett egyfelől a Szent Adalbert szerepéről szóló híradásról, másfelől pedig arról a közlésről, amely szerint prédikálásával Szent István térítette a magyarokat keresztény hitre (CSÓKA 1967. 652–653.). A bencés filológus szerint az Adalberttel kapcsolatos tradíció legkorábban a 12. században alakulhatott ki a legendák szövegének torzulása révén: a korai *vitákban* szereplő bémálás (*Hunc deo dilectus Adalbertus episcopus crismali baptisate secundum credulitatis sue veritatem intinxit [...]* – LEGENDA S. STEPHANI REGIS 380.) helyett a későbbi elbeszélő források lejegyzői – az eredeti latin szöveg egyetlen szavának elhagyásával – keresztelést (*[...] licet ipse domusque eius per Sanctum Adalbertum baptismi gratiam recipisset* – SIMON DE KEZA 188.; *Baptizatus fuisse dicitur de beato Adalberto episcopo VVratizlatensi* – CHRONICON KNAUZIANUM 329.) írhattak: CSÓKA 1967. 652. A Nagylegenda szófordulatának bémálásként történő értelmezésével kapcsolatban ld. még: BOGYAY 1988. 157. Bár az Adalbertre vonatkozó hagyomány kései mivoltát Csóka nyomán Kristó Gyula is elfogadta (KRISTÓ 2000. 222.), kétségek merülnek fel azzal kapcsolatban, hogy a Nagylegenda szereplő *crismali baptisate* kifejezés alatt keresztelés helyett bémálást kellene értenünk, ld. KÖRMENDI 2003 (A) 82–83. Míg tehát az István térítésére vonatkozó megjegyzés valóban késeinek tűnhet, addig alighanem jóval értékelhetjük az Albericusnál is szereplő tradíciót Adalberttről mint első királyunk megkeresztelójéről. Bár a kérdéses momentumok a szóbeliségben is megjelenhettek, azok a francia világkrónikába az írott hagyomány közvetett ismerete révén is bekerülhettek.

⁵⁹² HÓMAN 1925. 18.

⁵⁹³ KRISTÓ 2002. 224.

királyné megölésének históriáját talán a champagne-i szerzetes informátora illesztette elbeszélésébe.

Összefoglalóan elmondhatjuk tehát, hogy a troisfontaines-i világkrónikás a külhoni kútfők mellett háromféle forrásból szerezhetett értesüléseket a magyar történelemről. 1. Korai Árpád-kori históriánk vonatkozásában ismerhette – vélhetően szóbeli informátorainak közlései alapján – a gestaszerkesztmény 13. század eleji redakciójának néhány apró részletét. 2. Használhatott továbbá egy, az uralkodókat II. Andrásig tartalmazó királylistát, 3. saját korának viszonyairól pedig szóbeli értesülésekre, rendtársainak híradásaira támaszkodhatott. Az egyértelműen szóbeliségre utaló szöveghelyek III. Béla korától szaporodnak meg: Györffy memóriahatár-elmélete⁵⁹⁴ alapján is ez lehetett az az időszak, amelyről 1240 táján Albericus a ciszterci rendtársaktól még tájékoztatást nyerhetett.

*

Továbbra is megválaszolatlanul maradt azonban kútfőnk és a somogyvári alapítólevél kapcsolatának kérdése. Úgy vélem, aligha fogadható el az a Latzkovitsnál szereplő tétel, amely szerint Albericus a magyar uralkodókról a bencésektől, akár közvetlenül Somogyvártól, akár pedig Saint-Gilles-től kért volna információt.⁵⁹⁵ Ha a champagne-i Troisfontaines-ben tudhattak is a provence-i monostor magyar kapcsolatairól, kézenfekvőbbnek véljük, hogy a krónikáiról saját rendtársaihoz folyamodott a királyjegyzékért. Annál is inkább ez a lehetőség tűnik számunkra valószínűnek, mivel a krónika lejegyzésének idején a francia ciszterciek már évtizedek óta élénk kapcsolatot áptak magyarországi rendtársaikkal.⁵⁹⁶ De hogyan kerülhetett a *Logescelaus* névalak Albericus krónikájába? Hóman Bálint téziseinek kritikájában Gerics József is felhívta a figyelmet arra, hogy ez a forma az alapítólevél 13. századi másolatában fordul csupán elő, míg a saint-gilles-i *chartularium*ban őrzött 12. század végi másolatban *Latisclavus*ként szerepel a somogyvári monostort alapító királyunk neve. Gerics szerint a *Latisclavus* forma volt olvasható az eredeti, a 11. század végén kiállított oklevélben is: *Tekintve, hogy a Logescelaus két XIII. századi említése összetartozónak látszik, a Logescelaus név XI. századi somogyvári eredete legalábbis nagyon kétes.* Vagyis a 13. századi diploma, illetve a krónika szövege között létezhetett valamilyen filológiai kapcsolat.⁵⁹⁷

A *Logescelaus*-névalakot tartalmazó 13. századi diploma szövegét Marczali Henrik 1902-ben adta ki: figyelmét a lyoni oklevélre – ahogyan a forráskiadáshoz fűzött bevezetőben jelzi – Georg Waitz hívta fel.⁵⁹⁸ A 13. századi oklevélmásolat pontosabb keletkezési dátumát a

⁵⁹⁴ GYÖRFFY 1969. 223–224.

⁵⁹⁵ LATZKOVITS 1934. 68–69.

⁵⁹⁶ A témához ld. KEGLEVICH 2008.

⁵⁹⁷ GERICS 1961. 54.

⁵⁹⁸ ENCHIRIDION 100–102. A somogyvári alapítólevelet a 18. században Ménard a saint-gilles-i apátság 13. századi *chartularium*ában megőrzött diploma alapján közölte, de nála a *Latisclavus* névalak szerepel: MÉNARD 1750. I. 24–25. A *chartularium* alapján közli az oklevelet BAUMGARTEN 1906. 403–406.

szakirodalomból nem ismerjük: a forrás nem feltétlenül keletkezett tehát Albericus világkrónikája előtt. A diplomamásolat, illetve a champagne-i elbeszélő forrás szöveghelykapcsolatát vizsgálva a következő lehetőségeink vannak:

1. Valószínűsíthetjük, hogy a 13. századi oklevél és a krónikaszöveg között volt valamiféle filológiai kapcsolat.

a) Ebben az esetben a legkézenfekvőbbnek az a megoldás tűnhet, hogy a művébe diplomatikai forrásokat is beépítő⁵⁹⁹ Albericus a somogyvári alapítólevél másolatát is ismerhette. A furcsaságokat egyébként is kedvelő szerzetes a diplomában szereplő névalakot talán hitelesebbnek vélte, mint a magyar földről kapott királyjegyzékben olvasható formát. Ez a hipotézis akkor lehet igaz, ha a Marczali említette 13. századi lyoni kézirat valóban Albericus munkája előtt keletkezett. A probléma a feltevessel az lehet, hogy Somogyvár neve a két forrásban eltérő alakban szerepel (*Sumich*, illetve *abbatiam de Semigis*).⁶⁰⁰ Az is elképzelhető ugyanakkor, hogy a krónikás nem magát az oklevelet ismerte, hanem olyan írásos forrás jutott el hozzá, amely átvette a kérdéses diplomában is szereplő, francia földön torzult alakot.

b) A 13. századi kézirat pontosabb keletkezési idejét nem ismerjük, így – elméletileg – az a lehetőség is fennáll, hogy a diplomamásoló ismerte Albericus történeti munkáját (vagy valamilyen, annak hagyományával összefüggésbe hozható szöveget), és kicserélte az előtte fekvő oklevélszövegben szereplő *Latisclavust*.

c) Feltehetjük továbbá, hogy 13. századi oklevélmásolat és Albericus krónikája valamilyen közös forrásra vezethetőek vissza, ez azonban semmi esetre sem lehet a Hóman feltételezte Somogyvári Krónika.

2. Felmerülhet annak lehetősége is, hogy a 13. századi krónikaszöveg és a diploma között nincs semmiféle filológiai kapcsolat: Albericus valamilyen oknál fogva – vagy a királylistára, vagy szóbeli hagyományra támaszkodva – a *Logescelaus* alakot használta, a 13. századi oklevélbe pedig másolási hiba révén kerülhetett a névalak. Ezt a lehetőséget azonban elvethetjük, ugyanis nagyon kevésbé véljük valószínűnek, hogy a *scriptor* olvasati hibája révén éppen ugyanaz a meglehetősen torz névalak jött volna létre, mint ami a krónikában is szerepel.

A champagne-i világkrónikában az 1078. évnél László trónra lépése mellett még egy információt olvashatunk: *Hic in Ungaria fundavit nobilissimam abatiā de Semigis, in qua non solent recipi nisi Franci*.⁶⁰¹ A szöveg a krónikás jelenjére utal, így – bár Latzkovits a királyjegyzék adatai közé sorolja a passzust –,⁶⁰² sokkal inkább szóbeli információt sejtethetünk a megjegyzés mögött. Albericus értesülése talán a hazai ciszterci rendtársaktól származhatott, akik tudtak arról,

⁵⁹⁹ ALBERICUS TRIUM FONTIUM 655–656. (PAUL SCHEFFER-BOICHORST előszava).

⁶⁰⁰ ENCHIRIDION 100.; ALBERICUS TRIUM FONTIUM 798.

⁶⁰¹ ALBERICUS TRIUM FONTIUM 798.

⁶⁰² LATZKOVITS 1934. 65.

hogy Somogyváron még a 13. században is francia szerzetesek voltak. Más lehetőséget vetett fel a problémával kapcsolatban szintén állást foglaló Csóka J. Lajos. Szerinte az 1078. évre vonatkozó magyar adatokat – így a *Logescelaus* névalakot is – Saint-Gilles-től szerezhette Albericus. Kevésbé tartotta elképzelhetőnek, hogy a troisfontaines-i krónikás magyar informátorai Szent Lászlóval kapcsolatban éppen a királyi monostor alapításának tényét emelték volna ki, és arról adtak volna hírt, hogy Somogyvárat még mindig francia bencések lakják.

További kérdéseket vet fel az a forráskutatásunkban korábban ismeretlen tény, hogy a 13. századi troisfontaines-i krónikában nem csupán a magyar históriával kapcsolatos passzusokban fordul elő a *Logescelaus* névalak. A forrásban három olyan lengyel vonatkozású szövegrészt is találunk, ahol a László (Ulászló) név hasonló formában szerepel. Albericus az 1146. esztendőhöz a következőket jegyzi be:

*Horum fratrum hec sunt nomina Vergescelaus, avus ducis Henrici, Mesico et Casemerus. De isto Mesicone nati sunt duces Guenesie, Odoiscius pater secundi Logeslai, Logeslas et sorores eorum, quarum una Virgotslavia fuit mater ducis de Nanceio. De Casamero nati sunt duces Cracovie Listec et Conrardus.*⁶⁰³

II. Ulászlót (1138–1148) a történetíró már korábban, az 1141. évnél is *Vergescelausként* említi. A fejedelemről ugyanabban a genealógiai adatokat tartalmazó szövegrészben olvashatunk, amelyben Imre magyar király aragóniai származású felesége is szerepel:

*Leopaldus marchio et Henricus, qui post fratrem fuit marchio Orientalis, filii fuerunt Leopoldi senioris et habuerunt sororem germanam Agnetem, que similiter fuit soror imperatoris Conradi ex matre, et hanc duxit dux Vergescelaus de Polonia et genuit ex ea Bolislaum, patrem ducis Vrescelavie Henrici, et filiam unam nomine Rikissam, que facta est in gentem magnam.*⁶⁰⁴

Szintén érdekes számunkra a Fehér Leszek 1227. évi meggyilkolásáról szóló beszámoló:

*In Polonia dux Cracovie celebri laude memorandus, Listet nomine, interficitur a quodam cognato suo, viro improbo, iuniore Logescelao, Odoisei filio. Qui Listet cum fratre suo Conrado de rege Russie, Romano nomine, quondam nobiliter triumphaverat. Hic autem Logescelaus dux Guenessie post patrum suum magnum Logescelaum, postquam dictum Listet interfecit et ducem Henricum de Vresscelavia cepit, virum catholicum, tandem Dei iudicio a luxuria interficitur hoc modo (...).*⁶⁰⁵

Az 1874. évi szövegkiadás alapján nem külföldi kútfőkből kölcsönzött szövegrészekkel, hanem Albericus önálló, vélhetően szóbeli információkra támaszkodó lejegyzéseivel van dolgunk. Az elbeszélő kútfő lengyel vonatkozású passzusaiiban nem csupán a Szent Lászlóval kapcsolatban idézett *Logescelaus* alakkal találkozhatunk. Krónikásunk két alkalommal *Vergescelaust* ír, máshol pedig ugyancsak a *d* betű *g*-re való felcserélésével, de a rövidebb *Logeslas* formában torzíja a

⁶⁰³ ALBERICUS TRIUM FONTIUM 838.

⁶⁰⁴ ALBERICUS TRIUM FONTIUM 834.

⁶⁰⁵ ALBERICUS TRIUM FONTIUM 921.

lengyel nevet. Boroszló (*Wratislavia*) neve a szintén az *sc* mássalhangzó-kapcsolatot tartalmazó *Vres(s)celaviaként* szerepel a troisfontaines-i történetírónál.

További források hiányában nehéz egységes koncepcióba illeszteni a 13. századi oklevélmásolatban előforduló *Logescelaus* névalakot, valamint a champagne-i kútfőben olvasható, a magyar és lengyel históriával kapcsolatos bejegyzéseket. Az 1146., illetve az 1227. év eseményeivel kapcsolatos híradásokat olvasva csábítónak tűnhetne a feltételezés, hogy a meglehetősen szokatlan forma vagy annak valamely variánsa lengyel területen keletkezett elbeszélő kútfőből kerülhetett Nyugatra. Úgy tűnik azonban számunkra, hogy a Lengyel Királyság középkori történetének forrásai közül is mindössze Albericus krónikája tartalmazza a kérdéses alakot.⁶⁰⁶ Természetesen nem zárhatjuk ki annak lehetőségét, hogy létezett valamiféle – akár lengyel, akár magyar földön született –, napjainkra már elveszett írásos forrás, amelybe *Logescelausként* került be a lengyel fejedelem vagy a magyar uralkodó. Sokkal valószínűbb azonban, hogy a torzulás már francia területen következett be, ahol ismeretlenül csenghetett a szláv eredetű név. A következőkben csupán néhány lehetőséget vázolunk fel azzal kapcsolatban, miért alkalmazhatta krónikásunk mind a magyar, mind pedig a lengyel történelem szereplőire a ritka névalakot.

A legkézenfekvőbbnek az a megoldás tűnhet, hogy Albericus valamilyen Saint-Gilles-ből származó írott anyagban (oklevélmásolatban vagy egyéb feljegyzésben) találkozott a *Logescelaus* névalakkal. Ezt a krónikás hitelesebbnek vélhette, mint a magyar írott királylistában található formát, és a szóbeli hangzás hasonlósága alapján később alkalmazta az alakot a lengyel hercegekre is. Ezzel az elképzeléssel, amely egyébként Csóka álláspontjának⁶⁰⁷ sem mond ellent, talán annyi lehet a probléma, hogy Albericusnak Szent László korára ez esetben kizárólag írásbeli értesülései lennének: a magyar királylista, illetve a francia forrás. Aligha tudhatta tehát, hogyan hangzik a magyar uralkodó neve. Szintén különösnek tarthatjuk, miért hagyta változatlanul a krónikás a magyar történelem többi László nevű szereplőjének a királylistán szereplő *Lodizlaus* névalakját, ha a somogyvári apátságot alapító Szent László nevét módosította.

Azt is feltehetjük ugyanakkor, hogy a 13. századi alapítólevél-másolat, illetve Albericus közös forrása egy olyan külföldre került királylista lehetett, amelyben az esetleges többszöri másolások során éppen Szent László neve torzult. Somogyvár francia szerzeteseivel kapcsolatban a krónikás rendtársaitól szóbeli értesülést kaphatott. Magyar informátorai szájából hasonlóan hangozhatott a 11. század utolsó harmadában uralkodó szent király, illetve a lengyel ciszterciek említette Ulászló hercegek neve, így a történetíró a lengyel história szereplőit is olyan formában igyekezett leírni, ahogyan az a már hibás királylistájában szerepelt.

Albericusnak Szent Lászlóval és Somogyvár alapításával, illetve a lengyel történelemmel kapcsolatos hírei lehettek kizárólag szóbeli értesülések is: krónikásunk torzítva írhatta le a hallott

⁶⁰⁶ Vö. PELCZAR 2009.

⁶⁰⁷ CSÓKA 1967. 658–659.

László és a hasonló Ulászló (*Vladislav*) nevet. A franciában *sz*-nek hangzó *sc* betűkapcsolat megjelenése, illetve a névalak erős módosulása alapján valószínűsíthetnénk, hogy nem valamely *scriptor* egyszerű tévesztéséről lehet itt szó. Feltehetjük, hogy Albericus nem írásbeli forrásban látott alakkal dolgozott, hanem a szóban elhangzott uralkodónevet igyekezett valamilyen módon lejegyezni. Meglepőnek kell ugyanakkor tartanunk, hogy a történetíró a királyjegyzékben eredetileg szereplő névalakot a meglehetősen bizonytalan *Logescelaus* formával váltotta volna fel. További problémát okoz, hogy az alapítólevél-másolatot ez esetben csak úgy tudjuk elméletünkbe illeszteni, ha feltételezzük, hogy a bizonytalan keletkezési idejű diplomába Albericus krónikájából került valamilyen módon a *Logescelaus* név.

Arra a kérdésre, pontosan milyen kapcsolat is létezhet a krónika magyar és lengyel adatai, illetve a Marczali Henrik közölte 13. századi oklevélszöveg között, fejtegetéseim végére érkezve sem tudok tehát egyértelmű választ adni. Bár a *Logescelaus* névalaknak a lengyel hírekben való megjelenése korántsem zárja ki, hogy továbbra is saint-gilles-i eredetűnek tekintsük a somogyvári apátság alapítására vonatkozó információt, a fentiekben igyekeztem egyéb lehetőségeket is felvázolni. A megoldáshoz közelebb kerülnöm nem sikerült ugyan, ám a kérdés bemutatásával is jelezni kívántam, mennyire problematikus lehet a kutatás számára annak rekonstruálása, milyen úton juthatott információinak birtokába a magyar historiáról igen sokat tudó szerzetes.

Jelen fejezetben Albericus Trium Fontium világkrónikájának azon részleteivel foglalkoztam, amelyek közvetlenül a magyar hagyományból származnak: vizsgálatom középpontjában a francia forrás azon közlései álltak, amelyek a 11. századi történelmünkkel kapcsolatosak. Elsőként is a champagne-i kútfő iránt érdeklődő hazai kutatástörténet rövid vázlatát adtam: a szakirodalomban szereplő álláspontokat annak hangsúlyozásával árnyaltam, hogy az Albericust tájékoztató hazai szerzetesek szóbeli beszámolóiba korai históriánk kapcsán a gestaszerkesztmény 1213 után lejegyzett változatában szereplő elemek is bekerülhettek. Önállóan is foglalkoztam ezt követően a troisfontaines-i világkrónika azon közlésével, amely szerint a forrásban *Logescelaus*ként megjelölt Szent László királyunk alapította Somogyvár apátságát: a meglehetősen különös névalakkal a dunántúli bencés monostor alapítólevelének 13. századi másolata mellett a francia elbeszélő forrás lengyel vonatkozású passzusaiiban is találkozhatunk. Az esettanulmányban bemutatott probléma felhívhatja a figyelmet arra, hogy a hazai medievisztikában sokszor vizsgált kútfő is vethet még fel megválaszolatlan kérdéseket. Az utoljára 1874-ben kiadott teljes krónikátexzt tanulmányozása révén pontosabb képet nyerhetünk Albericus munkamódszeréről és arról, hogy milyen helyet foglalnak el a világkrónika sokszor színes magyar információi a más népekről szóló feljegyzések sorában.

III. A KÖZÉPKORI MAGYAR TÖRTÉNETI HAGYOMÁNY MESÉS ELEMEI ALBERICUS TRIUM FONTIUM KRÓNIKÁJÁNAK TÜKRÉBEN

Az Árpád-kori magyar történelem nyugati forrásai ritkán festettek részletes képet a kereszténység keleti határain elterülő királyságról. Míg az elsősorban irodalmi alkotásoknak tekinthető *chanson de geste*-ekben felbukkanó magyar motívumok arra engednek következtetni, hogy a francia területek élénk érdeklődést mutattak a ránk maradt szövegekben nem egyszer távoli és furcsa vidékként jellemzett terület iránt,⁶⁰⁸ addig a krónikákban és évkönyvekben alig találkozhatunk hosszabb magyar vonatkozású feljegyzésekkel.⁶⁰⁹ A korai magyar–francia érintkezések egyik területét képező keresztes hadjáratok beszámolóinak nem egyszer igen színes magyar vonatkozású passzusai⁶¹⁰ mellett ezért is különösen érdekes számunkra a ciszterci Albericus Trium Fontium (Albéric de Troisfontaines, Aubri de Trois-Fontaines, Troisfontaines-i Alberik) 1241-ig ívelő világkrónikája,⁶¹¹ amely a magyar históriáról a francia területen keletkezett kútfők sorában az egyik legrészletesebb és kétségtől legérdekesebb beszámolót nyújtja. A champagne-i történetíró munkája – kompilatív jellege⁶¹² és iskolás latinsága miatt – kevésbé keltette fel a nyugati medievisztika érdeklődését,⁶¹³ a hazai krónikakutatás azonban annál több figyelmet szentelt a szöveg magyar adatainak.⁶¹⁴ A francia kútfőt hosszan elemző Hóman Bálint 1925-ben még írásbeli forrást sejtett Albericusnak a magyar hagyományban gyökerező passzusai mögött,⁶¹⁵ ám Latzkovits

⁶⁰⁸ A korai francia irodalom magyar utalásairól ld. többek között: ECKHARDT 1943 (B); ECKHARDT 1943 (C); ECKHARDT 1943 (D); CSERNUS 1999. 133–143.; SZABICS 2003.

⁶⁰⁹ A nyugati történeti irodalom magyar vonatkozású utalásaival kapcsolatban ld. KÖRMENDI [2008] 14–15.; CSUKOVITS 2009, kül. 13–14.; KÖRMENDI 2009 (A). A német nyelvű elbeszélő források vonatkozásában ld. RADEK 2008; RADEK 2009 (A); RADEK 2009 (B).

⁶¹⁰ Erről ld. pl. BOROSY 1996; BOROSY–LASZLOVSZKY 2006; VESZPRÉMY 2006. Az első keresztes hadjárat kútfőivel foglalkozik továbbá PLUMTREE [2010].

⁶¹¹ A forrással és magyar adataival kapcsolatban ld. jelen értekezés adattári részének megfelelő szócikkét, Albericus Trium Fontium (4. sz.).

⁶¹² Míg a szerzetes a munka első felében számos elbeszélő kútfőből kölcsönöz gyakorta terjedelmes passzusokat, addig a XII–XIII. század fordulójától szinte egyetlen forrásává válik Guillelmus Brito gestája: a II. Fülöp uralkodásáról szóló beszámoló később a Saint-Denis-ben összeállított *Grandes Chroniques de France*-ba is beépült. Albericus utoljára az 1219. esztendőnél hivatkozik a senlis-i kanonok írására (ALBERICUS TRIUM FONTIUM 909.); minden bizonnyal a *Gesta Philippi regis* harmadik, az elbeszélésében 1220-ig elérkező redakciója állhatott rendelkezésére. Guillelmus Brito történeti munkájával kapcsolatban ld. SHF III. 3–4. (2212. sz.); PYSIAK 2002; TOUATI 2003. A troisfontaines-i történetíró önállónak tekinthető, valószínűleg főként külső forrásból származó értesülései tehát a 12–13. század fordulóján már egyértelmű túlsúlyban vannak, 1219 után pedig alig-alig egészülnek ki elbeszélő kútfőből származó tudósításokkal.

⁶¹³ Ld. pl. SCHMIDT-CHAZAN 1984; CHAZAN 1999. 360–369.

⁶¹⁴ Említi Albericus krónikáját MARCZALI 1880. 83–86. vagy ERDÉLYI 1933. 47. p.

⁶¹⁵ HÓMAN 1925. 5–32. Hóman nyomán szintén írásbeli forrást feltételeztek többek között: GERICS 1961. 53–56.; CSÓKA 1967. 647–672.

László nyomán ma már az értesülések szóbeli jellegét hangsúlyozza a történészszakma.⁶¹⁶ Az előzőkben vizsgáltam a kútfő korai, 11. századi történelmünkkel kapcsolatos adatait és a ciszterci szerzetes krónikájának lehetséges forrásait: arra a megállapításra jutottam, hogy a korai Árpád-korról tájékozódó champagne-i történetíró előtt, aki Latzkovits napjainkig mérvadónak elfogadott álláspontjának megfelelően sem használhatott összefüggő elbeszélő forrást, szóbeli informátora(i) révén ismert lehetett a hazai krónikáshagyomány néhány apró részlete.⁶¹⁷ Jelen tanulmányban a troisfontaines-i szerzetesnél olvasható magyar híreket egy másik aspektusból kívánom górcső alá venni: azokkal az információkkal foglalkozom, amelyek valamely, a hazai történeti hagyomány által közvetített mesés elemet őriztek meg számunkra. Azt is be kívánom továbbá mutatni, hogy hogyan illeszkednek ezek a mondaszerű részletek az adatokban gazdag, ám kevés eredetiséggel és irodalmi értékkel bíró kompiláció egyéb értesülései közé.

I.

Albericusnak a *különös* iránti vonzódása végigkíséri az egész világkrónikát: a munkában számos olyan szöveghelyet találunk, amely – talán szóbeli hagyományt közvetítve – pletykaszerű elemet tartalmaz. Nem célom most kitérni Albericus ilyen jellegű, a külhoni történelmet érintő passzusainak részletesebb vizsgálatára: egyetlen példával kívánom csupán érzékeltetni, milyen szövegkörnyezetbe ékelődtek be a történetíró azon magyar hírei, amelyek korai históriánk kapcsán mondai tradíciót vagy valamely később elterjedt szóbeszédet rögzítettek.

A vonatkozó – Gary Dickson által nemrégiben elemzett – szöveghely a gyermekek 1212. évi keresztes hadjáratáról⁶¹⁸ számol be: míg Albertus Stadensis (Albert von Stade)⁶¹⁹ meglehetősen egyszerű, túlzásoktól mentes beszámolót közöl az eseményekről, addig Dickson a champagne-i krónikát azon kútfők közé sorolja, amelyek a történetet mitizálják. A troisfontaines-i krónikás maga is csodásnak írja le a históriát (*expeditio infantium satis miraculose undique convenientium facta est hoc anno*), és olyan elemekkel színesíti beszámolóját, mint az ártatlan gyermeksereget megfertőző gonoszokra (*associati et mali homines*), az árulóként (*traditores*) bemutatott marseille-i kereskedőkre vagy a tengeren odaveszett mártírok tiszteletére alapított egyházra (*ecclesiam Novorum Innocentum*) történő utalások. A misztikumot kedvelő Albericus – az amerikai kutató interpretációja szerint – egy, a szóbeli hagyományban folyamatosan duzzadó elbeszélést jegyezhetett itt le, és beszámolójával, amelyben a valós és valóttan elemeket ma már nehéz lenne

⁶¹⁶ LATZKOVITS 1934. 85–92.; ERDÉLYI 1943. 13–19.; KRISTÓ 1974. A magyar adatok vonatkozásában is elmondhatjuk, hogy Albericus nem egyszer valamely más külhoni elbeszélő kútfőből vette át híreit. Vannak azonban a világkrónikában közvetlenül magyar földről szerzett értesülések is: a munkában elszórtan megtalálható információk egy részét a champagne-i szerzetes egy, a rendelkezésére álló királylistából meríthette, a lejegyzett hírek legnagyobb része azonban ciszterci rendtársainak köszönhetően juthatott birtokába. Albericus királylistájáról ld. még VESZPRÉMY 2010 (B) 16–17.

⁶¹⁷ CSÁKÓ 2012 (A).

⁶¹⁸ RUNCIMAN 2002. 745–749.

⁶¹⁹ KÖRMENDI [2008] 134–136.

elkülöníteni egymástól, egyfajta hőstörténetet teremtett a vértanúságot szenvedett vagy a szaracénok fogságára jutott gyermekek számára.⁶²⁰

A magyar adatok bemutatása előtt érdemes talán arról is szólnom, hogy mennyiben tekinthető sajátosságosnak Albericus világkrónikája a középkori nyugati elbeszélő irodalomban. Krónikásunk történeti munkák és gyakran teljes terjedelmükben idézett oklevélszövegek mellett regényekkel vagy arthurianus mondákkal is dolgozik.⁶²¹ Az anekdoták és a furcsaságok iránti vonzódás, a vegyes eredetű, nem egyszer mesés elemet tartalmazó információk átvétele – bár ezek a vizsgált kútfőben meglehetősen nagy számban fordulnak elő – korántsem számít egyedülállónak a kor történetírói termésében.⁶²²

Mennyire vélhetjük ugyanakkor különösnek azt, hogy egy nyugati krónikás intenzív érdeklődést tanúsít egy olyan ország iránt, amely a kereszténység keleti határán fekszik? Az a Sigebertus Gemblacensis (Sigebert de Gembloux), akinek 12. század eleji világkrónikája minden bizonnyal Albericus egyik legfőbb mintájául szolgálhatott, maga sem csupán az északfrancia vidékekről, hanem meglehetősen távoli területekről: összesen tizenkét királyságról szerzett értesüléseket,⁶²³ magyar híreinek mennyisége azonban jelentéktelennek tűnhet az Albericusnál 837 és 1241 között előforduló, nyolcvanhét különböző évhez bejegyzett híradáshoz képest.⁶²⁴ A champagne-i krónikásnak a Magyar Királyság iránti vonzalmát, a történetíró jólinformáltságát hangsúlyoznunk kell akkor is, ha azt vizsgáljuk, mennyire ismeri Albericus a környező kelet-európai államokat. A krónikás lengyel és magyar utalásai – ahogyan arról ugyancsak volt már korábban szó – igencsak különös kapcsolódási pontot mutatnak: a lengyel történelem szereplőinek Ulászló nevét ugyanabban a torz *Logescelaus* alakban jegyzi le a champagne-i történetíró, mint Szent László királyunkét.⁶²⁵ Ha megnézzük, hány alkalommal foglalkozik a francia szerzetes a lengyel területekkel, megállapíthatjuk, hogy a hírek száma elenyésző: a *Polonia* országnév mindössze öt olyan krónikarészletben fordul elő, amely Lengyelország vonatkozásában érdemi adatot tartalmaz.⁶²⁶

II.

Bár – ahogyan arra fentebb utaltam – Albericus igencsak pontos ismeretekkel rendelkezik saját korának Magyar Királyságáról,⁶²⁷ ezek a passzusok sem mentesek a furcsaságoktól. A téma

⁶²⁰ ALBERICUS TRIUM FONTIUM 893–894.; DICKSON 2008. 11–13., 52., 143–148.

⁶²¹ DICKSON 2008. 143. Albericus krónikájának a bretagne-i mondai hagyománnyal való kapcsolatáról ld. MOISAN 1988.

⁶²² A középkori historiográfiában megjelenő szóbeli hagyományról ld. GUENÉE 1980. 78–85. A *chanson de geste*-eknek a történetírással gyakorolt hatásáról ld. NOBLE 2004.

⁶²³ GOETZ 1991, kül. 253.

⁶²⁴ CF I. 23–34. (103. sz.).

⁶²⁵ Vö. ALBERICUS TRIUM FONTIUM 798., 803., ill. 921. p.; CSÁKÓ 2012. 522–526.

⁶²⁶ ALBERICUS TRIUM FONTIUM 834., 838., 873., 887., 921., (1005.)

⁶²⁷ LATZKOVITS 1934. 83.

szempontjából érdekes forráshelyek számbavételekor meglehetősen tágan értelmezem a *mesés* fogalmát: összegyűjtöm itt nem csupán azokat a részleteket, amelyek akár lejegyzett, akár szóbeli hagyományban szereplő mondai elemeket őriztek meg számunkra, de foglalkozom azokkal a hírekkel is, amelyeket – bármilyen okból kifolyólag – *különösnek* érezhetünk. Nem tárgyalom ugyanakkor azokat a momentumokat, amelyeket Albericus valamely más kútfőből (csaknem szó szerint) vett át: így nem térek ki a Skóciai Szent Margitra és az angol uralkodóház magyar összeköttetéseire vonatkozó, már Helinandus Frigidmontis (Hélinand de Froidmont) munkájában is szereplő elbeszélésre vagy a keresztes hadjáratokkal és a Kelettel kapcsolatos, a nyugati krónikáshagyományban számos alkalommal előforduló elemekre.⁶²⁸

Álljon itt most – egy általam alkalmazott csoportosításban – azon meglepőnek tekinthető adatok jegyzéke, amelyek a történetíró évkönyvszerű tudósításaiban fellelhetők.⁶²⁹

1. A korai magyar történelemre vonatkozó adatok

- Az Álmos fejedelemségére vonatkozó hagyomány: *Ezekben a napokban a magyarok népe, Álmos nevű első fejedelmének vezérlete alatt Szkítiából kijővén (...) Pannóniát kezdte lakni.* (893)⁶³⁰
- Az augsburgi csatából hazatérő hétmagyarral, valamint a magyar nemesség és szolgaság eredetével kapcsolatos tradíció: *És azon hét magyar közül, akik megmaradtak, egy király lett. Ők hazatérve az egész népet, amely nem ment velük a háborúba, szolgaságra vetették; azok pedig, akik ama héttől születtek, ma nemes férfiak Magyarország földjén, jóllehet az ő nemességük nagy szolgaságnak van alávetve.* (957)⁶³¹
- Istvánt Szent Adalbert keresztelte meg: *Szent Adalbert prágai püspök István királyt a hitre megtérítette és megkeresztelte* (1010);⁶³² *Róbert esztergomi érsek pedig a gyermeket megkeresztelte a Szent Adalbertől ott megkeresztelt első király, István emlékére.* (1239)⁶³³

⁶²⁸ István Ágota nevű lányáról, valamint Skóciai Szent Margitról ld. ALBERICUS TRIUM FONTIUM 781., 814.; DÖRY 1988. 573–574.; BÁRÁNY–LASZLOVSZKY–PAPP 2008. 63–90. (A vonatkozó fejezet LASZLOVSZKY JÓZSEF munkája.) Több elbeszélő forrásban is felbukkan annak históriája, hogy a Szentföldről hazatérő Oroszlánszívű Richárd álruhában fordult meg magyar földön. Erről ld. ALBERICUS TRIUM FONTIUM 869., BÁRÁNY–LASZLOVSZKY–PAPP 2008. 186–188. (A vonatkozó fejezet LASZLOVSZKY JÓZSEF munkája.) A kunokra vonatkozó hírek kapcsán megjelenik a világkrónikában a János pap mitikus keleti országáról szóló hagyomány: ALBERICUS TRIUM FONTIUM 911–912., LATZKOVITS 1934. 55–56.; D’AVEZAC 1838, kül 151–167.

⁶²⁹ A magyar földről származó adatok számbavételekor Latzkovits eredményeire támaszkodom: LATZKOVITS 1934. 71–83. A megfelelő passzusokat a főszövegben magyar fordításban közlöm. A hírek mellett zárójelben azokat az éveket tüntetem fel, amelyekhez a krónikás bejegyezte őket. A jegyzetben valamennyi esetben megadom – az eredeti latin szöveg mellett – azt is, hogy Latzkovitsnál hol szerepel az idézett részletek magyarra áültetett változata: ezeket a fordításokat azonban nem minden esetben követem teljes egészében. Amennyiben újabb fordítás is rendelkezésünkre áll, úgy azt tüntetem fel.

⁶³⁰ LATZKOVITS 1934. 39., illetve 73. Csupán az Álmos fejedelemségére vonatkozó betoldás tekinthető Albericus önálló értesülésének: ezt az információt egy Otto Frisingensistől származó részletbe illesztette be. *Hii diebus gens Hungarorum sub primo duce suo nomine Alino ex Scithia egressa (...) Pannoniam inhabitare cepit* – ALBERICUS TRIUM FONTIUM 748.

⁶³¹ LATZKOVITS 1934. 73. *Et de illis septem Ungaris, qui remanserunt, unus ex eis factus est rex. Hii venientes in terram suam totum populum, qui non exierat cum eis ad bellum, in servitutem redegerunt; qui autem de istis septem nati sunt, ipsi sunt modo viri nobiles in terra Ungarie, quamvis eorum nobilitas magne servituti subiaceat* – ALBERICUS TRIUM FONTIUM 767.

⁶³² LATZKOVITS 1934. 74. (...) *sanctus Adalbertus Pragensis episcopus regem Stephanum ad fidem convertit et baptizavit (...)* – ALBERICUS TRIUM FONTIUM 779.

- István prédikálásával térítette a magyarokat keresztény hitre: (...) *a király a magyarokat maga térítette meg prédikálásával* (...) (1010)⁶³⁴
- Gizellát gonoszságaiért István király halála után meggyilkolták: *ama Gizella királyné, úgy mondják, sok rosszat cselekedett azon a földön, és végül a szent király halála után érdemei szerint megölték.* (1010)⁶³⁵
- István Álmosnak, a magyarok első fejedelmének a hetedik leszármazottja volt: (...) *magyarországi Szent István király, az első keresztény, Géza fia és az első fejedelemtől, Álmostól a hetedik* (...) (1041)⁶³⁶
- Imre herceg István egyetlen fia volt: (...) *egyetlen fia volt egy Imre nevű szent férfiú* (...) (1041)⁶³⁷
- Gizella Péter király nővére volt: (...) *az a Péter király* (...) *annak a Gizella királynénak volt a fivére, akiről fentebb szóltunk.* (1041)⁶³⁸

2. A XII–XIII. századi adatok mesés, csodás vagy más módon meglepőnek tartható elemei

2.1. Gyilkosságok az Árpád-házban: III. Béla és Meráni Gertrúd halála

- *A húsvét előtti csütörtökön meghal Béla, Magyarország királya; bizonyos Kalán püspök ellen az a gyanú támadt, hogy ő itatta meg méreggel.* (1196)⁶³⁹
- *Magyarország királynéját, Gertrúdot, András király feleségét az előkelők és bárók összeesküvése meggyilkolja; három fiú és két leány marad utána. Ennek a királynénak a haláláról pedig közismert János esztergomi érsek kétértelmű levele, amelynek kettős szerkezete van, olyképpen, hogy az egyik révén úgy tűnik, hogy az érsek beleegyezik a királyné megölésébe, a másik révén pedig, hogy szót emel ellene. Ez utóbbi révén menekült meg – úgy mondják – a pápa ítéletétől. Levelének tartalmát a következőképpen adják elő: A királynét megölni nem kell félnetek helyes, ha mindenki beleegyezne én nem ellenzem.* (1213)⁶⁴⁰

2.2. Magyarországi szentek: Lukács és Róbert érsekek

- *Ebben az időben virágzott Magyarországon Lukács esztergomi érsek* (...) (1171)⁶⁴¹

⁶³³ LATZKOVITS 1934. 78–79. *Episcopus autem Strigoniensis Robertus puerum baptizavit ob memoriam sancti regis Stephani primi in partibus illis a beato Alberto baptizavi* – ALBERICUS TRIUM FONTIUM 947.

⁶³⁴ LATZKOVITS 1934. 74. (...) *ipse rex sua predicatione Ungaros convertit* (...) – ALBERICUS TRIUM FONTIUM 79.)

⁶³⁵ LATZKOVITS 1934. 74. *illa Gisla regina, ut dicunt, multas malitias in terra illa fecit et ad extremum post mortem sancti regis meritis exigentibus interfecta fuit* – ALBERICUS TRIUM FONTIUM 779.

⁶³⁶ LATZKOVITS 1934. 74. p. *Sanctus rex de Ungaria Stephanus primus christianus Ieche filius et a primo duce Almo septimus* – ALBERICUS TRIUM FONTIUM 786.

⁶³⁷ LATZKOVITS 1934. 74. (...) *filium habuit unicum virum sanctum nomine Hemericum* (...) – ALBERICUS TRIUM FONTIUM 786.

⁶³⁸ LATZKOVITS 1934. 74. (...) *rex iste Petrus* (...) *frater dicitur fuisse illius regine Gisle de qua superior diximus* – ALBERICUS TRIUM FONTIUM 786.

⁶³⁹ LATZKOVITS 1934. 66. *Rex Hungarie Bela moritur in Cena Domini, de cuius potionatione contra quendam episcopum Calanum orta fuit suspicio* – ALBERICUS TRIUM FONTIUM 873.

⁶⁴⁰ A fordítást ld. KÖRMENDI 2009 (B) 174. Ld. még LATZKOVITS 1934. 75. *Regina Hungarie Gertrudis, uxor regis Andree, per conspirationem principum et baronum de Hungaria interficitur, tribus filiis et filiabus duabus superstitis relictis. De morte autem huius regine quedam archiepiscopi Iohannis Strigoniensis publicate sunt littere ambifolice, duplicem habentes constructionem, ita quod per unam illarum videbatur idem archiepiscopus consentire neci regine et per aliam contradicere. Unde per istam summi pontificis iudicium dictus est evasisse. Cuius tenor literarum talis esse perhibetur: «Reginam interficere nolite timere bonum est, et si omnes consenserint, ego solus non contradico»* – ALBERICUS TRIUM FONTIUM 898.

⁶⁴¹ LATZKOVITS 1934. 66. *Floruit hoc tempore in Hungaria vir sanctus archiepiscopus Lucas Strigonii* (...) – ALBERICUS TRIUM FONTIUM 854.

- *Ezen érsek örege és kiérdemülten meghalt és az égbe vitetett. Testén kínzóövet találtak s a kemény bűnbánatnak más jeleit szekrényében. (1239)*⁶⁴²

2.3. Helyi néphagyomány: a kerci vörös törpék mondája

- *Ugyanezen évben Erdélyben, Kerc mellett – úgy mondják – démoni káprázat jelent meg: vörös emberek jelentek meg, akik egy hegyből jöttek ki vörös lovaikon, kisebb termetűek, mint amilyenek a mieink, nagyjából 200 ember, akik lovaikon fel-alá nyargaltak, a nép pedig bámult. Mikor azonban kirohantak ellenük a városbéliek, barlangjukba mentek, és azután nem jöttek elő; egy pedig, akit rövid időre megragadott egy ember a városból, teljesen vörössé tette ennek a kezét, és így menekült el; a másiknak a keze pedig, míg csak élt, vörös maradt. (1235)*⁶⁴³

2.4. Időjárási tényezők, természeti jelenségek és csapások: sáskaeső a Dráva–Száva közén, Esztergom és Buda égése, állatvész

- *Valami emlékezetes dolog történet ez évben Magyarországon, ugyanis ősszel egy napon a Dráva és a Száva közt igen sűrű sáskaeső volt. (1194)*⁶⁴⁴
- *Magyarországon véletlenül tűz pusztította el Esztergomot és Buda várát. (1223)*⁶⁴⁵
- *Egy igen nagy állatvész, amely Keletről jött Görögországon keresztül, átvonult ebben az évben Magyarországon, és a következő évben Németországban volt, a rákövetkezőben pedig Franciaországban. (1224)*⁶⁴⁶

2.5. A magyar hírekben fellelhető egyéb mondai elemek

- *II. András kincseket küld a Hegyek Vénjének: Lajost, Bajorország hercegét megölte egy orgyilkos asszasszin, akit a Hegy Véne küldött. Ezt meghallván a magyar király ugyanennek a Vénnek sok mindent küldött aranyban és ezüstben, és kiérdemelte és megszerezte annak vendégbarátságát és kegyét. (1231)*⁶⁴⁷
- *A Meótisz mocsarainak említése a vereckei ütközetről szóló leírásban: A tatárok ellen pedig [ti. IV. Béla] elküldte az erdélyi ispánt, aki a meótiszi mocsarak valamely szűk átjárójában először*

⁶⁴² LATZKOVITS 1934. 79. *Qui archiepiscopus senex et emeritus peracta quindena mortuus est et ad celestia translatus. Inventum est cilicium ad carnem eius et alia dure penitentie indicia inventa sunt in scrinio illius* – ALBERICUS TRIUM FONTIUM 947.

⁶⁴³ KÖRMENDI [2008] 156–157. Ld. még LATZKOVITS 1934. 77. *Eodem anno ultra silvas iuxta Kerte apparuit quedam, ut dicitur, demonem ludificatio, apparuerunt rubei homines, qui de montana quadam exierunt in equis rubeis, minoris tamen stature, quam sint nostri, homines fere CC, qui discursus varios spectante populo faciebant. Irruentibus contra eos illis de oppido, caveam suam intraverunt, nec postea comparuerunt, unus tamen, aliquantulum ab uno de oppido retentus, fecit eius manum omnino esse rubeam et sic effugit, que quamdiu vixit rubea permansit. Fere omnes illi, qui eos viderunt, aliquod infortunium eodem anno incurrerunt* – ALBERICUS TRIUM FONTIUM 938.

⁶⁴⁴ LATZKOVITS 1934. 74. *Memorable quiddam contigit hoc anno in Hungaria, quia in autumpno quadam die fuit inter Dravum et Savum pluvia locustarum densissima* – ALBERICUS TRIUM FONTIUM 872.

⁶⁴⁵ LATZKOVITS 1934. 75. *In Hungaria ignis casualis Strigonium et Boduarium devastavit.* – ALBERICUS TRIUM FONTIUM 913.

⁶⁴⁶ LATZKOVITS 1934. 75. *Mortalitas maxima animalium, veniens a partibus Orientis per Greciam, eodem anno transivit per Hungariam, et anno sequenti fuit in Alemannia et sequenti anno altero in Francia.* – ALBERICUS TRIUM FONTIUM 914.

⁶⁴⁷ KÖRMENDI [2008] 155–156.; LATZKOVITS 1934. 76. *Dux Bavarie Ludovicus a quodam sicario Assacino occiditur, a veteri de Montana transmissio. Quod audiens rex Hungaria eidem veteri multa transmisit in auro et argento exenia et eius gratiam impetravit et optinuit* – ALBERICUS TRIUM FONTIUM 929.

*úgy letörte azoknak szarvát, hogy többen hátranézve úgy vélték, azokon a részekén még az emlékezetök is elvész. (1239)*⁶⁴⁸

A hírek első csoportja a magyar őstörténettel, illetve 11. századi históriáinkkal kapcsolatos: még ha szóbeli értesülésként jutottak is Albericus birtokába – erre utal a tulajdonneveknek a magyar krónikákban lejegyzettől sokszor eltérő alakja, valamint az a tény, hogy közvetlen filológiai egyezések nem mutathatók ki a hazai elbeszélő irodalommal –,⁶⁴⁹ olyan információkról van szó, amelyek nagyrészt, még ha kissé más formában is, felbukkannak írott hagyományunkban. Ezeket az információkat – így a Szent István uralkodására vonatkozó szövegrészleteket – azért tüntettem fel mesés elemként, mert elsősorban későbbi, nem a 11–12. század fordulóján lejegyzett, így a történeti igazságot torzító hagyományt őriztek meg számunkra. A kiemelt passzusok közül a legnagyobb érdeklődésre minden bizonnyal a Gizella királyné alakját negatív színben bemutató momentum tarthat számot. Kristó Gyula vizsgálatai nyomán tudjuk, hogy az első királyunk feleségét gonosztevéként ábrázoló tradíció 1213 után, a Gertrúd-merénylet hatására jelent meg Magyarországon: II. András szintén idegen származású feleségének vétkeit ruházták át egy két évszázaddal korábban élt történeti szereplőre.⁶⁵⁰ Bár a korabeli gestaszövegben is jelen lehettek az Albericusnál fellelhető motívumok – Gizella a szent király halála után sok rosszat cselekedett, és állítólagos testvéröccsét, az idegenből érkezett Péter királyt támogatta –,⁶⁵¹ a hasonlóan a 13. század első felére datált Magyar–lengyel Krónika megjegyzése⁶⁵² mellett Albericus műve az első olyan ránk maradt történeti munka, amely már ezt a hagyományt tartalmazta. A Nagylegenda vagy a Hartvik-legenda szövegének torzulása nyomán létrejött, az Imrét Szent István egyetlen fiaként bemutató és a champagne-i kútfőben is olvasható momentum ugyancsak több alkalommal bukkan fel történeti irodalmunkban.⁶⁵³ A kései tradíció részét képezheti az Istvánnak a magyarság közötti térítő szerepére vonatkozó részlet is,⁶⁵⁴ azonban a Szent Adalberttel kapcsolatos, egyébként téves

⁶⁴⁸ LATZKOVITS 1934. 78. *Contra Tartaros vero misit comitem Ultrasilvanum, qui in quodam angusto transitu paludum Meotidarum ita confregit primum cornu illorum, quod ceteris retro respicientibus iam in illis partibus perisse putabantur memoria eorum cum sonitu* – ALBERICUS TRIUM FONTIUM 946. Vö. Zsolt 9,7.

⁶⁴⁹ LATZKOVITS 1934. 89.

⁶⁵⁰ KRISTÓ 1974. 235–237.; KRISTÓ 2000. 195–227., kül. 221–224. KRISTÓ 2002. 65–66.

⁶⁵¹ KÖRMENDI 2009 (B) 201.

⁶⁵² *Transactis vero post partum filiorum sex mensibus uxor sancti Stephani regina Ungarie mortua habito consilio principum accepit de Theutonia sororem regis Almanie, cum qua intravit minor frater nomine Henricus. (...) Elapso autem regiminis sui anno, regina invidie et odii fomitem contra principem Albam, quod ipse regimine dignior esset, quam dux Henricus germanus regine, contraxit. Que ut vipera repleta veneno malitie dolere cepit, quod nullum puerum parere potuit; cogitare cepit et secum volvere, quomodo fratri suo duci Henrici [sic!] regnum Ungarie perpetuo possidendum traderet, et sue potentie usurparet, filios regis Stephani, quos Kaul princeps fovebat, in flumen proiceret, et vitam eorum morti daret, et memoriam eorum deleteret. (...) Regina vero audita morte fratris pre nimia tristitia subitanea morte mortua est. Ld. CHRONICA HUNGARO–POLONICA 55–56., 60–61., 65.; CHRON. HUNGARICO–POLONICUM 289–320. 315., 317., 319. A datálás problematikájával kapcsolatban ld. GRZESIK 1999. 208–212.; KRISTÓ 2002. 57–58.; VESZPRÉMY 2004. 160.*

⁶⁵³ CSÓKA 1967. 654–656.; BOLLÓK 1986. 74–75.; ROKAY 1999. 152–155.

⁶⁵⁴ CSÓKA 1967. 652–653.; KRISTÓ 2000. 221–222.

elképzelés – Albericus szerint ő keresztelte volna meg első királyunkat – már korai legendairódmunkban is létezhetett.⁶⁵⁵

A második csoportban, vagyis a 12–13. századról szóló tudósításokban olyan mesés elemeket és furcsa részleteket találhatunk, amelyeknek nem találjuk párhuzamát a magyar történeti irodalomban: a ciszterci szerzetesek saját korukról hírt adva már nem tájékoztathatták Albericust lejegyzett szövegek alapján. A különös iránt vonzódó történetírónkat meglehetősen érdekelni látszanak a király- és királynégyilkosságok (2.1.): nem csupán a Gertrúd elleni merényletről számol be – egyébként igencsak szűkszavúan, a más külhoni kútfőkből megismerhető történethez újabb információt hozzá nem téve⁶⁵⁶ –, de feljegyzi azt a meglepő tradíciót is, amely szerint III. Bélával mérget itattak volna. Ilyen jellegű adatokat Albericus nem kizárólag a magyar történelemmel kapcsolatban hoz. 1197-nél olvashatjuk például, hogy *Sziciliában meghalt Henrik császár – úgy mondják, feleségétől, Konstanciától megmérgezve.*⁶⁵⁷ Krónikásunk az uralkodói dinasztiákban bekövetkezett halálesetek mellett szorgosan feljegyzi azt is, ha – mai kifejezéssel élve – a kor értelmiségének valamely tagja vagy valamely előkelőség távozik az élők sorából. Történetírók és tudósok, egyházi és világi méltóságviselők egész *necrologiumát* állíthatnánk össze a munka alapján, amely említi például a neves teológus, Alanus de Insulis (Alain de l'Isle) (1202)⁶⁵⁸ vagy a keleti kereszties államokról is tudósító Iacobus de Vitriaco (Jacques de Vitry) (1240) halálhírét.⁶⁵⁹ Nem szóltunk még a Gertrúd-gyilkosságnál szereplő, a János esztergomi érseknek tulajdonított mondásról: az utóbbihoz hasonló versikék szintén nem egy alkalommal bukkannak fel a világkrónika lapjain. Az 1237. évnél Fülöp párizsi kancellár epitáfiumát olvashatjuk,⁶⁶⁰ míg az 1241. évnél egy, a balkáni história kapcsán elmondott mesébe ágyaz történetírónk egy versbe foglalt jövendölést.⁶⁶¹ Albericustól megtudhatjuk azt is, hogy a 13. századi magyar hagyomány

⁶⁵⁵ KÖRMENDI 2003 (A) 82–83.

⁶⁵⁶ KÖRMENDI 2009 (B) 174–175.

⁶⁵⁷ (...) *moritur in Sicilia imperator Henricus ab uxore sua Constantia, ut dicitur, toxicatus* – ALBERICUS TRIUM FONTIUM 875.

⁶⁵⁸ *Apud Cistertium mortuus est hoc anno magister Alanus de Insulis, doctor ille famosus et scriptor Anticlaudianus, qui in theologia fecit quandam artem predicandi, et contra Albigenses, Valdenses, Iudeos et Sarracenos libellum edidit succinctum ad Guillelmum Montispessulani domnum; et alia quedam ipsius habentur opuscula* – ALBERICUS TRIUM FONTIUM 881.

⁶⁵⁹ *Magister Iacobus de Vitriaco quondam episcopus Aconensis, modo cardinalis Tusculanensis, Kalendis Maii Rome obiit. Cuius ossa post aliquantulum temporis translata apud Ognies Leodiensis dyocesis et ibi honorifice tumulata* – ALBERICUS TRIUM FONTIUM 948.

⁶⁶⁰ *In die nativitatis Domini obiit cancellarius Parisiensis, satis adprobatus theologus et philosophus optimus et apud fratres Minores est sepultus titulo istiusmodi supposito: Sensus, divite viventi quid valere? / Si caream requie, nil possunt illa valere. / Me modo terra tegit; teget et te. Te precor, ora / Ut mihi sit requies, sit hec tibi mortis in hora. / Qui me novisti, nunc hic scis membra recundi, / Dicere cuique potes: Sic transit gloria mundi* – ALBERICUS TRIUM FONTIUM 940.

⁶⁶¹ *Ante paucos annos quidam bonus magister et sapiens venit Constantinopolim. Qui rogato quorundam per suas incantationes coegit demonem respondere sibi certa et vera, cui demon tale dedit responsum: 'Rex inimicos / Perdet iniquos / non per amicos.' Quo dicto demon obmutuit, et ulterius non respondit. Interrogatus vero magister de interpretatione versus, dicebat: 'Quoniam vos ipsi per vos cito interpretationem videbitis et cognoscetis sine iudicio alicuius.' Creditur autem quod in adventu Comanorum illud vaticinium sit completum: Nam rex celestis perdet et destruet iniquos inimicos imperii Constantinopolis,*

szentként tisztelte az 1160-as évek trónharcainak, illetve III. Béla korának nagyformátumú egyéniségét, Lukács esztergomi érseket. A liège-i származású Róbertet a champagne-i krónikás nem nevezi ugyan szentnek, de feljegyzése, amely szerint az érsek halála (1239) után testén vezeklőövet, szekrényében pedig más kínzóeszközöket találtak, szintén a hagiográfiai irodalom fordulatait idézi (2.2.). A 13. századi magyar adatok sorában legmeglepőbbnek számunkra az 1235. évhez bejegyzett hír tűnhet: a Kercen megjelenő, a hegyekből lovon érkező vörös törpékre vonatkozó hagyomány egy helybéli, talán a kunokkal kapcsolatos mondát őrizhetett meg. A szöveg jelzi számunkra, hogy Albericus nem csupán az országos jelentőségű eseményekről kapott tájékoztatást: az egyes ciszterci közösségek – így a kerciek is – igyekeztek a történetíró a saját vidékük históriája szempontjából fontos momentumokról informálni.⁶⁶² Külön egységben (2.4.) kezelttem a természeti jelenségeket és csapásokat leíró passzusokat: bár ezek nem kifejezetten mondai hagyományt őriztek meg számunkra, a fent tárgyalt részletekhez hasonlóan mégis azt a célt szolgálhatták, hogy a történetíró színesítse elbeszélését. A Dráva–Száva-közi sáskaesőről tudósító részletet Albericustól a 15. század végén lejegyzett *Chronicon Belgicum magnum* (Nagy Belga Krónika) is átvette: míg a francia szerzetes emlékezetesnek (*memorable*) írja le az eseményt, addig utóbbi már – bizonyára a *scriptor* tévedése révén – csodálatosnak (*mirabile*).⁶⁶³ Ehhez hasonló feljegyzést máshol is találunk a troisfontaines-i krónikában: az 1227. évnél olvashatjuk, hogy a Szent János ünnepét megelőző napon az osztrák tartományokban véreső hullott – a csodás esemény talán Frigyes herceg ütköztetét jelezte előre.⁶⁶⁴ Az utolsó csoportba (2.5) két, a korábbiakkal nem rokonítható elbeszélést soroltam. Az első történet egy kevés hitellel bíró história: ⁶⁶⁵ a magyar király a forrásrészlet szerint kincset küldött volna a Lajos bajor herceg haláláért is felelőssé tehető asszaszinok számára. Másik hírünk a tatárjárás korával kapcsolatos, és jegyzékembe a magyar mondai hagyománnyal is összefüggésbe hozható, a Meótisz mocsaraira vonatkozó utalás miatt került be.

A továbbiakban a champagne-i szerzetes egy korábbi, illetve két kései adatát kívánom részletesebben is górcső alá venni. A 957., az 1196., illetve az 1239. évnél szereplő szövegrészletek vizsgálata talán közelebb vihet bennünket annak megértéséhez, hogy hogyan is épültek be a meglehetősen vegyes eredetű értesülések a troisfontaines-i krónikáiró munkájába.

videlicet Vastaghium et Alsanum, non per amicos, id est Comanos, qui sunt infideles, nec sunt amici Christi – ALBERICUS TRIUM FONTIUM 949.

⁶⁶² LATZKOVITS 1934. 82.; KÖRMENDI [2008] 156–157.

⁶⁶³ *Item mirabile quiddam contigit in Ungaria hoc anno, quia in autumno, quodam die, fuit inter Dravum et Savum pluvia locustarum densissima* – CHRONICON BELGICUM MAGNUM 118. A forrásról értekezésem adattári részében részletesebben is szólok: Chronicon Belgicum magnum (54.).

⁶⁶⁴ *In partibus Austrie pluit sanguis in vigilia sancti Johannis, videlicet in Cartinthe et in diocesi Pataviensi. Et eodem tempore fuit bellum exheredati ducis Austrie apud Cremes super Danubium dirum et forte nimis* – ALBERICUS TRIUM FONTIUM 942. Az állatvésszel, illetve Buda és Esztergom égésével kapcsolatban ld. KÖRMENDI [2008] 11–12., 154.

⁶⁶⁵ KÖRMENDI [2008] 155–156.

III.

Különösen érdekes lehet számunkra a champagne-i forrásban a 957. évhez bejegyzett információ: ezzel kapcsolatban már Hóman Bálint megállapította, hogy az augsburgi csatából (955) hazatérő gyászmagyarokra vonatkozó tradíció mosódott itt össze a hét magyar törzsfőről és a tőlük származó előkelő nemzetségekről szóló hagyománnyal.⁶⁶⁶ Arra a problémára, amelyet a passzus második fele vet fel, Szűcs Jenő, illetve Györffy György is felhívták a figyelmet.⁶⁶⁷ A troisfontaines-i történetíró szerint a kalandozó hadjáratoktól távol maradókban alakult volna ki a hazai szolgareteg: ugyanezt a magyarázatot adja az alávetettek eredetére Kézai Simon is az 1280-as években.⁶⁶⁸ A következőkben azt mutatom be – a szakirodalomban megfogalmazott álláspontokat⁶⁶⁹ összegezve és, ahol lehetséges, árnyalva –, hogy vajon miféle közvetett kapcsolat lehetett a két forrásszöveg között. Élhetett-e a szolgaság eredetére vonatkozóan a IV. László-kori történetíró tollából ismert monda a 13. század eleji Magyarországon, vagy talán Albericus fogalmazta át a hazai ciszterciektől származó tudósítást?

a) A Kézai történeti munkájával foglalkozó Szűcs Jenő 1973-ben a *Századok* hasábjain fejtette ki azon tézisét, amely szerint IV. László udvari papjának munkájába a francia szokásjog – talán Philippe de Beaumanoir jogkönyve alapján – került volna be a szolgaságra vonatkozó tétel. A hun–magyar történetet részletesen tárgyaló *gesta*, amely minden kétséget kizáróan árulkodik a szerző római jogi műveltségéről, Szűcs vélekedése szerint egy olyan tradíciót vett át, amely a francia vidékeken az irodalmi hagyományból, a *chanson de geste*-ekből került be a *coutume*-jogba. Kézai forrása aligha lehetett egy létező *lex Scitica* – a krónikás maga ugyanis erre hivatkozik –: a történetíró tudatosan törekedhetett arra, hogy *római jogi ismereteit 'hun–szkíta' köntösbe*⁶⁷⁰ öltöztesse. Szűcs a francia krónikás megjegyzését is beillesztette koncepciójába. Albericus idejében Magyarországon még nem létezhetett annak teóriája, hogy az alávetettek rétege a katonai szolgálatot nem vállalókból alakult volna ki. Hóman alapján azonban feltételezi, hogy a francia történetíró előtt írott forrás feküdt: a szolgasággal kapcsolatosan már a 11. századi gestaszöveg is őrzött volna tehát valamiféle hagyományt. Ez azonban eltérhetett a Kézainál szereplő magyarázattól, és minden bizonnyal az Anonymusnál, Thomas Spalatensissnál (Spalatói Tamás)

⁶⁶⁶ HÓMAN 1925. 7., 23–26.; LATZKOVITS 1934. 89–91.

⁶⁶⁷ SZÜCS 1973. 587–589.; SZÜCS 1974. 16–18.; GYÖRFFY 1993. 190.

⁶⁶⁸ *Antequam ergo baptizati fuissent Hungari et effecti Christiani, sub tali voce praecones in castris ad exercitum Hungaroros adunabant: „Vox Dei et populi Hungarici, quod die tali unusquisque armatus in tali loco praecise debeat comparere communitatis consilium praeceptumque auditurus.” Quicumque ergo edictum contempsisset praetendere non valens rationem, lex Scitica per medium cultro huius [sic!] detuncabat, vel exponi in causas desperatas, aut detrudi in communium servitutem. Vitia itaque et excessus huius [sic!] unum Hungarum ab alio separavit, alias cum unus pater et una mater omnes Hungaros procreaverit, quorum [sic!] unus nobilis, alter innobis diceretur, nisi victus per tales casus criminis haberetur* – SIMON DE KEZA 147–148. Vö. ANONYMUS–KÉZAI 93–94.

⁶⁶⁹ A kérdés irodalmával kapcsolatban ld. VESZPRÉMY LÁSZLÓ jegyzeteit: ANONYMUS–KÉZAI 130. 74–75. jegyz.

⁶⁷⁰ SZÜCS 1974. 17.

vagy a Ricardus-jelentésben olvasható passzussokkal mutatható rokonságot: utóbbiak azt a tradíciót rögzítették, amely szerint a magyarok az egykor a Kárpát-medencében talált népességet vetették alá. A champagne-i szerzetes tehát egyetlen mondatba sűrítette a gyászmagyarokra, a hét törzsfőre és a szolgákra vonatkozó, általa kissé félreértett hagyományt. Forrását ő maga egészíthette ki a francia földön közismert nézettel: az alávetettek azokból lettek, akik nem vettek részt a hadjáratokban.⁶⁷¹

b) Györffy György 1993-ban megjelent monográfiájában egyetlen rövid megjegyzést szentelt csupán a kérdésnek. Felhívta a figyelmet arra, hogy Kézainál egy, a fent ismertetettől eltérő magyarázat is olvasható a szolgaság eredetéről: eszerint a foglyokból lettek az alávetettek.⁶⁷² Úgy vélekedett, hogy a római *ius gentium*mal is összefüggésbe hozható állítás lehetett a IV. László-kori krónikás saját álláspontja, míg a Szűcs szerint a francia forrásokkal rokonítható megjegyzést Kézai egy korábbi, bizonyos részleteiben a hun–magyar történetet is taglaló elbeszélő munkából, a szintén kiemelkedő jogi képzettséggel rendelkező Ákos mester művéből vehette át. Utóbbi azonban kizárólag a szittya hagyományra történő utalás motívumával egészítette volna ki azt a tradíciót, amely – Albericus tanúsága szerint – talán már a 13. század eleji Magyarországon (és a champagne-i krónika forrásául szolgáló korabeli *gestá*ban?) is létezhetett.⁶⁷³

Magam a Szűcs, illetve Györffy képviselte, egymástól eltérő álláspontokhoz csupán kisebb megjegyzéseket kívánok fűzni:

a) Számomra igen meggyőzőnek tűnik Szűcs Jenő azzal kapcsolatos érvelése, hogy Albericus maga kapcsolhatta össze a hazai hagyományban szereplő mondát a francia területeken elterjedt tradícióval. Azt, hogy a korai magyar történetünkre vonatkozó információk és a *chanson de geste*-ek közvetítette hagyomány ily mértékben összemosódhattak a 957. évnél szereplő feljegyzésben, jól magyarázza Latzkovits László Szűcs előtt ismeretlen, a troisfontaines-i krónikás értesüléseinek szóbeli jellegével kapcsolatos tézise is.⁶⁷⁴ Azt, hogy a champagne-i történetíró valóban találkozhatott az egyébként nem egy forrásban tetten érhető tradícióval, maga a krónikaszöveg is igazolja. Szűcs tanulmányában annak a Lemaître-nek az 1914-ben publikált eredményeire hivatkozott, aki a szolgaság eredetére vonatkozó hagyomány első előfordulását a 13. század elején

⁶⁷¹ SZÜCS 1973. 581–597.

⁶⁷² *Centum enim et octo generationes pura tenet Hungaria et non plures. Aliae autem, si quae ipsis sunt coniunctae, advenae sunt vel ex captivis oriundi, quum ex Hunor et Mogor in palude Meotida centum et octo progenies absque omni missitalia fuere generatae.*” Hasonlóan olvashatunk a későbbiekben is: „Factum est, quod cum Hungari possessa Pannonia Christianos et paganos more gentium quosdam captivos occiderant resistentes, aliquos ex captivis virtuosos ad praelium deducentes secum, aliquam ipsis portionem de spoliis erogarent, quosdam vero diversis servitiis mancipando in proprietatem circa sua tabernacula solerent conservare – SIMON DE KEZA GESTA 146., 192. Magyar fordításban ld. ANONYMUS–KÉZAI 93., 122.

⁶⁷³ SZÜCS 1974. 17.

⁶⁷⁴ GYÖRFFY 1993. 189–190. p.

⁶⁷⁵ LATZKOVITS 1934. 85–92. p.

keletkezett *Chanson de Gui de Bourgogne*-ban rögzítette.⁶⁷⁵ A katalán jogtudósok munkáit vizsgáló Paul Freedman azonban egy korábbi szöveget nevezett meg az alávetett rétegekkel kapcsolatos teóriák forrásaként: a feltehetőleg a 12. század első felében lejegyzett, majd 1202 táján ófranciára is lefordított, meglehetősen nagy népszerűségnek örvendő Pseudo-Turpin-féle krónikát.⁶⁷⁶ Talán kevésbé lepődünk meg, ha Albericus világtörténetének a Karoling-korra vonatkozó feljegyzéseit fellelve azt tapasztaljuk, hogy a troisfontaines-i történetíró – Sigebertus Gemblacensis, Helinandus Frigidmontis (Hélinand de Froidmont) és Otto Frisingensis (Freisingi Ottó) mellett – támaszkodott az említett Nagy Károly-vitára is.⁶⁷⁷ A champagne-i szerzetes tehát jól ismerte és nem egy helyen szó szerint idézte azt a szöveget, amelynek az alávetett rétegekkel kapcsolatos elképzelését a magyar történelemre vonatkozó egyik feljegyzésébe át is ültethette.

b) Györffy azt sugallja, hogy a Kézainál olvasható hagyomány már az 1280-as éveket megelőzően is létezhetett Magyarországon: a francia történetíró akár olyan históriát is rögzíthetett, amelyet hazai informátoraitól hallott. A lehetőség mellett szólna a korábban vázolt teóriának egy meglehetősen furcsasága: Szűcs szerint IV. László korában éppen egy olyan elem épült volna be a francia tradícióból a magyar krónikáshagyományba, amelyet egy fél évszázaddal korábban a champagne-i krónikás is beillesztett egy, az országgal kapcsolatos passzusba. Györffy – ahogyan ezt jeleztük is – Hóman nyomdokain járva a Szent László-kori *gestát* sejtette Albericus magyar adatai mögött.⁶⁷⁸ A korai elbeszélő tradícióban viszont – bár Horváth János⁶⁷⁹ annak lehetőségét is felvetette, hogy Kézai utalásai esetleg az ősi székely hagyományra vonatkoznának – véleményem szerint aligha kerülhetett lejegyzésre az, hogy a kalandozó hadjáratok alatt otthon maradó magyarok süllyedtek szolgasorba. Szűcs nyomán elfogadva azt, hogy az elképzelés valóban Nyugatról érkezett Magyarországra, két eshetőséget vázolhatunk fel. Feltehetjük, hogy a szolgaságra vonatkozó tézis a 13. század első felében szóbeli elbeszélésekben keringett, és hamarosan a magyar történetre is alkalmazni kezdték: így építhette azt be tudósításába Albericus informátora, és kerülhetett be később az V. István-kori *gestába* is. Kevésbé látom azonban valószínűnek, hogy egy ilyen hagyomány – legalábbis annak a magyar történelemre vonatkoztatott változata – írásbeli lejegyzés nélkül tört volna magának utat a szóbeliségbe. A 957. évnél szereplő krónikarészlet alapján is elképzelhetőnek tartom tehát, hogy a troisfontaines-i történetírót a hazai história kezdeteiről a 13. század eleji írásbeli tradíciót, esetleg a krónikakompozíció II. András-kori redakciós fázisát⁶⁸⁰ jól ismerő ciszterci rendtársak tudósíthatták. Bár – Freedman alapján – a

⁶⁷⁵ LEMAÎTRE 1914.

⁶⁷⁶ FREEDMAN 1994. 306.; A témához ld. még: FREEDMAN 1994 (B); SPIEGEL 1993. 55., 86.

⁶⁷⁷ *Item Turpinus archiepiscopus, tangens illa gesta breviter, que de Karolo Magno scribere omittebat, inter cetera dicit (...)* – ALBERICUS TRIUM FONTIUM 721. A világkrónika forrásaira ld. az értekezés adattári részét: Albericus Trium Fontium (4. sz.).

⁶⁷⁸ GYÖRFFY 1993. 5., 190.

⁶⁷⁹ HORVÁTH 1963. 473.

⁶⁸⁰ KRISTÓ 1974. 229., 234., 238. p.; KRISTÓ 1994. 19., 42–43. (Irodalomtörténeti füzetek 135.); KRISTÓ 2002. 44–49., 65–66.

Historia Karoli Magni et Rotholandi (Nagy Károly és Roland története) 12. századi szövegét tekinthetjük a hagyomány egyfajta ősforrásának, a mitikus magyarázat Magyarországon talán csak a 13. században bukkanhatott fel: ekkor örvendett népszerűségnek a teória a francia és a katalán területeken.⁶⁸¹ Közvetítői akár azok a francia származású egyházi személyek⁶⁸² is lehettek, akik II. András felesége, a champagne-i krónika tanúsága szerint⁶⁸³ Egresen eltemetett Jolánta királyné környezetében érkeztek Magyarországra.

A 957. évhez bejegyzett információ felvetette kérdésre egyértelmű választ aligha sikerült tehát kapnunk. Albericus – egyik forrása, Turpinus révén – minden bizonnyal maga is tudott a szolgaság eredetének a *chansons de geste*-ekből a szokásjogba is átültetett mitikus magyarázatáról: nem tarthatjuk tehát kizártnak, hogy magyar híreibe egy, a nyugati történeti tradícióban élő elemet vegyített. Ugyanakkor nem vethetjük el annak lehetőségét sem, hogy a Kézainál szereplő hagyomány esetleg már korábbi elbeszélő irodalmunkban is felbukkant, és így a champagne-i krónikás értesülése valóban magyar kútfőből származott.

IV.

Amikor Albericus beszámol arról, hogy III. Béla 1196 nagycsüdtörtökjén meghalt, a hírhez egy további adalékot illeszt hozzá: értesülései szerint felmerült annak gyanúja, hogy az uralkodót Kalán pécsi püspök mérgezte meg.⁶⁸⁴ Nyilvánvalóan téves információval, korabeli pletykával van itt dolgunk. Feltehetjük azonban a kérdést, miért terjedhetett el ez a legenda, és miért állhatott érdekükben a champagne-i krónikást tájékoztató magyar cisztercieknek, hogy királygyilkosként tüntessék fel azt a Kalánt, aki 1193-tól a dalmát–horvát kormányzói méltóságot is betöltötte.⁶⁸⁵

A püspök életpályáját nemrégiben felvázoló Szeberényi Gábor leírja, hogy a főpástort a kizárólag Albericusnál szereplő méregkeverés mellett vérfertőzéssel is megvádolták. Míg azonban utóbbi motívum az 1204–1205. évi érsekválasztási vita során is felbukkant, addig a királygyilkosság históriájával csupán a harminc esztendővel később lejegyzett troisfontaines-i krónikában találkozhatunk. Azt a Szeberényinél is megjelenő feltételezést, amely szerint a III. Béla halálával kapcsolatos híresztelés a 13. század elején még nem létezhetett, egy további megfontolás is alátámaszthatja. III. Béla halála után alig egy évtizeddel, Imre udvarában, ahol a vérfertőzés vádja 1203–1204 táján először merült fel a püspökkel szemben, aligha kelthették annak hírét, hogy a regnáló uralkodó atyja gyilkosság áldozata lett volna.⁶⁸⁶

⁶⁸¹ FREEDMAN 1994. (A); SZÜCS 1973. 593–595.

⁶⁸² Ezzel kapcsolatban ld. pl. KOSZTA 1994.

⁶⁸³ ALBERICUS TRIUM FONTIUM 933.

⁶⁸⁴ A témáról ld. MARTON 2007. 94–95.

⁶⁸⁵ Kalán 1192 és 1218 között töltötte be a pécsi püspöki méltóságot, ld. ZSOLDOS 2011. 94.

⁶⁸⁶ SZEBERÉNYI 2002. 231–233.

Úgy tűnhet tehát számunkra, hogy a 13. század elején a püspökökkel szemben megfogalmazott gyanú az 1230-as évekre torzult még súlyosabb váddá, királygyilkossággá. Nem tartom valószínűnek, hogy a forrásait kevés kritikának alávető Albericus színezte volna ki az eredeti hírt. Sokkal inkább feltételezhetjük, hogy az információt a ciszterciek közvetítették ebben a formában a champagne-i krónikásnak. Ezzel kapcsolatban két adatra szeretném itt felhívni a figyelmet. Amikor a fent említett érsekválasztási vita folyamán a pápa kérésére megvizsgálták a pécsi püspök életét, az eljárásban egy alkalommal a csanádi püspök mellett Cikádor ciszterci monostorának apátja is vett részt,⁶⁸⁷ 1213-ban pedig a cikádoriak kerültek összetűzésbe Kalánnal a bortermés utáni tized kérdésében. A püspök a szerzetesek ellen III. Incénél is panaszt tett, és a pápa megfenyegette az apátságot: ha nem bocsátja a tizedet Kalán rendelkezésére, elveszítheti kiváltságait.⁶⁸⁸ Természetesen a pécsi püspökökkel szembeni vádak a korban köztudomásúak lehettek, és nem csupán a 13. század eleji vizsgálatban részt vevő apát szerzetesközössége ismerhette a vérfertőzés legendáját. Az 1213. évi konfliktus alapján túlzás lenne azt feltételeznünk, hogy egyértelműen a cikádoriak közvetítették volna a hírt a francia területek felé. Mindesetre elképzelhetőnek tartom, hogy a generális káptalanon magukat képviseltető konvent tagjai igyekeztek minél negatívabb színben feltüntetni az őket kellemetlen helyzetbe hozó püspököt.

Hipotézisemet még egy tény látszik alátámasztani. Hóman Bálint is felfigyelt arra, hogy az 1194. évnél krónikánk nem országos jelentőségű eseményről, hanem egy Dráva–Száva-közi sáskajárásról tudósít.⁶⁸⁹ Mivel Cikádornak voltak birtokai ezen a vidéken, Hóman is Albericus lehetséges informátorai között említette az itteni cisztercieket.⁶⁹⁰ A krónikás két egymást követő magyar adata tanúskodhatna tehát amellet, hogy – a szövegben ténylegesen megnevezett kerci és egresi⁶⁹¹ ciszterci közösségek mellett – a cikádoriak is szerepet kaphattak a champagne-i történetíró tájékoztatásában.

V.

A másik krónikarészlet, amelyről szólni kívánok, egy, a tatárjárás korával kapcsolatos feljegyzés. *A tatárok ellen pedig [ti. IV. Béla] elküldte az erdélyi ispánt, aki a meótiszi mocsarak valamely szűk átjárójában először úgy letörte azoknak szarvát, hogy többen hátranézve úgy vélték, azokon a részeken még az emlékezetök is elvész* – olvashatjuk az 1239. évnél Albericus beszámolójában.⁶⁹² Latzkovits László a passzus elemzésekor arra a következtetésre jutott, hogy a forrásrészletben a nádori csapatok és a tatárok vereckei megütközésének (1241) híre mosódhatott össze az oroszok és

⁶⁸⁷ SWEENEY 1993. 153.

⁶⁸⁸ BÉKEFI 1894. 37.; SZEBERÉNYI 2002. 233.

⁶⁸⁹ A délvidéki sáskajárásról további forrásaihoz ld. KISS 2000. 262.

⁶⁹⁰ HÓMAN 1925. 30–31. p.

⁶⁹¹ ALBERICUS TRIUM FONTIUM 933.

⁶⁹² LATZKOVITS 1934. 78.

a kunok krími vereségéről (1223) szóló tudósításokkal – utóbbi területet említi Meótiszként a csodaszarvas mondája is.⁶⁹³ Vajon valóban arról lenne szó, hogy a Fekete-tenger vidékéről szóló híradások keveredtek itt össze a magyar adatokkal? Elméletileg három lehetőséget képzelhetünk el azzal kapcsolatban, hogyan juthatott Albericus az idézett mondatban szereplő információk birtokába:

a) A krónikásnak magyar rendtársai beszámoltak a vereckei ütközetről, Albericus pedig az információ lejegyzésekor – egyszerű tévedésből – összecszerelte az összecsapást egy másik, szintén a tatárok ellen vívott csatával: utóbbi a Meótisz vidékén zajlott le, és erről szintén kaphatott a történetíró valamiféle tájékoztatást.

b) Ahogyan azt Latzkovits is sugallja,⁶⁹⁴ a magyar ciszterciek nem csupán a nádor vezette csapatok harcáról ejthettek szót, de megemlíthették – akár a magyar őstörténet, akár pedig az őshaza keresésére induló domonkosok kapcsán – a Meótisz mocsarait is. Albericus ez alapján vélhette azonosnak az erdélyi hágó környékét az ingoványos területtel, és gondolhatott arra az ütközetre, amely egy évtizeddel korábban ezen a vidéken zajlott le.

c) Feltehető ugyanakkor az is, hogy a szerzetes mindössze az 1241. év hazai eseményeiről kapott híreket igyekezett itt lejegyezni, és saját maga vélte úgy, hogy a csata helyszíne a Meótiisszal lenne azonos – a földrajzi nevet tehát ő illeszthette elbeszélésébe.

Albericus – egyébként téves, vereség helyett győzelmet említő – megjegyzését olyan szöveggörnyezetben találjuk, amelynek információi egyértelműen magyar tudósítóra vallanak: a francia krónikában ugyanitt olvashatunk a tatárok támadására készülve az erdélyi gyepűvidéket megerősítő magyar uralkodóról vagy Kötöny meggyilkolásáról.⁶⁹⁵ Meglehetősen különösnek – bár természetesen korántsem kizárhatónak – tartanám, ha a troisfontaines-i szerzetes ezekhez a híradásokhoz egy távoli vidékről szóló beszámolót illesztett volna hozzá. Ennek megfelelően az általam felvázolt a) lehetőséget kevésbé tartom valószínűnek.

A b) eshetőség részletesebb vizsgálatakor ki kell térnem annak kérdésére, vajon ismert lehetett-e Magyarországon a Meótisz megnevezés a 13. század első felében, bekerült-e a terminus a hazai őstörténetről szóló hagyományba. Bár a már az ókorban is ismert földrajzi név számos nyugati kútfőben felbukkan, a hazai írott tradícióban először Kézainál találjuk nyomát: a hun–magyar történet kidolgozója jegyzi le elsőként – céljainak megfelelően átformálva – a csodaszarvas mondáját, és helyezi Hunort és Magort a Meótisz ingoványainak vidékére. Szkítia pontos

⁶⁹³ LATZKOVITS 1934. 83. A csodaszarvas mondájával kapcsolatban ld. HORVÁTH 1963. 455–458.; KRISTÓ 2002. 14., 72–73.

⁶⁹⁴ LATZKOVITS 1934. 83.

⁶⁹⁵ *Ceterum de istis Tartari predictis fama publica ita terruit regem Hungarie, quod duo castra contra eos firmavit ultra silvas et nemora in partibus illis fecit indagari, id est in plassetta redigi; postea intellexit, quod Comani sub specie Tartartorum ipsum terrere voluerunt, sed de eis viriliter triumphavit ex magna parte et cepit unum regem eorum, nomine Cutanum, et unam reginam; et multa milia ex eis pervenerunt ad baptismum, dolosa tamen* – ALBERICUS TRIUM FONTIUM 946.

elhelyezkedését az 1282 és 1285 között alkotó krónikás jól ismerhette egyik főforrásából, Jordanes *Geticájából*.⁶⁹⁶

Kizárhatjuk-e ugyanakkor, hogy a magyar őstörténettel kapcsolatban esetleg korábban is használták volna a földrajzi megjelölést? Kristó Gyula vizsgálatai nyomán tudjuk, hogy a hun hagyomány a harmadik keresztes hadjárat seregeinek magyarországi átvonulása nyomán már III. Béla korában megjelenhetett Magyarországon,⁶⁹⁷ de Attila nevét (ránk maradt) hazai elbeszélő forrásban elsőként a francia tradíciót közvetlenül is ismerő Anonymusnál olvashatjuk. Bár külföldi tanulmányai során a szerző találkozhatott a Fekete-tenger vidékének Meótság megnevezésével, a magyar történet kezdeteit elbeszélő munka Szkítia-leírásában nem találkozunk a terminussal.⁶⁹⁸ Meg kell ugyanakkor jegyeznem, hogy a területet a nyugati hagyomány szerint átszelő Thanays és a környező mocsárvidék – név nélkül – felbukkan a gesta első *caputjában*,⁶⁹⁹ és a Donnal azonosítható folyót Anonymus később is említi: (...) *s ráadásként arra kérem fejedelmeteket, hogy juttasson nekem két teli korsót a Duna vizéből, s egy zsáknyi füvet az alpári homokból, hogy kipróbálhassam, vajon édesebb-e az alpári homok füve a szkítiaiánál vagy a Dentümogyerénél, s vajon jobb-e a Duna vize a Thanays vizénél*.⁷⁰⁰

Természetesen nem tudhatjuk, mi jelenhetett meg a kor szóbeli hagyományában a hun–magyar rokonság tézisével kapcsolatban, sem pedig azt, mit jegyezhetett le a kérdésről a krónikakompozíció 13. század eleji redakciós fázisa. Van azonban két, Albericus elbeszélésével csaknem azonos időben keletkezett forrásunk, amely talán segítségünkre lehet a probléma vizsgálatában. Ahogyan azt Kristó Gyula, illetve Veszprémy László is megjegyzi, a Ryszard Grzesik által az 1220-as évek végére – az 1230-as évek elejére datált, a kutatásban meglehetősen csekély forrásértékűnek tekintett Magyar–lengyel Krónika első *caputjai* azt mutatják, hogy a hunokra vonatkozó hazai hagyomány bővült Anonymus gestájának lejegyzése, illetve a IV. László-kori történeti munka születése között. A talán szlavóniai keletkezésű, sokkal inkább irodalminak mint történetinek tekinthető alkotás azonban a forrásban *Aquilaként* szereplő hun királynak csupán az Európa különböző vidékeire vezetett hadjáratairól tesz említést.⁷⁰¹ Nem ír a Meótság mocsarairól a meglehetősen pontos földrajzi megnevezéseket használó, a Julianus első útját elbeszélő Ricardus-jelentés sem (1237).⁷⁰²

Egyértelműen nem jelenthetjük ki, hogy a nyugati hagyomány, így az Attilát magyar uralkodónak tekintő Viterbói Gottfried történeti műve nyomán nem jelenhetett meg a 13. század

⁶⁹⁶ SIMON DE KEZA 144–145.; KRISTÓ 2002. 73.; VESZPRÉMY 2004. 160.

⁶⁹⁷ KRISTÓ 1983. 327–328.

⁶⁹⁸ ANONYMUS 34–35. Vö. DEÉR 1930.

⁶⁹⁹ Szkítiával kapcsolatban olvashatjuk: *A tergo autem habet flumen, quod dicitur Thanais, cum paludibus magnis* (...) – ANONYMUS 34. Vö.: ANONYMUS – KÉZAI 10.

⁷⁰⁰ ANONYMUS – KÉZAI 20. Vö. SIMON DE KEZA 54.

⁷⁰¹ CHRONICA HUNGARO–POLONICA 19–22.; CHRON. HUNGARICO–POLONICUM 299–305.; GRZESIK 1999. 208–212.; KRISTÓ 2002. 57–58.; VESZPRÉMY 2004. 160.

⁷⁰² Vö. RICCARDUS.

eleji Magyar Királyságban a Szkítiára vonatkoztatott *palus Meotis* megnevezés,⁷⁰³ írott forrásaink alapján azonban valószínűbbnek tarthatjuk, hogy az ingovány csupán a Jordanest használó Kézai révén került be a magyar őstörténetről szóló elbeszélésekbe.

Nyitva marad ugyanakkor annak kérdése, miért beszélhetett Albericus a tatárjárás kapcsán egy, a meótszi mocsarak átjárójánál vívott ütközetről. Erre meglehetősen egyszerű magyarázatot találhatunk az Albericus előtt is ismert francia elbeszélő hagyományban. A *Sicambriáról*⁷⁰⁴ mint a frankok egykori Kárpát-medencei hazájáról beszámoló források sorában megtaláljuk Guillelmus Armoricus munkáját is, melyet – ahogyan arra fentebb is utaltunk – krónikásunk igen sokszor használt. Ennek szövegében a következőket olvashatjuk a Magyar Királyság egykori területével kapcsolatban: *Francion népével a Dunáig jutott el, felépített egy Sicambriának nevezett várost, és ott uralkodott. Ő és azok, akik vele érkeztek, elfoglalták a teljes földet a Duna és a Thanays, valamint a meótszi mocsarak vidékén, és nagy néppé váltak.*⁷⁰⁵ A 13. század közepén alkotó szerző, aki talán a II. Fülöp uralmáról beszámoló gesta nyomán rendelkezett hozzávetőleges ismeretekkel Európa peremvidékeiről vagy Ázsiáról, joggal vélhette úgy, hogy a Duna mentén elterülő Magyar Királyságtól keletre már a Meótság mocsarai húzódnak. Albericus krónikája egy korábbi passzusában egyébként maga is említést tett a frankok trójai eredetére, illetve sicambriai tartózkodására vonatkozó hagyományról; utóbbi pontos földrajzi elhelyezkedésére azonban itt alkalmazott forrásából, Sigebertus Gemblacensis *Chronographiájából* nem nyerhetett adatot.⁷⁰⁶ Azt azonban, hogy a korban nem csupán a champagne-i szerzetes vélhette úgy, hogy Pannónián túl már a Meótság mocsarai húzódnak, igazolhatja többek között – hogy csak egyetlen példát említsünk – Ekkehardus Uraugiensis (Aurai Ekkehard) világkrónikájának vonatkozó részlete is: *Abban az időben ugyanis, amikor Aeneas Trója pusztulása után Itáliába jött, némelyek ugyanazon trójaiak közül, akik hasonlóképpen menekültek, a Meótság mocsarainak környékére jutottak, és ott megtelepedvén, a határaikat egészen Pannóniáig kiterjesztették.*⁷⁰⁷ A magam részéről tehát a c) megoldást látom az igazsághoz legközelebb állónak: az Albericushoz a magyar őstörténetről érkezett hírekben nem szerepelhetett sem a szóbeliségben talán élő csodaszarvasmonda, sem pedig a Meótság mocsarainak vidékén definiált őshaza. A krónikás a vereckei ütközetről kapott hírt egészítette ki – saját földrajzi ismereteinek megfelelően.

⁷⁰³ A meótszi mocsaraknak a nyugati irodalomban való megjelenéséről és arról, hogy hogyan is kerülhetett Viterbói Gottfried művébe ez a hagyomány, ld. KRISTÓ 1974. 232–233.

⁷⁰⁴ A frankok mitikus fővárosának a francia elbeszélő forrásanyagban való ábrázolásával, valamint a hazai krónikásirodalomba való beépülésével kapcsolatban ld. ECKHARDT 1943 (A).

⁷⁰⁵ *Francio vero com suo populo usque Danubium venit et edificavit civitatem quam Sicambriam nominavit, et regnavit ibi, et occupavit ipse et qui cum eo venerant totam terram circa Danubium et Tanaim, et circa Meotides paludes, qui creverunt in gentem magnam* – RIGORDUS – GUILLELMUS BRITO I. 170.

⁷⁰⁶ ALBERICUS TRIUM FONTIUM 687. Vö. SIGEBERTUS GEMBLACENSIS 302–303.

⁷⁰⁷ *Nam eo tempore, quo post excidium Troiae Aeneas Italiam venit, quidam ex eisdem Troianis simili modo profugi circa Meotidas paludes applicuerunt, ibique considentes, terminos suos usque in Pannoniam dilataverunt* – EKKEHARDUS URAUGIENSIS 115. A krónikáról ld. RF IV. 305.

Rövid elemzésemben a forrásrészlet kapcsán éppen azt sikerült tehát kimutatnom, hogy az magyar mondai elemet aligha tartalmaz. A Meótisz mocsaraira történő utalás nem annyira a hazai tradícióval, mint inkább a frankok eredetéről keringő és számos írott forrásban felbukkanó történettel hozható összefüggésbe.

Esettanulmányomban Albericus világkrónikájának azon adatait tekintetem át, amelyek magyar történelemmel kapcsolatos részleteikben valamely meglepő vagy furcsa elemet tartalmaznak. Megállapíthatjuk, hogy míg korai históriánk vonatkozásában olyan információkról van szó, amelyek a hazai elbeszélő irodalomban is előfordulnak; addig a kései, 12. század végi – 13. század eleji beszámolókba igen vegyes eredetű értesülések: helyi népmondák, szóbeli híresztelések keveredtek. Három szövegrészlet filológiai elemzésével igyekeztem illusztrálni azt, milyen nehézségekkel járhat egyes esetekben annak rekonstruálása, hogyan is illesztette egymás mellé információit a troisfontaines-i szerzetes. A 957., illetve az 1239. évi feljegyzések vizsgálata során a magyar őstörténettel kapcsolatos hagyomány kialakulásának problematikáját érintettem, míg a királygyilkosság históriájának bemutatásával annak lehetséges útjait igyekeztem felvázolni, hogyan alakulhatott ki egy szóbeszéd a 13. század eleji Magyarországon. A szöveghelyek felvetette kérdésekre minden kétséget kizáróan nem sikerült ugyan választ találnom, ám az egyes részletek kapcsán bemutatott hipotézisek révén is rávilágíthattam arra, mennyire szorosan kapcsolódik a külhoni kútfő egyes fragmentumainak vizsgálata a hazai krónikakutatásban felmerülő problémákhoz. Vizsgálatommal hangsúlyozni kívántam azt is, hogy az első pillanatra talán kevésbé értékesnek tűnő mesés adatok is igen sokat árulhatnak el a középkori elbeszélő hagyomány fejlődéséről.

IV. A MAGYAROK 954. ÉVI KALANDOZÁSA A FRANCIA TERÜLETEK FORRÁSANYAGÁBAN

A következőkben egyetlen kalandozó hadjárat példáját kiragadva esettanulmány formájában vizsgálom meg, hogy mennyiben ismerhető meg – az értekezésem tárgyát képező francia és lotaringiai területek narratív forrásaira támaszkodva – a katonai vállalkozás eseménytörténete. Kútffőimben a magyarok két nyugati-európai portyázása jelenik meg a leginkább hangsúlyosan. Bár szép számmal vonhatóak tudósítások a 917. évi felső-lotaringiai betöréshez is, a feldolgozott forrásbázisban korántsem meglepő módon a francia területeket sújtó jelentősebb, a 937. és a 954. években adatolható hadjáratok a legjobban reprezentáltak (*ld. 3. sz. függelék*). Előbbi kalandozás kútffőihez és történetéhez – köszönhetően elsősorban Hervé Mouillebouche a magyarok burgundiai feltűnését vitató dolgozatának – az utóbbi időben több megjegyzés is született,⁷⁰⁸ így hasznosabbnak vélem a csaknem húsz esztendővel későbbi vállalkozás kútffőit vallatóra fogni. Bár Veszprémy László és Torma Béla Gyula tollából újabb észrevételek utóbbi eseménysor kapcsán is napvilágot láttak,⁷⁰⁹ a témához vonható elbeszélő források rendszerbe foglalása és kritikai vizsgálata árnyálhatja talán a korábbi eredményeket.

Mielőtt rátérnék a téma elbeszélő forrásaira, előjáróban nem árt röviden összegeznem, hogyan láthatjuk – a szakirodalom eddigi eredményei nyomán – a 954. évi lotaringiai és észak-franciaországi kalandozást. A magyarok ebben az esztendőben az I. Ottó német király (936–973) ellen lázadó Liudolf sváb és Vörös Konrád lotaringiai hercegek biztatására keltek hadra: az uralkodó fiának és vejének hívására csapataik Karintián keresztül vonultak fel, és feldúlták Bajorországot. Ekkor azonban Liudolf – értesülvén arról, hogy apja sereget gyűjt a magyarok ellen – visszariadt egy, a kalandozók és a király közötti összecsapás lehetőségétől, és a portyázókat a lotaringiai területek irányába terelte. A hercegtől kapott vezetők segítségével a magyarok március 1-jén átkeltek a Rajnán, s hamarosan elérték Worms városát: innen már Konrád vezette őket tovább északi irányba a folyó mentén. Elölük menekítették el relikviáikat a gladbachi szerzetesek. Maastricht vidékétől immár a lotaringiai herceg kísérete nélkül haladtak tovább, és a mai Belgium déli területeire lépve Hesbaye-t és a carbonariai erdőt pusztították. Portyájuk során a zsákmány reményében a vallon vidék több monostorát – így Gembloux-t vagy Tournai-t – is érintették. A

⁷⁰⁸ MOUILLEBOUCHE 2006. A francia történész nézeteit nemrégiben Bácsatyai Dániel vette kritika alá: észrevételeit a Vajay Szabolcs tiszteletére 2014. október 13-án rendezett fehérvárcsurgói emlékkonferencián *Hungarian Incursions in Burgundy: à propos of Recent French Historiography* címmel elhangzott előadásában összegezte. Ld. még BÁCSATYAI 2015 (C); BÁCSATYAI [2015].

⁷⁰⁹ Írásuk jelen esettanulmány elkészültével párhuzamosan jelent meg: VESZPRÉMY–TORMA 2015.

lobbes-i szerzetesek előlük egy megerősített helyre vonultak vissza, amelyet kalandozóink ostrom alá vettek ugyan, ám a tradíció szerint egy zápor miatt végül visszavonulásra kényszerültek. Április 6-án Cambrai alá érkeztek, ahol a sereget vezető Bulcsú egyik rokona is elesett. Bár a magyarok újfent jelentős pusztítást vittek végbe, az észak-franciaországi várost végül nem tudták bevenni. Következő állomásuk Szent Gaugericus közeli monostora (Saint-Géry) volt, ahonnan azután déli irányba fordultak: Vermandois tartomány és Laon környékének érintésével a champagne-i Reims és Châlons (Châlons-en-Champagne) városok vidékére érkeztek. Feltűntek a felső-lotaringiai Metz közelében is, ahol a gorzei monostorra végül nem támadtak rá. Feltehetőleg Burgundián és Itálián keresztül tértek haza arról a hadjáratról, amelyről forrásaink úgy emlékeznek meg: a magyarok egész Franciaországot végigrabolták. Írásomban megvizsgálom, az itt ismertetett eseménytörténeti vázlat mennyiben nyugszik a francia elbeszélő kútfők tanúságtételén, és kitérek arra is, vajon milyen mértékben láthatjuk megbízhatónak az egyes, a témához vonható híradásokat.⁷¹⁰

Előljáróban itt szeretném felhívni a figyelmet arra, hogy – hasonlóan Mouillebouche fentebb jelzett, a burgundiai kalandozások említéseit toposzokként értékelő írásához – létezik olyan elképzelés, amely a magyaroknak a mai Belgium területén 954-ben végbevitt dülását a történeti irodalomban kiformalódott mítosznak tekinti. Albert D’Haenens 1961-ben a kalandozások témáját monografikusan feldolgozó Gina Fasoli eseménytörténeti rekonstrukcióját⁷¹¹ több ponton megkérdőjelezve jutott arra a megállapításra, hogy a forrásoknak a magyarok okozta károkkal kapcsolatos megjegyzései sok esetben korántsem valós eseményeken alapulhatnak: ezek csupán topikus fordulatok szövegeinkben. Narratív kútfőink és a csekély számban a rendelkezésünkre álló okleveles források alapján a belga kutató vélekedése szerint aligha helyes tehát a magyarok útvonalát olyan részletességgel rekonstruálnunk, ahogyan azt a medievisztika előzőleg megtette.⁷¹² Jelen fejezetben – a témához vonható elbeszélő források tanúságtételét egyenként véve górcső alá – vizsgálom azt is, mennyiben állják meg helyüket D’Haenens immár fél évszázada megfogalmazott tézisei.

A probléma tárgyalásának első, nagyobb egységében a 954. évi hadjáratral kapcsolatban értékelhető adatot tartalmazó francia (és lotaringiai) elbeszélő kútfők filológiai viszonyrendszerét tekintem át. A szövegkapcsolatok feltárása és az egyes, az északfrancia vidékeket sújtó kalandozással kapcsolatos híradások forrásértékének vizsgálata után egy következő egységben azt összegzem, hogy mennyiben világítják meg ezen beszámolók a Fasoli, majd Kristó által vázolt

⁷¹⁰ KRISTÓ 1980. 284–288. Gina Fasoli – ahogyan erre később visszatérek még – jóval részletesebb útvonalat közölt. A következő állomásokat jelölte meg: Worms – Metz – Mettlach – Gladbach – Malmédy – Maastricht – Wintershoven – Namur – Fosses – St. Hubert – Gembloux – Lobbes – Hautmont – Liessies – Tournai – Hasnon – Cambrai – Vermandois – Laon – Reims – Châlons, ld. FASOLI 1945. 185–195. A hadjáratához ld. még DUSSIEUX 1839. 56–57. vagy DI CAVE 1995. 326.

⁷¹¹ FASOLI 1945. 185–195.

⁷¹² D’HAENENS 1961. Az erre adott rövid választ ld. FASOLI 1962. A 954. évi magyar betörések kérdését – a források szavahihetőségét jobban elfogadva – több alkalommal érinti DIERKENS 1985. A magyar szakirodalomban a kérdésben újabban állást foglal VESZPRÉMY–TORMA 2015. 11–13. (a vonatkozó rész VESZPRÉMY LÁSZLÓ munkája).

eseménytörténetet. Végezetül kitérek arra is, miképpen vélekedhetünk arról a teóriáról, amely részben legendának minősíti a magyarok felső-lotaringiai pusztítását.

I.

Lássuk most már, mely forráskorpuszra alapozom észrevételeimet! Mivel jelen tanulmány célja az is, hogy tisztázzam, mennyiben alkalmas következtetések levonására egy olyan elemzés, amely kizárólag a francia híradásokon alapul, eltekintek mind a téma (esetleges) okleveles forrásaitól, mind pedig a Franciaországon kívül keletkezett beszámolók tanúságtételétől. Az alábbiakban azokat a francia területen keletkezett elbeszélő kútfőket vizsgálom csupán, amelyeket saját – a *Catalogus fontiumon* alapuló – gyűjtésem során feltérképeztem, és amelyeket a szakirodalom álláspontját is figyelembe véve a 954. évi kalandozáshoz láttam kapcsolhatóaknak.

A hadjárat francia kútfőinek korpuszán belül a következő filológiai csoportokat különíthetjük el egymástól:⁷¹³ 1. A liège-i annalisztikus hagyományra visszavezethető évkönyvek lakonikus egyszerűséggel tájékoztatnak bennünket a magyarok dúlásáról. 2. Az események egyik főforrása Folcuinus apát (Folcuinus Lobiensis, Folcuin de Lobbes) beszámolója: adatai a későbbi tudósításokban is visszaköszönnék. A lobbes-i *gesta abbatum* tradíciójából táplálkozó kútfők sorában önálló csoportot képeznek azon elbeszélések – és ilyenek szép számmal akadnak –, amelyek Sigebertus Gemblacensisnek (Sigebert de Gembloux) a 11–12. század fordulóján keletkezett és nagy népszerűsége szert tett világkrónikáját használták fel: a kalandozások kapcsán számos forrásból merítő kompiláció a 954. évi események vonatkozásában Folcuinus leírását foglalja össze. 3. Híradásaink utolsó csoportja sem az 1., sem pedig a 2. hagyománykörhöz nem vonható: ezen feljegyzések esetében – főként helyi jellegű tudósításokról van szó – érdemes azt is megvizsgálunk, hogy a nem egyszer bizonytalanul interpretálható szöveghelyek valóban a jelen elemzés tárgyát képező hadjárat történetéhez szolgáltatnak-e adalékot. A hagiográfiai munkák és monostori krónikák homályos tudósításaitól a halmazon belül is elkülönítem azon évkönyvi említéseket, amelyek a magyarok érkezéséről az 1. csoportban tárgyalt *annalesek*hez hasonlatos tömörséggel szólnak, ám egyéb beszámolóinkkal filológiai kapcsolatba nem hozhatóak.

Első pillantásra is megállapítható, hogy korántsem bonyolult filológiai rendszerről van szó. A birodalmi kútfők tudósításai nélkülözhetetlenek ugyan ahhoz, hogy a 954. évi történésekről teljes képet nyerhessünk – ez esetben sem a bajor Aventinus megfelelő közléseit,⁷¹⁴ sem pedig Regino *continuator*ának,⁷¹⁵ Ortilo de Lilienfeldnek⁷¹⁶ vagy Widukindusnak⁷¹⁷ a híradásait nem hagyhatjuk figyelmen kívül –, ám a lotaringiai és északfrancia vidékeken lejegyzett kútfők a hadjárat német

⁷¹³ Az egyes csoportokba tartozó források listáját és a kútfők részletes bemutatását alább közlöm.

⁷¹⁴ CF I. 353. (757. sz.).

⁷¹⁵ CONTINUATOR REGINONIS 623. Ld. még CF I. 781–782. (1790. sz.).

⁷¹⁶ CF III. 1753. (4104. sz.).

⁷¹⁷ WIDUKINDUS 455–456. Ld. még CF III. 2663. (5169. sz.).

területeken keletkezett primer forrásaival szövegkapcsolatot nem mutatnak. Kivételként egyedül Folcuinus önálló értesülésekben egyébként igen gazdag leírását említhetjük: a lobbess-i apát előtt ismert volt Ruotgerusnak a Szent Brúnó kölni püspökről készült 10. századi életrajza (*Vita Brunonis archiepiscopi Coloniensis*).⁷¹⁸ Míg az elsősorban a Rajnától keletre keletkezett kútfőkből merítő Sigebertus népszerű világkrónikája a magyar kalandozásokkal kapcsolatos birodalmi értesülések egyik fő franciaországi közvetítőjévé vált – neki köszönhető, hogy a Konstanz vidékén összeállított *Annales Augienses* híryanagára támaszkodó Marianus Scotus, a szász Widukindus vagy a cremonai Liudprandus adatai a francia területek krónikaiban ismertté váltak –,⁷¹⁹ jelen esetben a gembloux-i történetírónak a későbbi kútfőkben is visszaköszönő híre egy, az értekezésemben ugyancsak tárgyalt forrásra: Folcuinus elbeszélésére vezethető vissza. A szöveghagyomány alakulásában két kútfő játszik kiemelkedő szerepet: egyfelől egy mára elveszett s az eseménysorral kapcsolatban igencsak sablonos közlést tartalmazó liège-i feljegyzés, másfelől pedig a lobbess-i apátnak az imént említett beszámolója – utóbbi kútfő néhány adata jórészt Sigebertus Gemblacensis tömör kivonatában vált a kései krónikások előtt ismertté. A források viszonylag jelentős hányada tartozik ugyanakkor a 3. csoportba: itt valamennyi előadás hírértékét – mivel ezek javarészt sem a fentebb említett beszámolókkal, sem egymással nem mutatnak filológiai kapcsolatot – egyenként kell vizsgálnom.

Lássuk most már részleteiben is a csoportosítást!⁷²⁰

1. csoport: *Annales Elnonenses* (13.); *Annales Floreffenses* (14.), *Annales Laubienses* (20.), *Annales Leodienses* (22.), *Annales Lobienses* (23.), *Annales Marchianenses* (24.), *Annales Parchenses* (28.), *Annales Stabulenses* (34.)

2. csoport: *De fundatione et lapsu monasterii Lobiensis* (78.), Folcuinus Lobiensis: *Gesta abbatum Lobiensium* (85.), *Folcuinus Lobiensis: Historia miraculorum sancti Ursuari abbatis Laubiensis* (86.), *Vita sanctae Gudilae virginis auctore anonymo* (173.), *Vita sanctae Gudilae virginis auctore Huberto* (174.)

2/A. csoport: Albericus Trium Fontium: *Chronicon* (4.); *Annales sancti Martini Tornacensis* (25.), Balduinus Ninoviensis: *Chronicon* (42.); *Chronicon sancti Bavonis Gandensis* (53.), *Gesta abbatum Trudonensium* (97.), Helinandus de Frigido Monte: *Chronicon* (113.), Jacobus de Guisia: *Annales Hannoniae* (123.), *Sigebertus Gemblacensis: Chronographia* (162.), Sigebertus Gemblacensis: *Vita sancti Wicberti* (185.)

3/A. csoport: *Annales Laudunenses et sancti Vincentii Mettensis breves* (21.), *Annales Mettenses brevissimi* (26.); *Annales sancti Quintini Veromandensis* (31.), *Annales sancti Vincentii Mettensis* (36.), *Chronicon comitum Flandrensium / Flandria Generosa C* (58.), *Chronicon sancti Medardi Suessionensis* (65.)

3/B. csoport: Flodoardus Remensis: *Annales* (83.)

⁷¹⁸ Magyar vonatkozású részleteit ld. VITA S. BRUNONIS 255., 262., 264., 268.

⁷¹⁹ Sigebertus magyar adatainak forrásait dolgozatomban megfelelő adattári szócikkemben részletesen is bemutatom.

⁷²⁰ A források mellett az értekezésem adattári részében szereplő sorszámkokat tüntetem fel zárójelben.

3/C. csoport: *Historia foundationis monasterii sancti Viti martyrís Gladbacensis* (59/A.); *Chronicon Laetiense* (62.), *Balduini de Avennis Genealogiae ex chronicis Hanoniensibus* (95.), *Gesta episcoporum Cameracensium* (98.), Gislebertus Montensis: *Chronica Hannoniae* (103.), *Historia translationis reliquiarum sancti Landoaldi* (118.), *Miracula sancti Foillani martyrís* (134.); *Miracula sancti Gorgonii* (137.); *Miracula sancti Huberti* (138.), *Miracula sancti Liutwini* (138/A.); *Miracula sancti Marcelli papae et martyrís auctore Ursione abbate Altimontensi in Hannonia* (139.), *Miracula sancti Vincentii* (142.), *Translatio sancti Eugenii episcopi Toletani* (163.); *Translatio sancti Landoaldi* (164.), *Vita sanctae Gudilae virginis auctore Huberto* (174.), *Vita sanctae Hiltrudis* (175.), Sigebertus Gemblacensis: *Vita sancti Wicberti* (185.)

Haladjunk az egyes halmazokon egyenként is végig!

1. csoport

Igen keveset kell foglalkoznunk az 1. csoport annalsztikus feljegyzéseivel: a számunkra érdekes kalandozó hadjáratról a hagyomány annyit árul csupán el, hogy a 954. évben a magyarok pusztítottak (*Ungri populantur*). A híradások minden bizonnyal annak az alsó-lotaringiai területnek a feldúlására utalnak, ahol forrásainkat és azok *archetypus*át lejegyezték: a kalandozás helyszínét valamivel pontosabban az *Annales Stabulenses* (Stavelot-i Évkönyv) (*regiones Galliae*)⁷²¹ vagy az *Annales Lobieneses* (Lobbes-i Évkönyv) jelöli meg (*partem Galliarum*).⁷²² A sablonos tudósítások egyetlen hipotetikus kútfőre vezethetők vissza: egy napjainkra elveszett liège-i évkönyvre, amelyet az első ezredforduló táján kezdhettek el vezetni. Ennek híreit nem csupán az *Annales Leodienses* (Liège-i Évkönyv) használta fel,⁷²³ de a szomszédos apátságokban készült évkönyvek: az *Annales Laubienses* (Lobbes-i Évkönyv)⁷²⁴ és az *Annales Stabulenses* is.⁷²⁵ A vallon évkönyvi tradícióból merít mind az *Annales Floreffienses* (Floreffe-i Évkönyv),⁷²⁶ mind a Marchiennes-i⁷²⁷ vagy a Parki Évkönyv⁷²⁸ (*Annales Marchianenses*, *Annales Parchenses*): mindhárom kútfő anyagába az *Annales Leodienses* vagy az *Annales Laubienses* adatai épültek be.⁷²⁹ Ugyanezen hagyománykör részének tekintem – bár a filológiai rokonságról meggyőződve nem vagyok – a megnevezése ellenére Liège-ben összeállított *Annales Lobienest*,⁷³⁰ amely az előző kútfőktől némileg eltérően fogalmaz (*Ungari partem Galliarum vastant*).⁷³¹ Ugyancsak itt említem az *Annales Elnonensest* (A Szent Amandus-apátság évkönyve): a kutatás felvetette, hogy a flandriai forrás az *Annales Lobieneses* hagyománya nyomán tudhat a magyarok pusztításáról.⁷³² Kútfőnk,

⁷²¹ ANNALES STABULENSES 42.

⁷²² ANNALES LOBIENSES 234.

⁷²³ ANNALES LEODIENSES 16.

⁷²⁴ ANNALES LAUBIENSES 16.

⁷²⁵ ANNALES STABULENSES 42.

⁷²⁶ ANNALES FLOREFFIENSES 622.

⁷²⁷ ANNALES MARCHIANENSES 613.

⁷²⁸ ANNALES PARCHENSES 600.

⁷²⁹ A vallon évkönyvi hagyomány vonatkozásában ld. BALAU 1903. 256–263.

⁷³⁰ SHF II. 172. (1802. sz.); BALAU 1903. 252–254.; GESCHICHTSQUELLEN (*Annales Lobieneses*).

⁷³¹ ANNALES LOBIENSES 234.

⁷³² ANNALES ELNONENSES (B) 150.

amelynek *manuscriptum*ába az adatot 12. századi kéz vezette be,⁷³³ az áttekintett tradícióban egyedülként kapcsolja a 944. évhez az eseményt: a hiba nyilvánvaló elírásából fakadhat. Az ismertetett évkönyvi híradásoktól különbözik továbbá az *Annales Elnonenses* abban is, hogy a kérdéses hadjáratot a magyarok második galliai vállalkozásaként értékeli.

2. csoport

Egyrészt információgazdagsága, másrészt a szöveghagyomány alakulására gyakorolt hatása miatt kell kiemelnünk Folcuinus *Gesta abbatum Lobiensium*át (A lobbess-i apátok cselekedetei): a bencés monostor történetét a 637. évtől a 980. esztendőig tárgyaló munka – amelynek szerzője 965-ben lett Lobbes apátja – elsősorban a szerzetesársaitól nyert szóbeli értesülések alapján adott hírt a magyar kalandozásokról.⁷³⁴ Beszámolójához némi adalékot a *Vita sancti Brunonis archiepiscopi Coloniensis* is szolgáltatott: a kölni forrásból kölcsönzött információk foglalják keretbe a közel kortárs – az események után két évtizeddel lejegyzett – részletes tudósítást a magyarok lotaringiai betöréséről.⁷³⁵

A kútfő témánk vonatkozásában a következőket adja elő: Liudolf és Konrád – Ottó ellen fellázadván – behívták a magyarokat, akik aztán mind Germániát, mind pedig Galliát végigdúlták. Miután Maastricht vidékén a mindaddig őket kísérő Konrád elhagyta őket, a kalandozók végigsöpörtek az alsó-lotaringiai tartományon: Hesbaye-en és Carbonarián. A lobbess-i szerzetesek egy Hucbertus nevű barát személyében menesztettek hozzájuk követet, aki kétszáz aranyért megvásárolta tőlük a békét. Mivel a közeli Thuin városát a kalandozók ellenében nem sikerült megerősíteni, az ellenség szavában nem bízó szerzetesek a maguk számára más menedéket kerestek. Amikor április 2-án a valóban hitszegőnek bizonyuló magyarok Lobbes alatt csakugyan feltűntek, egy akadályokkal is megerősített hegyre – itt őrizték Szent Urmarus és Erminus relikviáit – vonultak vissza az apátságból mindazok, akik csak tehették. A portyázók ostromba fogtak, ám vállalkozásuk egy isteni csodaként számon tartott zápor folytán abbamaradt: a nagy eső miatt a kalandozók – akik ugyan foglyul ejtették azokat, akiknek nem sikerült biztonságba húzódnuk, és Szent Pál templomát is felégették – a rabolt kincsekkel végül elvonultak. A lobbess-i szerzetesközösség az események évfordulóján, április 2-án azóta is minden esztendőben hálát adott Szent Ursmarusnak és Erminusnak azért, hogy őket a magyaroktól megmentette.⁷³⁶ A *Miracula sancti Ursmari* ugyancsak Folcuinus tollán keletkezett első *caput*jában a történet ugyenezen variánsát olvashatjuk.⁷³⁷ A *Gesta abbatum Lobiensium* az apátságban később is használatban volt: a magyar betörésről tájékoztatva ugyancsak Folcuinus híradására támaszkodik az a *De fundatione et*

⁷³³ Az évkönyv megfelelő egysége kapcsán ld. SHF II. 165. (1746. sz.); GRIERSON 1937. LVIII–LIX.

⁷³⁴ Ld. KORDÉ ZOLTÁN bevezetőjét: FOLCUIN 258.

⁷³⁵ D’HAENENS 1961. 434., a szövegkapcsolathoz ld. különösen 119. jegyz.

⁷³⁶ FOLCUINUS 65–67.

⁷³⁷ MIRACULA S. URSMARI 561–562.; SHF 175. (1806. sz.); BALAU 1903. 113–114.

lapsu monasterii Lobiensis (A lobbes-i monostor alapításáról és hanyatlásáról),⁷³⁸ amelynek keletkezésével kapcsolatban teljes bizonyossággal annyit jelenthetünk csupán ki, hogy – mivel III. Lukács (1181–1185) pontifikátusát említi – 1181 után kellett íródnia.⁷³⁹

A *Gesta abbatum Lobiensium* ismeretére olyan szöveg is utal, amely nem köthető a lobbes-i apátsághoz. Brüsszel patrónusának, Moorseli Szent Gudulának (megh. 680–714) az 1047. év környékén (más elképzelés szerint a 11. század végén vagy a 12. század elején) Hubertus tollán született *vitája* mellett egy másik életírását is ránk maradt.⁷⁴⁰ Ez utóbbi – eredetileg névtelen szerző alkotásaként számon tartott, utóbb pedig Onulfus hautmont-i szerzetesnek (1048 k.) tulajdonított – variáns⁷⁴¹ tartalmazza, hogy a magyarok, akik országukat elhagyva Bajorországot és Lotaringiát dúlták, a carbonariai erdőig nyomultak előre.⁷⁴² Már csupán Carbonaria említése alapján is valószínűsíthetjük, hogy a *Vita Gudilae* – amelyet Frans J. Van Droogenbroeck az 1048. és az 1051. évek közé datált –⁷⁴³ Folcuinus textusa alapján tájékozódott a 10. század közepi eseményekről. A lobbes-i tudósításából is merítő szentéletrajznak egyéb szövegpárhuzama is felmerül azonban: vizsgálódásainkból a moorseli Szent Gudula-apátság feldúlását a magyarok helyett egyszerűen a pogányoknak tulajdonító Hubertus-féle történetvariánst sem hagyhatjuk el. A két forrás viszonyára a későbbiekben még visszatérek (ld. 3. csoport).⁷⁴⁴

2/A. alcsoport

Sigebertus Gemblacensis világkrónikája – amelynek ránk maradt negyvennégy kézírata is jelzi a kompiláció kiemelkedő népszerűségét –⁷⁴⁵ a 955. évnél Folcuinusnak az egy évvel korábbi eseményekre vonatkozó beszámolóját foglalja tömören össze. A *Chronographia* annyit árul el, hogy a kalandozókat Vörös Konrád Lotaringiába vezette, ahonnan Carbonariáig haladtak tovább, ám Lobbes alól vissza kellett fordulniuk.⁷⁴⁶ A *Gesta abbatum Lobiensium* adatait a 11–12. század fordulóján alkotó krónikás korábbról is ismerte már: a magyarok dúlásáról ugyanezt a tudósítást olvashatjuk Sigebertusnak a világkrónika megírása előtt készült, a gembloux-i apátság alapítójának történetét előadó *Vita sancti Wicberti*jében. Arra a Folcuinusnál nem szereplő megjegyzésre, amely szerint Guibert apát Gembloux vidékén az Úr szavával tartóztatta volna fel a magyarokat, a helyi hagyományt rögzítő kútfők tárgyalásakor is ki szükséges azonban térnem: az adat miatt a forrást a 3. csoport kútfői között később újfent említem.⁷⁴⁷ A *Chronographia* a valójában két esztendővel korábban bekövetkezett augsburgi csatavesztésről a 957. évnél tudósít: a történetíró a megelőző

⁷³⁸ MONUMENTA HISTORIAE LOBIENSIS 554.

⁷³⁹ Ld. GEORG WAITZ bevezető tanulmányát: MONUMENTA HISTORIAE LOBIENSIS 544.

⁷⁴⁰ BALAU 1903. 248.; PODEVYN 1923. Vö. LEFÈVRE 1935. 101.

⁷⁴¹ VAN DROOGENBROECK 2012., kül. 643.

⁷⁴² VITA S. GUDILAE AUCTORE ANONYMO 529.

⁷⁴³ VAN DROOGENBROECK 2012. 641–643.

⁷⁴⁴ VITA S. GUDILAE AUCTORE HUBERTO 1202.; D’HAENENS 1961. 432–434.

⁷⁴⁵ DEPLOIGE 2010.

⁷⁴⁶ SIGEBERTUS GEMBLACENSIS 349.

⁷⁴⁷ VITA WICBERTI 513–514.

esztendő eseményeire is utal, amikor – talán korábbi szavaira visszaemlékezve, talán pedig a passzus megírásakor egyébként forrásul használt *Vita sancti Brunonis* nyomán – arról tesz említést, hogy a magyarok Konrád vezetésével Ottó birodalmát feldúlták.⁷⁴⁸

A világkrónika fentebb bemutatott híradása a Vörös Konrád I. Ottó elleni lázadásának idejében lezajlott kalandozásról számos további kútfőben felbukkan: köszönhető ez annak, hogy a *Chronographia* a kor igen kedvelt világtörténeti összefoglalása volt. Sigebertus tudósítására támaszkodott nem csupán a tournai-i Szent Márton-apátságnak az elbeszélésében az 1099. esztendőig ívelő évkönyve (*Annales sancti Martini Tornacensis*),⁷⁴⁹ de a 13. század első felében világkrónikát író Helinandus de Frigido Monte (Hélinand de Froidmont) is.⁷⁵⁰ Megtaláljuk a hírt – immár helyesen a 954. évnél – a késő 14. században alkotó ferences történetírónak, Jacobus de Guisiának (Jacques de Guse) a Hainaut-i (Hennegau) Grófság históriáját elbeszélő történeti munkájában (*Annales Hannoniae*),⁷⁵¹ és ugyancsak átveszi a gembloux-i szerzetes adatát a 15. század végén – a 16. század elején Gentben kompilált *Chronicon sancti Bavonis Gandensis* (A Szent Bavo-apátság krónikája): ennek összeállítója előtt Sigebertus *Chronographiája* mellett egyébként az *Annales sancti Martini Tornacensis* is ismert volt.⁷⁵² Hasonlóan a szöveghagyományhoz tartozik Albericus Trium Fontium (Albéric de Troisfontaines, Troisfontaines-i Alberik)⁷⁵³ vagy Balduinus Ninoviensis (Baudouin de Ninove) krónikájának megfelelő passzusa.⁷⁵⁴

Míg az utóbb említett kútfők szó szerint ismétlik meg Sigebertusnak a 955. évnél szereplő közlését, addig a saint-trond-i apátok *gestájának* (*Gesta abbatum Trudonensium*) 14. századi *continuatiójában* – a magyarok következő évi vereségéről szóló híradással egybevonva – csupán annyit olvashatunk, hogy Konrád a magyarokat behívta: az alsó-lotaringiai hadjáratot nem is említő beszámoló a gembloux-i krónikásnak az augsburgi csatavesztésről szóló, ám a korábbi eseményekre is visszautaló tudósítására vezethető vissza.⁷⁵⁵

⁷⁴⁸ SIGEBERTUS GEMBLACENSIS 349. Vö. VITA S. BRUNONIS 264., 268.

⁷⁴⁹ ANNALES SANCTI MARTINI TORNACENSIS 1296.; NASO A086.

⁷⁵⁰ HELINANDUS DE FRIGIDO MONTE 894.; RECH 2010 (HÉL.).

⁷⁵¹ HISTOIRE DU HAINAUT IX. 357–359.; NASO J015. A III. Reginár grófról (932–958) szóló XXXI. fejezetben is említ Jacobus hun és normann betöréseket. *Nam omnium ecclesiarum vastatarum per Hunos et deinde per Normannos terras, proventus est possessiones sibi applicans, loca in ruinas iacere permittebat; terras, hereditates nobilium atque innobilium, quorum vel quarum possessores a Hunis primo et deinde a Normannis interfecti fuerant, omnes sibi confiscari statagebat; agricolas, burgenses, clericis et laycos omnes in servitutum, omni seclusa libertate, redigere conabantur* – IACOBUS DE GUIZIA 180. A Konrád lotaringiai herceg és Reginár ellenségeskedéséről is hírt adó beszámolót – mivel az azoknál kevésbé tömör – nem sorolom az évkönyvszerű feljegyzésekhez, ám a tudósítás a pogányok pusztításait általánosságban írja csupán le, és kalandozások történetéhez semmiféle konkrét adalékot nem szolgáltat. A *caput* forrásaként Jacobus egyébként azt a *Vita sancti Brunonist* is megnevezi, amely a 954–955. évek magyar hadjáratairól valóban tartalmaz információkat.

⁷⁵² CHRONICON S. BAVONIS 522. A filológiai összefüggéseket Gombos is megjegyzi, ld. CF II. 522. (1235. sz.). Ld. még SHF II. 179. (1831. sz.).

⁷⁵³ ALBERICUS TRIUM FONTIUM 766.

⁷⁵⁴ CHRONICON BALDUINI NINOVIENSIS 681.

⁷⁵⁵ GESTA ABBATUM TRUDONENSIIUM 378–379.; BALAU 1903. 591–594.

3. csoport

Azon kútfők halmazán belül, amelyek sem egymással, sem pedig a korábban bemutatott forrásokkal filológiai kapcsolatban nem állnak, érdemesnek véltem megkülönböztetni egymástól a csupán lakonikus megjegyzéseket tartalmazó híradásokat (3/A. alcsoport), a magyar betörést általában ismertető, ám azzal kapcsolatban már részleteket is megőrző tudósításokat (3/B. alcsoport), valamint azon helyi feljegyzéseket, amelyek egy-egy szerzetesközösség történetét elmesélve szólnak arról, hogy rendházuk egykoron a magyarok pusztításának esett áldozatul (3/C. alcsoport).

3/A. alcsoport

A jelen tanulmányban vizsgálat alá vont kalandozó hadjárat francia területen keletkezett elbeszélő kútfőinek korpuszában négy olyan beszámolót találunk, amely rövid évkönyvi bejegyzésként a galliai hadjárat tényéről informálja csupán az olvasót, ám az elveszett liège-i annalsztikus feljegyzésekkel mégsem rokonítható. Az *Annales Mettenses brevissimi* (Legrövidebb Metzi Évkönyv) 11. századi feljegyzése a 954. évi hadjáratot immár a magyarok negyedik – felső-lotaringiai – betöréseként értékeli.⁷⁵⁶ Hasonlóan tájékoztat bennünket az előző forrással filológiai kapcsolatot mutató⁷⁵⁷ *Annales sancti Vincentii Mettensis* (A metzi Szent Vince-apátság évkönyve),⁷⁵⁸ amelynek szempontunkból érdekes egységét a 12. század közepén állították össze.⁷⁵⁹ Az *Annales Laudunenses et sancti Vincentii Mettensis breves* (Laon és a metzi Szent Vince-apátság rövidebb évkönyve) vonatkozó megjegyzését 10. századi kéz vezette be a pikárdiai Laonban az évkönyv egyetlen kéziratába, s közlése arra szorítkozik, hogy az ezen a vidéken élőket bűneik miatt sújtotta a magyarok pusztítása.⁷⁶⁰ A csoportba vonható harmadik forrásunk a 8–10. századi adatokat tartalmazó *Annales sancti Quintini Veromandensis* (A vermandois-i Szent Quintinus-apátság évkönyve): ez újfent nem árul el egyebet, mint azt, hogy a magyarok hadai 954-ben a francia vidékeken söpörtek végig.⁷⁶¹

Az imént említett évkönyvek mellett ebbe a csoportba soroltam két további krónikás híradást. Lakonikus passzust találunk a magyarok betöréséről az elbeszélésében az 1249. évig terjedő 13. századi világkrónikában, a *Chronicon sancti Medardi Suessionensis*ben (A soissons-i Szent Medárd-apátság krónikája): a soissons-i kútfőből annyit tudhatunk meg, hogy a kalandozók – a 937. évi hadjáratot követően – másodízben pusztították végig a francia területeket.⁷⁶² Bár a szerző – feltehetőleg Gobertus de Coinciaco (Gobert de Coincy) – a lobbis-i évkönyv tradíciót is

⁷⁵⁶ ANNALES METTENSES BREVISSIMI 155.

⁷⁵⁷ ANNALES S. VINCENTII METTENSIS 156.: 1. jegyz. (GEORG HEINRICH PERTZ előszava).

⁷⁵⁸ ANNALES S. VINCENTII METTENSIS 157.

⁷⁵⁹ ANNALES S. VINCENTII METTENSIS (GEORG HEINRICH PERTZ előszava) 155–156.; SHF II. 147. (1662. sz.); GESCHICHTSQUELLEN (Annales s. Vincentii Mettensis).

⁷⁶⁰ ANNALES LAUDUNENSES ET METTENSES 1295.; ROSE 1893. 287–289. (129. sz.); SHF II. 146–147. (1661. sz.); GESCHICHTSQUELLEN (Annales Laudunenses et S. Vincentii Mettensis breves)

⁷⁶¹ ANNALES S. QUINTINI VEROMANDENSIS 508.

⁷⁶² CHRONICON S. MEDARDI SUESSIONENSIS 520.

ismerte,⁷⁶³ az információt véleményem szerint nem feltétlenül kell az alsó-lotaringiai területek hagyományából származtatnunk. A *Flandria Generosa* (Nagyszerű Flandria)⁷⁶⁴ C szerkesztésében olvasható híradást, amely évszám nélkül közli, hogy I. (Öreg / Nagy) Arnulf gróf (918–964) a *hunokat* és a vandálokat megfutamította,⁷⁶⁵ Gina Fasoli kapcsolta csupán a 954. évi kalandozó hadjáráthoz.⁷⁶⁶ az adatnak, amely – még ha valóban a tárgyalt hadjáratra vonatkozik is – nem kell különösebb jelentőséget tulajdonítanunk.

3/B. alcsoport

Bár magyar vonatkozású passzusokat Flodoardus⁷⁶⁷ *Historia Remensis ecclesiae*-jében (A reimsi egyház története) is szép számmal találunk, a 948. évig ívelő, az egyház történetét a reimsi püspökök életén keresztül bemutató elbeszélés a most tárgyalt kalandozásról – értelemszerűen – nem tájékoztathat bennünket.⁷⁶⁸ A reimsi székesegyház kanonoka és levéltárnoka említi azonban a lotaringiai területeket is érintő hadjáratot a 919 és 966 között bejegyzéseket tartalmazó évkönyvében. Ha nem is olyan adatgazdag beszámolóval van dolgunk, mint a reimsi historikusnak a 937. évi magyar betörésről tudósító leírása esetében, a kútfő a magyarok 954. évi átvonulása kapcsán is hoz önálló információkat. Az *Annales* rövid híradásából a következőket tudhatjuk meg: Vörös Konrád – az Ottó elleni lázadásról a megelőző évnél olvashatunk – a magyarokkal szövetségre lépve azokat ellenfelei: Reginár hainaut-i gróf és Brúnó kölni érsek földjeire vezette. A kalandozók ekkor söpörtek végig az északfrancia területeken: jártak Vermandois-ban, Laon, Reims és Châlons környékén, majd pedig Burgundiába vonultak. Azt is megtudhatjuk forrásunkból, hogy a magyarok közül is sokan veszték oda: nem csupán a harcok során pusztultak el számosan, de betegség is tizedelte soraikat. Maradékuk Itálián keresztül jutott vissza hazájába.⁷⁶⁹ A forrást önállóan jelentősége miatt kezelem.

3/C. alcsoport

Rátérek végezetül azokra a híradásokra, amelyek helyi feljegyzések formájában tanúskodnak a magyarok pusztításairól. Ezen beszámolók sorában részletesebben kell szólnom elsőként is arról a szövegről, amely a magyarok cambrai-i megjelenését írja le.

A 954. évi események kiemelkedő jelentőségű forrása a *Gesta episcoporum Cameracensium* (A cambrai-i püspökök cselekedetei): az 1024–1025 környékén, az események után hetven esztendővel lejegyzett forrás, amely Flodoardus *Historia Remensis ecclesiae*-jének mintáját követve a cambrai-i egyház történetét dolgozza fel, szemléletes leírást ad arról, hogyan vették a magyarok ostrom alá a várost, és hogyan perzselték fel Szent Gaugericusnak a közelben fekvő

⁷⁶³ SHF II. 34–35. (1087. sz.); RECH 2010 (CHMS);

⁷⁶⁴ KELDERS 2010.

⁷⁶⁵ CHRONICOM COMITUM FLANDRENSIUM 40.

⁷⁶⁶ FASOLI 1945. 190.; FASOLI 1962. 462.

⁷⁶⁷ Életművének monografikus feldolgozását ld. SOT 1993.

⁷⁶⁸ FLODOARDI HISTORIA REMENSIS ECCLESIAE; FLODOARD (ld. ALMÁSI TIBOR bevezetőjét).

⁷⁶⁹ FLODOARDI ANNALES 402.

apátságát (Saint-Géry). A Gerhard püspök megbízásából a Szűz Mária-társaskáptalan valamely kanonokának tollán született tudósítás – amelyet a munka első, a cambrai-i püspökök történiáját elbeszélő egységében olvashatunk – a történeésekről tévesen a 953. évnél számol be, ám a magyarok érkezésének dátumát pontosabban is ismeri: azt április 6. napjára teszi. A forrásból megtudhatjuk, hogy a kalandozóknak a városfalak mögé nem sikerült betörniük, és erőgyűjtés céljából egy időre az Escaut (Schelde) folyó mellé húzódtak vissza. Egy, a püspöki városból kimerészkedő csapat ekkor kaszabolta le Bulcsúnak (*rex Bulgio*) azt a rokonát, aki seregétől valamelyest lemaradt. A magyarok az ostromot folytatták, ám – mivel a várost tüzes nyilaikkal felégetniük nem sikerült – vállalkozásukkal végül felhagyni kényszerültek. A kútfő igen érzékletesen festi le, hogyan lett azután a Cambrai melletti Szent Gaugericus-apátság, amely alatt a kalandozók a zsákmány reményében jelentek meg, a lángok martalékává.⁷⁷⁰

A *Gesta episcoporum Cameracensium* minuciózus beszámolója és a fentebb tárgyalt, a lokális híreket ugyancsak rögzítő Folcuinus-féle tudósítás mellett akadnak azonban egyéb forrásaink is – igencsak szép számban –, amelyeket a magyarok 954. évi útvonalának rekonstruálásához a kutatás rendszerint felhasznál. A részletek – a kalandozók Gorze melletti feltűnéséhez adatot szolgáltató *Miracula sancti Gorgonii*, valamint egy mettlachi és egy gladbachi forrás kivételével – sorra a mai Belgium területén végbevitt pusztításokat illusztrálják: az alsó-lotaringiai dűlásokhoz kapcsolható beszámolók, ahogyan azt tanulmányom elején is jeleztem, részletesebb vizsgálatot igényelnek. A vonatkozó kútfőket – amelyekről ehelyütt röviden szólok csupán – akkor veszem részletesebben is sorra, amikor dolgozatom végére érve Albert D’Haenens megállapításait teszem mérlegre.

Korpuszunkban két, a lombardiai származású Szent Landoaldusszal foglalkozó hagiográfiai munka is akad: ezek összetartozása kétségtelen, ám a szövegeket a köztük lévő kapcsolat ellenére sem látom szükségesnek külön csoportban kezelni. A Herigerus-féle *Translatio sancti Landoaldi* és a genti Szent Bavo-monostorban összeállított *Historia translationis reliquiarum sancti Landoaldi* azon helyi híradásokkal rokoníthatóak, amelyek valamely szerzetesháznak – jelen esetben a wintershoveninek – a magyarokhoz köthető pusztulását jelzik: a kalandozásokkal kapcsolatban egyéb konkrétumot nem tartalmazó forrásokat a szakirodalom azért kapcsolja a 954. évi vállalkozáshoz, mert a megfelelő apátságok a hadjárat útvonalára esnek. A Herigerus tollán keletkezett *vita* elmondja, hogy Gent szent patrónusának, a 7. században Wintershovenben és Maastrichtban is működő Landoaldusnak létezett egy korai életírása is: utóbbi éppen a magyarok pusztításai során semmisült meg.⁷⁷¹

Fentebb szóltam már a Sigebertus Gemblacensis *Vita Wicbertijének* azon megjegyzéséről, amely szerint Gembloux környékén az apátság alapítója a kalandozó magyarokkal is találkozott, és

⁷⁷⁰ GESTA EPISCOPORUM CAMERACENSII 428–429. A forráshoz ld. még KORDÉ ZOLTÁN bevezetőjét: A CAMBRAI-I PÜSPÖKÖK TÖRTÉNETE 241.

⁷⁷¹ TRANSLATIO S. LANDOALDI 601., 603.; HISTORIA TRANSLATIONIS SANCTI LANDOALDI 43–44.; BALAU 1903. 135–139.; D’HAENENS 1961. 425.

nekik az Úr szavát hirdette.⁷⁷² Hasonlóképpen a lokális hírek közé sorolhatjuk a 11–12. század fordulóján keletkezett *Miracula sancti Huberti* azon passzusát, amely úgy tudja, a Szent Hubertus-apátságból a szerzetesek egy része a jemelle-i várba húzódott.⁷⁷³ A *Vita sanctae Hiltrudis* hívta a kutatás bizonyoságul a magyarok Liessies-ben történt pusztításaira,⁷⁷⁴ míg Szent Gudula fentebb ugyancsak szerepeltetett szentéletrajzában egyik változata a pogányok moorseli dülését említi.⁷⁷⁵ Arról, hogy ezen kútfők – és egyéb, a korábbi vizsgálatokba bevont források – tanúbizonysága mennyiben hasznosítható, amikor a 954. évi kalandozók útját kívánjuk nyomon követni, a későbbiekben szó lesz még.

II.

A források áttekintése után a következőkben azt vázolom fel, mit tudhatunk meg viszonylag nagy bizonyossággal – a problematikus lokális feljegyzések adatait egyelőre nem véve számításba – a magyarok 954. évi kalandozásáról a francia és lotaringiai vidékek narratív kútfői alapján. Ezt követően kitérek röviden arra is, milyen további – vagyis nem a francia területekhez kapcsolható – elbeszélő kútfők állnak rendelkezésünkre a Bajorországot követően Galliát is sújtó magyar portyázás történetjének rekonstruálásához. Végezetül azokat a lokális jellegű híradásokat veszem górcső alá, amelyeket a medievisztika a kalandozók alsó- és felső-lotaringiai dúlásaival hozott összefüggésbe: ezen a ponton vizsgálom meg annak az Albert D’Haenensnek a nézeteit, aki – legalábbis részben – mítoszként értékelte a mai Belgium területén a 10. század derekán végbevitt pusztításokat.

Mint azt láthattuk, az eseményeknek három igazán jelentős forrása van: a) Folcuinus elbeszélése, amely nem csupán a magyarok lobbis-i megjelenéséről, de a hadjárat korábbi szakaszáról is tartalmaz adatokat,⁷⁷⁶ b) a *Gesta episcoporum Cameracensium* lokális jellegű híradása,⁷⁷⁷ c) végezetül pedig Flodoardus *Annales*-ének megfelelő passzusa: utóbbi az előzőeknél jóval rövidebb beszámoló, ám egyedülként közli, merre haladhattak tovább magyarjaink, miután Cambrai alól déli irányba vették útjukat.⁷⁷⁸ Ezen kútfők hitelességét a medievisztika nem kérdőjelezi meg: Folcuinus az eseményekkel közel kortárs *gesta abbatuma* szóbeli értesülésekből táplálkozva számolhatott be a Lobbis alatt történetekről, s az *Annales* is olyan krónikás tollán íródott, aki a magyarok galliai dülését talán szemtanúként élte meg. A cambrai-i püspökök történetét elbeszélő munka a város ostromára és Szent Gaugericus monostorának pusztulására hét évtized távlatából tekint vissza, ám az előadás részletessége jelzi: a szerző minden bizonnyal helyi

⁷⁷² VITA WICBERTI 513–514.

⁷⁷³ MIRACULA S. HUBERTI 911.

⁷⁷⁴ VITA S. HILTRUDIS 497.

⁷⁷⁵ VITA S. GUDILAE AUCTORE HUBERTO 1202.

⁷⁷⁶ FOLCUINUS 65–67.

⁷⁷⁷ GESTA EPISCOPORUM CAMERACENSII 428–429.

⁷⁷⁸ FLODOARDI ANNALES 402.

tradícióra támaszkodott, amikor a jelen téma szempontjából különösen értékes feljegyzései készültek. További kútfőink elvétve egészítik csupán ki egy-egy adalékkal a három főforrásból megszerezhető ismereteinket: ezen egyéb – sok esetben későbbi – tudósítások hitelét immár mérlegelnünk is szükséges.

Több forrásban – így a hadjáratlalt kapcsolatba hozott lokális híradásokban – nem találunk évszámot, ám a francia krónikák és évkönyvek az eseményeket javarészt a 954. évre helyezik: ily módon tájékoztat bennünket nem csupán Flodoardus⁷⁷⁹ és a liège-i annalisztikus tradíció,⁷⁸⁰ de ezt az esztendőt találjuk az *Annales Lobienses*ben⁷⁸¹ vagy az *Annales sancti Quintini Veromandensis*ben⁷⁸² is. Míg egymástól független híradások tanúskodnak tehát a 954. év mellett, addig azok a tudósítások, amelyek dátumként a 955. esztendőt adják meg, Sigebertus Gemblacensis téves adatot tartalmazó világkrónikájára vezethetők vissza.⁷⁸³ A 11–12. század fordulójának gembloux-i krónikása egyébként is szívesen módosította saját elképzelésének megfelelően az előtte ismert kútfők kronológiáját, s „korrekciói” gyakorta vezettek tévedésekhez.⁷⁸⁴ Ez esetben forrása, Folcuinus a kérdéses esztendőt nem jelölte meg,⁷⁸⁵ így Sigebertus maga kényszerült a kalandozó hadjáratot évhez kapcsolni. Korpuszomban olyan kútfő is akad, amely a valósnál korábbi évszámot ad meg: az *Annales Elnonenses* nyilvánvaló elírása – a 954. helyett a 944. év szerepeltetése –⁷⁸⁶ mellett említenem kell a *Gesta episcoporum Cameracensium*ot, amely úgy tudja, hogy a kalandozók betörésére 953-ban került sor.⁷⁸⁷

A francia forrásanyag a hadjárat okairól is tájékoztat bennünket.⁷⁸⁸ Míg Gina Fasoli úgy vélekedett, hogy a magyarok alighanem ekkor is hívás nélkül tűntek fel Nyugat-Európában,⁷⁸⁹ addig Kristó Gyula nagyon is elfogadhatónak ítélte meg⁷⁹⁰ azt a Folcuinusnál – és az ő tudósítására épülő beszámolókból – is olvasható értesülést, amely szerint az Ottó ellen lázadó hercegek (a *Gesta abbatum Lobiensium* elsősorban Konrádot tünteti fel a kalandozók szövetségeseiként) kértek volna eleinktől segítséget.⁷⁹¹ Ugyanebben az irányban – Liudolfot már meg sem említve – tájékoztat bennünket Flodoardus.⁷⁹²

⁷⁷⁹ FLODOARDI ANNALES 402.

⁷⁸⁰ ANNALES LEODIENSES 16.; ANNALES LAUBIENSES 16.; ANNALES STABULENSES 42.; ANNALES FLOREFFIENSES 622.; ANNALES MARCHIANENSES 613.; ANNALES PARCHENSES 600.

⁷⁸¹ ANNALES LOBIENSES 234.

⁷⁸² ANNALES S. QUINTINI VEROMANDENSIS 508.

⁷⁸³ SIGEBERTUS GEMBLACENSIS 349. Ld. még ANNALES SANCTI MARTINI TORNACENSIS 1296.; HELINANDUS DE FRIGIDO MONTE 894.; CHRONICON S. BAVONIS 522.

⁷⁸⁴ BALAU 1903. 274–285., 281–283.

⁷⁸⁵ FOLCUINUS 65–67.

⁷⁸⁶ ANNALES ELNONENSES (B) 150.

⁷⁸⁷ GESTA EPISCOPORUM CAMERACENSII 428.

⁷⁸⁸ A témához ld. VESZPRÉMY–TORMA 2015. 8–11. (a vonatkozó rész VESZPRÉMY LÁSZLÓ munkája).

⁷⁸⁹ FASOLI 1945. 185–186.

⁷⁹⁰ KRISTÓ 1980. 284–286.

⁷⁹¹ FOLCUINUS 65–66.; MIRACULA S. URSMARI 561.; SIGEBERTUS GEMBLACENSIS 349.; GESTA ABBATUM TRUDONENSII 378–379.; ANNALES SANCTI MARTINI TORNACENSIS 1296.; CF II. 1128. (2722. sz.); CF II. 522. (1235. sz.)

⁷⁹² FLODOARDI ANNALES 402.

A kalandozók útvonalát részletesebben két hagyományból ismerhetjük meg: egyfelől Folcuinus, másfelől pedig Flodoardus beszámolóiból; ők azonban a hadjáratot egymástól kissé eltérő módon festik le. Folcuinus a hosszasan elbeszélt lobbess-i ostrom előzményeit taglalva mondja el, hogy Konrád Germániából Maastricht vidékére vezette a magyarokat – Lotaringia eleink állomásaként egyébként Flodoardusnál is szerepel –: az innen a vallon területekre lépő kalandozók útvonaláról a lobbess-i apát annyit árul csupán el, hogy a portyázók Hesbaye és Carbonaria területét dúlták. Igen fontos adalékot szolgáltat ugyanakkor kútfőnk az eseménytörténeti rekonstrukcióhoz, amikor rögzíti, hogy a magyarok április 2-án kerültek a lobbess-i szerzetesekkel összetűzésbe.⁷⁹³ A Folcuinusnál olvasottakat a *Gesta episcoporum Cameracensium* alapján azzal egészíthetjük ki, hogy a kalandozók néhány nappal később, április 6-án érkeztek a nagyjából 120 km-re fekvő Cambrai alá, majd a püspöki várossal szomszédos Szent Gaugericus-apátságánál is feltűntek.⁷⁹⁴ Flodoardus nem ejt szót részletesebben a lotaringiai dúlásról: közlése annyira szorítkozik csupán, hogy a Galliába érkező seregek Vermandois-ban, valamint Laon, Reims és Châlons környékén fordultak meg, innen pedig Burgundiába vonultak, és Itálián keresztül jutottak haza.⁷⁹⁵ Főforrásaink alapján kirajzolódik tehát a kalandozóknak a szakirodalomban is rekonstruált útvonala: az eredetileg bajorországi portyára indult seregek Felső-Lotaringia után a mai Dél-Belgiumon söpörtek végig, majd Cambrai alatt déli irányba vették útjukat, és Champagne, valamint Burgundia érintésével Itália felé távoztak a nyugati frank területekről. Évkönyvi híradásaink sorra azokról a vidékekről maradtak fenn, amelyeket a kalandozók útjuk során érintettek: kortárs (vagy közel kortárs) feljegyzés a pikárdiai Laonban⁷⁹⁶ és a vermandois-i Saint-Quentinben⁷⁹⁷ készült.

Kérdéses mindezek után, hogy a korpuszon kívüli kútfők milyen mértékben árnyalják az itt felvázolt a képet. Még ha a szakirodalom a 954. évi magyar kalandozás teljes szöveghagyományát nem térképezte is fel, a bajor és a Rajnán túli területeket is érintő hadjárat fontosabb beszámolóit – azokat a kútfőket, amelyek az események vonatkozásában önálló adatokat tartottak fenn – mind Fasoli, mind pedig Kristó bevonták elemzésükbe. Tekintsük most röviden át, hogyan vallanak ezek a források a magyarok pusztításairól!

Nézzük elsőként is, milyen – a szakirodalomban korábban is felhasznált – híradások állnak tehát rendelkezésünkre! Az *Annales Heremi* (Einsiedelni Évkönyv),⁷⁹⁸ az *Annales sancti Albani Moguntini* (A mainzi Szent Albanus-apátság évkönyve),⁷⁹⁹ az *Annales Aquenses* (Aacheni

⁷⁹³ FOLCUINUS 66.

⁷⁹⁴ GESTA EPISCOPORUM CAMERACENSII 428–429.

⁷⁹⁵ FLODOARDI ANNALES 402.

⁷⁹⁶ ANNALES LAUDUNENSES ET METTENSES 1295.

⁷⁹⁷ ANNALES S. QUINTINI VEROMANDENSIS 508.

⁷⁹⁸ ANNALES EINSIDLENSIS 188., 265. Ld. még ANNALES HEREMI 142.

⁷⁹⁹ ANNALES WIRZBURGENSIS 242. A forrást korábban tévesen nevezték meg Würzburgi Évkönyvként, ld. GESCHICHTSQUELLEN (Annales S. Albani Moguntini).

évkönyv),⁸⁰⁰ Ortilo de Lilienfeld,⁸⁰¹ a *Brunswilarensis monasterii fundatio* (A brauweileri monostor alapítása)⁸⁰² vagy éppen Regino *continuatora*⁸⁰³ az eseményekről egy-két mondatban tudósítanak. Némileg részletesebb a Widukindus tollából⁸⁰⁴ – a szász történetből merített egyébként Thietmarus Merseburgensis (Merseburgi Thietmár)⁸⁰⁵ is – vagy a bajor Aventinustól származó beszámoló.⁸⁰⁶ A 954. évi hadjárat forrásai között számon kell továbbá tartanunk a már említett kölni szentéletrajzt: a Ruotgerus nevéhez kapcsolt *Vita sancti Brunonis*.⁸⁰⁷

Hogyan egészítik ki az imént felsorolt évkönyvek és krónikák a francia források adatait, és mennyiben erősítik meg azokat az információkat, amelyeket javarészt Folcuinus, Flodoardus és a *Gesta episcoporum Cameracensium* alapján tudhattunk meg a jelen vizsgálat tárgyát képező kalandozó hadjáratról? Összefoglalóan a következőket mondhatjuk el: Az itt csupán vázlatosan áttekintett német forrásanyag – a francia vidékeken lejegyzett kútfőkhöz hasonlóan – a 953. és a 955. évek közé helyezi a katonai vállalkozást: helyesen adja például meg az évet az *Annales Heremi*.⁸⁰⁸ Regino *continuatoránál* azt is megtaláljuk, hogy a magyarok nagybőjt idején (*in quadragesima*) keltek át a portyázó hadak a Rajnán, Widukindus pedig a napot is megjelöli, amikor Wormsba érkeztek (*dominica ante Pascha* – március 19-én).⁸⁰⁹ A kalandozók vezetőjeként már a cambrai-i püspökök történetét elbeszélő munka is egy bizonyos *rex Bulgíót* nevez meg: azt, hogy valóban Bulcsú vezetésével érkezhettek meg Galliába a magyarok, Aventinus alapján is sejthetjük (*Bultskonem regem Ugrorum*).⁸¹⁰ Folcuinus és Flodoardus szavai tanúskodtak arról, hogy a magyarok betörése szorosan összefügg Liudolf és Vörös Konrád hercegek I. Ottó elleni lázadásával. A birodalmi forrásokban értelemszerűen hangsúlyosabban szerepel, hogy Germániába a lázadók hívták be a magyarokat: az összeesküvők és a kalandozók kapcsolatáról Ortilo de Lilienfeld, a *Vita sancti Brunonis*, vagy Regino *continuatora* is megemlékeznek. Míg Widukindus Liudolf szerepét hangsúlyozza, addig Aventinus azt beszéli el, hogy Lotaringiába Konrád vezette eleinket, akiket a herceg Herold salzburgi püspökkel együtt hívott a birodalomba be.⁸¹¹

Ami mármost a hadjárat útvonalát illeti, több kútfő ejt szót arról, hogy a magyarok a keleti frank területeken kalandoztak: ha hihetünk Ortilo de Lilienfeld feljegyzésének, Karintián keresztül érkeztek.⁸¹² A szász Widukindus tájékoztat bennünket arról, hogy seregeik bajor földre léptek (*Avares intrantes Boioariam*), s ezt közli az *Annales Heremi* (*per Noricos*), az *Annales sancti*

⁸⁰⁰ ANNALES AQUENSES 36.

⁸⁰¹ CF 1753. (4104. sz.).

⁸⁰² BRUNSWILARENSIS MONASTERII FUNDATIO 127.

⁸⁰³ CONTINUATOR REGINONIS 623.

⁸⁰⁴ WIDUKINDUS 455.

⁸⁰⁵ THIETMARUS 46.

⁸⁰⁶ CF I. 353. (757. sz.).

⁸⁰⁷ VITA S. BRUNONIS 261., 264.

⁸⁰⁸ ANNALES HEREMI 142.; ANNALES METTENSES BREVISSIMI 155.

⁸⁰⁹ CONTINUATOR REGIONIS 623.; WIDUKINDUS 455. Vö. KRISTÓ 1980. 286.

⁸¹⁰ CF I. 353. (757. sz.).

⁸¹¹ CF 1753. (4104. sz.); VITA S. BRUNONIS 261.; MIRACULA S. GORGONII (B) 132–133.; CONTINUATOR REGIONIS 623.; WIDUKINDUS 455.; CF I. 353. (757. sz.). Vö. KRISTÓ 1980. 284–285.

⁸¹² CF 1753. (4104. sz.)

Albani Moguntini (Ungari Noricam [...] petunt) vagy a Brunswilarensis monasterii fundatio (omnem invadit provinciam Noricorum) is.⁸¹³ Widukindus beszámolójából többletként derül ki, hogy a magyarok ekkor Ernest grófot – holott az Liudolf szövetségese volt – ugyancsak megsarcolták.⁸¹⁴ Arról azonban, hogy mi történt azt követően, hogy a seregek a Rajnán átkeltek,⁸¹⁵ a vizsgálati korpuszon kívüli német kútfők vajmi keveset árulnak el. Tudjuk az *Annales Aquenses*ből, hogy a kalandozók megérkeztek a *pagus Ripariensis*ként ismert, a Rajna és Meuse között elterülő vidékre.⁸¹⁶ Általánosságban értesülhetünk csupán arról, hogy Galliát – a vidék egyházaiban is sok kárt okozva – feldúlták.⁸¹⁷ Míg Widukindus közlése arra szorítkozik, hogy a magyarok a francia területekről más úton tértek haza, mint amelyen jöttek, addig Regino *continuata* megerősíti Flodoardus adatát, amely szerint portyázó hadaik Itália érintésével jutottak vissza a Kárpát-medencébe.⁸¹⁸

*

Míg a magyarok bajorországi átvonulásáról általános képet nyerhetünk csupán,⁸¹⁹ és egyedül Flodoardus közléséből tudhatjuk, mely területeket érintettek Franciaországban, addig Lotaringia helyi jellegű híradásokat fenntartó kútfői – úgy tűnhet – részletesen is rekonstruálni engedik a kalandozók útvonalát Worms és Cambrai között. Ezen a ponton szükséges vizsgálnom, hogy mítoszként vagy történeti valósággként értékelhetjük vajon a magyarok 954. évi pusztításait az említett vidékeken.

Két szélsőséges álláspont fogalmazódott meg a szakirodalomban: 1. Gina Fasoli – Eugene Daniëls eredményeire támaszkodva – a hadjárat állomásainak listájára felvett valamennyi egyházas helyet, ahonnan bármilyen, az eseménysorral összefüggésbe vonható feljegyzés fennmaradt.⁸²⁰ 2. Albert D’Haenens ezzel az eljárással szembehelyezkedve azt állította, hogy Lobbes Folcuinusnál elbeszélte feldúlásának kivételével – Cambrai és Saint-Géry franciaországi fekvésük miatt nem is képezik tanulmánya tárgyát – egyetlen helyen sem igazolható hiteles forrásadat alapján a magyarok jelenléte. Tézisének bizonyítására sorra vette a Daniëlsnél, Fasolinál vagy esetleg a szakirodalomban egyebütt a magyarok 954. évi hadjáratával kapcsolatba hozott vallóniai helyeket,

⁸¹³ WIDUKINDUS 455.; CF I. 353. (757. sz.); ANNALES EINSIDLENSES 188., 265.; ANNALES WIRZIBURGENSES 242.; BRUNSWILARENSIS MONASTERII FUNDATIO 127.

⁸¹⁴ WIDUKINDUS 455.; CF I. 353. (757. sz.); FASOLI 1945. 186.; KRISTÓ 1980. 286.

⁸¹⁵ WIDUKINDUS 455.

⁸¹⁶ ANNALES AQUENSES 36. A földrajzi terminussal kapcsolatban ld. MICHAUD 1812–1822. I. 560.

⁸¹⁷ CONTINUATOR REGIONIS 623.; WIDUKINDUS 455.

⁸¹⁸ WIDUKINDUS 455.; CONTINUATOR REGIONIS 623. Ugyanezt az információt találjuk az *Annales Heremiben* és az *Annales sancti Albani Moguntiniben*, ld. ANNALES EINSIDLENSES 188., 265.; ANNALES WIRZIBURGENSES 242.

⁸¹⁹ Nem vettem számításba a *Chronicon Benedictoburanum* azon híradását, amely az Augsburg közelében fekvő benediktbeuerni monostor felégetéséről tudósít: CHRONICON BENEDICTOBURANUM 218. Bár a szövegkiadás a passzust a 954. évhez kapcsolja, az talán a Lech-mezei vereséggel végződő következő évi kalandozás történetét illusztrálhatja. Ld. FASOLI 1945. 186.: 95. jegyz.

⁸²⁰ FASOLI 1945. 185–195.

valamint a magyar pusztítás alátámasztására felsorakoztatott kútfőket: az adatok megbízhatóságát – Folcuinustól eltekintve – valamennyi esetben cáfolta.⁸²¹

Mennyiben lehet vajon D’Haenensnek igaza? Nem túlzó elképzelés historiográfiai toposzként értékelni a kalandozók alsó-lotaringiai dülását? A magyarok betöréséről fentebb már ismertetett forrásaink – még ha ezek sok esetben későbbi szövegek vagy lakonikus híradások is – viszonylag nagy számban tesznek említést: már csupán ezen tény alapján is azt gyaníthatnánk, hogy a mai Franciaország és Belgium területén a 954. évi hadjárat – Lobbes-on kívül is – jelentős pusztítást eredményezett.

Mielőtt a jelenlegi Belgium déli területein lejegyzett forrásokról D’Haenens teóriájára is reflektálva részletesebb képet festenék, röviden kitérek azokra a szöveghelyekre, amelyek a magyarok Metz-környéki felbukkanásával összefüggésbe vonhatóak. A 954. évi kalandozás kútfőinek sorában két lokális tudósítást kell érintenem: a Gorze és Mettlach apátságaihoz kapcsolódó feljegyzések közül értekezésem adattári részébe magyar vonatkozású részletével előbbi került csupán be. A gladbachi monostor alapításáról szóló történeti feljegyzést és a *Miracula sancti Gorgoniit* egyfelől jellegüknél fogva kell ezen a helyen bemutatnom: mint azt látni fogjuk, a kútfők hasonló problémákat vetnek fel, mint a mai Belgium területéről ránk maradt tudósítások. Másfelől a Rajnát átlépve – mint arra alább még kitérek – a magyarok talán ezen apátságok közelében fordulhattak meg, mielőtt útjukat Alsó-Lotaringia felé vették volna.

Trier 8. századi püspökét, Liutwint Mettlachban helyezték örök nyugalomra. A monostor apátjának megbízásából – egy korábbi *vita* alapján – a szent életrajzát valamikor 1072 és 1078 között állította össze az echternachi apátság szerzetese, Thiofridus (Thiofridus Epternacensis). A kódexbe bekerült az egykori főpásztor *miraculája* is: a csodák katalógusát ismeretlen mettlachi szerzetesnek kell tulajdonítanunk, aki 1095 előtt működhetett.⁸²² A *Miracula sancti Liutwini* témánk szempontjából érdekes híradása arról számol be, hogy a *hunok* – akik ekkor Galliában is nagy pusztítást vittek végbe – ünnepnapon (*ad summam festivitatem*) érkeztek Mettlachba, ahol az istentiszteletre a környékről is sokan gyűltek egybe. Bár az apátságba behatoltak, a templom épületébe, ahol éppen vesperást énekeltek, nem juthattak be: a kapu a hagiográfiai munka szerint

⁸²¹ D’Haenens a korábban a témához vont kútfőkkel kapcsolatban a következőket állapította meg: Folcuinus egyedül hiteles forrásként értékelendő beszámolója mellett 1. akadnak egyfelől olyan tudósítások, amelyek valójában nem is a szakirodalomban hozzájuk kapcsolt hely pusztulásáról árulkodnak. 2. Vannak olyan kútfők, amelyek megfelelő híradása nem a magyar, hanem a normann betörésekre vonatkozik. 3. Egyes szövegek a magyarok dülását illetően csupán homályos utalásokat tartalmaznak, s ezek a részletek évszám híján súlyos kétségekkel kapcsolhatóak a 954. évi kalandozáshoz. 4. A beszámolók egy részének végezetül – lévén azok mesés színezetűek – semmiféle hitelt nem tulajdoníthatunk: a kalandozók pusztításaival kapcsolatos fordulatok ezekben a híradásokban toposzokként értékelhetőek. A belga történész úgy látta, ez utóbbi források a 10–12. századi alsó-lotaringiai történeti felfogást tükrözhetik: a tradíciót szerinte Folcuinus szövege alapozta meg, s közvetve avagy közvetett módon ez a jól ismert textus hatott a későbbi, a magyarok jövetelét említő kútfőkre. Ld. D’HAENENS 1961., kül. 437–439. Vö. DANIÉLS 1926. – Utóbbi kötet eredményeit kizárólag Fasoli és D’Haenens munkáin keresztül ismerem.

⁸²² MIRACULA S. LIUTWINI 1261. (HEINRICH VOLBERT SAUERLAND előszava); GESCHICHTSQUELLEN (Vita s. Liutwini).

csodás módon zárva maradt előttük.⁸²³ A forrás *hunjai* alatt alighanem valóban a magyarokat kell értenünk, a történesek időpontjával kapcsolatban azonban csekély támpontot ad a szöveg. A most tárgyalt kalandozó hadjárat mellett szólhat, hogy kútfőnk említi a barbár nép franciaországi kalandozását.

Mettlachtól valamivel délebbre, Metz közelében találjuk azt a gorzei apátságot, ahonnan következő beszámolónk származik. A monostorban tisztelt Nikomédeiai Szent Gorgoniusz csodáit egybegyűjtő 10. századi elbeszélést a kutatás János gorzei apát nevéhez (megh. 974) kapcsolja.⁸²⁴ A *miracula* szempontunkból érdekes szöveghelye az abban szereplő kalandozó hadjárat datálásához is egyértelmű fogódzót nyújt: előadja ugyanis, hogy a magyarok akkor érkeztek, amikor az I. Ottó ellen lázadó hercegek segítségül hívták őket. A kútfő a 954. évi vállalkozás történetéhez a helyi hagyományból szolgáltat adalékot, amikor elmondja: a keleti frank területek felől érkező portyázók Gorze alá is eljutottak. A magyarok közel egy hétig időztek volna – a tudósítás szerint – az apátság környékén, amelyet azután mégsem pusztítottak el. A monostor csodás megmenekülését a hagiográfiai munka a szent patrónusnak tulajdonítja, és hangsúlyozza: Gorze könnyűszerrel lehetett volna prédája a kalandozóknak, hiszen ekkoriban újonnan épülő falai nem készültek még el.⁸²⁵

A beszámolót már csupán azért is hajlamos volt hitelesként fogadni el a kutatás, mivel a *Miracula Gorgonii* – az alább még tárgyalandó hagiográfiai szövegekkel szemben – jól értesültnek tűnik: utal a Liudolfinger-felkelésre, és ily módon pontosabban is meghatározni látszik, hogy mely kalandozás alkalmával érkeztek a portyázók Gorze közelébe. Újabbán Veszprémy László fogalmazza meg kételyeit a tudósítás forrásértékével kapcsolatban.⁸²⁶ Peter Christian Jacobsen eredményei nyomán igazolást nyert, hogy a szöveg első redakciója a kérdéses momentumot nem tartalmazta. A *miraculának* a verduni kéziratban is fenntartott rövidebb szövegezése egy második szerkesztés során számos további momentummal bővült: ekkor került a textusba a kérdéses magyar portya epizódja.⁸²⁷ A magam részéről óvatosan megkockáztathatónak vélem ugyanakkor a feltevést, hogy az *additió*ként a szövegbe iktatott részlet hitelét mégsem szabad csupán abból az okból kifolyólag vetnünk el, hogy a momentum utóbb épült be a hagiográfiai munkába. Ha ez így is van, a helyi hagyomány fenntarthatta az emlékét annak, hogy a gorzei szerzeteseknek egykor rettegniük kellett a magyarokat. Ugyanakkor már csupán a műfaj miatt is felmerülhet a lehetőség, hogy az elbeszélés nem egyéb a hagiográfus fantáziájának termékénél: a szerző valamely forrásában olvashatott az I. Ottó elleni lázadás idejében a Rajnát átlépő kalandozókról, s ehhez kapcsolta a kitalált csodás történetet.

⁸²³ MIRACULA S. LIUTWINI 1262–1263.

⁸²⁴ A szerző kérdéséhez ld. JACOBSEN 2009. 83–86.

⁸²⁵ MIRACULA S. GORGONII (B) 132–133.

⁸²⁶ VESZPRÉMY–TORMA 2015. 11–12. (a vonatkozó rész VESZPRÉMY LÁSZLÓ munkája).

⁸²⁷ JACOBSEN 2009. 12., 21., 24–25.

Mind Gorze, mind Mettlach esetében legalább annyi okunk lehet tehát a portyázók felbukkanásában kételkedni, mint amennyi indokot az egyébként részletekben gazdag tudósítások hitele mellett felhozhatunk. A hipotézist, hogy a kalandozók esetleg valóban megfordulhattak 954-ben Metz környékén, az annalisztikus hagyomány erősítheti: az egymással rokonítható évkönyvek (*Annales Mettenses brevissimi* és *Annales sancti Vincentii Mettensis*) híradásai nem az eseményekkel kortárs bejegyzések ugyan, de talán elfogadhatjuk: sablonos tájékoztatásuk a magyarok negyedik lotaringiai betöréséről arra utal, eleink valóban közel járhattak a püspöki városhoz a vizsgált esztendőben.

A tudósításoknak némi hitelt tulajdonítva adódik azonban egy további kérdés: vajon a hadjárat elején vagy végén fordultak meg a portyázók Gorze – és amennyiben a *Miracula sanctini Liutwini* tanúságtételét elfogadjuk – Mettlach alatt? Gina Fasoli az első megoldást fogadja el: szerinte a kalandozók Wormsnál a Rajnán átkelve elsőként is déli irányba indultak. Ekkor jártak az említett apátságok környékén, ahonnan azután észak felé vonultak tovább, s eljutottak a Köln közelében fekvő Gladbach vidékére.⁸²⁸ Ettől a Folcuinusnál említett Maastricht sem esett már messze.⁸²⁹ Kristó ezzel szemben a hadjárat végéhez kapcsolja említi a kalandozóknak a metzi régióban való feltűnését és a gorzei incidenst.⁸³⁰ Ahogyan azt Flodoardustól⁸³¹ megtudhatjuk, a magyarok – miután Lotaringiát feldúlták – Châlons vidékének érintésével vonultak Burgundiába: a Metz közelében fekvő gorzei és mettlachi apátságokat akkor is útjukba ejthették, amikor a champagne-i város irányából utóbbi régió felé igyekeztek.

A kérdésben – mivel mindkét lehetőség ésszerűnek tűnhet – nehéz lenne állást foglalni, azonban van egy momentum, amely a probléma megoldásához közelebb vihet bennünket. Logikus feltételeznünk – bár Kristó Mettlachot nem említi –, hogy a két Metz-környéki monostor vidékén a kalandozók közel azonos időben fordultak meg. Ha a mettlachi eseményeket valóban a 954. évi hadjáratral hozhatjuk összefüggésbe, akkor a 11. század végén keletkezett, ám talán helyi hagyományt rögzítő *Miracula sanctini Liutwini* azon közlését sem hagyhatjuk figyelmen kívül, amely szerint a hunok ünnepkor jártak az apátságnál: talán igaza lehetett Fasolinak, aki húsvéti időpontot gyanított.⁸³² Ebből az következhetne, hogy a magyarok a Rajnán átkelve kisebb déli kitérő után indultak csupán meg Gladbach és Maastricht, majd pedig a vallon vidékek felé. Ezzel a megoldással azonban nem csekély kronológiai problémák adódnak. Forrásaink tanúsága szerint a magyarok március 19-én – a húsvétot megelőző vasárnapon – keltek át a Rajnán, s alig két hét alatt járták be a vallon területeket: április 2-án Lobbes-ban, négy nappal később pedig Cambrai alatt kellett lenniük. Ha ezeket a dátumokat elfogadjuk, kissé meglepőnek kellene tartanunk, hogy a kalandozók március 26-án még Mettlachban időztek, és esetleg több napot töltöttek Gorze alatt.

⁸²⁸ FASOLI 1945. 187–189.

⁸²⁹ FOLCUINUS 66.

⁸³⁰ KRISTÓ 1980. 288.

⁸³¹ FLODOARDI ANNALES 402.

⁸³² FASOLI 1945. 188.

Míg a kalandozás alsó-lotaringiai szakaszával kapcsolatban számos probléma merül tehát fel, addig nem kételkedhetünk abban, hogy a magyarok a mai Belgium déli tartományain végigsöpörtek. Kérdéses azonban, mennyiben kell hitelesnek elfogadnunk a pusztításaikkal kapcsolatos nagyszámú lokális tudósítást. A korábbi szakirodalomban – Daniëlsnél, Fasolinál vagy egyebütt – szereplő tizenhét, a hadjáratról állítólagosan érintett földrajzi helyet, az ezekhez vonható forrásokat, valamint D’Haenens legfontosabb kritikai észrevételeit célszerűbbnek vélem e helyütt táblázatos formában közölni:

Hely	Forrás	Probléma
Malmédy	[okleveles forrás, vö. <i>Annales Stabulenses</i>]	[kétes hitelű oklevél]
Wintershoven	Herigerus: <i>Translatio sancti Landoaldi</i>	Mesés, hitelt nem érdemlő beszámoló.
Namur	<i>Fundatio ecclesiae sancti Albani Namucensis</i>	Nem vonható a magyarok 954. évi kalandozásához, erről ugyanis semmilyen adatot nem tartalmaz.
Brogne	<i>Translatio sancti Eugenii</i>	A forrást a 937. évi hadjárat hozta a szakirodalom összefüggésbe. A relikviák átszállítására vonatkozó információja talán toposz.
Fosses	<i>Liber miraculorum sancti Foillani</i>	A forrás évet nem említ, és a magyarok fosses-i pusztítását sem írja le. Az ereklyék menekítése történetirői fordulat.
Floreffe	<i>Annales Floreffenses</i>	Általánosságban szól a 954. évi kalandozó hadjáratról, semmiféle helyi adata nincs.
Saint-Hubert	<i>Miracula sancti Huberti</i>	Kései forrás, amelynek adata talán nem is a magyarokra vonatkozik. A szerzetesek menekülése a közeli erősségbe lehet toposz is.
Orval	[okleveles forrás]	[Az apátságot 1070-ben alapították, így a hadjárat időpontjában még nem is létezett még. Az 1029. évi hamis oklevél <i>arengája</i> csupán általában említi az ellenséget, magyar kalandozással a kútfő nem hozható összefüggésbe.]
Chimay	[okleveles forrás?]	[Relikviák menekítésére van csupán adatunk: az eseményt kapcsolták már magyar és normann betöréshez is.]
Gembloux	Sigebertus Gemblacensis: <i>Vita sancti Wicberti</i>	Mesés, hitelt nem érdemlő beszámoló.
Mons	Gislebertus Montensis: <i>Chronicon Hanoniense</i>	A forrás megfelelő passzusa nem Mons, hanem Soignies vonatkozásában tartalmaz tudósítást.
Soignies	Gislebertus Montensis: <i>Chronicon Hanoniense</i>	Pontatlan, a hunokat említő utalás, talán jóval korábbi – 9. századi – eseményekre vonatkozik.
Moorsel	<i>Vita sanctae Gudilae virginis auctore anonymo</i> , <i>Vita sanctae Gudilae virginis auctore Huberto</i>	Moorsel csupán a <i>Vita Gudilae</i> későbbi variánsában bukkan fel, a korábbi szövegezés a helyet nem említi.
Lobbes	Folcuinus: <i>Gesta abbatum Lobensium</i>	[Nincs, a forrás hiteles.]

Hautmont	<i>Miracula sancti Marcelli</i>	A kései forrás évszámot nem tartalmaz, a fordulat toposznak tekinthető.
Liessies	<i>Vita sanctae Hiltrudis, Chronicon Laetiense</i>	A hagiográfiai munka kései, megbízhatatlan forrás. A krónika ennek adatát veszi át.
Tournai	[okleveles forrás, vö. <i>Liber de restauratione sancti Martini Tornacensis</i>]	[Az oklevél csupán általában említi a pogányok egykori pusztítását. Az elbeszélő forrás arra utal, hogy Tournai esetében inkább a normannokról lehet szó.]
Hasnon	Gislebertus Montensis: <i>Chronicon Hanoniense</i>	Kései forrás, a közlés toposzként értékelhető.

Kétségtől akadnak olyan források, amelyek lejegyzési helyét a szakirodalom tévesen interpretálta a 954. évi kalandozás állomásaként: így például aligha tanúskodik a magyarok florefe-i jelenlétéről a fentebb a liègei-i évkönyvi hagyományhoz kapcsolt s az adatot korábbi kútfőből kölcsönző *Annales Floreffenses*,⁸³³ s a *Fundatio ecclesiae sancti Albani Namucensis* (A namuri Szent Albanus-egyház alapítása) sem tartalmaz olyan adatot, amelyet a hadjárattal – s eleink namuri feltűnésével – összefüggésbe vonhatnánk.⁸³⁴ Az egyértelmű eseteket elhagyva és az okleveles forrásoktól most eltekintve újfent vizsgálatot érdemlőnek ítélem azonban azokat a szövegeket, amelyeket a fenti táblázatban szürke háttérrel tüntettem fel. Vegyük most sorra egyenként is az előzőleg ismertetett rendszerben a 3/C. csoporthoz vonható helyi jellegű híradásokat! Ezek sorát kiegészítendőnek vélem azzal a tudósítással, amely a gladbachi ereklyék menekítéséről tanúskodik: ha hihetünk a forrásnak, a magyarok felső-lotaringiai dulásának első állomásaként ezt a helyet kell feltüntetnünk.⁸³⁵

1. Gladbach (Mönchengladbach) (*Historia fundationis monasterii sancti Viti martyris Gladbacensis*)

Nem szerepel D’Haenens feldolgozásában – mivel Mönchengladbach ma Németország területén fekszik – az a liturgiai használatra a 11. század második felében keletkezett történeti feljegyzés, amely a kérdéses bencés apátság 974. évi alapítását beszéli el.⁸³⁶ A kútfő témánkba vágó részlete arról tudósít, hogy a monostort egy korábbi egyház helyén alapították: ennek romjai alatt találta ugyanis meg egy látomás nyomán Gero kölni érsek Szent Vitus relikviáit, amelyeket egykor a magyaroktól való félelmükben egy üreges kő belsejében rejtettek a föld alá a templom őrei.⁸³⁷ Az, hogy Gladbachot a kalandozók 954-ben fel is dúlták volna – ahogyan azt Fasoli állította –,⁸³⁸ véleményem szerint a forrásból feltétlenül korántsem következik, ám azt ezzel együtt sem tarthatnánk meglepőnek, hogy a Maastricht környékén ebben az esztendőben kétségtől

⁸³³ ANNALES FLOREFFIENSES 622.

⁸³⁴ FUND. ECCLESIAE S. ALBANI NAMUCENSIS 962.

⁸³⁵ VESZPRÉMY–TORMA 2015. 11. (a vonatkozó rész VESZPRÉMY LÁSZLÓ munkája).

⁸³⁶ GESCHISCHTSQUELLEN (*Historia fundationis monasterii S. Viti martyris Gladbacensis*).

⁸³⁷ CHRONICON GLADBACENSE 76. Vö. HOLTSCHOPPEN 2004. 71.

⁸³⁸ FASOLI 1945. 189. Vö. KRISTÓ 1980. 286.

megforduló portyázók híre ide is elérkezett.⁸³⁹ Az I. Ottó idejében helyezett hadjárat pontos évét is megjelölő passzus kapcsán ugyanakkor bizonytalanságok is felmerülnek.⁸⁴⁰ A történetnek olyan variánsa is létezhetett, amely a templom lerombolását Attilának és a hunoknak tulajdonította, és kapcsolta a részletet – már amennyiben az elbeszélés nem irodalmi toposz – a kutatás a normannok dűlásához is.⁸⁴¹ A magyarok útvonalának első, állítólagos állomása aligha tűnik tehát a rendelkezésünkre álló forrásadat alapján minden kétséget kizáróan igazolhatónak.

2. Wintershoven (Herigerus: *Translatio sancti Landoaldi, Historia translationis reliquiarum sancti Landoaldi*)

Szent Landoaldus relikviáit 980-ban szállították Wintershovenből a genti Szent Bavo-apátságba: a *translatió*ról két kortárs hagiográfiai munka is megemlékezik: megörökítette egyfelől az eseményeket az észak-flandriai monostor egy előttünk ismeretlen szerzetese (*Historia translationis reliquiarum sancti Landoaldi*), másfelől pedig a szent *vitáj*át felkérésre összeállító Herigerus Lobbiensis (Lobbes-i Heriger, Hariger).⁸⁴² A genti elbeszélés szerint Landoaldusnak a Wintershovenben fellelt sírfeliratát azért nem tudták elolvasni, mivel az megsérült abban az időben, amikor a *pogányok* a templomot felgyújtották.⁸⁴³ A Herigerus-féle életrajznak a témánkba vágó passzusa úgy tudja, létezhetett Landoaldusnak egy korábbi életírása is: a kézirat a magyarok dűlása során megsemmisült meg, ám a lobbes-i történetíró tájékoztató Sarabertus nevű pap emlékezett még az egykori szövegre.⁸⁴⁴

Lássuk most már, hogyan vélekedhetünk ezekről a beszámolókról! Pontosabb információt egyik forrásunk sem közöl a hadi vállalkozással kapcsolatban, így csupán erős gyanút fogalmazhatunk meg arra nézve, hogy Wintershoven (egyik) pusztulása valóban a magyarok 954. évi alsó-lotaringiai portyájával hozható összefüggésbe. Logikus lenne feltételeznünk, hogy a két kútfő ugyanazon eseményről ad hírt, ám bizonyosak még ebben sem lehetünk: a normannok egykori galliai dűlását – erre 891-ben kerülhetett sor – maga Herigerus is említi,⁸⁴⁵ és korántsem zárható véleményem szerint ki, hogy a genti szerzetes a magyar kalandozás helyett a 10. század előtti történésekre utal, amikor pogányokról ír. Elgondolkozhatunk azon is – ahogyan ezt Albert D’Haenens is megtette –, hogy vajon kell-e bármiféle hitelt tulajdonítanunk Herigerus elbeszélésének. Nem vethetjük el annak lehetőségét, hogy a lobbes-i történetírónál említett korai hagiográfiai munka – amelynek egyébként a *Translatio sancti Landoaldi*tól eltekintve a filológia nem mutatta ki nyomát – valójában nem is létezett: Herigerus, aki saját fantáziájából merítve

⁸³⁹ HOLTSCOPPEN 2004. 77.

⁸⁴⁰ VESZPRÉMY–TORMA 2015. 11. (a vonatkozó rész VESZPRÉMY LÁSZLÓ munkája).

⁸⁴¹ HOLTSCOPPEN 2004. 77.: 53. jegyz.

⁸⁴² BALAU 1903. 135–139.

⁸⁴³ HISTORIA TRANSLATIONIS SANCTI LANDOALDI 43–44.

⁸⁴⁴ TRANSLATIO S. LANDOALDI 603.

⁸⁴⁵ TRANSLATIO S. LANDOALDI 603., vö. 5. jegyz.

kényszerült Landoaldus figuráját megteremteni, elbeszélésének úgy próbált meg hitelt adni, hogy annak információit, legalábbis részben, egy korábbi *vitára* vezette vissza.⁸⁴⁶

Ha ez az életírás esetleg nem is létezhetett – bár a magam részéről nagyon is elképzelhetőnek vélem, hogy Wintershovenben, ahol a szentet tisztelték, készült ilyen munka –, azt mindenesetre nem zárhatjuk ki, hogy a magyarok dűlásának a 10. század végén is őriztek emlékét a helyi hagyomány: ezért is kapcsolhatta Herigerus a talán valóban csupán a képzeletében létező *vitát* a kalandozók okozta tűzvészhez.

3. Brogne (*Translatio sancti Eugenii episcopi Toletani*)

A magyar szempontból érdekes közlést abban a fejezetben olvashatjuk, amelyet a 10–11. század fordulóján utólag illesztettek csupán a brogne-i apátságban 959 után megszövegezett hagiográfiai munka végére.⁸⁴⁷ A kései forrás úgy tudja, hogy Szent Eugenius ereklyéit a monostorból azért menekítették a namuri Szent Hillarius-egyházba menekítették, mivel a magyaroktól tartaniuk kellett.⁸⁴⁸ Bár a sablonos közlés valóságtartalmával kapcsolatban merülhetnek fel kétségek, korántsem kizárt, hogy a lokális tradíció őrizte a relikviák biztonságba helyezésének emlékét.⁸⁴⁹

4. Fosses (*Miracula sancti Foillani*)

A 11–12. század fordulóján Hillinus fosses-i kanonok tollán keletkezett az a Szent Foillanus-*miracula*,⁸⁵⁰ amely az előző tudósításunkkal hasonló közlést tartott fenn: a kútfő szerint a magyarok galliai pusztításainak idejében a monostorból Frêne-be kellett a patrónus relikviáit menekíteni.⁸⁵¹ Kizárhatónak ebben az esetben sem tarthatjuk, hogy a helyi hagyomány a kései időkig is fenntartotta az esemény emlékét, ám a *miracula* tanúságtételét bizonyossággként aligha értékelhetjük.⁸⁵²

5. Andain / Saint-Hubert (*Miracula sancti Huberti*)

A hagiográfiai munkának a 11. század végén készült második könyve⁸⁵³ szerint Andain apátságából a szerzetesek *propter Umbrorum incursus* kényszerültek egykor *Gamedesla* (Jemelle) várában biztonságot keresni.⁸⁵⁴ A homályos szöveghely nyomán – ahogyan az előző esetben is – nehéz volna pontosabb következtetéseket levonnunk: azt is bizonytalannak kell tekintenünk, valóban a

⁸⁴⁶ D'HAENENS 1961. 425. Vö. BALAU 1903. 137.

⁸⁴⁷ DIERKENS 1985. 199., 200–201.

⁸⁴⁸ TRANSLATIO S. EUGENII 652.

⁸⁴⁹ D'HAENENS 1961. 426. Vö. DIERKENS 1985. 249.

⁸⁵⁰ BALAU 1903. 234., 237–238.

⁸⁵¹ MIRACULA S. FOILLANI 925.

⁸⁵² D'HAENENS 1961. 427. Vö. FASOLI 1945. 189.; DIERKENS 1985. 83.

⁸⁵³ BALAU 1903. 56–60.; 388–391.

⁸⁵⁴ MIRACULA S. HUBERTI 911.

magyarokat kell-e az *Umborum* terminus alatt értenünk.⁸⁵⁵ Ezt elfogadva is meg kell jegyeznem: a passzus a monostor feldúlása mellett nem tanúskodik. Ahogyan azt láthattuk, a magyaroktól tartva a lobbes-iek is megpróbálták védett helyre húzódni: elképzelhető, hogy Andainben is hallottak a kalandozók jöveteléről, és a közösség egy része igyekezett a maga számára menedéket találni.

6. Gembloux (Sigebertus Gemblacensis: *Vita sancti Wicberti*)

Fentebb említettem már, hogy Sigebertus *Vita sancti Wicberti*jében találunk egy, a 954. évi katonai vállalkozáshoz vonatkozó részletet: az adatokat a gembloux-i krónikás Folcuinus előadásából merítette. A lobbes-iek apáttól kölcsönzött híreket a szentéletrajz kiegészíti egy további mozzanattal: Sigebertusnál arról is olvashatunk, hogy – amikor a magyarok ezen a vidéken jártak – a gembloux-i monostor közelében maga az alapító Wicbertus is találkozott a kalandozókkal, és az Úr szavát hirdette nekik.⁸⁵⁶ Ahogyan arra Albert D’Haenens is rámutatott,⁸⁵⁷ a 11. század végi Wicbertus-életírás csodás epizódja minden bizonnyal a krónikás invenciója lehet: nem tartom valószínűnek, hogy Sigebertus olyan lokális tradíciót rögzített volna, amely a magyarok Gembloux környéki feltűnésének emlékét őrizte.⁸⁵⁸

7. Soignies (*Miracula sancti Vincentii*, Gislebertus Montensis: *Chronicon Hanoniense. Balduini de Avennis Genealogiae ex chronicis Hanoniensibus*)

Az V. Balduin hainaut-i gróf (1171–1195) mellett udvari káplánként, majd kancellárként működő Gislebertus Montensis (Gislebert de Mons)⁸⁵⁹ *Chronicon Hanonienséje* (Hainaut-i Krónika) nyomán két alsó-lotaringiai apátság feldúlását is a magyarokhoz szokás kapcsolni: arról, hogy a portyázók megfordulhattak Hasnon alatt, alább szövegek még. A történeti munka egy másik passzusa szerint a *hunok* egykor Soignies-t is lerombolták.⁸⁶⁰ A 12. századi szerző közlése meglehetősen bizonytalan: azt sem tudhatjuk, vajon nem a normannokat szükséges-e Gislebertus *hunjai* alatt értenünk.⁸⁶¹ Az Albert D’Haenens dolgozatában is idézett forrás mellett Soignies feldúlását további kútfők is említik: míg a Baudouin d’Avesnes-nek tulajdonított krónika latin variánsa – amely a 13–14. század fordulóján készült – alighanem a *Chronicon Hanoniense* tradíciójából merít,⁸⁶² s így módon önálló forrásértékkel nem bír, addig ki kell térnünk a soignies-i apátság egy 12. századi

⁸⁵⁵ A forrást a 954. év kútfői között tartja számon FASOLI 1945. 190. A magyar vonatkozást tartalmazó passzus kritikájához ld. D’HAENENS 1961. 427–428.

⁸⁵⁶ VITA WICBERTI 513–514.

⁸⁵⁷ D’HAENENS 1961. 429–431.

⁸⁵⁸ A 954. évi hadjárat forrásai közé emeli a Vita Wicbertit: FASOLI 1945. 190.; KRISTÓ 1980. 287.

⁸⁵⁹ A krónikásról ld. VERCAUTEREN 1954., kül. 238.

⁸⁶⁰ GISLEBERTUS MONTENSIS (A) 495.; GISLEBERTUS MONTENSIS (B) 19.

⁸⁶¹ Fasoli Soignies-t is elfogadja a kalandozó magyarok állomásaként, ld. FASOLI 1945. 190. Az ezzel az interpretációval kapcsolatos kritikai észrevételeket ld. D’HAENENS 1961. 432.

⁸⁶² GENEALOGIAE EX CHRON. HANONIENSIBUS 374. A két forrás kapcsolatát jelzi HEMPTINNE 2010. 714.

hagiográfiai összeállítására.⁸⁶³ A *Miracula sancti Vincentii* ugyancsak *hunokat* említ, ám a monostor pusztulása helyett az ereklyék menekítéséről ad hírt: Szent Vincentius relikviáit a szerzetesek Metzben helyezték biztonságba.⁸⁶⁴ A csodaleírás és Gislebertus megfelelő szöveghelyei azt látszanak igazolni, hogy Soignies-ban létezett a monostor egykori romlásának tradíciója. Azt azonban, hogy a kései hagyomány – ha azt nem kell esetleg toposzként értékelnünk – valóban a 954. évi magyar kalandozásról árulkodna, ugyanúgy nem állítható bizonyosan, mint ahogyan az előző esetekben sem.

8. Moorsel (*Vita sanctae Gudilae virginis auctore anonymo, Vita sanctae Gudilae virginis auctore Huberto*)

Korábban ugyancsak érintettem már a Moorselben tisztelt Szent Gudula két életírását: míg az egyik, a korábban névtelen szerző alkotásaként számon tartott variánst jelenleg a közeli Hautmont Onulfus nevű szerzetesének tulajdonítja a kutatás,⁸⁶⁵ addig a vele talán közel azonos időben – a 11. század derekán – keletkezett másik változat Hubertus nevű szerzője régóta ismert.⁸⁶⁶ Onulfus előbb beszámol arról, hogy a normannok a moorseli apátságot feldúlták,⁸⁶⁷ majd megemlékezik – ez esetben, mint ahogyan arról fentebb szó volt már, Folcuinus nyomán – a 954. évi kalandozó hadjáratról.⁸⁶⁸ Az első szöveghellyel egyértelmű filológiai kapcsolatot mutat a Hubertus-féle *vita*, amely a monostor pusztulását Onulfusszal azonos módon írja le. Szerzőnk *dánok* helyett ugyanakkor egyszerűen *pogányokról* beszél, és az eseményeket I. Ottó idejébe helyezi.⁸⁶⁹ feltehetőleg Hubertus változatát kell későbbinek tekintenünk, s ez esetben arra gyanakodhatunk, hogy a szerző az Onulfusnál szereplő két eseményt mosta egybe. Ha Moorselt a normannok rombolták is le, utóbb esetleg a kalandozók is megfordulhattak az apátság környékén, ám a monostor feldúlását s az ereklyék chèvremont-i menekítését⁸⁷⁰ vélhetőleg nem a 954. év eseményeihez kell kapcsolnunk.

9. Hautmont (*Miracula sancti Marcelli*)

Az Ursio hautmont-i apát (kb. 1054–1079) tollából ránk maradt *Miracula sancti Marcelli*⁸⁷¹ a fentebb bemutatott szövegekhez hasonlóan kronológiai támpont nélkül utal magyarok és hunok galliai pusztításaira, amelyeknek – számos más egyház mellett – a szerző saját monostora is

⁸⁶³ WAHA 2002. 615–616.

⁸⁶⁴ MIRACULA S. VINCENTII 649.

⁸⁶⁵ BALAU 1903. 248.; PODEVYN 1923.; VAN DROOGENBROECK 2012.; NASO G201.

⁸⁶⁶ BALAU 1903. 248.; PODEVYN 1923.; LEFÈVRE 1935., kül. 101.; NASO H052.

⁸⁶⁷ VITA S. GUDILAE AUCTORE ANONYMO 528.

⁸⁶⁸ VITA S. GUDILAE AUCTORE ANONYMO 529. Vö. FOLCUINUS 66–67. A két forrás párhuzamára felhívja a figyelmet D’HAENENS 1961. 432–433.

⁸⁶⁹ VITA S. GUDILAE AUCTORE HUBERTO 1202.

⁸⁷⁰ VITA S. GUDILAE AUCTORE ANONYMO 528.

⁸⁷¹ MIRACULA S. MARCELLI 799. (OSWALD HOLDER-EGGER bevezetője)

áldozatul esett volna.⁸⁷² A *Riphei* mitikus hegyei mögül érkező barbár népek betöréseire utaló passzus – egyéb, a monostor feldúlásával kapcsolatos forrás híján – éppúgy gyanút ébreszthet bennünk, mint a korábban látott források.⁸⁷³

10. Liessies (*Vita sanctae Hiltrudis, Chronicon Laetiense*)

A 11. század második felében keletkezett Hiltrudis-vita⁸⁷⁴ részletes beszámolót őriz arról, hogyan égették fel Liessies apátságát a gall területeket feldúló magyarok.⁸⁷⁵ A monostor pusztulását kronológiai fogódzó híján is az alsó-lotaringiai területeket érintő 954. évi hadjáráshoz kapcsolta Gina Fasoli,⁸⁷⁶ ám Albert D’Haenens a kútfő megfelelő híradásának ilyenértékelését legalábbis erősen megkérdőjelezhetőnek tartotta. Véleménye szerint Folcuinus beszámolója és a *Gesta epsicoporum Cameracensium* – amely a Szent Gaugericus-apátság égéséről hasonló aprólékossággal tudósít – szolgáltathatták a mintát a hagiográfus számára.⁸⁷⁷ A belga medievisztától eltérően korántsem látom úgy, hogy kútfőnk leírását feltétlenül az említett történeti munkák hatásával kellene magyaráznunk: ahogyan a közeli Cambrai-ban is fennmaradhatott a város ostromával és a közeli monostor pusztulásával kapcsolatos hagyomány, úgy a liessies-i szerzetesek is őrizhették apátságuk korábbi felégetésének emlékét. A témához vonható másik forrásunk, a 13. század elején összeállított *Chronicon Laetiense* (Liessies-i Krónika) önálló forrásértékkel nem bír: a magyarok dűlésével kapcsolatban a *Vita sanctae Hiltrudis* hagyományából merít.⁸⁷⁸

11. Hasnon (Gislebertus Montensis: *Chronicon Hanoniense*)

A *Chronicon Hanoniense* Soignies mellett Hasnon feldúlását is a *hunoknak* rója fel.⁸⁷⁹ Azzal kapcsolatban, hogy a részletet valóban a 954. évi magyar kalandozással kell-e összefüggésbe vonnunk, ismét merülhetnek fel a kétségek: bár valóban nem kizárt, hogy Gislebertus *hunjai* a portyázó magyarokat jelentik – és ez esetben valóban az alsó-lotaringiai vidéket érintő 10. századi közepi hadjáratra gyanakodhatunk –,⁸⁸⁰ egy normann betörés emléke is a szöveghely lehetséges interpretációjaként merülhet fel.⁸⁸¹

A fentiekben – nem látva most szükségét annak, hogy az oklevelek esetleges tanúságtételére kitérjek (a levonható következtetéseken ez feltehetőleg nem változtatna) – tizenegy alsó-lotaringiai

⁸⁷² MIRACULA S. MARCELLI 800.

⁸⁷³ FASOLI 1945. 192. Vö. D’HAENENS 1961. 434–435.

⁸⁷⁴ SHF II. 166. (1754. sz.); BALAU 1903. 232.

⁸⁷⁵ VITA S. HILTRUDIS 497.

⁸⁷⁶ FASOLI 1945. 192.

⁸⁷⁷ D’HAENENS 1961. 435–436. Vö. VITA HILTRUDIS 489.: 7. jegyz.; BALAU 1903. 232.

⁸⁷⁸ CHRONICON LAETIENSE 492–493.; D’HAENENS 1961. 436.

⁸⁷⁹ GISLEBERTUS MONTENSIS (A) 491.; GISLEBERTUS MONTENSIS (B) 4–5.

⁸⁸⁰ Fasoli szerint a magyarok Hasnon alá a lobbis-i incidenst követően, Tournai felől érkeztek volna meg, ld. FASOLI 1945. 192.

⁸⁸¹ GISLEBERTUS MONTENSIS (B) 5.: 2. jegyz. Ld. még D’HAENENS 1961. 437.

monostor vonatkozásában tekintetem át azokat a forráshelyeket, amelyek alapján a szakirodalom azt feltételezte, hogy a 954. évi hadjárat alkalmával a kalandozók az apátságokat feldúlták. A megfelelő passzusokat javarészt hagiográfiai munkákban olvashatjuk: a Szent Landoaldus *translatió*jához kapcsolódó két szöveg kivételével valamennyi esetben kései – főként a 11. század második feléből eredeztethető – tudósításokkal van dolgunk, amelyekről esetlegesen feltételezhetjük csupán, hogy korai tradícióból merítenek. Kronológiai fogódzót a vizsgált passzusok ritka esetben tartalmaznak: ha beigazolódná, hogy tanúságtételük magyar betörésre vonatkozik, úgy háttérükben azért kellene a 954. évi kalandozást gyanítanunk, mert a kérdéses vidéket egyedül ez a vállalkozás érintette. A témához vonható források hitelével kapcsolatban a következő észrevételeket látom megfogalmazhatónak:

1. Akadnak olyan források, amelyek esetében D’Haenens interpretációjának megfelelően valóban a hagiográfiai irodalom toposzának tűnhet a magyar betörés motívuma: a beszámolók háttérében aligha kell valós eseményt sejtenuünk. Ennek legszembeszökőbb példája alighanem Sigebertus Gemblacensis *Vita sancti Wicbertijének* azon momentuma, amely szerint a magyarokat maga a Gembloux-t alapító Guibert apát kísérelte volna meg útjukon az Úr szavával feltartóztatni. Hasonló lehet a helyzet a *Translatio sancti Landoaldi* esetében, ahol a Gentben tisztelt szent alakját magának Herigerusnak kellett megalkotnia: azért utalhatott egy, a saját korára elpusztult – valójában azonban sosem létezett – *vitára*, hogy a patrónusról szóló mese hitelességét igazolni próbálja. Talán éppen Wintershovent nem dúlták tehát fel a magyarok – a magam részéről a Gentben összeállított *Historia translationis reliquiarum sancti Landoaldi* alapján azt sem tartanám azonban kizárhatónak, hogy az eset mégis megtörtént –, ám a 954. évi hadjárat után néhány évtizeddel lejegyzett kútfő minden bizonnyal azért említi a magyarok betörését, mert az valóban meghatározó esemény volt. Még ha Herigerus legendát kreál is, eleink a 10. század derekán jelentős félelmet kelthettek, és pusztulást hozhattak a vidékre.

2. D’Haenens-től kissé eltérően látom ugyanakkor azokat a híradásokat, amelyek arról számolnak be, hogy a barbárok elől vagy maguk a szerzetesek menekültek erődített helyre, vagy a szentek ereklyéit helyezték valamely erősségben biztonságba (*Translatio sancti Eugenii episcopi Toletani, Miracula sancti Foillani, Miracula sancti Huberti, Miracula sancti Vincentii*): a belga történész állításával szemben úgy vélem, ezeknek a történeti feljegyzéseknek lehet valamiféle valóságalapjuk. A kútfőkkal kapcsolatban ugyanakkor – és ebben igazat kell adnom az 1961-ben publikált dolgozatnak – számos kétséget fogalmazhatunk meg. Még ha nem is értékeljük toposzokként a kései híradásokat, helyzetünket bonyolítja, hogy teljes bizonyossággal azt sem jelenthetjük ki, hogy a fentebb bemutatott passzusok valóban a magyarok – s nem pedig a normannok – betöréseiről tanúskodnak. Ha igaznak bizonyulna is, hogy a beszámolók a magyarok 954. évi feltűnésének állítanak kései emléket, azt mindenképpen meg kell jegyeznünk, hogy az adott apátságot eleink nem feltétlenül pusztították el: hogy az ottaniak a monostort kevésbé

biztonságosnak ítélve elmenekültek, még nem jelenti azt, hogy valóban sor is került a helyfeldúlására. Ezeket az állomásokat (Brogne, Fosses, Saint-Hubert, Soignies) már csupán ezért sem kell tehát szükségszerűen a magyarok *'itinerarium'*-ában feltüntetnünk.

3. Forrásaim harmadik csoportját azok a kútfők képezik, amelyek azt állítják, a magyarok / a hunok / a pogányok az adott apátságot feldúlták (*Historia translationis reliquiarum sancti Landoaldi*, Gislebertus Montensis: *Chronicon Hanoniense*, *Vita sanctae Gudilae auctore Huberto*, *Vita sanctae Hiltrudis*, *Miracula sancti Marcelli*). A szöveghelyek hasonló óvatossággal kezelendők, mint a fentebbi tudósítások. Nincs kifejezett okunk arra, hogy azt feltételezzük, hátterükben ne állhatott volna valós esemény, ám nem egy esetben arra kell gyanakodnunk, hogy a szakirodalomban hasznosított részlet a magyarok helyett a normannok betöréseiről ad hírt. Ezeket az állomásokat (Wintershoven, Hasnon, Moorsel, Hautmont, Liessies) véleményem szerint kérdőjelesen érdemes csupán a kalandozók útvonalán feltüntetnünk. Talán leginkább a magyarokat néven is nevező *Miracula sancti Marcelli* (Hautmont) és a tűzvészt különös részletességgel lefestő *Vita sanctae Hiltrudis* (Liessies) esetében tételezhetjük fel, hogy azok valóban a jelen írásban vizsgált katonai vállalkozásról tudósítanak, s elgondolkodtathatnak bennünket a Soignies-val kapcsolatos eltérő tudósítások (*Miracula sancti Vincentii*, Gislebertus Montensis) is.

Ha a magyarok Lobbes-ban, Cambrai-ban vagy Saint-Géryben pusztítottak, aligha képzelhető el, hogy máshol ne tették volna, s útjuk során ne perzseltek volna fel egyéb szerzetesházakat vagy városokat. Ha tehát a kalandozó magyarok útvonalának térképére valamivel kevesebb hely kerülhet is igazolhatóan fel, mint ahogyan azt Gina Fasoli bemutatta, a magyar pusztítás valóban jelentős lehetett a vidéken: olyannyira, hogy azt a 11. századi források is szükségesnek láthatták még – egy-egy egyház történetéről szólva és minden bizonnyal a közösség kollektív memóriájára támaszkova – előadni. Bár Albert D’Haenensnek a vallóniai kútfőkkel kapcsolatban megfogalmazott kétségei elgondolkodtatóaknak bizonyultak, túlzónak vélem azt az álláspontot, amelynek értelmében a magyaroknak a mai Belgium területén véghezvitt dúlásait mítosznak, a krónikások s hagiográfusok tollán újra és újra feltűnő történetírói fordulatra kellene tekintenünk. A forrásanyag egy részletesebb áttekintését követően is hasonló álláspontra juthattunk tehát, mint amelyet Veszprémy László nemrégiben megfogalmazott: tanulmánya nyomán ezen a ponton azt is megjegyezhetjük, hogy a viszonylag rövid időtartam, amely alatt kalandozóink Wormsból (március 19.) Cambrai-ba (április 6.) érkeztek, aligha tette volna lehetővé, hogy a magyarok valamennyi említett apátság alatt elidőzzenek.⁸⁸²

⁸⁸² VESZPRÉMY–TORMA 2015. 11. (a vonatkozó rész VESZPRÉMY LÁSZLÓ munkája).

Esettanulmányomban a 954. évi lotaringiai–észak-franciaországi hadjárat példáján keresztül vizsgáltam meg, mennyiben alkalmasak a kizárólag a francia területeken keletkezett elbeszélő források a 10. századi magyar kalandozások egy fejezetének megismerésére. A viszonylag jól dokumentált katonai vállalkozás francia narratív kútfőinek filológiai viszonyrendszerét feltérképezve arra a megállapításra juthatunk, hogy a Rajnától nyugatra lejegyzett krónikák és hagiográfiai munkák a birodalmi területek forrásanyagával vajmi kevés kapcsolatot mutatnak. Bár utóbbi történeti feljegyzések értékelésére a 954. év eseménytörténetének pontosabb megismeréséhez feltétlenül szükség van – a fontosabb tudósításokra dolgozatomban, már csupán az összehasonlítás végett is, kitértem –, az I. Ottó ellen lázadó Liudolf és Konrád hercegek hívására elsőként is bajor területekre érkező magyarok galliai dúlásaihoz a német forrásanyag csekély adalékot szolgáltat. Ezeket az eseményeket kizárólag a vallon és francia vidékeken összeállított kútfőkből – főként pedig három tudósításból: Folcuinus *Gesta abbatum Lobiensium*ából, Flodoardus *Annales*éből és a *Gesta epsicorum Cameracensium*ből – ismerhetjük meg.

Külön is érdemesnek véltem figyelmet szentelni azoknak a jórészt hagiográfiai munkákban ránk maradt beszámolóknak, amelyeket a történeti kutatás – jóllehet sok esetben igen homályos utalásokról van csupán szó – a 954. évi kalandozás forrásaiként interpretált. Albert D’Haenensnek a magyarok vallóniai pusztításait történetírói toposzként értékelő nézeteit finomítva is úgy láthatjuk, a források újraértékelése révén a magyarok bizonyos, Gina Fasoli (és Kristó Gyula) által feltüntetett állomásai kevésbé igazolhatóak kútfőink alapján, mint azt talán a medievisztika korábban feltételezte. Azt azonban már a megbízható lobbis-i és cambrai-i kútfők alapján is sejthetjük, hogy a magyarok a mai Belgium és Franciaország területén ebben az esztendőben valóban jelentős pusztítást vittek végbe.

**V. MAGYARORSZÁGI MESTER A FRANCIA ERETNEKEK ÉLÉN? NÉHÁNY
MEGJEGYZÉS AZ 1251. ÉVI PÁSZTORKERESZTES MOZGALOM
TÖRTÉNETÉNEK ELBESZÉLŐ FORRÁSAIHOZ**

A 15. század végén Sébastien Mamerot, Dauphiné tartomány kormányzójának, Louis de Lavalnak a titkára és udvari káplánja megbízást kapott urától a szentföldi hadjáratok történetének összeállítására. A korábbi keresztes beszámolókból merítő kompiláció díszes kódexének illuminátora – a miniatúrák a Berry herceg óraskönyvének illusztrátoraként méltán híres bourges-i mester, Jean Colombe festőiskolájának munkáját dicsérik – képileg is megjelenítette a pásztorkeresztesek 1251. évi mozgalmát. A IX. (Szent) Lajos király (1226–1270) szentföldi fogsága alatt francia földön lezajlott népi vállalkozás vezetőjét karizmatikus figuraként képzelte el a piktor: a késő középkori ábrázoláson ősz szakállal megjelenített alak prédikációját átszellemült figyelemmel hallgatja a tömeg.⁸⁸³

A 13. század magyarországi eseményeiről a francia területek elbeszélő forrásai – eltekintve Albericus Trium Fontiumnak (Albéric de Troisfontaines, Troisfontaines-i Alberik) a ciszterci rendtársak híradásaira támaszkodó, a korszakra nézve igen informatív világkrónikájától⁸⁸⁴ – alig adnak magyar adatot. A dinasztikus kapcsolatokról szóló szűkszavú beszámolók, a Kelet-Közép-Európát végigdúló tatár hadak pusztításait leíró hosszabb-rövidebb híradások vagy éppen az 1215. évi lateráni zsinaton történő magyar részvétel említései aligha gazdagítják különöbben ismereteinket az Árpád-kor utolsó évszázadának történéseiről vagy arról, hogyan látta a magyarokat a kor Nyugat-Európája.⁸⁸⁵ Magyarságképi vizsgálatok szempontjából is érdekes lehet azonban egy – meglepő módon nem magyarországi, hanem franciaországi – esemény említése: a IX. Lajos idejében az eredetileg a Szentföldön raboskodó király kiszabadítására indított népi keresztes hadjárat (1251) históriájának egyes forrásai magyarországi mesternek (*maître de Hongrie*) mondják a mozgalom vezetőjét, akit több kútfő is Jakabként nevez meg.⁸⁸⁶

⁸⁸³ PASSAGES D'OUTREMER 241^v–242^f. A *manuscriptum* nemrégiben látott modern francia olvasatban, illetve *facsimile* kiadásban napvilágot, ld. SÉBASTIEN MAMEROT (a *pásztorokra* vonatkozó részletet ld. I. 192.). A krónikáról ld. még DELCOURT 2009.; KIA-CHOONG 2010.; VESZPRÉMY 2010 (A).

⁸⁸⁴ RF II. 167–168.; LATZKOVITS 1934.

⁸⁸⁵ Az Árpád-kori Magyar Királyság francia elbeszélő forrásokban történő említéseivel kapcsolatos megfigyeléseimet összefoglalom: CSÁKÓ 2013. A 13. század eleji magyar történelem nyugati elbeszélő kútfőinek katalógusát adja KÖRMENDI [2008], a középkori Nyugat-Európa magyarságképéről ld. CSUKOVITS [2013].

⁸⁸⁶ GÁBRIEL 1941.

Vajon valóban Magyarországról érkezett személy állt a pásztorkeresztesek élén? Vagy toposz lenne Jakab magyarországi származása, és a *de Hungaria* az – újabb terminussal élve – *egzotikus* szinonimájaként jelentkezne az elbeszélő forrásokban, a pogány magyarokkal kapcsolatban az irodalmi emlékekben, a *chanson de geste*-ekben megőrzött fordulatokra is rímelve?⁸⁸⁷ Jelen fejezetben a témához vonható elbeszélő források filológiai vizsgálata alapján kísérlem meg megválaszolni annak kérdését, vajon mennyiben is lehetnek hitelesek a magyarországi mesterrel kapcsolatos híradások. A *magister* származásának problematikája mellett kritika alá veszem a pásztorkeresztes vezető vonatkozásában a kútfőkben fellelhető egyéb információkat is, és megpróbálom felvázolni, milyen képet festhetünk az enigmatikus személyről csaknem nyolc évszázad távlatából.

Mi történt tehát az 1251. esztendőben? IX. (Szent) Lajos keresztes vállalkozása kevés sikerrel kecsegtetett: az uralkodó Mansourah-nál vereséget szenvedve fogságba esett, s IV. Ince pápa (1243–1254) sokkal inkább támogatta a Hohenstaufok elleni – ugyancsak keresztes hadjáratnak nyilvánított – küzdelmet, mint a francia lovagsereg egyiptomi expedícióját. Ilyen körülmények között indult el Kasztíliai Blanka anyakirályné régenssége idején Pikárdiából és Flandriából – több forrás egybehangzó tanúságtétele szerint a Szentföldön raboskodó király kiszabadítására – az egyszerű emberek keresztes mozgalma. Tudjuk, hogy a *pásztorok* keresztülhaladtak Párizson, ahol vezetőjüket a beszámolók szerint maga Blanka királyné is fogadta volna. A vállalkozás hamar célját tévesztette. Orléans-ban és Bourges-ban véres eseményekhez vezetett a *pásztorok* megjelenése: egyháziakat gyilkoltak le, templomokat dúltak fel, a zsidók könyveit tűzre vetették. Egy részük eljutott Normandiába, míg mások Dél-Franciaországig haladtak előre, ám (egyik) vezetőjük Bourges-nál bekövetkezett halálát követően az eredetileg hatvanezres létszámúra becsült tábor lassacskán felmorzsolódott. A pásztorkeresztesek maradéka Angliába menekült.⁸⁸⁸

A Szent Lajos-életrajzok, illetve a Kasztíliai Blanka régensségét tárgyaló munkák rendszerint rövid összefoglalást adnak az 1251. évi franciaországi eseményekről,⁸⁸⁹ s hasonlóképpen vázlatos képet fest a magyarországi mester kereszteseiről a vállalkozást a középkori népi mozgalmak kontextusában⁸⁹⁰ érintő Norman Cohn is.⁸⁹¹ Kevés olyan feldolgozás született ugyanakkor, amely kifejezetten a 13. század derekának pásztorkeresztesei iránt érdeklődött volna.

⁸⁸⁷ CSERNUS 1999. 133–143.

⁸⁸⁸ GÁBRIEL 1941.

⁸⁸⁹ BERGER 1895. 392–401.; RICHARD 1983. 257–259.; LE GOFF 1996. 195–199.

⁸⁹⁰ A *pásztorocskák* vagy – ahogyan Philippe Buc nevezi őket (BUC 2014. 564–566.) – *kis pásztorok* (*pastorelli*, francia terminussal *pastoureaux*; a megnevezéssel kapcsolatban ld. GÁBRIEL 1941. 5.: 6. jegyz.) keresztes hadjáratként elhíresült megmozdulás előzményeiként tartja számon a medievisztikai irodalom Remete Péter 1096-ban toborzott seregeit vagy a gyermekek 1212. évi vállalkozását – utóbbit, ahogyan azt a későbbiekben is látni fogjuk, Matheus Parisiensis is összekapcsolta az 1251. év eseményeivel (DICKSON 1988. 252.; DICKSON 2008. 147–151.). Pásztorkeresztesekként váltak híressé annak az 1320. évi franciaországi népi mozgalomnak a résztvevői is, amelynek eseményei több ponton kísértetiesen hasonlítanak a hetven évvel korábbi történésekre, utóbbiról ld. BARBER 1995.; NIRENBERG 1998. 44–68.

⁸⁹¹ COHN 1993. 94–98., 344.

Reinhold Röhricht rövid hozzászólását⁸⁹² követően a téma hosszú ideig legteljesebbnek számító feldolgozása magyar szerző tollán született meg a múlt század derekán: a középkori magyar–francia összeköttetések iránt érdeklődve Gábrriel Asztrik a Magyarországi Jakab nevéhez kapcsolt eretnekmozgalomnak is figyelmet szentelt.⁸⁹³ A dolgozatát francia nyelven is publikáló premontrei történészt követően Malcolm Barber vizsgálta meg újfent a pásztorkeresztesek vállalkozását – tanulmánya a probléma eddigi legrészletesebb bemutatása –,⁸⁹⁴ a közelmúlt szakirodalmi terméséből pedig Gary Dicksonnak a mozgalom lehetséges mozgatórugóit tárgyaló írását szükséges ehelyütt említenem.⁸⁹⁵

A kérdés, amelyet most felteszek – hihetünk-e vajon a Jakabnak mondott mester magyarországi származásában – nem teljesen ismeretlen a medievisztika előtt. Gábrriel Asztrik – bár a maga korában igen alapos kutatásokat végzett – nem kérdőjelezte meg a források adatait: nem tette így mérlegre azt az információt sem, miszerint a pásztorkeresztes vezető Magyarországról érkezett volna francia területre.⁸⁹⁶ A bizonyos kútfők szerint a Sátán sugallatára a keresztesek élére álló és a szultánnal szövethető, mágusként is bemutatott személy kapcsán Gary Dickson is felvetette annak lehetőségét, hogy esetleg mesével állunk szemben.⁸⁹⁷ A magyar–francia kontaktusok a 13. században élénknek mondhatóak: nem a pásztorkeresztes mester lett volna az egyetlen magyarországi klerikus – akad olyan forrás, amely Jakabot hitehagyott ciszterci szerzetesnek mondja –,⁸⁹⁸ aki Nyugat-Európában megfordult.⁸⁹⁹ Hiteleseknek tekinthetjük-e ugyanakkor a mester közép-európai származására vonatkozó híradásokat? A Magyar Királyság az irodalmi művekben javarészt pozitív kontextusban tűnik fel ebben az időben, ám ezen típusú szövegek tovább őrizték a kalandozó hadjáratokat indító pogány nép kegyetlenségének mítoszát, mint a krónikák vagy évkönyvek híradásai: a *chanson de geste*-ekben a magyarok rendszerint a keresztény sereg ellenségeinek sorában, a mohamedánok oldalán tűnnek fel.⁹⁰⁰ Nem képzelhetjük mindezek nyomán el, hogy az 1251. év történéseinek nem egy ponton mesés adalékokkal gazdagított beszámolóí a magyarság egykori negatív megítéléséről, a távoli országgal kapcsolatos előítéletekről árulkodnak?

Lássuk mindenekelőtt, milyen forrásbázis alapján is kísérelhetjük meg, hogy a mozgalom vezetőjének nyomába eredjünk! Szeretném elsőként is leszögezni: bár nem zárható ki, hogy a népi keresztes mozgalom vagy a magyarországi mester vonatkozásában esetleg franciaországi levéltári anyag is rejtegethet még adalékot, vizsgálódásaimat kizárólag elbeszélő kútfőkre alapozom – a szakirodalom eddigi eredményei ugyancsak krónikás beszámolók tanúságtételére épültek.

⁸⁹² RÖHRICHT 1884.

⁸⁹³ GÁBRIEL 1941., GÁBRIEL 1942.

⁸⁹⁴ BARBER 1984.

⁸⁹⁵ DICKSON 1988.

⁸⁹⁶ GÁBRIEL 1941.

⁸⁹⁷ DICKSON 1988. 256–257.

⁸⁹⁸ CHRONICA MINORITAE ERPHORDENSIS 200.

⁸⁹⁹ Ld. pl. GÁBRIEL 1940. 5–6.

⁹⁰⁰ ECKHARDT 1943 (C); ECKHARDT 1943 (D); CSERNUS 1999. 133–143.

Amennyiben magyar vonatkozású esemény külhoni kútfői iránt érdeklődik az Árpád-kor kutatója, Gombos F. Albin háromkötetes *Catalogus fontiuma* révén igencsak kényelmes helyzetben találja magát. Jelen esetben azonban – lévén, hogy franciaországi történeésekről van szó, továbbá a Jakab mester magyarországi származására vonatkozó híradás nem is szerepel a pásztorkeresztéseket említő valamennyi forrásban – a kútfők feltérképezésénél Gombos (egyébként sem hiánytalan) összeállítása meglehetősen csekély segítséget jelent számunkra.⁹⁰¹ Megkönnyíti ugyanakkor a kutatómunkát, hogy a szakirodalom igen részletesen feltárta már az 1251. évi vállalkozás elbeszélő forrásait: a krónikás beszámolók hosszú sorára – a Párizson és Orléans-on nem minden pusztítástól mentesen keresztülvonuló pásztorkeresztes hadak a 13. században igen nagy érdeklődésre tartottak számot – alapozta vizsgálatait mind Gábrriel Asztrik, mind pedig Malcolm Barber.⁹⁰² Írásomban abból a megközelítőleg negyven kútfőt tartalmazó forrásbázisból indulok tehát ki, amelyet a szakirodalom előzetesen feltérképezett: bár a sort teljesnek aligha tekinthetjük, az 1251. esztendő történeéseinek legfontosabb kútfői régóta ismertek már a medievisztika előtt.⁹⁰³

Az információáramlás útja, a krónikásszövegek egymással való kapcsolata mindeddig nem képezte ugyanakkor részletesebb vizsgálat tárgyát. Gábrriel Asztrik dolgozatában azt a megállapítást közölte, miszerint szinte valamennyi, a pásztorkeresztéseket említő beszámoló jobbára két kortárs híradás adatait ismétli meg:⁹⁰⁴ ezek Matheus Parisiensis (Matthew Paris, Párizsi Máté) *Chronica maiorája* (Nagyobb Krónika),⁹⁰⁵ valamint egy párizsi ferencesnek Adamus de

⁹⁰¹ CFH I–IV. – Amennyiben ÉRSZEGI GÉZA mutatójából indulunk ki, az 1251. évnél szereplő források között csupán két krónikarészletet találunk, amely témánkhoz vonható: Matheus Parisiensis beszámolóját (CFH II. 1591.: 3664. sz.), illetve Guillelmus de Nangiaco Szent Lajos-életrajzát (CFH II. 1102–1103.: 2646. sz.). Az Árpád-kor francia forrásait feltérképezve egy további kútfőre akadtam Gombosnál, amely – évszám feltüntetése nélkül – a páasztorkeresztésekről ad hírt (*Acta episcoporum Cenomannis* – CFH II. 1047–1048.: 2491. sz.). Ld. az értekezés adattári részének 99., 109. és 110. sz. szócikkeit.

⁹⁰² GÁBRIEL 1941. 4–5.: 6. jegyz.; BARBER 1984. Az 1251. esztendő fontosabb forrásaihoz ld. még MICHEL 1832. III–LXXII.; RÖHRICHT 1884. 191.: 1. jegyz.; JACKSON 2009. 179–193.; CRUSADE AND CHRISTENDOM 2013. 374–385.

⁹⁰³ A páasztorkeresztésekről a következő elbeszélő forrásokban találunk adalékot: 1. ACTUS PONT. CENOMANNIS 500–501.; 2. ANNALES DE BURTON 290–293.; 3. ANNALES DE THEOKESBERIA 145.; 4. ANNALES DE OSENEIA 100–101.; 5. ANNALES DE WAVERLEIA 344.; 6. ANNALES S. BENIGNI DIVIONENSIS 50.; 7. BALDUINUS NINOVIENSIS 544.; 8. BAUDOUIN D’AVESNES (B) 169.; 9. BERNARDUS GUIDONIS 697.; 10. BREVISSIMUM CHRONICON 184.; 11. CHRONICA MINORITAE ERPHORDENSIS 200.; 12. CHRONICON NORMANNIAE 214.; 13. CHRONICON RYTHMICUM AUSTRIACUM 361.; 14. CHRONICON ROTOMAGENSE (B) 339.; 15. CHRONICON S. CATHARINAE 401–402.; 16. CHRONICON S. LAUDI ROTOMAGENSIS 395–396.; 17. CHRONICON TURONENSE ABBREVIATUM 196.; a kútfő megfelelő részletét ld. még: CHRONICON S. MARTINI TURONENSIS 476.; 18. CHRONICA UNIVERSALIS METTENSIS 522.; 19. CHRONICON VINDOCINENSE 177.; 20. CHRONIQUE ANONYME DES ROIS DE FRANCE 83.; 21. CHRONIQUE ANONYME FIN. EN 1380. 141.; 22. CHRONIQUE DE SAINT-MAGLOIRE 83.; 23. FLORES TEMPORUM 241.; 24. GAUFRIDUS DE COLLONE (A) 524–527.; 25. GIRARDUS AB AVERNIA 215.; 26. GRANDES CHRONIQUES (B) 115–116.; 27. GUILLAUME GUIART 191–192.; 28. GUILLELMUS DE NANGIACO (CHRON. LAT.) I. 207–208., 435–436.; 29. GUILLELMUS DE NANGIACO (GL) 382–383.; 30. JEAN FROISSART 98.; 31. JOHANNES DE COLUMNA 123–124.; 32. JOHANNES LONGUS 846.; 33. JOHANNES DE TAYSTER 589.; 34. JOHANNES VITODORANUS 18.; 35. LE LIVRE DES FAITS DE SAINT LOUIS 51^v–53^r; 36. MARINUS SANUTUS 219.; 37. MATHEUS PARISIENSIS 246–254.; 38. PASSAGES D’OUTREMER 241^v–242^r; 39. PRIMATUS (JEAN DU VIGNAY) 8–10.; 40. RICHERUS SENONENSIS 310–311.; 41. ROGERUS BACO I. 401–402.; 42. SALIMBENE DE ADAM 444–445.; 43. THOMAS WYKES 100.; 44. THOMAS CANTIMPRATANUS 140–141. A lista minden bizonyal bővíthető.

⁹⁰⁴ GÁBRIEL 1941. 5.: 6. jegyz.

⁹⁰⁵ MATHEUS PARISIENSIS 246–254.

Mariscóhoz (Adam Marsh) és más oxfordi rendtársaihoz írott levele.⁹⁰⁶ Ezen kútfők sorát kiegészíthetjük még Guillelmus de Nangiacó (Guillaume de Nangis, Nangis-i Vilmos) tudósításaival⁹⁰⁷ és a *Grandes Chroniques de France* (Franciaország nagy krónikája) megfelelő szöveghelyével:⁹⁰⁸ ezen bőbeszédű források információihoz a szakirodalom megfigyelése szerint a további kútfők apró kiegészítéseket tesznek csupán hozzá.⁹⁰⁹

A forrásanyag minuciózus tanulmányozása révén, ahogyan mindebből következhetne, talán nem kapunk túlságosan bonyolult filológiai rendszert; megítélésem szerint azonban mégsem teljesen érdektelen a kútfők viszonylag hosszú során – elsősorban a pásztorkeresztes mesterrel kapcsolatos hagyományt görcső alá véve – újfent végigtekintenünk. A szakirodalom az egyes beszámolók forrásértékét kevéssé tette mindeddig mérlegre: az eseményeket tárgyaló munkák többnyire a krónikákból kihámozható adatokat – lényegében azokat az adalékokat, amelyek Matheus Parisiensis részletgazdagsága miatt elsődleges forrásként kezelt tudósításának információival szemben többletet képeznek – egymás mellé illesztve konstruáltak eseménytörténetet. Ha tényként fogadjuk is el, hogy a *pásztorok* megfordultak Orléans-ban avagy Bourges-ban, szabad-e vajon ugyanígy kezelnünk a mozgalommal és a népi keresztes vezető személyével kapcsolatos híreiket?

*

Mit mondhatunk tehát el arról a forrásbázisról, amelyet a pásztorkeresztes mester esetleges magyarországi származása és a személyéről megtudható egyéb információk kapcsán vallatóra foghatunk?

Az elemzésbe bevont szövegek narratív kútfők. Megtalálhatjuk közöttük úgy a Saint-Denis apátságához kapcsolható dinasztikus történetírás termékeit (Primatus és Guillelmus de Nangiacó történeti munkái, valamint a *Grandes Chroniques de France*),⁹¹⁰ mint az elbeszélésükben Krisztus születésétől a saját koruk jeles történéseiig elérkező kompilatív világkrónikákat (a Svábföldön összeállított *Flores temporum*),⁹¹¹ de szerepel forrásaink között brit kolostori évkönyv (*Annales de Waverleia*)⁹¹² és a Loire völgyében lejegyzett *gesta episcoporum* (*Actus pontificum Cenomannis*) is.⁹¹³ Eltérő műfaji sajátosságai miatt kiemelendő ebből a korpuszból egyrészt a párizsi ferences Adamus de Mariscóhoz címzett levele, amelyet – lévén, hogy szövegét a Burtoni Évkönyv (*Annales monasterii Burtonensis*) tartotta fenn – az episztola műfaj ellenére is különösebb

⁹⁰⁶ ANNALES DE BURTON 290–293.

⁹⁰⁷ GUILLELMUS DE NANGIACO (CHRON. LAT.) I. 207–208., 435–436.; GUILLELMUS DE NANGIACO (GL) 382–383.

⁹⁰⁸ GRANDES CHRONIQUES (B) 115–116.

⁹⁰⁹ COHN 1993. 344.

⁹¹⁰ PRIMATUS (JEAN DU VIGNAY) 8–10.; GUILLELMUS DE NANGIACO (CHRON. LAT.) I. 207–208., 435–436.; GUILLELMUS DE NANGIACO (GL) 382–383.; GRANDES CHRONIQUES (B) 115–116.

⁹¹¹ FLORES TEMPORUM 241.

⁹¹² ANNALES DE WAVERLEIA 344.

⁹¹³ ACTUS PONT. CENOMANNIS 500–501.

magyarázkodás nélkül tárgyalhatunk az elbeszélő kútfők sorában,⁹¹⁴ másrészt két teológiai–filozófiai jellegű munka: Thomas Cantimpratanus (Thomas de Cantimpré) *exemplumgyűjteménye*⁹¹⁵ és Rogerus Baco (Roger Bacon) *Opus maiusa* (Nagy mű).⁹¹⁶ Az oxfordiakhoz szóló levél szemtanú vallomása a franciaországi eseményekről, s ennek megfelelően megkerülhetetlen forrása az 1251. esztendő pásztorkeresztes mozgalmának. Thomas Cantimpratanus összeállításának vonatkozó részletét – amely újabb adalékkal nem gazdagítja a krónikákból és évkönyvekből származó ismereteinket – azért tartottam meg műfaja dacára a történeti munkák alkotta korpuszban, mivel szűkszavú híradásával, a világkrónikák tömör feljegyzéseivel hasonlóan, azt illusztrálja, mennyire köztudomásúnak számíthatott saját korában a napjainkban már csekély figyelemre méltott „keresztes hadjárat”. Rogerus Baco leírása – a párizsi események nagy hatással voltak rá – kiválóan mutatja, milyen karizmatikus egyéniségként tekintettek a korban a pásztorkeresztes mesterre, és milyen mitikus köd övezte azt a mozgalmat, amelynek vezetőit a tatárokkal és a szaracénokkal kapcsolatban álló mágusoknak tartották.⁹¹⁷

Korábban utaltam már rá, hogy az általam feldolgozott tudósítások jelentős része kortárs (vagy legalábbis az események után néhány évtizeddel keletkezett) beszámoló. Találunk példát kései említésre is – így a népi mozgalmak témáját érintve egyetlen megjegyzés erejéig megemlékezik a pásztorkeresztesekről a százéves háború krónikása, Jean Froissart⁹¹⁸ –, ám sok olyan híradás maradt ránk, amelyet valamikor a 13. század második felében jegyeztek le. Ha ez a tradíció tovább is hagyományozódott kései szövegekbe, ezek elszórtan tartottak csupán fenn olyan adatokat, amelyek a kortárs vagy közel kortárs forrásokban ne lennének fellelhetőek. A korábbi hagyományról tanúskodó kútfők sorából ki kell emelnem Jean de Vignay 14. századi munkáját, amely jelentőségét annak köszönheti, hogy népnyelvre ültette át – igaz, kivonatossan – a saint-denis-i Primatus (Primat) napjainkra elveszett latin nyelvű krónikáját, annak másutt nem olvasható információit is megőrizve számunkra.⁹¹⁹

A források területi megoszlását tekintve rögvést leszögezhetjük, hogy a történések – nem meglepő módon – elsősorban francia területen tartottak érdeklődésre számot. A pásztorkeresztes mozgalom a Szent Lajos palesztinai fogsága alatti Franciaország jelentős eseménye volt, amelyről a monarchia hivatalos történetírásaként (vagy annak előzményeként) számon tartható île-de-france-i hagyomány (Primatus, Guillelmus de Nangiaco) is megemlékezett.⁹²⁰ Megszaporodni látszanak feljegyzéseink azokon a vidékeken is, ahol a pásztorkeresztesek megfordultak: szólnak róluk a

⁹¹⁴ ANNALES DE BURTON 290–293.

⁹¹⁵ THOMAS CANTIMPRATANUS 140–141.

⁹¹⁶ ROGERUS BACO I. 401–402.

⁹¹⁷ POWER 2013. 43–44.

⁹¹⁸ JEAN FROISSART 98.

⁹¹⁹ PRIMATUS (JEAN DU VIGNAY) 8–10.; BROSIEN 1879. 439–462.

⁹²⁰ PRIMATUS (JEAN DU VIGNAY) 8–10.; GUILLELMUS DE NANGIACO (CHRON. LAT.) I. 207–208., 435–436.; GUILLELMUS DE NANGIACO (GL) 382–383. A monarchia hivatalos történetírásáról összefoglalóan ld. CSERNUS 1999. 50–52.

Loire völgyében, az Orléans-tól nem messze fekvő Le Mans-ban (*Actus pontificum Cenomannis*)⁹²¹ vagy Tours-ban (a *Chronicon Turonense abbreviatum continuatiója*),⁹²² de kapunk hírt felőlük a normandiai Rouenből (*Chronicon Rotomagensis*, *Chronicon sancti Laudi Rotomagensis*, *Chronicon sanctae Catherinae de Monte Rotomagi*) is.⁹²³ Más típusú forrásból, a roueni érsek vizitációs jegyzőkönyvéből is tudjuk, hogy a *pásztorok* megzavarták az utóbbi városban tartott zsinatot.⁹²⁴ Az eretnekek közül néhányan Nagy-Britanniába is eljutottak,⁹²⁵ és a keresztesek története – talán ebből az okból kifolyólag, talán pedig az élénk angol–francia kapcsolatoknak köszönhetően – a szigetország tradíciójába is beszivárgott: itt tartotta fenn a párizsi szerzetesnek az oxfordiakhoz címzett levelét egy kolostori évkönyv (*Annales monasterii Burtonensis*),⁹²⁶ és itt született meg Matheus Parisiensis tollán az események legrészletesebb krónikája.⁹²⁷ Tudnak a mozgalomról, bár annak kevésbé értékes forrásaiként tarthatóak számon, a jobban tájékozott birodalmi források (*Chronica minor auctore Minoritae Erphordensis*, *Chronicon Rythmicum Austriacum*) is,⁹²⁸ a német és itáliai – utóbbira példaként Marinus Sanutus Torsellus (Marino Sanuto Torsello) *Liber secretorum*-át és Salimbene de Adam (Salimbene da Parma) krónikáját⁹²⁹ hozhatjuk – régióknál távolabbi területek hírányagába azonban az események nem kerültek be.

Jelen kérdésfeltevés szempontjából csekély jelentőséggel bír, ám megjegyezhetjük: kútfőink javarészt latin nyelvű beszámolók, a 13–14. század fordulójáról származó források között azonban nem egy példa akad már vulgáris nyelvű szövegre is. A Baudouin d’Avesnes-nek tulajdonított francia nyelvű történeti munka⁹³⁰ vagy Guillelmus de Nangiaco eredetileg latin Szent Lajos-életrajzának francia szövegezése⁹³¹ jelzik a népnyelvű történeti munkák iránti növekvő igényt.⁹³²

Érdekesebb számunkra a korpusz szövegeinek belső filológiai viszonyrendszere. A medievisztika a Párizsból az oxfordiakhoz írott levelet,⁹³³ Matheus Parisiensis *Chronica maior*-ját,⁹³⁴ valamint Guillelmus de Nangiaco feljegyzéseit⁹³⁵ és a *Grandes Chroniques de France*-ot⁹³⁶ tartja a történések legjelentősebb forrásaiként számon. Az első két kútfő minden

⁹²¹ ACTUS PONT. CENOMANNIS 500–501.

⁹²² CHRONICON TURONENSE ABBREVIATUM 196.

⁹²³ CHRONICON ROTOMAGENSE (B) 339.; CHRONICON S. CATHARINAE 401–402.; CHRONICON S. LAUDI ROTOMAGENSIS 395–396.

⁹²⁴ REGISTRUM VISITATIONUM ROTHOMAGENSE 112.

⁹²⁵ Erről ugyancsak kapunk hírt olyan kútfőből, amely nem krónikás feljegyzés: CLOSE ROLLS 549.

⁹²⁶ ANNALES DE BURTON 290–293.

⁹²⁷ MATHEUS PARISIENSIS 246–254.

⁹²⁸ CHRONICA MINORITAE ERPHORDENSIS 200.; CHRONICON RYTHMICUM AUSTRIACUM 361.

⁹²⁹ MARINUS SANUTUS 219.; SALIMBENE DE ADAM 444–445.

⁹³⁰ BAUDOUIN D’AVESNES 169.

⁹³¹ GUILLELMUS DE NANGIACO (GL) 382–383.

⁹³² A népnyelvű történetírás születéséről ld. CSERNUS 1999. 15–33.

⁹³³ ANNALES DE BURTON 290–293.

⁹³⁴ MATHEUS PARISIENSIS 246–254.

⁹³⁵ GUILLELMUS DE NANGIACO (CHRON. LAT.) I, 207–208., 435–436.; GUILLELMUS DE NANGIACO (GL) 382–383.

⁹³⁶ GRANDES CHRONIQUES (B) 115–116.

kétséget kizáróan első kézből származó tudósítás: a párizsi szerzetes maga is tanúja lehetett annak, amikor a *pásztorok* nagy létszámú serege a városba megérkezett, Matheus pedig maga mondja el, hogy egy bizonyos sherborne-i szerzetestől szerezte értesüléseit: a *pásztorok* fogságát megjárta barát – kiszabadulván – a király jelenlétében és a történetíró füle hallatára adta elő a franciaországi eseményeket.⁹³⁷ Bár a párizsi ferences beszámolóját a Burtoni Évkönyv tanúsága szerint alkalmasint Oxfordon kívül is olvashatták, lényegében sem a levél, sem pedig a *Chronica maiora* hatása⁹³⁸ nem fedezhető fel egyéb angliai feljegyzéseken vagy a francia történeti munkákon.

Tulajdoníthatunk-e nagyobb szerepet a szöveghagyomány alakulásában a saint-denis-i tradíciónak? Az események után néhány évtizeddel működő Guillelmus de Nangiacó két variánsban is megőrzött beszámolójára a későbbiekben visszatérek még, most mindössze röviden vázolom az információáramlás útját. Guillelmus a pástorkeresztesekről szóló híradásának egyik változatát az ugyancsak a saint-denis-i apátságban alkotó Primatus mára elveszett latin nyelvű textusából vette át: hogy ez így történhetett, azt igazolja Jean de Vignay Primatus munkájából készített francia nyelvű fordítása, amely maga is kivonatosan, ám Guillelmus beszámolójánál részletesebben adja elő az 1251. évi történéseket. Az île-de-france-i hagyomány kapcsán elengedhetetlen szólnunk a *Grandes Chroniques de France*-ről: a népnyelven összeállított nemzeti krónika – bár abba Guillelmus de Nangiacó történeti munkái is beépültek – elődjénél jóval bővebb szövegezésben, annak adataitól több ponton is eltérve beszél el a pástorkeresztesek históriáját.⁹³⁹

A témához vonható legtöbb híradás ugyanakkor rövid, néhány mondatos krónikapasszus csupán: bár a hosszabb tudósítások bizonyos elemei ezekben a beszámolóknak is rendre feltűnnek – ilyen például a mester bourges-i halála vagy az orléans-i véres események –, a területileg is elszórtan keletkezett, az egyéb szövegeinkből megismerhető adatokat néha egy-egy további apró részlettel is gazdagító kútfők a legtöbb esetben nehezen állíthatóak egymással egyértelmű filológiai kapcsolatba. Kivételek akadnak természetesen. Nem meglepő, hogy egyezéseket tapasztalunk a

⁹³⁷ *Dominus Thomas, natione Neuster, monachus de Syreburne, vir quidem discretus et facundus, et ad ardua negotia regis peragenda in transmarinis partes tunc temporis destinatus, captus est a pastoribus de quibus sermo prae habetur, et per octo dies retentus. Et quia noluit eorum commentis obsecundare, baculatus est gravissime; sed de nocte vix evadens, ad regem apud Wintoniam pervenit, et haec omnia et plura de eorum praestigiis ipsi regi, audiente ipso qui haec scripsit, seriatim enarravit.* – MATHEUS PARISIENSIS 253–254. A részlethez ld. még VAUGHAN 1958. 4., 16.

⁹³⁸ Matheus Parisiensis hatásáról ld. VAUGHAN 1958. 152–154. A *Chronica maiora* – ellentétben Matheus egy másik munkájával, a *Flores historiarum*mal – nem gyakorolt a korban túlságosan nagy hatást: a 13. századi szerző részletgazdag történeti feljegyzéseit a késő középkorban alig ismerték St. Albans monostorán kívül. Bár a krónikát kétségkívül forgatta mind Bury St. Edmunds krónikása, Johannes de Tayster (John Taxter), mind pedig az osneyi történetíró, Thomas Wykes, a pástorkeresztesekről náluk olvasható beszámolók Matheus színes előadásának egyik kifejezett specifikumát sem őrizték meg. Thomas Wykes vagy az Osneyi Évkönyvek (THOMAS WYKES 100., ANNALES DE OSENEIA 100–101.) kevés konkrétumot adnak a népi kereszties mozgalom vonatkozásában: ezeket az információkat nem kellett feltétlenül a *Chronica maior*ából kölcsönözniük. Johannes de Tayster rövid tudósításának különös értékét az adja, hogy a pontos napot is tudni véli, amikor az orléans-i véres eseményekre, valamint a mester halálára sor került (JOHANNES DE TAYSTER 589.; DICKSON 1988. 253.): hasonló kronológiai adatokat Matheusnál nem olvashatunk.

⁹³⁹ PRIMATUS (JEAN DU VIGNAY) 8–10.; GUILLELMUS DE NANGIACO (CHRON. LAT.) I. 207–208., 435–436.; GUILLELMUS DE NANGIACO (GL) 382–383.; GRANDES CHRONIQUES (B) 115–116. A saint-denis-i tradícióról ld. SPIEGEL 1978. 72–108.

birodalmi krónikák leírásaiban,⁹⁴⁰ de találunk azonos fordulatot Richerius Senonensis (Richer de Senones) és Salimbene de Adam elbeszéléseiben is.⁹⁴¹ Kimutathatóak a szöveghagyományban az île-de-france-i tradíciónak, a dinasztikus történetírás hatásának a nyomai is. A 14. században az uralkodó dinasztia históriáját IV. (Szép) Fülöp (1285–1314) számára versbe (*La branche des royaus lingnages*) szedő Guillaume Guiart alighanem akkor is a saint-denis-i krónikákból tájékozódhatott, amikor említést tett – igaz, mindössze igen röviden – a pástorkeresztesekről,⁹⁴² de felfedezhetjük Guillelmus de Nangiaco elbeszélésének hatását más kútfő esetében is.⁹⁴³ A fentebb említett 15. századi krónikás, Sébastien Mamerot előtt a történetnek a *Grandes Chroniques*-ban olvasható variánsa feküdt.⁹⁴⁴

Nem ítélem azonban úgy, hogy a francia területeken keletkezett beszámolók javarészt a saint-denis-i tradícióra – Primatus vagy Guillelmus de Nangiaco híradására – lennének visszavezethetőek. Ha a központi területek történetírása hatással volt is más vidékek feljegyzéseire, a pástorkeresztesek a korban oly mértékű érdeklődés középpontjába kerültek – róluk még versek⁹⁴⁵ is íródtak –, hogy a minden bizonnyal szóbeszéd tárgyát is képező eseményekről számos, egymástól részben vagy egészben független feljegyzés született. Tours-ban (*Chronicon Turonense abbreviatum*)⁹⁴⁶ vagy Limoges-ban (*Brevissimum chronicon*)⁹⁴⁷ egyértelműen helyi hírt rögzít a krónikás, amikor említést tesz arról, hogy az eretnekek a városon áthaladtak.

*

A mozgalom élén álló személlyel nem foglalkozik valamennyi kútfő: a továbbiakban csupán azon híradások vizsgálatára szorítkozom, amelyek a mesterrel kapcsolatban adalékot szolgáltatnak. Elsőként is meg kell jegyeznem, hogy a források egy része a *pásztorok* több vezetőjéről is tud. Matheus Parisiensisnél – bár a *Chronica maiora* a magyarországi mestert kétségkívül első helyen szerepelteti – két másik mágusról is olvashatunk,⁹⁴⁸ de akad egyéb kútfő is, amely a *magistereket* hasonlóképpen többes számban említi.⁹⁴⁹ Előre kell továbbá bocsátanom, hogy – bár Gábrriel Asztrik írásában Magyarországi Jakabról beszél⁹⁵⁰ – a mozgalom vezetőjének neve nem szerepel azokban a forrásokban, amelyek őt magyarországi származásúnak tudják. Hogy az egyes szövegekben valóban Jakab néven feltűnő személy azonos lehet azzal a mágussal, akit Matheus

⁹⁴⁰ CHRONICA MINORITAE ERPHORDENSIS 200.; vö. FLORES TEMPORUM 241.; JOHANNES VITODORANUS 18.

⁹⁴¹ RICHERUS SENONENSIS 310–311.; SALIMBENE DE ADAM 444–445.

⁹⁴² GUILLAUME GUIART 191–192.; SHF III. 190–191. (2848. sz.).

⁹⁴³ PL. CHRONICON S. LAUDI ROTOMAGENSIS 395–396.

⁹⁴⁴ PASSAGES D’OUTREMER 241^v–242^f.

⁹⁴⁵ *M. semel et bis C simul L. I. iungere disce / Duxit pastorum seua medela chorum* – GAUFRIDUS DE COLLONE (A) 526.; Vö. CHRONICON VINDOCINENSE 177.

⁹⁴⁶ CHRONICON TURONENSE ABBREVIATUM 196.

⁹⁴⁷ BREVISSIMUM CHRONICON 184.

⁹⁴⁸ MATHEUS PARISIENSIS 252–253.

⁹⁴⁹ *Inter quos erant quidam qui se magistros vocabant* – GUILLELMUS DE NANGIACO (GL) 382.; *Inter quos erant qui se magistros vocabant, quibus ceteri obediebant (...)* – BERNARDI GUIDONIS FCh 697.

⁹⁵⁰ GÁBRIEL 1941.

Parisiensis oly részletesen mutat be,⁹⁵¹ azt az a tény is igazolhatja, hogy forrásaink megölését – ahogyan a *magister de Hungariáé*t is – Bourges-ba teszik. Tekintsük most át, mit közölnek beszámolóink arról a mesterről, akit a mozgalom első számú vezetőjeként tarthatunk számon!

Az alább tárgyalandó, a pástorkeresztes mesterrel kapcsolatban fellelhető lényegesebb adalékokat, valamint az egyes információkat fenntartó kútfőket célszerűnek vélem előzetesen táblázatos formában is összegezni:

A magyarországi mesterrel kapcsolatos fontosabb információk felbukkanása a forrásokban

	Származás (<i>de Hungaria</i>)	Név	Ciszterci apostata	Műveltség	Fizikai jellemzők
<i>Acta episcoporum Cenomannis</i>	+				
<i>Chronica minor Minoritae Erphordensis</i>		+ (Jacobus)	+	+	
<i>Chronicon sancti Laudi Rotomagensis</i>	+				
<i>Chronicon Turonense abbreviatum</i>		+ (Jacobinus)			
<i>Chronique anonyme des rois de France finissant en 1286</i>		+ (Rogier)			
<i>Chronique anonyme finissant M.CCC.LXXX.</i>	+				
<i>Flores temporum</i>		+ (Jacobus)	+	+	
<i>Grandes Chroniques de France</i>	+				+
Guillaume Guiart	+				
Guillelmus de Nangiac: <i>Chron. Lat.</i>	+				
Guillelmus de Nangiac: <i>Gesta Ludovici regis</i>	+				
Johannes Vitodoranus		+ (Jacobus)	+	+	
Matheus Parisiensis	+			+	+
Primatus (Jean de Vignay)	+				

Kezdjük most vizsgálódásainkat azokkal a forrásokkal, amelyek a *magyarországi mester* szintagmát tartalmazzák! Matheus Parisiensis már több ízben idézett *Chronica maior*ája mellett megjelenik a francia monarchia központi területeinek történetírásában: Jean de Vignay Primatus-fordításában, Guillelmus de Nangiac világkrónikájában és Szent Lajos-életrajzában, valamint a *Grandes Chroniques de France*-ban. Az egyéb dinasztiatörténetek sorában Guillaume Guiart versbe szedett munkájában (*La branche des royaus lignages*) és egy, a 15. században összeállított, elbeszélésében az 1380. évig terjedő krónikában olvashatunk a mester magyarországi származásáról. Ismerték a hagyományt Île-de-France-on kívül is, ahogyan azt a roueni Szent Laudus-egyház krónikája (*Chronicon sancti Laudi Rotomagensis*) és a Le Mans-i püspökök

⁹⁵¹ MATHEUS PARISIENSIS 246–247.

cselekedeteit elbeszélő történeti munka (*Actus pontificum Cenomannis*) tanúsítja.⁹⁵² Elfogadva azt, hogy a *Chronica maiora* bő lélegzetű tudósítása a franciaországi hagyomány alakulására aligha hathatott, még akkor is két különböző, a *magister de Hungaria* kitételt tartalmazó tradícióval kellene számolnunk, ha valamennyi szárazföldi kútfő egyetlen île-de-france-i hagyományra lenne visszavezethető. Valóban így van-e azonban?

Korábban részben érintettem már a monarchia hivatalos történetírásához tartozó szövegek viszonyát: a problémánál érdemes most újfent egy pillanatra elidőznünk. A fentebb említett Primatus és Guillelmus de Nangiacó neveit a medievisztika a saint-denis-i nemzeti krónika kapcsán idézi gyakorta. A Capetingek temetkezési helyéül is szolgáló apátságot a 12. század első felétől tarthatjuk a dinasztikus történetírás jelentős műhelyeként számon: a VI. Lajos (1108–1137) életrajzát elkészítő Sugerius (Suger) apát hatásával is magyarázható, hogy az akkor már jelentős könyvtárral bíró bencés központban számos kompiláció és uralkodó-életrajz született. A 13. század második felétől arra is megfogalmazódott az igény, hogy a frankok, majd franciák történetét elbeszélő, az egyes időszakokból fennmaradt krónikákat egybefűző latin nyelvű szintézisek immáron népnyelven is olvashatóak legyenek. Feltehetőleg IX. (Szent) Lajos bízta meg Primatust az első vulgáris nyelvű összeállítás elkészítésével: egy miniatúra tanúságtétele szerint a szerzetes 1274-ben maga nyújtotta át apátja, Pierre de Vendôme jelenlétében az ún. *Roman des rois*-t az akkori uralkodónak, III. (Merész) Fülöpnek (1270–1285). A *Grandes Chroniques de France* folyamatosan bővülő korpuszába a 13. század végén alkotó Guillelmus de Nangiacó művei – a *Gesta Ludovici regis IX* (IX. Lajos cselekedetei) és a világkrónika bizonyos fejezetei – ugyancsak bekerültek.⁹⁵³

Az elsőként említett Primatusról tudjuk, hogy latin nyelven is készített krónikát, ennek szövege azonban nem maradt ránk. Az elbeszélésében nagy valószínűség szerint az 1275. esztendőig előrehaladó munkát, ahogyan azt fentebb említettem, csupán Jean de Vignay francia fordításában ismerhetjük. A 14. század első felében alkotó kompilátor Vincentius Bellocensis (Vincent de Beauvais, Beauvais-i Vince) *Speculum historiale*-jának (Történeti tükör) és a szóban forgó saint-denis-i krónikának a felhasználásával állította össze művét oly módon, hogy az 1250. évtől utóbbinak a textusára támaszkodott. Primatust, aki talán Gilo Remensisnek (Gilon de Reims) az 1248. évnél megszakadó elbeszélését folytatva fűzi tovább a Szent Lajos alatt történeteket, a pástorkeresztes mozgalom időszakára önálló forrásként értékelhetjük.⁹⁵⁴ Úgy vélem azonban, hogy a krónika feltehető keletkezési ideje előtt közel két évtizeddel történt események – igen színes – elbeszélésekor a történetíró aligha csupán személyes emlékeire támaszkodott.

Régóta igazoltnak tekinthetjük a Sugerius apát mellett a saint-denis-i történetírás legmeghatározóbb alakjaként számon tartott Guillelmus de Nangiacó Szent Lajos-életrajzában és

⁹⁵² A forrásokat összegyűjti OSWALD HOLDER-EGGER is, ld. SALIMBENE DE ADAM 444.: 7. jegyz.

⁹⁵³ SPIEGEL 1978. 11–37., 44–52., 72–108., GUENÉE 1986. 189–196.; GUYOT-BACHY–MOEGLIN 2005.

⁹⁵⁴ SPIEGEL 1978. 83–84., 86–87., 89–92.

Primatus krónikájának szövegösszefüggéseit. Utóbbi munkát – korábbi redakcióban, mint ahogyan az Jean de Vignay elé kerülhetett – a szerzetes kétségkívül felhasználta. Guillelmus – aki III. és IV. Fülöp korára nézve, az uralkodók kortársa lévén, elsőrangú forrás – az először megírt *Gesta Ludovici regis*ben korábbi beszámolókra támaszkodott. Prológusában maga is elmondja, hogy a király gyóntatójának, Galfredus de Bello Locónak (Gaufridus de Bello Loco, Geoffroy de Beaulieu) a *vitéz*ára, valamint Gilo Remensis krónikájára (önálló adatai vannak viszont az 1277. évet követően, ahol forrásai elbeszélésükben megszakadtak). Annak, hogy Primatust – a Vignay fordításában ránk maradt francia textus és a Guillelmus-féle elbeszélés nyilvánvaló egyezései dacára – mégsem nevezi meg kútfőinek sorában, elfogadható magyarázatát kaphatjuk, ha feltesszük, hogy a saint-denis-i történetíró erre a krónikára esetleg Gilo *continuatió*jaként tekinthetett.⁹⁵⁵ Ami mármost a pásztorkeresztes hadjárat elbeszélését illeti, ezen a ponton – ahogyan azt a két szöveg részletes elemzését nyújtó Hermann Brosien is kiemelte – Guillelmus furcsa módon nem követi elődje sok helyütt szó szerint is átvett előadását, ám a mester magyarországi származására vonatkozó híradást ebben a textusban is felleljük.⁹⁵⁶

Az uralkodó-életrajzok mellett Guillelmus tollából ránk maradt egy, a királyok történetét a frank nép mitikus trójai eredetétől kezdve bemutató rövidebb krónika (*Chronique abrégée*) is: a *continuatió*i révén az 1384. évig előrehaladó munka azonban, amely azzal a céllal készült, hogy a saint-denis-i sírokhoz zarándoklók kíváncsiságát kielégítse,⁹⁵⁷ témánk szempontjából jelentőséggel nem bír. Annál érdekesebb számunkra a szerző a korban igen nagy népszerűségnek örvendő, a 14. század folyamán több ízben is folytatott világkrónikája:⁹⁵⁸ a páasztorkeresztesekről szóló passzust ennek különböző *manuscriptum*aiban két eltérő szövegezésben találjuk meg. Találkozhatunk egyfelől a történettel ugyanabban a variánsban, amelyben az a *Gesta Ludovici regis*ben olvasható,⁹⁵⁹ másfelől pedig egy olyan előadásban is, amely – a Vignay-féle elbeszéléssel mutatott szoros párhuzam alapján – immáron Primatus elveszett szövegét látszik követni.⁹⁶⁰ Ahogyan azt a krónika kiadója, Hercule Géraud is megjegyezte, a korábbi redakciónak az előbbi – vagyis a Szent Lajos-életrajzának megfelelő textus – tekinthető.⁹⁶¹

Az elmondottakat összegezve megállapíthatjuk tehát, hogy Guillelmus de Nangiaco az 1251. évi népi keresztes vállalkozás történetét két variánsban ismerte: ezek közül az egyik – az a história, amely világkrónikájának csupán egy későbbi redakciójában bukkan fel – minden kétséget

⁹⁵⁵ BROSIEN 1879. 439–462.; SPIEGEL 1978. 90–91., 98–103.

⁹⁵⁶ GUILLELMUS DE NANGIACO (GL) 382–383.; PRIMATUS (JEAN DU VIGNAY) 8–10.; BROSIEN 1879. 447.

⁹⁵⁷ SPIEGEL 1978. 103–105.

⁹⁵⁸ SPIEGEL 1978. 105–108.

⁹⁵⁹ GUILLELMUS DE NANGIACO (CHRON. LAT.) I. 207–208.

⁹⁶⁰ GUILLELMUS DE NANGIACO (CHRON. LAT.) I. 435–436.

⁹⁶¹ Ld. GUILLELMUS DE NANGIACO (CHRON. LAT.) I. 207–208.: 4. jegyz. A későbbi redakció szövegét követi az a 15. században összeállított Szent Lajos-életrajz is (LE LIVRE DES FAITS DE SAINT LOUIS 51^v–53^r), amely ugyancsak szót ejt a magyarországi mesterről. Az illuminált *manuscriptum* Charles de Bourbon bíboros (1434–1488) megrendelésére készült, és az 1297-ben szentté avatott uralkodó cselekedeteit és csodáit tartalmazza francia nyelven: a *vita* Guillelmus de Nangiaco és Guillelmus de Sancto Patusio (Guillaume de Saint-Pathus) elbeszélésein alapul. Ld. HOOVER [2012]. 1., 10–13.

kizáróan Primatus latin nyelvű művéből származik. Mit tarthatunk mármost a történetnek a Guillelmus tollán felbukkanó korábbi variánsáról? A III. és IV. Fülöp uralkodását kortársként szemlélő saint-denis-i szerzőnek a IX. Lajos szentföldi fogsága alatti eseményekre nézve egy, a Primatus-féle szövegtől eltérő, előttünk ismeretlen forrással (a Guillelmus által kétségkívül felhasznált Gilo Remensis a *pásztorok* vonatkozásában nem szolgáltat adalékot) is rendelkeznie kellett. Bár a *Vita Ludovici regis* megírásakor Primatus krónikájára is támaszkodott, a pástorkeresztesekről szólva, úgy tűnik, egyéb kútfőt vélt célszerűbbnek követni – hogy aztán később összeállított világkrónikájának egy újabb fogalmazatában mégis saint-denis-i történetíró elődjének szövegezéséhez térjen majd vissza. Mivel Guillelmus korábban lejegyzett elbeszélésének forrásával kapcsolatban közelebbit nem sikerült megállapítanom, az a lehetőség sem zárható ki, hogy a megfelelő passzusba – a két előadás szemlátomást különbözik, ám azok az azonos szüzsé miatt főbb momentumaikban mégiscsak megegyeznek – Primatus előadásából is kerültek át motívumok. Valószínűbbnek látom azonban, hogy a *magister de Hungaria* kitétel Guillelmus mindkét forrásában – tehát két egymástól független tradícióban – is szerepelt.⁹⁶²

Lépünk tovább, és nézzük meg, mit olvashatunk pástorkeresztesekről a *Grandes Chroniques* francia nyelvű textusában! Bár a királyok történetét immár népnyelven egybefűző és folyamatosan bővülő kompilációba – amely fordításban tartalmazta úgy Eginhardus (Einhard) *Vita Karoli Magniját* (Nagy Károly élete) vagy az ún. Astronomus Jámbor Lajos-életrajzát, mint Sugerius apát művét és Rigordus II. Fülöp koráról (1180–1223) adott leírását – Primatus fogalmazatában kerülhetett eredetileg be Szent Lajos históriája. Ezt az elbeszélést hamar felváltotta annak a Guillelmus de Nangiacónak a *Gesta Ludovicje*, akinek azután III. Fülöp-életrajza és – az 1285 utáni időszak vonatkozásában – világkrónikája is részét képezte a krónikatörzsnek.⁹⁶³ Azt várnánk tehát, hogy a *Grandes Chroniques* anyagában a Guillelmus-féle előadás korai variánsát olvashatjuk francia nyelvre átültetve: ehelyett azonban egy annál jóval színesebb elbeszélést kapunk a pástorkeresztesekről, amellyel kapcsolatban a szövegkiadás is annyit jegyez csupán meg, hogy bővebb, mint a *Gesta Ludovici* beszámolója.⁹⁶⁴ A népi hadjárat históriája mesés színezetet ölt: ahogyan Matheus Parisiensisnél is, a történet azzal indul, hogy a későbbi pástorkeresztes mestert – egy mágust – a babilóni szultán bízta meg a franciaországi toborzással.⁹⁶⁵ Bár tartalmi párhuzam másutt is mutatkozik az 1251. évi történések egyéb forrásaival, határozottan nem állíthatjuk, hogy egyik vagy másik általunk ismert kútfő lehetne a *Grandes Chroniques* megfelelő *caputjának* forrása. Gyanakodhatunk arra is, hogy – mivel a 13. századi tudósításokban *mirabile prodigium*ként⁹⁶⁶ emlegették a történeteket – egy, a mitikus elemek iránt különösen vonzódó krónikás duzzasztotta fel az elbeszélést oly módon, hogy az még inkább

⁹⁶² A kérdéshez ld. még Malcolm Barber megjegyzését: BARBER 1984. 19.: 8. jegyz.

⁹⁶³ SPIEGEL 1978. 117–120.

⁹⁶⁴ GRANDES CHRONIQUES (B) 115.: 1. jegyz.

⁹⁶⁵ MATHEUS PARISIENSIS 246.

⁹⁶⁶ GUILLELMUS DE NANGIACO (CHRON. LAT.) I. 435.; MATHEUS PARISIENSIS 246.

csodás színezetet öltön. Erre utalhatnak azok a momentumok, amelyek szerint a mester jártas volt a mágia művészetében (*savoit art magique*), és mielőtt Pikárdiában a gyermekek hadra gyűjtésére indult volna, valamiféle port vett elő, hogy azzal a Sátánnak, akitől küldetése számára a segítséget remélte, áldozzon (*prist une poudre qu'il portoit et la geta contremont en l'air parmi les champs, en nom de sacrifice qu'il fit au deable*).⁹⁶⁷ A *Grandes Chroniques* megőrzött azonban olyan konkrét adalékokat is, amelyek párhuzamát Guillelmus de Nangiacónál nem találjuk meg, ám fellelhetők egyéb kútfőkben: ilyen például az a fordulat, miszerint a *pásztorok* egy csoportja Dél-Franciaországba ment,⁹⁶⁸ vagy annak hagyománya, hogy a népi keresztesek vezetőit – így a saint-denis-i krónika szerint mesterüket is – felakasztották volna.⁹⁶⁹ Mindezek alapján úgy vélem, aligha arról lehet szó, hogy valamely 14. századi krónikás pusztán a fantáziájára támaszkodva színezte ki a *Gesta Ludovici* valamivel szikárabb elbeszélését. A legvalószínűbbnek azt látom, hogy a *Grandes Chroniques* szövegének összeállításakor Guillelmus Szent Lajos-életrajza mellett más 13. századi beszámolót (vagy beszámolókat) is elővettek, és a krónikás ennek (ezeknek) a felhasználásával – azt (azokat) alkalmasint néhány mesés megjegyzéssel is kiegészítve – jegyezhetette le a népnyelven ma olvasható történetet. Mi következik mindebből a *Grandes chroniques* azon megjegyzésére nézve, hogy a pásztorkeresztes vezető magát *mestre de Hongrie*-nak nevezte? Az a történet, miszerint a mágus éppen Blanka királyné kérdésére felelve mondja magyarországi mesternek magát,⁹⁷⁰ ebben a formába másutt nem olvasható: bár nem zárható ki, hogy a kifejezés Guillelmus előadásából került át a *Grandes chroniques*-ba, utóbbi textusa azon feltételezésünket erősítheti, miszerint a *de Hungaria* kitétel a 13. századi Franciaország több egymástól független tradíciójában is szerepelt.

A *magister de Hungaria* kifejezéssel kapcsolatban meg kell még vizsgálnunk két további, ugyancsak a saint-denis-i hagyományhoz vonható szerkesztést: egyfelől Guillaume Guiart verses elbeszélését, másfelől pedig azt a névtelen szerzőtől származó krónikát, amely a frankok történetét az 1380. esztendőig meséli el. A *La branche des royaus lingnages* (A királyi leszármazások családfája) címet viselő, a frank históriát II. Fülöp uralkodásától a saját koráig mintegy 21510 sorban rímbe szedő elbeszélésről – amelyet Guillaume Guiart 1304 és 1307 között Arrasban, majd pedig Párizsban fogalmazott – tudjuk, hiszen a szerző a prológusában maga is elárulja, hogy az a saint-denis-i hagyományból merít.⁹⁷¹ Egyáltalán nem csodálkozhatunk tehát azon, hogy a *mestre de Hongrie* kifejezéssel ebben a szövegben újfent találkozunk. Vegyük sorra, mit is árul el a népnyelven író krónikás–költő a pásztorkeresztesekkel kapcsolatban! Megtudhatjuk róluk, hogy (1) Szent Lajost (ti. az ő fogságát) megbosszulandó keltek hadra; (2) vezetőjüket magyarországi

⁹⁶⁷ GRANDES CHRONIQUES (B) 115.

⁹⁶⁸ GRANDES CHRONIQUES (B) 116. Vö. ACTUS PONT. CENOMANNIS 501.

⁹⁶⁹ GRANDES CHRONIQUES (B) 116. Vö. ACTUS PONT. CENOMANNIS 501.; ANNALES DE WAVERLEIA 344.; RICHERUS SENONENSIS 310–311.

⁹⁷⁰ GRANDES CHRONIQUES (B) 115.

⁹⁷¹ GUILLAUME GUIART 173.; WAILLY 1847.; MOLINIER 1903. 190–191. (2848. sz.).

mesternek mondták; (3) házasságokat kötöttek és egyéb elítélendő cselekedeteket hajtottak végre; (4) egyikük Párizsban püspöki ornátust öltve szentelt vizet; (5) Orléans-ban klerikusokat gyilkoltak le; (6) Bourges-nál azonban mesterüket megölték; (7) s ezt követően a *pásztorok* vezető nélkül maradt serege szétszóródott.⁹⁷² Az elbeszélés valamennyi eleme fellelhető mind Guillelmus de Nangiacónál – a (4) momentum kizárólag a korábbi, a *Gesta Ludovici regis*ben is olvasható krónikaverzióban –, mind a *Grandes Chroniques*-ban. Azt azonban, hogy a textust már ez utóbbi terjedelmesebb variánsában használta volna Guillaume Guiart, két okból sem hiszem. Egyfelől azért, mert ennek az elbeszélésnek a középkori krónikást rendszerint vonzó mesés elemei rendre hiányoznak a verses történetben, másfelől pedig azért, mert az (1), (2) és a (6) elemek esetében is inkább közelít Guillelmus de Nangiacó előadásaihoz a *La branche des royaus lingnages*, mint a *Grandes Chroniques*-hoz. Az (1) elemmel kapcsolatban hangsúlyoznunk kell, hogy amíg előbbi krónikák – ahogyan Guiart is – egyértelműen Szent Lajos megsegítésében jelölik meg a *pásztorok* eredeti vokációját, addig a *Grandes Chroniques* – a szavakat a szultán megbízására cselekedő és az egyszerű népet megtévesztő mester szájába adva – a király említése nélkül egyszerűen a Szentföldnek a keresztény nép ellenségeitől való megszabadításáról beszél. A (2) elem tekintetében kiemelhetjük, hogy Guiart-nál is általában nevezik a *pásztorok* vezetőjét magyarországi mesternek – és nem pedig Kasztíliai Blanka előtt mondja annak saját magát. A (6) elem esetében elmondhatjuk, hogy a verses történet tömör szövegéből is az olvasható inkább ki, miszerint a mester a bourges-iak kezétől leli halálát, s nem pedig akasztófán végzi (megjegyzem, a *Grandes Chroniques* szerint ennek Marseille-ben kellett már történnie). Guillaume Guiart tudósításának hátterében nem kell tehát a fentebb ismertetett hagyományoktól eltérő tradícióval számolnunk: beszámolóját minden bizonnyal Guillelmus de Nangiacó világkrónikájának korábbi redakciója (vagy a *Gesta Ludovici regis*) nyomán jegyezte le.

Hasonló megállapításra juthatunk, ha azt vizsgáljuk, hogyan szól a magyarországi mester vállalkozásáról az egyetlen *manuscriptum*ban fenntartott 15. századi krónika (*Chronique anonyme finissant en M.CCC.LXXX*), amelyről a kutatás alig tud valamit. A mindmáig csupán részleteiben kiadott forrás talán egyike lehetett azoknak a szerkesztéseknek, amelyek lényegében a *Grandes Chroniques* hagyományára épültek, ám olyan elemeket is tartalmaznak, amelyek a saint-denis-i tradíció egyéb ránk maradt kútforrásban nem lelhetőek fel.⁹⁷³ Ha a szövegezés más is, az 1251. évre vonatkozó rövid tudósítás lényegében nem közöl olyan információt, amely a már bemutatott hagyományban ne jelenne meg.⁹⁷⁴

Kitekintve végezetül Île-de-France-on kívülre, két krónikában – egy roueni és egy Le Mans-i szövegben – találkozhatunk annak tradíciójával, hogy a pástorkeresztesek vezetője egy magyarországi származású mester volt. A roueni Ágoston-rendiek 1380 táján összeállított, ám

⁹⁷² GUILLAUME GUIART 191–192.

⁹⁷³ BRATU 2010 (B).

⁹⁷⁴ CHRONIQUE ANONYME FIN. EN 1380. 141.

csupán egy 17. századi kódexben fenntartott krónikája (*Chronicon sancti Laudi Rothomagensi*)⁹⁷⁵ a *pásztorokról* ugyanazt a beszámolót tartalmazza, amelyet – Primatus nyomán – Guillelmus de Nangiacónál is megtalálunk. A saint-denis-i világkrónika későbbi redakciójában olvasható információkat azon helyi hírrel egészíti ki a roueni kútfő, hogy 1251-ben a Normandiáig eljutott *pásztorok* a városban tartott zsinatot megzavarták, és Odó érseket is elkergették.⁹⁷⁶ Ami azonban a *magister de Hungaria* kitételt illeti, azt újfent a saint-denis-i hagyományból kell származtatnunk.

Nem ilyen egyértelmű azonban, milyen kútfő(k)re támaszkodhatott az *Actus pontificum Cenomannis* (A Le Mans-i püspökök cselekedetei) megfelelő passzusának lejegyzője. A számunkra érdekes leírást abban a fejezetben olvashatjuk, amely Geoffroi de Loudun püspök (1234–1255) életéről számol be: a feljegyzéssel kapcsolatban gyaníthatjuk, hogy az 1270 után keletkezhetett, hiszen Szent Lajosról múlt időben beszél.⁹⁷⁷ A püspökéletrajz összeállítója (vagy összeállítói) összefoglalja (összefoglalják) a kor világtörténelmének legfontosabb eseményeit is. Ebben a részben olvashatunk – a hetedik keresztes hadjárat, Modena és Bologna harca vagy a magyarországi tatárdúlás⁹⁷⁸ mellett – a *pásztorok* cselekedeteiről. A beszámoló – a történet már ismert fordulatain túl – olyan részleteket is tartalmaz, amelyekkel az île-de-france-i tradícióban nem találkozhatunk. Elmondja, hogy a pástorkeresztesek a Le Mans-tól sem túlságosan távoli Tours-ban is megfordultak, hogy a Loire hídján a magyarnak nevezett vezető lekaszabolt, majd vízbe vetett egy *scolarist*, és hogy a mester Bourges-nál bekövetkezett halála után – lándzsájával döfte át egy katona – a *pásztorok* maradéka a provence-i Mallemort (*Malamors*) váránál szenvedett végső vereséget.⁹⁷⁹ Forrásunk tehát – ha valószínűleg egyéb krónikás feljegyzésekből merített is – aligha hozható a saint-denis-i tradícióval összefüggésbe: újabb, a megelőzőektől független tudósításra leltünk tehát, amelyben a *magister de Hungariáról* olvashatunk.

Filológia vizsgálódásaink eredményeit a következőképpen foglalhatjuk össze: A pástorkeresztes mozgalom négy leggyakrabban említett forrása közül három – Guillelmus de Nangiacó krónikája, a *Grandes Chroniques de France* és a Matheus Parisiensis-féle *Chronica maiora* – tartalmazza azt az adalékot, miszerint a népi keresztes hadjárat vezetője magyarországi mesterként vált Franciaország-szerte híressé. Az île-de-france-i hagyomány, a saint-denis-i krónikatradíció részletes vizsgálata azt sejteti, hogy a Guillelmus világkrónikájának későbbi fogalmazatában olvasható variáns mellett a 13. század második felében más kútfők is keletkezhettek, amelyek az eseményekről hírt adtak. Bár a *Grandes Chroniques* magába olvasztotta Guillelmus műveit, aki maga pedig Szent Lajos koráról hírt adva Primatus szövegére támaszkodott, a két saint-denis-i szerzetesnél és a népnyelvű dinasztiatörténetben a história eltérő változatai maradtak fenn. Az *Actus pontificum Cenomannis*, amely talán Guillelmus világkrónikájának

⁹⁷⁵ FÖRNEGÅRD 2010.

⁹⁷⁶ CHRONICON S. LAUDI ROTOMAGENSIS 395–396.

⁹⁷⁷ LATOUCHE 1907. 49–53.

⁹⁷⁸ ACTUS PONT. CENOMANNIS 498–500., 502.

⁹⁷⁹ ACTUS PONT. CENOMANNIS 500–501.

lejegyzését megelőzően keletkezhetett, aligha vette adatait Szent Dénes apátságának történeti feljegyzéseiből.

A *magister de Hungaria* terminusnak egymástól független forrásokban történő felbukkanása azt jelzi számunkra, hogy az nem egyetlen krónikás invenciója: a népi mozgalom vezetőjét valóban ezen a néven tarthatták számon Franciaországban. Kevesebb okunk van tehát abban kételkedni, hogy a mester valóban Kelet-Közép-Európából érkezhetett a vallon vidékekre, ahol az események kezdetüket vették. Ki kell-e azonban feltétlenül zárnunk, hogy a *de Hungaria* kitétel csupán toposz lenne? Érdemes ezen a ponton áttekintenünk, milyen eszközökkel éltek a krónikások, hogy az 1251. évi eseményeket mitikus színezetbe öltöztessék. Mielőtt azonban a pásztorkeresztesek történetének mesés elemeire rátérnénk, úgy vélem, nem haszontalan röviden azt is felvázolnunk, származása mellett milyen egyéb, tényszerűnek ható adatokat találunk forrásainkban a jelen dolgozatban vizsgált mesterről.

A legkonkrétabb információ, amelyet kútfőink a mozgalom vezetőjéről megadnak, nem más, mint a neve:⁹⁸⁰ ez azonban, ahogyan azt említettem már, nem jelenik meg azokban a forrásokban, amelyben a *magister de Hungaria* kifejezés (vagy annak megfelelője) szerepel. Kútfőinkben két név fordul elő: míg egyetlen híradás *Rogier*-ként ismeri a pásztorkeresztesek élén álló személyt, addig másutt *Jacobus*ként (egy esetben pedig *Jacobinusként*) tüntetik őt fel.

Kezdjük azzal a forrással, amely számunkra olyan információt őrzött meg, amelynek egyebütt nem leljük párhuzamát! Egy, az elbeszélésében az 1286. évig előrehaladó krónika (*Chronique anonyme des Rois finissant en 1286*) – a népnyelven lejegyzett kútfő feltehetőleg nem sokkal ez után az esztendő után keletkezhetett – tömör leírásában közli, hogy egy *Rogier* nevű férfi körül gyűltek egybe Pikárdia és egész Franciaország *pásztorai*. *Rogier*-t – valamikor azt követően, hogy a keresztesek Bourges-ban pusztítottak – elfogták, majd pedig felakasztották.⁹⁸¹

A Jakab megnevezéssel négy forrásban találkozhatunk: az erfurti minoritánál (*Chronica minor Minoriata Erfordensis*), Johannes Vitodoranusnál (Johannes von Winterthur), a *Flores temporum*ban, valamint a Tours-i Rövidkrónika (*Chronicon Turonense abbreviatum*) első *continuatió*jában. Ez utóbbi, amely egy, az 1224. évig előrehaladó kútfőnek az 1225 és 1317 közötti időszakról feljegyzéseket tartalmazó első folytatásában maradt fenn, egyedülként közöl *Jacobinus* alakot a *Jacobus* helyett, s ily módon önálló tradíciónak tekinthető. Az egyébként rövid és kevés konkrétumot tartalmazó leírás *Jacobinus* állítólagos gyógyító tevékenységéről beszámolva azt is elmondja, a mester a bénákat tagjaiknál fogva erősen megragadta, és arra kényszerítette őket, hogy – a fájdalomtól mihamarabb szabadulni kívánván – gyógyultaknak nyilvánítsák magukat.⁹⁸² A három birodalmi feljegyzés közül időben legelső az erfurti ferences testvér 1261 körül összeállított világkrónikája, amely történeti munka egyszersmind azzal a céllal is készült, hogy

⁹⁸⁰ BARBER 1984. 2. Ld. még OSWALD HOLDER-EGGER megjegyzését: SALIMBENE DE ADAM 444.: 7. jegyz.

⁹⁸¹ CHRONIQUE ANONYME DES ROIS DE FRANCE 83.

⁹⁸² CHRONICON TURONENSE ABBREVIATUM 196.; DUNPHY (C) 2010.

históriái révén példázatok tárházát nyújtsa a prédikáló testvérek számára. A franciaországi események után alig egy évtizeddel rögzített rövid beszámoló a *pásztorok* különböző nyelvekben jártos vezetőjét – aki a forrás szerint hitehagyott ciszterci szerzetes volt – *Jacobusként* nevezi meg.⁹⁸³ Az erfurti kútfő tudósítását foglalja össze nem csupán az 1300 körül Svábföldön összeállított *Flores temporum* (Az idők virágai), a korban a délnémet területeken igen népszerű világkrónika – kissé eltérő fogalmazatban –,⁹⁸⁴ de ennek az adatait veszi át, szóról szóra, a 14. száza első felében a Bodensee vidékén alkotó ferences történetíró, Johannes Vitodoranus is.⁹⁸⁵

Míg tehát a *Rogier* név egyetlen 13. századi kútfőben adatolható, addig Jakab mesterről – *Jacobus*, illetve *Jacobinus* alakban – két eltérő tradícióban is olvashatunk: ez utóbbi információnak valamelyest nagyobb hitelt tulajdoníthatunk tehát. A pásztorkeresztes *magister* nevével kapcsolatos ellentmondást Gary Dickson a következőképpen kísérelte meg feloldani: szerinte a névtelen krónikásnál említett *Rogier* a *pásztorok* egy másik vezetője lehetett – az a mester, aki a forrásban is említett Pikárdiában maga köré gyűjtötte a *pásztorokat*.⁹⁸⁶ Ezt a megoldást azért látom kevésbé valószínűnek, mert a rövid részlet alapján *Rogier* sokkal inkább tűnik a *pásztorok* első számú *magisterének*, mint egynek a mesterek sorában: ráadásul Bourges-nál bekövetkezett halála ugyanúgy eleme a rövid elbeszélésnek, mint a népi keresztesek vezetőjéről szóló legtöbb történetnek.

Arról a személyről, akit forrásaink nagyrészt a *pásztorok* *magistereként*, elvétele a népi keresztesek kapitányaként (*Chronica minor Minoritae Erfordensis*, Johannes Vitodoranus),⁹⁸⁷ esetleg királyaként (*Chronicon Turonense abbreviatum*)⁹⁸⁸ neveznek meg, más adalékokat is találunk a vizsgálati korpuszban. A fentebb említett birodalmi hagyomány – a *Chronica minor Minoritae Erfordensis* és az ennek a tudósítására épülő két forrás – egyedül tudja úgy, hogy a mozgalom vezetője egykor a ciszterci rendhez tartozott. Ugyancsak ez a tradíció emlékezik meg a mester műveltségéről,⁹⁸⁹ amelyet azonban máshonnan is adatolhatunk: Matheus Parisiensis – hasonlóan a német kútfőkhöz – úgy ábrázolja a *magistert*, mint aki nem csupán több nyelven: franciául, németül és latinul beszél, de toledói iskolázottsága révén az arabs tudományokban is jártas.⁹⁹⁰ Ugyancsak az angliai kútfőben olvashatjuk, hogy a magyarországi származású vezető 1251-ben a hatvanas éveiben járhatott,⁹⁹¹ a *Grandes Chroniques de France* pedig azzal is kiegészíti ezt a képet, hogy a mester nagy szakállat viselt – mintha kegyes férfiú lett volna –, s hozzá halovány és sovány arca volt.⁹⁹²

⁹⁸³ CHRONICA MINORITAE ERPHORDENSIS 200.; EIFLER 2010.

⁹⁸⁴ FLORES TEMPORUM 241.; KÜMPER (B) 2010.

⁹⁸⁵ JOHANNES VITODORANUS 18.; PUTZO 2010.

⁹⁸⁶ DICKSON 1988. 256.: 33. jegyz.

⁹⁸⁷ CHRONICA MINORITAE ERPHORDENSIS 200.; JOHANNES VITODORANUS 18.

⁹⁸⁸ CHRONICON TURONENSE ABBREVIATUM 196.

⁹⁸⁹ CHRONICA MINORITAE ERPHORDENSIS 200.; FLORES TEMPORUM 241.; JOHANNES VITODORANUS 18.

⁹⁹⁰ MATHEUS PARISIENSIS 246–247.

⁹⁹¹ MATHEUS PARISIENSIS 246.

⁹⁹² GRANDES CHRONIQUES (B) 115.

Hogy a fentebb bemutatott információknak mennyiben tulajdoníthatunk hitelt, azt talán az is segít eldönteni, ha megnézzük, a krónikásirodalom milyen retorikát alkalmazott a *pásztorokról* szólva, s hogyan burkolta néhány esetben mitikus ködbe a Szent Lajos távollétében Franciaországban történeteket.

Csodálatos dolog és hallatlan újdonság esett meg a Francia Királyságban – indítja beszámolóját Guillelmus de Nangiaco,⁹⁹³ hangsúlyozva, hogy 1251-ben szokatlan történetek zajlottak francia földön. Azt, hogy a pásztorkeresztesek jövetelét különös csapásként látták a korban, jelzi nem csupán az eseményről fennmaradt beszámolók nagy száma, de az is, hogy a krónikások a mozgalmról a legfőbb rosszként szólnak. Míg az oxfordi ferenceseknek író párizsi szerzetes gonoszságnak (*malitia*) bélyegzi a vállalkozást,⁹⁹⁴ addig egy roueni monostor annalisztikus feljegyzéseiben (*Chronicon sanctae Catherinae de monte Rotomagi*) a legnyomorultabb zavargásként (*miserrima commotio*) és – némi túlzással – az egész földkerekséget sújtó szörnyű tévelygésként (*error pessimus per fere totum orbem terrarum*) jelenik meg a népi keresztes hadjárat.⁹⁹⁵ Találkozhatunk olyan forrással – Thomas Wykes-nak az osneyi ágostonos rendház kanonokjaként írt krónikájáról van szó (*Chronicon Thomae Wykes*) –, amely a történeteket örültségnek (*vesania*) írja le, ám előkerülnek nála a zavar (*confusio*) és a gyalázat (*ignominia*) kifejezések is a mozgalom kontextusában.⁹⁹⁶ Bernardus Guidonis csalásként (*fraus*) emlegeti a furcsa véget ért keresztes hadjáratot,⁹⁹⁷ a Primatus krónikáját fordító Jean de Vignay, valamint az Osneyi Évkönyv (*Annales de Oseneia*) pedig eretnekeknek és pogányoknak tartják a *pásztorokat*, s hitetlenként, illetve eretnekként nevezi meg mesterüket az *Actus pontificum Cenomannis* vagy a névtelen párizsi ferences is levelében.⁹⁹⁸

Bár kezdetben lelkesedés fogadhatta a raboskodó király kiszabadítására felfegyverkezett hadakat – Primatus szerint maga Kasztíliai Blanka is örömmel üdvözölte a vállalkozásuk célját –,⁹⁹⁹ az események végkimenetelének ismeretében nem meglepő, hogy a krónikások lesújtó szavakkal jellemzik a mozgalmat. Több ízben elmondják, hogy a keresztesekhez – akiket, vezetőjükkel együtt, erkölcstelen gazemberekként jelenítenek meg forrásaink (*ribaldorum numerus infinitus* – *Chronicon Thomae Wykes*) – mindenféle latrok és gonosztevők is csatlakoznak.¹⁰⁰⁰ Egyes szövegek részletezik a „hamis vallás” mibenlétét: a mester által püspökként végzett

⁹⁹³ *Mirabile prodigium et novitas inaudita in regno Franciae accidit* – GUILLELMUS DE NANGIACO (CHRON. LAT.) I. 435.

⁹⁹⁴ (...) *in tantum crevit ista malitia* – ANNALES DE BURTON 291.

⁹⁹⁵ CHRONICON S. CATHARINAE 401.

⁹⁹⁶ THOMAS WYKES 100.

⁹⁹⁷ (...) *pestiferi inventores illius fraudis* – BERNARDI GUIDONIS FCH 697.

⁹⁹⁸ PRIMATUS (JEAN DU VIGNAY) 9.; ANNALES DE OSENEIA 100.; ACTUS PONT. CENOMANNIS 501.; ANNALES DE BURTON 290.

⁹⁹⁹ PRIMATUS (JEAN DU VIGNAY) 9.

¹⁰⁰⁰ THOMAS WYKES 100.; ACTUS PONT. CENOMANNIS 500.; PRIMATUS (JEAN DU VIGNAY) 8–9.

vízszentelés és a szentségek kiszolgáltatása mellett olvashatunk arról is, hogy a magyarországi mester követői közül kilenc férfi lépett házasságra egyetlen asszonnyal, de állították magukról a *pásztorok* azt is, hogy betegeknek tudják visszaadni egészségüket.¹⁰⁰¹ Több kútfő tudni véli, hogy az északfrancia területekről eredetileg Szent Lajos megsegítésére¹⁰⁰² indult útnak a sereg, amely néhány beszámoló egybehangzó tanúságtétele alapján hatvanezer főre¹⁰⁰³ duzzadt, és amely azután – ahogyan azt Johannes Longus (Jean le Long) krónikája igen egyszerűen megfogalmazza – sok rosszat vitt végbe (*multa mala fecerunt*).¹⁰⁰⁴ Primatus nyomán Guillelmus de Nangiacónál is szerepel, hogy a keresztesek a nekik megjelent Szűz Máriát festették zászlajukra, mondván, Krisztus anyjának megbízásából indulnak palesztinai küldetésük teljesítésére.¹⁰⁰⁵ Beszámolóink egy része azonban már hamis *pásztorokként* (*falsi pastores* – *Chronicon Normanniae*) vagy szemfényvesztőkként (*incantatores* – *Richeri Gesta Senonensis*) szól a keresztesekről – de legalábbis vezetőikről –,¹⁰⁰⁶ akik csupán megjátsszák, hogy a Szentföldre igyekeznének (*simulantes proficisci post regem ad terram Iherosolomitana* – *Chronicon Rothomagensis, sub cruce signationis pretextu et specie pietatis* – párizsi ferences levele), s a népet megtévesztik (*mauvès deceyeurs du peuple* – Jean de Vignay).¹⁰⁰⁷ Ahogyan az európai államokra törő pogány ellenség esetében, itt is megjelenik annak toposza, hogy a *pásztorok* pusztítása vagy a Sátán műve lenne (*a diabolo delusi et incitati* – *Chronicon Normanniae, furorem suum diabolus contra ecclesiam excitavit* – *Actus pontificum Cenomannis*),¹⁰⁰⁸ vagy pedig a vétkes emberiséget sújtó isteni büntetés (*Deo tamen propter nostra peccata permittente* – párizsi ferences levele).¹⁰⁰⁹ Ugyancsak az Úr kegyes akaratának tulajdonítja a kor embere, hogy a bourges-i események után a *pásztorok* hamarjában szétszéledtek (párizsi ferences levele).¹⁰¹⁰ A senones-i Richerius krónikája és Salimbene de Adam Gamaliel próféta szavait idézve mondják ki, hogy a mozgalom – mivel az elbukott – az Úrtól való semmiképpen sem lehetett.¹⁰¹¹

Előbbi kútfő – annak ellenére, hogy, legalábbis a *caput* címében, csalók által félrevezetett *pásztorokról* beszél (*de pastoribus per quosdam ludificatores deceptes*) – úgy véli, a keresztesek valóban a szaracénok elleni küzdelem céljából kerekedtek fel, s a kikötőkben hajók is várták őket.¹⁰¹² Hamar megjelenik azonban annak motívuma is, hogy a *pásztorok* – vagy legalábbis mesterük – éppen a Szent Lajost is foglyul ejtő mohamedánok szövetségesei lettek volna. Ehhez a

¹⁰⁰¹ PRIMATUS (JEAN DU VIGNAY) 9.

¹⁰⁰² PL. GUILLELMUS DE NANGIACO (GL) 382.; FLORES TEMPORUM 241.

¹⁰⁰³ GRANDES CHRONIQUES (B) 115.; ANNALES DE WAVERLEIA 344.

¹⁰⁰⁴ JOHANNES LONGUS 846.

¹⁰⁰⁵ GUILLELMUS DE NANGIACO (CHRON. LAT.) I. 435.

¹⁰⁰⁶ CHRONICON NORMANNIAE 214.; RICHERUS SENONENSIS 311.

¹⁰⁰⁷ CHRONICON ROTOMAGENSE (B) 339.; ANNALES DE BURTON 290.; PRIMATUS (JEAN DU VIGNAY) 8.

¹⁰⁰⁸ CHRONICON NORMANNIAE 214.; ACTUS PONT. CENOMANNIS 500.

¹⁰⁰⁹ ANNALES DE BURTON 290.

¹⁰¹⁰ *Veruntamen Deo disponente, ex super abundantia bonitate, non ex meritis nostris, hic filius perditionis talem sortitus est finem* – ANNALES DE BURTON 292.

¹⁰¹¹ (...) mert ha emberektől van e tanács, vagy e dolog, semmivé lesz; / Ha pedig Istentől van, ti fel nem bonthatjátok azt; (...) – ApCsel 5, 38–39.; RICHERUS SENONENSIS 311.; SALIMBENE DE ADAM 445.

¹⁰¹² RICHERUS SENONENSIS 310.

hagyományhoz – a mitikus Kelet témájához – kapcsolódóan varázslóként (*nigromaticus*) ábrázolják a *magister de Hungariá*t Sensban (*Chronicon sancti Petri Vivi Senonensis*):¹⁰¹³ a Matheus Parisiensis-féle *Chronica maiora* szerint a mágikus tanokkal Toledóban ismerkedett meg.¹⁰¹⁴ A Waverleyi Évkönyv (*Annales de Waverleia*) úgy fogalmaz, valamiféle mágia hatása alatt (*aliqua arte magica seducti*) tévesztette célját a mozgalom.¹⁰¹⁵ Nem egy kútfőben szerepel, hogy az eretnekek Mohamed segítségét kérik: nem csupán a Tewkesburyi Évkönyv (*Annales de Thokesberia*) vagy a Metzi Világkrónika (*Chronica universalis Mettensis*) tudja így,¹⁰¹⁶ de a Le Mans-i *gesta episcoporum* is azt állítja, a *magister* – mielőtt Bourges mellett lelkét kilehelte volna – a prófétához intézte fohását.¹⁰¹⁷ Matheus Parisiensis úgy vág bele elbeszélésébe, hogy előadja, a magyarországi származásúnak mondott mester Mohamed tanítványa volt, és a babiloni szultán kérte arra, gyűjtsön egybe francia földön minél nagyobb létszámú sereget, s vezesse ezeket hozzá, hogy őket fogságra vetve könnyebben győzedelmeskedjék a kereszténység felett.¹⁰¹⁸ Hasonló históriát olvashatunk a *Grandes Chroniques de France*-ban – azon népnyelvi szövegvariánsban, amely Guillelmus de Nangiacónál jóval részletesebben adja elő a történetet – és a flandriai Balduinus Ninovensius 1294-ig terjedő világkrónikájában: a szultán az elbeszélés ezen változata szerint négy bizánci aranyat ígért a mágusnak minden egyes keresztényért, akit az számára – hogy őket elveszejthesse – majdan összegyűjt.¹⁰¹⁹

Megállapíthatjuk tehát, hogy történetíróink több-kevesebb, a hitetlen ellenség leírásakor általában felbukkanó topikus fordulattal élve adják elő azt, hogyan indultak útnak – akkor még keresztes hadjáratra felkelve – a flandriai és pikárdiai *pásztorok*, és hogyan kényszerültek leverni az akkor már korántsem békésen felvonuló hadaikat Bourges-nál vagy Dél-Franciaországban. Két olyan hosszabb lélegzetű előadással találkozunk, amely – bár ezek a tudósítások tényszerű elemekben is bővelkednek – az eseményeket különösképpen mitizálja: a kútfőket – Matheus Parisiensis világkrónikáját és a *Grandes Chroniques de France*-ot – az előzőekben gyakorta említettem már. Matheus monográfusa, a *Chronica maior*át részletesen elemző Richard Vaughan is megállapította, hogy a Saint-Albans monostorában alkotó bencés szerző történeti munkája igencsak nagy mesélőkedvről tesz tanúbizonyságot.¹⁰²⁰ ez a hajlam mutatkozik meg az 1251. év franciaországi eseményekről szóló fejezetben is. Bár az elbeszélés törzse – mint azt jeleztem már –

¹⁰¹³ GAUFRIDUS DE COLLONE (A) 524. Mágusokról beszél Matheus Parisiensis is: *Et sic duo magi retibus Sathanae perierunt illaqueati* – MATHEUS PARISIENSIS 252.

¹⁰¹⁴ MATHEUS PARISIENSIS 246.

¹⁰¹⁵ ANNALES DE WAVERLEIA 344.

¹⁰¹⁶ ANNALES DE THEOKESBERIA 145.; CHRONICA UNIVERSALIS METTENSIS 522.

¹⁰¹⁷ *Venerunt Bituris, ubi inenarrabilibus iniuriis clero et civibus irrogatis, miles quidam septus multitudine bellatorum, dictum Hungarum invadens, eum lancea perforavit. Qui, ut audierunt astantes, Machometum vociferans, protinus expiravit; ceteri vero fugere dispersi* – ACTUS PONT. CENOMANNIS 501.

¹⁰¹⁸ MATHEUS PARISIENSIS 246.

¹⁰¹⁹ GRANDES CHRONIQUES (B) 115.; BALDUINUS NINOVIENSIS 544.

¹⁰²⁰ VAUGHAN 1958. 129–130., 134.

egy, a *pásztorok* fogságát megjáró sherborne-i szerzetes beszámolóján alapszik,¹⁰²¹ a hallottakat Matheus minden bizonnyal igyekezett kedve szerint fűszerezni. Mi sem példázza ezt jobban, mint az, hogy az angliai bencés krónikás a *pásztorok* megmozdulását – ahogyan arra nemrégiben Gary Dickson is felfigyelt – összekapcsolta a gyermekek negyven esztendővel korábbi s ugyancsak tragikusan végződött keresztes hadjáratával: a *peregrinatio puerorum* történetét oly módon írta meg, hogy az a magyarországi mester vezette mozgalom előképeként tűnjék fel. A gyermekek 1212. évi szerencsétlen vállalkozásáról szóló, mitikus momentumokban ugyancsak bővelkedő részletet szerzőnk hozzátoldotta azokhoz az értesülésekhez, amelyeket Rogerus Wendoverusnál (Roger of Wendover), Saint-Albans korábbi krónikásánál talált: elődje történeti munkája, a *Flores historiarum* volt főforrása a saját korát megelőző események vonatkozásában. Oly módon is jelezte a két esemény általa feltételezett kapcsolatát, hogy a mágiával megvádolt *magister de Hungariát* – aki szerinte a 13. század derekán hatvanas éveiben járhatott már – megtette a vízbe vesztett gyermekcsereg egykori vezetőjének.¹⁰²² A majdnem fél évszázaddal korábbi történetekről tudósító feljegyzésekben többször is felbukkant a fordulat, hogy a Szentföldre indított ifjak pusztulását – sátáni sugallattól vezérelve – árulók okozták, akik az ártatlan gyermekeket a szaracénok kezére kívánták játszani.¹⁰²³ Nem csoda tehát, hogy Matheus a hitetlenek elleni újabb kudarcos vállalkozás elbeszélését éppen azzal a mozzanattal indítja, miszerint a mester – vagyis egy újabb *traditor* – a szultán megbízásából kezdte volna meg a toborzást. Ez a történet köszön vissza – némi eltéréssel – az eseményeket ugyancsak mitizáló *Grandes Chroniques* előadásában, azzal a konkrét részlettel is kiegészülve, hogy milyen összegben fizeti meg a mohamedán uralkodó a neki egyébként jóslatot is mondó, magával mágikus port hordó mester fáradozásait.¹⁰²⁴ Ugyancsak érdekes megfigyelnünk, hogy az 1251-ben a *magister* hívására szüleik engedélye nélkül (*s'en aloient sans saluer père ne mère* – Jean de Vignay) útra kelő *pásztorok*at egyes kútfők ugyanúgy gyermekeknek írják le (*cruce signatio pastorellorum et puerorum multorum* – Guillelmus de Nangiaco, *crucesignatio pastorellorum et puerorum multorum et puellarum* – Bernardus Guidonis), mint az 1212-ben a Szentföldre indulókat.¹⁰²⁵

Kétségtelen tehát, hogy pástorkereszteseket – ahogyan a *peregrinatio puerorum* résztvevőit is – övezte valamiféle mitikus köd. A négy évtizednyi különbséggel lezajlott eseményekről szóló híradások minden bizonnyal hathattak is egymásra: a két félresikerült keresztes vállalkozást együtt említi egyébként Thomas Cantimpratanus és Rogerus Baco is.¹⁰²⁶ A Szent Lajos uralkodása alatt Flandriából és Pikárdiából megindult 1251. évi mozgalom eretnekként számon tartott résztvevőiről ugyanolyan retorikai fordulatokkal élve beszélnek forrásaink, mint általában

¹⁰²¹ MATHEUS PARISIENSIS 253–254.

¹⁰²² DICKSON 2008. 147–151. Rogerus Wendoverus és Matheus Parisiensis történeti munkáinak kapcsolatához ld. VAUGHAN 1958. 21–34.

¹⁰²³ DICKSON 2008. 140–141., 146.

¹⁰²⁴ GRANDES CHRONIQUES (B) 115.

¹⁰²⁵ PRIMATUS (JEAN DE VIGNAY) 8.; GUILLELMUS DE NANGIACO (GL) 382.; BERNARDI GUIDONIS FCh 697.

¹⁰²⁶ THOMAS CANTIMPRATANUS 140–141.; ROGERUS BACO I. 401–402.

véve a pogány ellenségről, a hitetlenekről: egyáltalán nem meglepő, hogy a mestert a hagyomány a szaracénokkal is összefüggésbe hozza. A mitizálást egyébként is kedvelő Matheus Parisiensis maga is sok tekintetben kiegészíthette – fantáziájából merítve – a hozzá eljutott beszámolót, s francia földön is számos história és anekdota keringhetett a *pásztorokról*.

A népi keresztes vezetőről krónikáinkban fellelhető és első pillantásra tényszerűnek tűnő információk egy része – így például az, hogy a mester ciszterci aposztata lett volna, és Toledóban tanult volna – ugyanúgy lehet tehát akár a mítosz része is, mint a történet egyértelműen mesésnek tekinthető részletei. Mit mondhatunk ugyanakkor az elbeszélés azon momentumáról, hogy a *magister* magyar földről került az északfrancia vidékekre? Bár továbbra sem látom kizárhatónak, hogy a mester magyarországi származása nem volt több egy közszájon forgó – s ennek megfelelően több egymástól független elbeszélésbe is beszivárgott – legendánál, a forrásanyag vizsgálata alapján valószínűbbnek vélem, hogy lehetett valóságalapja annak a hírnek, miszerint Jakab – ha egyáltalán így hívták a mágusként is leírt vezetőt – az Árpádok közép-európai államából érkezett.

Jelen fejezetben egy olyan franciaországi eseménnyel – az 1251. évi pásztorkeresztes mozgalommal – foglalkoztam, amelynek magyar vonatkozása is akad: a népi keresztesek vezetőjét a híradások egy része egy bizonyos magyarországi mesterként (*magister de Hungaria, mestre de Hongrie*) jelöli meg. Írásomban azokat az információkat vizsgáltam meg, amelyek az eredetileg a Szentföldön raboskodó IX. (Szent) Lajos (1226–1270) kiszabadítására szerveződött, ám végül célját tévesztett vállalkozás vezetőjével kapcsolatban a forrásanyagban fellelhetőek.

Elemzésemhez – a sort teljesnek korántsem tekintve – közel félszáz, a pásztorkereszteseket említő krónikapasszust és évkönyvi bejegyzést tekintettem át: az északfrancia földről útjára indult népi vállalkozás eseményei a korban, ahogyan azt a kútfők magas száma is jelzi, széles körben ismertek voltak. Láthattuk, hogy nem csupán a franciaországi történeti hagyomány őrzött meg a Párizs után a Loire völgyébe is megérkező *pásztorok* vonatkozásában adalékot: az eseményekről a legtöbb részletet angliai forrás – Matheus Parisiensis *Chronica maior*ája – tartotta számunkra fenn. A St. Albans monostorában szerkesztett világkrónika mellett egyfelől egy párizsi ferencesnek az oxfordi rendtársaihoz írott és a Burtoni Évkönyvben is olvasható levele, másfelől pedig a saint-denis-i tradíció: Primatus Jean de Vignay fordításában ránk hagyományozódott textusa, Guillelmus de Nangiaco történeti munkái, valamint a *Grandes Chroniques de France* immár vulgáris nyelvű beszámolója tarthatóak a téma legjelentősebb forrásaiként számon. A híradások között akadnak ezek mellett rövid, néhány mondatos tudósítások is: a mesterről – különösen pedig az ő magyarországi származásáról – nem szolgáltat valamennyi kútfő adalékot.

A pástorkeresztesek mesterével kapcsolatban olvasható információkat sorra véve részletesen bemutattam, hogy a *magister de Hungaria* kitétel egymástól független történeti tradíciókban is megjelenik: nem csupán Matheus Parisiensis említi a magyarországi mestert, de ezen néven ismeri a mozgalom vezetőjét a saint-denis-i dinasztikus történetírás vagy az *Acta episcoporum Cenomannis* (Le Mans) is. A franciaországi tradíció vizsgálata – bár a népi hadjáratról szóló beszámoló hagyományozódása számos filológiai problémát vet fel –, arra mutat, hogy a magyarországi mester szintagma a szárazföldön sem vezethető egyetlen forrásra vissza: egymástól független szövegek nevezték meg így a mozgalom élén álló személyt. A mester nevét érdekes módon olyan beszámolók jegyezték csupán fel, amelyek származásáról nem emlékeznek meg: bár egyetlen kútfő Rogier-ként említi őt, a két különböző tradícióból is adatolható Jakab (*Jacobus*, *Jacobinus*) név elfogadhatóbbnak tűnik. A képet olyan apró adalékok egészítik még ki, mint a *magister* esetleges ciszterci aposztata mivolta vagy a népi keresztes vezető műveltségére – nyelvekben való járatosságára – vonatkozó hagyomány.

A vizsgált személyről forrásaink igen keveset árulnak tehát el, és a konkrétumnak tűnő állítások hitelét csorbitja a tény, hogy a ránk maradt leírások az 1251. évi eseményeket erősen mitizálják. Írásom soron következő egységében a pástorkeresztes vezetőre és a mozgalomra vonatkozó azon információkat mutattam be, amelyek immár egyértelműen mesés adalékoknak tekinthetők. A *pásztorokról* olyan szavakkal emlékeznek meg kútfőink, mint általában véve az eretnekekről és a pogány ellenségről. A retorika részét képezte az is, hogy a gyermekek 1212. évi keresztes hadjárata és a negyven esztendővel későbbi történések között a krónikások összefüggést teremtettek. Bár a népi keresztesek célja éppen a szaracénok elleni küzdelem lett volna, a véres eseményekhez vezető vállalkozásban a történetírók nem egyszer a szultán cselvetését látták, és a mestert az ő szövetségeseként ábrázolták.

Ennek megfelelően a *magister* származásának hagyománya – ahogyan az a részlet is, hogy a pástorkeresztesek vezetője Mohamedet hívta halála pillanatában segítségül, vagy az, hogy az arabs tudományokban járatos volt – a vele kapcsolatos mítosz részét is képezheti. A Magyar Királyság – amelyről tényszerűen, ahogyan azt a krónikásirodalom is tanúsítja, a Capetingek államában igen keveset tudtak – már csupán nagy távolsága és viszonylagos ismeretlensége révén is vonzó lehetett a képzelet számára a középkori Nyugat-Európában. Ahogyan a *chanson de geste*-ekben még a keresztesek ellenfeleinek sorában feltüntetett magyarok 10. századi kalandozásainak emléke halványulni kezdett, az országot kissé más színezetben kezdték el az irodalmi művek – az egyre divatosabbá váló regények – bemutatni: nem egy olyan elbeszélés született, amelyben a magyar származású királyfi vagy királyleány immáron pozitív hősként kapott szerepet.¹⁰²⁷ A nagy visszhangot keltő 1251. évi események után – vagy inkább már a történésekkel egyidőben – a *pásztorok* alighanem valóban karizmatikus vezetőjéről akár azért is elkezdhatték tehát

¹⁰²⁷ CSERNUS 1999. 133–143. Magyar származású regényhősre példaképpen ld. Charles de Hongrie alakját: CSUKOVITS 2014.

magyarországi származásának hírért terjeszteni, hogy figuráját – talán az egykori magyar pusztításokra, talán a magyar földről jött irodalmi hősökre gondolva – ezen egzotikus motívum által is enigmatikusabbá tegyék.¹⁰²⁸

Az a tény azonban, hogy a *magister de Hungaria* kitétel egymástól függetlennek látszó tradíciókban is felbukkan, valamint az, hogy a fordulatot nem csupán a mesés elemekkel leginkább gazdagított krónikáselbeszélések tartották fenn – ott van az adat Primatus Jean de Vignay tollán megőrzött viszonylag tárgyilagos előadásában is –, annak látszatát erősítik inkább, hogy a *pásztorok* vezetője valóban magyar földről származhatott.

¹⁰²⁸ Hasonlóan vélekedik DICKSON 1988. 257.

VI. AZ ÁRPÁD-KORI MAGYARORSZÁG (9–13. SZÁZAD) FRANCIA TERÜLETEN KELETKEZETT ELBESZÉLŐ FORRÁSAINAK KRITIKAI JEGYZÉKE

Dolgozatom jelen egysége az Árpád-kori Magyarország francia területen keletkezett elbeszélő kútfőinek kritikai jegyzéke. Értekezésem bevezetésében ismertettem a szempontokat, amelyek mentén a feldolgozásom alapját képező forrásbázist összeállítottam: a következőkben a korpuszt alkotó krónikákat, gestákat, évkönyveket és hagiográfiai munkákat egyenként tárgyalom. Adattáramban egyfelől bemutatom az egyes, a hazai medievisztika számára nem egy esetben kevésbé ismert narratív kútfőket, másfelől pedig sorra veszem azok magyar vonatkozású információit: elsődleges feladatomnak azt tekintem, hogy a honfoglaláskor, a kalandozások és az Árpád-kori Magyar Királyság francia forrásainak hírértékét vizsgáljam. A jegyzék összeállítása során a következő szempontokat alkalmazom:

- a) A kútfőket a szerző vagy a cím szerinti alfabetikus rendben – a *Catalogus fontium*ban szereplő sorrendet megtartva – tárgyalom. Mivel több forrásban a 9–10. századra, illetve az Árpádok Magyar Királyságára vonatkozó adatok együttesen fordulnak elő, nem különíthetem el egymástól az államalapítás előtti és utáni korszak elbeszélő forrásait. Ugyancsak nem látom célszerűnek a forrásanyag földrajzi jellegű csoportosítását: ugyanazon eseményre vonatkozó híradások sokszor egymástól távoli területek kútfőiben is felbukkannak.
- b) A szócikkek címében valamennyi esetben latinos alakban adom meg – az esetleges variánsokat is feltüntetve – az *auctorok* nevét, ám közlöm zárójelesen az idegen nyelvű (elsősorban a francia) szakirodalomban használatos névformát is. Ettől az elvtől csupán abban az esetben térek el, amennyiben ófranciául lejegyzett históriával van dolgunk: ekkor megőrzöm a neveknek a forrásokban is fellelhető franciás alakját. Amennyiben a hazai kutatás előtt is jól ismert szerzőről lenne szó, ugyancsak megjelölöm a magyar medievisztika előtt ismeretes névváltozatot.
- c) Az egyes forrásokat elsőként azon a címen tüntetem fel, amelyen azok Gombos összeállításában szerepelnek: eljárásomat az indokolja, hogy a hazai középkorkutatás a kútfőket javarészt a *Catalogus fontium*ban szereplő módon ismeri. Valamennyi esetben megadom ugyanakkor a szakirodalomban használatos egyéb címvariánsokat is: félkövérrel szedve azt a változatot jelölöm, amelyet a modern kutatás a leginkább alkalmaz (ez az esetek többségében a *Repertorium fontium*ban fellelhető alakot jelenti). Utóbbi variánst közlöm

zárójelesen magyar nyelvű fordításban (ettől csupán a közérthető *Annales*, *Chronica*, *Chronicon*, *Chronographia*, illetve *Historia* címek esetében tekintek el).

- d) A forrás (esetleges) szerzője és a középkortudományban alkalmazott címe mellett ugyancsak zárójelben tüntetem fel a forrás helyét a *Repertorium fontium*ban (hagiográfiai forrás esetében a *Bibliotheca Hagiographica Latina*ban) és Gombos *Catalogus fontium*ában, továbbá külön megjegyzem azt is, ha a kútfőt – lévén szó olyan szövegről, amely az 1196–1235 közötti időszak vonatkozásában magyar adatot tartalmaz – Körmendi Tamás feldolgozta értekezésében. Az egyéb bibliográfiák és lexikonok (Auguste Molinier a 20. század első évtizedében készült vállalkozása: a *Les sources de l'histoire de France* vagy a legújabb szakirodalom eredményeit is összegző *Encyclopedia of the Medieval Chronicle*), valamint a világhálón elérhető repertóriumok (ARLIMA, *Geschichtsquellen*, *Narrative Sources*) valamennyi esetben a jegyzetapparátusba kerülnek.
- e) Szócikkeim első részében az elbeszélő forrásokkal kapcsolatos lényegesebb tudnivalókat összegzem: lehetőség szerint kitérek az egyes munkák szerzőire (amennyiben személyük ismert), a keletkezés feltételezhető helyére és idejére vagy a kútfő fontosabb kézirataira és szövegkapcsolataira. Feltüntetem, hogy az egyes narratív források mely periódus vonatkozásában tartalmaznak információkat, ismerjük-e folytatásaikat vagy népnyelvű fordításukat. Előzetesen is szeretném hangsúlyozni, hogy bár valamennyi esetben igyekeztem összefoglalómat a kutatás újabb eredményeire építeni – korpuszomban nem egy forrás akad ugyanakkor, amellyel kapcsolatban a medievisztika máig a 19. századi szövegkritikai kutatás eredményeit tekinti mérvadóaknak –, az adattáramban szereplő egyes tételek gyakorta könyvtárnyi irodalmának teljes körű feltérképezésére korántsem törekszem. Célom az, hogy a kútfők magyar adatainak sorra vétele előtt a forrásaimmal kapcsolatban legfontosabbnak ítélt ismereteket a hazai középkorkutatás számára bemutassam.
- f) A narratív források általános leírását követi a kútfők magyar adatainak egyenkénti ismertetése: az információk tételes leírásától egyetlen esetben, a 9–13. századi történelem vonatkozásában mintegy nyolcvanhét adatot rögzítő Albericus Trium Fontium (Albéric de Troisfontaines) esetében tekintek csupán el. Ahol csak lehetséges, az elbeszélő források mérvadó kritikai kiadását veszem alapul. Mivel a szöveghelyek javarészt olvashatóak Gombosnál – a *Catalogus fontium* anyagát egy-egy ponton sikerült csupán bővítenem –, a forrásrészletek idézésétől az esetek többségében eltekintek. Valamennyi esetben vizsgálom az adat lehetséges eredetét: ha tehetem, az információáramlás útját abban az esetben is megkísérlem feltérképezni, ha a hír esetleg olyan írott forrásból származik, amely lejegyzési helye vagy műfaja révén nem képezi jelen vizsgálati korpusz részét. A beszámolók forrásértékének megállapításához – ha szükséges – figyelembe veszem egyéb kútfők (független híradások) tanúságtételét, és bevonom elemzésembe a szakirodalom már meglévő eredményeit. Amennyiben az elbeszélő

forrás magyar vonatkozásait a kutatás érintette, igyekszem minél teljesebb képet adni arról, hogyan értékelte és hasznosította az információt a medievisztika. A különös figyelemre méltított kútfők esetében – erre jó példa lehet Ademar Cabannensis (Adémar de Chabannes) hosszú vitákat kiváltó tudósítása – egy-egy szócikk keretei között ugyanakkor arra nyílik csupán lehetőségem, hogy a kutatás főbb irányait vázoljam.¹⁰²⁹

Mindezek végére egyetlen megjegyzés kívánczik még: bár a források egy kisebb szelete – mintegy tizenkilenc kútfő – kritikai bemutatását Körmendi Tamás is elvégezte, a megelőző eredmények figyelembevételével dolgozatomban ezeket a tételeket is újratárgyalom. Amellett, hogy a már korábban ismertetett szempontok mentén összeállított korpusz vizsgálatát egységesen tartom célszerűnek elvégezni, eljárásom mellett szólhat az is, hogy a Körmendinél bemutatott francia források egy része nem csupán a nála tárgyalt rövidebb periódus (1196–1235) vonatkozásában tartalmaz magyar adatokat.

1. Ademar Cabannensis (Adémar de Chabannes, Chabannes-i Adémar): *Chronicon Aquitanicum et Francicum* / *Historia Francorum, libri III* / **Historia** (RF II. 124–126.; CF I. 72. sz.)

Ademar Cabannensis (989–1034) magyar vonatkozású adatait¹⁰³⁰ tárgyalva kivételes helyzetben találjuk magunkat, hiszen az akvitániai szerzetes történeti munkájának szempontunkból érdekes információi – az ezeket tartalmazó problematikus krónikafejezetek révén – érintőlegesen a külföldi kutatásban is tárgyalásra kerültek.¹⁰³¹ Az angoulême-i Szent Cybardus- és a limoges-i Szent Marcialis-monostorok szerzetesét nem csupán egy három könyvből álló történeti munka szerzőjeként ismerjük: tollából a limoges-i monostor védőszentjéről szóló *sermók* is maradtak korunkra.¹⁰³² A jeruzsálemi zarándokútja során életét vesztett történetírót – Rodulfus Glaberrel együtt – az ezredik év környéki apokaliptikus félelmek krónikásaként is számon tartja a medievisztika.¹⁰³³ A trójai eredetmondával induló, a Meroving- és a Karoling-kor uralkodóinak történetét részletesen tárgyaló frank história, amely 1025 és 1028/1029 között keletkezhetett, az

¹⁰²⁹ Az egyes szócikkek anyagában szereplő szerzők nevét – akik esetlegesen nem is kerülnek értekezésemben tárgyalásra – ugyancsak latinos alakban használok (kivételt csupán a népnyelven alkotó szerzők jelentenek), ám az egyes egységeken belüli első előfordulásnál zárójelesen is feltüntettem a modern nyelvbéli névformát. Hasonlóan járok el a latin címen idézett források esetében: első feltűnésükkor megadom a magyar fordítást.

¹⁰³⁰ ADEMARUS CABANNENSIS 151–153., 155., 184–185. A megfelelő szöveghelyeket magyar nyelvű fordításban közli CHABANNES-I ADÉMAR (A); CHABANNES-I ADÉMAR (B), valamint VESZPRÉMY 2003. 460–461.: 9. jegyz.

¹⁰³¹ Veszprémy László az idegen nyelvű szakirodalom eredményeinek bevonásával vette immár több mint egy évtizeddel ezelőtt újra görcső alá forrásnak a magyar történelemtől árulkodó momentumait, ld. VESZPRÉMY 2003.

¹⁰³² Szent Marcialis kultuszáról és Ademarusról ld. CALLAHAN 1996.

¹⁰³³ A történetírót – Rodulfus Glaber mellett – az 1000. év eseményei kapcsán több helyütt idézi BARTHÉLEMY 1999. Az apokaliptikus félelmek kapcsán ugyancsak említi Ademar krónikáját LANDES 2000. 137–138.

elbeszélés végéhez közeledve egy egyre szűkebb térség – leginkább a 11. század eleji Akvitánia – eseményeire koncentrál: az utolsó fejezetek V. (Nagy) Vilmos akvitániai herceg (995–1030) és IV. (Páncélhasító) Vilmos angoulême-i gróf (988–1028) korának¹⁰³⁴ színes rajzát adják.¹⁰³⁵

A munka gazdag szöveghagyománya azért is különösen érdekes, mert az autográf kéziratban is ránk hagyományozódott elbeszélő forrás eltérő redakciós fázisai a 11. század elején alkotó történetíró munkamódszerével – anyaggyűjtésével, forrás- és információfelhasználásával – kapcsolatban is adalékokat szolgáltatnak. 1. Az α fogalmazat – amelyet egyetlen, magától Ademarustól származó *manuscriptum* (H) képvisel – csupán a későbbi történet vázát, annak lényegesebb elemeit tartalmazza. 2. A bővebb, a kutatásban β jellel ellátott és angoulême-inek mondott redakció tíz kézirata közül három őrizte meg a teljes krónikaszöveget – ezen *manuscriptumok* sorában egy, a 11. század derekáról származó kézirat (A) a legrégebbi, míg a variáns egyéb kódexeiben csonka szövegállományt lelhetünk fel. 3. Témánk szempontjából különös jelentőséggel bír az a γ redakciós fázis, amelynek C *manuscriptuma* a *Historia* szövegcsaládján belül egyedül tartalmazza a történeti forrás magyar adatainak egy részét.¹⁰³⁶ A megelőző fogalmazathoz képest bővített, immáron harmadik krónikavariánst – autográf töredékei (Z1, Z2) mellett – csupán a C-vel jelzett 12. századi *manuscriptum* tartotta fenn.¹⁰³⁷ a kézirattal kapcsolatos problematikára a későbbiekben még visszatérek.

A krónika magyar vonatkozású információit a történeti munka két különböző egységében találjuk: míg Géza fejedelemségéről és István uralkodásáról a III. könyv 31. és 33. fejezeteiben olvashatunk,¹⁰³⁸ addig Vilmos angoulême-i grófnak és zarándoktársainak magyarországi keresztülhaladásáról (1026) a III. könyv 65. *caputja* tudósít.¹⁰³⁹ Mivel Ademar elbeszélésének egymást követő átdolgozásai eltérő módon érintik a számunkra érdekes szöveghelyeket, érdemes külön-külön vizsgálnunk a birodalmi területek híreibe ágyazott államalapítás-történetet, illetve a zarándokok áthaladásáról szóló tudósítást.

Kezdjük bemutatásunkat a francia történeti munka azon egységével, amelyet a külföldi kutatás is a leginkább problematikusként ítél: azzal a részlettel, amely a III. Ottóval (996–1002), illetve a Német-római Császárság területéről kiinduló keleti térítésekkel kapcsolatos bejegyzések sorában szót ejt a kereszténység magyarországi felvételéről is! Az Ademar szerzőségét, illetve a passzus hitelét érintő kétségek abból fakadnak, hogy az 1000 környéki eseményekről szóló beszámolóval mindössze a krónika egyetlen kéziratában, a γ redakciós fázishoz tartozó C

¹⁰³⁴ A 10–11. század fordulójának Akvitániájáról ld. BARTHÉLEMY 1999. 269–329., 332–358., 611–612.

¹⁰³⁵ Ademarusra és történeti munkájára összefoglalóan ld. MAKK 1994.; FRASSETTO 2010 (A). A krónika részletes monografikus tárgyalását adja LANDES 1995. A 11. századi krónikás világszemléletével és idegenfelfogásával – ezen belül magyarságképével – foglalkozik újabban HALMÁGYI [2013] 112–126.

¹⁰³⁶ VESZPRÉMY 2003. 459.

¹⁰³⁷ A krónika kéziratok hagyományáról, illetve redakciós fázisairól ld. ADEMARUS CABANNENSIS XI–LVIII. (PASCALE BOURGAIN bevezetője), CX–CXVI. (RICHARDES LANDES bevezetője); ADÉMAR DE CHABANNES 15. (GEORGES PON bevezetője).

¹⁰³⁸ ADEMARUS CABANNENSIS 151–153., 155.

¹⁰³⁹ ADEMARUS CABANNENSIS 184–185.

*manuscriptum*ban találkozhatunk. Utóbbi kézirat vonatkozásában igen eltérő álláspontokat fogalmazott meg a történeti irodalom.¹⁰⁴⁰ Tekintettek rá olyan fogalmazatként, amelynek a korábbi szövegvariánsból hiányzó részletei 12. századi interpolációk,¹⁰⁴¹ de látták olyan textusként is, amely a 11. században jött létre: ebben az esetben értékelték a β -val szemben felmutatott szövegtöbbleteket az akvitániai szerzetes saját invencióiként,¹⁰⁴² de olyan kiegészítéseként is, amelyek egy Ademarusszal kortárs másoló–szerző működésének eredményeképpen kerültek a végül csupán 12. századi kéziratban ránk maradt szövegbe.¹⁰⁴³ A medievisztikának a C *manuscriptum* vonatkozásában napjainkban képviselt álláspontját jelzi, hogy a modern kritikai *editio* a párizsi Bibliothèque Nationale-ban őrzött C kódex textusát – az egyértelműen hibás részletektől eltekintve – mérvadónak tekinti valamennyi helyen, ahol a γ variáns szövegét csupán ez a kézirat tartotta fenn.¹⁰⁴⁴ Témánk szempontjából különös jelentőséggel bír, hogy a krónika *editora*, Pascale Bourgain nem látja bizonyító erejűeknek Helmut Beumann azon argumentumait, amelyek alapján a német kutató a magyar adatokat is tartalmazó 31. *caput*ban elbeszélte, a Nagy Károly sírjának feltalálására vonatkozó híradás mögött kései hagyományt gyanított. A III. Ottó személyéhez kapcsolt aacheni história Beumann vélekedésének megfelelően arról árulkodna, hogy ezen a ponton egy, az 1165. évi szentté avatási procedúrához kapcsolódó 12. századi elbeszélést illesztettek a krónikába. Ademarús művének francia szakértője ezzel szemben úgy találja, hogy a vitatott és a kutatásban a C variáns kései betoldásaira bizonyítékként idézett részlet stílusában sem tér el a minden kétséget kizáróan az akvitániai szerzetes tollából származtatható fejezetektől.¹⁰⁴⁵

A III. Ottóhoz és a német területekről kiinduló térítésekhez vonható adatok – így a magyarok kereszténnyé válásáról szóló információk is – a γ jelű változatban a francia területek híryanagába ékelődnek.¹⁰⁴⁶ Itt kell megjegyeznem, hogy III. Ottóról és a kereszténység magyarországi

¹⁰⁴⁰ Ezek áttekintését ld. WERNER 1963. 297–300.; ADEMARUS CABANNENSIS L. (PASCALE BOURGAIN bevezetője); VESZPRÉMY 2003. 459–460.

¹⁰⁴¹ GEORG WAITZ álláspontját ld. ADEMARI HISTORIA 110–111.

¹⁰⁴² HALPHEN 1908 (A); kül. 304–305.

¹⁰⁴³ LAIR 1899. 283–284.

¹⁰⁴⁴ ADEMARUS CABANNENSIS CIII. (PASCALE BOURGAIN bevezetője). Az 1999. évi kritikai kiadás bevezetőjében Pascale Bourgain – bár jelzi, hogy a C kézirat bizonyos momentumainál nem zárható ki teljesen egy későbbi interpolátor működésének gyanúja – sokkal inkább hajlik afelé, hogy a 12. századi *manuscriptumra* mint Ademarús harmadik krónikaverziójának többé-kevésbé hiteles képviselőjére tekintsen. A C jellel ellátott kézirat problematikája a következőképpen összegezhető: A krónika legbővebb változatát jelentő γ redakció szövegét az autográf Z kézirat mindössze töredékeiben tartotta fenn, a fragmentumok pedig néhány *caput* esetében adnak csupán lehetőséget a variánst megőrző két *manuscriptum* összevetésére. Azon passzusok, amelyek Z-ben is fellelhetők, azt jelzik, hogy C-t Z-ről (vagy legalábbis egy Z alapján készült kézitről) másolhatták. A két eltérő *scriptor* munkájának nyomán létrejött 12. századi C *manuscriptum* a másolói pontatlanságból, illetve az írnokok nyelvtani járatlanságából fakadó hibáktól eltekintve is mutat eltéréseket a β variáns szövegéhez képest. Azon részletei, amelyeknek kontrolljára az Ademarustól származó Z kézirat is felhasználható, egy helyütt minden kétséget kizáróan kései interpolátor működéséről árulkodnak: a valóban tartalmazna ilyen momentumokat, úgy azok sokkal inkább eredhetnek egy Z-t felhasználó köztes másolótól, mint C kevésbé invenciózus *scriptoraitól*. Ld. részletesen ADEMARUS CABANNENSIS XLIX–LVIII. (PASCALE BOURGAIN bevezetője).

¹⁰⁴⁵ ADEMARUS CABANNENSIS LVI–LVIII. (PASCALE BOURGAIN bevezetője).

¹⁰⁴⁶ A 30. *caput* vége Vilmos akvitániai hercegnek és Anjou grófjának, Gottfriednak a konfliktusát beszéli el, a 31. fejezet pedig – a minket érdeklő és részletesen csupán a γ változat 12. századi *manuscriptumában*

felvételéről már a krónika α és β redakciója is tartalmazott rövid híradást.¹⁰⁴⁷ Bár az ezredik év körüli magyar eseményekről szóló részletes tudósítás valóban a γ szerkesztést képviselő, a szakirodalomban több alkalommal vita tárgyát képező C *manuscriptum*ban lelhető csupán fel, a hazai információkat magukban foglaló birodalmi hírek csírájukban szerepeltek tehát Ademaruss megelőző krónikaredakciójában is. Ha a későbbi interpoláció lehetőségét nem is vethetjük tehát el, nem tarthatjuk kizártnak azt sem, hogy az akvitániai szerzetes a két fogalmazat lejegyzése között eltelt időben maga bővítette, pontosította a vidékről szóló ismereteit.

Lássuk mindezek után, hogy mit is tartalmaz a γ redakciót teljes terjedelmében egyedül megőrző C kézirat az ezredforduló környéki magyar eseményekről! Mivel olyan értesülésekkel van dolgunk, amelyek a hazai medievisztikában is bőséges tárgyalást kaptak, arra szorítkozom, hogy a francia történetíró egyes adataival kapcsolatos fontosabb vélekedéseket röviden összegezem. Nézzük tehát sorjában az egyes, a kútfőnkben fellelhető adatokat!

I. Ademaruss tudósítása szerint III. Ottó idejében – és a császár személyes biztatására – a 983-ban Prága püspökévé lett Szent Adalbert¹⁰⁴⁸ és Szent Brúnó indultak a pogány keleti szláv területekre: utóbbi személy volt történetírónk szerint az, aki Magyarországot a kereszténységre térítette. Kezéből nyerte a keresztséget a magyarok Géza nevű királya, aki Krisztus hitében az István nevet kapta. A szertartásnál jelen volt Ottó császár, aki a fejedelemnek – az Úr szögeiből és a Szent

előadott hír után – az akvitániai születésű Gerbert d'Aurillac pápává választásáról ad hírt. Míg a III. Ottótól támogatott II. Szilveszter (999–1003) históriája mutat összefüggést mind a francia, mind pedig a birodalmi területek történéseivel, addig a II. (Jámbor) Róbert (996–1031) trónra lépéséről szóló, az egységet lezáró részlet már egyértelműen frank – ám nem a krónikás szűkebb pátriájához, Akvitániához kapcsolódó – információ. A meglehetősen rövid 32. fejezet – külön egységként illeszkedve Ademaruss tudósításába – balkáni tudósítást rögzít, a 33. *caput*ban pedig Roueni Richárd halálhírét követően találunk ismételtlen egy bejegyzést III. Ottóról és a fekete magyarokról. Ezután a krónikás visszakanyarodik az általa jobban ismert vidékek eseményeihez: a 34. fejezetben már újra poitiers-i és tours-i történésekről olvashatunk. Ld. ADEMARI HISTORIA 129–131.

¹⁰⁴⁷ Az első szöveghely (31. *caput*) korábbi változata mindössze annyit rögzített, hogy trónra kerülését követően a császár keresztény hitre térítette a magyarokat: *Ea tempore e Otone secundo mortuo, Oto filius eius tercius actu et nomine imperio potitus est. Qui philosophiae intentus et lucra Christi cogitans, ut ante tribunal Judicis duplicatum redderet talentum, Dei voluntate populos Hungariae una cum rege eorum ad fidem Christi convertere meruit.* Ld. ADEMARIUS CABANNENSIS 151. Az α variáns csaknem egyező közlését ld. ADEMARIUS CABANNENSIS 7–8. A C jelű kéziratban ehhez a passzushoz toldva találjuk az immár részletekben jóval gazdagabb tudósítást a birodalmi eseményekről, valamint a Brúnó és Adalbert működéséhez kapcsolt térítőtevékenységről. A magyar medievisztikában ugyancsak sokszor idézett 33. *caput*jának a β fázisban olvasható változata annyit jegyez csupán le, hogy III. Ottó méregtől lelte halálát, és ezt követően Heribert kölni érsek az elhunyt uralkodó unokafivérének, Henriknek kényszerült a császári jelvényeket átadni: *Oto vero imperator haustu veneni periit sine filiis, et pro eo consanguineus eius Eenricus imperium suscepit. Siquidem Arbertus, Coloniae archiepiscopus, expirante Otone in partes Capue, sceptrum et coronam cum lancea sacra secum afferens, ab Hainrico insidiis circumventus captus est, et imperatoriis privatus ornamentis.* ADEMARIUS CABANNENSIS 155. A Szent Istvánnak a fekete magyarokkal vívott küzdelmére vonatkozó adatot egyedül a C *manuscriptum*ban lelhetjük fel, ám másképp adja elő a γ redakció 12. századi kézírata a későbbi II. Henrik (1002–1024) és a kölni érsek históriáját is. Heribert a krónika legbővebb variánsa szerint nem esett fogságba bajor földön: maga nyújtotta át – a püspökök egyetértéséből – a koronát, a jogart, valamint az immár Szent Móríc lándzsájának mondott birodalmi jelvényt a császári trónra igényt tartó bajor hercegnek (*[...] sceptrum et coronam cum lancea sancti Mauricii secum ab imperatore defuncto in Baioriam detulit, et consensu omnium episcoporum Eenrico tradidit*). Ld. ADEMARIUS CABANNENSIS 155.

¹⁰⁴⁸ LABUDA 1980.

Móric lándzsájából származó ereklyék mellett – a birodalmi lándzsa másolatát is átadta. A magyar uralkodó fia, akit ugyancsak az István névre hasonlóképpen Brúnó keresztelt volna meg, utóbb a későbbi Henrik császár (1002–1024) nővérét vette feleségül.¹⁰⁴⁹ A meglehetősen problematikus részlet következő pontjai váltottak ki a szakirodalom részéről reflexiót:

- a) Régóta tisztázott tény, hogy az akvitániai szerző a kérdéses passzusban három Brúnó – a 972-ben Sankt Gallenből Magyarországra érkező térítőpüspök, az 1006-tól működő augusburgi főpap, valamint az 1009-ben a keleti szláv missziója során porosz földön mártíromságot szenvedett Querfurti Brúnó – alakját gyúrja egybe.¹⁰⁵⁰ Mindezek után felmerülhet a kérdés, vajon Géza vagy István lándzsanyeréséről olvashatunk-e az egyébként III. Ottó császár idejébe helyezett tudósításban.¹⁰⁵¹ elképzelhető, hogy történetírónk ezen a pontos is torzít, és a keresztséget 972-ben Sankt Gallen-i Brúnó¹⁰⁵² kezéből nyert Gézát azonosnak tekinti az ugyancsak az István névre keresztelt fiával. Átvezet mindez bennünket egy következő problematikához: annak kérdéséhez, hogyan kell Adalbert magyarországi működését látnunk. A kései hagyomány egyértelműen a prágai püspöknek tulajdonítja István megkeresztelését, ám a fekete magyarok között térítő tevékenységet végző Querfurti Brúnó Adalberténél alighanem jóval fontosabb küldetést tölthetett be a Szent István-i Magyarországon.¹⁰⁵³
- b) A passzusnak kiemelt jelentőséget tulajdonít a medievisztika abban a vitában is, amely arról zajlik, vajon hogyan kell látnunk a német–római császár szerepét István 1000 körüli koronanyerésében. Míg a szakma jó ideig elutasította a 12. századi interpolációnak tekintett francia krónikarészlet tanúbizonyságát, addig a hazai kutatásba Gerics József és Ladányi Erzsébet emelte be a külföldi filológiai irodalom azon eredményét, amely Ademar C redakciójára immár hiteles – vagyis a *Historia* 11. századi szövegállományának részét képező – szöveggént tekint.¹⁰⁵⁴ Ugyancsak régóta ismeretes középkorászatunk előtt az a párhuzam, amelyet Gallus Anonymus és Ademar textusai között vonhatunk: a Hartvik püspökkel kortárs lengyel történetíró oly módon tájékoztat bennünket, hogy Ottó császár Boleszláv lengyel fejedelem (992–1025) számára éppen Krisztus szögeiből és a Szent Móric-lándzsából tett ereklyeadományt. A motívumazonosság nyomán Gerics és Ladányi is elfogadta a feltételezést, amely szerint a francia és a lengyel kútfő megfelelő szöveghelyei Szent Adalbert azon – napjainkra elveszett – szenvedéstörténetére lennének visszavezethetőek, amelyet maga Gallus meg is

¹⁰⁴⁹ ADEMARUS CABANNENSIS 152–153.

¹⁰⁵⁰ GYÖRFFY 2000. 70.; CHABANNES-I ADÉMAR (A) 164.: 509. jegyz. (MAKK FERENC megjegyzése).

¹⁰⁵¹ GYÖRFFY 2000. 75–76.

¹⁰⁵² Magyarországi működéséhez ld. GYÖRFFY 2000. 68–76.

¹⁰⁵³ VESZPRÉMY 1999 (A), kül. 96–101.; GYÖRFFY 2000. 79–80. Querfurti Brúnó tevékenységére ld. még HALMÁGYI 2012..

¹⁰⁵⁴ GERICS–LADÁNYI 1995. 46–47.

jelöl forrásainak sorában (*Liber de passione martyris*).¹⁰⁵⁵ Ademarusról közlését többé-kevésbe megbízhatónak értékelve sem látja ugyanakkor úgy a kutatás, hogy államalapító királyunk a birodalmi lándzsát Ottótól a hűbéri függés jeleként nyerte volna el.¹⁰⁵⁶

2. Ahogyan a közel kortárs Querfurti Brúnó, akvitániai történetírónk is értesült a Fehér és a Fekete Magyarország megkülönböztetéséről. Ademarus beszámol arról, hogy a poroszoknál vértanúhalált szenvedett Brúnó éppen a fekete magyarok térítésére érkezett Magyarországra, és a pogányok leverésére maga Szent István is fegyvert ragadott. A hadjáratot a szakirodalom az 1008. évre helyezi, és az eseményt a pécsi püspökség létrehozásával vonja összefüggésbe.¹⁰⁵⁷

Áttérhetünk mindezek után Ademarus utolsó magyar vonatkozású szöveghelyére: a 65. *caput*-ban szereplő és jóval kevesebb vitát kavart adatra. Bár a passzus az α fogalmazatban jelen esetben is csírájában szerepel csupán, a tudósítást a β és a γ redakciók azonos szövegezésben adják elő. Kútfőnk ezen a ponton egy zárandokútról számol be: IV. Vilmos angoulême-i gróf – akinek környezetében többek között Richárd, az angoulême-i Szent Eparchius-monostor apátja vagy a verduni apát is a Szentföldre látogattak – útja során Magyarországon is megfordult. Az 1026-ban az udvarát felkereső peregrinusokat István kegyesen fogadta, és ajándékokkal is ellátta őket: megfelel ez annak a képnek, amelyet a Szent Lietbertus-*vita* harminc évvel később útra kelt zárandokai a 11. századi magyar államról kialakítottak maguknak.¹⁰⁵⁸

Egyetlen kérdés megválaszolása marad mindezek után hátra: arra a problémára kell a megoldást keresnünk, honnan is származhatnak Ademarus magyar vonatkozású értesülései. Ahogyan azt Pascale Bourgain is hangsúlyozza, az akvitániai történetíró nem egyszer fűzött elbeszélésbe szóban hallott közléseket.¹⁰⁵⁹ az 1026. évi zárandokút résztvevői alighanem maguk tájékoztatták tapasztalataikról a krónikást, és azt sem zárhatjuk talán ki, hogy az államalapítás korára vonatkozó információkat is tőlük eredeztethetjük.¹⁰⁶⁰ Tekintve azonban, hogy utóbbiak Ademarus művének egy későbbi szerkesztési fázisában és a birodalmi hírek közé ágyazva jelennek csupán meg, jóval valószínűbbnek tűnik, hogy ezen a ponton az angoulême-i historikus német vidékekről nyert adatokat épít be szövegébe. Mivel az elbeszélés megírásának idején – az 1020-as években – nem beszélhetünk már arról, hogy Ademarusnak friss élmények alapján számoltak volna be, talán valóban megállhatja a helyét a hipotézis, amely szerint az egykori történések kapcsán valamiféle korai, napjainkra elveszett szentéletrajz(ok) információi kerültek be a Nyugaton működő bencés szerzetes *Historiajába*. A 31. és 33. *caput*ok zavaros előadása is jelzi ugyanakkor, aligha arra kell gyanakodunk, hogy írott szövegek jutottak el Akvitániába: sokkal inkább

¹⁰⁵⁵ GERICS–LADÁNYI 1995. 45–46. Az elveszett Adalbert-*passio* problematikáját bemutatja BAGI 2003. 354–360.

¹⁰⁵⁶ KRISTÓ 2003 (A) 94. Vö. GYÖRFFY 2000. 145.

¹⁰⁵⁷ MAKK 1998 (A), kül. 79., 82.

¹⁰⁵⁸ ADEMARUS CABANNENSIS 11., 184–185., kül. 184. Vö. VITA S. LIETBERTI (B) 854. Ld. még GYÖRFFY 2000. 295.

¹⁰⁵⁹ ADEMARUS CABANNENSIS LXVIII–LXIX. (PASCALE BOURGAIN bevezetője).

¹⁰⁶⁰ VESZPRÉMY 2003. 466–467.

gondolhatunk arra, hogy Ademar informátorai olyan egyháziak lehettek, akik a hagiográfiai irodalmat ismerték.

2. Adrianus de Veteribusco / de Veteri Busco (Adrien d'Oudenbosch, Adriaen van Oudenbosch): *Chronicon Leodiense* / *Opus rerum Leodiensium sub Johanne Heinsbergio et Ludovico Borbonio episcopis* (Mű azon dolgokról, amelyek Jean de Heinsberg és Louis de Bourbon püspökök alatt Liège-ben estek meg) (RF II. 130.; CF I. 79. sz.)

A késő középkori szerző, Adrianus de Veteribusco (1425 e.–1482 k.) a liège-i Szent Lőrinc-apátság szerzeteseként lett a gyóntatója Merész Károly burgundiai herceg (1467–1477) helytartójának, Guy de Humbertcourt-nak. Tollából egy 1468-ig vezetett napló (*Diarium*)¹⁰⁶¹ és a *Chronicon sancti Laurentii Leodiensis* (A liège-i Szent Lőrinc-apátság krónikája) 1475-ig ívelő folytatása¹⁰⁶² mellett ránk maradt egy latin krónika – valójában inkább *gesta* – is,¹⁰⁶³ amely Liège és az alsó-lotaringiai vidék történetére koncentrál. Elbeszélése összeállításához Adrianus elsősorban szerzetestársa, Jean de Stavelot (Johannes Stabulensis) francia nyelvű történeti munkáját vette alapul: ennek anyagát 1429 és 1447 között kivonatolta, majd a következő harminc esztendőre főként saját *Diarium*-ára és szemtanúk beszámolóira támaszkodva készítette el az *opus* folytatását. Az 1482. évig vezetett *continuatio* a Jean de Heinsberget hercegpüspökként követő Louis de Bourbon (1455–1482) korának színes rajzát adja.¹⁰⁶⁴ Bár a mű 18. századi kiadása még az autográf kézirat alapján készült, az adrianusi *manuscriptum*-nak napjainkra egyetlen töredéke maradt csupán fenn (Brüsszel, Bibliothèque Royale 10457–10462.).¹⁰⁶⁵ Kútfőnk egyetlen magyar vonatkozású részlete a Jean de Stavelot-nál közölt oklevél alapján foglalja össze az 1447-ben Aachenbe érkező magyarországi vallonok származásával kapcsolatos információkat.¹⁰⁶⁶ Elmondja, hogy előbb Reginhardus püspök (1025–1037) idejében érkeztek Liège-be magyarok – akiknek a városban saját utcájuk is volt (*vicus Hungaricus*) –, s ezt követően kerekedett fel az 1052-ben az alsó-lotaringiai vidéket sújtó éhínség elől menekülve a liège-iek egy csoportja, hogy a maga számára a Magyar Királyságban keressen oltalmat.¹⁰⁶⁷

¹⁰⁶¹ RF II. 130.; NASo A022.

¹⁰⁶² NASo A021.

¹⁰⁶³ NASo A020.

¹⁰⁶⁴ MAZEURE 2010. Ld. még BALAU 1903. 619–625.

¹⁰⁶⁵ BALAU 1903. 621.; SILVESTRE 1964. 276.

¹⁰⁶⁶ BÁRCZI 1937. 405.

¹⁰⁶⁷ ADRIANUS DE VETERIBUSCO 1216–1217. Vö. JEAN DE STAVELOT 595–598. A kútfő forrásértékének vizsgálatára ld. a Jean de Stavelot-ról írott szócikket.

3. Aegidius Aureaevallensis / Leodiensis (Gilles d’Orval): *Gesta pontificum Leodiensium a Theduno usque ad Henricum III* / *Gesta episcoporum Leodiensium* (A liège-i püspökök cselekedetei) (RF II. 132.; CF I. 81. sz.)

Aegidius, az alsó-lotaringiai Orval ciszterci monostorának feltehetőleg liège-i származású szerzetese 1247 és 1251 között írta meg történeti munkáját. A 13. századi szerző Herigerus Lobienisnek (Hériger de Lobbes)¹⁰⁶⁸ és 11. századi *continuator*ának, Anselmus Leodiensisnek (Anselme de Liège)¹⁰⁶⁹ a Tongres (Tongeren), Maastricht és Liège püspökeiről írott históriáját (*Gesta episcoporum Tungrensium, Traiectensium et Leodiensium*) dolgozta át és látta el egy, az 1048 és 1247 közötti esztendőik történéseit felölelő folytatással. A kevés önállóságot mutató kompiláció a liège-i főpapok történetének megírásához számos forrást – így jelentős számú szentéletrajzot – használt fel, és ennek köszönhetően napjainkra elveszett kútfőkből is őrzött meg számunkra töredékeket. A *Gesta episcoporum Leodiensium* autográf kéziratban (Luxemburg, Bibliothèque du Séminaire épiscopal 264.) is ismert a kutatás előtt. A *manuscriptum*on – amelyet a krónikás felügyelete alatt több kéz vezetett – nem csupán maga Aegidius végzett utólagos javításokat, de interpolációkkal látta el a textust az orvali szerzetessel jó kapcsolatot ápoló Mauritius Novimonasterii Hoiensis (Maurice de Neufmoustier)¹⁰⁷⁰ is.¹⁰⁷¹

A forrásnak a hazai kutatás előtt leginkább ismert részlete az a hun–magyar eredetmonda, amelyet a liège-i származású krónikás 10. századi történetíró elődjétől, Herigerustól¹⁰⁷² kölcsönzött.¹⁰⁷³ A megfelelő passzus a magyarokkal azonosított hunokat azoktól a zsidóktól eredezteti, akiket éhínség idejében Claudius császár (41–54) űzött ki Rómából.¹⁰⁷⁴ Az államalapítás előtti magyar történelem kérdésköréhez a 13. századi *gesta episcoporum* egy további részlete vonható még: ez Szent Domitianus maastrichti püspök életírása (*Vita Domitiani episcopi Traiectensis*, BHL 2252.) nyomán számol be arról, hogy a barbárok – vagyis a vendek (*Winidorum*), a normannok, a magyarok (*Ungarorum*) és más népek – betörései azt a Neufmoustier-t is érintették, ahol a 6. századi főpap ereklyéi nyugodtak.¹⁰⁷⁵ Nem meglepő, hogy a megjegyzés az interpolátor Mauritius Novimonasterii tollából származik, aki ezen a ponton lokális

¹⁰⁶⁸ NASO H025.

¹⁰⁶⁹ RF II. 367–368.; NASO A098.

¹⁰⁷⁰ NASO M021.

¹⁰⁷¹ DE GRIECK 2010 (B). A forráshoz ld. még AEGIDIUS AUREAEVALLENSIS 1–13. (JOHANN HELLER előszava); SHF II. 155. (1705. sz.); BALAU 1903. 451–463.; NASO A028.

¹⁰⁷² Vö. HERIGERUS ET ANSELMUS 171–172. A Herigerusnál szereplő magyar eredetmonda kérdéséhez ld. KULCSÁR 1987–1988. 530., 534.; HALMÁGYI 2009. 4–5.

¹⁰⁷³ A szövegösszefüggést jelzi AEGIDIUS AUREAEVALLENSIS 19.

¹⁰⁷⁴ AEGIDIUS AUREAEVALLENSIS 19. A részletet – bár az a 10. századi episztolával ellentétben a *Hungri–hungar* hamis etimológiáját nem fejti ki – azzal az ún. Dado-levéllel rokonítja a kutatás (NÉMETH 1999. 115–121.), amely a népnevet az *éhséget* jelentő ófelnémet *hungar* szóból származtatja (latin szövegét kritikai kiadásban közli NÉMETH 2001. 121–127., az eredetmondát ld. 126.).

¹⁰⁷⁵ AEGIDIUS AUREAEVALLENSIS 26.

jelentőségű adattal egészítette ki az előtte fekvő szöveget.¹⁰⁷⁶ A toposszerű híradást – bár tudjuk, hogy a magyarok az északfrancia területeket 954-ben dúlták végig – nehéz volna egy konkrét kalandozó hadjáratral összefüggésbe vonni.

Ugyancsak interpolációként került Aegidius krónikájának szövegébe az a passzus, amely az 1024. évnél II. Henrik haláláról (1002–1024) tudósít, és ezen a ponton Ekkehardus Uraugiensis (Ekkehard von Aura) nyomán¹⁰⁷⁷ megjegyzi, hogy a császár hűgának, Gizellának a kezét a magyarok királya kérte meg. István, aki a házasságra oly módon vált csupán méltóvá, hogy előbb a keresztény hitre megtért, később kegyes életet élt: a 12. század első felében alkotó Ekkehardus minden bizonnyal az 1083. évi kanonizáció és a szent király kibontakozó kultuszának hatására fűzte mindehhez még azt is hozzá, hogy az államalapító halála után sírjánál csodás események történtek.¹⁰⁷⁸ Hasonlóan az 1024. esztendőről szóló híradáshoz illesztette egyébként az Ekkehardusnál még az 1001. évnél szereplő információkat az a *Notae Aureaevalenses* (Orvali Feljegyzések), amelyet ugyancsak az orvali monostorban vezettek a 13. században: Aegidius *gesta episcoporum*ának interpolátora alighanem a valamivel korábban elkészült összeállítás nyomán bővítette a kérdéses momentummal a liège-i püspökség területére koncentráló elbeszélést. Ekkehardushoz és az Orvali Feljegyzésekhez képest többletinformációt is találunk azonban a betoldásban: kútfontk rögzíti a tradíciót, amely szerint Istvánt az a Szent Adalbert keresztelte volna meg,¹⁰⁷⁹ akinek tiszteletére később az esztergomi székesegyházat szentelték.¹⁰⁸⁰ A szövegezés párhuzama nyomán is igen valószínűnek látom, hogy a szerzetes, aki az adatot Aegidius munkájának a margójára bevezette, Albericus Trium Fontium (Albéric de Troisfontaines) világkrónikájából¹⁰⁸¹ ismerte a részletet. Megerősítheti utóbbi gyanút, hogy az orvali ciszterci historikus *Gesta episcoporum Leodiensium*ához hasonlóan troisfontaines-i rendtársának történeti munkáját is ismerték – sőt interpolációkkal látták el – Neufmoustier-ban.¹⁰⁸²

¹⁰⁷⁶ Az interpoláció tényét és a Domitianus-vitával való összefüggést JOHANN HELLER is jelzi (AEGIDIUS AURAEVALLENSIS 26.).

¹⁰⁷⁷ A szövegkapcsolatot jelzi AEGIDIUS AURAEVALLENSIS 69.

¹⁰⁷⁸ AEGIDIUS AURAEVALLENSIS 69. Vö. EKKEHARDUS URAUGIENSIS 192.; NOTAE AURAEVALLENSIS 682. Ld. még GOMBOS 1938 (B) 300., 322.; UZSOKI 1982. 131. (4. sz.), 133. (18. sz.).

¹⁰⁷⁹ Szent István Nagyobb legendájának *susceptor eius* kifejezése nyomán látta a szakirodalom Adalbertben az első uralkodó megkeresztelője helyett bérmálóját, lelki atyját is: BOGYAY 1988. 157. A *vitare*szlet ilyenén interpretációjának lehetőségét vitatja KÖRMENDI 2003 (A) 82–83. Szent Adalbert szerepére ld. még GYÖRFFY 2000. 79–80., a szakirodalmi állásfoglalásokat összegzi VESZPRÉMY 1999 (A), kül. 96–101.

¹⁰⁸⁰ (...) *donec sacri baptismatis sacramenta a beato Adalberto in cuius honore postea Trigonii maiorem ecclesiam instituit* – AEGIDIUS AURAEVALLENSIS 69.

¹⁰⁸¹ *Tamen dicunt Ungari quod sanctus Adalbertus Pragensis episcopus regem Stephanum ad fidem convertit et baptizavit (...) et maiorem ecclesiam Strigonii in honorem Adalberti instituit* – ALBERICUS TRIUM FONTIUM 779. A hagyományt, amely szerint az esztergomi székesegyházat Adalbertnek szentelték, a Magyar–lengyel Krónikában is olvashatjuk: CHRON. HUNGARICO-POLONICUM 311. (Utóbbi, a 13. század derekán keletkezett forrásnak a magyar elbeszélő hagyománnyal való kapcsolatát részletesen vizsgáltam: CSÁKÓ 2014.) *Domus sancti Adalberti*ként említi az érseki székhely egyházát korai szertartáskönyveink egyike, a Zágrábban őrzött esztergomi *Benedictionale* is, amely a 11. századból maradt ránk: KNIEWALD 1941. 218., 220–221., ld. még BOGYAY 1988. 156.

¹⁰⁸² ALBERICUS TROIM FONTIUM 631. (PAUL SCHEFFER-BOICHORST előszava).

Aegidius következő magyar vonatkozású közlése – amely arról számol be, hogy a liège-i Szent Lőrinc-monostor 1075-ben elűzött apátja, Guolbodo (Walbodo) IV. Henrik (1056–1105) udvara mellett Magyarországon is megfordult –¹⁰⁸³ ugyancsak kölcsönzött hír: az alsó-lotaringiai főpap viszontagságairól az orvali szerző a *Chronicon Andaginensis monasterii* nyomán tájékozódott.¹⁰⁸⁴ A témánkba vágó utolsó adat azt adja végezetül – az eseményt az 1190. évre helyezve – hírül, hogy 1189-ben Radulphus (Raoul de Zaehringen) liège-i püspök (1176–1191) a harmadik keresztes hadjárat seregeihez csatlakozva Magyarországon is keresztülhaladt.¹⁰⁸⁵ A lokális jellegű információhoz a vallóniai diocézis történetét elbeszélő krónikásnak minden bizonnyal nem volt nehéz hozzájutnia.

4. Albericus Trium Fontium / Trium Fontanum (Albéric / Aubry de Trois-Fontaines / Troisfontaines, Troisfontaines-i Alberik): *Chronicon ab orbe condito usque ad annum 1241* / *Chronici Alberici monachi Trium Fontium a Monachii Novii Monasterii interpolata* (RF II. 167–168.; CF I. 103. sz.; KÖRMENDI [2008] 2.1.7. sz.)

Albericus a champagne-i Troisfontaines ciszterci apátságának szerzeteseként 1232 körül kezdte el szerkeszteni a teremtéstől az 1241. évig ívelő világkrónikáját, amelyen 1251/1252 táján még dolgozhatott: használta ugyanis Aegidius Aureaevallensis (Gilles d’Orval) ezidőtájt befejezett *Gesta episcoporum Leodiensium*át (A liège-i püspökök cselekedetei). A kútfőit¹⁰⁸⁶ gondosan megjelölő, a birodalmi területek iránt különös érdeklődést tanúsító kompiláció szerzője a történeti mellett az irodalmi hagyományból – így az Artúr-mondakörből –¹⁰⁸⁷ is számos elemet épített be elbeszélésébe, s az írott források tanúságtétele mellé nem egyszer illesztette saját (szóban szerzett) értesüléseit. A 13. század végén¹⁰⁸⁸ a munkának készült egy interpolált változata is, amely a champagne-i szerzetes Troisfontaines-nel kapcsolatos értesüléseit elhagyva elsősorban a Huy melletti Neufmoustier monostorára vonatkozó értesülésekkel bővíti a textust.¹⁰⁸⁹ A krónika legfontosabb – Párizsban, illetve Hannoverben őrzött – kéziratai a 14. századból maradtak ránk.¹⁰⁹⁰

Albericus magyar adatokban különösképpen gazdag világkrónikájának bemutatásakor némileg eltérő módon – táblázatos formát alkalmazva – járok el, mint a vizsgálati korpuszomat képező egyéb elbeszélő kútfők feldolgozása során. Ezt magyarázza egyfelől, hogy a champagne-i forrásban mintegy nyolcvanhét évhez bejegyzett magyar vonatkozású hírek részletes tárgyalása egy szócikk kereteit szétfeszítené. Másfelől a hazai szakirodalom előtt nagy érdeklődésre számot tartó

¹⁰⁸³ AEGIDIUS AUREAEVALLENSIS 89.

¹⁰⁸⁴ A szövegösszefüggésre ld. AEGIDIUS AUREAEVALLENSIS 89.

¹⁰⁸⁵ AEGIDIUS AUREAEVALLENSIS 113. Vö. CHRONICON SANCTI HUBERTI 587–588. Ld. még KUPPER 1981. 236.

¹⁰⁸⁶ Albericus forrásait részletesen bemutatja WILMANS 1851. 195–240.

¹⁰⁸⁷ A világkrónika és a bretagne-i Artúr-hagyomány összefüggésére ld. MOISAN 1988.

¹⁰⁸⁸ PAUL SCHEFFER-BOICHORST szerint 1295 előtt, ld. ALBERICUS TRIUM FONTIUM 648.

¹⁰⁸⁹ A forrásra összefoglalóan ld. SHF II. 155. (1755. sz.); ALMÁSI 1994.; RECH 2010 (ALB).

¹⁰⁹⁰ ALBERICUS TRIUM FONTIUM 671–672. (PAUL SCHEFFER-BOICHORST előszava).

kútfő magyar értesüléseinek kritikai vizsgálatát – az egyes információk eredetére is kitérve – önálló dolgozatban vizsgálta 1934-ben Latzkovits László,¹⁰⁹¹ és a filológiai irodalmunkban a troisfontaines-i szerzetes magyarországi eredetű információi kapcsán kibontakozó vitához a kútfő egyes híradásait behatóbban is görcső alá véve magam több ízben is hozzászóltam.¹⁰⁹² Megkísérlem mindezt röviden összegezni mindazt, amit a champagne-i világkrónika szövegének jelentős számú magyar vonatkozásával kapcsolatban megállapíthatunk.

Szerzőnk magyar értesülései egyfelől külhoni elbeszélő forrásokra – a cremonai Liudprandusra, Sigebertus Gemblacensisre (Sigebert de Gembloux), Otto Frisingensisre (Otto von Freising, Freisingi Ottó), Helinandusra (Helinandus de Frigido Monte, Hélinand de Froidmont) vagy Guido Bazochiensisre (Gui de Bazoches) – vezethetők vissza. Míg az ezen kútfőkből származó passzusokat a 13. század derekán alkotó ciszterci *auctor* gondosan megjelölte, addig olvashatóak nála olyan – Latzkovits szerint mindenképpen a külföldi tradícióból származtatható – részletek is, amelyek pontosabb eredetét nem állapíthatjuk meg.¹⁰⁹³

Nagyobb érdeklődésre tarthatnak mármost számot a forrás azon információi, amelyek a magyarországi hagyományból kerültek a francia krónika anyagába: ezeket a passzusokat ugyancsak két csoportra bonthatjuk. Találunk közöttük egyrészt királylistaszerű – kizárólag az Árpád-házi uralkodók regnálására vonatkozó – bejegyzéseket, amelyek azonban számos tévedéstől és pontatlanságtól terhesek. A híradások másik része nem pusztán uralkodási adat.¹⁰⁹⁴

A kutatásban vita tárgyát képezte az Albericushoz magyar földről érkezett értesülések természete. A szakirodalomban napvilágot látott két szélsőséges álláspontot a következőképpen foglalhatjuk össze: míg Hóman Bálint nyomán a szakma sokáig vélekedett úgy, hogy a champagne-i szerzetes írott forrásból – egy, a rendelkezésére álló királylista mellett a feltételezett Szent László-kori ősgestából (annak hipotetikus somogyvári *continuatio*jából) és a számára Pilisen készült feljegyzésekből – dolgozott,¹⁰⁹⁵ addig Latzkovits hosszú időre feledésbe merült dolgozata korán rögzítette az értesülések szóbeli eredetének teóriáját.¹⁰⁹⁶ Magam a problémakört újfent végigjárva köztes álláspontra helyezkedtem: még ha úgy vélem is, hogy a troisfontaines-i krónikához az információk alighanem szóban juthattak el – erre utal a hírek nem egy esetben mesés természete és a lejegyzések pontatlan mivolta –, az adatok egy része meglátásom szerint közvetett módon mégiscsak a magyarországi írott tradícióból eredeztethető. Ha az értesülések hátterében szükséges tehát valamiféle hazai feljegyzést gyanítanunk, úgy ez a forrás nagyobb valószínűséggel lehet egy későbbi szerkesztés, mint a krónika Hóman feltételezte korai

¹⁰⁹¹ LATZKOVITS 1934.

¹⁰⁹² CSÁKÓ 2012 (A); CSÁKÓ 2012 (B).

¹⁰⁹³ LATZKOVITS 1934. 20–57.

¹⁰⁹⁴ LATZKOVITS 1934. 58–83.

¹⁰⁹⁵ HÓMAN 1925. 5–32.

¹⁰⁹⁶ LATZKOVITS 1934. 88–92.

redakciója.¹⁰⁹⁷ Alighanem konszenzus tárgyát képezheti ezzel szemben középkorászatunkban, hogy Albericushoz írott formában érkezhettek valamiféle királylista: a történetíró ennek adalékait nem egy esetben tévesen értelmezve több ponton hibás sorrendet és uralkodási időtartamot jelölt meg munkájában.¹⁰⁹⁸

Mielőtt továbblépnék, egyetlen kérdéskörre szükséges még kitérnem: annak problematikájára, ki(k)ben is kell a champagne-i historikus informátorait látnunk. A szakma azért hozta a francia kútfőt Somogyvárral összefüggésbe, mivel csupán a bencés monostor 1091. évi alapítólevelének a saint-gilles-i anyaapátságban készült 13. századi másolata nevezi Szent László királyunkat – Albericushoz hasonlóan – *Logescelausnak*.¹⁰⁹⁹ Még ha a megfelelő krónikarészletnek a diplomamásolattal mutatott kapcsolata kérdéseket vet is fel, ma már aligha vitatja a szakma, hogy a troisfontaines-i szerzetes értesüléseit a magyarországi ciszterciekkel: a krónikás egresi, kerci vagy talán éppen pilisi és cikádori rendtársaival kell összefüggésbe vonnunk.¹¹⁰⁰ Arra, hogy az információk eljuthattak Franciaországba, logikus magyarázatot szolgáltatathatnának a generális káptalanok¹¹⁰¹ vagy a magyar *filiáknak* a francia anyaapátságokkal való összeköttetései.¹¹⁰²

Lássuk mindezek után, mit is szükséges Albericus magyar vonatkozású híreiről tudnunk! A következőkben – elsősorban Latzkovits László eredményei nyomán – összegzem az egyes bejegyzésekkel kapcsolatos tudnivalókat. Összefoglalásomban nem térek azonban ki azokra az adatokra, amelyek a történetírónál több ízben is előforduló genealógiai digressziókban lelhetők fel (különösen, ha az Árpád-házzal kapcsolatos adalékok ráadásul évszámhoz sem kapcsolhatóak), valamint az egyértelműen a feltételezhető királylistáról kölcsönzött és kizárólag az uralkodási időtartamokat rögzítő feljegyzésekre.

1. A honfoglalás és a kalandozások kora

1.1. A külhoni hagyományból eredeztethető információk

A hír Albericusnál feltüntetett éve	Az információ forrása ¹¹⁰³	Az elbeszélte esemény
837	[ismeretlen]	A konkrét eseményhez nem kapcsolható részlet a barbár népek Európára törő nemzedekéinek sorában említi Attila hunjait és a magyarokat. ¹¹⁰⁴
893	Otto Frisingensis	Számos krónikába beszívargott az a Reginóra

¹⁰⁹⁷ CSÁKÓ 2012 (A) 522.

¹⁰⁹⁸ VESZPRÉMY 2010 (B) 16–17.

¹⁰⁹⁹ MARZALI 1880. 83–85.

¹¹⁰⁰ LATZKOVITS 1934. 88.; CSÁKÓ 2012 (B) 456.

¹¹⁰¹ KÖRMENDI [2008] 151–152.

¹¹⁰² Az információkat egyértelműen Egresről eredezteti MACHOVICH 1935. 276–282. Ld. újabban BÁC SATYAI 2015 (B) 280–281.

¹¹⁰³ Ismeretlen eredetűként azokat a híreket jelölöm, amelyek forrását maga Albericus nem tüntette fel, és amelyeket Latzkovits – nem tartván azokat magyar eredetűeknek – a vegyes értesülések közé sorolt.

¹¹⁰⁴ ALBERICUS TRIUM FONTIUM 731–732.

		visszavezethető részlet, amely szerint a besenyők üzte magyarok – akik nyershúst ettek és embervért ittak – Szkítiából érkezve az avaroktól foglalták el a maguk számára a Kárpát-medencét. ¹¹⁰⁵
	Liudprandus Cremonensis	A honfoglalás leírását a Liudprandustól kölcsönzött részlet követi a magyarok népének természetéről. ¹¹⁰⁶
900	Liudprandus Cremonensis	A magyarok vad népe szomszédos a Bizánci Birodalommal. ¹¹⁰⁷
902	Liudprandus Cremonensis	Arnulf keleti frank király (887–899) halála után a magyarok átlépik a bajorok határait. ¹¹⁰⁸
903	Sigebertus Gemblacensis ¹¹⁰⁹	A magyarok barbár népét Arnulf szabadítja Európára. A bejegyzés konkrét hadjáráshoz nem köthető. ¹¹¹⁰
904	Liudprandus Cremonensis	A magyarok győzelme Augsburgnál IV. (Gyermek) Lajos keleti frank király (900–911) király felett. ¹¹¹¹
	[ismeretlen]	
905	Sigebertus Gemblacensis	Az előző évi – valójában a 910. esztendei – győzelem után a magyarok IV. (Gyermek) Lajost adófizetőikké teszik. ¹¹¹²
	Otto Frisingensis	A korai hagyományra visszavezethető szöveghely valójában 907. évi eseményre vonatkozik: arra a bajor–magyar háborúra, amelynek során Liutpold herceg is életét vesztette. ¹¹¹³
		A 901. évi itáliai hadjáráshoz kapcsolható a tudósítás a longobárd területek feldúlásáról. ¹¹¹⁴
906	Sigebertus Gemblacensis	A magyarok a görögöket, majd a következő évben a bolgárokat adófizetőikké teszik. Utóbbi hírt Albericus Liudprandusnak az egyébként Sigebertus forrásául szolgáló szöveghelye nyomán újfent megismétli. ¹¹¹⁵ A gembloux-i történetíró alapján a 906. és a 907. évhez bejegyzett liudprandusi hírek esetleg a 894. évi al-dunai hadjáratát emléként őrizhetik. ¹¹¹⁶
907	Sigebertus Gemblacensis	
	Liudprandus Cremonensis	
909	Liudprandus Cremonensis	A bejegyzés valójában a magyarok 899. évi itáliai hadjáratára és a brentai csatára vonatkozik. ¹¹¹⁷

¹¹⁰⁵ ALBERICUS TRIUM FONTIUM 748. Vö. OTTO FRISINGENSIS 234.; REGINO PRUMIENSIS 131–133.; LATZKOVITS 1934. 39.

¹¹⁰⁶ ALBERICUS TRIUM FONTIUM 748. Vö. LIUDPRANDI ANTAPODOSIS 6–7.; LATZKOVITS 1934. 26.

¹¹⁰⁷ ALBERICUS TRIUM FONTIUM 751. Vö. LATZKOVITS 1934. 26.

¹¹⁰⁸ ALBERICUS TRIUM FONTIUM 752. Vö. LIUDPRANDI ANTAPODOSIS 36–37.; LATZKOVITS 1934. 26.

¹¹⁰⁹ A Sigebertusra visszavezethető hírek kritikai vizsgálatát ld. a megfelelő szócikknél.

¹¹¹⁰ ALBERICUS TRIUM FONTIUM 752. Vö. SIGEBERTUS GEMBLACENSIS 345.; LATZKOVITS 1934. 33.

¹¹¹¹ ALBERICUS TRIUM FONTIUM 752. Vö. SIGEBERTUS GEMBLACENSIS 345.; LIUDPRANDI ANTAPODOSIS 36–39.; GOMBOS 1908. 58–61.; LATZKOVITS 1934. 26., 28.

¹¹¹² ALBERICUS TRIUM FONTIUM 753. Vö. LATZKOVITS 1934. 33–34.

¹¹¹³ ALBERICUS TRIUM FONTIUM 753. Vö. OTTO FRISINGENSIS 235.; REGINO PRUMIENSIS 154.; ANNALES AUGIENSES 68. A szöveghagyomány útját a kritikai kiadások nyomán rekonstruáltam.

¹¹¹⁴ ALBERICUS TRIUM FONTIUM 753. Vö. OTTO FRISINGENSIS 235.; REGINO PRUMIENSIS 148.

¹¹¹⁵ ALBERICUS TRIUM FONTIUM 753. Vö. SIGEBERTUS GEMBLACENSIS 345.; LIUDPRANDI ANTAPODOSIS 41.; LATZKOVITS 1934. 26.; 34.

¹¹¹⁶ GOMBOS 1908. 51–57., kül. 53.

¹¹¹⁷ ALBERICUS TRIUM FONTIUM 754. Vö. LIUDPRANDI ANTAPODOSIS 41–45.; LATZKOVITS 1934. 26–27., 28.

	Sigebertus Gemblacensis	Az információ talán egy másik, a 905. évben Itáliába vezetett betöréssel hozható összefüggésbe. ¹¹¹⁸
	[ismeretlen]	A dél-franciaországi Le Fossat-ból – mivel a magyaroktól és a normannoktól tartaniuk kell – Szent Bercharius és Maurus ereklyéit Burgundiába szállítják. ¹¹¹⁹ A hír minden bizonnyal valamely napjainkra elveszett hagiográfiai munkára vezethető vissza. Ha tartottak is a vidéken a magyarok betöréseitől, a bejegyzést aligha kell az Albericusnál is megjelölt évhez kapcsolnunk: a Pireneusok lábánál fekvő apátságnak a magyarok a kalandozások korai szakaszában nem jutottak a közelébe. Talán a 942. évi ibériai hadjárat ¹¹²⁰ esetében tehetjük fel, hogy a portyázók megfordultak Le Fossat közelében, de ki éppenséggel az sem zárható, hogy csupán a <i>translatio</i> irodalom valamely toposzáról van szó.
911	Sigebertus Gemblacensis	Az adat vélhetőleg a magyarok 910. évi kalandozásához vonható. ¹¹²¹
913	Otto Frisingensis	Albericus forrása nyomán a magyarok 913. évi kalandozásáról és Inn menti vereségéről tudósít. ¹¹²²
914	Sigebertus Gemblacensis	Arnulf bajor herceg az Albericusnál is jelzett évben a magyarokhoz menekül. ¹¹²³
915	Liudprandus Cremonensis	A részlet egy itáliai kalandozó hadjáratról számol be, amelynek során I. Berengár király (887–924) megegyezik a magyarokkal. A tudósítást Liudprandus maga a 905. év eseményeihez jegyzi be, és az időpontot az <i>Antapodosis</i> kronológiai zavarai ellenére is elfogadhatjuk. ¹¹²⁴
917	Liudprandus Cremonensis	A forrás arról ad hírt, hogy a magyarok a szaracénokkal együtt fenyegették volna Itáliát, ám az eredeti liudprandusi szöveghely a kalandozókat nem említi: az <i>ab una parte Ungarorum</i> csupán Albericus toldása. ¹¹²⁵
	Sigebertus Gemblacensis	Alemanniai portyájuk során Fuldáig jutnak előre. ¹¹²⁶
922	Liudprandus Cremonensis	Albericus Sigebertus nyomán tévesen a 922. évnél ad hírt a merseburgi csatáról, és a <i>Chronographia</i> leírását ötvözi Liudprandus elbeszélésével. ¹¹²⁷
	Sigebertus Gemblacensis	
	[ismeretlen]	II. Rudolf burgundiai király (912–937) és Vienne-i (Provence-i) Hugó legyőzi a magyarokat. ¹¹²⁸ A hír

¹¹¹⁸ ALBERICUS TRIUM FONTIUM 754. Vö. SIGEBERTUS GEMBLACENSIS 345.; LATZKOVITS 1934. 34.

¹¹¹⁹ ALBERICUS TRIUM FONTIUM 754. Vö. LATZKOVITS 1934. 50.

¹¹²⁰ Ennek történetéhez ld. MAKK 2007.

¹¹²¹ ALBERICUS TRIUM FONTIUM 754. Vö. SIGEBERTUS GEMBLACENSIS 345.; LATZKOVITS 1934. 34.

¹¹²² ALBERICUS TRIUM FONTIUM 755. Vö. OTTO FRISINGENSIS 235.; LATZKOVITS 1934. 39.; 40–41.; KRISTÓ 1980. 242–243.

¹¹²³ ALBERICUS TRIUM FONTIUM 754. Vö. SIGEBERTUS GEMBLACENSIS 346.

¹¹²⁴ ALBERICUS TRIUM FONTIUM 755. Vö. LIUDPRANDI ANTAPODOSIS 56.; GOMBOS 1908. 57–58.; LATZKOVITS 1934. 34.; KRISTÓ 1980. 235.

¹¹²⁵ ALBERICUS TRIUM FONTIUM 755. Vö. LIUDPRANDI ANTAPODOSIS 57.; LATZKOVITS 1934. 27–28.

¹¹²⁶ ALBERICUS TRIUM FONTIUM 755. Vö. SIGEBERTUS GEMBLACENSIS 346.; LATZKOVITS 1934. 34.

¹¹²⁷ ALBERICUS TRIUM FONTIUM 756. Vö. SIGEBERTUS GEMBLACENSIS 346.; LATZKOVITS 1934. 28., 34.

		a 924. évi kalandozásra vonatkozik, és Flodardus közlésére mehet – közvetett vagy közvetlen módon – vissza. ¹¹²⁹
923	Liudprandus Cremonensis	Alighanem a 922. évi eseményekkel kell összefüggésbe hoznunk azt a Liudprandusra visszavezethető értesülést, amely szerint Dursac és Bugat, a magyarok két fejedelme Veronába érkezett, hogy Berengár számára segítséget hozzon. ¹¹³⁰
924	Sigebertus Gemblacensis	A magyarok Salardus vezetésével betörnek Itáliába, és felégetik Páviát. ¹¹³¹
934	Sigebertus Gemblacensis	A részlet a champagne-i történetíró második közlése a <i>Chronographia</i> nyomán a merseburgi csatáról. ¹¹³²
937	Guido de Bazochiis	A 933. évi vereségről a történetíró újabb forrása nyomán harmadízben is tudósít. ¹¹³³
938	[ismeretlen]	Rebais monostorából Szent Agilus és Bracholinus ereklyéit a normandiai Marcillyban menekítik a magyarok elől. ¹¹³⁴ A minden bizonnyal az île-de-france-i apátság hagiográfiai irodalmára visszavezethető feljegyzést talán a 937. évi kalandozással vonhatjuk összefüggésbe.
942	Liudprandus Cremonensis	Albericus Liudprandus tudósítását összegezve számol be arról, hogy Hugó itáliai király (926–947) az országára törő magyarokat Hispániába irányította. A cremonai történetíró sokáig vitatott adatát a szakirodalom újabb vélekedése szerint valóban a troisfontaines-i történetírónál is szereplő 942. évre helyezhetjük. ¹¹³⁵
949	Sigebertus Gemblacensis	A hír a magyarok Taksony vezette 947. évi itáliai kalandozásához köthető. ¹¹³⁶
955	Sigebertus Gemblacensis	A francia területekre vezetett 954. évi hadjáratról szóló tudósítást veszi át kútfőnk. ¹¹³⁷
957	Sigebertus Gemblacensis	A passzus a 955. évi vereségről számol be. ¹¹³⁸
	Otto Frisingensis	A Sigebertustól kölcsönzött részletbe történetírónk beilleszti a 12. századi freisingi püspök jóval részletesebb – Regino <i>continuator</i> ára és Ekkehardus Uraugiensisre (Ekkehard von Aura) visszavezethető

¹¹²⁸ ALBERICUS TRIUM FONTIUM 757. Vö. LATZKOVITS 50.

¹¹²⁹ FLODOARDI ANNALES (B) 22–23.

¹¹³⁰ ALBERICUS TRIUM FONTIUM 757. Vö. LIUDPRANDI ANTAPODOSIS 64–65.; LATZKOVITS 1934. 28., KRISTÓ 1980. 251–252.

¹¹³¹ ALBERICUS TRIUM FONTIUM 758. Vö. SIGEBERTUS GEMBLACENSIS 347.; LATZKOVITS 1934. 34.; 35–36.

¹¹³² ALBERICUS TRIUM FONTIUM 756. Vö. SIGEBERTUS GEMBLACENSIS 347.; LATZKOVITS 1934. 34.

¹¹³³ ALBERICUS TRIUM FONTIUM 761. Vö. FLODOARDI ANNALES (B) 55.; LATZKOVITS 1934. 45–46.

¹¹³⁴ ALBERICUS TRIUM FONTIUM 762. Vö. LATZKOVITS 1934. 50.

¹¹³⁵ ALBERICUS TRIUM FONTIUM 763. Vö. LIUDPRANDI ANTAPODOSIS 141.; LATZKOVITS 1934. 28.; MAKK 2007. 74.

¹¹³⁶ ALBERICUS TRIUM FONTIUM 765. Vö. SIGEBERTUS GEMBLACENSIS 349.; LATZKOVITS 1934. 34.

¹¹³⁷ ALBERICUS TRIUM FONTIUM 766. Vö. SIGEBERTUS GEMBLACENSIS 349.

¹¹³⁸ ALBERICUS TRIUM FONTIUM 766. Vö. SIGEBERTUS GEMBLACENSIS 349.; LATZKOVITS 1934. 33–35.

		– leírását a Lech mentán vívott augsburgi csatáról. ¹¹³⁹
958	Otto Frisingensis	A passzus csupán visszautal az előző évben a magyarok felett aratott győzelemre. ¹¹⁴⁰

1.2. A magyar hagyományból eredeztethető információk

<i>A hír Albericusnál feltüntetett éve</i>	<i>Az elbeszélt esemény</i>
893	A honfoglaló magyarok Álmos fejedelem (<i>Alinus dux</i>) vezetésével érkeznek. ¹¹⁴¹
957	A forrás rögzíti a 955. évi augsburgi csatából megtért hétmagyar hagyományát. A magyarországi szolgák a tradíció szerint azoktól származnak, akik nem vonultak hadba. ¹¹⁴²

Összegzésképp a következőket mondhatjuk el: Albericus az egyes évek történéseiről beszámolva rendszerint több forrásból is egymás mellé illeszt – kútfőit többnyire szó szerint követve – passzusokat. Ennek a munkamódszernek köszönhető, hogy több ízben – mivel forrásainak kronológiája is igen problematikus – időben igen távoli eseményekre vonatkozó híradások kerülnek ugyanazon esztendőhöz. Sigebertusnak a jelen dolgozatban is tárgyalt¹¹⁴³ adatai jelenthették a történetíró számára a kiindulópontot: a gembloux-i elődjénél szereplő évszámokat is megtartva a champagne-i krónikás javarészt a 12. század elején befejezett *Chronographia* értesüléseit egészítette ki egyfelől Otto Frisingensis, másfelől az egyébként Sigebertus forrásául is szolgáló Liudprandus Cremonensis 10. századi híreivel (elvétve szerepelnek csupán egyéb helyről szerzett információk). A freisingi püspök tudósítását követve korpuszomban Albericus tartotta egyedül¹¹⁴⁴ fenn a 955. évi magyar vereség helyszínére vonatkozó tudósítást, s ugyancsak ő az egyetlen, aki – ez esetben az *Antapodosis* nyomán – szót ejt a magyarok 942. évi ibériai kalandozásáról. Az átvett passzusok mellett két – a Latzkovits által Albericus vegyes hírei közé sorolt – értesülésnek kell nagyobb jelentőséget tulajdonítanunk: ezek az adatok alighanem napjainkra elveszett hagiográfiai munkák révén szivárogtak be a 13. századi elbeszélésbe, s egyéb helyről nem ismeretesek. Ha a dél-franciaországi Le Fossat környékén esetleg nem is fordultak meg a magyarok, a megfelelő részlet annyit mindenesetre tanúsíthat, hogy a kalandozók híre a Pireneusok lábához is eljutott. Konkrét hadjárathoz: a 937. évi jelentősebb vállalkozáshoz kapcsolhatjuk ugyanakkor azt a bejegyzést, amely a Párizs-környéki Rebais relikviáinak menekítéséről tudósít. A 893. és a 957. évhez bejegyzett híreket Albericus magyar földről szerzett értesüléssel is kiegészíti: mindkét

¹¹³⁹ ALBERICUS TRIUM FONTIUM 767. Vö. OTTO FRISINGENSIS 237–238.; REGINO PRUMIENSIS 168.; EKKEHARDUS URAUGIENSIS 188–189.; LATZKOVITS 1934. 39–40.; 41.

¹¹⁴⁰ ALBERICUS TRIUM FONTIUM 767. Vö. OTTO FRISINGENSIS 238–239.

¹¹⁴¹ ALBERICUS TRIUM FONTIUM 748. Vö. LATZKOVITS 1934. 73., 79–80.

¹¹⁴² ALBERICUS TRIUM FONTIUM 763. Vö. LATZKOVITS 1934. 73.; 80.

¹¹⁴³ Ld. a 162. sz. szócikket.

¹¹⁴⁴ Nem számolva az *Annales sancti Pauli Virdunensis* ugyancsa kései és zavaros közlésével: ANNALES S. PAULI VIRDUNENSIS 500.

esetben mondai hagyománnyal van dolgunk. Mivel a krónikás magyar földről származó információinak külön is figyelmet szentelek,¹¹⁴⁵ ezekkel a bejegyzésekkel most nem foglalkozom.

2. Az Árpád-házi királyok kora

2.1. A külhoni hagyományból eredeztethető információk

<i>A hír Albericusnál feltüntetett éve</i>	<i>Az információ forrása</i>	<i>Az elbeszélt esemény</i>
1010	Sigebertus Gemblacensis ¹¹⁴⁶	A magyar nép Gizella királyné közreműködésével a keresztény hitre tér. ¹¹⁴⁷
1017 (1100)	Helinandus de Frigido Monte	Az adat a Skóciai Szent Margit-hagyományhoz kapcsolható. A forrás a történet azon variánsát rögzíti, amely szerint a Magyarországra menekült angolszász hercegek ifjabbika, Edward a magyar királyné Agatha nevű húgát vette volna feleségül: ő lett később a skóciai szent édesanyja. ¹¹⁴⁸
1042	Sigebertus Gemblacensis	1041-ben Orseolo Pétert elűzik trónjáról, és a következő évben III. Henrik (1039–1056) hadjáratot vezet Magyarország ellen. ¹¹⁴⁹
1045	Sigebertus Gemblacensis Otto Frisingensis	III. Henrik 1044-ben Aba Sámuelt megfutamítva Pétert helyezi vissza a magyar trónra. ¹¹⁵⁰
1047	Otto Frisingensis	I. András 1046-ban felváltja Pétert a trónon, s elődjét szeme világától megfosztatja. ¹¹⁵¹
1051	Otto Frisingensis Sigebertus Gemblacensis	Az 1047. évnél hozott értesülést – Péter megvakíttatására vonatkozólag – a krónikás újfent megismétli. ¹¹⁵² IX. Leó (1049–1054) 1052-ben Magyarországon jár, hogy békét közvetítsen I. András és a császár között. ¹¹⁵³
1052	Otto Frisingensis	A krónikás egyéb forrása nyomán is megismétli a III. Henrik (1039–1056) hadjáratára és a pápa követjárására vonatkozó információját. ¹¹⁵⁴
1070	Sigebertus Gemblacensis	Salamon, valamint Géza és László hercegek

¹¹⁴⁵ Ld. az értekezés II. és III. fejezetét.

¹¹⁴⁶ ALBERICUS TRIUM FONTIUM 779. Vö. SIGEBERTUS GEMBLACENSIS 354.; LATZKOVITS 1934. 35.

¹¹⁴⁷ ALBERICUS TRIUM FONTIUM 779. Vö. SIGEBERTUS GEMBLACENSIS 354.; LATZKOVITS 1934. 35.

¹¹⁴⁸ ALBERICUS TRIUM FONTIUM 781. Vö. HELINANDUS DE FRIGIDO MONTE 926 Vö. Skóciai Szent Margit genealógiájának kérdéséhez és a menekült angolszász hercegnek a Szent István lányával kötött állítólagos házasságához vö. BÁRÁNY–LASZLOVSZKY–PAPP 2008. I. 63–90. (A vonatkozó fejezet LASZLOVSZKY JÓZSEF munkája.). Az adatot a champagne-i történetíró az 1100. évnél egy genealógiai kitérőben újfent megemlíti: ALBERICUS TRIUM FONTIUM 814.

¹¹⁴⁹ ALBERICUS TRIUM FONTIUM 787. Vö. SIGEBERTUS GEMBLACENSIS 358.; LATZKOVITS 1934. 35.

¹¹⁵⁰ ALBERICUS TRIUM FONTIUM 787. Vö. SIGEBERTUS GEMBLACENSIS 358.; OTTO FRISINGENSIS 244.; LATZKOVITS 1934. 40., 41.

¹¹⁵¹ ALBERICUS TRIUM FONTIUM 788. Vö. OTTO FRISINGENSIS 245.; LATZKOVITS 1934. 40.; MAKK 1993. 67.

¹¹⁵² ALBERICUS TRIUM FONTIUM 789. Vö. OTTO FRISINGENSIS 245.

¹¹⁵³ ALBERICUS TRIUM FONTIUM 789. Vö. SIGEBERTUS GEMBLACENSIS 359.; LATZKOVITS 1934. 35.

¹¹⁵⁴ ALBERICUS TRIUM FONTIUM 790. Vö. OTTO FRISINGENSIS 245.

		viszonya elmérgesedik. ¹¹⁵⁵
1097	Guillelmus Tyrius; [ismeretlen]	Részben a türoszi érsek elbeszélésére vezethető vissza a keresztes irodalomban jól ismert momentum, amely szerint Rajmund provençe-i gróf Adémarral, Le Puy püspökével a dalmát tengerpart érintésével jut el a Szentföldre. ¹¹⁵⁶
1109	Sigebertus Gemblacensis	V. Henrik német-római császár (1106–1125) 1108-ban hadjáratot vezet Magyarország ellen. ¹¹⁵⁷
	Otto Frisingensis	V. Henrik segítségét Kálmán ellenében Álmos kéri, és a császár 1108-ban ostrom alá is veszi Pozsonyt. ¹¹⁵⁸
1120	Otto Frisingensis	II. István 1118-ban betör az osztrák határterületekre, mire Babenberg Lipót őrgróf I. Wladislav cseh herceggel ugyancsak fegyveresen fenyegetik Nyugat-Magyarországot. ¹¹⁵⁹
1135	Otto Frisingensis	A freisingi püspöktől kölcsönzött részlet arról számol be, hogy II. István halálát követően Kálmán törvényesnek el nem ismert fia, Borisz – aki Bizáncban feleségül vette II. (Komnénosz) Jóannész császár (1118–1143) rokonát – lengyel segítséggel kísérelte meg 1132-ben a magyar trónt megszerezni. Ekkor II. Béla osztrák támogatással vonult fel ellene. ¹¹⁶⁰ A III. Bolesław (1107–1138) és Borisz vereségével végződött csatáról egyéb helyről tudjuk, hogy azt a Sajó völgyében vívták július 22-én. ¹¹⁶¹
1185	Rigordus	A forrásnak a saint-denis-i történetíró nyomán van tudomása III. Béla és Capet Margit 1186. évi házasságkötéséről. ¹¹⁶²
1190	Aegidius Aureaevallensis	I. (Barbarossa) Frigyes (1152–1190) kereszteseivel átvonul Magyarországon. ¹¹⁶³
1192	Guillelmus Brito	I. (Oroszlánszívű) Richárd (1189–1199) a Szentföldről hazatérőben Dalmácia érintésével álruhában jut el Ausztriába. A magyar hagyományból eredezteti a hírt, ám az elbeszlő tradícióban gyakorta felbukkanó hír pontos forrását megjelöli a világkrónikát kiadó Paul Scheffer-Boichorst. ¹¹⁶⁴

¹¹⁵⁵ ALBERICUS TRIUM FONTIUM 797. Vö. SIGEBERTUS GEMBLACENSIS 362.; LATZKOVITS 1934. 35.

¹¹⁵⁶ ALBERICUS TRIUM FONTIUM 806. Vö. GUILLELMUS TYRENSIS I. 96–97.

¹¹⁵⁷ ALBERICUS TRIUM FONTIUM 817. Vö. SIGEBERTUS GEMBLACENSIS 372.; LATZKOVITS 1934. 35.

¹¹⁵⁸ ALBERICUS TRIUM FONTIUM 817. Vö. OTTO FRISINGENSIS 254.; LATZKOVITS 1934. 40., 41.

¹¹⁵⁹ ALBERICUS TRIUM FONTIUM 824. Vö. OTTO FRISINGENSIS 256.; PAULER 1899. I. 230.; LATZKOVITS 1934. 40., 41.

¹¹⁶⁰ ALBERICUS TRIUM FONTIUM 832. Vö. OTTO FRISINGENSIS 259–260.

¹¹⁶¹ MAKK 1987. 62–64.

¹¹⁶² ALBERICUS TRIUM FONTIUM 858. A részletet sem Gombos, sem Latzkovits nem hozza. Vö. RIGORDUS – GUILLELMUS BRITO I. 67.

¹¹⁶³ ALBERICUS TRIUM FONTIUM 863. Vö. AEGIDIUS AUREAEVALLENSIS 69.

¹¹⁶⁴ ALBERICUS TRIUM FONTIUM 869. Vö. LATZKOVITS 1934. 74.; RIGORDUS – GUILLELMUS BRITO I. 195.

1202	[ismeretlen]	Zárát a velenceiekkel megalkudva ostrommal elfoglalják a negyedik keresztes hadjárat seregei. ¹¹⁶⁵ A kor krónikásirodalmában közismert információ pontosabb forrását nem állapíthatjuk meg. ¹¹⁶⁶
1213	[ismeretlen]	A Gertrúd meggyilkolása mellett a János esztergomi érseknek (1205–1222) ¹¹⁶⁷ tulajdonított kétértelmű – a merényletet sugalmazó vagy éppen tiltó – levelet is közlő részletet ¹¹⁶⁸ Latzkovits magyar eredetűnek vélte ugyan, ¹¹⁶⁹ ám aligha erről lehet szó: a kétféleképpen is interpretálható episztola a külhoni hagyományban egybeült is jelen volt. ¹¹⁷⁰
1215	[ismeretlen]	A magyar követek részt vesznek a IV. lateráni egyetemes zsinaton. ¹¹⁷¹ Ismételtelen olyan hírről van szó, amely a korabeli forrásanyagban számos alkalommal bukkan fel, és közvetett módon a zsinati aktákra vezethető vissza.
1217	[ismeretlen]	A II. Andrásnak a Szentföldre vezetett keresztes hadjáratáról szóló információ pontosabb forrását ugyancsak nem tárhatjuk fel. ¹¹⁷²
1231	[ismeretlen]	Albericus mesés értesülést rögzít, amikor közli, hogy II. András – attól tartva, hogy Lajos bajor herceghez hasonlóan őt is meggyilkolják – az asszaszinok szektájának kincseket küldve vásárolta meg biztonságát. ¹¹⁷³
1232	[ismeretlen]	Albericus újfent téves dátummal rögzíti Szent Erzsébet 1231. évi halálhírét. ¹¹⁷⁴
1235	[ismeretlen]	IX. Gergely pápa (1227–1241) szentté avatja Erzsébetet. ¹¹⁷⁵ Utóbbi két adat ismét olyannyira ismert volt Európában, hogy a champagne-i szerzetes pontosabb forrása után felesleges is volna kutakodnunk. ¹¹⁷⁶

¹¹⁶⁵ ALBERICUS TRIUM FONTIUM 880.

¹¹⁶⁶ KÖRMENDI [2008] 153.

¹¹⁶⁷ ZSOLDOS 2011. 80.

¹¹⁶⁸ ALBERICUS TRIUM FONTIUM 898. A megfelelő részletet KÖRMENDI TAMÁS fordításában ld. még MERÁNYAI GERTRÚD 277.

¹¹⁶⁹ LATZKOVITS 1934. 75.; 81–82.

¹¹⁷⁰ KÖRMENDI [2008] 153–154.; KÖRMENDI 2009 (B) 173–176., kül. 174–175.; KÖRMENDI 2014. 98.

¹¹⁷¹ ALBERICUS TRIUM FONTIUM 903. Vö. LATZKOVITS 52.

¹¹⁷² ALBERICUS TRIUM FONTIUM 906. Vö. KÖRMENDI [2008] 154.

¹¹⁷³ ALBERICUS TRIUM FONTIUM 929. Vö. KÖRMENDI [2008] 155–156.

¹¹⁷⁴ ALBERICUS TRIUM FONTIUM 930.

¹¹⁷⁵ ALBERICUS TRIUM FONTIUM 938.

¹¹⁷⁶ LATZKOVITS 1934. 56.

2.2. A magyar hagyományból eredeztethető információk

A hír Albericusnál feltüntetett éve	Az elbeszélt esemény
1010	Istvánt Szent Adalbert keresztelte meg. Prédikálásával a király téríti a keresztény hitre népét. A kútfő rögzíti a Gizella királyné alakját sötét színben feltüntető hagyományt. ¹¹⁷⁷
1040	Szent István halálát a történetíró a valóságnál két évvel helyezi későbbre. ¹¹⁷⁸
1041	Imre herceg egyetlen fia volt Szent Istvánnak, és még apja életében meghalt. Albericus úgy tudja – a magyar tradícióhoz hasonlóan –, hogy Péter fivére lett volna Gizellának. ¹¹⁷⁹
1078	Forrásunk a valóságnál egy évvel későbbre helyezi Szent László (<i>Logescelaus</i>) trónra lépését. Tud a somogyvári apátság alapításáról is, ennek évét azonban nem ismeri. ¹¹⁸⁰
1095	Helyesen jegyzi ugyanakkor Albericus fel László király halálának esztendejét. ¹¹⁸¹ Csupán érdekességgéppen jegyezném meg: az évet jól tudja – igaz, a magyar király nevét nem szerepeltetve – Sigebertus is. ¹¹⁸²
1167	III. Béla 1171-ben trónra lép, és országlása elején győzedelmeskedik trónkövetelő öccse, Géza (<i>Guithardus</i>) felett. ¹¹⁸³ Latzkovits a németes <i>Guithardus</i> névalak használata miatt külföldi származású információval számolt, ¹¹⁸⁴ a magam részéről azonban inkább gyanakodnék magyar eredetű információra.
1171	Lukács esztergomi érseket (1158–1181) a forrás – amely ennél az évnél ismét tudósít III. Béla trónra lépéséről – szentéletűként említi. ¹¹⁸⁵
1194	Albericus szerint egy őszi napon a Dráva–Száva közén sáskaeső hullott. ¹¹⁸⁶
1196	Bár a szakirodalom hagyományosan április 23-ra helyezi III. Béla halálát, a különböző dátumokat rögzítő európai elbeszélő hagyomány alapján ez korántsem látszik egyértelműnek. A champagne-i szerzetes maga a hónap 18. napjára (<i>in cena Domini</i>)

¹¹⁷⁷ ALBERICUS TRIUM FONTIUM 779. Ld. KRISTÓ 1974. 235–237.; KRISTÓ 2000. 221–226.; KRISTÓ 2002. 65–66.

¹¹⁷⁸ ALBERICUS TRIUM FONTIUM 786.

¹¹⁷⁹ ALBERICUS TRIUM FONTIUM 786. Az 1010. évhez rögzítettek és a *filius unicus*-hagyomány kapcsolatos észrevételeimet ld. CSÁKÓ 2012 (A) 519–522.

¹¹⁸⁰ ALBERICUS TRIUM FONTIUM 798.

¹¹⁸¹ ALBERICUS TRIUM FONTIUM 803.

¹¹⁸² SIGEBERTUS GEMBLACENSIS 367.

¹¹⁸³ ALBERICUS TRIUM FONTIUM 849. Vö. MAKK 1993. 174–175.

¹¹⁸⁴ LATZKOVITS 1934. 53., 55.

¹¹⁸⁵ ALBERICUS TRIUM FONTIUM 854. Vö. KÖRMENDI 2003 (B).

¹¹⁸⁶ ALBERICUS TRIUM FONTIUM 872. A hírt a krónika magyar adatai közé sorolja LATZKOVITS 1934. 74. A délvidéki saskajárásról nem csupán Albericus világkrónikájában olvashatunk. Az, hogy az információ a champagne-i kútfő (illetve az annak a hagyományát felhasználó *Chronicon Belgicum magnum*) mellett Vitus Arnpeckiusnál (Veit Arnpeck) (CF III. 2632. [5121. sz.]) vagy a Klosterneuburgi Évkönyv 3. folytatásában (*Continuatio Claustro-neoburgensis III.*, CF I. 764.: [1754. sz.]) és az abból az adatot kölcsönző *Annales canonici Sambiensibus* (CF I. 115. [39. sz.]) is szerepel, arra engedne következtetni, hogy talán nem is feltétlenül magyar földről származó hírrel van dolgunk. Meglehet, hogy Albericus egy Európa-szerte emlegetett eseményt illesztett elbeszélésébe. Egy tény mégis erősítheti azonban az információ magyar – esetleg éppen cikádori – eredetének hipotézisét. Míg Vitus Arnpeckius *Hungariát*, *Croatiát* és *Styriát*, a klosterneuburgi *Continuatio* pedig *Ungariát*, *Marchiát* és *Carniolát* adja meg a saskajárás helyszínéként, addig a troisfontaines-i szerzetes pontosabb adattal rendelkezik: az emlékezetes természeti jelenséget a Dráva–Száva közére lokalizálja. Albericus a jelenséget az 1194. évre helyezi, ám forrásainkban alternatívaként az 1193. vagy az 1195. évet is felbukkan. Mivel a problematikához vonható források vizsgálódási körömn kívül esnek, kronológiámban az egyszerűség végett elfogadom egyelőre a francia világkrónikában megjelölt időpontot. A kérdést tárgyalja és a forrásokat számba veszi KISS 2000. 262.; KISS 2013. 33–34.

	helyezi a király elhunytát. Minden bizonnyal mesés hírt – valamiféle szóbeli adalékot rögzít a troisfontaintes-i krónikás, amikor közli, hogy az uralkodót Kalán pécsi püspök (1192–1218) ¹¹⁸⁷ mérgezte volna meg. ¹¹⁸⁸
1204	A történetíró Imre halála mellett ennél az évnél szerepelteti a gyermek III. László csupán a következő évben bekövetkezett elhunytát is. ¹¹⁸⁹
1223	A forrás beszámol Budavár (Óbuda) és Esztergom egyéb írott forrásból nem adatolható égéséről. ¹¹⁹⁰
1224	Ennél az évnél jegyzi fel Albericus azt a marhavészt, ¹¹⁹¹ amely 1222-ben érte el Magyarországot. ¹¹⁹² Latzkovits az adatot magyarországi eredetűnek tartja, ¹¹⁹³ ám magam – mivel az az európai forrásanyagban egyebütt is tetten érhető – ezt kétségesnek tartom.
1227	Albericus ennél az évnél számol be arról, hogy liège-i születésű Róbert – megelőzőleg veszprémi püspök (1219–1226) – esztergomi érsek (1226–1239) ¹¹⁹⁴ lett. A passzus ugyancsak információt szolgáltat a kunmisszió történetéhez, ugyanis előadja, hogy a zarándokként a Szentföldre tartó főpap 15 ezer kunt keresztelt meg. ¹¹⁹⁵
1228	Az előzőekhez kapcsolódik a következő bejegyzés arról, hogy Róbert érsek Kunország első püspökét, Theoderiket (1228–1234) felszentelte. ¹¹⁹⁶
1233	Ennél az évnél értesülhetünk Courtenay Jolánta haláláról és egresi temetéséről, valamint arról, hogy a pápai legátus, Pecorari Jakab praenestei bíboros püspök – akit a szakirodalom, mivel egykor Troisfontaines apátja volt, összefüggésbe is hozott Albericus magyar értesüléseivel – országos zsinatot tartott. ¹¹⁹⁷
1234	András herceg halála mellett Albericus arról is értesít, hogy Pecorari Jakab felszentelte János boszniai püspököt (1234–1235). ¹¹⁹⁸
1235	II. András leányának, Jolántának az I. Jakab aragóniai királlyal kötött házassága mellett olvashatunk II. András haláláról és váradi temetéséről. Egyedi információt tart fenn Albericus, amikor arról vél tudni, hogy a pilisi ciszterciek a király tetemét maguknak követelik. ¹¹⁹⁹ Talán a kunokra utal a történetíró, amikor egy mesés elemeket is felvonultató elbeszélésben arról számol be, hogy az Olt völgyében fekvő Kerc alatt kistermetű vörös emberek tűntek fel. ¹²⁰⁰
1237	Minden bizonnyal Julianus második útjára (1235–1236) utal Albericus feljegyzése arról, hogy négy domonkos szerzetes indult útnak Keletre, hogy az Európa ellen készülő tatárokról hírt hozzon. ¹²⁰¹

¹¹⁸⁷ ZSOLDOS 2011. 94.

¹¹⁸⁸ ALBERICUS TRIUM FONTIUM 873. Vö. KÖRMENDI [2008] 4.: 4. jegyz.; 152–153.

¹¹⁸⁹ ALBERICUS TRIUM FONTIUM 880. Vö. KÖRMENDI [2008] 153.

¹¹⁹⁰ ALBERICUS TRIUM FONTIUM 913. Vö. KÖRMENDI [2008] 154.

¹¹⁹¹ ALBERICUS TRIUM FONTIUM 914.

¹¹⁹² A járvány datálására és egyéb forrásaira ld. KÖRMENDI [2008] 11–12., 156.

¹¹⁹³ LATZKOVITS 1934. 75.

¹¹⁹⁴ ZSOLDOS 2011. 81.; 100.

¹¹⁹⁵ ALBERICUS TRIUM FONTIUM 920. Vö. BEKE 2003. 98–100.; KÖRMENDI [2008] 155.; BÁCSATYAI 2015 (B) 282.

¹¹⁹⁶ ALBERICUS TRIUM FONTIUM 921. Vö. BEKE 2003. 100–101.; KÖRMENDI [2008] 155.; ZSOLDOS 2011. 92.

¹¹⁹⁷ ALBERICUS TRIUM FONTIUM 933. Vö. KÖRMENDI [2008] 156. A champagne-i krónikás értesüléseivel kapcsolatos teóriára ld. ALBERICUS TRIUM FONTIUM 652–653. (PAUL SCHEFFER-BOICHORST előszava).

¹¹⁹⁸ ALBERICUS TRIUM FONTIUM 933–934. Vö. KÖRMENDI [2008] 156.; ZSOLDOS 2011. 85.

¹¹⁹⁹ ALBERICUS TRIUM FONTIUM 937. Vö. KÖRMENDI [2008] 156. II. András temetkezési helyének problematikájához ld. újabban BÁCSATYAI 2015 (B) 282–285.

¹²⁰⁰ ALBERICUS TRIUM FONTIUM 937–938. Vö. KÖRMENDI [2008] 156–157.

¹²⁰¹ ALBERICUS TRIUM FONTIUM 942. A részletet CSONKA FERENC magyar fordításban közli TATÁJÁRÁS 194., a részletet Julianus második útjához köti 207.: 1. jegyz.

1239	Igen zavarosan számol be kútfőnk az 1239. évnél a tatár veszedelemről. Tájékoztató egyfelől Albericus arról, hogy a kunok felett – akik kútfőnk szerint csalárd szándékkal érkeztek (<i>Comani sub specie Tartartorum ipsum</i> [sc. regem – Cs. J.] <i>terrere voluerunt</i>) – IV. Béla győzelmet aratott, és Kötöny (<i>Cutanus</i>) nevű királyukat elfogta. A passzus rímelni látszik az 1241 tavaszán bekövetkezett pesti véres eseményekre, amelyek során a kun fejedelmet felkoncolták. Problematikusabb a beszámoló második része, amely szerint a magyar király Erdélyt a tatároktól tartva megerősítette, és az erdélyi ispán – forrásunk szerint a meótszi mocsarak egy átjárójánál – a mongolokat megállította. A valóságban a nádornak a Vereckei-hágónál az ellenséget nem sikerült feltartóztatnia. ¹²⁰² Igen pontosnak tekinthetjük mindezekkel szemben azt az értesülést, amely szerint Róbert esztergomi érsek keresztelte meg 1239. október 18-án, Szent Lukács ünnepén IV. Béla fiát az István névre. Azt is tudni véli kútfőnk, hogy a liège-i származású főpap két héttel később fejezte be életét. ¹²⁰³
------	---

Az államalapítás utáni időszakra rátérve Albericus továbbra is elsősorban külhoni tudósításokból – a 12. század elejéig Sigebertustól és a freisingi püspöktől, a későbbiek vonatkozásában pedig vegyes forrásokból – merít, ám saját korához közelítve megszorodnak önálló, közvetlenül magyar földről szerzett hírei. Míg korai történelmünk kapcsán egy-egy, a hazai tradícióban gyökerező momentumot illet csupán előadásához – ilyen Szent István feleségének sötét tónusokkal megfestett portréja vagy az Imre hercegre mint az uralkodó egyetlen fiára történő utalás –, addig a 13. század első felére igen pontos értesülései vannak. A bejegyzések egy része szerepelteti azokat a ciszterci közösségeket: Egrest, Kercet vagy Pilist, amelyeket alighanem a champagne-i krónikás információinak háttérében látnunk kell. A forrás, amelynek a magyar elbeszélő hagyománnyal mutatott kapcsolatára önállóan is kitérek, nem csupán jelen korpuszban bír különös jelentőséggel: az Árpád-kori magyar történelem és különösen is a II. András-kor egyik legjelentősebb külhoni elbeszélő kútfőjeként kell azt értékelnünk.

5. Albertus / Albericus Aquensis (Albert d’Aix, Albert von Aachen, Aacheni Albert): *Historia Hierosolymitana* / *Chronicon Hierosolymitanum de bello sacro* / *Historia Hierosolymitana super passagio Godefridi de Bullione et aliorum principum* / ***Historia Hierosolymitanae expeditionis*** (A jeruzsálemi vállalkozás története) (RF II. 171–172.; CF I. 107. sz.)

A 12. század eleji gestát,¹²⁰⁴ amely az első keresztes hadjárat és a Közel-Keleten létrejött latin államok történetét 1119-ig tárgyalja, a kutatás Albertus aacheni örkanonoknak tulajdonítja. A Rajna-vidéki szerző, aki maga nem volt részese a nyugati lovagok szentföldi vállalkozásának, javarészt a Keletről megtért keresztesek beszámolóira építette az eseményekkel közel párhuzamosan vezetett előadását. Önálló forrásértéke révén is különös jelentőséggel bíró művét –

¹²⁰² ALBERICUS TRIUM FONTIUM 947. CSONKA FERENC magyar fordítását ld. TATÁRJÁRÁS 194–195. A részlet interpretációjához vö. LATZKOVITS 1934. 83.

¹²⁰³ ALBERICUS TRIUM FONTIUM 947. Vö. BEKE 2003. 102.

¹²⁰⁴ GESCHICHTSQUELLEN (Albertus canonicus Aquensis, *Historia Hierosolymitanae expeditionis*); NASO A045.

kútfőnk a korai keresztes irodalommal semmiféle filológiai kapcsolatot nem mutat – a szerző feltehetőleg két redakciós fázisban alkotta meg. Míg az első hat könyv – a feltételezett első szerkesztés – Bouillon Gottfried cselekedeteire koncentrál, addig a *Historia Hierosolymitanae expeditionis* második egysége I. Balduin jeruzsálemi királyságát (1000–1118) mutatja be. A tizenhárom *manuscriptum*ban ránk maradt történeti munka legkorábbi, jelenleg Darmstadtban őrzött kézírata a 12. század második negyedében keletkezett Liège-ben. Albertus kanonok első hat könyvét – így magyar vonatkozású feljegyzéseit – felhasználta a 12. század utolsó harmadának palesztinai krónikása, Guillelmus Tyrius (Guillaume de Tyr) is: mivel a Rajna-vidéki történetíró adatai a türoszi érsek jól ismert szövege révén a francia történetírásba is bekerültek, a liège-i diocézis területén lejegyzett forrást – bár azt a medievisztika német kútfőként tartja számon – a lotaringiai elbeszélő irodalomra egyébként is kiterjesztett korpuszomban szükségesnek láttam megtartani.¹²⁰⁵

A forrás a magyar vonatkozású közléseinek kiemelkedő mennyisége miatt a hazai medievisztikában is részletes tárgyalást kapott,¹²⁰⁶ így ehelyütt elégségesnek ítélem meg, ha röviden összegzem csupán, miféle információkkal lát el bennünket a keresztes seregek Kárpát-medencei átvonulásának rekonstrukciójához elsődlegesen használható kútfő. Albertus tanúságtételére támaszkodva a következőképpen láthatjuk 1096 nyarának–őszének eseménytörténetét:¹²⁰⁷

1. Elsőként – május közepe táján érkezve – Nincstelen Valter (Gautier Sans-Avoir, Gautier de Poissy) haladt népi kereszteseivel végig az országon. Mivel Kálmán számukra szabad piacot biztosított, problémamentesen jutottak el a déli határig, ahol Valter a Száván átkelt Belgrádba. Néhány embere Zimonyban lemaradt azonban, és összetűzésbe került a város lakóival: a magyarok pénzüktől, ruháiktól és fegyvereiktől megfosztva bocsátották szabadjára a Szentföldre igyekvőket.¹²⁰⁸ 2. Zimonyig gond nélkül zajlott Remete Péter (Pierre l’Ermite, Pierre d’Amiens) seregének magyarországi átvonulása is, ám a Szávához megérkezve a keresztesek a társaikon esett sérelemtől hallomást szereztek. Elterjedt közöttük az a hír is, hogy egy bizonyos *Guz* (Géza) ispán hadaik megsemmisítésére szövetkezett Nikétász belgrádi várparancsnokkal. A haragra gerjedt zarándoksereg ekkor ostrom alá vette Zimonyt, ám amikor a szerémségi latin telep, Frankavilla (Nagyolaszi)¹²⁰⁹ egy lakója értesítette Pétert arról, hogy Kálmán király teljes haderejével készül a keresztesek ellen, letett az erősség bevételének szándékáról, és csapataival átkelt a Morván.¹²¹⁰ 3. Albertus harmadikként Gottschalk (*Godescalcus*) pap népi hadainak a Magyar Királyság határán történő feltűnéséről emlékezik meg: bár Kálmán őket is beengedte országába, a német földön

¹²⁰⁵ EDGINGTON 2010 (A). A krónikára a magyar szakirodalomban ld. VESZPRÉMY 2005. 501–503.; AACHENI ALBERT 295. (VESZPRÉMY LÁSZLÓ bevezető gondolatai).

¹²⁰⁶ A kútfő magyar adatait részletekbe menően értékeli VESZPRÉMY 2005. 503–512. A forrás magyar vonatkozású részleteit VESZPRÉMY LÁSZLÓ fordításában ld. AACHENI ALBERT.

¹²⁰⁷ Az eseménytörténeti rekonstrukcióhoz vö. BOROSY 1996. I., kül. 12–18., 21–24.

¹²⁰⁸ ALBERTUS AQUENSIS 274–275.

¹²⁰⁹ A Szerémségben, a Fruška Gora területén fekvő 11. századi latin telep (ma a szerbiai Mandelos) Albertusnál tűnik fel először a forrásanyagban, vö. PETROVICS 2009. 75–76.

¹²¹⁰ ALBERTUS AQUENSIS 276–278.

összegyűlt sereg Nincstelen Valter és Remete Péter francia kereszteseinél jóval több gondot okozva fosztogatással próbálta a maga számára megszerezni, amire szüksége volt. Kálmán a fehérvári mezőn – talán Pannonhalmára, talán Székesfehérvárra kell gondolnunk –¹²¹¹ verte szét hadaikat Szent Márton kápolnája mellett.¹²¹² 4. A keresztéseknek a Lajtához érkező negyedik hullámát, az Emicho leiningeni gróf vezette csapatokat a magyar király mindezek után be sem kívánta már országába engedni, és Moson alatt tartóztatta fel őket. A Nyugatról érkezett haderő – amelyben az Ácsnak mondott Vilmos (Guillaume le Charpentier) meluni vicomte, valamint Clérambault de Vendeuil és Thomas de Marle¹²¹³ északfrancia nemesek is ott voltak – hiába kísérelte meg a Lajta és a Duna mocsarain túl fekvő erősség ostromát: míg egy részük vissza is fordult Magyarországról hazájába, addig csapataik másik része egyéb útvonalat választva érkezett meg Konstantinápolyba.¹²¹⁴

5. A népi seregek késő tavaszi–nyári érkezését követően – ahogyan azt Albertus előadja – Bouillon Gottfried (Godefroy de Bouillon) alsó-lotaringiai herceg (1089–1096) is megérkezett a Lajta partján fekvő *Tollenburghoz* (a név mögött nagy valószínűség szerint a Hainburg melletti Pottenburgot kell sejttenünk).¹²¹⁵ A magyar királlyal Sopronban kötött megállapodás értelmében Gottfried – a szabad és békés átvonulásért cserébe – fivérét, Balduint (Baudouin de Boulogne), aki 1000 és 1118 között uralkodott majdan a Jeruzsálemi Királyság trónján, túszként adta át az uralkodónak, s ezt követően zavartalanul jutott el az ország déli határára.¹²¹⁶

Albertus – bár a történeti munka megítélése és a Rajna-vidéki szerző tudósításainak forrásértéke a külföldi medievisztikában hosszú időn keresztül képezte vita tárgyát –¹²¹⁷ meglehetősen pontos ismeretekkel látszik a 11. század végi Magyar Királyságról rendelkezni.¹²¹⁸ Az 1096. évi eseményekről Guibertus de Novigento (Guibert de Nogent) is részletes beszámolót közöl ugyan, ám az útkjáról visszafordult népi keresztésektől és pikárdiai nemesektől informálódó északfrancia történetíró tájékozottsága az aacheni kanonokét meg sem közelíti.¹²¹⁹ Az első kereszties vállalkozás primér forrásainak sorából – amelyek javarészt meglegszenek azzal, hogy a hadak Kárpát-medencei áthaladásának tényét rögzítsék – a *Historia Hierosolymitanae expeditionis* megfelelő *caputjai* már csupán azzal is kitűnnek, hogy néven nevezik a magyar uralkodót (*Kalomannus*). Meglepően jártasnak bizonyul Albertus a Magyar Királyság földrajzi viszonyait

¹²¹¹ AACHENI ALBERT 303.: 1309. jegyz. (VESZPRÉMY LÁSZLÓ megjegyzése).

¹²¹² ALBERTUS AQUENSIS 289–291.

¹²¹³ Azonosításukra ld. AACHENI ALBERT 305. 1313. jegyz., 306.: 1316. jegyz. (VESZPRÉMY LÁSZLÓ megjegyzései).

¹²¹⁴ ALBERTUS AQUENSIS 293–294.

¹²¹⁵ VESZPRÉMY 2005. 511.

¹²¹⁶ ALBERTUS AQUENSIS 299–303. Itt tartom továbbá szükségesnek megjegyezni, hogy bár forrásunk kronológiai utalásoktól sem mentes, a dolgozatomhoz fűzött időrendi áttekintésben nem az Albertusnál szereplő adatokat veszem alapul, hanem Veszprémy Lászlónak a témához vonható források kritikai vizsgálatán és a megelőző szakirodalom eredményein alapuló eseménytörténeti vázlatát: VESZPRÉMY 2005. 513–514.

¹²¹⁷ A kérdés historiográfiáját áttekinti VESZPRÉMY 2005. 502.

¹²¹⁸ A témát részletesebben is kifejtettem, ld. CSÁKÓ 2011 (A) 186–193.

¹²¹⁹ Ld. a Guibertus de Novigentót tárgyaló szócikknél.

illetően is. Míg az ország belsejéből egyedül a némi bizonytalanságot teremtő fehértvári mezőt (*campus Belegravae*)¹²²⁰ említi mint Kálmán és a keresztes hadak megütközésének színhelyét, addig jóval több geográfiai ismerettel bír a *confinium* vidékeiről: a folyónevek mellett hat határvidéki település (Pottenburg, Moson, Sopron, Zimony, Frankavilla és Belgrád) is előkerül nála. Az eseménytörténeti rekonstrukciót is nagymértékben szolgáló híradás nem csupán a keresztes kútfők sorában, de a magyar vonatkozásokat tartalmazó francia forrásanyagban is kiemelkedő jelentőséggel bír.

A bőbeszédű forrás a magyarság nyugati megítélésével kapcsolatban is árulkodónak bizonyul. Kálmánnal első ízben az I. könyv 7. *caputjában* találkozhatunk, ahol neve mellett a legkeresztényibb jelzőt olvashatjuk (*rege Christianissimo Hungarorum*), és megtudhatjuk róla, hogy a magyarok királya a kereszteseket kegyesen (*benigne*) fogadó, a hadak békés átvonulásukat lehetővé tevő bölcs uralkodó (*concessus est sibi pacifice transitus per universam terram regni sui*).¹²²¹ Albertus később is olyan országgént mutatja be hazánkat, ahol a zarándokok békésen haladhatnak keresztül (*regnum Hungariae, ubi transitus regia via universis peregrinis minime negari solebat*),¹²²² s jogosnak ítéli meg az aacheni kanonok Kálmán haragját Gottschalk rabló-fosztogató csapataival szemben is.¹²²³ Van azonban a népünkről formált véleménynek árnyoldala is: a Zimonynál Nincstelen Valter katonáit kifosztó városlakók immár csalárd lélekkel (*perversae mentis*) cselekszenek,¹²²⁴ Guz bán pedig pénzhétségtől vezérelve (*avaritia corruptus*) készül a keresztesek megtámadására.¹²²⁵ A fehértvári mezőn a szavukat megszegő és Gottschalk katonáit ígéretük ellenére lemészároló királyi vitézeiről ugyancsak elítélő hangnemben szól a krónikás.¹²²⁶

Albertus három további magyar vonatkozású szöveghelyét szükséges itt továbbá megemlítenem. Az első passzus az elbeszélés egy mesés betoldása: az aacheni történetíró egy párbeszédet ír le, amely Nikaia 1097. évi ostrománál egy pap és az előtte megjelent 4. századi szent, Ambrosius között zajlott. A dialógus utal arra, hogy a keresztesek nem minden problémától mentesen haladtak korábban Magyarországon keresztül: a részlet az átkelés nehézségeit egyértelműen a Keletre tartó zarándokoknak rója fel.¹²²⁷ A témánkba vágó utolsó két közlés arról számol be, hogy az *Outremer* térségébe tartó hadak 1101-ben is érintették a Kárpát-medénét: egyfelől lombard seregek vonultak a Szentföldre, másfelől pedig IX. Vilmos akvitániai herceg kelt kereszteseivel útra. Az egyszerű híradások érdekességét az adja csupán, hogy Albertus ismét említ

¹²²⁰ ALBERTUS AQUENSIS 290.

¹²²¹ ALBERTUS AQUENSIS 274.

¹²²² ALBERTUS AQUENSIS 293.

¹²²³ ALBERTUS AQUENSIS 290.

¹²²⁴ ALBERTUS AQUENSIS 275.

¹²²⁵ ALBERTUS AQUENSIS 276.

¹²²⁶ ALBERTUS AQUENSIS 290–291.

¹²²⁷ ALBERT OF AACHEN 306–309. A Gombosnál sem szereplő passzust elemzésébe beépíti PLUMTREE [2010] 63–66.

egy Guzként megnevezett személyt – ezúttal bolgár fejedelemként (*dux Bulgarorum*) –, aki a keresztesek áthaladását megnehezítette.¹²²⁸

6. Andreas Marchianensis / Acquicinctinus / Atrebatensis / Sylvius (André de Marchiennes): *Historiae Franco-Merovingicae synopsis / Historia succincta de gestis et successione regum Francorum qui Merovingici dicti / Chronica de regibus Francorum – Continuatio prima* (Rövid történet a frankok királyainak cselekedeteiről és utódlásáról – első folytatás) (RF II. 231.; CF I. 163.)

A 12. század végi szerző az észak-franciaországi Anchin bencés apátságából került a közeli Marchiennes szerzetesközösségének élére. Három könyvből álló történeti munkáján, amely 1194-ig beszél el a frankok történetét, 1184 és 1196 között dolgozott. A medievisztika kiemeli, hogy gestája a francia történetírásban elsőként különíti el az egymást követő uralkodói dinasztiákat (Meroving-, Karoling-, Capeting-ház). Sigebertus Gemblacensis világkrónikája és annak *continuatiói* mellett a marchiennes-i historikus Hugo Flaviniacensistől (Hugues de Flavigny) vagy a *Flandria generosa* (Nagyszerű Flandria) B jelű redakciójából is merített.¹²²⁹ A gazdag kézirati hagyomány¹²³⁰ a történeti munka folytatásait is fenntartotta számunkra: az első *continuatióból* Georg Waitz 1194 és 1238 között közölt részleteket, míg második *continuatióként* – a kritikai kiadás nyomán – az 1245. és az 1248. évek történéseivel kapcsolatos töredéket tartja számon a szakma.¹²³¹ Egyetlen magyar vonatkozású adatunkat az Andreas Marchianensis frank történetéhez készült első folytatásban olvashatjuk. Az 1215. évi IV. lateráni zsinat résztvevőiről a zsinati akták nyomán¹²³² tudósító passzus az egyetemes *conciliumra* érkezett követek sorában a magyar küldötteket is kiemeli.¹²³³

7. Annales sancti Benigni Divionensis (A dijoni Szent Benignus-apátság évkönyve) (RF II. 274.; CF I. 226. sz.)

Az 564. (753.) évtől bejegyzéseket tartalmazó burgundiai évkönyv 967-ig azzal az *Annales Coloniensesszel* (Kölni Évkönyv) mutat egyezéseket, amelyet a 10. század derekáig – mielőtt a textus Kölnbe került volna – a Bodensee szigetén fekvő Reichenau apátságában vezettek.¹²³⁴ A 12. századi dijoni kódexében az 1214., a 13. századi montpellier-i *manuscriptumában* pedig az 1285.

¹²²⁸ ALBERTUS AQUENSIS 559.; 579. Vö. BOROSY 1996. I. 24–25.; PLUMTREE [2010] 66. Az első szöveghelyet Gombos nem hozza; ezt Plumtree közléséből ismerem.

¹²²⁹ ANDREAS MARCHIANENSIS 204. (GEORG WAITZ előszava); RECH 2010 (AM). Ld. még SHF III. 88–89. (2517. sz.); NASO A053.

¹²³⁰ ANDREAS MARCHIANENSIS 204–205. (GEORG WAITZ előszava).

¹²³¹ ANDREAS MARCHIANENSIS 212–215. Vö. RF II. 231.

¹²³² Az összefüggésre ld. GOMBOS megjegyzését: CF I. 67. (163. sz.).

¹²³³ ANDREAS MARCHIANENSIS 213.

¹²³⁴ A 776 és 1028 között feljegyzéseket tartalmazó kútfőre ld. RF II. 264.; GESCHICHTSQUELLEN (Annales Colonienses).

évig folytatott történeti feljegyzéseket utóbb felhasználta a bève-i annalista (*Annales Besuenses*), de ismertek voltak a dijoni monostor feljegyzései Normandiában is. Az évkönyv önálló adatokat 1112 után hoz.¹²³⁵

A dijoni évkönyv magyar vonatkozású információi az *Annales Colonienses* anyagában is megtalálhatóak: a két kútfő egyező passzusai közös forrásra – az *Annales Augienses* (Reichenai Évkönyv) egy ránk nem maradt kéziratára – vezethetők vissza.¹²³⁶ A Szent Benignus-apátság *annalese* a reichenai hagyomány nyomán rögzíti, hogy 793-ban Nagy Károly (768–814) a szövegben magyarokként (*Hungarorum*) megjelölt avarok országát dulta, s ugyanezen tradícióból meríti azt is, hogy 895-ben a kalandozók Itáliába, 909-ben pedig Szászországba és Tübingiába törtek be.¹²³⁷ A Kárpát-medence honfoglalás előtti történetére, az avaroknak a frank uralkodótól elszenvedett vereségére vonatkozó hír az *Annales Augienses*ben két esztendővel korábban – a 791. évnél – szerepel.¹²³⁸ Az *Annales sancti Benigni Divionensis*ben a kronológia nem csupán ebben az esetben, de egyéb helyeken is torzul: burgundiai forrásunkkal szemben a Bodensee partján keletkezett feljegyzések helyesen teszik a magyarok itáliai feltűnését a 899., a tübingiai és szászországi katonai vállalkozást pedig a 908. évre.

A Kárpát-medence korai múltjára és a kalandozásokra vonatkozó megjegyzésekkel szemben közelkorú *scriptor* jegyezhetette immár be az 1239. évhez – ahogyan azt láthattuk, az adat kizárólag a 13. század utolsó negyedéig ívelő montpellier-i *manuscriptumban* szerepel –, hogy a tatárok betörték Európába: oroszországi és lengyelországi pusztításaik mellett az annalista lakonikus híradása a mongolok magyarországi megjelenését is említi.¹²³⁹

8. *Annales Bertiniani* (A Szent Bertinus-apátság évkönyve) (RF II. 255–256.; CF I. 227. sz.)

A királyi kápolna klerikusai által feltehetőleg Aachenben vezetett hivatalos birodalmi évkönyv, az egészen a 829. évig folytatott *Annales regni Francorum* (A frank birodalmi évkönyv)¹²⁴⁰ nyugati frank *continuatió*jaként keletkezett az a történeti munka, amely nevét csupán elsőbben felfedezett kézirati példányának, a saint-omeri – az észak-franciaországi helység közelében volt Szent Bertinus

¹²³⁵ ANNALES S. BENIGNI DIVIONENSIS 37–38. (GEORG HEINRICH PERTZ előszava); SFH II. 88. (1358. sz.). A normandiai annalsztikus tradícióval és a Roueni Évkönyvvel (*Annales Rotomagenses*) mutatott kapcsolatra ld. ANNALES NORMANNICAE 488.

¹²³⁶ DIETERICH 1897. 198–206.

¹²³⁷ ANNALES S. BENIGNI DIVIONENSIS 38., 40. Vö. ANN. COLONIENSES ET BRUNSWILARENSIS 97–98.; ANNALES AUGIENSES 67–68.

¹²³⁸ Az adat az *Annales Augienses* ezen egységének forrásául szolgáló *Annales Alamannici*ben ugyancsak olvasható (ANNALES ALAMANNICI 47). Míg az *Annales Alamannici* és az *Annales Augienses* hunokat szerepeltet (*Hunnorum regnum*, *Hunorum regnum*), addig a Kölni Évkönyvben immár magyarok (*regnum Ungorum*) tűnnek fel: a megjelölést a dijoni feljegyzések is megtartják (*regnum Hungarorum*). Úgy tűnik tehát, az avar–hun azonosítást váltotta fel a forrásokban – minden bizonnyal a kalandozó hadjáratok hatására – az avar–magyar azonosítás. Vö. NÉMETH 1999. 122.

¹²³⁹ ANNALES S. BENIGNI DIVIONENSIS 49.

¹²⁴⁰ KASCHKE 2010 (C); GESCHICHTSQUELLEN (*Annales regni Francorum*).

bencés apátsága (Saint-Bertin)¹²⁴¹ – *manuscriptum*nak köszönheti.¹²⁴² A filológiai irodalom az évkönyvnek három szerkesztési fázisát különíti el. 1. Az első egység 741 és 830 között az *Annales regni Francorum* anyagát veszi át és egészíti ki, a 830 és 834 közötti időszak vonatkozásában azonban önálló értesüléseket hoz. A szerkesztés feltehetőleg a királyi kápolna vezetőjének – és egyben a poitiers-i Szent Hilarius-monostor apátjának –, Fulcónak a megbízásából született. 2. A 835 és 861 közötti történeésekről készült feljegyzések szerzőjeként a medievisztika azt a Prudentius troyes-i püspököt tartja számon, aki ugyancsak tagja volt a királyi kápolnának. 3. Az *Annales Bertiniani* harmadik része Hincmarus reimsi érsek (845–882)¹²⁴³ tollán keletkezett, és a 862. évtől a 882. esztendőig terjed elbeszélésében. Az udvarban vezetett krónikásművet a 9. századi frank történelem egyik legjelentősebb és legmegbízhatóbb forrásaként értékeli a szakirodalom. Nem csupán Flodoardus (Flodoard de Reims, Reimsi Flodoard) vagy Richerius (Richer de Reims, Reimsi Richer) előtt volt később az évkönyv szövege ismert: a feljegyzések Reimsen kívüli felhasználását tanúsítja többek között az *Annales Mettenses posteriores* (Újabb Metzi Évkönyv),¹²⁴⁴ a *Chronicon Vedastinum* (A Szent Vedastus-apátság krónikája)¹²⁴⁵ vagy Aimoinus Floriacensis (Aimoin de Fleury) *Historia Francorum*ának (A frankok története)¹²⁴⁶ sensi *continuatio*ja. A Rajnától Keletre nem kell ugyanakkor az *Annales Bertiniani* hatásával számolnunk.¹²⁴⁷

A nyugati frank história legrégibb ránk maradt kézirata a 10. század második felében készült saint-omeri *manuscriptum* (*Codex Audomarensis* 706.), amelyről a 11. századi brüsszeli kéziratot is másolták. A nyugati frankok históriájának 839 és 863 közötti egységéről 17. századi másolat is készült. Az évkönyv szövegahagyományáról szólva említenünk kell a) a *Chronicon Vedastinum* 11. század végi douai-i, b) az *Annales Mettenses posteriores* 12. századi berlini vagy c) az Aimoinus-féle *Historia Francorum* folytatásának a párizsi Szent Germanus-apátságban (Saint-Germain-des-Prés) ugyancsak a 12. században készült *manuscriptum*át. Ez utóbbi kéziratok részleteiben őrizték csupán meg az *Annales Bertiniani* textusát: a *Chronicon Vedastinum* 830 és 844 között, az *Annales Mettenses* a 837 előtti időszak vonatkozásában, a *Historia Francorum* folytatása pedig 869 után támaszkodott kútfőnkre.¹²⁴⁸

Az *Annales Bertiniani*t a magyar medievisztika a honfoglalást megelőző időszak történelmének vonatkozásában használja forrásul. A nyugati frank területek évkönyvében két olyan részletet találunk, amelyet 9. századi históriánkkal a kutatás összefüggésbe hozott. Az első, a témánkba vágó passzust a 839. esztendőnél – vagyis a második, a Prudentius troyes-i püspök

¹²⁴¹ COTTINEAU 1935. II. 2615–2618., 2829.

¹²⁴² SHF I. 246. (800. sz.); GESCHICHTSQUELLEN (*Annales Bertiniani*); NASO A062.

¹²⁴³ SHF I. 261–262. (859. sz.)

¹²⁴⁴ GESCHICHTSQUELLEN (*Annales Mettenses posteriores*).

¹²⁴⁵ GERZAGUET 2010 (B); NASO C028.

¹²⁴⁶ RECH 2010 (AF).

¹²⁴⁷ ANNALES BERTINIANI (A) V–VIII. (GEORG WAITZ előszava); ANNALES BERTINIANI (C) V–LXXVIII. (Léon Levillain előszava); RECH 2010 (AB).

¹²⁴⁸ ANNALES BERTINIANI (A) VIII–X. (GEORG WAITZ előszava); ANNALES BERTINIANI (B) 4–5. (REINHOLD RAU előszava)

névéhez köthető egységben – olvashatjuk. A kútfő előadja, hogy amikor Theophilos bizánci császár (829–842) követei a két ország közötti barátság megerősítése végett Ingelheimben Jámbor Lajost (814–840) felkeresték, olyan személyek is érkeztek velük, akik egy bizonyos *rhos* néphez tartozóaknak mondták magukat. A frank uralkodót ezek arra kérték, hogy hazájukba – mivel Konstantinápolyba vezető útjuk során vad népek veszélyeztették őket – Lajos birodalmán keresztül térhessenek haza.¹²⁴⁹ Míg Györffy György a normann ruszokkal azonosított *rhos* küldöttek útjába kerülő barbárokban a Dnyeperen erre az időre már átkelt magyarokat látta,¹²⁵⁰ addig Bollók Ádám amellet érvelt, hogy a kérdéses passzust korántsem szükséges az etelközi magyarokkal feltétlenül összefüggésbe vonnunk. Vélekedésének megfelelően az északról érkezett skandinávokban – ahogyan Jámbor Lajosban is – Theophilos a Mediterráneum térségében mind nagyobb teret nyerő arabokkal szemben keresett volna szövetségest. A viking–rusz küldötteket nem feltétlenül azért vitték tehát a bizánciak Ingelheimbe magukkal, hogy azok egy meg nem nevezett barbár nép támadását elkerülhessék: az északiak Konstantinápolyból is választhattak volna az érkezésük útvonalától eltérő irányt hazatérésükhöz. A bizánci császár célja sokkal inkább az lehetett, hogy a frankok és a vikingek közeledését ily módon is előmozdítsa.¹²⁵¹

A 9. századi magyarság kapcsán vizsgálandó következő részletet a 862. esztendő feljegyzései tartalmazzák: a passzust – amely immár Hincmarus tollán keletkezhetett – hagyományosan a népünk első nyugati feltűnését illusztráló híradásként értelmezi a medievisztika.¹²⁵² Az *Annales Bertiniani* úgy tudja, hogy a kérdéses évben nem csupán a dánok tűntek fel II. (Német) Lajos (843–876) országában: pusztított a keleti frank birodalomban egy addig ismeretlen ellenség – az *Ungri* névre hallgató nép – is.¹²⁵³ A megjegyzés hitelét előbb az adatot interpolációként értékelő Mátyás Flórián vonta kétségbe,¹²⁵⁴ majd Róna-Tas András vetette fel annak lehetőségét, hogy a 9. század közepi Európában ismeretlen *Ungri* név a saint-omeri kódex 10. századi másolójának tollán került csupán be az évkönyv ma ismert textusába.¹²⁵⁵ Még ha autográf kézirat híján nem is zárhatjuk ki egy esetleges kései módosítás eshetőségét, a szakma sokkal inkább hajlik arra, hogy az *Annales Bertiniani* harmadik – az uralkodó környezetéhez tartozó és igen jól tájékozott Hincmarus reimsi érseknek tulajdonított – egységében olvasható

¹²⁴⁹ ANNALES BERTINIANI (B) 43–45. (A kiadás a szöveget német fordításban is közli.) A részlet magyar fordítását ld. SZENT BERTIN ÉVKÖNYVE 183–184. A megfelelő passzust idézi továbbá BOLLÓK 2004. 349–350. (LAKATOS BÁLINT fordítása).

¹²⁵⁰ GYÖRFFY 1984. 388.

¹²⁵¹ BOLLÓK 2004, kül. 373–379. A részlethez és a *rhos* követséghez ld. továbbá GARIPZANOV 2006.

¹²⁵² VAJAY 1968. 11. A forráshely megnevezése nélkül a 862. évre teszi a magyarok első nyugati feltűnését RÓNA-TAS 1997. 253., 259. vagy BÓNA 2000. 13.

¹²⁵³ ANNALES BERTINIANI (B) 114–115. A részlet magyar fordítását ld. SZENT BERTIN ÉVKÖNYVE 184.

¹²⁵⁴ MÁTYÁS 1898. 7–11.

¹²⁵⁵ RÓNA-TAS 1998. 222–223. Olyan elképzelés is született, amely szerint a *qui Ungri vocantur* mellékmondatot szövegünkben az *illis populisra* vonatkoztathatjuk, és az *Ungri* népnév a Kárpát-medencei avarok megjelölésére szolgál: egy, a számukra ismeretlen ellenség tűnt volna tehát fel – a mondatnak új értelmezést adó Ungváry Jenő vélekedésének megfelelően – Pannóniában. Ld. UNGVÁRY 1997., kül. 446. A forráshely értelmezéséhez ld. még NÉMETH 1999. 122.

passzusnak hitelt adjon.¹²⁵⁶ Az Etelközben élő magyarokat – amennyiben a birodalmi területeken ebben az időben valóban megfordultak – Raszisztzláv fejedelem hívhatta be a frankok ellen: a morva uralkodó ily módon kívánta önállósodási törekvéseire felhasználni azt a helyzetet, hogy Német Lajos ellen fia, Karlmann fellázadt.¹²⁵⁷ Az észak-franciaországi Szent Bertinus-apátsághoz kapcsolt forrás jelezheti tehát, hogy a magyarokra már a honfoglalás előtt is alkalmazták Európában az *Ungri* népvét.¹²⁵⁸

9. *Annales Besuenses* / *Chronicon Besuense breve* (Bèze-i Évkönyv) (RF II. 256.; CF I. 228. sz.)¹²⁵⁹

A 13. századi kódex (Párizs, BnF Lat. 5009.) húsvétáblájának margóján olvasható Bèze-i Évkönyv Krisztus születésétől 1174-ig hoz adatokat. Míg a burgundiai forrásnak a 870. évig terjedő egysége elsősorban a Reichenau-i és a Kölni Évkönyvek (*Annales Augienses*, *Annales Colonienses*) anyagával rokonítható, addig a későbbi hírek javarészt a közeli Dijon Szent Benignus-apátságának annalsztikus feljegyzéseire (*Annales sancti Benigni Divionensis*) vezethetők vissza.¹²⁶⁰

A dijoni évkönyvből¹²⁶¹ kölcsönözte kútfőnk a magyaroknak a 893. évhez bejegyzett itáliai, valamint a 909. évnél feltüntetett szászországi és türingiai kalandozására vonatkozó megjegyzését:¹²⁶² mindkét információ az *Annales sancti Benigni Divionensis* forrásául szolgáló *Annales Augienses* hagyományából eredeztethető.¹²⁶³ Az itáliai katonai akciónak a reichenau-i annalista előtt is ismert 899. évi dátumát a burgundiai évkönyvek „korrigálták”: a Szent Benignus-monostor évkönyvírójánál a 895. esztendő eseményeként megjelölt hadjáratot a bèze-i *Annales* két további évvel helyezte korábbra. Hasonlót tapasztalhatunk a keleti frank területekre vezetett hadjárat esetében is: az *Annales Augienses*-ben 908-nál szereplő esemény a dijoni és a bèze-i forrásokban egy esztendővel későbbre került.

Nem rokonítható ugyanakkor a Bodensee szigetén fekvő Reichenau bencés apátságának tradíciójával az *Annales Besuenses*-nek a harmadik, a témánkba vágó megjegyzése. Utóbbi passzusból azt tudhatjuk meg, hogy 933-ban – amikor a kalandozók a frank területeket és Burgundiát dúlták – Bèze apátságát is elpusztították.¹²⁶⁴ A hír párhuzamát a bèze-i monostor egy másik történeti feljegyzésében, a 12. században megszövegezett *Chronicon Besuense*-ben találjuk meg: a Johannes szerzetes nevéhez köthető kartuláriumi krónika két egymást követő évben – 936-

¹²⁵⁶ Róna-Tas András és Ungváry Jenő fentebb idézett nézeteinek cáfolatára ld. MAKK 1998 (D) 230–235.; MAKK 1998 (B) 46–53.

¹²⁵⁷ VAJAY 1968. 14–15.; Róna-Tas 1997. 202., 253.

¹²⁵⁸ GÖCKENJAN 1996. 132–133.; MAKK 1997. 169.

¹²⁵⁹ GOMBOS F. ALBIN a forrást tévesen azonosítja az 1120 körül Johannes szerzetes tollán keletkezett *Chronicon Besuense*-vel, amelynek magyar adatait később tárgyalom.

¹²⁶⁰ ANNALES BESUENSES 247. (GEORG HEINRICH PERTZ előszava); SHF II. 89. (1367. sz.)

¹²⁶¹ ANNALES S. BENIGNI DIVIONENSIS 40.

¹²⁶² ANNALES BESUENSES 248–249.

¹²⁶³ ANNALES AUGIENSES 68.

¹²⁶⁴ ANNALES BESUENSES 249.

nál és 937-nél – is említi a magyaroknak a vidéket sújtó katonai vállalkozását.¹²⁶⁵ A 13. századi kéziratban fennmaradt *Annales Besuenses* talán éppen a *Chronicon Besuense* – vagy egy annak forrásául is szolgáló lokális feljegyzés – alapján tudósít Bèze lerombolásáról. Az évkönyvünkben megjelölt 933. év minden bizonnyal téves: a kalandozók 935-ben és 937-ben fordulhattak meg a burgund vidékeken, és az *Annales Besuenses* híradása – ha valóban hinnünk kell kései forrásainknak abban, hogy a magyarok betörésének Bèze is áldozatul esett – minden bizonnyal ez utóbbi hadjárathoz kapcsolható.¹²⁶⁶

10. *Annales Blandinienses* / *Annales abbatis Sancti Petri Blandiniensis* (Blandini Évkönyv)
(RF II. 256.; CF I. 229. sz.)

A gand-i (Gent) Blandin-hegyen emelt Szent Péter-apátságban a 11. században kezdték el vezetni azt az évkönyvet, amelynek a kutatás két egységét különíti el.¹²⁶⁷ 1. Az *Annales Blandinienses* első, az időben az 1060. évig ívelő része – ennek adatait néhány kései interpolációtól eltekintve egyetlen *scriptor* jegyezte be egy húsvéttábla margójára – korábbi forrásokból merít. A kútfőnkkel filológiai rokonságot mutató *Annales Formoselenses*hez (Voormezele-i Évkönyv) és *Annales Elnonenses*hez (A Szent Amandus-apátság évkönyve) hasonlóan a genti bencés monostor feljegyzései is egy napjainkra elveszett szöveg: egy 945 és 955 között szerkesztett és az észak-franciaországi Szent Bertinus-monostor (Saint-Omer) tradíciójával összefüggésbe vonható évkönyv felhasználásáról árulkodnak.¹²⁶⁸ A 980 és 1000 közötti adatok a liège-i hagyománnyal rokoníthatóak.¹²⁶⁹ 2. Az *Annales Blandinienses*t a 11. századot követően többen is folytatták: a kéziratban olvasható utolsó annalsztikus bejegyzés az 1390. év eseményeire vonatkozik.¹²⁷⁰ A genti forrás említi, hogy 954-ben – valójában egy esztendővel később – a magyarok legyőzettek.¹²⁷¹ a liège-i évkönyvi tradíció, amellyel a párhuzamot az *Annales Blandinienses* kritikai kiadása is jelöli,¹²⁷² a 956. esztendőnél hasonlóan lakonikus módon tudósít a kalandozók Európa-szerte ismert nagy vereségéről.¹²⁷³

¹²⁶⁵ CHRONICON BESUENSE 286–287.

¹²⁶⁶ BÁNLAKY 1928–1942. II. 64.; KRISTÓ 1980. 274. A kútfő forrásértékének kérdéséhez ld. MOUILLEBOUCHE 2006. 158–159.; BÁC SATYAI [2015].

¹²⁶⁷ RF II. 256.

¹²⁶⁸ GRIERSON 1937. XIV–XVI.

¹²⁶⁹ GRIERSON 1937. XXI.

¹²⁷⁰ GRIERSON 1937. XIV.; NaSo A063.

¹²⁷¹ ANNALES BLANDINIENSES 19.

¹²⁷² ANNALES BLANDINIENSES 19.

¹²⁷³ ANNALES S. IACOBI LEODIENSIS 637.; ANNALES LAUBIENSES 16.; ANNALES LEODIENSES 16.

11. *Annales Cluniacenses* / *Chronicon Cluniacense scriptum a Francisco de Rivo iussu Jacobi de Ambasia Cluniacensis abbatis* (Clunyi Krónika) (RF III. 312.; CF I. 246. sz.; KÖRMENDI [2008] 2.2.1. sz.)

A *Catalogus fontium*ban a 246. sz. alatt szereplő *Chronicon Cluniacense* – amelynek legfontosabb kézírata (Párizs, BnF Lat. 9875.) a 16. századból maradt ránk – késő középkori összeállítás. Míg Gombos kútfontkben August Potthast nyomán egy majdan 1215-ig folytatott 12. századi munkát sejt,¹²⁷⁴ addig a forrás valójában a 15. század végén keletkezett a burgundiai Mâcon-vidék bencés monostorában. A Cluny 910. évi alapításával induló elbeszélés a rendház élén álló Jacobus de Ambasia (Jacques d’Amboise, 1485–1510) megbízásából javarészt Franciscus de Rivo (François de Rivo) tollán készült. A később a 16. századig folytatott Clunyi Krónika¹²⁷⁵ egyetlen magyar vonatkozású közlése a *Catalogus fontium* szerint egy, a Gertrúd királyné 1213. évi meggyilkolására vonatkozó lakonikus megjegyzés lenne,¹²⁷⁶ ám a passzust magam a krónika Gombosnál is megjelölt 17. századi kiadásában¹²⁷⁷ nem leltem fel.¹²⁷⁸

12. *Annales sanctae Columbae Senonensis* (A sensi Szent Columba-apátság évkönyve) (RF 334.; CF I. 255. sz.)

A Szent Columba vértanú tiszteletére a 7. század elején alapított sensi bencés apátság¹²⁷⁹ történeti feljegyzései 708 és 1218 (1235) között tartalmazzak adatokat. Egy 9. századi – jelenleg a Vatikánban (BAV Reg. Lat. 755.) őrzött – kézirat húsvéttáblájának a margóján találjuk a Szent Columba-monostor *annalesét*, amelynek első, a 767. évig terjedő egysége a Karoling-kor korai évkönyveivel, az *Annales Alamannici* (Sváb Évkönyv, Alemann Évkönyv) és az *Annales sancti Amandi* (A Szent Amandus-apátság évkönyve – Saint-Amand-les-Eaux) anyagával mutat rokonságot. A 804. évtől kezdve önálló értesüléseket (javarészt helyi jellegű tudósításokat) hozó történeti munkát nem csupán Sensban használták – kimutatható szövegösszefüggése a *Historia Francorum Senonensisszel* (A frankok sensi története) –: a trieri Szent Maximinus-apátság

¹²⁷⁴ A *Chronicon Cluniacense* kiadásait feltüntetve a *Repertorium fontium* valójában a clunyi apátoknak egy ugyancsak Marrier-nál és Duchesne-nél közölt másik históriájára (CHRONOLOGIA ABB. CLUNIACENSIIUM) utal. Utóbbi kútfont szerepelteti a szakirodalom (RHC Occ. V. LVII.: 1. jegyz. [előszó]) *Annales Cluniacenses*ként: az első évkönyvíró a monostor 910 és 1157 közötti történetére vonatkozóan jegyzett le adatokat, s elbeszélését előbb 1214-ig, majd 1318-ig folytatta két további *continuator*. A legutolsó bejegyzések a 16. században készültek.

¹²⁷⁵ SCHOLZ 2010.

¹²⁷⁶ CF I. 117. (246. sz.). A híradás nem túlságosan specifikus: II. András meráni származású feleségének halálhírét a korban számos kútfont rögzítette. A hasonlóan tömör megfogalmazású évkönyv-, krónika- és halottaskönyvi részleteket ld. KÖRMENDI [2008] 23.: 115. jegyz.

¹²⁷⁷ CHRONICON CLUNIACENSE.

¹²⁷⁸ A részlet nyomára a fentebb ismertetett *Annales Cluniacenses* kiadott textusában sem bukkantam.

¹²⁷⁹ Sainte-Colombe-lès-Sens, ld. COTTINEAU 1935. II. 2638–2639.; CHAUME 1936. 207.

évkönyve (*Annales sancti Maximi Trevirensis*) vagy a 13. század derekán világkrónikát író Albericus Trium Fontium (Albéric de Troisfontaines) is kölcsönöztek kútforrásokból információkat.¹²⁸⁰

Az *Annales sanctae Columbae Senonensis* egyetlen magyar vonatkozású részlete a 937. évi galliai kalandozó hadjárat történetéhez szolgáltat értékes adalékot. A forrás ehhez az esztendőhöz érkezve leírja elsőként is azt a természeti jelenséget – a mennybolton február 24-én kakasszótól napkeltéig véres fegyverhegyek (*acies sanguinae*) látszottak –,¹²⁸¹ amelyet a kortársak minden bizonnyal a majdani történések tragikus előjeleként értelmeztek. Azt, hogy ebben az időben valóban tapasztalható volt valamiféle különös égi tűnemény – s ezt aztán a magyarok pusztításaival kapcsolták később egybe –, Flodoardus Remensisnek (Flodoard de Reims, Reimsi Flodoard) a dátumot pontosan meg nem jelölő tudósítása (*caeli pars ardera visa*) is tanúsítani látszik.¹²⁸² A próféciáról szóló feljegyzésnél fontosabb számunkra az évkönyv azon adata, amely szerint a magyarok március 24-én kezdték el a frank, burgund és akvitán vidéket pusztítani.¹²⁸³ Míg Bánlaky József a dátumot a hadjárat kezdetéhez – a Rajna átlépéséhez – kötötte,¹²⁸⁴ addig Kristó Gyula az *Annales sanctae Columbae* tanúságát úgy értelmezte, hogy a kalandozók ekkor érkeztek meg Sens környékére.¹²⁸⁵ Arra, hogy az utóbbi teória lehet a helyes, újabban Bácsatyai Dániel is rámutatott: a kronológiai adat egyéb sensi forrásból, a *Notae Senonses* (Sensi Feljegyzések) 10. századi tájékoztatásából¹²⁸⁶ is megismerhető – utóbbi kifejezetten a magyarok sensi feltűnéséről tudósít a dátumnál.¹²⁸⁷ Mindezeket kiegészíthetjük azzal, hogy Sens dülését a 12. századi *Chronicon sancti Petri Vivi Senonensis* (A sensi Szent Péter-apátság krónikája) – igaz, kései – híradása¹²⁸⁸ és a *Translatio sanctorum Saviniani, Potentiani et sociorumque* (Szent Savinianus, Potentianus és társaik ereklyéátvitele) 10. századi tanúságtétele is megerősíteni látszanak.

13. *Annales Elnonenses minores* / *Annales Elnonenses* (Elnói Évkönyv / A Szent Amandus-apátság évkönyve) (RF II. 276.; CF I. 290. sz.)

Az észak-franciaországi Szent Amandus-apátságról (Saint-Amand-les-Eaux) – korai nevének Elnóról – megnevezett, a 13. és az 1223. évek között bejegyzéseket tartalmazó¹²⁸⁹ évkönyv legrégebbi rétege 970 táján keletkezhetett az arrasi Szent Vedastus (Vaast)-monostorban:

¹²⁸⁰ ANNALES S. COLUMBAE SENONENSIS 102. (GEORG HEINRICH PERTZ előszava); KURZE 1900. 294.; SHF II. 90. (1371. sz.) A szöveghagyományhoz ld. még FLICHE 1909.

¹²⁸¹ ANNALES S. COLUMBAE SENONENSIS 105.

¹²⁸² FLODOARDI ANNALES (A) 384. Bár a két híradás között Hervé Mouillebouche feltételezett filológiai kapcsolatot, Flodoardus és az *Annales sanctae Columbae Senonensis* rokonságát minden bizonnyal elvethetjük, ld. MOUILLEBOUCHE 2006. 160., vö. BÁCSATYAI [2015].

¹²⁸³ ANNALES S. COLUMBAE SENONENSIS 105.

¹²⁸⁴ BÁNLAKY 1928–1942. II. 64.

¹²⁸⁵ KRISTÓ 1980. 273.

¹²⁸⁶ DELISLE 1886. 164.

¹²⁸⁷ BÁCSATYAI [2015].

¹²⁸⁸ CHRONICON S. PETRI VIVI SENONENSIS 34.

¹²⁸⁹ RF II. 276.

információi arra utalnak, hogy szerkesztőjének lorsche kútfők is a rendelkezésére állottak.¹²⁹⁰ A *manuscriptum* legkésőbb 1013 táján került a Szent Amandus-apátságba.¹²⁹¹ Georg Heinrich Pertz *Annales Elnonenses minores* cím alatt – a textus többi részétől elválasztva – közölte 1844-ben az évkönyv azon adatait,¹²⁹² amelyeket 12. századi kéz jegyzett be a kódexbe. A kérdéses annalista – aki valószínűleg a Szent Amandus-monostor egy napjainkra elveszett forrása alapján dolgozhatott – az Elnói Évkönyv már meglévő anyagát kiegészítve az 533 és 1061 közötti periódus vonatkozásában vezetett be információkat a húsvéttábla margójára.¹²⁹³ Az utóbb említett egységben olvashatjuk a kútfő egyetlen, a 10. századi magyar történelemmel kapcsolatos értesülését, amely szerint a nyugati frank területeket a magyarok 944-ben¹²⁹⁴ dúlták volna másodszor is fel.¹²⁹⁵ A kronológiában tévedve minden bizonnyal a 954. évi kalandozó hadjáratot értékeli az északfrancia forrás a magyarok második jelentős pusztításaként: az értesülés talán az *Annales Lobienses* (Lobbes-i Évkönyv) hagyományára vezethető vissza.¹²⁹⁶

14. *Annales Floreffenses* (Floreffe-i Évkönyv) (RF II. 279.; CF I. 303. sz.)

Az 1121-ben alapított floreff-i premontrei monostorban az 1482. évig vezettek évkönyvet. A vallóniai történeti munka önálló adatokat az 1139. évtől hoz: a korábbi időszakokra vonatkozó feljegyzések az *Annales Leodienses*nek (Liège-i Évkönyv) és az annak anyagát folytató *Annales Fossenses*nek (Fosses-i Évkönyv) a hagyományára épülnek. Az annalista szó szerint vette át forrásaiból az információkat, és azokat csupán néhány, az *Annales Laubienses*ből (Lobbes-i Évkönyv) vagy Sigebertus Gemblacensistől (Sigebert de Gembloux) származó adalékkal egészítette ki.¹²⁹⁷ A 10. századi kalandozásokról kútfőnk az *Annales Leodienses* nyomán igen szűkszavúan tájékoztat bennünket: tud a 954. évi hadjáratról és a magyarok 956. évi – valójában 955-ben bekövetkezett – vereségéről, ám pontosabb információt az eseményekről nem közöl.¹²⁹⁸ Ugyancsak a liège-i történeti hagyományból merítette a floreff-i annalista azt a hírt, amely – téves módon az 1043. esztendőnél – III. Henrik német-római császárnak (1039–1056) az Aba Sámuel feletti győzelméről, valamint a királyi lándzsa elzsákmányolásáról ad hírt.¹²⁹⁹ A ménfői csatára vonatkozó megjegyzést követően kútfőnk még egy ízben említi az Árpádok Magyar Királyságát: 1241-nél olvashatunk arról, hogy a tatárok – Kelet-Közép-Európa más régió mellett – a Kárpát-

¹²⁹⁰ GRIERSON 1937. LVI.

¹²⁹¹ GRIERSON 1937. LVII.

¹²⁹² ANNALES ELNONENSES (A) 17–20.

¹²⁹³ SHF II. 165. (1746. sz.); GRIERSON 1937. LVIII–LIX.

¹²⁹⁴ GEORG HEINRICH PERTZ kiadásában az esemény a 949. évnél szerepel, ezt az adatot közli a *Catalogus fontium* is – ANNALES ELNONENSES (A) 19.; CF I. 125. (290. sz.).

¹²⁹⁵ ANNALES ELNONENSES (B) 150.

¹²⁹⁶ Az összefüggést feltűnteti PHILIP GRIERSON kritikai kiadása is feltűnteti: ANNALES ELNONENSES (B) 150. Arról, a kalandozó hadjárat a magyarok második portyája lett volna a vidéken, a lobbes-i kútfő nem tud: ANNALES LOBIENSES 234.

¹²⁹⁷ BALAU 1903. 261–262.; GESCHICHTSQUELLEN (*Annales Floreffenses*); NASO A068.

¹²⁹⁸ ANNALES FLOREFFIENSES 622. Vö. ANNALES LEODIENSES 16.

¹²⁹⁹ ANNALES FLOREFFIENSES 623. Vö. ANNALES LEODIENSES 19.

medencei államot is feldúlták.¹³⁰⁰ Az Európa-szerte ismert eseményről szóló nem különösebben specifikus tudósítás pontosabb forrását nehéz volna megállapítanunk.

15. *Annales Floriacenses* / *Chronicon Floriacense* (Fleuryi Évkönyv) (RF II. 280.; CF I. 305. sz.)

A 615 és 1060 között adatokat tartalmazó évkönyv szövegét egyetlen kézirat tartotta fenn: a Párizsban őrzött kódex (BnF Lat. 5543.) Beda Venerabilis munkái és Isidorus Hispalensis krónikája mellett kronológiai jellegű értekezéseket is tartalmaz. A húsvétszámítási táblázat margóján olvasható történeti feljegyzések a 854. évig Paulus Diaconus *Historiájára*, valamint a sensi Szent Columba-apátság és a saint-amand-les-eaux-i monostor évkönyveire (*Annales sanctae Columbae Senonensis*, *Annales sancti Amandi*) támaszkodnak. Önálló értesülései az *Annales Floriacenses*-nek a 9. század közepétől vannak: ezeket több egykorú bejegyzőről árulkodnak. Az évkönyvet 974-től a fleuryi (saint-benoît-sur-loire-i) apátságban vezették.¹³⁰¹ Kútfőnkben egyetlen, a kalandozásokkal összefüggésbe vonható részletet találunk: az annalista a 936. évnél tünteti fel, hogy a magyarok első ízben törtek be egész Gallia területére.¹³⁰² A hírt a 937. évi, a nyugati frank vidékekre vezetett hadjáratához kapcsolhatjuk.

16. *Annales Floriacenses breves* (Rövid Fleuryi Évkönyv) (RF II. 280.; CF I. 306. sz.)

A fleuryi (saint-benoît-sur-loire-i) apátságból származó évkönyvet egy, a 11. század első feléből származó kéziratban (Bern, Burgerbibliothek 306.) maradt ránk. A császárok, pápák és frank királyok uralkodási évei mellett – a húsvéttábla margóján olvasható bejegyzések két vagy három *scriptor* keze nyomáról árulkodnak – kútfőnk néhány egyéb információt is megőrzött: a hírek javarészt arra az évkönyvre (*Annales Floriacenses*) vezethetőek vissza, amelyet a Loire-völgyi apátságban korábban kezdtek el vezetni. A Rövid Fleuryi Évkönyv a 625 és 1044 közötti periódus vonatkozásában hoz adatokat.¹³⁰³ A megelőzőleg készült bővebb *annales*hez hasonlóan kútfőnk említi azt a 937. évi kalandozó hadjáratot, amely a mai Franciaország területét érintette: az eseményt – az egyébként ugyancsak téves 936. évi dátumot megadó forrásával ellentétben – a rövidebb évkönyv a 938. esztendőre helyezi.¹³⁰⁴

¹³⁰⁰ ANNALES FLOREFFIENSES 627.

¹³⁰¹ ANNALES FLORIACENSES 254. (GEORG HEINRICH PERTZ előszava); SHF II. 37. (1100. sz.).

¹³⁰² ANNALES FLORIACENSES 254.

¹³⁰³ ANNALES FLORIACENSES BREVES (GEORG WAITZ előszava) 87.; SHF II. 37. (1099. sz.)-

¹³⁰⁴ ANNALES FLORIACENSES BREVES 87.

17. *Annales Formoselenses* (Voormezeele-i Évkönyv) (RF II. 280–281.; CF I. 308. sz.)

Kútfőnk Brüsszelben őrzött kódexében (Bibliothèque Royale, 8675–8689.)¹³⁰⁵ három eltérő kéztől származik azon információk jelentős része,¹³⁰⁶ amelyek a Krisztus születésétől az 1136. évig ívelő *Annales Formoselenses* anyagát képezik.¹³⁰⁷ A feljegyzéseket a 11. század végén – az első annalista utolsó híre az 1087. évre vonatkozik – a genti Szent Péter-apátságban kezdték el vezetni, ahol elsősorban az ugyanebben az egyházban összeállított *Annales Blandinienses* (Blandini Évkönyv)¹³⁰⁸ 10. századi tradícióját használta az évkönyvíró forrásul. A *manuscriptum* 1110 előtt került az ugyancsak Flandriában, a thérouanne-i egyházmegye területén fekvő Voormezeele monostorába – az Ágoston-rendi kanonokok Szűz Máriának szentelt kolostora Ypres-től alig három kilométernyi távolságra helyezkedett el –,¹³⁰⁹ ahol a 11. század végének, illetve a 12. század elejének eseményeivel két különböző kéz egészítette ki genti forrását. Az 1110. esztendő utáni időszakkal kapcsolatos néhány feljegyzés, amely ugyancsak Voormezeele-ben keletkezett – több különböző *scriptortól* származik.¹³¹⁰ A magyarok 954. évi – valójában egy esztendővel későbbi – vereségének hírét a Voormezeele-i Évkönyv az eseményt a 956. esztendőre helyező *Annales Blandinienses*ből kölcsönözte.¹³¹¹

18. *Annales sancti Jacobi Leodiensis* / *Annales sancti Jacobi monasterii Leodiensis* / *Annales minores sancti Jacobi monasterii Leodiensis* (A liège-i Szent Jakab-monostor kisebbik évkönyve) (RF II. 297.; CF I. 341. sz.)

A liège-i Szent Jakab-apátság évkönyvének első, az 1086. évi bejegyzésig terjedő egysége – az *Annales Laubienses*hez (Lobbess-i Évkönyv) és az *Annales Leodienses*hez (Liège-i Évkönyv) hasonlóan – egy ugyancsak Liège-ben szerkesztett, ám napjainkra elveszett kútfő ismeretéről¹³¹² árulkodik: ennek a ránk nem maradt forrásnak az anyagát az alsó-lotaringiai annalista helyenként az *Annales Lobienses* (Lobbess-i Évkönyv) híreivel is kiegészítette. A monostor évkönyvét 1091 és 1393 között több kéz is vezette. A feljegyzéseket a 12. század második felében Lambertus Parvus (Lambert le Petit)¹³¹³ építette be történeti munkájába: tőle ismerte az évkönyv adatait az a Reinerus,

¹³⁰⁵ NASO A069.

¹³⁰⁶ GRIERSON 1937. XLVI.

¹³⁰⁷ RF II. 280.

¹³⁰⁸ RF II. 256.

¹³⁰⁹ COTTINEAU 1935. II. 3420.; GRIERSON 1937. XLIV.: 3. jegyz.

¹³¹⁰ GRIERSON 1937. XLVI–XLVII., XLIX.

¹³¹¹ ANNALES FORMOSELENSES 126. Vö. ANNALES BLANDINIENSES 19.

¹³¹² A koncepcióval kapcsolatban állást foglal BOSCHEN 1972. 229.: amennyiben a liège-i évkönyveknek (*Annales sancti Jacobi Leodienses*, *Annales Leodienses*) készülne, talán újraértékelhető lehetne az alsó-lotaringiai annalisztikus feljegyzések filológiai viszonyrendszere.

¹³¹³ SHF II. 156. (1711. sz.); BALAU 1903. 258., ld. még 256–258., 426–428.; GESCHICHTSQUELLEN (*Annales minores S. Jacobi monasterii Leodiensis*); NASO A085.

aki – ugyancsak a Szent Jakab-apátság szerzeteseként – 1230-ban bekövetkezett haláláig dolgozott a saját korának vonatkozásában értékes önálló értesüléseket is hozó elbeszélésen.¹³¹⁴

Kútfőnknek egyetlen kalandozáskori adata van: a megfelelő bejegyzés a magyarok 956. évi – valójában egy esztendővel korábban bekövetkezett – vereségéről ad hírt: a fent elmondottak alapján korántsem meglepő, hogy a lakonikus tudósítás mind az *Annales Laubienses*, mind pedig az *Annales Leodienses* szövegében ugyanebben a formában szerepel.¹³¹⁵ A Szent Jakab-monostor évkönyvének a 11. századi Magyar Királyság vonatkozásában fenntartott információi ugyancsak olyan hírek, amelyek az egymással filológailag rokonítható alsó-lotaringiai forrásokban több alkalommal is feltűnnek. A vallóniai püspöki városban összeállított kútfő – az *Annales Leodienses*hez vagy az *Annales Parchenses*hez (Parci / Parki Évkönyv) hasonlóan – említi, hogy II. Konrád (1024–1039) 1030-ban Magyarország ellen vonult.¹³¹⁶ Tájékoztat bennünket ezt követően az évkönyv az István halála utáni zavaros állapotokról is: az 1042. évnél olvashatjuk, hogy III. Henrik (1039–1056) az országra támadt.¹³¹⁷ A császár az *Annales* egy újabb bejegyzése szerint a következő évben futamította meg Abát, és ennek köszönhetően Orseolo Pétert is visszahelyezhette a magyar trónra.¹³¹⁸ A Győr mellett valójában 1044-ben lezajlott ménfői ütközet gazdag birodalmi hagyományából – kizárólag tartalmi – párhuzamként az Altaichi Évkönyv (*Annales Altaenses maiores*) beszámolója kínálkozik: utóbbi bő szövegezésű leírása a liège-i évkönyvhöz hasonlóan tudni véli, hogy az uralkodói felségjelvény, Aba Sámuel lándzsája a német sereg zsákmánya lett a csata során.¹³¹⁹

19. *Annales Laubacenses* (Laubachi Évkönyv, Lobbes-i Évkönyv) (RF II. 295–296.; CF I. 354. sz.)

A frankok Karoling-kori történetéről feljegyzéseket tartalmazó évkönyvet – amely egyetlen kéziratban, egy jelenleg Monzában őrzött 9. századi kódexben (*Codex Modoetiensis*: Biblioteca Capitolare del Duomo di Monza f-9/176.)¹³²⁰ maradt ránk – a kutatás eredetileg azért kapcsolta Lobbes alsó-lotaringiai apátságához, mert lokális jellegű információt is tartalmaz: a 707. esztendőnél rögzíti, hogy Hildulfus herceget a bencés monostorban helyezték örök nyugalomra.

¹³¹⁴ NASO L013.

¹³¹⁵ ANNALES S. IACOBI LEODIENSIS 637. Vö. ANNALES LAUBIENSES 16.; ANNALES LEODIENSES 16.

¹³¹⁶ ANNALES S. IACOBI LEODIENSIS 638. Vö. ANNALES LEODIENSES 19.; ANNALES PARCHENSES 602. II. Konrád 1030. évi hadjáratának forrásaihoz ld. GOMBOS 1938 (A)., kül. 120.: 7. jegyz. Az eseményekhez vö. még MAKK 1993. 53–55.

¹³¹⁷ ANNALES S. IACOBI LEODIENSIS 638. Vö. ANNALES LEODIENSES 19. Bár a kútfőnkben megjelölt esztendőben valóban vezetett a császár Aba Sámuel ellen hadat, a megjegyzés a rákövetkező évben a magyar területek ellen irányuló újabb német hadjáratral is összefüggésbe hozhatnánk: ahogyan azt azonnal látni fogjuk, a liège-i forrás a kronológiában tévedve a ménfői vereséget is egy évvel korábbra teszi. Az eseménytörténethez ld. pl. MAKK 1993. 61–64.

¹³¹⁸ ANNALES S. IACOBI LEODIENSIS 638. Vö. ANNALES LEODIENSES 19.

¹³¹⁹ ANNALES ALTAHENSES 87. III. Henrik magyarországi politikájáról és az 1043–1044. év történéseinek birodalmi forrásairól ld. VARGA 2007.

¹³²⁰ ANNALES LAUBACENSES 4. (GEORG HEINRICH PERTZ előszava); ZINGG 2013. 484–486.

Kérdésesnek kell azonban tekintenünk, vajon valóban joggal származtatja-e a medievisztika Lobbes-ból az évkönyvet. Az *Annales Laubacenses*t három egységre bonthatjuk: az első, amely a 687 és 814 közötti periódus vonatkozásában tartalmaz információkat, az ún. „Kisebb királyi évkönyv” („*Kleine Königsannalen*”)¹³²¹ és a Szent Amandus-apátságban (Saint-Amand-les-Eaux)¹³²² összeállított 8–9. századi feljegyzések (*Annales sancti Amandi*)¹³²³ híreit veszi át. A 838 és 869 közötti események vonatkozásában önálló értesüléseket találunk kútfőnkben, míg az utolsó rész (887–912) az *Annales Alamanniciből* (Sváb Évkönyv, Alemann Évkönyv)¹³²⁴ kölcsönöz: ebben az egységben olvashatjuk a forrás magyar vonatkozású adatait.¹³²⁵

Érdemes ezen a ponton egy pillanatra elidőznünk annak kérdésénél, hol is jegyezhatték be a kéziratba ezen utolsó hírcsoport információit. A kódexről tudjuk, hogy 1797-ben Veronából került Párizsba, ahonnan 1816-ban szállították azután jelenlegi őrzési helyére: Monzába.¹³²⁶ Bár a vélhetőleg alsó-lotaringiai eredetű kéziratot kötet történetéről egyéb információval nem rendelkezünk, az elsősorban asztrológiai–komputisztikai szövegeket tartalmazó kódex vándorútjának egy korai állomásáról talán éppen az *Annales Laubacenses* textusa, valamint az *Annales Alamannicinek* a gyűjteményes kötetünkben szereplő variánsa árulkodhat.

A *Codex Modoetiensis* mindkét évkönyve tartalmazza azt a magyar vonatkozása miatt alább is tárgyalandó bejegyzést, amely szerint a kalandozókkal 910-ben megvívott ütközetben egy közelebbről meg nem jelölt *Gozpertus comes* is életét vesztette.¹³²⁷ A kérdéses személyt – aki az Alemann Évkönyv első redakciójának textusát ránk hagyományozó Sankt Gallen-i kéziratban (züricherseei kódex, *Codex Turicensis*) nem szerepel – alighanem a Bodensee vidékén fekvő Rheinau laikus apátjával azonosíthatjuk: a monzai kéziratot nemrégiben vizsgáló Roland Zingg az adat alapján következtetett arra, hogy a hírt minden bizonnyal a Sankt Gallenhez is közel fekvő bencés monostorban jegyezhatték le. A 10. század eleji Rheinauban készülhetett tehát az *Annales Alamannici* második redakciója – amelyet utólag kötöttek csupán be a vallon vidékről származó kódexbe –, s ennek *scriptorától* kell eredeztetünk az *Annales Laubacenses* utolsó egységét is. A két szöveg filológiai kapcsolata Zingg szerint a következőképpen magyarázható: A rheinauiak minden bizonnyal Sankt Gallenből jutottak hozzá az Alemann Évkönyv egy másolatához. A legutolsó évtizedek történéseiről – mivel 10. század eleji állapotában az *Annales Alamannici* a 881. évig bezáróan tartalmazott csupán információkat – a rheinauiak számára rögtönzött feljegyzések is készültek. A Sankt Gallenből származó textus alapján a monostorban előbb az *Annales Laubacenses*t folytatták, majd elkészült az *Annales Alamannicinek* az a variánsa is, amelyet a

¹³²¹ A megnevezést FRIEDRICH KURZE nyomán használja LOTHAR BOSCHEN, ld. KURZE 1914. 15.; BOSCHEN 1972. 99.

¹³²² COTTINEAU 1935. II. 2581–2583.

¹³²³ SHF I. 215. (684. sz.); DUNPHY 2010 (A).

¹³²⁴ GESCHICHTSQUELLEN (*Annales Alamannici*); KASCHKE 2010 (A).

¹³²⁵ A forrásról ld. ld. SHF I. 215. (687. sz.); BALAU 1903. 254–256.; KURZE 1914. 16–28.; BOSCHEN 1972. 98–103.; NAsO A076.

¹³²⁶ ZINGG 2013. 482.

¹³²⁷ ANNALES LAUBACENSES 54–55.

monzai kódexben találunk.¹³²⁸ Ide kívánczik megjegyzésképpen, hogy kapcsolták a Lobbes-i Évkönyv megfelelő egységét és a Sváb Évkönyv szempontunkból érdekes variánsát a keleti frank–burgund határvidékhez is (Walter Lendi),¹³²⁹ s ugyancsak felmerült korábban annak lehetősége, hogy a 9. század végi–10. század eleji adatokat tartalmazó *continuatio* Baselben jött létre (Friedrich Kurze).¹³³⁰

Az *Annales Laubacenses*nek a 10. századi magyar történelemhez adalékokat szolgáltató része nagy valószínűség szerint nem francia területen keletkezett tehát: az adatokat minden bizonnyal a Bodensee térségében jegyezték be az eredetileg Lobbes-ből származó kódexbe. A vallon vidéken csupán megkezdett történeti feljegyzéseket azonban – mivel a kútfőt hagyományosan is vallon forrásként tartja a medievisztika számon – a vizsgálati korpuszból nem emeltem ki.

Lássuk mindezek után az évkönyv magyar adatait! Az *Annales Laubacenses* a 899. és a 901. esztendőnél a kalandozók Itáliába vezetett hadjáratairól szűkszavúan tesz csupán említést.¹³³¹ A számos egyéb kútfőből¹³³² is adatolható 907. évi bajor támadásról¹³³³ a forrás annyit árul el, hogy a magyarokkal háborúba bocsátkozó sereg súlyos vereséget szenvedett: több gróf és püspök mellett Liutpold herceg is a csataterén maradt.¹³³⁴ Következő magyar adatunk a 910. év történéseivel kapcsolatos:¹³³⁵ a kalandozók ekkor az évkönyv tanúsága szerint megütköztek az alemannokkal, és a csatában Gausbert (*Gozpertus*) gróf – mint fentebb láthattuk, feltehetőleg Rheinau apátja – is életét vesztette. A passzus minden bizonnyal a június 12-én¹³³⁶ lezajlott összecsapásról ad hírt, amelyet a kutatás Liudprandus nyomán¹³³⁷ hagyományosan Augsburg mellé helyez.¹³³⁸ A hadjárat során a magyarok más alkalommal is győzedelmeskedtek a frankok felett: az *Annales Laubacenses* egy másik ütközetben *Gebhard dux* és egy bizonyos *Liutfred* elestéről is beszámol –¹³³⁹ míg előbbi személyt a lotaringia herceggel, addig utóbbi Liudgerrel, Ladengau grófjával azonosíthatjuk.¹³⁴⁰ A Konradin Gebhard haláláról ugyancsak megemlékező Remiremont-i Halottaskönyv (*Necrologium Romaricense*) alapján ezt a második összecsapást június 22-re tehetjük.¹³⁴¹ A Lobbes-i Évkönyv eddig bemutatott részletei csaknem szó szerint megegyeznek az *Annales Alamannic*inek a monzai

¹³²⁸ A problematikáról részletesen kd. ZINGG 2013., kül. 489–499.

¹³²⁹ WALTER LENDI véleményét összegzi ZINGG 2013. 483.

¹³³⁰ KURZE 1914. 16.

¹³³¹ ANNALES LAUBACENSES 53., 54.; vö. ANNALES ALAMANNICI 53.; 54. Ld. még GOMBOS 2011 (1927) 23.

¹³³² A forrásokra ld. TORMA 2008. 86–92.

¹³³³ Ld. pl. KRISTÓ 1980. 236–237.; BÓNA 2000. 37.

¹³³⁴ ANNALES LAUBACENSES 53., 54.; Vö. ANNALES ALAMANNICI 54.

¹³³⁵ A hadjáratnak a források alapján körvonalazódó három ütközetére ld. TORMA 2012. 471.

¹³³⁶ A dátumot a Managolt *comes* halálhírért rögzítő Reichenau-i Halottaskönyvből ismerjük: NECROLOGIUM AUGIAE DIVITIS 276., ld. még CF II. 1668. (3890. sz.).

¹³³⁷ LIUDPRANDI ANTAPODOSIS 41.; ld. még LIUDPRAND (A) 107.

¹³³⁸ VAJAY 1968. 49. Újabban felmerült, hogy az összecsapás helyszínéül a Liudprandusnál szereplő Augsburgot nem kell feltétlenül elfogadnunk (TORMA 2012. 468–470.).

¹³³⁹ ANNALES LAUBACENSES 54–55.; vö. ANNALES ALAMANNICI 54–55. A 910. évi kalandozó hadjáratról ld. KRISTÓ 1980. 239–241.

¹³⁴⁰ BÓNA 2000. 37–38.; TORMA 2012. 468.

¹³⁴¹ NECROLOGIUM ROMARICENSE 463.

kódexben olvasható és a kútfőnkével közös forrásra visszavezethető szövegével – utóbbi a 910. évi ütközet vonatkozásában Liutfredről nem tesz azonban említést.¹³⁴²

Nem olvashatjuk ugyanakkor az Alemann Évkönyvben azt a 911. esztendőre vonatkozó bejegyzést, amely szerint a magyarok – miután Sváb- és Frankföldet feldúlták – a Rajnát átlépve *Magicampum* és *Ar[a]haugia* vidékéről fordultak hazájukba vissza.¹³⁴³ Bár az *Annales Laubacenses* a hírt a 912. évnél – minimális toldással – megismétli, a kutatás a feljegyzést a 911. évi hadjáráshoz kapcsolja.¹³⁴⁴ Azt, hogy a magyarok ebben az esztendőben valóban átkeltek a Rajnán – írott forrás tanúsága alapján a kalandozások történetében először –, az *Annales Prumienses* (Prümi Évkönyv) tudósítása is megerősíteni látszik.¹³⁴⁵ Újabban Bácsatyai Dániel mutatott rá arra, hogy az *Annales Laubacenses* most tárgyalt részlete a lotaringiai Prümről megnevezett évkönyv megfelelő közlésével alighanem párhuzamba is állítható: az enigmatikus – a kutatásban nem egyszer a mai Svájc területén található Aargau kantonnal és Maienfeld várossal azonosított – *Magicampum* és *Ar[a]haugia* földrajzi fogalmakon így minden bizonnyal azt a területet kell értenünk, amely a prümi annalistánál *citra Renum*ként és *pars Gallié*ként szerepel. A vidék ennek értelmében a lotaringiai Mayen város környékének (Mayenfeldgau) és az Ahr folyó vidékének (Ahrgau) feleltethető meg.¹³⁴⁶

20. *Annales Laubienses* / *Chronicon Laubiense breve* / *Chronicon Lobiense breve* (Lobbes-i Évkönyv) (RF II. 296.; CF I. 355. sz.)

A lobbes-i bencés apátság 418 és 1054 közötti időszak vonatkozásában adatokat tartalmazó évkönyve a filológiai irodalom megállapítása szerint azokra a ránk nem maradt liège-i annalsztikus feljegyzésekre támaszkodik, amelyeket az *Annales Leodienses* (Liège-i Évkönyv) és az *Annales minores sancti Jacobi monasterii Leodiensis* (A liège-i Szent Jakab-monostor kisebbik évkönyve) is felhasznált. Kútfőnknek folytatása is készült: a *continuatio* utolsó bejegyzése 1505-ből származik.¹³⁴⁷

Az évkönyv két, a kalandozások korára vonatkozó megjegyzése egybevág az *Annales Leodienses* értesüléseivel. Elsőként is megtudhatjuk a forrásból, hogy 954-ben – amikor is a

¹³⁴² Az *Annales Alamannici* magyar vonatkozású információit ld. CF I. 90–91. (199. sz.)

¹³⁴³ *Item Ungari Alamanniam Franciamque atque ultra Hrenum et Magicampum usque in Arahaugiam devastabant, et reversi sunt* – ANNALES LAUBACENSES 55.

¹³⁴⁴ *Iterum Ungari Alamanniam Franciamque invaserunt atque ultra Rhenum et Magicampum usque in Arhaugiam devastabant, ac sine damno reversi sunt* – ANNALES LAUBACENSES 55. A hadjáratról és forrásairól ld. FASOLI 1945. 124–125.; VAJAY 1968. 49–50.; KRISTÓ 1980. 241., VESZPRÉMY 2014 (A) 82.

¹³⁴⁵ *[I]tem Ungari totam Orien[talem] Frantiam devastantes nec[non] partem Gallie, que citra Renum est, cum preda magna sine damno ad propria sunt reversi* – ANNALES PRUMIENSES 1292.; BOSCHEN 1972. 82.

¹³⁴⁶ BÁCSATYAI 2015 (B) 110–115., kül. 114–115. Ezen a véleményen volt már GEORG HEINRICH PERTZ is, ld. ANNALES LAUBACENSES 55.: 1–2. jegyz. Az azonosításra ld. továbbá LEDEBUR 1842. 6. A Lobbes-i Évkönyvben eredetileg a 914. és a 925. évnél is szerepelt, hogy a magyarok megfordultak Alemanniában, ezeket a sorokat azonban kivakarták a monzai kódexben: ANNALES LAUBACENSES 55. (GEORG HEINRICH PERTZ b) megjegyzése a vonatkozó részlethez).

¹³⁴⁷ WAITZ 1870. 307–308.; SHF I. 221–222. (729. sz.); SHF II. 174. (1803. sz.); BALAU 1903. 256–258.; GESCHICHTSQUELLEN (*Annales Laubienses*); NASO A073.

nyugati frankok felett (IV.) Lajos (936–954) fia, Lothár (954–986) uralkodott – a magyarok Nyugat-Európában pusztítottak: az évkönyv nyilvánvalóan a francia területek kútfőanyagában jól ismert észak-franciaországi kalandozásra utal, ám arról, hogy merre is jártak ekkor portyázó csapataink, bővebben nem olvashatunk.¹³⁴⁸ A következő magyar vonatkozású hírt a 956. évnél találjuk. A kalandozók vereségéről szóló lakonikus bejegyzés újfent jól ismert eseményre vonatkozik: az egy esztendővel korábban bekövetkezett augsburgi ütközetre.¹³⁴⁹

A vele filológiai rokonítható kútfőkhöz hasonlóan az *Annales Laubienses* is hírt ad azokról a hadjáratokról, amelyeket a 11. század első felében a német–római császárok vezettek a Magyar Királyság területére. II. Konrád (1024–1039) 1030. évi támadását évkönyvünk – a helyes évszámot megadó liège-i annalisztikus feljegyzésekkel ellentétben – egy évvel korábbra rögzíti, ám az *Annales Leodienses*szel és az *Annales minores sancti Jacobi monasterii Leodiensiss*szel egyező módon az 1042. esztendőnél szól III. Henrik (1039–1056) Magyarország elleni katonai akciójáról. A Lobbes-i Évkönyv utolsó magyar vonatkozású bejegyzése a császár Aba feletti győzelméről tájékoztat bennünket. A ménfői csatához vonható híradást kútfőnk más szövegezéssel adja azonban elő, mint a fentebb említett két forrás. Míg a liège-i történeti feljegyzések a hadjáratot tévesen az 1043. évre teszik, addig a lobbes-i forrás jól adja meg az esemény 1044. évi dátumát. Nem említi ugyanakkor a passzus sem magát a legyőzött Aba Sámuelét – és a tőle elragadott királyi lándzsát –, sem pedig a trónjára visszahelyezett Péter királyt: lakonikusan annyit közöl csupán, hogy Henrik császár, aki jelentős ütközetet vívott, Magyarországot alávetette uralmának.¹³⁵⁰

21. *Annales Laudunenses et sancti Vincentii Mettensis breves* (Laon és a metzi Szent Vince-apátság rövidebb évkönyve) (RF II. 296.; CF I. 356. sz.)

A 9. századi kódexben (Berlin, SB Lat. 129.)¹³⁵¹ egy húsvéttábla margóján olvasható történeti feljegyzéseket 874 táján a pikárdiai Laonban kezdték el vezetni: az évkönyv első, az 538 és 840 közötti időszak vonatkozásában híreket tartalmazó egysége a trieri Szent Maximinus-monostor *annaleséből* (*Annales sancti Maximini Trevirensis*) kölcsönözte adatait. A 9–10. század folyamán több kéz is jegyzett be immár javarészt laoni vonatkozású eseményeket a kéziratba, majd amikor a 10. század második felében a *manuscriptum* Metzbe került, az évkönyvet a 968-ban alapított Szent Vince-apátságban¹³⁵² folytatták (970–1056).¹³⁵³ Kútfőnk két magyar vonatkozású részletét a 10. századi laoni hírek sorában olvashatjuk: ezeket a kéziratba ugyanazon *scriptor* jegyezte be. A 937. évi kalandozás vonatkozásában a forrás megjelöli a pontos időpontot, amikor a magyarok a nyugati frank területekre léptek: ez február 21-én történt. A Galliát sújtó második nagyobb hadjárat, a 954.

¹³⁴⁸ ANNALES LAUBIENSES 16. Vö. ANNALES LEODIENSES 16. – A két forrás párhuzamát a szövegkiadás jelzi.

¹³⁴⁹ ANNALES LAUBIENSES 16. Vö. ANNALES LEODIENSES 16.

¹³⁵⁰ ANNALES LAUBIENSES 19. Vö. ANNALES S. IACOBI LEODIENSIS 638.; ANNALES LEODIENSES 19.

¹³⁵¹ ROSE 1893. 287–289. (129. sz.)

¹³⁵² COTTINEAU 1935. II. 1837.

¹³⁵³ ANNALES LAUDUNENSES ET METTENSES 1293–1294. (OSWALD HOLDER-EGGER előszava); SHF II. 146–147. (1661. sz.); GESCHICHTSQUELLEN (*Annales Laudunenses et S. Vincentii Mettensis breves*)

évi betörés kapcsán az annalista hasonló konkrétumot már nem közöl: azt jegyzi csupán meg, hogy a barbár pusztítást a frankoknak bűneik miatt kellett elszenvedniük.¹³⁵⁴

22. *Annales Leodienses* (Liège-i / Lüttichi Évkönyv) (RF II. 297.; CF I. 358. sz.)

Az eredeti formájában az 58. és az 1054. évek közötti történeésekről adatokat közlő *annalest* két ízben is folytatták Liège-ben: a feljegyzéseket első ízben 1098-ig, ezt követően pedig 1121-ig vezették tovább.¹³⁵⁵ Az évkönyv kézírata ezt követően került a fosses-i Szent Foillanus-apátságába, ahol egy újabb *continuatio* készült: utóbbi elbeszélésében az 1123. évtől a 14. század végéig ível (*Annales Fossenses*).¹³⁵⁶ Az évkönyv adatainak egy része ugyanazon liège-i kútfőre vezethető vissza, amelyet az *Annales Laubienses* (Lobbes-i Évkönyv) és az *Annales minores sancti Jacobi monasterii Leodiensis* (A liège-i Szent Jakab-monostor kisebbik évkönyve) is ismerni látszik: az elveszett forrást az *Annales Leodienses* 1086-ig aknázták ki. A ránk maradt textus olyan híreket is tartalmaz, amelyek Sigebertus Gemblacensis (Sigebert de Gembloux) *Chronographiájának* és a világkrónika *continuatiójának* az ismeretéről árulkodnak. Kútfőnk egyetlen 11. századi kéziratában (Párizs, BnF Lat. 14239.) az évkönyvi bejegyzéseket egy húsvéttábla margóján találjuk.¹³⁵⁷

A Liège-i Évkönyv a 10. századi magyar hadjáratok kapcsán ugyanazon két hírt tartotta fenn, amelyet az *Annales Laubienses*-ben olvashatunk: a tömör tudósításokban a 954. évi kalandozásról, valamint a magyarok 955-ben elszenvedett – a forrásban a 956. évre helyezett – vereségéről olvashatunk.¹³⁵⁸ Bár a 11. század első felében a Magyar Királyság ellen irányuló német támadások az imént említett lobbes-i kútfőben is szerepelnek, a II. Konráddal (1024–1039) és III. Henrikkal (1039–1056) vívott háborúkkal (1030, 1042–1044) kapcsolatban az *Annales Leodienses*-ben olvasható három bejegyzés az *Annales santi Jacobi Leodiensis* híreivel feleltethető teljes egészében meg.¹³⁵⁹

23. *Annales Lobienses* (Lobbes-i Évkönyv) (RF II. 298.; CF I. 359. sz.)

A 12. századi bambergi kéziratában (SB Patr. 62.) ránk maradt alsó-lotaringiai évkönyv 747 és 982 között tartalmaz adatokat – ezeket megelőzi azonban egy frank uralkodókatalógus és néhány, a liège-i püspökségre és a lobbes-i apátságra vonatkozó feljegyzés (408–741). A szöveget kiadó Georg Waitz úgy vélekedett, hogy az *annalest* eredetileg Liège-ben állíthatták össze, és a Lobbes-ra vonatkozó részletek későbbi interpoláció eredményeképpen kerülhettek a ma ismert textusba. A 10. századi évkönyv nagyrészt korábbi munkákból merít: felhasználja Beda Venerabilist, az

¹³⁵⁴ ANNALES LAUDUNENSES ET METTENSES 1295.

¹³⁵⁵ SHF II. 174. (1803. sz.); BALAU 1903. 258–259; vö. GESCHICHTSQUELLEN (*Annales Leodienses*); NASO A074.

¹³⁵⁶ RF II. 281.; GESCHICHTSQUELLEN (*Annales Fossenses*); NASO A075.

¹³⁵⁷ WAITZ 1870. 307–308.; BALAU 1903. 256–258.; 258–260.

¹³⁵⁸ ANNALES LEODIENSES 16. Vö. ANNALES LAUBIENSES 16. A két forrás párhuzamát a kiadás feltünteti.

¹³⁵⁹ ANNALES LEODIENSES 19. Vö. ANNALES S. IACOBI LEODIENSIS 638.; ANNALES LAUBIENSES 19.

Annales Vedastin (Saint-vaasti Évkönyv) vagy az *Annales Mettenses* (Metzi Évkönyv) egy napjainkra elveszett forrását. A Lobbes-bal kapcsolatos információk az *Annales Laubacenses* (Laubachi Évkönyv / Lobbes-i Évkönyv) és az *Annales Stabulenses* (Stavelot-i Évkönyv) értesüléseivel rokoníthatóak. A magyar vonatkozású híreket az az egység tartalmazza, amelyben 900 és 982 között találunk feljegyzéseket: ezeket utólag illeszthették a korábbi híradásokhoz, és egy vagy több annalista tollából is származhatnak. Az *Annales Lobienses* a 11–12. század fordulóján összeállított világkrónikájában Sigebertus Gemblacensis (Sigebert de Gembloux) is felhasználta.¹³⁶⁰

Az évkönyv öt alkalommal ad hírt – mindannyiszor igen röviden – a kalandozásokról. Kútfőnk szerint a magyarok 910-ben dúlták fel első ízben Germániát: a lakonikus megjegyzést – bár portyázó hadaink az előző években is megfordultak már Svábföldön – alighanem a keleti frank területekre ebben az esztendőben vezetett és más források alapján is adatolható hadjáráshoz vonhatjuk. Az *Annales Lobienses* következő, a 911. évnél szereplő bejegyzése újfent arról tájékoztat bennünket, hogy a kalandozók *Francia orientalist* dúlták. Utóbbi hadjárat során a magyarok az *Annales Laubacenses* (Laubachi Évkönyv / Lobbes-i Évkönyv) és az *Annales Prumienses* (Prümi Évkönyv) tanúsága szerint a Rajnát is átlépték.¹³⁶¹ Az említett két kútfőben az *Annales Lobienses*hez hasonlóan a megelőző évi kalandozásról is olvashatunk – elképzelhető, hogy forrásunk éppen az *Annales Prumienses* hagyományából merített, amikor a magyar betörésekről beszámolt.¹³⁶²

A 937. évi hadjáratról, amelynek során a magyarok a német és a nyugati frank területeket végigfosztogatva az Atlanti-óceánig is eljutottak, csupán annyit jegyez meg kútfőnk, hogy a kalandozók ekkor immáron a harmadik alkalommal pusztították a vidéket.¹³⁶³ Megemlékezik továbbá az évkönyv a 954. évi jelentősebb katonai vállalkozásról és arról, hogy 956-ban – valójában egy esztendővel korábban – a magyarok I. (Nagy) Ottótól (936–973) vereséget szenvedtek, és az ütközetben (Vörös) Konrád herceg is odaveszett.¹³⁶⁴ Az alsó-lotaringiai évkönyvi hagyományban mindhárom esemény gyakorta szerepel.

24. *Annales Marchianenses* (Marchiennes-i Évkönyv) (RF II. 302.; CF I. 372. sz.)

Az észak-franciaországi Marchiennes bencés monostorának évkönyve, amely az 500. évtől hoz adatokat, eredeti formájában a 12. századra datálható, ám a feljegyzéseket később egészen 1306-ig vezették. Míg a korábbi időszakok vonatkozásában – Sigebertus Gemblacensis (Sigebert de

¹³⁶⁰ ANNALES LOBIENSES 224–225. (GEORG WAITZ előszava); SHF I. 221. (724. sz.); II. 172. (1802. sz.); BALAU 1903. 252–254.; KURZE 1912., kül. 589–590.; GESCHICHTSQUELLEN (Annales Lobienses); NASO A076.

¹³⁶¹ ANNALES LOBIENSES 233.; vö. ANNALES LAUBACENSES 54–55.; ANNALES PRUMIENSES 1292. Ld. még KRISTÓ 1980. 239–241.; vö. BÍRÓ–LANGÓ 2013. 280.: 84. jegyz.

¹³⁶² BÁCSATYAI 2015 (C) 112.: 33. jegyz.

¹³⁶³ ANNALES LOBIENSES 234.; KRISTÓ 1980. 271–275.

¹³⁶⁴ ANNALES LOBIENSES 234.; KRISTÓ 1980. 284–293.

Gembloux) világkrónikája mellett – a liège-i vagy a lobbés-i évkönyvekből (*Annales Leodienses*, *Annales Laubacenses*) is merített adatokat, addig önálló értesülései az 1083. évtől – majd pedig különösen az 1197. esztendő követően – megszáporodnak.¹³⁶⁵ A magyar információk kivétel nélkül azon egységből származnak, amely korábbi hagyományt vesz át:¹³⁶⁶ a vallon évkönyvi tradíció alapján tájékoztat kútfőnk mind a 954. évi kalandozásról, mind pedig – a csata helyszínének említése nélkül – a magyarok következő évi augsburgi vereségéről.¹³⁶⁷ Az évkönyv egyetlen magyar vonatkozású adatot kölcsönöz Sigebertustól: a világkrónikához hasonlóan az *Annales Marchianenses* is az 1010. évhez jegyzi be, hogy a magyarok királyukkal, Istvánnal együtt felvették a kereszténységet.¹³⁶⁸ A 11. századi eseményekről – II. Konrádnak (1024–1039) a Magyarország ellen 1030-ban intézett támadásáról vagy III. Henrik (1039–1056) 1042. évi hadjáratairól és Aba Sámuel feletti 1043. évi győzelméről kútfőnk az *Annales Leodienses*szel egybehangzó módon ad hírt.¹³⁶⁹

25. *Annales sancti Martini Tornacensis* / *Breve chronicon Tornacense sancti Martini* (A tournai-i Szent Márton-apátság évkönyve) (RF II. 341.; CF I. 374. sz.)

A flandriai Tournai Szent Márton-monostorának történeti feljegyzései időben a 449. évtől az 1099. esztendőig terjednek. Forrásai között számon tartja a kutatás úgy az *Annales Elnonenses* (Elnói Évkönyv),¹³⁷⁰ mint Sigebertus Gemblacensis (Sigebert de Gembloux) *Chronographiáját* vagy annak anchini folytatását.¹³⁷¹ A magyar história vonatkozásában kútfőnk önálló adatot nem hoz: átveszi Sigebertus információit – az eseményekről a 938., illetve a 955. éveknél adva hírt – azokról a kalandozó hadjáratokról, amelyeket a magyarok 937-ben és 954-ben vezettek Galliába. Ugyancsak a gembloux-i történetíró világkrónikája nyomán tudósít a tournai-i forrás a magyaroknak a szászoktól elszenvedett súlyos vereségéről: erre a 937. évi nyugat-európai portyázást követő esztendőben került sor.¹³⁷²

26. *Annales Mettenses brevissimi* (Legrövidebb Metzi Évkönyv) (RF II. 305.; CF I. 383. sz.)

Berlinben (SB Phillipps 1831.) őriznek egy 8–9. századi kódexet, amely Veronából kerülhetett Lotaringiába, és amelyben Beda Venerabilis *De temporibus libere* (Könyv az időszámításról) és

¹³⁶⁵ ANNALES MARCHIANENSES 609. (LUDWIG BETHMANN előszava); SHF II. 167. (1759. sz.)

¹³⁶⁶ Az *Annales Marchianenses* kiadása az általam is bemutatott szövegösszefüggéseket jelöli.

¹³⁶⁷ Az évszám tévesen 956, ld. ANNALES MARCHIANENSES 613. Vö. ANNALES LAUBIENSES 16.; ANNALES LEODIENSES 16.

¹³⁶⁸ ANNALES MARCHIANENSES 613.; vö. SIGEBERTUS GEMBLACENSIS 354.

¹³⁶⁹ A ménfői csatát a liège-i hagyományhoz hasonlóan kútfőnk is 1043-ra helyezi, ld. ANNALES MARCHIANENSES 614.; vö. ANNALES LEODIENSES 19. A filológiai összefüggést a Marchiennes-i Évkönyv kritikai kiadása is jelöli.

¹³⁷⁰ NASO A067. – Elno a Szent Amandus-apátság (Saint-Amand-les-Eaux) egykori megnevezése.

¹³⁷¹ ANNALES S. MARTINI TORNACENSIS (OSWALD HOLDER-EGGER előszava); SHF II. 173. (1796. sz.); NASO A086.

¹³⁷² ANNALES S. MARTINI TORNACENSIS 1296. Vö. SIGEBERTUS GEMBLACENSIS 348., 349.

Isidorus Hispalensis *Etymologiae*ja (Etimológiák) mellett Metzre vonatkozó annalisztikus feljegyzéseket is találunk. A tömör évkönyvi híreket, amelyeket önálló lapon (f. 106.) olvashatunk, egyazon 11. századi kéz vezette be két különböző tintával (934–978, 983–1024) – csupán az utolsó, az 1039. esztendőre vonatkozó híradás került a *manuscriptumba* későbbi toldásként be.¹³⁷³

Kútfőnkben a 10. századi magyar história vonatkozásában két – nem különösebben érdekes – adatot találunk. Lejegyezte egyfelől az annalista, hogy a kalandozók 934-ben jártak harmadik alkalommal a vidéken. Kristó Gyula a tömör tudósítás alapján erre az esztendőre is feltételez egy nyugat-európai hadjáratot,¹³⁷⁴ ám úgy vélem, sokkal inkább a számos egyéb forrásból is dokumentálható 937. évi portyázás emlékét tarthatta így fenn – a kronológiában némiképp tévedve – az évkönyvíró.¹³⁷⁵ Tud forrásunk másfelől a 954. évi betörésről is, amelyet a magyarok immáron negyedik dúlásaként értékel.¹³⁷⁶ A két hadjárat ugyancsak a kalandozók harmadik, illetve negyedik

¹³⁷³ ANNALES METTENSES BREVISSIMI (GEORG HEINRICH PERTZ előszava); SHF II. 145. (1653. sz.); ROSE 1893. 280–287., kül. 282. (128. sz.); GESCHICHTSQUELLEN (Annales Mettenses brevissimi). Birodalmi forrásként tekinthetünk inkább – ezért magyar adataival munkámban nem foglalkozom – egy másik Metzhez (is) kapcsolható évkönyv *continuatiójára*. A medievisztika előtt ma *Annales Mettenses posteriores*ként ismert évkönyvet az annak textusát 1641-ben először kiadó François Duchesne (François Du Chesne, Franciscus Chesneus) nevezte meg – mivel a szöveget a metzi Szent Arnulfus-apátság egyik *manuscriptuma* alapján közölte – az alsó-lotaringiai püspöki város történeti feljegyzéseiként, ld. ANNALES METTENSES POSTERIORES 262.; ANNALES METTENSES PRIORES X. (BERNARD VON SIMSON előszava); FOURACRE–GERBERDING 1996. 331. A kompiláció a frank történelmet annak legendás trójai kezdeteitől a 904. évig beszéli el, vö. ROSE 1893. 318.; RF II. 305.; KASCHKE 2010 (B); GESCHICHTSQUELLEN (Annales Mettenses posteriores). Kútfőnk első egysége javarészt az ún. *Annales Mettenses priores* (Régibb Metzi Évkönyv) anyagát dolgozza át: ennek feljegyzéseit a párizsi vidék (Île-de-France) valamely monostorában – talán Chelles-ben avagy Saint-Denis-ben – kezdhették el 806 táján vezetni. A Fredegár *continuatiójából* vagy az *Annales regni Francorumból* (Frank birodalmi évkönyv) merítő 9. század eleji forrás 687 és 805 között hozott adatokat, ám később 830-ig folytatták. RF II. 305.; KASCHKE 2010 (B); GESCHICHTSQUELLEN (Annales Mettenses priores). Egyetlen teljes kézírata a 12. század elejéről származik (Durham, Cathedral Library C. IV. 15.), ld. ANNALES METTENSES PRIORES X. (BERNARD VON SIMSON előszava). Az Újabb Metzi Évkönyv a régibb *Annales* tradícióját egyéb forrásokból – Regino Prumiensis *Chronicájából*, az *Annales Fuldensesből* (Fuldai Évkönyv) vagy a *Liber historiae Francorumból* (A frankok történetének könyve) – egészítette ki: ANNALES METTENSES PRIORES X. (BERNARD VON SIMSON előszava). Kézirati hagyományához két *manuscriptum* tartozik. A ma Berlinben (SB Phillips 1853.) őrzött 12. századi példány (leírását ld. ROSE 1893. 317–320. [141. sz.]) mellett – amely alapján Duchesne a 17. században a szöveget publikálta – Regino krónikájának egy Párizsban (BnF lat. 5017) fellelhető kódexe is tartalmaz olyan kiegészítéseket, amelyek az *Annales Mettenses* hagyományából eredeztethetőek (ANNALES METTENSES PRIORES IX–XII. [BERNARD VON SIMSON előszava]). Az Újabb Metzi Évkönyv magyar vonatkozású adatait Bernard von Simson, aki 1905. évi kritikai kiadásában az *Annales Mettenses priores* textusa mellett kútfőnk bizonyos részleteit is közölte, nem publikálta. (A kiadás az Újabb Metzi Évkönyv 776 és 805 közötti adatait hozza: ANNALES METTENSES PRIORES 99–105.) A kalandozások korával kapcsolatos információkat – a 889., 901. és 904. évekhez bejegyzett híreket –, amelyeket a kompiláció 12. századi lejegyzője szó szerint vett át Reginótól, Duchesne 17. századi *editiója* nyomán adta közre Gombos: ANNALES METTENSES POSTERIORES 324–325., 329., 331.; CF I. 156–158. (382. sz.). Vö. REGINO PRUMIENSIS 131–133., 142., 148.

¹³⁷⁴ KRISTÓ 1980. 268.

¹³⁷⁵ Aligha gondolhatott a merseburgi vereséggel végződő s ugyancsak jól dokumentálható 933. évi katonai vállalkozásra: ekkor a kalandozók nem jutottak el Lotaringiába. Sor került egyébként magyar hadjáratra 935-ben is, ennek azonban kevesebb emlékét ismerjük (vö. KRISTÓ 1980. 271.). Bár utóbbi kalandozás a nyugati frank területeket sújtotta – a magyarok betörték Burgundiába –, a Rajnán túl keletkezett annalisztikus feljegyzésekben rendszerint a két évvel későbbi történések jelennek meg.

¹³⁷⁶ ANNALES METTENSES BREVISSIMI 155.

lotaringiai betöréseként tűnik fel a metzi Szent Vince-apátság évkönyvének lapjain (*Annales sancti Vincentii Mettensis*): a két forrás talán ugyanarra a tudósításra vezethető vissza.¹³⁷⁷

27. *Annales Nivernenses* (Nevers-i Évkönyv) (RF II. 309.; CF II. 399. sz.)

Nevers 509 és 1188 között adatokat hozó,¹³⁷⁸ lokális jellegű tudósításokban gazdag évkönyvét a 10. században kezdték el a püspöki városban vezetni. Kéziratát Londonban (British Museum, Harley 3091.) őrzik.¹³⁷⁹ A kútffő, amelyet néhány unikális adata révén a 10. század második felének és az utolsó Karolingok históriájának jelentős forrásaként értékel a medievisztika,¹³⁸⁰ csupán egyetlen kalandozó hadjáratról ad hírt: a forrásban a magyaroknak az I. (Nagy) Ottótól (936–973) elszenvedett veresége szerepel.¹³⁸¹ Az *Annales Nivernenses* nem az egyetlen tudósítás, amely az eseményt 955 helyett egy esztendővel korábbra jegyzi be:¹³⁸² ily módon a korpuszomban közismertnek számító értesülés pontos forrását nehéz volna feltárni.

28. *Annales Parchenses* (Parki / Parci Évkönyv) (RF II. 311.; CF I. 408. sz.)

Az alsó-lotaringiai Leuven közelében fekvő Park (Parkabdij, Oud-Heverle) 1129-ben alapított premontrei monostorában a 12. század derekán kezdték el vezetni azokat az annalsztikus feljegyzéseket, amelyeket különböző szerzők 1316-ig vittek tovább (egy utolsó, különálló adat 1458. évi történelemről tudósít). A történeti munka az 1148. esztendőt megelőző időszak vonatkozásában Sigebertus Gemblacensis (Sigebert de Gembloux) világkrónikájából, az *Annales Leodienses*ből (Liège-i Évkönyv) vagy annak *continuatio*jából: az *Annales Fossenses*ből (Fosses-i Évkönyv) merít oly módon, hogy azok kronológiáját nem egy ponton módosítja.¹³⁸³

Az évkönyv magyar vonatkozású passzusainak javarésze az *Annales Parchenses* első, a korábbi történeti tradícióra épülő egységében olvasható:¹³⁸⁴ ennek megfelelően kútffőnk önálló forrásértékkel a kalandozó hadjáratok vagy a 11. századi magyar história vonatkozásában nem bír. A nyugat-európai portyázásokról beszámolva az *Annales* Sigebertus világkrónikájából merít, amikor előadja, hogy a magyarok Austrasia és Alemannia feldúlását követően Wormsnál keltek át a Rajnán, és Galliát egészen az óceánig végigpusztították: gembloux-i történetíró elődjével ellentétben azonban az értesülést – amelyet a medievisztika a 937. évi kalandozáshoz kapcsol – nem a 938., hanem a 943. esztendő híreinek sorában közli. Míg a korban népszerű világkrónika

¹³⁷⁷ ANNALES S. VINCENTII METTENSIS 157. A két forrás kapcsolatára ld. ANNALES S. VINCENTII METTENSIS 156. (GEORG HEINRICH PERTZ előszava).

¹³⁷⁸ RF II. 309. A kútffőhöz ld. még ANNALES NIVERNENSES 88. (GEORG WAITZ előszava); SHF II. 96. (1399. sz.).

¹³⁷⁹ A kéziratot bemutatja és az *Annales Nivernenses* helyi jellegű információt tárgyalja DELISLE 1898. 261–263.

¹³⁸⁰ LOT 1891. XXV.; DELISLE 1898. 263.

¹³⁸¹ ANNALES NIVERNENSES 89.

¹³⁸² Pl. ANNALES BLANDINIENSES 19.

¹³⁸³ BALAU 1903. 261–262.; VANDERPUTTEN 2010 (A); NASO A078.

¹³⁸⁴ A szövegösszefüggéseket az *Annales Parchenses* kiadása feltünteti.

szerzője úgy tudja, a magyarok Itálián keresztül tértek az északfrancia területek feldúlását követően haza, addig a Parki Évkönyv ezzel ellentétes információt tartalmaz: a premontrei monostor feljegyzése szerint a kalandozókat a szászok állították meg. Nem történhetett egyéb, minthogy az *Annales Parchenses* Sigebertus két különböző évre vonatkozó értesülését mosta egybe: a gembloux-i történetíró a 939. évre jegyezte be azt a szászoktól elszenvedett vereséget, amelyre valójában 938-ban, a nyugati frank területekre vezetett hadjáratot követő esztendőben kerülhetett sor.¹³⁸⁵ Ugyancsak a *Chronographia* alapján közli az évkönyv, hogy 949-ben Taksony a későbbi Berengár királytól (950–961) tíz mérő pénzt kapott: ezt az itáliai kalandozást valójában a 947. évre tehetjük.¹³⁸⁶ Két további adatunk – a 954. évi hadjáratra és a forrásunkban a 956. évre helyezett augsburgi vereségre vonatkozó információ – az *Annales Leodienses*re vezethető vissza.¹³⁸⁷

Sigebertus nyomán olvashatunk a vallóniai évkönyvben arról, hogy a magyarok Gizellának, II. Henrik (1002–1024) császár nővérének köszönhetően tértek Krisztus hitére: felesége munkáját a keresztségben az István nevet nyert uralkodó is folytatta.¹³⁸⁸ Újfent a liège-i tradícióból merítettek a parki monostorban, amikor a 11. század első felének vonatkozásában az évkönyvbe bejegyezték, hogy előbb II. Konrád (1024–1039) fenyegette hadaival a Magyar Királyságot (1030), majd pedig III. Henrik (1039–1056) intézett támadást – Aba Sámuel uralmának megdöntésére – az ország ellen (1042, 1044).¹³⁸⁹ A Parki Évkönyv további két híre távolról kapcsolódik csupán az Árpád-kori Magyar Királysághoz: kútfontk Szent Erzsébet leányának a házasságáról (1241) és brabant-i hercegnővé lett Zsófia ugyancsak Erzsébet nevű gyermekének születéséről számol be (1243).¹³⁹⁰

29. *Annales Prumienses* (Prümi Évkönyv) (RF II. 318–319.; CF I. 430. sz.)

Egy Madridban (Biblioteca Nacional 3307.) őrzött kódex tartotta fenn annak az évkönyvnek a szövegét, amelyet a kutatás a lotaringiai Prüm bencés apátságához kapcsol.¹³⁹¹ A textust 1972-ben kiadó Lothar Boschen¹³⁹² megállapítása szerint a húsvéttábla margójára több különböző kéz vezette be a történeti adalékokat. Míg az *a* jelű annalista az ún. „Kisebb királyi évkönyv” („*Kleine Königsannalen*”)¹³⁹³ hagyományát vette át – ennek az egységnek a híradásai az 538 és 820 közötti történésekkel kapcsolatosak –,¹³⁹⁴ addig későbbi *scriptorok* (*b–g*) ezt a tradíciót további

¹³⁸⁵ ANNALES PARCHENSES 599. Vö. SIGEBERTUS GEMBLACENSIS 348.; KRISTÓ 1980. 271–276.

¹³⁸⁶ ANNALES PARCHENSES 599. Vö. SIGEBERTUS GEMBLACENSIS 349.; KRISTÓ 1980. 280–281.

¹³⁸⁷ ANNALES PARCHENSES 601. Vö. ANNALES LEODIENSES 16.

¹³⁸⁸ ANNALES PARCHENSES 600. SIGEBERTUS GEMBLACENSIS 354.

¹³⁸⁹ A ménfői csata dátuma hibásan az 1043. évnél szerepel: ANNALES PARCHENSES 602. Vö. ANNALES LEODIENSES 19.

¹³⁹⁰ ANNALES PARCHENSES 607. A két eseményt – mivel azok a magyar történelemhez kevésbé kapcsolódnak – a kronológiába nem veszem fel.

¹³⁹¹ ANNALES PRUMIENSES (OSWALD HOLDER-EGGER előszava) 1289.; SHF I. 220. (717. sz.); GESCHICHTSQUELLEN (Annales Prumienses)

¹³⁹² BOSCHEN 1972. 78–84.

¹³⁹³ A megnevezést Friedrich Kurztól kölcsönzi Boschen, ld. KURZE 1914. 15.

¹³⁹⁴ BOSCHEN 1972. 76., 86., 90–91.

kiegészítésekkel (714–887) látták el.¹³⁹⁵ Az évkönyv ezen első részéhez csatlakoznak azok a bejegyzések, amelyeket a *h* megjelölésű *minuscule*kész a 10. század első negyedében – az annalista utolsó adata a 923. évre vonatkozik – Prűmben szövegezett meg: a lotaringiai monostor apátjait is megadó évkönyvi egység alapján nevezi meg a kútfőt mindmáig a medievisztika.¹³⁹⁶ Az annalista a kéziratban három különböző helyre vezetett be információkat: adott elsőként is egy listát a római császárokról (5–154), majd – az *Annales sancti Amandi* (A Szent Amandus-apátság évkönyve, Saint-Amand-les-Eaux) hagyománya nyomán – újabb toldásokkal látta el a „Kisebb királyi évkönyv”-ből származtatható adatokat (714–755). A leginkább azonban a prűmi évkönyvírónak 9–10. századra (828–923) vonatkozó értesülései értékesek: híreinek – amelyek lejegyzésekor alighanem ugyanabból az elveszett prűmi évkönyvből meríthetett, amelyet Regino is felhasznált – középpontjában apátsága és annak története áll.¹³⁹⁷ A kódex ezt követően Lotaringiából vallon területre vándorolt: az *Annales Prumienses* utolsó egysége, amelybe 939 és 1044 között több kéz is vezetett be adatokat, Liège-ben keletkezett, és utóbbi vidék történeti hagyományával mutat egyezéseket (*Annales minores sancti Jacobi monasterii Leodiensis*, *Annales Leodienses*, *Annales Stabulenses*).¹³⁹⁸

Kútfőnknek a 10. századi kalandozások vonatkozásában két egymást követő hadjáratról van tudomása. Lakonikusan közli, hogy a magyarok 910-ben a germánok ellen harcoltak – az eseményekről egyéb forrásaink bőségesebben is ellátnak bennünket információkkal –, majd megadja azt is, hogy a következő esztendőben seregeik ismét Nyugaton portyáztak. Utóbbi híradás azért is értékes, mivel a forrás tanúsítja, hogy a kalandozók a keleti frank vidékek mellett 911-ben a Rajnát átlépve Galliába is betörték: minden bizonnyal Lotaringiát pusztították.¹³⁹⁹ Alighanem párhuzamot kell vonnunk a prűmi annalista értesülései, valamint a 910. és a 911. esztendők vonatkozásában ugyancsak információkat tartalmazó *Annales Laubacenses* (Lobbes-i Évkönyv) megfelelő passzusai között. Utóbbi kútfő pontosabban is megjelöli, mit kell az *Annales Prumienses*-ben a hadjárat helyszínéként feltüntetett *pars Galliae* alatt értenünk: a magyarok 911-ben a Rajnán átlépve *Magiscampum* és *Ar[a]haugia* területét – vagyis a lotaringia Maienfeld város környékét és Ahrgaut (az Ahr folyó vidékét) – pusztították.¹⁴⁰⁰ A Prűmi Évkönyv utolsó magyar vonatkozású híre a liège-t történeti tradíció nyomán számol be – a csata helyszínének említése nélkül – Aba Sámuel III. Henriktől (1039–1056) Ménfőnél elszenvedett 1044. évi vereségéről.¹⁴⁰¹

¹³⁹⁵ BOSCHEN 1972. 76–77., 179–182.

¹³⁹⁶ BOSCHEN 1972. 183.

¹³⁹⁷ BOSCHEN 183–226.

¹³⁹⁸ BOSCHEN 227–241.

¹³⁹⁹ A forrásszöveget közli BOSCHEN 1972. 82., 208.

¹⁴⁰⁰ ANNALES LAUBACENSES 55.; BÁCSATYAI 2015 (C) 114–115.

¹⁴⁰¹ ANNALES PRUMIENSES 1292., vö. ANNALES S. IACOBI LEODIENSIS 638.; ANNALES LEODIENSES 19. Az összefüggésre ld. BOSCHEN 1972. 228–230. Míg az *Annales minores sancti Jacobi monasterii Leodiensis* és az *Annales Leodienses* az eseményt 1043-nél tüntetik fel, addig a Prűmi Évkönyv helyesen teszi Aba Sámuel vereségét az 1044. évre.

30. *Annales sancti Pauli Verdunensis* (A verduni Szent Pál-apátság évkönyve) (RF II. 347.; CF I. 410. sz.)

A lotaringiai püspöki székhely *suburbium*ában található Szent Pál-apátság – a bencés monostor 1131-ben tért át a premontrei regulára – évkönyve 13. századi *manuscriptum*ban maradt ránk. Georg Heinrich Pertz 1809-ben az *Annales* 908 és 1215 közötti adatait, valamint a kéziratba később bevezetett két megjegyzést közölte: utóbbiak az 1249. és az 1419. évekre vonatkoznak.¹⁴⁰² A verduni forrás a kalandozó hadjáratok történetéhez adalékot szolgáltatva megjegyzi, hogy a 908-ban Alemanniára és Frankföldre törő magyarok az akkora már elhalálozott Szász Henrik fiától, Ottótól Augsburgnál szenvedtek vereséget.¹⁴⁰³ A kései annalista, aki minden bizonnyal portyázó seregeink több betöréséről is olvashatott, a forrásaiban szereplő információkat egybemosva tévesen helyezte I. (Nagy) Ottó (936–973) 955. évi győzelmét arra a 908. esztendőre, amikor egyébként valóban adatolható magyar betörés Szászországba és Thüringiába.¹⁴⁰⁴

31. *Annales sancti Quintini Veromandensis* (A vermandois-i Szent Quintinus-apátság évkönyve) (RF II. 344.; CF I. 434. sz.)

A vermandois-i vidéken (*pagus Veromandensis*) fekvő Saint-Quentin – az egykori Augusta Viromandorum – apátságáról a 6. századtól kezdve rendelkezünk adatokkal.¹⁴⁰⁵ A Maximianus császár (286–305) uralkodása alatt mártírhálált halt Quintinus tiszteletére alapított bencés monostor történeti feljegyzései a 793. és a 994. évek közötti időszak vonatkozásában hoznak információkat. A 9. századi kéziratban – egy Beda Venerabilis műveit tartalmazó, jelenleg a Vatikánban (BAV Vat. Lat. 645.) őrzött kódexben – fennmaradt évkönyv adatait több kéz (az évkönyvet kiadó Ludwig Konrad Bethmann hat *scriptort* látott elkülöníthetőnek) jegyezte be egy húsvétszámítási tábla margójára.¹⁴⁰⁶

Az évkönyv a magyarok három galliai hadjáratáról tudósít röviden. Tájékoztat egyfelől arról, hogy a kalandozók 913-ban – amely évben különösen nagy volt a fagy – a Rajnán átkelve egészen Burgundiáig jutottak nyugat-európai portyázásuk során előre.¹⁴⁰⁷ Ismeri kútfont másfelől a 937.,¹⁴⁰⁸ valamint a 954. évben a nyugati frank területeket sújtó jelentősebb katonai vállalkozásokat is: ezekről lakonikusan annyit árul csupán el, hogy ebben az esztendőben a kalandozók *Franciát* dúlták.¹⁴⁰⁹ Mindhárom adat 11. századi kéztől származik: attól a *scriptort*tól, akit Bethmann a

¹⁴⁰² ANNALES S. PAULI VIRDUNENSIS 500. (GEORG HEINRICH PERTZ előszava), 500–502.

¹⁴⁰³ ANNALES S. PAULI VIRDUNENSIS 500.

¹⁴⁰⁴ KRISTÓ 1980. 239.

¹⁴⁰⁵ Saint-Quentin történetéhez ld. COLLART 1999., kül. 71–72., 78–79.

¹⁴⁰⁶ ANNALES S. QUINTINI VEROMANDENSIS 507. (LUDWIG KONRAD BETHMANN előszava)

¹⁴⁰⁷ A kézirat *lacunáj*át kiegészítve (*Hungarii Rhenum*) a megjegyzést Bethmann vonatkoztatta csupán a magyarokra (ANNALES S. QUINTINI VEROMANDENSIS 507.).

¹⁴⁰⁸ Ezt az adatot nem hozza Gombos, vö. CF I. 186. (434. sz.).

¹⁴⁰⁹ ANNALES S. QUINTINI VEROMANDENSIS 507–508.

harmadik annalistaként azonosított, s aki 813 és 965 között a húsvéttábla margójára több információt is bejegyzett.¹⁴¹⁰

Elidőznünk egy pillanatra a burgundiai hadjáratra vonatkozó passzusnál szükséges: a részletet a kutatás sokáig ahhoz a katonai vállalkozáshoz kapcsolta, amelynek során a nyugat-európai portyáról visszatérő magyarok az Inn mentén vereséget szenvedtek.¹⁴¹¹ Azt, hogy 913-ban valóban elérhették-e a kalandozók Burgundiát, újabban Bácsatyai Dániel kérdőjelezte meg: Hervé Mouillebouche nyomán felhívta a figyelmet arra, hogy a 13. században összeállított *Chronicon sancti Medardi Suessionensis* (A soissons-i Szent Medárd-apátság krónikája) alighanem Saint-Quentinből vehette arra vonatkozó értesülését, hogy a magyarok a Rajnát átlépve Burgundiáig nyomultak előre. Mindez Bácsatyai szerint megerősítheti Bethmann elgondolásának helyességét, és az *Annales sancti Quintini Veromandensis* megfelelő részletét alighanem valóban a kalandozókra kell vonatkoztatnunk. Elgondolkodtathat azonban azt illetően, hogy vajon el kell-e fogadnunk a 913. évi dátum helyességét: a *Chronicon sancti Medardi Suessionensis* ugyanis négy évvel későbbre, a 917. évre teszi az eseményt.¹⁴¹²

32. *Annales qui dicuntur Rainaldi archidiaconi sancti Mauricii Andegavensis* (A Rajnaldnak, az angers-i Szent Móric-székesegyház főesperesének tulajdonított évkönyv) (RF II. 321.)¹⁴¹³

A Vatikáni Könyvtárban őriznek egy kódexet (BAV Reg. Lat. 980.), amely 12. századi kézírással egy 1106-ig vezetett angers-i évkönyvet is tartalmaz. Kútfont – ahogyan a Loire-vidék több monostori *annalese* – az angers-i Szent Móric-székesegyház egy napjainkra elveszett *manuscriptumára* vezethető vissza.¹⁴¹⁴ Utóbbi textus két részből tevődhetett össze: 1. Tartalmaznia kellett az *archetypusnak* egyfelől egy, az időszámításunk kezdetétől a 966. évig ívelő egyetemes és frank históriát, amely Beda és Orosius történeti munkái mellett a sensi történeti hagyományból is merített. A 919 és 965 közötti időszak híradásaihoz Flodoardus Remensis (Flodoard de Reims, Reimsi Flodoard) *Annalese* szolgált forrásául. 2. A 10. század második felére, valamint a saját korára vonatkozóan egy bizonyos Rajnaldus (Renaud) főesperes (megh. 1076) készített feljegyzéseket: az ő krónikája képezhette a feltételezett Szent Móric-beli kézirat második részét. Az angers-i klerikus történeti munkájáról azt sejtethjük, hogy azt a Loire-völgyi városban utóbb egészen 1277-ig folytathatták.¹⁴¹⁵ Az egykori hipotetikus *manuscriptumra* vezethetőek vissza – a most tárgyalt kútfont mellett – az angers-i Szent Albinus- és a saumuri Szent Florentius-apátságok

¹⁴¹⁰ ANNALES S. QUINTINI VEROMANDENSIS 507. (LUDWIG KONRAD BETHMANN előszava).

¹⁴¹¹ A 913. évi eseményekhez ld. FASOLI 1945. 125–127.; VAJAY 1968. 52.; KRISTÓ 242–243.

¹⁴¹² BÁCSATYAI 2015 (C) 115–116. Vö. MOUILLEBOUCHE 2006. 147.

¹⁴¹³ A forrás Gombosnál nem szerepel.

¹⁴¹⁴ A kéziratot talán azonosnak kell tekintenünk a londoni British Library *Cotton Otho B III* jelzetű *manuscriptumával*, amely az 1731. évi tűzvészben erősen megrongálódott: belőle csupán néhány töredék olvasható (LECOUTEUX 229–230., 238–239.).

¹⁴¹⁵ SHF II. 71. (1279. sz.); HALPHEN 1903. XXXIX–XLIX.; LECOUTEUX 2008. 239–245.

évkönyvei (*Annales sancti Albini Andegavensis*, *Annales sancti Florentii Salmurensis*) vagy a Vendôme-i Évkönyv (*Annales Vindocinenses*), de ismerte azt a poitoui Szent Maxentius-apátság krónikása (*Chronicon sancti Maxentii*) is.¹⁴¹⁶

A vatikáni kéziratban fennmaradt angers-i forrás, amely első egységében az elveszett korábbi szerkesztésre támaszkodik, 1075 és 1106 között immár önálló – elsősorban az Anjou-vidék történetére koncentráló – adatokat hoz. Az évkönyv – bár az annalista a chartres-i iskolázottságú Rajnaldus főesperes feljegyzéseinek csupán felhasználója volt – *Annales Rainaldiként* vált a kutatásban ismertté.¹⁴¹⁷

Kútfőnk a 937. évnél tudósít arról, hogy a kalandozó magyarok Burgundiát pusztították. Mint azt fentebb láthattuk, a textus, amelyet a Rajnaldénak mondott évkönyv is ismert, Flodoardus *Annalesét* aknáztta ki. A nagy tekintélyű reimsi történetíró, bár a nyugati frank területeken végigsöprő 937. évi hadjáratról is beszámol, burgundiai magyar betörésről csupán a 935. évnél tesz említést. Az elveszett angers-i forrás megfelelő passzusának lejegyzője a két hírből alkotott talán egyetlen rövid bejegyzést.¹⁴¹⁸

33. *Annales Rotomagenses* / ***Chronicon Rotomagense*** (Roueni Krónika) (RF III. 430.; CF I. 448. sz., II. 1728. sz.,¹⁴¹⁹ KÖRMENDI [2008] 2.2.2. sz.)

A normandiai érseki város Keresztelő Szent János születésénél induló történeti feljegyzéseinek első redakciója a 11. század végén készült:¹⁴²⁰ a forrás napjainkra elveszett autográf kéziratát a 17. században még tanulmányozó Philippe Labbé megállapítása szerint 1087-ig az *annalest* ugyanazon kéz vezette.¹⁴²¹ A *Chronicon Rotomagense* korai adatai a Szent Benignus-apátság évkönyvére (*Annales sancti Benigni Divionensis*) vezethetőek vissza.¹⁴²² Utóbbi forrás, amely maga 967-ig bezáróan a Kölni Évkönyv (*Annales Colonienses*)¹⁴²³ anyagával mutat rokonságot,¹⁴²⁴ alighanem Guillelmus de Volpianónak (Guillaume de Volpiano) (962–1031) a közvetítésével került Normandiába: a clunyi mozgalom jelentős alakjaként ismert bencés szerzetes Burgundiából érkezett a La Manche partján fekvő Fécamp monostorába.¹⁴²⁵

Az autográf *manuscriptum* nyomán Labbé 1657-ben 1343-ig közölte a *Chronicon Rotomagense* egyik folytatásának textusát,¹⁴²⁶ az elbeszélés azonban ezen esztendő híreinél a

¹⁴¹⁶ A szöveghagyományra ld. LECOUEUX 2008. 250.

¹⁴¹⁷ LECOUEUX 2008. 248., 251–253.

¹⁴¹⁸ ANNALES RAINALDI 85.; vö. FLODOARDI ANNALES (A) 383–384. A magyarok burgundiai feltűnése és a forrásrészlet értékelése kapcsán ld. még MOUILLEBOUCHE 2006. 146.

¹⁴¹⁹ Gombos az 1728. sz. alatt az *Annales Rotomagenses continuatiójának* magyar vonatkozásait közli.

¹⁴²⁰ SHF II. 50. (1151. sz.)

¹⁴²¹ A véleményt idézi: ANNALES NORMANNICAE 489. (OSWALD HOLDER-EGGER előszava)

¹⁴²² RF III. 430.

¹⁴²³ RF II. 264.

¹⁴²⁴ RF II. 274.

¹⁴²⁵ BRATU 2010 (A).

¹⁴²⁶ CHRONICON ROTOMAGENSE (A) 390.

kódexben nem szakadt meg.¹⁴²⁷ A Roueni Krónika szövegét napjainkra azok a *continuatiók* tartották fenn, amelyek a 12–13. század fordulóján Dél-Angliában készültek,¹⁴²⁸ de beépült a kútfő anyaga egyéb normandiai évkönyvekbe is. A *Chronicon Rotomagensis* tradícióját nem csupán a Szent Ebrulfus-apátságban (Saint-Évroult-d’Ouche / Saint-Évroult-Notre-Dame-du-Bois) vették át (*Annales Uticensis*),¹⁴²⁹ de használták a textust Caenban (*Annales sancti Stephani Cadomensis*),¹⁴³⁰ Jumièges-ben (*Annales Gemmeticenses*)¹⁴³¹ vagy Mont-Saint-Michel monostorában (*Annales Montis sancti Michaelis in periculo maris usque ad anno 1291*)¹⁴³² is.¹⁴³³ A roueni forrás teljes szövege máig kiadatlan.¹⁴³⁴

Rátérve mármost kútfőnknek az államalapítás előtti történelemmel kapcsolatos utalásaira, megállapíthatjuk, hogy a Roueni Krónika valamennyi értesülését az *Annales sancti Benigni Divionensis* kronológiai tévedésektől sem mentes hagyományából kölcsönözi. A Kárpát-medence korai történetének vonatkozásában a dijoni kútfő nyomán tudja a normandiai forrás, hogy Nagy Károly (768–814) vezetésével a frankok a forrásban magyarokként megnevezett avarok felett győzelmet arattak, s ugyancsak a Szent Benignus-apátság feljegyzéseiből értesült a kalandozók 899. évi – kútfőnkben a 898. évhez bejegyzett – itáliai dúlásáról vagy 908. évi szászországi és türingiai betöréséről.¹⁴³⁵ Míg az *Annales sancti Benigni Divionensis* tradícióját követve a *Chronicon Rotomagensis* tévesen helyezi a frankok pannóniai diadalát a 793. helyett a 791. évre, addig a 9–10. század fordulójának hírei esetében pontosítani igyekeznek az előtte fekvő szöveg hibás kronológiáját (a dijoni évkönyv a híreket a 895. és a 909. esztendőnél szerepelteti).

34. *Annales Stabulenses* (Stavelot-i / Stablói Évkönyv) (RF II. 338.; CF I. 474. sz.)

A 11. század második felében összeállított stavelot-i kolostori évkönyv – az *Annales Laubienses*hez (Lobbes-i Évkönyv), az *Annales Leodienses*hez (Liège-i Évkönyv) vagy az *Annales minores sancti Jacobi monasterii Leodiensis*hez (A liège-i Szent Jakab-monostor kisebbik évkönyve) hasonlóan – felhasználhatta a napjainkra elveszett liège-i annalisztikus feljegyzéseket. Az elbeszélésében Krisztus születésétől az 1087. évig terjedő évkönyv a legtöbb rokonságot az *Annales Laubacenses*szel (Laubachi Évkönyv, Lobbes-i Évkönyv) mutatja. Szövegét egyetlen

¹⁴²⁷ DELISLE 1898. 197.

¹⁴²⁸ BRATU 2010 (A).

¹⁴²⁹ RF II. 343.

¹⁴³⁰ Az eredetileg az 1143. évig ívelő évkönyvet 1366-ig folytatták (RF II. 259.).

¹⁴³¹ Keresztelő Szent János születésétől az 1220. évig feljegyzéseket tartalmazó évkönyv (RF II. 285.).

¹⁴³² RF II. 307.

¹⁴³³ ANNALES NORMANNICAE 489–490. (OSWALD HOLDER-EGGER előszava).

¹⁴³⁴ DELISLE 1898. 196.; RF III. 430.

¹⁴³⁵ A roueni kútfőnek a dijoni évkönyvvel mutatott szövegpárhuzamát OSWALD HOLDER-EGGER kritikai kiadása is jelöli (ANNALES NORMANNICAE 492., ill. 496.). Vö. ANNALES S. BENIGNI DIVIONENSIS 38., 40.; ANNALES COLONIENSES ET BRUNSWILARENSIS 97–98.; ANNALES AUGIENSES 67–68.; ANNALES ALAMANNICI 47.

kései kézirat, egy 17. századi brüsszeli *manuscriptum* tartotta fenn.¹⁴³⁶ Nem meglepő, hogy a magyar történelem vonatkozásában azt a két kalandozáskori adatot találjuk kútfőnkben, amely a vallon forrásanyagban egyebütt is fellelhető. Tud egyfelől az *Annales Stabulenses* a kalandozók 954. évi hadjáratáról: az egyéb, a hipotetikus liège-i forrásra visszavezethető lakonikus feljegyzésekhez képest kútfőnkben többletinformációként jelenik meg a pontosítás, hogy a portyázó seregek ekkor Galliában pusztítottak. Az évkönyv másik adata a 955. évi csatavesztésre vonatkozik, erről azonban a magyarok feletti győzelem tényén túl egyebet nem közöl.¹⁴³⁷

35. *Annales Uticenses* / *Annales sancti Ebrulfi Uticenses* (A Szent Ebrulfus-apátság évkönyve) (RF II. 343.; CF I. 488. sz.)

A normandiai Szent Ebrulfus-monostorban (Saint-Évroult-d'Ouche, Pré-Saint-Évroult) 1503-ig vezetett történeti feljegyzések I. (Hódító) Vilmos normandiai herceg haláláig (1087) a *Chronicon Rotomagense* (Roueni Krónika) tradícióját veszik át.¹⁴³⁸ Utóbbi forrás adatait a 12. század végén másolta be a monostor egy szerzetese az *Annales Uticenses* ma Párizsban (BnF Lat. 10062.) őrzött kódexébe. Az évkönyvbe ezt követően egészen a 16. század elejéig jegyezték be az apátság bencései – így az ugyancsak a normandiai monostorban működő neves történétíró, Ordericus Vitalis (1075–1142 k.)¹⁴³⁹ is – adatokat. Az *Annales* a 13. századra már csupán a szűkebb földrajzi térség: a roueni egyházmegye és a szerzetesközösség iránt érdeklődik.¹⁴⁴⁰ Korai magyar történelemmel kapcsolatos híradásait – szerepel kútfőnkben Nagy Károlynak (768–814) a magyarokként megnevezett avarok feletti győzelme, a kalandozók 899. évi itáliai dűlése, valamint a 908. esztendő szászországi és türingiai hadjárata – az *Annales Uticenses* egytől egyig a *Chronicon Rotomagense* anyagából veszi át.¹⁴⁴¹ A történeti irodalomban gyakorta felbukkanó információt rögzít az az ugyancsak nem különösebben specifikus bejegyzés, amely arról tájékoztat, hogy III. Konrád császár (1138–1152) és VII. Lajos francia király (1137–1180) a második keresztes hadjárat seregeivel Magyarország érintésével vonultak Keletre.¹⁴⁴²

¹⁴³⁶ SHF I. 221. (725. sz.); II. 157. (1718. sz.); BALAU 1903. 260–261.; GESCHICHTSQUELLEN (*Annales Stabulenses*); NASO A088.

¹⁴³⁷ ANNALES STABULENSES 42–43. Vö. ANNALES LEODIENSES 16.; ANNALES LAUBIENSES 16.; valamint ANNALES S. IACOBI LEODIENSIS 637.

¹⁴³⁸ A Roueni Krónika maga a burgundiai Dijon Szent Benignus-apátságának az évkönyvét (*Annales sancti Benigni Divionenses*) használta fel – RF II. 274.

¹⁴³⁹ RF VIII/3. 395–397.

¹⁴⁴⁰ DELISLE 1898. 198–199.

¹⁴⁴¹ Az avarok feletti 791. évi frank győzelmet forrásához hasonlóan a Szent Ebrulfus-apátság évkönyve is a 793. esztendőre helyezi, s ugyancsak tévesen adja meg a valójában egy esztendővel későbbre helyezhető itáliai kalandozás dátumát a 898. évben (ANNALES NORMANNICAE 492., 496.). (A kiadás az *Annales Uticenses* és a *Chronicon Rotomagense* szövegét párhuzamosan közli.)

¹⁴⁴² ANNALES NORMANNICAE 507.

36. *Annales sancti Vincentii Mettensis* (A metzi Szent Vince-apátság évkönyve) (RF II. 305.; CF I. 494. sz.)

A lotaringiai Metzből került a gothai hercegi könyvtárba az a kódex, amely autográf kéziratában őrizte meg a Szent Vince-apátság *annalesét*. A 688 és 1280 között bejegyzéseket tartalmazó évkönyv első egysége 1143–1154 táján keletkezett, és a filológiai irodalom megállapítása szerint az *Annales Lobienses* (Lobbes-i Évkönyv) mellett a metzi annalsztikával (*Annales Mettenses priores*, *Annales Mettenses posteriores*, *Annales Mettenses brevissimi*) mutat néhány – alább még részletezendő – ponton egyezést. A forrás önálló adatokat az 1159. évtől hoz.¹⁴⁴³

Témánkba vágóan kútfontokban négy kalandozáskori hírt találunk: az *Annales sancti Vincentii Mettensis* olyan hadjáratokról tudósít, amelyek Lotaringiát is érintették. A forrás a 917. évnél említi a magyarok első betörését a *regnum Lotharii* területére. Másodikként szól a 926. esztendőben a Rajnán túli vidékre vezetett portyáról, és a kalandozók harmadik pusztításaként szerepel nála a 937. évi nagy hadjárat. Kivételt egyedül a 955. évi hír képezhetne, amely a magyaroknak az I. (Nagy) Ottótól (936–973) immár a Rajnától keletre elszenvedett vereségéről tájékoztat: ehhez a részlethez is hozzáfűzi azonban az annalista, hogy eleink megelőzőleg – az utalás a korábbi, a 954. évi hadjáratra vonatkozik – immár negyedszer dúlták fel a *regnum Lotharii*-t.¹⁴⁴⁴

Honnan kölcsönözte mármost a 12. század derekán kompiláló évkönyvíró a kalandozásokra vonatkozó információit? Georg Heinrich Pertz 1839-ben megjegyezte, hogy a lotaringiai kútfő az *Annales Lobienses* és az *Annales Mettenses brevissimi* (Legrövidebb Metzi Évkönyv) hagyományanyagával éppen azokon a pontokon mutat párhuzamot, ahol a magyarok betöréseiről hírt ad.¹⁴⁴⁵ Bár az *Annales Lobienses* ugyancsak eleink harmadik jövedeleként tudósít a 937. esztendő katonai vállalkozásáról,¹⁴⁴⁶ kútfontket ezen egyetlen adat alapján korántsem vélném még a vallóniai forrással feltétlenül rokoníthatónak. Ami mármost az *Annales Mettenses brevissimi* tradícióját illeti, ebben – minden bizonnyal pontatlanul – 934-nél szerepel a magyarok harmadik lotaringiai feltűnése:¹⁴⁴⁷ az évkönyv az előzményekről, vagyis a kalandozók első két becsapásáról említést sem tesz. Azt már jól tudja a Legrövidebb Metzi Évkönyv, hogy 954-ben – a 11. századi annalista szerint negyedik alkalommal – ismét megfordultak a magyarok a vidéken.¹⁴⁴⁸ Az elmondottak nyomán azt vélelmezném, hogy a Szent Vince-apátság annalsztikus feljegyzései és az alig tucatnyi információt rögzítő *Annales Mettenses brevissimi* ugyanabból a tradícióból – egy napjainkra elveszett forrásból – meríthettek, amikor a magyarok lotaringiai portyáiról számot

¹⁴⁴³ ANNALES S. VINCENTII METTENSIS (GEORG HEINRICH PERTZ előszava) 155–156.; SHF II. 147. (1662. sz.); GESCHICHTSQUELLEN (Annales s. Vincentii Mettensis).

¹⁴⁴⁴ ANNALES S. VINCENTII METTENSIS 157.

¹⁴⁴⁵ ANNALES S. VINCENTII METTENSIS 156.: 1. jegyz. (GEORG HEINRICH PERTZ előszava).

¹⁴⁴⁶ ANNALES LOBIENSES 234.

¹⁴⁴⁷ ANNALES METTENSES BREVISSIMI 155.

¹⁴⁴⁸ ANNALES METTENSES BREVISSIMI 155.

adtak. Míg a Légrövidebb Metzi Évkönyv csupán a két későbbi adatot ragadja ki, addig most vizsgált forrásunk a magyarok korábbi betöréseiről is számot ad.

A forrásainkból részletesebben is megismerhető 937. és 954. évi hadjáratok mellett a Szent Vince-apátság évkönyvében szereplő 917. és 926. évi hadjáratok is adatolhatóak egyéb kútfőkből. A Reichenau-i Évkönyv (*Annales Augienses*) – és ennek nyomán¹⁴⁴⁹ Adalbertus, Regino művének Trierben alkotó *continuata* – a 917. évre vonatkozóan ugyancsak megőrizte az információt arról, hogy a magyarok ebben az esztendőben Lotaringia határáig (*ad fines Lotharii regni*) érkeztek el.¹⁴⁵⁰ Azt pedig, hogy seregeik 926-ban is átlépték a Rajnát, Flodoardus Remensis (Flodoard de Reims, Reimsi Flodoard) is megadja évkönyvében: a reimsi történetíró arról tájékoztat, hogy a kalandozók az Ardennek lábánál fekvő Vencq vidékiéig nyomultak előre.¹⁴⁵¹

37. *Annales sancti Vitoni Virdunensis* / *Chronicon abbatae sancti Vitoni Virdunensis* / *Chronicon Virdunense sancti Vitoni* / *Chronicon sancti Vitoni Virdunensis* (A verduni Szent Vitonus-apátság évkönyve) (RF II. 347.; CF I. 496. sz.)

A verduni Szent Vitonus-monostor (Saint-Vannes) apátjaira és a város püspökeire koncentráló évkönyv 96 és 1481 között hoz adatokat. A 15. századi kéziratban fennmaradt történeti feljegyzések korábbi kútfők hagyományára épülnek.¹⁴⁵² Gombosnál a forrás egyetlen, az Árpád-kori történelemmel kapcsolatos részletét olvashatjuk: a passzus arra vonatkozik, hogy a Magyar Királyság követői a clermont-i zsinaton nem vettek részt. Meg kell azonban jegyezni, hogy míg a *Catalogus fontium* közlésének alapjául szolgáló 18. századi kiadás a távol maradók sorában a lotaringiai és az alemannok mellett a magyarokat (*Hungariis*) említi,¹⁴⁵³ addig alighanem a Georg Waitznál közölt és a bajorokat (*Baugariis*) szerepeltető textust¹⁴⁵⁴ kell helyesebbként értékelnünk. Kútfőnket ennek megfelelően nagy valószínűséggel ki is zárhatjuk a magyar vonatkozást rögzítő külhoni elbeszélő források sorából.

38. *Anselmus Leodiensis* canonicus (Anselme de Liège): *Gesta pontificum Traiectensium et Leodiensium* / *Gesta pontificum Tungrensium, Traiectensium et Leodiensium* / *Gesta pontificum Leodicensium* (A tongres-i, maastrichti és liège-i főpapok cselekedetei) (RF II. 367–368.; CF I. 655. sz.)

Anselmus, a liège-i Szent Lambertus-székesegyház kanonoka 1052 és 1056 között keresztanyja, Ida kölni apátnő kérésére írta meg a 661-től 1048-ig ívelő *gesta episcoporum*-át, amely Herigerus

¹⁴⁴⁹ A szövegösszefüggésre ld. FRIEDRICH KURZE kritikai apparátusát: REGINO PRUMIENSIS 155.

¹⁴⁵⁰ ANNALES AUGIENSES 68.; REGINO PRUMIENSIS 155. A magyarok lotaringiai feltűnésével kapcsolatban ld. VAJAY 1968. 60., kül. 221. jegyz.

¹⁴⁵¹ FLODOARDI ANNALES (B) 34.

¹⁴⁵² LAURENTIUS DE LEODIO 488. (GEORG WAITZ előszava); GESCHICHTSQUELLEN (*Annales S. Vitoni Virdunensis*).

¹⁴⁵³ CHRONICON S. VITONI VIRDUNENSIS 641.

¹⁴⁵⁴ ANNALES S. VITONI VIRDUNENSIS 526.

történeti munkájának folytatásaként készült. A szerző különös részletességgel rajzolta meg annak a Wazo püspöknek (1042–1048) az alakját, akivel baráti kapcsolatot ápolt: az ily módon kiegyensúlyozatlan szerkezetű alkotás csaknem felét a főpap biográfiája tölti ki. A történeti munka első redakciója nem maradt ránk. A második szerkesztésnek, amelyet 1056 táján bekövetkezett haláláig Anselmusnak nem sikerült befejeznie, az averbode-i (ma Montaigu–Zichem / Scherpenheuvel–Zichem) premontrei monostor levéltárában őrzik a legjobb kéziratát: ez a *manuscriptum* a forrást 1846-ban közlő Rudolf Köpke előtt nem volt még ismert. A *gesta* adatai a későbbi történeti irodalomba elsősorban Aegidius Aureaevallensis (Gilles d’Orval) *continuatiójának* köszönhetően kerültek be.¹⁴⁵⁵

A liège-i főpásztorok történetének egyetlen témánkba vágó adatát Anselmus művének azon egységében olvashatjuk, amelyet az alsó-lotaringiai kanonok személyes élményeiből táplálkozva,¹⁴⁵⁶ kortársként állított össze. Püspökéről, az 1048-ban elhunyt Wazóról a krónikás elmondja, hogy híre nem állt meg Gallia határainál: messzi földre, így Pannóniába vagy az Ibériai-félszigetre is elérkezett.¹⁴⁵⁷ A látszólag jelentéktelen sor azért keltheti csupán érdeklődésünket fel, mert létezett olyan, a késő középkorból adathozható hagyomány, amely az Eger-völgyi vallon *hospesek* Magyarországra érkezését éppen Wazo korába helyezte: a fáma szerint az északfrancia dialektust még a 15. században is bíró latinok elődei az éhínség sújtotta Liège-ből menekültek volna I. András országába.¹⁴⁵⁸ Mivel a kort kétségkívül jól ismerő Anselmusnál hasonlóról nem olvashatunk, csupán latolgathatjuk, szükséges-e Jean de Stavelot-nál (Johannes Stabulensis) fennmaradt tradíciónak bármiféle hitelt tulajdonítanunk, és arra gyanakodnunk, hogy a *gesta episcoporum* megjegyzése mögött esetleg a Magyar Királysággal abban az időben ténylegesen fennálló kapcsolatokat kell sejtenuk.¹⁴⁵⁹

39. *Auctarium Aquicinense* / *Auctarium Aquicinctini ad Sigeberti Chronographiam* (Sigebert de Gembloux *Chronographiájának* anchini folytatása) (CF I. 709. sz.)

Sigebertus Gemblacensis (1028 k.–1112) világkrónikájának Anchin észak-franciaországi bencés monostorában is keletkezett folytatása a 12. század folyamán. A *continuatiót* lejegyző ismeretlen szerzetes a 651 és 1135 közötti évek vonatkozásában Sigebertus munkáját és annak az 1148. évig ívelő gembloux-i folytatását (*Continuatio Gemblacensis*)¹⁴⁶⁰ egészítette ki néhány újabb adalékkal,

¹⁴⁵⁵ DE GRIECK 2010 (A). Vö. HERIGERUS ET ANSELMUS 150–157. (RUDOLF KÖPKE előszava); BALAU 1903. 162–172.; NASO A098.

¹⁴⁵⁶ BALAU 1903. 172.

¹⁴⁵⁷ HERIGERUS ET ANSELMUS 234.

¹⁴⁵⁸ JEAN DE STAVELOT 595–598., kül. 597.

¹⁴⁵⁹ Vö. TÓTH 2007. 31–32. A probléma részletesebb bemutatását ld. a Jean de Stavelot krónikájáról szóló szócikkben.

¹⁴⁶⁰ A megnevezés alatt tulajdonképpen két folytatást értünk: az első az 1136–1137. évekre vonatkozik, a második az 1148. évig ível, ld. CHAZAN 1999 (A) 319.

majd elődei elbeszélését egészen 1166-ig vitte tovább.¹⁴⁶¹ Kézirata – amelyet a *Chronographia* szöveghagyományát vizsgálva Ludwig Konrad Bethmann a [B] jellel látott el – elveszett,¹⁴⁶² és a textust a 19. századi filológus az anchini folytatás szöveghagyományához tartozó egyéb *manuscriptumok* alapján látta részben rekonstruálhatónak.¹⁴⁶³ A krónikafolytatás, amelyet Bethmann *Auctarium Aquicinense*ként publikált, valójában több, a tradícióhoz tartozó kéziratból tartalmaz fragmentumokat.¹⁴⁶⁴

Kútfőnk egyetlen magyar vonatkozású szöveghelye a 12. század második felének zavaros belpolitikai viszonyaihoz, az ellenkirályok időszakához szolgáltat információt. A főként genealógiai adatokat tartalmazó passzus az 1163. évnél számol be II. Géza valójában egy esztendővel korábban bekövetkezett haláláról és arról, hogy az uralkodót a trónon fia követte: az a III. István, akinek II. Henrik osztrák herceg (1141–1177) leánya – vagyis Babenberg Ágnes – lett a felesége.¹⁴⁶⁵ A dinasztikus összeköttetésekkel kapcsolatos és minden bizonnyal Európa-szerte ismert híreknél érdekesebb az északfrancia forrás megjegyzése arról, hogy III. Istvántól a hatalmat trónkövetelő próbálta megszerezni. Az anchini krónikás értesülései ezen a ponton zavarossá válnak azonban: a forrás az apósa, I. (Komnénosz) Manuél bizánci császár (1143–1180) támogatásával az ország nyugalma megzavaró személyként III. István nagybátyja, az alig két esztendeig (1163–1165) uralkodó IV. István helyett – tévesen – a király egy Gézának mondott fivérét jelöli meg.¹⁴⁶⁶ A tudósításba, amelynek pontosabb forrását nem tudnám meghatározni, alighanem annak emléke vegyül, hogy III. Bélának uralkodása elején fel kellett lépnie öccsével, Gézával szemben.¹⁴⁶⁷

40. *Auctarium Nicolai Ambianensis* / **Nicolaus Ambianensis (Nicolas d’Amiens): *Continuatio Chronicae Sigeberti Gemblacensis* (Sigebertus Gemblacensis / Sigebert de Gembloux krónikájának folytatása) (CF I. 718. sz.; RF VIII. 186.; KÖRMENDI [2008] 2.1.1. sz.)**

A magának elsőként teológusként hírnevet szerzett Nicolaus – aki 1147 táján született, és valamikor 1207 után távozott az élők sorából – egy nyolc könyvre tagolódó és az időben az 1204. évig elérkező világkrónikát is hagyott ránk. Az elbeszélését a teremtésen kezdő munka, amely utolsó három részében a császárok és a pápák históriát nyújtja, utolsó egységében érkezik el csupán el a Nagy Károly halála utáni évszázadok történetéhez. Sigebertus Gemblacensis *Chronographiája*

¹⁴⁶¹ CHAZAN 1999 (A) 320.: 39. jegyz., 328.

¹⁴⁶² SIGEBERTUS GEMBLACENSIS 279–280. (LUDWIG KONRAD BETHMANN előszava). Egyéb helyeken találkoztam ezzel szemben az anchini folytatást fenntartó kézirat őrzési helyének megjelölésével: CHAZAN 1999 (A) 328.: 81. jegyz. (Douai, BM 799); vö. NASO A116 (Brüsszel, Bibliothèque Royale 9070–9077).

¹⁴⁶³ SIGEBERTUS GEMBLACENSIS 279–280., 287–290. (LUDWIG KONRAD BETHMANN előszava).

¹⁴⁶⁴ AUCTARIUM AQUICINENSE 392. (LUDWIG KONRAD BETHMANN előszava).

¹⁴⁶⁵ A házasságkötésre 1066-ban került sor, ld. ZSOLDOS 2005. 188.

¹⁴⁶⁶ AUCTARIUM AQUICINENSE 398. IV. István felesége, Komnéné Mária valóban rokona volt a bizánci császárnak, ld. ZSOLDOS 2005. 188. A II. Géza halálát követő évek zavaros eseményeire, a Manuélról támogatott II. László és IV. István ellenkirályoknak a trónért folytatott küzdelmeire ld. MAKK 1993. 169–170.; KRISTÓ–MAKK 2000. 212–218.

¹⁴⁶⁷ MAKK 1993. 174–175.

és annak *continuatíói* mellett a *Liber pontificalis*ből (Pápák könyve) vagy Anastasius Bibliothecariustól is merített. A szerző gyér számú önálló megjegyzései a pikárdiai vidékkel kapcsolatosak. Egyetlen, 14. századi kéziratát a Vatikánban őrzik (BAV Reg. Lat. 454.).¹⁴⁶⁸ Az 1844. évi töredékes kiadás nyomán kútfőnk egyetlen – és meglehetősen kétes hitelű – magyar adatát ismerjük. A passzus, amelynek ráadásul semmiféle párhuzamára nem bukkanunk a forrásanyagban, az 1200. esztendő eseményeiről szólva tudósít arról, hogy III. Ince (1198–1216) Sváb Fülöp német király (1198–1208) mellett Aragónia, Hispánia és Magyarország királyait is kiközösítette, országaikat pedig *interdictummal* sújtotta. Mivel Imre király épphogy a pápa támogatását élvezte, két lehetőségünk van: feltehetjük egyfelől, hogy krónikásunk egyszerűen téved, amikor a magyar uralkodó *excommunicatióját* említi, de gyanakodhatunk esetleg arra is, hogy Nicolaus a történeteket egybemossa. Utóbbi esetben a részlet annak emlékét őrizheti, hogy mind III. Celesztin (1191–1198), mind pedig III. Ince kiátkozással fenyegették az Imre ellen lázadó András herceget és híveit.¹⁴⁶⁹

41. Baldricus Andegavensis / Burguliensis / Dolensis (Baudri / Baldéric de Bourgueuil / Dol): *Historiae Hierosolymitanae libri IV / Historia Jerusalem qualiter christiani a remotis partibus mundi cum maximo labore eam equisiverunt, expugnaverunt et tenuerunt / Historia Hierosolomitana* (Jeruzsálemi történet) (RF II. 438.; CF I. 769. sz.)

A szerző, aki előbb az Anjou-vidéken fekvő Bourgueil Szent Péter-apátságának szerzetese, majd a Bretagne-félsziget északi részén található Dol (Dol-de-Bretagne) püspöke volt, 1107 után írta latin nyelvű keresztes krónikáját. A történeti munka a hasonló elbeszélések hagyományának megfelelően a clermont-i zsinattal indul, és előadásában az 1099. évi askaloni csatáig érkezik el. Baldricus a nyugati lovagok palesztinai vállalkozásának történetét a *Gesta Francorum et aliorum Hierosolymitanorum* (A frankok és más jeruzsálemi zárandokok cselekedetei) alapján adja elő. A kevés önálló információt felvonultató alkotást – amelynek tizenegy ránk maradt *manuscriptuma* a krónika szövegét három variánsban is fenntartotta – az első keresztes hadjáratról szólva Ordericus Vitalis (Ordéric Vital) (*Historia ecclesiastica*) vagy Vincentius Bellovacensis (Vincent de Beauvais) (*Speculum historiale*) is felhasználták.¹⁴⁷⁰ Baudricus *Historia Hierosolomitana*jának a 13. század elején francia nyelvű átdolgozása is készült: az ismeretlen normann szerző tollán keletkezett *chanson de geste* az Antióchia ostroma (*Le siège d'Antioche*) címet viseli.¹⁴⁷¹

A korai keresztes krónikákhoz, a már említett *Gesta Francorum et aliorum Hierosolymitanorum*hoz és Fulcherius Charnotensis (Foucher de Chartres) *Historia Hierosolymitaná*jához hasonlóan kútfőnk is a keresztes hadak magyarországi átvonulása kapcsán –

¹⁴⁶⁸ NICOLAUS AMBIANENSIS 473. (LUDWIG KONRAD BETHMANN előszava); RECH 2010 (NA).

¹⁴⁶⁹ KÖRMENDI [2008] 146. (2.1.1. sz.). Az eseménytörténeti háttérhez ld. még PAULER 1899. II. 14–15.

¹⁴⁷⁰ SCHUSTER 2010 (A). A magának költőként is hírnevet szerzett Baudri irodalmi tevékenységéhez és keresztes krónikájához vö. továbbá SHF II. 207–208. (1945. sz.); ARLIMA (Baudri de Bourgueuil).

¹⁴⁷¹ ARLIMA (*Le siège d'Antioche*).

és igencsak szófukar módon – tesz a 11. század végi Kárpát-medencei államról említést. A forrás tud arról, hogy előbb Remete Péter (Pierre l’Ermite, Pierre d’Amiens) kelt át népi kereszteseivel az országon,¹⁴⁷² majd Bouillon Gottfried (Godefroy de Bouillon) lovagai érkeztek meg a Magyar Királyság határaihoz. Utóbbi seregben nem csupán a hadak élén álló alsó-lotaringiai herceg (1089–1096) Balduin (Baudouin de Boulogne) és Eustachius (Eustache de Boulogne) nevű fivérei haladtak Konstantinápoly felé, de ott volt oldalukon II. Balduin hainaut-i (hennegau) gróf (1071–1098) is. Ahogyan Fulcherius, szerzőnk is lejegyzí, hogy Le Puy püspöke Rajmund provençe-i gróffal Szlavónia (*Sclavaria*) – a dalmát tengerpartra kell itt gondolnunk – érintésével jutott el a Szentföldre.¹⁴⁷³ Az említett forrásoktól Baldrícus egyébként eltérő szövegezésű beszámolója abban is különbözik, hogy immáron helyesen adja meg a seregek magyarországi átvonulásának sorrendjét: tud arról, hogy Remete Péternek az egyszerű népből toborzott hadai megelőzték a csupán szeptember második felében a Lajtához érkező frank lovagokat.¹⁴⁷⁴

42. **Balduinus Ninoviensis** (Baudouin de Ninove): *Chronicon* (RF II. 440.; CF I. 773. sz.)

A flandriai Ninove premontrei rendházának kanonoka a 13. század második felében – 1254-től – állította össze az elbeszélésében az 1294. évig terjedő, utóbb 1304-ig folytatott világkrónikáját,¹⁴⁷⁵ amely számos egyéb forrása – így Gregorius Turonensis (Grégoire de Tours) frank története vagy Sigebertus Gemblacensis (Sigebert de Gembloux) népszerű kompilációja – mellett a flamand vidék történetére koncentráló *Flandria Generosa* (Nagyszerű Flandria) anyagából is merít. Egyetlen középkori kézírata maradt ránk, amelyre autográfként tekint a kutatás.¹⁴⁷⁶ Bár teljes szövegét Joseph Jean de Smet is kiadta 1842-ben, modern kritikai *editió*val nem rendelkezünk: a *Monumenta Germaniae Historica* lapjain Oswald Holder-Egger nem publikálta a teljes textust. Utóbbi kiadás nyomán a hazai medievisztika a krónika két magyar vonatkozású részletét ismeri. Tudomása van egyfelől a flandrai történetírónak a szövegben csupán a *pannonok királyaként* (*rex Pannoniarum*) említett III. Béla és Capet Margit 1186. évi házasságáról. Balduinus az 1160. évhez jegyzi be, hogy VII. Lajos francia király (1137–1180) leányát eljegyezték II. Henrik angol uralkodó (1158–1190) fiával: mindehhez a történetíró azt is hozzáteszi, hogy Henrik ifjabb király halála után – a krónikás számára ismeretlen időpontban – az özvegy Magyarországra került.¹⁴⁷⁷ Kérdéses, mely forrásából is meríthette a 13. századi kompilátor a genealógiai adatot.¹⁴⁷⁸ A számunkra érdekes következő bejegyzést az 1240. évnél olvashatjuk: Balduinus nem csupán Szent Erzsébet Zsófia nevű

¹⁴⁷² BALDRICI HISTORIA JEROSOLOMITANA 18.

¹⁴⁷³ BALDRICI HISTORIA JEROSOLOMITANA 20.; BALDRICUS DOLENSIS 16. Vö. GESTA FR. ET AL. HIER. (A) 106–107.; FULCHERUS CARNOTENSIS 157–159.

¹⁴⁷⁴ BOROSY 1996. I. 12., 22.

¹⁴⁷⁵ RF II. 440.; GESCHICHTSQUELLEN (Balduinus Ninoviensis, Chronicon).

¹⁴⁷⁶ STEIN 2010 (A).

¹⁴⁷⁷ BALDUINUS NINOVIENSIS 534. Vö. KARL 1910. 50., 51.

¹⁴⁷⁸ A részletet a krónika önálló szövegállományához sorolja OSWALD HOLDER-EGGER, ld. BALDUINUS NINOVIENSIS 534.

leányának házasságkötését kapcsolja ehhez az esztendőhöz – az esemény azért kelthette fel a ninove-i krónikás érdeklődését, mivel II. András unokája 1242-ben V. Henrik brabant-i hercegnek lett a felesége –,¹⁴⁷⁹ de szól azoknak a tatároknak a lengyel- és magyarországi pusztításairól is, akiknek a hírét szerzőnk szerint Nyugat-Európa is rettegte.¹⁴⁸⁰ Olyan értesülésekkel van dolgunk, amelyekhez az 1254-től történeti feljegyzéseket vezető flandriai kanonok könnyűszerrel hozzájuthatott. Az említett információk mellett a krónika teljes, a Smet-féle kiadásból megismerhető textusa Sigebertus *Chronographiájából* is tartalmaz magyar vonatkozású kölcsönzéseket: a gembloux-i krónika nyomán írja le Balduinus a 947. és a 954. évi kalandozó hadjáratokat vagy a magyarok keresztény hitre térését.¹⁴⁸¹

43. Bernardus Guidonis (Bernard Gui): *Catalogus pontificum Romanorum* / *Flores chronicorum* / *Vitae pontificum Romanorum* / *Chronicon pontificium* (A krónikák virágai) (RF II. 510–511.; CF I. 845. sz.; III. 4288. sz., 4920. sz., 4946. sz., 4947. sz., 5005. sz., 5012. sz.; KÖRMENDI [2008] 2.1.8. sz., 2.2.6. sz.)¹⁴⁸²

Az 1261–1262 táján született Bernardus Guidonis 1279-ben lépett be a domonkos rendbe. Miután évtizedeken keresztül Dél-Franciaországban – Limoges-ban, Albiban, Castres-ban, Carcassonne-ban – működött, 1307-ben a toulouse-i inkvizítorrá nevezték ki: neve összekapcsolódott a kathar eretnekség elleni küzdelemmel. A languedoci Lodève püspöke volt 1324-től 1331-ban bekövetkezett haláláig.¹⁴⁸³ Termékeny íróként jelentős munkásságot hagyott hátra. *Flores chronicoruma*, amelyen 1306 táján kezdett el dolgozni, a pápák történetére koncentráló világkrónika. A teremtéstől a 14. század elejéig ívelő elbeszélés hatvannyolc ismert kéziratában különböző redakcióiban maradt korunkra: miután Bernardus az első szerkesztést 1311-ben befejezte, több ízben is folytatta és bővítette a bizonyos *manuscriptumaiban* csupán az 1331. év történéseinél megszakadó munkáját. A számos forrásból – így Vincentius Bellovacensis (Vincent de Beauvais) *Speculum historialéja* (Történeti tükör) mellett a *Liber pontificalis*ből (Pápák könyve) vagy Martinus Oppaviensis (Martin von Troppau, Troppai Márton) összeállításából – táplálkozó kompiláció nem csupán kivonatosan változatban (*Catalogus brevis pontificum Romanorum*), de francia és provanszál nyelvű fordításban is ismertté vált. Részleteiben már a 16. század elején kiadták *Praeclara Francorum facinora* (A frankok nagyhírű cselekedetei) címen, azonban kritikai *editio* mindmáig nem készült.¹⁴⁸⁴

¹⁴⁷⁹ BALDUINUS NINOVIENSIS 543. Vö. WERTNER 1892. 442. A genealógiai adatot a kronológiai táblába nem veszem fel.

¹⁴⁸⁰ BALDUINUS NINOVIENSIS 543.

¹⁴⁸¹ CHRONICON BALDUINI NINOVIENSIS 675., 681.

¹⁴⁸² Gombos a krónika parciális kiadásaira támaszkodva *Praeclara Francorum facinora, Vita Alexandri IV papae, Vita Clementis III papae, Vita Coelestini IV papae, Vita Honori papae III, illetve Vita Innocentii III papae* címek alatt több helyen is közöl a történeti munkából részletet.

¹⁴⁸³ SHF III. 184. (2844. sz.); KÖRMENDI [2008] 157–158. (2.1.8. sz.); RECH 2010 (BG) 170–171.

¹⁴⁸⁴ SHF III. 185. (2844. sz.); RECH 2010 (BG) 171.

A *Flores chronicorum* első, a témánkhoz kapcsolódó részlete a 12. századi dinasztikus kapcsolatok történetéhez szolgáltat adalékot: előadja, hogy III. Béla özvegyét, Capet Margitot – aki férje halála után nem sokkal Palesztinába ment – a Szentföldön érte a halál. A 14. század első harmadában keletkezett történeti munka az 1197. évi eseményről Robertus Autissiodorensis (Robert d’Auxerre) világkrónikájával egyező módon tudósít: az adatot Bernardus alighanem Vincentius Bellovacensis közvetítésével ismerhette.¹⁴⁸⁵ Kútfontk következő, az Árpádok államához vonható értesülése az 1215. évi lateráni zsinaton történő magyar részvételre vonatkozik: a híradás, amely több korabeli elbeszélő forrásban felbukkan, végső soron a zsinati aktákra vezethető vissza.¹⁴⁸⁶ Tud a lodève-i püspök arról is, hogy 1217-ben a magyar király is megérkezett Akkonba, hogy részt vegyen az ötödik keresztes hadjáratban, ám még az egyiptomi kikötőváros, Damietta ostromát megelőzően megtért hazájába.¹⁴⁸⁷ A soron következő, a tatárjárásra vonatkozó néhány mondatos feljegyzése¹⁴⁸⁸ vizsgálati korpuszomban egyetlen, az eseménnyel kapcsolatos beszámolóval sem mutat párhuzamot. Nem mondható el ugyanez utolsó adatunkról, az 1260. évi morvamezei (kroissenbrunni) csatáról szóló tudósításról: ezt ugyanezen formában találjuk meg többek között a 13. század végi flandriai krónikás, Johannes Longus de Ypra (Jean le Long d’Ypres) munkájában (*Chronicon sancti Bavonis*) is. A szöveghely Martinus Oppaviensis beszámolójára vezethető vissza.¹⁴⁸⁹

44. Bernardus Guidonis (Bernard Gui): *De origine prima gentis Francorum et eorum progressu* / **Reges Francorum** (A frankok királyai) (RF II. 513.; CF I. 850. sz.)

A frank uralkodók történetét a domonkos szerző a *Flores chronicorum* (A krónikák virágai) alapján, annak kivonatolásával állította össze. Két variánsban maradt ránk: egy rövidebb szerkesztésben – ez 1312-re készült el, ám Bernardus 1331-ben bekövetkezett haláláig hat átdolgozáson ment keresztül –, és egy hosszabb, 1320-ra befejezett, ám utóbb is javításokkal ellátott változatban. A fentebb bemutatott világkrónikához hasonlóan a *Reges Francorum* is nagy népszerűségnek örvendett korában: ezt jelzi nem csupán a ránk maradt ötvenöt kézirat, de Jean Golain francia fordítása is.¹⁴⁹⁰ A csupán töredékeiben kiadott¹⁴⁹¹ munka egyetlen magyar vonatkozású adata ismert előttünk, ez pedig számunkra nem különösebben érdekes: a toulouse-i

¹⁴⁸⁵ BERNARDUS GUIDONIS (A) 479. Vö. ROBERTUS AUTISSIODORENSIS (B) 257.; VINCENTIUS BELLOVACENSIS (DIG.) (XXX.: 59.).

¹⁴⁸⁶ BERNARDUS GUIDONIS (B) 485.; PRAECLARA FRANCORUM FACINORA 770.; KÖRMENDI [2008] 158. (2.1.8. sz.).

¹⁴⁸⁷ BERNARDUS GUIDONIS (C) 568.; PRAECLARA FRANCORUM FACINORA 772. A specifikusnak aligha tekinthető értesülés forrását nehéz volna feltárni: az más, a francia vidéken (vagy egyebütt) lejegyzett kútfontból is beszivároghatott a *Flores chronicorum* anyagába, ld. KÖRMENDI [2008] 164. (2.2.6. sz.).

¹⁴⁸⁸ BERNARDUS GUIDONIS (D) 589.; PRAECLARA FRANCORUM FACINORA 780.

¹⁴⁸⁹ BERNARDUS GUIDONIS (E) 593. Vö. CHRONICON S. BERTINI 739.; JOHANNES DE THIELRODE 56–57.; MARTINUS OPPAVIENSIS 473.

¹⁴⁹⁰ SHF III. 186. (2844. sz.); RECH 2010 (BG) 171.

¹⁴⁹¹ Vö. RF II. 513.

inkvizítorként elhíresült Bernardus Guidonis királykrónikája mellett számos kútfő tudósít arról, hogy a második keresztes hadjárat seregei 1147-ben Magyarországon vonultak keresztül.¹⁴⁹² Elképzelhetőnek tartom, hogy az információ – amelynek pontosabb forrását a közlés lakonikus mivolta miatt is nehéz volna felderítenünk – a *Flores chronicorum* anyagában is szerepelhetett már.

45. Bernardus Guidonis (Bernard Gui): *Libellus seu tractatus magistrorum ordinis Praedicatorum necnon et priorum provincialium provinciae Provinciae seu Tolosanae / Catalogus magistrorum generalium* (A domonkos rend nagymestereinek jegyzéke) (RF II. 508.; CF I. 851. sz.; KÖRMENDI [2008] 10.3. sz.)

A domonkos rend történetét Bernardus 1304-ben készítette el első változatában, de tudjuk, hogy még 1311–1312-ben is dolgozott művén. Míg az öt egységből felépülő összeállítás első része, amely a rendalapító dicsérete mellett a prédikátor testvérek regulájáról is tartalmaz elmélkedéseket, Étienne de Salagnac tollán keletkezett, addig a további négy rész Bernardus saját – és meglehetősen pontos értesüléseken nyugvó – alkotása. Teljes szövege mindmáig kiadatlan.¹⁴⁹³ Kútfőnkben a következő magyar vonatkozású adatokat találjuk: A toulouse-i inkvizítor említi az 1221. évi bolognai generális káptalant, amely nyolc rendtartomány között a magyarországit is létrehozta, és Paulus Hungarust helyezte a provincia élére.¹⁴⁹⁴ Bernardus Guidonistól azt is megtudhatjuk, hogy 1241-ben egy bizonyos Johannes Teutonicus,¹⁴⁹⁵ Bosznia (egykori) püspöke¹⁴⁹⁶ lett Párizsban a domonkosok *magister generalis*,¹⁴⁹⁷ míg az 1254-ben Budán tartott rendi káptalan Humbertus de Romanist (Humbert de Romans)¹⁴⁹⁸ választotta nagymesterré.¹⁴⁹⁹

46. Catalogus et chronica principum Flandriae tam forestariorum quam dominorum ac comitum Flandriae quae terra olim dicebatur Terra de Buc seu Nemus regionis sine misericordia / Flandria Generosa C (A flandriai fejedelmek katalógusa és krónikája) (RF III. 173.; CF I. 1055. sz.)¹⁵⁰⁰

A 17. század óta *Flandria Generosa* (Nagyszerű Flandria) néven emlegetik azon krónikák egy korpuszát, amelyek a később Németalföldként megnevezett terület történetét dolgozzák fel. A hosszabb periódus (12–16. század) alatt lejegyzésre került szövegek között a latin nyelvű munkák

¹⁴⁹² BERNARDI GUIDONIS RF 232.

¹⁴⁹³ SHF III. 80–81. (2511. sz.).

¹⁴⁹⁴ BERNARDI GUIDONIS CAT. MAG. GEN. 403. Vö. KÖRMENDI [2008] 212. (10.3. sz.).

¹⁴⁹⁵ Johannes de Wildeshausen Teutonicus Oldenburg közelében született 1180 táján, boszniai püspökségét megelőzően 1231 és 1233 között a magyarországi provincia élén állt. A domonkos rend nagymesteráért 1252-ért a halál Strasbourg-ban. Ld. GESCHICHTSQUELLEN (Johannes de Wildeshausen Teutonicus).

¹⁴⁹⁶ Boszniai főpásztorként első ízben 1234-ben adatolható, a püspöki méltóságot 1237 végéig vagy 1238 elejéig tölthette be, ld. ZSOLDOS 2011. 85.

¹⁴⁹⁷ BERNARDI GUIDONIS CAT. MAG. GEN. 407.

¹⁴⁹⁸ VICAIRE 1991.

¹⁴⁹⁹ BERNARDI GUIDONIS CAT. MAG. GEN. 408.

¹⁵⁰⁰ Ld. még a *Chronicon comitum Flandrensium* címszó alatt.

mellett vulgáris nyelvű átdolgozásokat is találunk. Kútfőnk, amely Flandria történetét 621 és 1423 között tárgyalja, a filológiai irodalomban *Flandria Generosa C*-ként vált ismertté. A több *manuscriptum*ban is ránk maradt 15. századi krónika¹⁵⁰¹ a feltehetőleg az észak-franciaországi Szent Bertinus-monostorban (Saint-Omer) a 12. század derekán (1164–1168 között) összeállított *A* jelű redakció (*Genealogia comitum Flandriae, Flandria Generosa A*)¹⁵⁰² clairmarais-i folytatására (*Continuatio Claromariensis*) támaszkodik.¹⁵⁰³ A flandriai grófoknak az utóbbi történeti munkában 792 és 1347 között tárgyalt története¹⁵⁰⁴ elé illeszti a most tárgyalt *C* jelű szerkesztés a Meroving-kortól a vidék élén álló *forestarius*ok 621 és 836 között elbeszélte történetét. A két egységhez csatlakoznak azután a 14. század végére – a 15. század elejére vonatkozó adatok.¹⁵⁰⁵ Gombos – Joseph Jean de Smet kiadásának megfelelően – külön vette fel gyűjtésébe a flandriai kútfő első részét (621–836)¹⁵⁰⁶ és a *Flandria Generosa C*-ként ismert késő középkori forrás további szövegét (792–1453).¹⁵⁰⁷ A bontást jelen munka is megtartja. A flamand vidék korai történetére vonatkozó első egységből egyetlen passzust közöl témánkba vágóan a *Catalogus fontium*, ám a részletben *hunként* megjelölt nép alatt nem a kalandozókat, hanem a területre a 9. században betörő normannokat kell értenünk. Kútfőnk arról számol be, hogy a Flandria előjárójaként a *forestarius* címet elsőként viselő I. Lydericus (megh. 692) Antonius nevű fiát fivéreivel egyetemben a vandálok ölték meg. Később a *hunok* – vagyis a normannok – is végigpusztították a vidéket, és így módon a barbárok dúlásai II. Lydericus (megh. 836) idejéig is elhúzódtak.¹⁵⁰⁸

47. *Chronica regum Francorum a Troiana gentis origine ad annum 1368 / Chronicon regum Francorum usque ad annum 1373* (A frank királyok krónikája) (RF III. 341.; CF I. 1159. sz.)

A párizsi Bibliothèque nationale egy 15. századi (Lat. 5932.), valamint egy 16–17. századi (Lat. 5949.) kódexe tartotta fenn annak a krónikának a szövegét, amely a frank nép mítikus trójai eredetmondájától az 1369. (avagy az 1373.) évig érkezik el a francia királyok történetének elbeszélésében. Szerzőjében a saint-denis-i apátság valamely szerzetesét kell látnunk, aki javarészt a *Grandes Chroniques de France* (Franciaország nagy krónikája) hagyományát kivonatolta.¹⁵⁰⁹ A töredékeiben közölt latin textus egyetlen magyar vonatkozású adatát ismerjük. A megfelelő passzus arról számol be, hogy amikor 1159-ben egyházszakadás állott be, az európai uralkodók többsége – így a magyar király is – az egyházfőnek a császárral szembeni primátusát hirdető III. Sándor

¹⁵⁰¹ NASO F007.

¹⁵⁰² NASO F001.

¹⁵⁰³ KELDERS 2010.

¹⁵⁰⁴ NASO F004.

¹⁵⁰⁵ RF III. 173.

¹⁵⁰⁶ CAT. ET CHRON. PRINCIPUM FLANDRIAE; CF I. 456–457. (1055. sz.).

¹⁵⁰⁷ CHRONICON COMITUM FLANDRENSIUM; CF I. 547–548. (1293. sz.).

¹⁵⁰⁸ CAT. ET CHRON. PRINCIPUM FLANDRIAE 32. Az eseményekhez vö. BERTIN–VALLÉE 1876. 40–48., kül. 45., 47.

¹⁵⁰⁹ CHRONICA REGUM FRANCORUM 208.; RF III. 341.

(1159–1181) mögött sorakozott fel.¹⁵¹⁰ Való igaz, hogy II. Géza 1161-ben maga is állást foglalt a kérdésben: I. (Barbarossa) Friggyessel (1152–1190) és a tőle támogatott IV. Viktor ellenpápával (1159–1164) szemben III. Sándort ismerte el, és vele megállapodásra lépett.¹⁵¹¹ Kútfőnk a pápaválasztásról az ugyancsak a saint-denis-i történeti tradíciót képviselő Guillelmus de Nangiacónak (Guillaume de Nangis) a magyar uralkodót a történészek kapcsán nem is említő világkrónikájától eltérő szövegezésben számol be.¹⁵¹² A VII. Lajos (1137–1180) pártfogását élvező és francia földre érkező III. Sándor támogatóit felsorolja ugyanakkor az eseményekről igen részletesen hírt adó népnyelvi tradíció: forrásunk értesülését minden bizonnyal a *Grandes Chroniques* francia nyelvű textusából kell eredeztetnünk.¹⁵¹³

48. *Chronicon Andaginensis monasterii* / *Cantatorium sancti Huberti* / *Chronicon sancti Huberti Andaginensis* / *Historia Andaginensis monasterii sancti Huberti* (Az andage-i monostor története) (RF II. 267–268.; CF I. 1196. sz.)

Az Ardenneben fekvő Szent Hubertus-apátság (Saint-Hubert-en-Ardenne, régi nevén: Andage) krónikáját¹⁵¹⁴ feltehetőleg a monostor bencés szerzetese, Lambertus Junior (Lambertus Minor, Lambert le Jeune) állította össze 1098 és 1106 között. A szerzetesház 700 körüli alapításától a 12. század elejéig ívelő elbeszélés a közösség okleveles anyaga mellett hagiográfiai forrásokra is támaszkodik: felhasználja annak a Hubertusnak a *vitáit* és *miraculáit*, akinek ereklyéit 825-ben Liège-ből szállították át az apátságba. A monostortörténet elsősorban a 11. század második felének az investitúraharcban a pápa mellett állást foglaló apátjaira, I. és II. Theodericusra (Thierry) (1055–1086, ill. 1086–1124) koncentrál. Kéziratai közül legfontosabb az a 13. századi orvosi eredetű kódex (Bruxelles, Bibliothèque royale II. 1515.), amelyről a további *manuscriptumok* készültek.¹⁵¹⁵

A forrást a magyar medievisztika a 11. század második felében Magyarországon működő északfrancia főpapok kapcsán idézi.¹⁵¹⁶ Az andage-i krónika említ egy Franco nevű *bellagradi* (fehérvári) püspököt (*Bellagradensis pontifex*), akiről – mivel két alkalommal is feltűnik Henricus (Henri de Verdun) liège-i főpap (1075–1091) társaságában – joggal gyaníthatjuk, hogy a vallon vidék szülötte volt. Kérdésesnek tarthatjuk azonban, hogy vajon valóban Magyarországon tevékenykedő egyházi személyt kell-e abban a Francóban keresnünk,¹⁵¹⁷ akivel a liège-i püspök

¹⁵¹⁰ CHRONICA REGUM FRANCORUM 213.

¹⁵¹¹ MAKK 1993. 167–168.

¹⁵¹² GUILLELMUS DE NANGIACO (CHRON. LAT.) I. 56.

¹⁵¹³ GRANDES CHRONIQUES (A) VI. 75.

¹⁵¹⁴ NASO L012.

¹⁵¹⁵ DIERKENS 2010. A kéziratokhoz vö. még CHRONICON SANCTI HUBERTI 566–567. (LUDWIG KONRAD BETHMANN és WILHELM WATTENBACH előszava).

¹⁵¹⁶ Az utóbbi évtized szakirodalmi terméséből ld. TÓTH 2007.

¹⁵¹⁷ A medievisztikában a Franco személye kapcsán megfogalmazott különféle állásfoglalásokat és a téma irodalmát összegzi MÁLYUSZ–KRISTÓ-KOMMENTÁR II/1. 367–368.; GARAMSZENBENEDEKI ALAPÍTÓLEVÉL 67–68.: 356. jegyz. (KIS PÉTER jegyzete).

kíséretében elsőként akkor találkozunk, amikor Henricus a Szent Hubertus-monostorban szentel fel egy oltárt a Szentháromság tiszteletére.¹⁵¹⁸ Rejtélyes főpapunkat 1081-ben újfent Alsó-Lotaringiában tudhatjuk: ekkor Franco egy kriptá felszentelése céljából kereste ismét fel Andage apátságát a liège-i püspök társaságában.¹⁵¹⁹ A szakirodalomban vitatott kérdésnek számít, hogy vajon Székesfehérvárt,¹⁵²⁰ Gyulaféhevárt,¹⁵²¹ Nándorfehérvárt¹⁵²² vagy esetleg a pomerániai Białogardot¹⁵²³ szükséges-e az enigmatikus *Bellagradensis* megjelölés mögött sejtenuk. Bár Franco néven lengyel forrás – Gallus Anonymus krónikája – is szerepeltet a korban egy minden bizonnyal északfrancia származású egyházi személyt,¹⁵²⁴ a *Chronicon Andaginensis monasteriū*ben felbukkanó bellegradi püspök magyarországi ténykedésének gyanúját egyéb vallóniai kútfő is megerősítheti: a liège-i Szent Lambertus-székesegyház *obituarium*ában találunk egy Francót, akit a halottaskönyv veszprémi (*apud Vesperem*) püspöknek titulál.¹⁵²⁵ A név – az egyházmegye megjelölése nélkül – a magyarországi forrásanyagban is előfordul. A krónikakompozíció 109. fejezete Nándorfehérvár 1071. évi ostromáról szólva Salamon tanácsadójaként ad meg egy bizonyos Frank püspököt,¹⁵²⁶ s ugyancsak adatolható a kérdéses egyházi személy I. Géza korában, amikor a garamszentbenedeki apátság 1075. évi alapítólevelének méltóságsorában tűnik fel.¹⁵²⁷ Elképzelhető, hogy az I. Ulászló Herman fejedelem (1079–1102) idejében ténykedő lengyel térítőpüspököt a Magyarországon stallumot betöltő északfrancia származású személlyel azonosnak kell tekintenuk: egy olyan vallon főpapról lehet tehát szó, aki lengyel és magyar földön is látott el missziós – vagy ahhoz hasonló – tevékenységet.¹⁵²⁸

A Szent Hubertus-apátságnak a 11–12. század fordulóján szerkesztett krónikája tartalmaz további magyar vonatkozást is. Kútfőnk hírül adja, hogy 1075-ben – vagyis Henricus püspök idejében – az akkor a liège-i Szent Lőrinc-monostor élén álló Guolbodus (Walbodo) apátot vétkei miatt¹⁵²⁹ elűzték. Miután a főpap mindhiába igyekezett ügyének IV. Henriket (1056–1105) megnyerni, a német király környezetéből Magyarországra távozott. Az ugyancsak a liège-i

¹⁵¹⁸ CHRONICON SANCTI HUBERTI 579.; CANTATORIUM 50–51.

¹⁵¹⁹ CHRONICON SANCTI HUBERTI 590.

¹⁵²⁰ SZÉKELY 1972. 56–58.

¹⁵²¹ A tézist vitatja DAVID 1931. 81–85.

¹⁵²² VÁCZY 1958. 269.

¹⁵²³ STIENNON 1961. 463.

¹⁵²⁴ *Franco episcopus Poloniensis* – CHRONICAE POLONORUM 449. A vonatkozó részletet magyar fordításban közli GALL NÉVTELEN 149–150. A lengyel szakirodalomban a személy kapcsán felmerült vitás kérdéseket összegzi BAGI DÁNIEL, ld. GALL NÉVTELEN 150.: 229. jegyz.

¹⁵²⁵ *III. id. mart. commemoratio Franconis episcopi apud Vesperem que est civitas Hungarie* – CANTATORIUM 50.: 6. jegyz. Franco veszprémi püspökségét 1071–1081 körülre helyezi – igaz, kérdőjellel – ENGEL–KOSZTA 1994 (B) 728., az adatot nem látszik azonban hitelesnek elfogadni ZSOLDOS 2011. 99.

¹⁵²⁶ CHRONICI HUNGARICI COMPOSITIO 375.

¹⁵²⁷ DHA 218. (73/I. sz.); GARAMSZENBENEDEKI ALAPÍTÓLEVÉL 67.

¹⁵²⁸ A kérdéshez ld. DAVID 1931. 85.; STIENNON 1961. 463.; SZÉKELY 1994. 53.

¹⁵²⁹ MAQUET 2008. 181.

vidékhez kötődő Francóval ellentétben nem sikerült azonban hazánkban egyházi méltóságra emelkednie: a monostortörténet előadja, hogy hamar visszatért a birodalmi területekre.¹⁵³⁰

49. *Chronicon Andegavense quod a quibusdam Vindocinense dicitur / Annales Vindocinenses* (Vendôme-i Évkönyv) (RF II. 346.; CF I. 1197. sz.)

A 17. században a vendôme-i Szentháromság-apátságban őriztek egy *manuscriptumot*, amely egy komputisztikai táblázat margóján az 1347. évig bezáróan tartalmazott történeti feljegyzéseket. Az *Annales Vindocinenses* Oxfordba került kézírata (Bodleian Library, Bodley 309.) alapján Louis Halphen az évkönyvnek három egységét különítette el: 1. A 690. évig rövid bejegyzéseket találunk csupán: az egyiptomi fáraók és római császárok uralkodási éveit követően Krisztus szenvedéstörténetére vagy a népvándorláskor eseményeire vonatkozóan közöl a kútfő adatokat. 2. A 714. évtől kezdve a kézírás megváltozik, és az addigi világtörténet immár frank história lesz. 3. Az 1075. évtől kezdve a Vendôme-i Évkönyv bejegyzéseit több egykorú kéz vezette be a kódexbe. A kutatás kapcsolta forrásunkat – tévesen – a vendôme-i monostor angers-i fiókapátságához is (innen a *Chronicon Andegavense* megnevezés), az *Annales* azonban minden bizonnyal az anyaegyház *scriptorium*ának a terméke.¹⁵³¹ Önálló értesüléseket csupán az utolsó részben találunk: a Vendôme-i Évkönyv 1075-ig egy napjainkra elveszett forrást használt. Az *archetypus*, amelyre többek között a Rajnald főesperesnek tulajdonított évkönyv (*Annales qui dicuntur Rainaldi archidiaconi sancti Mauricii Andegavensis*) is támaszkodott, az angers-i Szent Móriscsíkesegeyházban készült.¹⁵³² Az *Annales Rainaldi*hoz hasonlóan kútfőnk is tartalmazza a magyarok 937. évi burgundiai betörésére vonatkozó értesülést: az *Annales Vindocinenses* forrásául szolgáló angers-i krónika ezen a ponton minden bizonnyal Flodoardus Remensis (Flodoard de Reims, Reimsi Flodoard) *Annales*ének a két évvel korábbi eseményekről szóló tudósítását összegezte.¹⁵³³

50. *Chronicon anonymi ab initio mundi ad annum Christi 1160 / Chronicon anonymi ab orbe condito usque ad annum 1161* (RF II. 256.; CF II. 1200. sz.)

Semmi közelebbit nem tudunk arról az elbeszélésében a világ teremtésétől az 1161. évig ívelő poitou krónikáról, amelynek szövegét mindmáig töredékeiben közölte csupán a kutatás. Kéziratát Párizsban őrzik (BnF Lat. 4394.).¹⁵³⁴ A forrásnak egyetlen magyar vonatkozású részletét említhetjük: ez a második keresztes hadjárat német és francia seregeinek 1147. évi magyarországi

¹⁵³⁰ CHRONICON SANCTI HUBERTI 587–588. Vö. TÓTH 2007. 35.

¹⁵³¹ SHF II. 73. (1291. sz.); CHRONIQUES D'ANJOU XVIII–XX. (PAUL MARCHEGAY és ÉMILE MABILLE bevezető tanulmánya); HALPHEN 1903. XXV–XXXI.; LECOUEUX 2008. 250–251.

¹⁵³² LECOUEUX 2008. 239–245., 250.

¹⁵³³ ANNALES VINDOCINENSES 57. Vö. ANNALES RAINALDI 85.; FLODOARDI ANNALES (A) 383–384. A magyarok burgundiai feltűnése kapcsán ld. még MOUILLEBOUCHE 2006. 146.

¹⁵³⁴ SHF II. 314. (2200. sz.); RF II. 256.

átvonulásáról ad hírt.¹⁵³⁵ A kor Európájában jól ismert információ pontosabb forrása után felesleges volna kutakodnunk: arról bármely más krónikából vagy – ha 12. századi munkával van dolgunk – hallomásból is értesülhetett az ismeretlen szerző.

51. *Chronicon sancti Andreae Castri Cameracesii* (A cateau-cambrésis-i Szent András-monostor krónikája) (RF II. 308–309.; CF I. 1198. sz.)

Az észak-franciaországi Cateau-Cambrésis 11. század eleji¹⁵³⁶ alapítású bencés apátságának 1001-től 1133-ig ívelő¹⁵³⁷ történetét¹⁵³⁸ ugyanazon szerzetes állította össze, aki a clermont-i zsinaton a méltóságától megfosztott cambrai-i püspök, Walcherius (Gaucher d’Oisy-Inchy) (1093–1095/1097, 1101–1103, 1104–1106, 1107)¹⁵³⁹ tanácsadójaként vett részt az első keresztes hadjáratot meghirdető *conciliumon*. A Szent András-monostor és a környező vidék históriáját három könyvben előadó munka első két egysége főként Szent Lietbertus (Liébert de Lessines) cambrai-i püspök (1051–1076)¹⁵⁴⁰ *vitájából* (*Vita sancti Lietberti*, BHL 4929.) merít, míg az utolsó részben – az 1076. évtől kezdve – a krónikás elsősorban saját emlékezetére támaszkodik. Az autográf kézirat, amelyet a 18. században még használtak, napjainkra elveszett: a forrás szövegét 1846-ban újkori másolat alapján közölte Ludwig Bethmann.¹⁵⁴¹ A kútfő két témánkba vágó részlete közül az elsőnek, amely II. Konrád császár (1024–1039) 1030. évi magyarországi hadjáratára vonatkozik,¹⁵⁴² a pontos forrását nem deríthetjük fel, ám a katonai vállalkozás tényét – igaz, sok esetben 1029. évi dátummal – az északfrancia területek évkönyvi hagyománya jól ismerte.¹⁵⁴³ Immáron a *Vita Lietberti*re vezethető vissza¹⁵⁴⁴ a cateau-cambrésis-i krónika azon híradása, amely arról számol be, hogy 1054-ben, amikor Lietbertus püspök szentföldi zarándoklatra (1054–1056) indult, útja során a Pannóniának mondott Magyar Királyság uralkodója elé is eljutott.¹⁵⁴⁵

52. *Chronicon anonymi Laudunensis canonici ab orbe condito usque ad annum 1218 / Chronicon universale anonymi Laudunensis / Chronicon Laudunense / Anonymus Laudunensis*

¹⁵³⁵ CHRONICON ANONYMI 120.

¹⁵³⁶ Az alapítás évét 1020-ban jelöli meg COTTINEAU 1935. I. 631.

¹⁵³⁷ RF II. 308.

¹⁵³⁸ A forráshoz és irodalmához ld. még SHF II. 163. (1735. sz.); NASO 2200.

¹⁵³⁹ VAN MINGROOT 1995. 27.

¹⁵⁴⁰ VAN MINGROOT 1995. 17.

¹⁵⁴¹ CHRONICON CASTRI CAMERACESII 526. (LUDWIG BETHMANN előszava)

¹⁵⁴² CHRONICON CASTRI CAMERACESII 531.

¹⁵⁴³ ANNALES S. IACOBI LEODIENSIS 646., 638.; ANNALES LAUBIENSES 19.; ANNALES LEODIENSES 19. vagy ANNALES PARCHEENSES 602.

¹⁵⁴⁴ A szövegösszefüggést feltünteti LUDWIG BETHMANN, ld. CHRONICON CASTRI CAMERACESII 535. A kritikai *editio* a *Vita sancti Lietberti* helyett a *Gesta episcoporum Cameracensium* első folytatásaként készült *Gesta Lietberti* (BHL 4928; NASO G064.) jelöli egyébként meg a részlet forrásaként, ez azonban – a szentéletrajzzal ellentétben – Lietbertus zarándoklatának motívumát nem tartalmazza. Vö. GESCHICHTSQUELLEN (*Vita S. Lietberti*).

¹⁵⁴⁵ CHRONICON CASTRI CAMERACESII 535. Vö. VITA S. LIETBERTI (B) 854. Ld. még VAN MINGROOT 1995. 17.

canonicus: *Chronicon* (A Laoni Névtelen világkrónikája) (RF III. 365.; CF I. 1207. sz.; KÖRMENDI [2008] 2.1.3. sz.)

A teremtéstől az 1219. évig ívelő világkrónika szerzője angol származású premontrei szerzetes volt, aki nagy valószínűség szerint a pikárdiai Laon Szent Márton-monostorában működött. Az anglonormann históriára fókuszáló forrást a Capeting-monarchia Francia Királysága főként annyiban érdekli, amennyiben a történetíró annak angol kapcsolatairól ejtethet szót. A korai egységében javarészt Sigebertus Gemblacensis (Sigebert de Gembloux) világkrónikájára és annak folytatásaira támaszkodó kútfő, amely az 1169 és 1219 közötti periódus vonatkozásában önálló értesüléseket is hoz, az anglonormann tradícióból is bőségesen merít: utóbbi hagyományból nem egyszer mesés elemek is kerültek az elbeszélésbe. A Robertus Autissiodorensis (Robert d'Auxerre) *continuatore* előtt is ismert történeti munkának két kézírata maradt ránk a 13. századból.¹⁵⁴⁶

A teljes szövegében mindmáig kiadatlan forrás egy, a magyar történelem szempontjából is érdekes részlete 1974-ben került a kutatás érdeklődési terébe, amikor a megfelelő – a keleti angolokra vonatkozó – részletet Krijnie N. Ciggaar publikálta. A középkori angol–magyar érintkezésekkel foglalkozó Laszlovszky József eredményei nyomán a hazai medievisztikában is ismertté vált híradás szerint azok az angol lovagok, akik Hódító Vilmos (1066–1087) uralma elől menekülve érkeztek Bizáncba – erre 1075-ben került sor –, az Al-Dunától délre telepedtek meg. Új Angliából – mivel a konstantinápolyi *patriarcha* alá nem akartak tartozni – papjaikat Magyarországra küldték, hogy őket ott szenteljék fel. A szakirodalom a kalocsai érsekség bácsi székhelyének létrejöttét éppen a balkáni angolok jelenlétével magyarázza: az egyháztartomány újonnan kialakított délidéki központjára alighanem azért lehetett szükség, mert a metropolita – nem utolsósorban a magyar állam hatalmi törekvéseit is szolgálva – ily módon akarta a fennhatóságát *Nova Anglia* területére is kiterjeszteni.¹⁵⁴⁷ A forrásrészlet a Magyar Királyság viszonyait illetően sem tájékozatlan: tud egyfelől Salamon bebörtönzéséről, másfelől pedig – ahogyan a Laoni Névtelen fogalmaz – a magyarok IV. Henrik császár (1056–1106) elleni lázadásáról.¹⁵⁴⁸ Míg a trónjáról letaszított uralkodóval kapcsolatos híradás – ahogyan azt Ciggaar is megjelölte – Sigebertus tudósításával mutat párhuzamot,¹⁵⁴⁹ addig kérdésesnek kell tartanunk, vajon milyen forrásból nyerte a balkáni angolokról és a Magyarországra küldött papjaikról szóló információt a 13. század első felében alkotó krónikás. Az angolok balkáni jelenléte a középkori történetírásban nem volt ismeretlen: a rájuk vonatkozó adatot – egyéb források mellett – megőrizte az a 14. századi izlandi *saga* is, amelynek szempontunkból érdekes részletét latin fordításban közli

¹⁵⁴⁶ KAISER 2010.

¹⁵⁴⁷ A megfelelő részletet ld. CIGGAAR 1974. 323. Magyar fordításban közli MAKK FERENC, ld. LAONI NÉVTELEN. A keleti angolok problematikáját részletesen tárgyalja LASZLOVSZKY [1991] 59–79.; 236–238. Az értekezés megfelelő részlete könyvfejezetként is napvilágot látott: BÁRÁNY–LASZLOVSZKY–PAPP 2008. 115–141. A bácsi érseki központ létrehozásával kapcsolatban ld. MAKK 1993. 101–105.

¹⁵⁴⁸ CIGGAAR 1974. 323.

¹⁵⁴⁹ A szövegkapcsolatra ld. CIGGAAR 1974. 323.: 2. jegyz.; BÁRÁNY–LASZLOVSZKY–PAPP 2008. 120. (A vonatkozó fejezet LASZLOVSZKY JÓZSEF munkája).

Thormodus Torfæus 18. századi Norvégia-története. Utóbbi beszámoló a Laoni Névtelen tudósításával már csupán azért is rokonságot sejtet, mert a 13. századi világkrónikához hasonló módon a keleti angoloknak a magyar egyházzal kiépített kapcsolatairól is említést tesz.¹⁵⁵⁰ Gyanítható, hogy a motívum korai forrásban is szerepelhetett: elképzelhető, hogy egy ilyesfajta hipotetikus normann kútfeből kölcsönzött mind a laoni krónikás, mind pedig az *Edward-saga* (ha utóbbi munka lejegyzőjéhez nem névtelen történetírónk elbeszélése jutott esetleg el közvetett vagy közvetlen módon).¹⁵⁵¹

A kútfo előttünk ismert további, az Árpád-kori történelemmel kapcsolatos adalékai kivétel nélkül 12. század végi – 13. század eleji történelmünkkel kapcsolatosak. A pikárdiai krónika beszámol arról, hogy I. (Oroszlánszívű) Richárd (1189–1199) a Szentföldről hazatérőben – mielőtt V. (Ausztiai) Lipót herceg (1177–1194) fogságába esett volna – érintette útja során a dalmát partvidéket,¹⁵⁵² de tud történetírónk Zárának a kor forrásanyagában az előző információhoz hasonlóan ugyancsak gyakorta felbukkanó keresztes ostromáról is. A Laoni Névtelen, aki az 1202. évi eseményt egy évvel korábbra helyezi, egyetlen előttünk ismert kútfeből sem látszik tájékozódni: előfordulhat, hogy hallomásból szerzett értesüléssel van dolgunk.¹⁵⁵³ Bár egyéb forrásban az adatot (legalábbis a krónikánkban feltüntetett esztendőnél és az itt szereplő szövegezésben) nem lelhetjük fel, Körmendi Tamás hitelesnek fogadja el a Laoni Névtelen közlését arra nézve, hogy II. András – többek között Gautier d’Avesnes-nel (Walterus de Avennis) vagy Albéric (Albericus) reimsi főpástorral együtt – 1213-ban újól fog felvette a keresztest. Bár az osztrák hagyomány a magyar uralkodóval kapcsolatban az 1223. évnél rögzít hasonló tény, logikusan adódik a feltételezés, hogy az eseményre az 1217–1218. évi keresztes hadjáratot megelőzően került sor.¹⁵⁵⁴ Végezetül felbukkan a Laoni Névtelennél – ahogyan a 13. századi krónikáshagyományban számos esetben – az a végső soron a zsinati aktákra visszavezethető adat, amely úgy tudja, 1215-ben magyarországi követek is jelen voltak a IV. lateráni *conciliumon*.¹⁵⁵⁵

53. *Chronicon sancti Bavonis Gandensis* (A genti Szent Bavo-apátság krónikája) (CF I. 1235. sz.)

A genti (Gand) Szent Bavo (Baafs) bencés monostorában¹⁵⁵⁶ keletkezett, az elbeszélésében az 1152. évig elérkező világkrónikát a 15. század végén vagy a 16. század elején állíthatták össze.¹⁵⁵⁷ Az egyetlen brüsszeli kéziratban fenntartott elbeszélés – amelynek szerzőjét Jacques Van den

¹⁵⁵⁰ CIGGAAR 1974. 309–313.; LASZLOVSZKY [1991] 246–247.

¹⁵⁵¹ A szakirodalom szerint a Laoni Névtelen gyakorolhatott hatást a *sagára*, ld. LASZLOVSZKY [1991] 246.; BÁRÁNY–LASZLOVSZKY–PAPP 2008. 120. (A vonatkozó fejezet LASZLOVSZKY JÓZSEF munkája).

¹⁵⁵² Az 1192. évi esemény tévesen került a Laoni Névtelennél az 1195. évhez: ANONYMUS LAUDUNENSIS 452. Vö. RUNCIMAN 2002. 695.

¹⁵⁵³ ANONYMUS LAUDUNENSIS 453. Vö. KÖRMENDI [2008] 148. (2.1.3. sz.).

¹⁵⁵⁴ ANONYMUS LAUDUNENSIS 456. Vö. KÖRMENDI [2008] 11., 148. (2.1.3. sz.).

¹⁵⁵⁵ ANONYMUS LAUDUNENSIS 456. Vö. KÖRMENDI 148. (2.1.3. sz.).

¹⁵⁵⁶ COTTINEAU 1935. I. 1245–1247. Szent Bavo genti kultuszához ld. MAIER 2007., kül. 239–241.

¹⁵⁵⁷ WARNKOENIG 1837.

Driesschével kísérelte meg Victor Fris azonosítani – Sigebertus Gemblacensis (Sigebert de Gembloux) *Chronographiája* mellett későbbi kútfők anyagára is támaszkodik. Forrásai között szerepel Johannes de Thielrode (Jan van Thielrode)¹⁵⁵⁸ 14. századi *Chronicon Gandensise* vagy Adrianus de But (Adrien de But)¹⁵⁵⁹ 15. századi flandriai históriája.¹⁵⁶⁰ A krónika – bár magyar vonatkozások szép számmal akadnak szövegében – önálló forrásértékkel az Árpád-kori történelmet illetően nem bír. A kalandozások kapcsán teljes egészében Sigebertus híreit ismétli meg, s lényegében ugyanezt mondhatjuk el kútfőnk 11. századi adatairól és egyetlen 12. század eleji értesüléséről.¹⁵⁶¹ A gembloux-i történetíró hírein túlmenően a *Chronicon sancti Bavonis Gandensis* összeállítója előtt két további információ volt ismert az államalapítás utáni időszakról. Martinus Oppaviensis (Martinus Polonus, Martin von Troppau, Troppaui Márton) nyomán tudhat a késő középkori flandriai kompiláció a szentéletű Imre herceg csodáiról: a megfelelő feljegyzést az 1026. évnél találjuk.¹⁵⁶² Kérdésesnek kell ezzel szemben tartanunk, honnan vehette a 15. századi krónikás a hírt Szent István haláláról.¹⁵⁶³ Bár jelen vizsgálati korpuszban első királyunk elhunytáról egyedül Albericus Trium Fontium (Albéric de Troisfontaines, Troisfontaines-i Alberik) tájékoztat bennünket – az eseményt tévesen az 1040. évnél tüntetve fel –, a tény Európa-szerte jól ismertnek számított. Míg az elbeszélő kútfők többsége helyesen szerepelteti azonban az 1038. évet, addig a forrásunkban is fellelhető 1034. esztendő egyedül a 11. század második felében – a 12. század elején összeállított *Chronicon Stederburgense* (Steterburgi Krónika) jelöli meg.¹⁵⁶⁴ Azt, hogy a genti történeti munka és a három évszázaddal korábban lejegyzett német kútfő között bármiféle filológiai összefüggést volna, nem szükséges ugyanakkor feltételeznünk: a kronológiai tévedés egyszerű elírás következménye is lehet, és a Szent Bavo-apátság krónikája az információt egyéb forrásból is meríthette.

¹⁵⁵⁸ NASO J197.

¹⁵⁵⁹ FRIS 1907. 75.; NASO A015.

¹⁵⁶⁰ SHF II. 178. (1831. sz.); FRIS 1907. 55.; VANDERPUTTEN 2000. 794–795.; NASO C073.

¹⁵⁶¹ CHRONICON S. BAVONIS 500., 504–509., 511., 513–514., 520., 522–523., 539., 544., 551., 560., 569., 572–573. Vö. SIGEBERTUS GEMBLACENSIS 343–349., 354., 358., 362., 363., 367., 372. Míg Sigebertus nem ismeri az 1095-ben elhalálozott magyar uralkodó – I. (Szent) László – nevét, addig a genti krónika összeállítója arra a téves következtetésre jut, hogy a király Salamon lehetett.

¹⁵⁶² CHRONICON S. BAVONIS 544. Vö. MARTINUS OPPAVIENSIS 433. A két kútfő szövegkapcsolatát jelzi Gombos, ld. CF I. 523. (1235. sz.).

¹⁵⁶³ CHRONICON S. BAVONIS 548.

¹⁵⁶⁴ ANNALES STEDERBURGENSES 202. Vö. GESCHICHTSQUELLEN (Gerhardus praepositus Stederburgensis, Chronicon Stederburgense). A Szent István halálhírét rögzítő külhoni elbeszélő források áttekintését ld. GOMBOS 1938 (B) 321.

54. *Chronicon Belgicum magnum* / *Magnum chronicon in quo cum primis Belgicae res et familiae explicantur, authore vel collectore ordinis sancti Augustini canonicorum regularium prope Nussiam religioso circa annum 1478* / *Rerum familiarumque Belgicarum chronicon magnum* (Nagy Belga Krónika) (RF III. 283.; CF I. 1236. sz.; KÖRMENDI [2008] 1.5.9. sz.)

Az 1498 után keletkezett latin krónika, amely a vallon területek történetére koncentrálva 54 és 1475 között tartalmaz adatokat,¹⁵⁶⁵ egy ágostonrendi kanonok tollán született a Rajna-vidéken, a windesheimi kongregációhoz tartozó Neuss melletti rendházban. A késő középkori történeti munka kézirat formájában nem maradt ránk: szövegét egyedül Johannes Pistorius (1564–1608) kiadásából ismerjük. Forrásunk 1466-ig az eindhoveni Nicolaus Clopper (1432 k.–1487) *Floriarum temporum*át (Az idők virágoskertje) kivonatolja, és csupán saját korának vonatkozásában hoz lokális jelentőségű információkat.¹⁵⁶⁶ A *Chronicon Belgicum magnum* alapjául szolgáló flandriai kompiláció, amely elbeszélésében a teremtéstől 1468-ig ível, több mint kétszáznegyven forrás felhasználásával készült: az eindhoveni szerző napjainkra elveszett krónikák mellett Albericus Trium Fontiumtól (Albéric de Troisfontaines) vagy Vincentius Bellovacensistől (Vincent de Beauvais) is sokat kölcsönzött.¹⁵⁶⁷

A Nagy Belga Krónikában¹⁵⁶⁸ olvasható honfoglalás-történet – az Álmos vezetésével Szkítiából a Kárpát-medencébe megérkező magyarok históriája – Albericus 13. század közepi világkrónikájára vezethető vissza.¹⁵⁶⁹ A 10. század eleji események vonatkozásában a késő középkori történeti összeállításban visszaköszönnek Liudprandus, Sigebertus Gemblacensis (Sigebert de Gembloux) vagy Otto Frisingensis (Otto von Freising, Freisingi Ottó) adatai is. A gembloux-i historikus nyomán tudja kútfont, hogy a magyarok vad népe Arnulf keleti frank király (887–899) halála után zúdult Európára.¹⁵⁷⁰ A 10. századi cremonai történetíró tudósítása és Sigebertus 12. század eleji beszámolója került be a *Chronicon Belgicum magnum*ba IV. (Gyermek) Lajos (900–911) a magyaroktól elszenvedett 910. évi vereségét és megadóztatását illetően.¹⁵⁷¹ Az I. (Barbarossa) Frigyes császár (1152–1190) tetteit is megéneklő freisingi püspök krónikája a forrása végezetül a kalandozók 901. évi itáliai hadjáratára, valamint a bajorok felett aratott 907. évi győzelmére vonatkozó bejegyzéseknek.¹⁵⁷² Mivel a megfelelő részletek Albericusnál is

¹⁵⁶⁵ RF III. 283.

¹⁵⁶⁶ STEIN 2010 (D) 1058.; TIGELAAR 2010. 475.

¹⁵⁶⁷ TIGELAAR 2010. 476. A krónika forrásainak részletes bemutatását nyújtja MÜLLER 1888, a világkrónikához és a pápa–császár krónikákhoz ld. kül. 8–16.

¹⁵⁶⁸ A Nagy Belga Krónika egyes részleteinek forrásait a 18. századi kiadás nyomán ismerem. Meg kell továbbá jegyezni, hogy – bár minden bizonnyal a magyar vonatkozású részletek is a Nicolaus Clopper *Floriarum temporum*ából származnak – a mindmáig kiadatlan flandriai krónika szövegével a megfelelő passzusokat nem állt módomban összevetni, és az eindhoveni forrás önállóan jegyzékembe sem került be.

¹⁵⁶⁹ CHRONICON BELGICUM MAGNUM 74. Vö. ALBERICUS TRIUM FONTIUM 748.

¹⁵⁷⁰ CHRONICON BELGICUM MAGNUM 78. Vö. SIGEBERTUS GEMBLACENSIS 345.

¹⁵⁷¹ CHRONICON BELGICUM MAGNUM 78. Vö. LIUDPRANDI ANTAPODOSIS 36–39.; SIGEBERTUS GEMBLACENSIS 345.

¹⁵⁷² Az események sorrendjét felcseréli és azokat év nélkül közli kútfont: CHRONICON BELGICUM MAGNUM 78. Vö. OTTO FRISINGENSIS 235. A freisingi történetíró adatai – ahogyan azt a kritikai kiadás is megjelöli –

megtalálhatóak, az információk minden bizonnyal a champagne-i krónika közvetítésével kerültek be a 15. század végi történeti hagyományba.¹⁵⁷³ Aligha határozható ugyanakkor meg közelebbről annak a lakonikus megjegyzésnek a forrása, amely arról tájékoztat, hogy I. (Nagy) Ottó (936–973) más népek mellett a magyarok felett is diadalmaskodott:¹⁵⁷⁴ utóbbi híradást talán a 955. évi vereségről szóló szűkszavú híradásként értékelhetjük.

Kútfőnk államalapítás utáni adataira rátérve a következő megállapításokat tehetjük: A késő középkori kompiláció híradásainak jelentős része egyszerű átvétel Albericus Trium Fontiumtól. A champagne-i kútfő nyomán tud a *Chronicon Belgicum magnum* a magyarok keresztény hitre téréséről¹⁵⁷⁵ vagy a 12. század végi – 13. századi Magyar Királyság néhány történéséről: a Dráva–Száva-közi s alighanem az 1194. évre helyezhető saskajárásról,¹⁵⁷⁶ az 1222-ben az országot sújtó marhavészről,¹⁵⁷⁷ a Róbert esztergomi érsek működéséhez köthető kunmisszióról,¹⁵⁷⁸ Szent Erzsébet haláláról¹⁵⁷⁹ vagy a Kerc vidékén 1235-ben felbukkanó „vörös törpék”-ről.¹⁵⁸⁰

A troisfontaines-i ciszterci szerzetes történeti munkája ugyanakkor nem az egyetlen forrása a Nagy Belga Krónika bennünket érdeklő értesüléseinek. Ahogyan azt kútfőnk maga is megjelöli, egy bizonyos Johannes de Crinellistól – egy napjainkra elveszett s alighanem a pápai udvarban készült történeti munkából – származik az információ arra nézvést, hogy III. Henrik császár (1039–1056) a magyaroknál is békét teremtett (*Ungaros in pacem continuit*).¹⁵⁸¹ Talán nem hibázunk nagyot, ha arra gyanakszunk, hogy az uralkodó regnálásának elejével kapcsolatban közölt értesülés az 1044. év eseményeire vonatkozik: ekkor nyerte ugyanis vissza Orseolo Péter német támogatással a trónját. A kölni tradícióból meríthette a késő középkori kompilátor a hírt, amely szerint a később szentté avatott Anno annak köszönhette érseki stallumát (1056–1075), hogy a császárt a magyarok elleni hadjáratára – minden bizonnyal az 1052. évi történésekre kell itt gondolnunk – elkísérve hősiezen helytállt.¹⁵⁸² A Szent István halálát követő évtizedek történéseihez kútfőnk egy további részletét kapcsolhatjuk: elképzelhető, hogy valamely napjainkra elveszett liège-i forrás híradását tartja fenn a kései hagyomány, amikor arról tudósít, hogy Wazo püspök (1042–1048) idejében – amikor is a területet éhínség sújtotta – a lotaringiai városból többen is Magyarországra mentek. A magam részéről kizárhatónak ugyanakkor azt sem vélem, hogy a vallon *hospesek*kel kapcsolatos információ Jean de Stavelot francia nyelvű krónikájából – vagyis egy

Reginótól és *continuator*ától származnak: REGINO PRUMIENSIS 148. (a 901. évnél); 154. (a 907. és 908. éveknél).

¹⁵⁷³ ALBERICUS TRIUM FONTIUM 752–753.

¹⁵⁷⁴ CHRONICON BELGICUM MAGNUM 84.

¹⁵⁷⁵ CHRONICON BELGICUM MAGNUM 118. Vö. ALBERICUS TRIUM FONTIUM 779.

¹⁵⁷⁶ CHRONICON BELGICUM MAGNUM 223. Vö. ALBERICUS TRIUM FONTIUM 872.

¹⁵⁷⁷ CHRONICON BELGICUM MAGNUM 236. Vö. ALBERICUS TRIUM FONTIUM 914.

¹⁵⁷⁸ CHRONICON BELGICUM MAGNUM 242. Vö. ALBERICUS TRIUM FONTIUM 920.

¹⁵⁷⁹ CHRONICON BELGICUM MAGNUM 254. Vö. ALBERICUS TRIUM FONTIUM 930.

¹⁵⁸⁰ CHRONICON BELGICUM MAGNUM 243. Vö. ALBERICUS TRIUM FONTIUM 938.

¹⁵⁸¹ CHRONICON BELGICUM MAGNUM 114. Vö. MÜLLER 1888. 19.

¹⁵⁸² CHRONICON BELGICUM MAGNUM 124. Vö. MÜLLER 1888. 22–23.

ugyancsak a 15. században keletkezett és a *Chronicon Belgicum magnum* előtt kétségkívül ismert munkából – került a most vizsgált textusba.¹⁵⁸³

Egyszerűbb helyzetben vagyunk a krónika soron következő magyar adatát vizsgálva: a híradás, amely úgy tudja, Kálmán király II. Paszkál pápa (1099–1118) idejében lemondott volna az invesztitúra jogáról, Martinus Oppaviensis (Martinus Polonus, Martin von Troppau) pápa–császár krónikájára vezethető vissza: utóbbi az 1106. évi ún. guastallai lemondó nyilatkozatról kútfőnkkel egyező módon emlékezik meg.¹⁵⁸⁴ Míg a keresztesek 1147. és 1189. évi magyarországi átvonulására vagy a II. András 1217. évi szentföldi vállalkozására vonatkozó híradások¹⁵⁸⁵ forrását – lévén szó az európai forrásanyagban jól ismert eseményekről – kérdésesnek látom, addig egyértelműen megállapíthatjuk, hogy kútfőnk a tatárjárás leírását újfent Martinus nyomán közli.¹⁵⁸⁶

55. *Chronicon sancti Benigni Divionensis* (A dijoni Szent Benignus-apátság krónikája) (RF III. 321–322.; CF I. 1240. sz.)

A 11. század derekán – legvalószínűbben 1058 és 1066 között – a burgundiai Dijon Szent Benignus-apátságában állították össze azt a kartuláriumi krónikát, amely a monostor szent patrónusának 3. század végi mártíromságától a szerző koráig adja elő a szerzetesház történetét. Az ismeretlen történetíró az egyházi intézmény 10. századi hanyatlását követő újabb felvirágzásról: Guillelmus de Volpiano (Guillaume de Volpiano, Volpianói Vilmos) apáti működésének (990–1031) időszakáról emlékezik meg nagyobb hangsúllyal. A bencés szerzetes kortásként is ismerhette Guillelmus utódját, Halinardust (Halinard de Sombernon), akit 1046-ban azután Lyon érsekévé¹⁵⁸⁷ szenteltek. A számos forrásból, így a Szent Benignus-apátság mintegy 190 oklevelén túl az elbeszélő tradícióból (Beda Venerabilis, Eginhardus, Rodulfus Glaber) is gazdagon merítő krónika nem csupán a monostor történetét nyújtja, de szolgáltat adalékokat a tágabb földrajzi régió történetéhez is. Dijonban őrzött 11. századi *manuscriptum*ára (BM 591.) feltehetőleg autográf kéziratként kell tekintenünk. A történeti munkának a 16. században készült *continuatio*ja.¹⁵⁸⁸

A kútfő első magyar vonatkozású adata, amelyet történeti összeállításába később Hugo Flaviniacensis (Hugues de Flavigny) is átemelt,¹⁵⁸⁹ a kalandozások korát érinti: ekkoriban forrásunk szerint a normann betörések mellett a kelet felől Nyugat-Európában feltűnő magyarok, valamint a déli irányból érkező szaracénok is veszélyeztették a Rajnán túli frank területeket.¹⁵⁹⁰ A

¹⁵⁸³ CHRONICON BELGICUM MAGNUM 118. Vö. MÜLLER 1888. 25. A 11. századi vallon telepesek kérdéséről és a problematikához vonható elbeszélő forrásokat részletesebben a Jean de Stavelot *Chronique liégeoise*-éről írott szócikkben (125.) vizsgálom.

¹⁵⁸⁴ CHRONICON BELGICUM MAGNUM 151. Vö. MARTINUS OPPAVIENSIS 435.; MÜLLER 1888. 14.; GUASTALLAI LEMONDÁS 243. (KÖRMENDI TAMÁS bevezetője).

¹⁵⁸⁵ CHRONICON BELGICUM MAGNUM 187., 197., 241.

¹⁵⁸⁶ CHRONICON BELGICUM MAGNUM 244. Vö. MARTINUS OPPAVIENSIS 472.

¹⁵⁸⁷ VREGILLE 1959. 6.

¹⁵⁸⁸ KASCHKE 2010 (E). A krónika részletes elemzését nyújtja és forrásait bemutatja DAHLMANN 1932.

¹⁵⁸⁹ A megfelelő szöveghelyet a filológiai összefüggés feltüntetésével ld. HUGO FLAVINIACENSIS 357.

¹⁵⁹⁰ CHRONICON S. BENIGNI DIVIONENSIS 114. A részletet Gombos nem hozza.

jelentéktelen híradásnál értékesebb a krónika azon részlete, amely az 1051–1052. évi magyar–német háborúskodás történetéhez szolgáltat információt. A passzusból azt tudhatjuk meg, hogy 1052-ben IX. Leó (1049–1054) a konfliktus rendezésére a magyar határ közelébe (*in finibus Ungarie*) ment, és távollétének időtartamára Halinardus lyoni érseket (1046–1052) – korábbi kísérőjét¹⁵⁹¹ dél-itáliai útja során – bízta meg azzal, hogy Rómában ellássa mindazokat a teendőket, amelyek a dél-itáliai normannok és a Szentszék problémás viszonyából eredően felmerülnek.¹⁵⁹² Arról, hogy 1052 augusztusában–szeptemberében a pápa Pozsonyban tárgyalt I. Andrással és III. Henrikkel (1039–1056) a két fél közötti béke előmozdítása érdekében, egyéb források is tájékoztatnak bennünket.¹⁵⁹³ Ezek sorában a *Chronicon sancti Benigni Divionensis* rövid tudósítása önálló hagyományt képvisel: az esemény a burgundiai monostor egykori apátjának a IX. Leó mellett játszott szerepe révén kerülhetett a történetíró látókörébe.

56. *Chronicon Besuense* / Johannes Besuensis (Jean de Bèze): *Chronicon rerum memorabilium monasterii Besuensis* (Bèze-i Krónika) (RF III. 286.)

A burgundiai Bèze Szent Péter-apátságának Johannes nevű *bibliothecarius*a 1120 előtt állította össze azt a történeti munkát, amely a közeli Dijon Szent Benignus-monostorának csaknem kétszáz diplomát felhasználó kartuláriumi krónikáját (*Chronicon sancti Benigni Divionensis*)¹⁵⁹⁴ folytatja és dolgozza át. A szerzetes a mintájául szolgáló 11. századi textus értesüléseit, amelyeket nem egy esetben szó szerint vett át, a helyi tradícióból kölcsönzött adatokkal egészítette ki. A vidék történetét a Szent Péter-monostor 7. század eleji alapításától – a *Chronicon Besuense* a fundációt tévesen helyezi a 630. helyett a 600. esztendőre – elbeszélő históriát egy későbbi *continuator* az 1160-as évekig vezette tovább. A bèze-i kartuláriumi krónika 12. századi *manuscriptum*át ma Párizsban őrzik (BnF Lat. 4997.).¹⁵⁹⁵

Kútfőnk az apátságot ért csapások sorában hetedikként nevezi meg a magyarok feltűnését. A krónika tanúsága szerint a kalandozók 936 júliusában előbb Burgundiába törtek be, hogy egy évvel később azután újfent végigdúlják a nyugati frank területeket: pusztításaiknak a 12. századi kútfő tanúsága szerint áldozatul esett Bèze apátsága is, amely ezekben az időkben kétszer égett le.¹⁵⁹⁶ Az *Annales sanctae Columbae Senonensis* (A sensi Szent Columba-apátság évkönyve) 10. századi tradíciójához¹⁵⁹⁷ vagy a 12. században összeállított Tournus-i Krónikához (*Chronicon Trenorchienne*)¹⁵⁹⁸ hasonlóan a *Chronicon Besuense* is úgy tudja, hogy a 937. évi nagyobb hadjárat alkalmával portyázó seregeink *Francia* mellett Burgundiát és Akvitániát rabolták végig. Mindezek

¹⁵⁹¹ RI III. 5/2. 471. (961. sz.)

¹⁵⁹² CHRONICON S. BENIGNI DIVIONENSIS 192. Vö. STEINDORFF 1874–1881. II. 181.

¹⁵⁹³ RI III. 5/2. 486–488. (988. sz.) Az eseményekre ld. még MAKK 1993. 74.

¹⁵⁹⁴ KASCHKE 2010 (E). A krónika részletes elemzését nyújtja továbbá DAHLMANN 1932.

¹⁵⁹⁵ SHF II. 98. (1368. sz.); KASCHKE 2010 (D).

¹⁵⁹⁶ CHRONICON BESUENSE 286–287.

¹⁵⁹⁷ ANNALES S. COLUMBAE SENONENSIS 105.

¹⁵⁹⁸ CHRONICON TRENORCHIENSE 97.

nyomán azt sem látom kizárhatónak, hogy a bève-i história megfelelő részlete a 10. századi történetekkel kortárs *sensi* híradásra vezethető valamilyen módon vissza: a 12. századi történetíró a burgundiai hagyományban több helyütt is felbukkanó tudósítást egészíthette talán ki a saját monostora romlására utaló megjegyzéssel. Kérdéses mármint, hogy mennyiben is tulajdoníthatunk a Bève pusztulását említő kései forrás tanúságának hitelt.¹⁵⁹⁹ Nem kizárt, hogy a helyi tradíció, amelyre János *bibliothecarius* támaszkodott, az apátság egykori leégésének emlékét is fenntartotta: kútfontk talán ugyanabból a forrásból értesült a magyarok bève-i feltűnéséről, amelyből a hírt az ugyanebben a monostorban vezetett – és az eseményt egyébként a 933. évre helyező – *Annales Besuenses* (Bève-i Évkönyv) kölcsönözte.¹⁶⁰⁰ Lokális feljegyzés felhasználására utalhat a Bève-i Krónika azon momentuma is, amely rögzíti, hogy a kalandozók korábbi burgundiai betörése július havában történt. Míg a *Chronicon Besuense*-ben szereplő első, a 936. évre bejegyzett burgundiai magyar betörést alighanem a Flodoardus évkönyvéből ismert 935. évi hadjárat¹⁶⁰¹ kell összefüggésbe hoznunk, addig a Szent Péter-apátság feldúlását a kutatás – bár az *Annales Besuenses* eltérő kronológiai adatot közöl – a most vizsgált kútfontben is megjelölt 937. év katonai vállalkozásához kapcsolja.¹⁶⁰²

57. *Chronicon Clarevallense* (Clairvaux-i Krónika) (RF III. 311.; CF I. 1286. sz.)

Bár az 1115-ben alapított champagne-i apátság történeti feljegyzései *Chronicon Clarevallense*-ként váltak a szakirodalomban ismertté, kútfontket sokkal inkább tarthatnánk évkönyvnek vagy *necrologium*-nak. Az 1147 és 1192 között adatokat tartalmazó forrás – amely azzal indul, hogyan hirdette meg Szent Bernát a második keresztes hadjáratot – több olyan személyről is hírt ad, akik Clairvaux-ba vonultak vissza, hogy életüket ott fejezhessék be. A történeti munka, amely a Szent Ascelina *vitáj*át megíró Goswinus Clarevallensistől (Goswin de Clairvaux / de Boulancourt) vagy Herbertus Turritanus (Herbert de Torrès) *Liber miraculorum*-ából is merít, a ciszterci apátság könyvtárolmányára vonatkozóan ugyancsak informálja olvasóját. A szakirodalom a *Chronicon Clarevallense* keletkezését 1223 utánra¹⁶⁰³ helyezi, és a forrást újabban Albericus Trium Fontiummal (Albéric de Troisfontaines) hozza összefüggésbe. Egyetlen kéziratát Firenzében őrzik, teljes szövege mindmáig kiadatlan.¹⁶⁰⁴ A kútfontnek egyetlen magyar vonatkozású közlését ismerjük, ez pedig a bakonyi – vagyis zirci – ciszterci monostor (*abbatiam de Boccan*) 1182. évi alapítására

¹⁵⁹⁹ MOUILLEBOUCHE 2006. 156–158.; vö. BÁCSATYAI [2015].

¹⁶⁰⁰ ANNALES BESUENSES 249.

¹⁶⁰¹ FLODOARDI ANNALES (B) 61.

¹⁶⁰² BÁNLAKY 1928–1942. II. 64. A Bève-i Krónikát ugyancsak a 937. évi kalandozás eseményeinek rekonstrukciójához használja, ám ő a magyaroknak a forrásban 936 júliusára bejegyzett burgundiai betörését – amelyet magam inkább a 935. évhez kapcsolnék – köti a nyugati frank területekre vezetett nagyobb hadjáratához. Ld. KRISTÓ 1980. 274.

¹⁶⁰³ RF III. 311.

¹⁶⁰⁴ BATE 2010. 318.

vonatkozik: a tömör feljegyzésből megtudhatjuk, hogy a magyarországi apátság Clairvaux fíliájaként a champagne-i anyaegyháztól kapott szerzeteseket.¹⁶⁰⁵

58. *Chronicon comitum Flandrensiū* / *Chronicon comitum Flandriae* / *Flandria generosa usque ad annum 1164* / *Genealogia comitum Flandriae cum continuatione* / *Historia Flandrica* / *Historia Flandricae synopsis* (*Flandria Generosa A – Continuatio Clairmariscensis*, *Flandria Generosa C*) (A flandriai grófok krónikája; Nagyszerű Flandria A – Clairmarais-i folytatás, Nagyszerű Flandria C) (RF IV. 465–466.; CF I. 1293. sz., 1908. sz.; KÖRMENDI [2008] 2.1.10. sz.)

Gombos önálló kútfőként vette jegyzékbe a *Flandria Generosa C* jelű redakciójának azon egységét, amely az időben az 1164. évig ívelő és a szakirodalomban az A jellel ellátott szerkesztés clairmarais-i folytatására épül. Az eljárást – bár a forrás első részének magyar vonatkozású szöveghelyét a *Catalogus fontium* nyomán fentebb tárgyalom – az olvasó könnyebb tájékozódása végett megtartom.¹⁶⁰⁶

A forrás témánkba vágóan két adatot hoz. Elsőként arról emlékezik meg, hogy I. (Öreg / Nagy) Arnulf gróf (918–964) a *hunokat* és a *vándalokat* megfutamította:¹⁶⁰⁷ az eseményt Gina Fasoli a magyarok 954. évi kalandozó hadjáratához kapcsolta.¹⁶⁰⁸ A *Flandria Generosa A* jelű szerkesztésének a clairmarais-i ciszterci monostorban készült és az 1347. évig vezetett *continuatiójában* is olvashatjuk a szempontunkból érdekes másik közlést: a Zára 1202. évi ostromáról szóló híradást.¹⁶⁰⁹ Míg Konstantinápoly bevételének ezt követő leírásakor a flandriai apátság krónikása a Latin Császárság első uralkodójának, Flandriai Balduinnak (1204–1205) az eseményekről írott levelét követi,¹⁶¹⁰ addig a dalmáciai város elfoglalására vonatkozó tömör híradás az ugyancsak az északfrancia vidéken alkotó Guillelmus Andernensis (Guillaume d’Andres) 1234-ig ívelő¹⁶¹¹ világkrónikájának szövegezésével mutat párhuzamot.¹⁶¹² Nem kizárt, hogy clairmarais-i szerzetes és az andres-i apát az információt azonos forrásból – esetleg a közeli Szent Bertinus-monostor tradíciójából –¹⁶¹³ merítették (a *Flandria Generosa A* most tárgyalt *continuatiójának* első egysége a 13. század első harmadában keletkezett,¹⁶¹⁴ így a két tudósítást nagyjából azonos időben

¹⁶⁰⁵ CHRONICON CLAREVALLENSE 1250. Vö. HERVAY 1991. 474.

¹⁶⁰⁶ A *Flandria Generosa* szövegállományának részletes bemutatását ld. a *Catalogus et chronica principum Flandriae* leírásánál (46. sz.).

¹⁶⁰⁷ CHRONICON COMITUM FLANDRENSIUM 40. Az adatot ugyancsak a flandriai krónikák korpuszához tartozó egyéb szövegben is fellelhetjük: ALIA BREVIOR GENEALOGIA 12. A passzust Gina Fasoli közléséből ismerem (FASOLI 1945. 190.), a kútfőt nem veszem fel külön jegyzékembe. Az eredetileg a Szent Bertinus-apátságban (Saint-Omer) megszüvegezett A jelű redakció Ludwig Konrad Bethmann kiadása szerint a genealógiai adatokat tartalmazta, ám a hunokkal kapcsolatos közlést nem szerepeltette. Ld. FLANDRIA GENEROSA 318.

¹⁶⁰⁸ FASOLI 1945. 190.; FASOLI 1962. 462.

¹⁶⁰⁹ FLANDRIA GENEROSA 330.

¹⁶¹⁰ KÖRMENDI [2008] 159–160. (2.1.10. sz.).

¹⁶¹¹ RECH 2010 (GA).

¹⁶¹² WILLELMUS ANDRENSIS 728.

¹⁶¹³ Guillelmus Andernensis értesülésének lehetséges eredetével kapcsolatban ld. KÖRMENDI [2008] 151. (2.1.6. sz.).

¹⁶¹⁴ NASO F004.

jegyezheték le). A *Flandria Generosa C* fogalmazata a zárai incidensről clairmarais-i forrásánál bővebb szövegezésben emlékezik meg. A passzusból nem csupán azt tudhatjuk meg, hogy a velenceiek ösztönzésére a keresztesek az adriai várost megszerezték: a negyedik keresztes hadjárat históriája egy további magyar vonatkozású adalékkal is kiegészül. A textus szerint szóbeszédre vezethető vissza a híradás (*in hoc tempore auditur mirabilis rumor*), amely úgy tartja, hogy II. (Angelosz) Iszaakiosz (1185–1195) megvakíttatása után éppen a magyar uralkodó beszélte volna rá Flandriai Balduint, hogy a trónjától megfosztott császár Alexiosz nevű fiát támogatva Bizánc ellen vezesse seregeit.¹⁶¹⁵ Az Imre királlyal kapcsolatos fals értesülés forrását bizonyára azokban az elbeszélésekben kell keresnünk, amelyek szerint a Zára alatt a keresztesekhez csatlakozó császárfi Konstantinápolyt elhagyva a magyar uralkodónál keresett volna a maga számára menedéket.¹⁶¹⁶ Kérdésesnek kell ítélnünk, miféle források nyomán egészülhetett ki a *Flandria Generosa* hagyománya.

59. *Chronicon Dolensis coenobii in provincia Bituricensi / Chronicon ecclesiae Dolensis* (A déols-i apátság krónikája) (RF III. 322.; CF I. 1309. sz.)

A berryi vidéken, az Indre folyó partján 917-ben alapított bencés monostort Nemes Ebbo (Ebbes le Noble, Ebbes de Déols), I. (Akvitániai) Vilmos herceg (megh. 918) hűbérese.¹⁶¹⁷ A Bourges közelében fekvő déols-i apátságnak a 14. században¹⁶¹⁸ összeállított rövid története tömör, évkönyvszerű feljegyzéseket tartalmaz az egyház 10. század eleji *fundatiójától* 1345-ig. Az elsősorban Déols históriájára koncentráló *annalest* – bár a szakirodalom a szövegkiadás nyomán krónikaként tünteti fel a forrást, az előbbi megjelölés alkalmazását megfelelőbbnek vélem – az apátságban 1550-ig vezették tovább.¹⁶¹⁹

A kútfő két kalandozáskori adatot őrzött számunkra meg. Az első, a témánkba vágó bejegyzés 935-re teszi Ebbo meggyilkolását, amelyet a déols-i híradás a magyarok első betörésével kapcsol össze.¹⁶²⁰ A 14. századi monostortörténet szerint másodízben 941-ben tűntek fel a kalandozók a vidéken:¹⁶²¹ az információ hiteléhez ezen a ponton már csupán azért is kétség férhet, mert egyéb források a 937. évi nagy hadjáratot követően nem számolnak be a nyugati frank területekre vezetett katonai vállalkozásról. El kell azonban egy pillanatra időznünk az Ebbo megöléséről hírt adó passzusnál, amelynek párhuzamát Robertus Autissiodorensis (Robert d'Auxerre) 13. század eleji világkrónikája – és az ennek a tradíciójából táplálkozó *Chronicon*

¹⁶¹⁵ CHRONICOM COMITUM FLANDRENSIUM 132–133.

¹⁶¹⁶ ERNOUL – BERNARD LE TRÉSORIER 96., 362.

¹⁶¹⁷ DURET 1987. 347.

¹⁶¹⁸ A krónika keletkezési idejére ld. GUYOT-BACHY 2006. 137.: 24. jegyz.

¹⁶¹⁹ CHRONICON DOLENSIS COENOBII; RF III. 322.

¹⁶²⁰ CHRONICON DOLENSIS COENOBII 315.; EX DIVERSIS CHRONICIS 90.

¹⁶²¹ CHRONICON DOLENSIS COENOBII 315.; EX DIVERSIS CHRONICIS 91.

Turonense magnum –, ¹⁶²² valamint Richardus Cluniacensis (Richard de Cluny) 1171-ig ívelő történeti munkája ¹⁶²³ ugyancsak fenntartott számunkra. A Ferdinand Lot megállapítása szerint közös kútfőre – Szent Gildas hagiográfiájának egy napjainkra elveszett fejezetére – visszavezethető ¹⁶²⁴ beszámolók úgy tudják, hogy az akvitániai herceg egykori hűbérese Orléans-nál lelte halálát. Richardus az eseményt kútfőnkkel ellentétben a 937. évi kalandozáshoz kapcsolja, s ugyanerre a dátumra enged következtetni Hugo Flaviniacensisnek az Ebbo haláláról röviden ugyancsak említést tevő tudósítása is. ¹⁶²⁵ Mivel a *Chronicon Dolense* – bár nem zárhatjuk ki, hogy annak anyagába a magyarok betöréseiről az apátság korai hagyománya is bekerülhetett – a 941. évi adatról is tévedni látszik, úgy vélem, érdemesebb eleink Orléans (és Déols) környékén való felbukkanását 935 helyett két esztendővel későbbre helyezünk. ¹⁶²⁶ Már csupán azért is ez a megoldás látszik valószínűnek, mert míg Flodoardus Remensis (Flodoard de Reism, Reimsi Flodoard) a 935. évi magyardulás helyszínéül Burgundiát jelöli meg, ¹⁶²⁷ addig a 937. évi hadjárat esetében úgy tudja, hogy a portyázók a berryi tájon is megfordultak: ¹⁶²⁸ innen Orléans sem esett már messze.

59/A. *Chronicon Gladbacense* / *Historia foundationis monasterii sancti Viti martyris Gladbacensis* / *Relatio de fundatione Gladbacensis monasterii* / *Sermo in inventione reliquiarum sanctorum Viti, Cornelii, Cypriani et aliorum in Gladebach* (A gladbachi Szent Vítus-monostor alapításának története) (RF V. 525–526.; CF I. 1347. sz.)

A gladbachi (mönchengladbachi) monostor 974. évi alapításáról szóló történeti feljegyzése liturgikus célokra készült valamikor a 11. század második felében: Georg Heinrich Pertz a munkát annak a Henrik apátnak tulajdonította, aki 1066-ban távozott az élők sorából. ¹⁶²⁹ Az eseményeket csaknem egy évszázad távlatából előadó történeti munka úgy tudja, hogy az apátságot annak a korábbi templomnak a helyén emelték, amelynek romjai alatt Gero kölni érsek látomástól vezérelve Szent Vítus relikviáit fellelte. Az ereklyéket a templom őrei akkor rejtették el, amikor I. Ottó uralkodásának 17. évében a magyarok a vidéken kalandoztak. ¹⁶³⁰ A közlés alapján Gina Fasoli Gladbachot is felvette a 954. évi lotaringiai hadjárat útvonalára, ¹⁶³¹ ám a forrásból – bár az a portyázók útvonalára kétségkívül illeszkedne – feltétlenül nem következik, hogy a Rajnán átkelő

¹⁶²² Robertus Autissiodorensis krónikájának megfelelő részletét idézi LOT 1907. 265. Vö. CHRONICON TURONENSE MAGNUM (A) 981–982.

¹⁶²³ RICHARDUS PICTAVIENSIS (A) 23.

¹⁶²⁴ LOT 1907. 266.

¹⁶²⁵ HUGO FLAVINIACENSIS 357.

¹⁶²⁶ Ehhez az évhez kapcsolja az eseményt BÁNLAKY 1928–1942. II. 64.

¹⁶²⁷ FLODOARDI ANNALES (B) 61.

¹⁶²⁸ FLODOARDI ANNALES (B) 67.

¹⁶²⁹ CHRONICON GLADBACENSE 74. (GEORG HEINRICH PERTZ előszava); GESCHICHTSQUELLEN (Historia foundationis monasterii S. Viti martyris Gladbacensis).

¹⁶³⁰ CHRONICON GLADBACENSE 76. Vö. HOLTSCHOPPEN 2004. 71.

¹⁶³¹ FASOLI 1945. 189. Vö. KRISTÓ 1980. 286.

csapatok el is érték volna az egyházat. A beszámoló hitelével kapcsolatban kétségek merülhetnek fel: előfordulhat, hogy a kései tudósítást a hagiográfia irodalomra jellemző toposzként kell értékelnünk – keringhetett a történetnek olyan változata is, amely Attila királyhoz kapcsolta az eseményt –, s felvetette a kutatás annak lehetőségét is, hogy a magyarok helyett a normannok jártak egykor a vidéken.¹⁶³²

60. *Chronicon Hanoniense quod dicitur Balduini Avenensis / Chronique attribuée à Baudouin d'Avesnes / Chronique dite de Baudouin d'Avesnes / Le trésor des histoires* (A Baudouin d'Avesnes-nek tulajdonított krónika) (RF III. 280.; CF I. 1352. sz.)

A 13. század utolsó harmadában pikárdiai nyelvjárásban lejegyzett szöveg egyike az első ófranciául írodott világkrónikáknak. Baudouin d'Avesnes, akit sokáig a történeti munka szerzőjével azonosítottak, János (Jean d'Avesnes) hainaut-i (hennegau) gróf (1250–1257) fivéréként valójában legfeljebb megbízója lehetett az ismeretlen északfrancia szerzőnek, aki a világ teremtésétől az 1278. évig ívelő elbeszélést lejegyezte. A latin és ófrancia források hosszú sorát (Sigebertus Gemblacensis, Vincentius Bellovacensis, Gislebertus Montensis vagy Geoffroy de Villehardouin) kiaknázó összeállítás – amely sokszor inkohere kompilációnak bizonyul – két szerkesztési fázisban íródott: az 1284 előtt befejezett második változat az 1278 és 1281 között lejegyzett első redakció bővítésével jött létre. Kútfőnknek valamikor 1295 és 1307 között egy latin variánsa (*Genealogiae ex chronicis Hanoniensibus*)¹⁶³³ is készült: utóbbi csaknem kizárólag a munkában bőséggel előforduló családtörténeti adalékokból táplálkozik. Ugyancsak a genealógiai jellegű információkat használta fel a krónika számos kivonata¹⁶³⁴ és ezek sorában az a vulgáris nyelvű *extractum*, amelyet 1303-ban Enguerrand de Coucy rendelt meg (*Livre du lignage de Coucy*).¹⁶³⁵ A forrás teljes szövege mindmáig kiadatlan.¹⁶³⁶ Három könyvből kettő maradt csupán korunkra: az első, az ókori történelmet Tiberiusig (14–37) vázoló egység elveszett.¹⁶³⁷

A Baudouin d'Avesnes neve alatt ismertté vált történeti munkának három magyar vonatkozású részlete ismert a kutatás előtt. Egyfelől megtudhatjuk a kútfőből, hogy Courtenay Péter auxerre-i gróf – a későbbi latin császár (1216–1217) – a magyar királyhoz adta feleségül leányát.¹⁶³⁸ A II. András és Jolánta 1215. évi házasságkötésére¹⁶³⁹ vonatkozó egyszerű genealógiai közlés a krónika egy másik részletében is felbukkan: utóbbi szöveghely – amely a magyar uralkodót immár név szerint is ismeri (*roi Andrieu de Hongrie*) – a frigy létrejöttében a

¹⁶³² HOLTSCHOPPEN 2004. 77.; VESZPRÉMY–TORMA 2015. 11. (a vonatkozó rész VESZPRÉMY LÁSZLÓ munkája).

¹⁶³³ RF III. 281.

¹⁶³⁴ RF III. 280. Vö. NASO C029.;

¹⁶³⁵ CROENEN 2010. Ld. még SHF II. 175–176.

¹⁶³⁶ Vö. RF III. 280.

¹⁶³⁷ NASO C038.

¹⁶³⁸ BAUDOUIN D'AVESNES (A) 441.

¹⁶³⁹ Ezt a dátumot fogadja el BÁRÁNY 2013 (C) 466. Vö. BÁCSATYAI 2015 (B) 274–275.

menyasszony nagybátyjának, I. (Flandriai) Henrik latin császárnak (1206–1216) a szerepét hangsúlyozza.¹⁶⁴⁰ A Guillelmus Tyrius (Guillaume de Tyr) folytatójaként számon tartott Ernoul is fenntartotta azt az információt, hogy Jolánta fivére, Courtenay Róbert – aki a Latin Császárság trónját készült elfoglalni (ur. 1221–1228) – útban Konstantinápoly felé a Magyar Királyságban is megfordult.¹⁶⁴¹ Forrásunk azt is tudni véli, hogy a látogatás hosszúra nyúlt, és Róbert az egész telet nővére országában töltötte.¹⁶⁴² Kútfőnk azon passzusával kapcsolatban, amelyben utóbbi két adat is szerepel, a kutatás felvetette, hogy az Henri de Valenciennes Henrik császárnak szentelt történeti munkájával (*Histoire de l'empereur Henri de Constantinople*)¹⁶⁴³ lenne összefüggésbe hozható: a kézirati hagyományban hirtelen megszakadó szövegnek talán létezhetett valamiféle folytatása, s ebből a 13. század eleji összeállításból kerülhettek az adatok a tévesen Baudouin d'Avesnes műveként számon tartott kompilációba.¹⁶⁴⁴ A forrásunkban olvasható leírás Henrik császár unokahúgának házasságairól és Courtenay Róbert magyarországi látogatásáról egyezik továbbá Philippe Mouskès Rímes Krónikájának (*Chronique Rimée*) híradásával.¹⁶⁴⁵ a két forrás lehetséges kapcsolatával a verses história tárgyalásakor foglalkozom részletesebben.

61. *Chronicon quod dicitur Guillelmi Godel / Chronicon quod dicitur Willelmi Godelli* (A Guillelmus Godelnek tulajdonított krónika) (RF III. 348.)

A sokáig a limoges-i Szent Marcialis-apátság bencés szerzetesének, Guillaume Godelnek tulajdonított krónikát – amelynek szövegét egy 12. századi, ma Párizsban fellelhető *manuscriptum* (BnF Lat. 4893.) tartotta fenn – angol származású szerző alkotásának tekinthetjük. Az ismeretlen – vélhetőleg a ciszterci rendhez tartozó – történetíró 1144-ben lett szerzetessé, s bár 1172-ben német földön is megfordult, elsősorban Bourges, Auxerre és Sens vidékén működhetett. Elképzelhető, hogy életét, amelynek fordulatairól az 1173. évnél megszakadó elbeszéléséből is tájékozódhatunk, Limoges-ban fejezte be: a világ teremtésétől induló, a későbbiekben elsősorban a sensi régió történetjére koncentráló krónika kézirata az itteni Szent Marciális-monostorból került előbb Uzerche-be – ahol a munkának előbb az 1320., majd az 1373. évig is készült *continuatio*¹⁶⁴⁶ –, azután pedig Párizsba. A 12. századi historikus forrásai között szerepelt Guillelmus Malmesburiensis (William of Malmesbury) *Gesta regum Anglorum* (Az angol királyok cselekedetei) vagy a tours-i Petrus Bechinus (Pierre Béchin) elbeszélése, s ugyancsak ismerte a sensi történeti tradíciót: Odorannus előadása mellett a hosszú ideig Clariusnak tulajdonított

¹⁶⁴⁰ CONQUÊTE DE CONSTANTINOPLE 423. Vö. BÁRÁNY 2013 (A) 154–155.

¹⁶⁴¹ ERNOUL – BERNARD LE TRÉSORIER 393.

¹⁶⁴² CONQUÊTE DE CONSTANTINOPLE 425. BÁRÁNY 2013 (A) 157 – 159., kül. 158.

¹⁶⁴³ A konstantinápolyi Latin Császárság 1208–1209. évi története, amelyre Geoffroy de Villehardouin elbeszélésének folytatásaként tekint a kutatás – NASO H016.

¹⁶⁴⁴ CONQUÊTE DE CONSTANTINOPLE 423–424.: 1. jegyz. (NATALIS DE VAILLY megjegyzése).

¹⁶⁴⁵ PHILIPPE MOUSKÈS (A) II. 404–405.

¹⁶⁴⁶ MANTEYER 1902.; SHF II. 113. (1497. sz.), IV. 33. (3135. sz.)

*Chronicon sancti Petri Vivi Senonensis*ből (A sensi Szent Péter-apátság krónikája) is merített.¹⁶⁴⁷ Magyar vonatkozású részlet a 18–19. századi, a textust töredékeiben közlő *editió*kban nem szerepel.¹⁶⁴⁸ Csupán Hervé Mouillebouche közléséből tudom, hogy a pseudo-godeli krónika is átvette a *Chronicon sancti Petri Vivi Senonensis* tradícióját a 937. évi kalandozó hadjárat vonatkozásában.¹⁶⁴⁹

62. *Chronicon Laetiense* (Liessies-i Krónika) (RF III. 363.; CF I. 1373. sz.)

A liessies-i apátság történetét elbeszélő kútfő a 13. század elején (1203–1204 k.) készült a bencés monostor egyik szerzetesének tollán, aki 1147-től – vagyis háromesztendő korától – nevelkedett az egyházi intézményben. Munkája elkészítésekor a liessies-i kartuláriumban őrzött oklevelek és egy *obituarium* mellett Szent Hiltrudis *vitáját* is felhasználta.¹⁶⁵⁰ az apátság történetének kezdeteiről a 11. század második felében keletkezett hagiográfiai írásból tájékozódhatott. A *Chronicon Laetiense* textusát egyetlen 13. századi *manuscriptum* – a monsi kézirat – tartotta fenn, ám az 1095-ben induló elbeszélésnek az 1147. évig terjedő egységből a 14. századi ferences történetíró, Jacobus de Guisia (Jacques de Guise) is őrzött meg részleteket (*Annales Hannoniae*).¹⁶⁵¹ Ugyancsak olvasható a krónika néhány momentum a 16. század derekán alkotó Jacobus Lessabaeusnál (Jacques de Lespée).¹⁶⁵² A kútfő egyetlen magyar vonatkozású részletére a 954. évi vallóniai kalandozás forrásainak megbízhatóságát vizsgáló Albert D’Haenens is ráirányította a figyelmet. Bár a forrás tanúságtételét a 954. évi kalandozó hadjárat eseményeinek rekonstruálásához Gina Fasoli is felhasználta,¹⁶⁵³ annak önálló forrásértéket nem kell tulajdonítanunk: ahogyan azt a belga történész is megállapította, az arra vonatkozó megjegyzést, hogy az apátságot a magyarok felégették,¹⁶⁵⁴ a *Chronicon Laetiense* szerzője a *Vita sanctae Hiltrudis*ből kölcsönözte.¹⁶⁵⁵

63. *Chronicon Leodiense breve* / *Annales Aureaevallenses* / *Notae Aureaevallenses* (Orvali Feljegyzések) (RF VIII/2. 270.; CF I. 1382. sz.)

A 17. században *Chronicon Leodiense breveként* (Rövid liège-i krónika) közreadott történeti feljegyzéseket Orval ciszterci apátságában állították össze valamivel az 1212. évet követően. A

¹⁶⁴⁷ DELISLE 1898. 508–511.; CHRONICON WILLELMI GODELLI (D) 195. (OSWALD HOLDER-EGGER előszava); SHF II. 316–317. (2203. sz.)

¹⁶⁴⁸ Ennek megfelelően a forrást Gombos sem vette fel a *Catalogus fontiumba*.

¹⁶⁴⁹ CHRONICON WILLELMI GODELLI (A); CHRONICON WILLELMI GODELLI (B); CHRONICON WILLELMI GODELLI (C); CHRONICON WILLELMI GODELLI (D); MOUILLEBOUCHE 2006. 163. Vö. CHRONICON S. PETRI VIVI SENONENSIS 34.

¹⁶⁵⁰ SHF II. 166. (1754. sz.); BALAU 1903. 232.

¹⁶⁵¹ NASO J015.

¹⁶⁵² SHF II. 166. (1753. sz.); CHRONICON LAETIENSE 487–492. (JOHANN HELLER előszava); STEIN 2010 (B); NASO C018.

¹⁶⁵³ FASOLI 1945. 192.: 117. jegyz.

¹⁶⁵⁴ CHRONICON LAETIENSE 492–493. Vö. VITA S. HILTRUDIS 497.

¹⁶⁵⁵ A passzus hitelére vonatkozóan ld. D’HAENENS 1961. 436.

kompiláció a liège-i évkönyvek (*Annales minores sancti Jacobi monasterii Loediensis*, Lambertus Parvus) mellett Ekkehardus Uraugiensis (Ekkehard von Aura) és Sigebertus Gemblacensis (Sigebert de Gembloux) világkrónikáiból is merít. Adatainak egy része Aegidius Aureaevallensisnél (Gilles d’Orval) ugyancsak feltűnik.¹⁶⁵⁶ Kútfont II. Henrik (1002–1024) haláláról hírt adva Ekkehardus nyomán¹⁶⁵⁷ jegyzi meg, hogy a német–római császár nőtestvére, Gizella István magyar uralkodó felesége lett. E házasságnak is szerepet tulajdonít forrásunk – továbbra is a 12. századi német történetírótól merítve – abban, hogy népünk keresztény hitre tért: István addig nem volt ugyanis a frigyre méltó, amíg a keresztséget fel nem vette. Az államalapító király kegyes életét és a sírjánál történt csodákat említő beszámoló¹⁶⁵⁸ immár az 1083. évi magyarországi szentté avatások hatását is tükrözni látszik.

64. *Chronicon sancti Maxentii Pictavensis* (A Szent Maxentius-apátság krónikája) (RF III. 438.)

A tévesen *Chronicon Malleacense*ként (Maillezaiz-i Krónika) is megnevezett történeti munka két kéziratban hagyományozódott ránk: a 15. századi vatikáni *manuscriptum* (BAV Reg. Lat. 554.) a 12. századi párizsi kéziratról (BnF Lat. 4892.) készült másolat. A poutoui Szent Maxentius-apátságban (Saint-Maixent-l’École) 1134 körül összeállított krónikát további feljegyzésekkel is kiegészítették. A világ teremtésétől az 1141. évig ívelő elbeszélés erősen kompilatív jellegű: a történetíró számos forrása között – Ademar Cabannensis (Adémar de Chabannes, Chabannes-i Adémar) krónikája és Petrus Tudebodusnak (Pierre Tudebode) az első keresztes hadjáratról készült beszámolója mellett – az angers-i Szent Móric-székesegyháznak az a napjainkra elveszett történeti munkája is szerepel, amelynek ismeretéről a Loire-vidék és Vendôme számos forrása árulkodik.¹⁶⁵⁹

Az *Annales Vindocinenses*hez (Vendôme-i Évkönyv) és az *Annales Rainaldi*ként megnevezett angers-i forráshoz hasonlóan a *Chronicon sancti Maxentii* is tud arról, hogy a magyarok Burgundiában jártak: a IV. (Tengerentúli) Lajos (936–954) uralmának elejére helyezett esemény kútfontban év nélkül szerepel. A híradás minden bizonnyal Flodoardus Remensis (Flodoard de Reims, Reimsi Flodoard) *Annales*ére vezethető vissza, amelyre az *Annales Vindocinenses*, az *Annales Rainaldi* és a *Chronicon sancti Maxentii* közös angers-i forrása, a Szent Móric-székesegyházban összeállított történeti munka is támaszkodott. A Flodoardusnál a 935.

¹⁶⁵⁶ ANNALES S. IACOBI LEODIENSIS 634.

¹⁶⁵⁷ A filológiai összefüggést jelzi GEORG WAITZ, Id. NOTAE AUREAEVALLENSES 682.

¹⁶⁵⁸ NOTAE AUREAEVALLENSES 682. Vö. EKKEHARDUS URAUGIENSIS 192. Az információt egyéb orvái kútfont is fenntartotta: AEGIDIUS AUREAEVALLENSES 69. Ekkehardus tanúságtételét a Szent István-hagyományon belül említi GOMBOS 1938 (B) 300., 322. Ld. még UZSOKI 1982. 131. (4. sz.), 133. (18. sz.), 134. (10. sz.).

¹⁶⁵⁹ SHF II. 103–104. (1438. sz.); HALPHEN 1908 (B); LECOUEUX 2008. 250.; 257–258.; BRATU–RECH 2010.

évnél szereplő eseményt mind az *Annales Vindocinenses*, mind pedig az *Annales Rainaldi* a 937. esztendőnél szerepelteti.¹⁶⁶⁰

65. *Chronicon sancti Medardi Suessionensis* / *Annales sancti Medardi Suessionensis* (A soissons-i Szent Medárd-apátság krónikája) (RF III. 454.; CF I. 1400. sz.)

A vallon évkönyvekkel – az *Annales Laubiensenses* (Lobbes-i Évkönyv) és az *Annales Floreffiensenses* (Floreffe-i Évkönyv) – is rokonítható történeti munka feltehetőleg annak a Gobertus de Coinciácónak (Gobert de Coincy) a tollán keletkezett, aki Vic-sur-Aisne-ben volt szerzetes, később pedig a pikárdiai Soissons bencés apátságának nagyperjele lett. Az elbeszélésében eredetileg az 1249. évig terjedő világkrónikáján a szerző első ízben 1254-ig dolgozott – ekkor került a soissons-i Szent Medárd-monostorba, ahol a munkát egy időre meg kellett szakítania –, ám 1260-ban visszatért történeti feljegyzéseihez.¹⁶⁶¹ A historikus – amennyiben hihetünk Gobertus szerzőségében – rokona volt annak a korábban ugyancsak Vic-sur-Aisne-ben és Soissons-ban működő Gautier de Coincynek (1177–1233), akit az irodalomtörténet elsősorban népnyelven írt Mária-csodái (*Les miracles de Notre Dame*) révén ismer. Forrásai között szerepelt nem csupán Fredegarius krónikája, de számos évkönyv is: ismerte a lobbes-i, a floreff-i vagy a saint-quentini annalsztikus tradíciót.¹⁶⁶²

A 10. századi hadjáratok vonatkozásában kútfőnk elsőként is előadja, hogy 917-ben a magyarok a Rajnán átkelve Burgundiáig haladtak előre. Tudja emellett a 13. századi kompiláció szerzője, hogy 937-ben a kalandozók újfent a francia területeken jártak: a soissons-i forrás dűlásaik egyik helyszínéként ismételten kiemeli Burgundiát. A 954. évhez csupán annyit jegyzett be a krónikás, hogy eleink Franciaországot másodízben is végigpusztították.¹⁶⁶³ Az első részlet esetében valószínűsíthetjük az információ saint-quentini eredetét: a passzus rímeli az *Annales sancti Quintini Veromandensis* (A vermandois-i Szent Quintinus-apátság évkönyve) azon, a 913. évre bejegyzett híradására, amely erre az esztendőre teszi a Rajna átlépését és a burgundiai hadjáratot.¹⁶⁶⁴ Kérdéses, vajon melyik esztendőt kell a magyarok burgundiai feltűnésének dátumaként elfogadhatóbbnak tekintenünk: elképzelhető, hogy a soissons-i történetíró az *Annales sancti Quintini Veromandensis* ráncs maradt kéziratánál eredetibb hagyományt ismert, ám nem zárhatjuk ki azt sem, hogy az előtte fekvő szöveget saját maga pontosította.¹⁶⁶⁵ A Gobertusnál szereplő másik két adat – a burgundiai helyszín megnevezése a 937. évi kalandozás egyik állomásaként és a magyarok második nagy, a

¹⁶⁶⁰ CHRONIQUES D'ANJOU 375. Vö. ANNALES RAINALDI 85.; ANNALES VINDOCINENSES 57.; FLODOARDI ANNALES (A) 383–384. A hagyományra ld. MOUILLEBOUCHE 2006. 146.

¹⁶⁶¹ SHF II. 34. (1082. sz.); RECH 2010 (CHMS).

¹⁶⁶² SHF II. 34–35. (1087. sz.). A forrás irodalmához ld. még: ARLIMA (Gautier de Coinci).

¹⁶⁶³ CHRONICON S. MEDARDI SUESSIONENSIS 520.

¹⁶⁶⁴ ANNALES S. QUINTINI VEROMANDENSIS 507.; MOUILLEBOUCHE 2006. 147.

¹⁶⁶⁵ A kérdéshez ld. BÁC SATYAI 2015 (C) 116. A *Chronicon sancti Medardi Suessionensis* a 917. esztendő történéseinek rekonstruálásához hívja segítségül FASOLI 1945. 129.: 99. jegyz., VAJAY 1968. 60.: 218. jegyz.

nyugati frank területekre vezetett hadjáratának emléke – széles körben ismert volt: az események az általam vizsgált forrásanyagban számos alkalommal bukkannak fel.

66. *Chronicon Mediani monasterii auctore anonymo / Liber de sancti Hildulphi successoribus in Mediano monasterio / De gestis abbatum Mediani monasterii libri II, auctore ut auint Brunone episcopo Tullensi, qui postea fuit Leo IX papa* (Könyv Szent Hildulphus utódairól Moyenmoutier monostorában) (RF VII. 255.; BHL I. 3949. sz.; CF I. 1401. sz.)

A Vogézekben fekvő Moyenmoutier bencés monostorában 1019 és 1031 között¹⁶⁶⁶ készül el az a munka, amely – miután első tizenkét fejezetében a felső-lotaringiai apátság részletes históriáját nyújtja – Trier egykori püspökének és a szerzetesház alapítójának, Szent Hildulphusnak (megh. 707) a csodáit adja elő (13–18. *caput*). Az 1020-as évek eseményeit is érintő monostortörténet és *miracula* szerzőjét a kutatás egy Valcandus nevű szerzetessel is megkísérelte azonosítani, ám ez utóbbi vélekedésnél megalapozottabbnak számít a hipotézis, amely szerint az *auctor*ban a Hildulphus harmadik *vitáját* (BHL 3947–3948.) is lejegyző moyenmoutier-i bencést kell látnunk.¹⁶⁶⁷ Kútfőnk¹⁶⁶⁸ legrégebbi, a párizsi Bibliothèque Nationale-ban (BnF Lat. 9738.) található kézírata interpolációkkal terhes szöveget őrzött meg számunkra: bár lehetőségként ez az elképzelés is megfogalmazódott, a betoldások aligha származhatnak a Brúnó touli püspökkel – a későbbi IX. Leó pápával (1049–1054) – barátságot ápoló s moyenmoutier-i szerzetesből bíborosi rangra emelkedett Humbertus de Silva Candida (Humbert de Moyenmoutier) (megh. 1061)¹⁶⁶⁹ tollából.¹⁶⁷⁰ A *Liber de sancti Hildulphi successoribus* hagyománya a 13. században az ugyancsak a lotaringiai vidéken alkotó Richerius Senonensis (Richer de Senones) történeti munkájába is beépült, de használta azt a 14. században Moyenmoutier történetét megíró Johannes de Bayon (Jean de Bayon) is.¹⁶⁷¹

Mit olvashatunk mármost forrásunkban a kalandozó hadjáratok vonatkozásában? A 11. századi szerzetes tudósítása arra enged következtetni, hogy abban az esztendőben, amikor Ottó volt a monostor apátja, a megelőzőleg Bázelt is ostrom alá vevő magyarok – ahogyan a forrás nevezi őket, a *hunok* – a lotaringiai régióban is megfordultak. Ekkor nem csupán Moyenmoutier, de három környező apátság is hónapokig maradt – csupán egy-egy, az *officiumot* ellátó szerzetessel – szinte teljesen lakatlanul. A barbár becsapások azután I. (Madarász) Henrik (919–936) stabilitást teremtő uralma idejében maradtak abba.¹⁶⁷² Míg a fenti passzust kútfőnk első, a Vogézek-beli szerzetesközösség történetét elbeszélő egységében olvashatjuk (6. *caput*), addig az ismeretlen bencés, akinek tollán a szöveg keletkezett, Hildulphus csodáit előadva újfent visszatér – igaz,

¹⁶⁶⁶ Más vélekedés szerint az 1048. év a *terminus ante quem* (RF VII. 255.).

¹⁶⁶⁷ GOULLET 2001. 78–80.; GERZAGUET 2010 (A).

¹⁶⁶⁸ A forráshoz ld. még GESCHICHTSQUELLEN (Liber de s. Hildulphi successoribus in Mediano monasterio).

¹⁶⁶⁹ MANITIUS 1911–1931. III. 23.

¹⁶⁷⁰ GERZAGUET 2010 (a). A *Liber de sancti Hildulphi* Humbertusnak tulajdonította PFISTER 1889. 538–540.

¹⁶⁷¹ LIBER DE S. HILDULPHI SUCCESSORIBUS 86. (GEORG WAITZ előszava).

¹⁶⁷² LIBER DE S. HILDULPHI SUCCESSORIBUS 89.

mindössze egyetlen megjegyzés erejéig – a kalandozások egy epizódjára (18. *caput*). A magyar vonatkozást tartalmazó passzus ezúttal Szent Lázár és Aza relikviáinak újrafeltalálásához kapcsolódik. A *Liber de sancti Hildulphi successoribus* szerint az ereklyék azért maradtak kilencvenöt esztendőn keresztül Moyenmoutier-ban rejtve, mivel ezeket a magyarok elől – és ez esetben a *Pannonica gens* megjelölés szerepel a szövegben – megpróbálták biztonságba helyezni.¹⁶⁷³

Vizsgálunk kell mindezek után egyfelől a Bazel lerombolásáról, másfelől pedig a kalandozó hadjárat folytatásáról – a magyarok lotaringiai feltűnéséről – szóló tradíciót. Lássuk elsőként Bazel feldúlásának hagyományát! Bár kútfőnk kronológiája homályos, a Rajna partján elterülő város elpusztítását egyéb forrás tanúságtétele alapján a kutatás régóta a 917. évre helyezi.¹⁶⁷⁴ Utóbbi esztendőnek az egyébként a Reichenai Évkönyvből (*Annales Augienses*)¹⁶⁷⁵ kölcsönzött¹⁶⁷⁶ eseménysorába illeszti ugyanis be Bazel lerombolását a 11. század első felében alkotó Hermannus Contractus (Hermann von Reichenau), akinek krónikájából (*Chronicon de sex aetatibus mundi*)¹⁶⁷⁷ az adatot a mainzi Szent Albanus-apátságnak a kutatás előtt hosszú ideig Würzburgi Évkönyvként (*Annales Wirzburgenses*) ismert 12. századi *annalese* (*Annales sancti Albani Moguntini*)¹⁶⁷⁸ is kölcsönözte.¹⁶⁷⁹ Nem zárhatjuk ki annak lehetőségét, hogy a Bázellel kapcsolatos két – látszólag teljesen eltérő szövegezésű – 11. századi híradás: a reichenai és a moyenmoutier-i tradíció mégsem teljesen független egymástól.¹⁶⁸⁰

Hermannus Contractus beszámolójában nem jelentkezik az az elem, amelyet a moyenmoutier-i hagiográfus-történetíró helyi hagyományként rögzít: a 11. század első felében alkotó lotaringiai szerzetes előadja, hogy nem csupán egyháza, de a három szomszédos monostor is elnéptelenedett, amikor a *hunok* a vidékre törtek. A *Liber de sancti Hildulphi*ban név szerint nem említett apátságokat a közeli Senones 13. századi krónikása, Richerus meg is nevezi: a *Gesta Senonensis ecclesiae*ben (A senones-i egyház története) Moyenmoutier mellett a Szent Deodatus-monostor (Saint-Dié-des-Vosges) és Étival szerepelnek. A Hildulphus-miraculát ismerő későbbi történetírónál többletinformációként jelenik meg továbbá az is, hogy Moyenmoutier bencései két év után tértek csupán monostorukba vissza.¹⁶⁸¹ Adódik mindezek után a kérdés, rendelkezhetett-e vajon a senones-i krónikás a *Liber de sancti Hildulphi successoribus* mellett – a

¹⁶⁷³ LIBER DE S. HILDULPHI SUCCESSORIBUS 92.

¹⁶⁷⁴ LÜTTICH 1910. 66.

¹⁶⁷⁵ ANNALES AUGIENSES 68.

¹⁶⁷⁶ Az átvételre ld. HERIMANNUS AUGIENSIS 112.

¹⁶⁷⁷ RF V. 461.

¹⁶⁷⁸ ANNALES WIRZBURGENSES 238. (GEORG HEINRICH PERTZ előszava); RF II. 306.

¹⁶⁷⁹ HERIMANNUS AUGIENSIS 112.; ANNALES WIRZBURGENSES 241. A szövegösszefüggéseket bemutatja BÁCSATYAI 2015 (A) 23–27.

¹⁶⁸⁰ BÁCSATYAI 2015 (A) 26.

¹⁶⁸¹ RICHERUS SENONENSIS 273. Az irodalom az apátságok sorában negyedikként hozza Senones-t (LIBER DE SANCTI HILDULPHI SUCCESSORIBUS 89.: 7. jegyz.; LÜTTICH 1910. 66.; FASOLI 1945. 130.) – a *Liber de sancti Hildulphi successoribus* Moyenmoutier mellett három további monostort említ –, ám Richerusnál a krónikás anyaapátsága nem szerepel.

szövegpárhuzam¹⁶⁸² a 11. századi kútfővel egyértelmű – egyéb, napjainkra elveszett forrással, amelynek nyomán a moyenmoutier-i híradást (ha azt esetleg nem egy, az általunk ismertnél bővebb szövegezésben használta fel) kiegészítette. A kérdésre akár igenlő választ is adhatnánk – amennyiben a helyi hagyomány a 10. századi magyar kalandozás emlékét őrizte, az a *Liberen* kívül más tudósításban is megjelenhetett –, ám az apátságok megnevezését önmagában nem látom olyan elemnek, amely alapján a *Gesta Senonensis ecclesiae* megfelelő passzusa mögött moyenmoutier-i kútfőnktől eltérő forrást kellene gyanítanunk. Az a Richerus, aki néhány *caput*tal korábban maga is leírja, hogyan formál a Meurthe folyó völgyének öt apátsága – Saint-Dié, Moyenmoutier, Bonmoutier, Étival és saját egyháza, Senones – a térképen keresztet,¹⁶⁸³ a *Liber* tudósítását abban az esetben is pontosítani igyekezhetett, ha egyéb tradícióban a magyardulás históriájával nem találkozott.

Mindezzel együtt sem zárhatjuk azonban ki, hogy a moyenmoutier-i szerzetes beszámolója – és Richerus erre visszavezethető tudósítása – mögött esetleg valós 10. századi hagyományt kell keresnünk. Bár a 18. *caput* arra vonatkozó megjegyzése, hogy a magyaroktól egykor félteni kellett az ereklýeket, a hagiográfiai irodalom toposzának is tűnhet, a kései híradás forrásértékét erősíteni látszik, hogy a kalandozók 917. évi¹⁶⁸⁴ lotaringiai betörése 10. századi évkönyvi feljegyzésből (*Annales Augienses*, *Annales sancti Vincentii Mettenses*) ugyancsak adatolható.¹⁶⁸⁵

67. *Chronicon monasterii sancti Florentii Salmuriensis ordinis sancti Benedicti breve / Chronicon sancti Floriani Salmuriensis / Annales sancti Florentii Salmuriensis* (A saumuri Szent Florentius-apátság évkönyve) (RF II. 326–327.; CF I. 1423. sz.)

A Szent Florentius-apátságban vezetett évkönyvi feljegyzések alapjául egy, az angers-i Szent Móric-székesegyházban az 1075. évig vezetett krónika szolgált: a Rajnald főesperes nevéhez köthető *archetypus* szövegére – mivel a *manuscriptum* nem maradt fenn – azokból az egymással

¹⁶⁸² A kritikai kiadás a filológiai összefüggést feltűnieti RICHERUS SENONENSIS 273.

¹⁶⁸³ RICHERUS SENONENSIS 259.; RETTBERG 1846–1848. I. 523.

¹⁶⁸⁴ Amint azt fentebb láthattuk, a reichenai tradícióba, amely Bázeli lerombolásáról eredetileg nem szólt (ANNALES AUGIENSES 68.), a mai Svájc területén fekvő város elpusztításának hagyománya utólag került csupán be (HERIMANNUS AUGIENSIS 112.). Némi bizonytalanságot fogalmazhatnánk tehát meg azzal kapcsolatban, hogy a magyarok valóban 917-ben fordultak-e meg – már ha Bázeli feldúlására ténylegesen sor került – a Rajna felső folyásánál. Az ismeretlen moyenmoutier-i historikus a történeteket a 6. *caput*-ban annak az Ottónak az idejébe helyezi, aki a 923-ban elhalálozott és a forrásban ugyancsak említett Richwin verduni gróf fiaként került – mint laikus apát – a lotaringiai monostor élére (GAILLARD 2006. 261.): mindebből egy későbbi magyar kalandozásra következhetnénk. Az 1014. évi csodás eseményekről hírt adva úgy tartja ugyanakkor krónikásunk, hogy az apátságban kilencvenöt esztendővel korábban helyezték Lázár és Aza relikviáit a magyaroktól biztonságba: ha kútfőnk két magyar vonatkozású megjegyzése ugyanazon hadjáratnak állít emléket, akkor utóbbi passzussal immár közelebb kerülünk a Bázeli is érintő hadjáratnak a 11. századi reichenai forrásban olvasható 917. évi időpontjához. Utóbbi évet alighanem helyesnek kell elfogadnunk, s a *Liber de sancti Hidulphi successoribus* kronológiai pontatlanságai abban nyerhetik magyarázatukat, hogy a 11. századi szerző egy évszázad távlatából a helyi hagyomány alapján rögzítette az eseményeket. Megjegyzendő, hogy napvilágot látott olyan vélekedés is, amely a 910. év történéseivel kapcsolta egybe a kérdéses lotaringia apátságok feldúlását (DUSSIEUX 1839. 30.).

¹⁶⁸⁵ ANNALES AUGIENSES 68.; ANNALES S. VINCENTII METTENSIS 157.

filológiai kapcsolatot mutató Anjou-vidéki és vendôme-i *annales*ekből következtethetünk csupán, amelyek textusát Louis Halphen 1903-ban közölte.¹⁶⁸⁶ A Loire-völgyi Saumur mellett fekvő monostor évkönyve – amely a Florentiusnak szentelt bencés apátság 13. századi kartuláriumában, az ún. Vörös Könyvben¹⁶⁸⁷ egy komputisztikai táblázat margóján¹⁶⁸⁸ maradt fenn – 1236-ig ível elbeszélésében.¹⁶⁸⁹

A forrás egyetlen magyar vonatkozású értesülése egy 10. századi kalandozó hadjárattal kapcsolatos. A kútfőnkkel rokonítható Vendôme-i Évkönyvhöz (*Annales Vindocinenses*) vagy az angers-i Szent Móric-székeskáptalan 1106-ig vezetett feljegyzéseihez (*Annales qui dicuntur Rainaldi*) hasonlóan¹⁶⁹⁰ a saumuri *annales* is tud egy magyar betörésről. Míg azonban az előbbi két forrás a kalandozók burgundiai feltűnését a 937. évre helyezi,¹⁶⁹¹ addig a most tárgyalt kútfőben – amely kronológiájában nem egy ponton tér el az évkönyvcsaládhoz tartozó egyéb szövegektől –¹⁶⁹² az szerepel, hogy a magyarok 934-ben érkeztek meg a nyugati frank területekre.¹⁶⁹³

68. *Chronicon Nemausense* / *Chronicon Nemausense breve* (Nîmes-i Krónika) (RF III. 393.; CF I. 1439. sz.)

A languedoci Nîmes-ben készült az a *lectionarium* (Nîmes, BM 14. [13710.]), amelynek négy egységből összetevődő történeti feljegyzéseit a kutatás *Chronicon Nemausense*ként ismeri. A Nîmes-i Krónikaként megjelölt forrás áll elsőként is *a)* egy Nagy Károly korától (768–814) 1157-ig információkat adó királylistából, amely a szigorú értelemben vett uralkodási évek és genealógiai adatok mellett néhány egyéb bejegyzést is tartalmaz. Ezt követi *b)* a dél-franciaországi város püspökeinek Aldebertusig (1141–1180) ívelő katalógusa, *c)* amelyhez azután a Nîmes 1058 és 1182 közötti főpapjaira vonatkozó feljegyzések csatlakoznak: *d)* ezeket 13–15. századi kezek saját koruk adataival is kiegészítették.¹⁶⁹⁴ Kútfőnk egyetlen magyar utalása arról számol be, hogy a kalandozók 925-ben feldúlták a vidéket: a *Chronicon Nemausense a)* egységében szereplő megjegyzést minden bizonnyal lokális híradásként kell értékelnünk, és a szövegben szereplő *istam terram* alatt ily módon Dél-Franciaországot kell értenünk. A lakonikus tudósítás egybevágni látszik Flodoardus Remensis (Flodoard de Reims, Reimsi Flodoard) beszámolójával: a reimsi kanonok

¹⁶⁸⁶ HALPHEN 1903. XLVII.

¹⁶⁸⁷ STEIN 1907. 466. (3407. sz.)

¹⁶⁸⁸ HALPHEN 1903. XXXVII.

¹⁶⁸⁹ RF II. 326.

¹⁶⁹⁰ ANNALES S. FLORENTII SALMURENSIS 115.: 14. jegyz.

¹⁶⁹¹ ANNALES RAINALDI 85.; ANNALES VINDOCINENSES 57.

¹⁶⁹² Ld. Louis Halphennek a szövegkiadáshoz fűzött jegyzeteit – ANNALES S. FLORENTII SALMURENSIS 113–123.

¹⁶⁹³ ANNALES S. FLORENTII SALMURENSIS 115. Az Anjou-vidék évkönyvi tradíciójába Flodoardus Remensis *Annalese* nyomán kerülhetett be a magyarok burgundiai kalandozására vonatkozó információ. A 935. évi hadjárat históriáját ld. FLODOARDI ANNALES (B) 61. A szövegösszefüggést megjegyzi MOUILLEBOUCHE 2006. 146–147.

¹⁶⁹⁴ RF III. 393. – Míg a *Repertorium fontium* úgy tudja, hogy a *Chronicon Nemaucense a)* egysége I. Fülöp (1060–1108) koráig tartalmaz feljegyzéseket, addig a Ménard-féle kiadás nyomán magam az 1157. évi záródátumot jelöltem meg. Vö. CHRONICON NEMAUCENSE (A) 8. A forrásról ld. még SHF II. 128. (1574. sz.).

Annalese nyomán – igaz, egy esztendővel korábban – valóban adatolható magyar betörés a Toulouse és Nîmes vidékének megfelelő *Gothiába*.¹⁶⁹⁵

69. *Chronicon Normannorum / Chronicon de gestis Normannorum in Francia / Chronicon de rebus Normannorum auctoris incerti* (A normannok cselekedetei Frankföldön) (RF III. 396.; CF I. 1442. sz.)

A 12. századi kompiláció az *Annales Bertiniani* (A Szent Bertinus-monostor évkönyve) és az *Annales Vedastini* (A Szent Vedastus-apátság évkönyve) hagyományára támaszkodva 833 és 912 között beszéli el a vikingek történetét: lejegyzője talán olyan *manuscriptumot* használhatott, amely a két korai forrás hagyományát ötvözte. A kútfő az ún. *Liber Floridus* (Virágoskönyv) 1121 körülre datálható autográf kéziratában maradt ránk: utóbbi enciklopédikus munkát Lambertusnak (Lambertus sancti Audomari, Lambert de Saint-Omer), az észak-franciaországi Szent Bertinus-apátság (Saint-Omer) szerzetesének tulajdonítja a kutatás.¹⁶⁹⁶ Forrásunk a kalandozások történetével kapcsolatban – bár Gombos azt felvette gyűjtésébe – valójában nem szolgáltat adalékot. A *Catalogus fontiumban* szereplő részlet, amely azt adja elő, hogyan hajóztak le Norvégiából a vikingek Flandria partjaiig, számunkra legfeljebb azért lehet érdekes, mert jelzi, hogy az egykor Európára törő barbár népek neveit egymás szinonimáiként használták a kútfő lejegyzésének idejében. Szövegünk a Skandináv-félsziget lakóiként ennek megfelelően a dánok mellett (*Daci*) a gótokat (*Gothi*) és a hunokat (*Huni*) tartja számon.¹⁶⁹⁷

70. *Chronicon sancti Martini Turonensis auctore anonymo canonico eiusdem monasterii / Chronicon Turonense anonymi canonici Turonensis / Chronicon Turonense magnum* (Nagy tours-i krónika) (RF III. 461.; CF I. 1397–1398. sz.)¹⁶⁹⁸

A Loire folyó völgyében fekvő érseki városban, Tours-ban a 13. században állította össze a Szent Márton-székeskáptalan valamely kanonoka – talán éppen az a Péan Gatineau, aki a pannóniai származású szent életét és csodáit francia nyelvre átültetve énekelte meg (*Vie et miracles de Saint Martin*) –¹⁶⁹⁹ az elbeszélésében Domitianus császár (81–96) idejétől az 1227. évig terjedő

¹⁶⁹⁵ CHRONICAON NEMAUCENSE (A) 8. Ld. még CHRONICAON NEMAUCENSE (B). Vö. FLODOARDI ANNALES (B) 22–23.

¹⁶⁹⁶ CHRONICON NORMANNORUM 532. (GEORG HEINRICH PERTZ előszava); DUNPHY 2010 (B).; STEIN 2010 (C).

¹⁶⁹⁷ CHRONICON NORMANNORUM 532.

¹⁶⁹⁸ A *Catalogus fontiumba Chronicon s. Martini Turonensis breve* címmel (1398. sz.) felvett forrás azonos az 1397. sz. alatt szereplő *Chronicon Turonense magnummal*. Gombos tévedéséhez az vezethetett, hogy az 1398. sz. kútfő esetében megjelölt DOM MARTIN BOUQUET-féle *editio* (ld. CHRONICON TURONENSE) a 13. századi krónika szövegének csupán néhány töredékét közli. A *Chronicon Turonense magnum* kiadásaihoz ld. SALMON 1854. XXXI–XXXII.

¹⁶⁹⁹ SALMON 1854. XVIII–XXI.

világkrónikáját.¹⁷⁰⁰ A *Chronicon Turonense magnum* – amelynek szövegét öt *manuscriptum* hagyományozta ránk –¹⁷⁰¹ önálló forrásértékkel elsősorban a felölelt időszak utolsó évtizedeire, valamint a tours-i vonatkozású történesekre nézve bír. A VIII. (Oroszlán) Lajos (1223–1226) regnálásáról kortársként beszámoló¹⁷⁰² történetíró elsődleges forrása Robertus Autissiodorensis (Robert d’Auxerre) 1211-ig ívelő krónikája volt: ennek elbeszélését egyéb kútfők – így Gregorius Turonensis (Grégoire de Tours, Tours-i Gergely) *Historia Francorum* (A frankok története) vagy az érseki káptalan gazdag levéltára – alapján a tours-i vidék eseményeivel¹⁷⁰³ egészítette a historikus ki.¹⁷⁰⁴ Az ugyancsak 13. századi *Chronicon Turonense abbreviatum* (Rövid tours-i krónika)¹⁷⁰⁵ nagyrészt kútfőnk kivonatolásával jött létre, de ismert volt a Szent Márton-székeskáptalan világkrónikája a Saint-Denis-ben a 13. század végén dinasztikus történetet író Guillelmus de Nangiac (Guillaume de Nangis) előtt is.¹⁷⁰⁶

A *Chronicon Turonense magnum* a 10. századi magyar hadjáratok vonatkozásában önálló adatot nem hoz: kútfőnk a kalandozásokról szólva javarészt Sigebertus Gemblacensis (Sigebert de Gembloux) 12. század eleji kompilációjának, a *Chronographiának* az értesüléseit adja vissza.¹⁷⁰⁷ A gembloux-i történetíró híreit a tours-i kanonok felé az a Robertus Autissiodorensis közvetítette, aki munkája összeállításakor Sigebertusnak a korban nagy népszerűségnek örvendő világkrónikáját is kivonatolta.¹⁷⁰⁸ A tours-i kompiláció két olyan részletet is átvesz azonban Robertustól, amelyek párhuzamát Sigebertusnál nem találjuk meg. A 937. évi kalandozó hadjáratot kapcsolja össze a kutatás¹⁷⁰⁹ azt a Richardus Cluniacensisnél (Richard de Cluny) is fellelhető tudósítást, amely szerint egy bizonyos Ebbo, az Indre folyó partján fekvő Déols ura – a Szent Gildas-monostor alapítója – a magyaroktól lelte halálát. A részlet a filológiai irodalom megállapítása szerint a bretagne-i Gildas hagiográfiájának (*Vita et translatio sancti Gildasii / Gildae*) egy napjainkra

¹⁷⁰⁰ Felmerült, hogy a krónika eredetileg megszakadt az 1225. év elbeszélésénél, ám André Salmon vélekedése szerint 1227-ig is ugyanazon szerző folytatta a krónikát, akinek a korábbi feljegyzéseket köszönhetjük (SALMON 1854. XVI–XVII.).

¹⁷⁰¹ RECH 2010 (CHT). A kézirati hagyományt bemutatja SALMON XXXII–XXXVII.

¹⁷⁰² SALMON 1854. XVII.; RECH 2010 (CHT)

¹⁷⁰³ André Salmon szövegkiadása (CHRONICON TURONENSE MAGNUM [B]) csupán a krónika tours-i vonatkozásait tartalmazza, ld. SALMON 1854. XXXII.

¹⁷⁰⁴ RECH 2010 (CHT). Forrásaira ld. még SALMON 1854. XXI–XIII.

¹⁷⁰⁵ A *Chronicon Turonense magnum* (Nagy tours-i krónika) kivonatolásával Tours Szent Julianus-apátságában keletkezhetett az a rövidebb krónika, amelynek 13. századi – eredetileg az 1224. évig terjedő – elbeszélését két ízben is folytatták. Az első *continuatio* az 1225 és 1316 közötti időszak történetét öleli fel, míg a második, a Julianusnak szentelt bencés apátság apátjait is megnevező folytatás az 1317 és 1337 közötti periódus históriáját nyújtja (SALMON 1854. XXXVIII–XXXIX.; SHF II. 79. [1316. sz.]; RF III. 461.; DUNPHY 2010 [C]).

¹⁷⁰⁶ SALMON 1854. XXIII.; XXXIX.

¹⁷⁰⁷ A 13. századi tours-i világkrónikába Sigebertusnak a 903., 904., 905., 909., 911., 915., 918., 922., 924., 925. és 934. évekhez bejegyzett adatai kerültek be, ld. CHRONICON TURONENSE MAGNUM (A) 979–984., vö. SIGEBERTUS GEMBLACENSIS 345–347. A Szent Márton-székesegyház kanonokánál a gembloux-i történetíró hírei nem egyszer összevonva szerepelnek.

¹⁷⁰⁸ ROBERTUS AUTISSIODORENSIS (B) 221. (OSWALD HOLDER-EGGER előszava).

¹⁷⁰⁹ BÁNLAKY 1928–1942. II. 65.

elveszett fejezetére vezethető vissza.¹⁷¹⁰ Robertus világkrónikájának közvetítésével a sensi történeti hagyomány – a kalandozók 937. évi feltűnését megelőlegező égi jelenségről és a burgundiai város Szent Péter-apátságának égéséről szóló beszámoló – ugyancsak bekerült a Szent Márton-székeskáptalan történeti feljegyzéseibe.¹⁷¹¹

A magyar állam első két évszázadával kapcsolatos értesülések önálló forrásértékkel hasonlóképpen nem bírnak. Minden kétséget kizáróan az auxerre-i kanonoktól származik a Capet Margit és III. Béla 1186. évi házasságkötéséről, valamint a harmadik keresztes hadjárat seregeinek Magyarország érintésével a Szentföldre vezető útról szóló tudósítás.¹⁷¹² Robertus történeti munkájának teljes szövege máig kiadatlan, ám nagyon is elképzelhető, hogy a *Chronicon Turonense magnum*nak a magyarok keresztény hitre téréséről szóló passzusa – amely az *editió*kban nem szerepel – ugyancsak az auxerre-i historikus szövegezésére vezethető vissza. A Gizella szerepét hangsúlyozó közlés alighanem Sigebertus megfelelő tudósításán alapul, ám míg a mondat rendszerint a *Chronographia* közlését szó szerint megismételve bukkan fel a történeti hagyományban, addig tours-i forrásunkban azt némileg eltérő megfogalmazásban s egy biblikus idézettel (*Salvatur vir infidelis per mulierem fidelem*)¹⁷¹³ is kiegészítve olvashatjuk.¹⁷¹⁴

71. *Chronicon Vedastinum* (A Szent Vedastus-apátság krónikája) (RF III. 466.; CF I. 1527. sz.)

Az észak-franciaországi Arras Szent Vedastus-apátságában – a monostor 9. századi évkönyvének (*Annales Vedastini*)¹⁷¹⁵ átdolgozásával – 1024 és 1050 között keletkezhetett az a világkrónika, amely a világ teremtésétől a 899. évig ível elbeszélésében.¹⁷¹⁶ A számos ismert forrásból – így Gregorius Turonensistől (Grégoire de Tours, Tours-i Gergely), Beda Venerabilistól vagy a Régibb Metzi (*Annales Mettenses priores*) és a Lorschi Évkönyvből (*Annales Laurissenses*) – is merítő¹⁷¹⁷ kútfő 717. évi adata jelzi egyedül, hogy a 11. századi kompilátornak egy napjainkra elveszett kútfő (*Artenses libri*) is a rendelkezésére állhatott.¹⁷¹⁸ A krónikát a későbbiekben nem csupán az a Guimannus (Wimannus) használta fel, aki 1170 táján kezdte el az apátság kartuláriumát összeállítani, de táplálkozott a szövegből Andreas Marchianensis (André de Marchiennes) vagy

¹⁷¹⁰ CHRONICON TURONENSE MAGNUM (A) 981–982., vö. ROBERTUS AUTISSIODORENSIS (A) 71. Robertus Autissiodorensis és Richardus Cluniacensis elveszett forrásával kapcsolatban ld. LOT 1907. 264–266.; BÁCSATYAI [2015].

¹⁷¹¹ CHRONICON TURONENSE MAGNUM (A) 986., vö. CHRONICON S. PETRI VIVI SENONENSIS 34.

¹⁷¹² CHRONICON TURONENSE MAGNUM (A) 1026., 1031. Vö. ROBERTUS AUTISSIODORENSIS (B) 248., 254.

¹⁷¹³ 1 Kor. 7,14.

¹⁷¹⁴ CHRONICON TURONENSE MAGNUM (A) 997. Vö. SIGEBERTUS GEMBLACENSIS 354.; UZSOKI 1982. 133–134. (3. sz.).

¹⁷¹⁵ Az évkönyv 873 és 900 között tartalmaz adatokat (RF II. 343.; NASO A089).

¹⁷¹⁶ GERZAGUET 2010.

¹⁷¹⁷ CHRONICON VEDASTINUM 674–675. (GEORG WAITZ előszava).

¹⁷¹⁸ GERZAGUET 2010.

Herimannus Tornacensis (Hériman de Tournai) is.¹⁷¹⁹ A kódex (Douai, BM 795.), amely a szöveget fenntartotta, előbb Arrasban, majd Marchiennes-ben lehetett használatban.¹⁷²⁰

Kútfont magyar vonatkozású passzusa újabb példa arra, hogy eleinket a Kárpát-medencében korábban megtelepedett népekkel – így a hunok mellett az avarokkal is – azonosították Európában.¹⁷²¹ A *Chronicon Vedastinum* megfelelő részlete arról számol be, hogy I. Dagobert (629–639) a szlávokat és az avarokat (*Sclavos et Avaros*) – akikről a forrás azt állítja, immár magyaroknak hívják őket (*quos dicimus Hungros*) – adófizetőivé tette.¹⁷²² A frank birodalom keleti határainál lezajlott eseményeket említve Fredegarius – akinek 7. századi a történeti munkája a *Chronicon Vedastinum* összeállítója előtt is ismert volt –¹⁷²³ az avarokat már azonosította a hunokkal (*Abarorum cuinomento Chunorum regnum in Pannonia*).¹⁷²⁴ Attila népe helyett később a Kárpát-medence akkori lakói, a Nyugat-Európát ugyancsak több ízben végigpusztító magyarok kaptak a beszámolóban helyet.

72. *Chronicon Vizeliacensis monasterii* / *Chronicon Vizeliacense* / *Annales Vizeliacenses* (A vézelayi monostor krónikája) (RF III. 470., CF I. 1541. sz.)

Egy Auxerre-ben (BM 227.) őrzött 12. századi kódex tartotta fenn a burgundiai Vézelay bencés apátságának történeti munkái között – Hugo Pictavinus (Hugues de Poitiers) krónikája (*Historia Vizeliacensis monasterii*) és a közeli Nevers grófjainak rövid története mellett – azt a rövidebb szerkesztést, amely elbeszélésében eredetileg az 1168. évig érkezett el.¹⁷²⁵ A később 1316-ig folytatott krónikát a kutatás tévesen kapcsolta a Vézelay históriáját négy könyvben előadó Hugóhoz, aki Petrus Venerabilis fivérének, Ponce de Montboissier-nak (1138–1161) az apáti működése alatt került a burgundiai monostorba.¹⁷²⁶

A kalandozások kapcsán a 12. századi kompilációnak tudomása van az első Lech-mezei csataként elhíresült 910. évi ütközetről: a forrás az összecsapás helyszínének megadása nélkül közli, hogy IV. (Gyermek) Lajos (900–911) a magyaroktól vereséget szenvedett.¹⁷²⁷ A hadjáratról több híradás is tájékoztat bennünket – hasonló lakonikussággal tudósít róla a 10. században a lotaringiai Prüm-ben vezetett évkönyv (*Annales Prumienses*) –.¹⁷²⁸ kérdésesnek látom, a vézelayi történetíró mely forrásból is juthatott az információ birtokába. Flodoardus Remensis (Flodoard de Reims, Reimsi Flodoard) *Annales*-ének megfelelő passzusával¹⁷²⁹ hozta Hervé Mouillebouche

¹⁷¹⁹ CHRONICON VEDASTINUM 676. (GEORG WAITZ előszava).

¹⁷²⁰ CHRONICON VEDASTINUM 674.; (GEORG WAITZ előszava).; NASO C028.

¹⁷²¹ Kútfontket a jelenségre példaként idézi KULCSÁR 1987–1988. 534.

¹⁷²² CHRONICON VEDASTINUM 693.

¹⁷²³ A szövegösszefüggésekre ld. CHRONICON VEDASTINUM 693.

¹⁷²⁴ FREDAGARIUS 157.

¹⁷²⁵ SHF II. 95. (1391. sz.); BEHREND 1978. 385.

¹⁷²⁶ SHF II. 95. (1390. sz.); RECH 2010 (HP).

¹⁷²⁷ CFH I. 691. (1541. sz.).

¹⁷²⁸ A forrásokra ld. TORMA 2008. 86–92.

¹⁷²⁹ FLODOARDI ANNALES (A) 383–384.

összefüggésbe¹⁷³⁰ a *Chronicon Vizeliacense* azonos megjegyzését, amely szerint 935-ben a magyarok Burgundiában jártak.¹⁷³¹ Olvashatunk kútfőnkben végezetül a francia forrásanyagban jól ismert 937. évi eseményekről is,¹⁷³² ám a nyugati frank területekre vezetett portyáról – amelyet a krónikás egyszerűen barbár betörésnek nevez – bővebb információt nem találunk.

73. [Clarius sancti Petri Vivi Senonensis]: *Chronicon sancti Petri Vivi Senonensis* / *Fragmentum Mauriacensis historiae* (Clarius: A sensi Szent Péter-apátság krónikája) (RF III. 489–490.; CF I. 1612. sz.)

Sens falain kívül, a Le Vicnek – azaz *vicus*nak –, később torzult formában Le Vifnek mondott külvárosban¹⁷³³ a 6. század első évtizedében alapított Szent Péter tiszteletére apátságot (Sanctus Petrus Vivus, Saint-Pierre-le-Vif)¹⁷³⁴ az a Szent Theodehilda, akit korábban tévesen tartottak Klodvig (481/482–511) leányának.¹⁷³⁵ A később fontos történetírói műhellyé váló¹⁷³⁶ monostornak a 11–13. század folyamán több krónikása is akadt. Nem csupán Aimoinus *Historia Francorum*ának készült a 11. század elején a burgundiai apátságban folytatása, de ebben az időben írta meg szerzetesközössége történetét egy bizonyos Odorannus (985 k.– 1046 k.)¹⁷³⁷ is. A 13. században Gaufredus de Collone (Geoffroy de Courlon) tollán a Szent Péter-monostorban újabb krónika született, ám Sens gazdag historiográfia termésének első, a korai időszak kisebb történeti feljegyzéseit követően immáron hosszabb lélegzetű történetírói alkotása még a megelőző évszázad terméke. Szerzőjét sokáig egy bizonyos Clariusszal azonosította a kutatás, ám utóbb a kéziratok részletesebb vizsgálata arra következtetésre vezetett, hogy a *Chronicon sancti Petri Vivi Senonensis*¹⁷³⁸ a bencés közösség kollektív munkájaként kell tekintenünk: a szerzetesek 1108 táján Arnaud apát kezdeményezésére foghattak a vállalkozásukba.¹⁷³⁹ A krónika három részre tagolódik: 1. áll elsőként is egy, az időben a 675. évig elérkező világkrónikából – az egység Hugo Flaviniacensis (Hugues de Flavigny) szövegével mutat kapcsolatot –, amelyet 2. egy helyi forrásokra épülő sensi krónika követ. Utóbbi, a vidék történetét a 7. század végétől 1096-ig elbeszélő egységbe az *Annales sanctae Columbae Senonensis* (A sensi Szent Columba-apátság évkönyve), a *Historia Francorum Senonensis* (A frankok sensi története) vagy Odorannus fentebb említett krónikája mellett napjakra elveszett lokális kútfők – a 959 és 1029 közötti periódus

¹⁷³⁰ MOUILLEBOUCHE 2006. 146–147.

¹⁷³¹ CFH I. 691. (1541. sz.).

¹⁷³² CFH I. 691. (1541. sz.).

¹⁷³³ TARBÉ 1841. 2.

¹⁷³⁴ COTTINEAU 1935. II. 3008–3009.

¹⁷³⁵ A monostor alapításához ld. BOUVIER 1891. 17–28.; PROU 1894.

¹⁷³⁶ DELIVRÉ 2005. 483.

¹⁷³⁷ A 678 és 1032 között adatokat hozó krónikához ld. BRIGHT 2010.; RECH 2010 (OS).

¹⁷³⁸ A krónikához ld. SHF II. 91–92. (1376. sz.); FLICHE 1909. ROBERT-HENRI BAUTIER et MONIQUE GILLES modern kritikai *editió*jának (CHRONIQUE DE SAINT-PIERRE-LE-VIF) főbb filológiai észrevételeit csupán a kiadásról készült recenziók (DUFOUR 1982; VERDON 1982) révén ismerem.

¹⁷³⁹ DUFOUR 1982. 261.

vonatkozásában ilyen lehetett a sensi érsekek gestája – tradíciója is beépült. 3. Különösen értékes egysége végezetül a pseudo-clariusi *Chronicon sancti Petri Vivine* – ha nevezhetjük így kútfőnket – az Arnaud apát korát előadó utolsó rész: az 1096 és 1124 közötti esztendő történeteiről a kónikás(ok) szemtanúként számol(nak) be. A *continuatiók* egészen a 13. század második feléig vitték később tovább a Szent Péter-apátság történetét.¹⁷⁴⁰ A sensi krónika autográf kéziratban is ránk maradt (Auxerre, BM 212.).¹⁷⁴¹

A kútfő egyetlen magyar vonatkozású részlete a 937. évi galliai kalandozó hadjáratral kapcsolatos. A *Chronicon sancti Petri Vivi* átveszi egyfelől az *Annales sanctae Columbae Senonensis* híradását – a megfelelő passzus bekerült egyébként a 11. században a *Historia Francorum Senonensis*be is – a magyarok jövetelét előrejelző égi jelenségről és a kalandozók március 24-i feltűnéséről,¹⁷⁴² ám az évkönyv ránk maradt és (közel) kortársnak tekinthető feljegyzésénél jóval részletesebben beszéli el Sens pusztulásának történetét. A 12. század eleji forrás tudósítása szerint a keletről érkező pogány hadak a környéket végigdúlva Szent Péter monostorát felégették, Sámson apát (920 k.–940)¹⁷⁴³ és szerzetesei pedig arra kényszerültek, hogy Szent Savinianus és Potentianus ereklyéit Szent Péternek a városfalakon belüli egyházába szállítsák. A helyükön csupán Szent Serotinus relikviái maradtak: a kápolna a magyarok pusztításától azonban szerencsésen megmenekült.¹⁷⁴⁴ A történetet aligha kell kései koholmányként értékelnünk: Sens magyarok általi feldúlásáról – egyetlen feljegyzés erejéig – a 10. századi *Notae Senonenses* (Sensi Feljegyzések)¹⁷⁴⁵ is tájékoztat bennünket, s a *Translatio sanctorum Saviniani, Potentiani sociorumque* (Szent Savinianus, Potentianus és társaik ereklyeátvittele) ugyancsak részletes képet fest a vidék Sámson apát idejében bekövetkezett – igaz, ebben a szövegben a normannokhoz kapcsolt – pusztulásáról. A hagiográfiai írás és a *Chronicon sancti Petri Vivi* elbeszélései közös motívumokat is tartalmaznak: mindkét forrásban szerepel, hogy a relikviákat – Serotinus ereklyéinek kivételével – a szerzetesek a falakon belül kényszerültek elhelyezni. A Szent Péter-apátság krónikái minden bizonnyal ismerték a *translatió*ban olvasható történetvariánst, de azt sem zárhatjuk ki, hogy monostoruk 10. századi égéséről 1108 táján egyéb hagyomány is a rendelkezésükre állt még.

74. *Continuatio Aquicinctina* / *Continuatio Chronographiae Sigeberti Gemblacensis* (Sigebert de Gembloux krónikájának anchini folytatása) (RF III. 643–644.; CF I. 1730. sz.)

Sigebertus Gemblacensis (1028 k.–1112) *Chronographiájának* számos *continuatiója* között kettő is akad, amely Anchin bencés monostorához kapcsolható. A világkrónikát – és az ahhoz illesztett

¹⁷⁴⁰ DUFOUR 1982. 261.; VERDON 1982. 476.

¹⁷⁴¹ A krónika kézírataihoz ld. CLARII CHRONICON S. PETRI VIVI 30. (GEORG WAITZ előszava); CGM VI. 75–76.; DELIVRE 2005. 489–491.

¹⁷⁴² ANNALES S. COLUMBAE SENONENSIS 105.; HISTORIA FRANCORUM SENONENSIS 366.

¹⁷⁴³ BOUVIER 1891. 65–67.

¹⁷⁴⁴ CHRONICON S. PETRI VIVI SENONENSIS 34.

¹⁷⁴⁵ DELISLE 1886. 164.

gembloux-i folytatást (*Continuatio Gemblacensis*)¹⁷⁴⁶ – az észak-franciaországi apátságban a cambrai-i és az arrasi vidék történetére vonatkozó adalékokkal egészítették ki, és az interpolált textushoz két fázisban – 1155-ben és 1166-ban – illesztettek *continuatiót*.¹⁷⁴⁷ Sigebertus munkájának anchini folytatása alatt a medievisztika rendszerint egy másik munkát ért azonban: azt a szöveget, amelyet Karl Ferdinand Werner óta¹⁷⁴⁸ Andreas Marchianensis (André de Marchiennes) nevéhez fűz a kutatás.¹⁷⁴⁹ Az Anchin után a szomszédos Marchiennes apátságában működő történetíró – a *Historia succincta de gestis et successione regum Francorum* (Rövid történet a frankok királyainak cselekedeteiről és utódlásáról) szerzője –¹⁷⁵⁰ 1192/1193 és 1201 között az eseményekkel párhuzamosan vezethette¹⁷⁵¹ krónikáját, amelynek elbeszélése ott indul, ahol a *Continuatio Gemblacensis* abbamarad: az 1149. esztendőnél.¹⁷⁵² A fentebb ismertetett, a 12. század közepén két etapban összeállított anchini folytatást, valamint Andreas elbeszélését ugyanazon kézirat tartalmazza (Douai, BM 799.).¹⁷⁵³

Andreas Marchianensis *continuatio*jának első magyar vonatkozású megjegyzése nem egyéb genealógiai adaléknál. A történetíró II. Henrik osztrák herceget (1141–1177) említve megjegyzi, hogy annak leánya a magyar király felesége lett.¹⁷⁵⁴ a dinasztikus kapcsolat, III. István és Babenberg Ágnes 1166. évi házasságkötése¹⁷⁵⁵ ismert tény lehetett Európában, s ráadásul szerepel abban az *Auctarium Aquicinense*-ben – vagyis az Anchinben korábban összeállított *continuatio*óban – is,¹⁷⁵⁶ amely a marchiennes-i szerzetes következő Magyarországot is említő hírének a forrása. Az elbeszélésében az 1166. évig ívelő világkrónika-folytatásból kölcsönzi tehát Andreas azt az értesülését, amely II. Géza halálával, valamint a III. István alatt a bizánci császár támogatásával fellépő trónkövetelővel kapcsolatos.¹⁷⁵⁷ Az északfrancia forrás két további passzusa, amelyet ehelyütt említenem szükséges, a keresztes hadak magyarországi átvonulásáról tudósít. Olvashatunk az anchini *continuatio*óban egyfelől arról, hogy 1178-ban I. Fülöp flandriai gróf (1157–1191) – miután az ostromlott Hama alól a húsvétot megünnepelni Jeruzsálembe vonult vissza – Palesztinából megtért hazájába, és útja során Pannóniát is érintette.¹⁷⁵⁸ Hasonlóan kevés információt szolgáltat az Árpád-kori történelemhez az a részlet, amely I. (Barbarossa) Frigyes

¹⁷⁴⁶ CHAZAN 1999 (A) 319.

¹⁷⁴⁷ CHAZAN 1999 (A) 320.: 39. jegyz.; 328. Vö. SIGEBERTUS GEMBLACENSIS 279–280., 287–290. (LUDWIG KONRAD BETHMANN előszava); AUCTARIUM AQUICINENSE 392. (LUDWIG KONRAD BETHMANN előszava); NASO A116.

¹⁷⁴⁸ WERNER 1952. 423–424.

¹⁷⁴⁹ RF III. 643.; NASO C048.

¹⁷⁵⁰ RF II. 231.

¹⁷⁵¹ WERNER 1952. 447.

¹⁷⁵² CHAZAN 1999 (A) 329.

¹⁷⁵³ CHAZAN 1999 (A) 328–329.: 81. és 84. jegyz.

¹⁷⁵⁴ Az információt az 1152. évnél olvashatjuk: CONTINUATIO AQUICINCTINA 407.

¹⁷⁵⁵ ZSOLDOS 2005. 188.

¹⁷⁵⁶ AUCTARIUM AQUICINENSE 398.

¹⁷⁵⁷ CONTINUATIO AQUICINCTINA 407. (a szövegkapcsolat jelölésével). Vö. AUCTARIUM AQUICINENSE 398.

¹⁷⁵⁸ CONTINUATIO AQUICINCTINA 417. A flandriai gróf 1177–1178. évi palesztinai jelenlétével kapcsolatban ld RUNCIMAN 2002. 575–576.

(1152–1190) seregeinek 1189. évi magyarországi keresztülhaladásáról tudósít.¹⁷⁵⁹ Utóbbi két bejegyzést Andreas Marchianensis önálló értesüléseinek sorában találjuk: bár a krónikás számos forrást felhasznált munkája összeállításakor,¹⁷⁶⁰ a nem különösebben specifikus és az alsó-lotaringiai vidéken nyilván jól ismert hírek pontosabb eredete után felesleges volna nyomoznunk.

75. *Continuatio Gestorum abbatum Sithiensium* (A Szent Bertinus-monostor apátjainak cselekedetei – Második folytatás) (CF I. 1764. sz.)

Folcuinus Lobiensis (935 k.–990), aki Lobbes-ba kerülését megelőzően a flandriai Szent Bertinus-monostor (Saint-Omer) *archiviarius*a volt, 962 táján Adalolf apát kérésére készítette el azt a kartuláriumi krónikát, amely 638-tól saját koráig öleli fel a bencés közösség történetét. A csupán egyetlen 12. századi kéziratban ránk maradt krónikának két folytatása is készült. Míg Simon apát elbeszélése 1021-től 1145-ig ível, addig a második *continuatio* – amelynek szerzője ismeretlen – 1145 és 1187 között vitte tovább a *Gesta abbatum Sithiensium* anyagát.¹⁷⁶¹ A forrás témánkba vágóan egyetlen adatot tartalmaz: ez III. Konrád császár (1138–1152) és VII. Lajos (1137–1180) francia király kereszteseinek 1147. évi magyarországi átvonulását említi.¹⁷⁶²

75/A. *Continuatio Parisiensis Historiae regum Francorum* (A frank királyok történetének párizsi folytatása) (CF I. 1776. sz.)

A frank uralkodók 1205-ben összeállított rövid gestáját később 1214-ig folytatta a párizsi Szent Germanus-apátság (Saint-Germain-des-Prés) egy előttünk ismeretlen szerzetese (*Historia Fracorum usque ad annum 1214*).¹⁷⁶³ Az elbeszélést 1260 táján IX. (Szent) Lajos (1226–1270) fivére, Alphonse de Poitiers számára vulgáris nyelvre ültette át egy párizsi énekmondó (*Récit d'un ménestrel d'Alphonse de Poitiers*), aki Vincentius Bellovacensis (Vincent de Beauvais) *Speculum historialéj*ának (Történeti tükör) felhasználásával az 1226. évig vezette tovább a történetet.¹⁷⁶⁴ A 13. század utolsó negyedében a szöveget újfent bővítették: a laikus szerző az 1060. évtől *additio*kkal látta el a francia nyelvű elbeszélést, és kiegészítette azt IX. Lajos és III. Fülöp (1270–1285) regnálásának históriájával is. A 13–14. század fordulójáról származó kéziratban (BnF Fr. 2815.) ránk maradt¹⁷⁶⁵ történeti munka – tévesen – az 1236. évnél jegyzi meg, hogy a tatárok kelet-európai dúlásainak híre Franciaországba is elérkezett: ezen a ponton közli a krónikás a templomosok nagymesterének, Ponce d'Aubonnak a francia királyhoz címzett levelét, amely a

¹⁷⁵⁹ CONTINUATIO AQUICINCTINA 425.

¹⁷⁶⁰ CHAZAN 1999 (A) 330.

¹⁷⁶¹ RENSWOUDE 2010.; GESCHICHTSQUELLEN (Folcuinus, Gesta abbatum S. Bertini Sithiensium); NASO G055.; NASO F014; NASO S091. A második folytatásra ld. még GESTA ABB. S. BERTINI 604. (OSWALD HOLDER-EGGER előszava).

¹⁷⁶² GESTA ABB. S. BERTINI 663–664.

¹⁷⁶³ NORBYE 2010 (A).

¹⁷⁶⁴ NORBYE 2010 (B). 1264.

¹⁷⁶⁵ CONTINUATIO PARISIENSIS 603–604. (OSWALD HOLDER-EGGER előszava).

lengyelországi testvérek tájékoztatása nyomán a magyarországi eseményekről is beszámol.¹⁷⁶⁶ A leírás – bár a pusztításokat és a mongolok jövedele felett érzett rettegést plasztikusan mutatja be – vajmi kevés eseménytörténeti adalékot szolgáltat.

76. *Continuatio Sangermanensis Historiae Francorum Aimoni Floriacensis / Aimoni Annales continuati ab anno 846–1165 / Ex historiae Francorum Aimoni continuatione sancti Germani Parisiensia 1125–1167 / Historia Ludovici VII regis filii Ludovici Grossi ab anno 1137–1165* (Aimoinus Floriacensis / Aimoin de Fleury frank történetének saint-germaini folytatása; VII. Lajos története) (RF II. 158–159.; CF I. 1786. sz.)

A 10. század végén apátja, Abbo kérésére négy könyvben írta meg a frankok történetét (*Historia Francorum*) Aimoinus, a fleuryi (Saint-Benoît-sur-Loire) monostor szerzetese. Bár a Loire-völgyi bencés historikus¹⁷⁶⁷ eredeti tervei szerint Kis Pippin 751. évi megkoronázásáig kívánt előadásában előrejutni, a Gallia és Germánia Julius Caesaron, Pliniuson és Orosiuson alapuló leírásával, valamint a frankok trójai eredetének mítoszával induló elbeszélés a 653. év eseményeinél megszakad. A *Historia Francorum* Fleury apátságán kívül is ismert volt. A burgundiai Sensban az 1015. évig folytatták Aimoinus munkáját, de készült a frank történetnek interpolált változata és *continuatio*ja a párizsi Szent Germanus-monostorban (Saint-Germain-des-Prés) is: utóbbi variánsba az *Annales Bertiniani* (A Szent Bertinus-apátság évkönyve) vagy a *Historia Francorum Senonensis* (A frankok rövid sensi története) hagyománya is beépült.¹⁷⁶⁸ Sokáig a *Continuatio Sangermanensis* részeként tekintett a szakma arra a VII. Lajos uralkodását az 1166. évig elbeszélő gestára, amelyet ugyancsak a BnF Lat. 12711. jelzetű kódexe tartott fenn: ma már igazoltnak tekinthetjük, hogy az Aimoinus-folytatást követő textus valójában önálló alkotásként került a 12. században lejegyzésre.¹⁷⁶⁹ A saint-germaini hagyományból a saint-denis-i dinasztikus történetírás is merített: a szövegeket forgatta az a Primatus (Primat), aki a 13. század második felében immár vulgáris nyelven (*Roman des rois*) állította össze a frankok históriáját.¹⁷⁷⁰

Az Aimoinus-féle *Historia Francorum* folytatásának egyetlen, a kalandozásokkal kapcsolatos részlete a *Historia Francorum Senonensis* hagyományát veszi át: ennek nyomán írja le az égi jelenséget, amely a kalandozók 937. évi dülását megjövendölte – a tradíció szerint február

¹⁷⁶⁶ CONTINUATIO PARISIENSIS 604–605. Az episztola magyar fordítását GY. RUITZ IZABELLA tollából ld.: TATÁRJÁRÁS 303–304. (9. sz.).

¹⁷⁶⁷ A fleuryi történetírói iskolához ld. BAUTIER 1994.

¹⁷⁶⁸ CONTINUATIO SANGERMANENSIS 151. (GEORG WAITZ előszava); SHF I. 69. (201. sz.); BOURGAIN 1999; LEMARIGNIER 1955. 25–36.; RECH 2010 (AF).

¹⁷⁶⁹ CONTINUATIO SANGERMANENSIS 151. (GEORG WAITZ előszava). Vö. SPEGEL 1978. 51–52. A *historiát* nem veszem fel önálló szócikként az adattárba-

¹⁷⁷⁰ LABORY 1990. 309–311.

24-én véres fegyverhegyek (*acies sanguinae*) tűntek fel az égbolton –, és szól arról, hogy március 24-én kezdetét vette a pogányok dűlése, amely a frank, burgund és akvitán területeket érintette.¹⁷⁷¹

Önálló tudósításnak kell tartanunk a VII. Lajos történetében olvasható és az 1162. évhez bejegyzett híradást arról, hogy az európai uralkodók közül többen – így a francia mellett a magyar király is – III. Sándort (1159–1181) támogatta IV. Viktor ellenpápával (1159–1164) szemben.¹⁷⁷² Az információ a *Grandes chroniques de France* (Franciaország nagy krónikája) anyagába is bekerült.¹⁷⁷³

77. Cornelius Zantfliet / Menghers de Zantfliet / Santvliet (Corneille de Zantfliet): *Chronicon* / *Chronica Sancti Jacobi Leodiensis* (RF III. 651.; CF I. 1816. sz.)

Szerzőnk – a liège-i Szent Jakab-apátság bencés szerzetese, majd a stavelot-i monostor dékánja – 1461-ben (vagy valamivel ezt az évet követően) távozhatott az élők sorából: krónikája¹⁷⁷⁴ ennek az esztendőnek az elbeszélésénél szakad meg hirtelen. Enciklopédikus művét, amely nem csupán Liège és az alsó-lotaringiai vidék történetére tér ki, Stavelot-ban kezdhette írni. A teremtéstől az 1249. évig ívelő első egység Aegidius Aureavallensis (Gilles d’Orval) *Gesta episcoporum Leodiensium* (A liège-i püspökök cselekedetei) mellett elsősorban Vincentius Bellovancensis (Vincent de Beauvais) *Speculum historiale*-jét (Történeti tükör) használja forrásként. A második rész liège-i kútfőkből – hogy csupán két példát említsek: Jean d’Outremeuse-től (Johannes Ultrasanus) és egy, az elbeszélésében az 1402. évig előrehaladó krónikából (*Chronicon Leodiense usque ad annum 1402*) – merít. A szerző önálló értesülései az utolsó negyven esztendő eseményeire (1421–1461) korlátozódnak. Cornelius Menghers munkájának teljes szövegét egyetlen apográf kézirat hagyományozta ránk. A *manuscriptum* a Szent Jakab-apátságban készült 1479-ben, bejegyzései öt különböző kéztől származnak.¹⁷⁷⁵

Vegyük mindezek után sorra a kútfő magyar vonatkozású bejegyzéseit! Az egyes információk forrásainak feltárása azért is ütközik nehézségekbe, mivel a világkrónika kritikai kiadásával a szakma mindmáig adós:¹⁷⁷⁶ a textust csupán Edmond Martène és Ursin Durand 18. századi *editió*-jában ismerjük. Kezdjük ismertetésünket a *Catalogus fontium*-ban feltüntetett utolsó hírrel: a 15. századi adat azért kerülhetett Gombos látókörébe, mert a medievisztika a passzust a 11.

¹⁷⁷¹ CORPUS FRANCICAE HISTORIAE 509., vö. HISTORIA FRANCORUM SENONENSIS 366., ill. ANNALES S. COLUMBAE SENONENSIS 105. – A részlet bizonyára nem Saint-Germainben, hanem a sensi *continuator* tollán került a szöveghagyományba, ám – mivel Gombos a forrást ezen a címen említi – a *Continuatio Sangermanensis* elnevezést megtartom.

¹⁷⁷² CORPUS FRANCICAE HISTORIAE 527.; CONTINUATIO SANGERMANENSIS 152. Vö. MAK 1993. 167–168. A kérdéses részlet – valamelyest eltérő szövegezésben – szerepel abban a VII. Lajos uralkodásáról tudósító forrásban is, amelyet Gombos *Anonymi Chronicon de rebus Ludovici VII regis* cím alatt vett jegyzékbe (CF I. 258–259. [561. sz.]): a forrást önállóan nem tárgyalom.

¹⁷⁷³ Ld. a *Chronicon regum Francorum*-ot bemutató szócikknél (47. sz.).

¹⁷⁷⁴ NASO C053.

¹⁷⁷⁵ BALAU 1903. 605–619.; DE GRIECK 2010 (C).

¹⁷⁷⁶ DE GRIECK 2010 (C).

századi vallon betelepülések problematikája kapcsán idézi. Forrásunk Jean de Stavelot-hoz hasonlóan tud arról, hogy 1447-ben olyan magyarországi zarándokok érkeztek előbb Aachenbe, majd Liège-be, akik az északfrancia idiómát – a nyelvjárást, amelyet az alsó-lotaringiai püspöki városban beszéltek – tökéletesen használták. A kútfőnk szerint a Liège-ben nagy szenzációt keltő zarándokcsoportról a szerző minden bizonnyal könnyen információhoz juthatott. Mivel beszámolója olyan elemeket is tartalmaz, amelyeket Jean de Stavelot-nál nem találunk meg,¹⁷⁷⁷ Cornelius Menghers vonatkozó részletét önálló hagyományként értékelhetjük.¹⁷⁷⁸ Késő középkori szerzőnk tudni véli, hogy az Eger-vidékről (*ad Agriensem provinciam*) származó csoport hét főből állott – a Jean de Stavelot-nál közölt és a magyarok kérésére kiállított diploma hat személyt nevez meg, és azt állítja, hogy többek is velük voltak –,¹⁷⁷⁹ és leírja azt is, hogy őseik százharminc esztendővel korábban érkeztek Liège-ből *hospes*ként Közép-Európába.¹⁷⁸⁰ Vita tárgyát a kutatásban a krónika ez utóbbi adata képezte. Bárczi Géza vélekedése szerint már csupán kútfőnk nyomán is érdemes kétkedve fogadnunk azt a Jean de Stavelot-nál fellelhető hírt, amely szerint a liège-iek régi krónikái szerint az Eger-völgyi vallonok ősei már a 11. század közepén letelepültek volna Kárpát-medencében, és azóta őrizték volna nyelvüket.¹⁷⁸¹

A kútfő három szöveghelye vonható a 13. századi magyar történelemhez. Részletes tudósítást közöl egyfelől az alsó-lotaringiai történetíró a tatárjárásról: az 1242. évhez bejegyzett híradás a mongol betörésről a korpuszomban fellelhető egyéb tudósítások egyikével sem egyezik teljes egészében. Cornelius egyértelműen kölcsönöz Vincentius Bellovacensistől, ám a *Speculum hitoriale* megfelelő *caputjához*¹⁷⁸² egyéb helyről is told értesüléseket. A beszámoló Johannes Longus de Ypra (Jean le Long d’Ypres) Martinus Oppaviensisre (Troppai Márton) visszavezethető közléséhez¹⁷⁸³ hasonlóan tud arról, hogy a muhi ütközetet követően – a magyarok és a tatárok összecsapásának helyszínét a forrás nem jelöli meg – az uralkodó fivére belehalt sérüléseibe, ám ezt az információt kiegészíti azzal a részben téves értesüléssel is, hogy a király a mongolok elől *görög* földre menekült.¹⁷⁸⁴ Mivel a tatárjárás gazdag szöveghagyományának a francia narratív kútfőket tárgyalva kis szeletét érintettem csupán, a késő középkori kompiláció pontosabb forrását (forrásait) nem tudnám megjelölni. Jóval egyértelműbb helyzetben vagyunk, amikor a stavelot-i történeti munkában az 1260. évi cseh–magyar összecsapásról olvasunk. Ahogyan a kútfőbázis valamennyi, a morvamezei (kroissenbrunni) csatáról szóló beszámolója,

¹⁷⁷⁷ JEAN DE STAVELOT 595–598.

¹⁷⁷⁸ BÁRCZI 1937. 405.

¹⁷⁷⁹ JEAN DE STAVELOT 596. Vö. BÁRCZI 1937. 407–408.

¹⁷⁸⁰ CORNELIUS ZANTFLIET 455–456.

¹⁷⁸¹ BÁRCZI 1937. 409–410. Cornelius Menghers adatával egybevághat annak az olasz nyelvű követjelentésnek a közlése, amely 1480 táján beszél a francia nyelvét őrző magyarországi flamand közösségről: a késő középkori forrás úgy tartja, ezek ősei abban az időben érkeztek a Kárpát-medencébe, amikor az ország I. Károly uralma alá került (*quando il re Carolo lo conquisto*). A szöveget idézi SZÉKELY 1972. 69.: 50. jegyz.

¹⁷⁸² VINCENTIUS BELLOVACENSIS (DIG.) (XXXI.: 147., 149.; XXXII.: 15.).

¹⁷⁸³ CHRONICON S. BERTINI 716–717. Vö. MARTINUS OPPAVIENSIS 472.

¹⁷⁸⁴ CORNELIUS ZANTFLIET 76.

jelen híradás is szó szerinti átvétel Martinus Oppaviensis pápa–császár krónikájából.¹⁷⁸⁵ Nem tudom ugyanakkor meghatározni, honnan meríti a 15. századi történetíró értesülését arra nézve, hogy I. (Anjou) Károly szicíliai király (1266–1282) – a szöveg szerint a magyar trón megszerzésének reményében – V. István leányával, Máriával házасította össze fiát, Sánta Károlyt.¹⁷⁸⁶

78. *De fundatione et lapsu monasterii Lobiensis* (A lobbess-i monostor alapításáról és hanyatlásáról) (RF IV. 144.; CF II. 1894. sz.)

Három, mindaddig publikálatlan, a lobbess-i apátság történetével foglalkozó középkori elbeszélő forrást tett 1865-ben közzé Vos abbé.¹⁷⁸⁷ Ezek sorában a harmadik a *De fundatione et lapsu monasterii Lobiensis* – a cím a szöveget később újra kiadó Georg Waitztól származik –, amelynek keletkezési idejével kapcsolatban teljes bizonyossággal annyit mondhatunk csupán el, hogy a kútfő nem íródhatott a szövegben említett III. Lukács pápa (1181–1185) pontifikátusa előtt. A névtelen szerző, akinek célja nem annyira a monostor minél teljesebb történetének felvázolása volt, mint inkább annak bemutatása, hogy hogyan is indult hanyatlásnak az egykor virágzó egyházi intézmény, Folcuinus Lobiensis (Folcuin de Lobbes) *gesta abbatuma* mellett Anselmus Leodiensis (Anselme de Liège) *gesta episcoporum*át (*Gesta episcoporum Tungrensium, Traiectensium et Leodiensium*),¹⁷⁸⁸ valamint a lobbess-i apátságban őrzött okleveleket és történeti feljegyzéseket is felhasználta.¹⁷⁸⁹

A lobbess-i monostor históriáját elbeszélő történeti munka témánkba vágó adata Folcuinus nyomán – a 10. század második felében megszóvegezett hosszabb lélegzetű híradás rövid tartalmi kivonatát nyújtva – ad hírt a magyarok 954. évi kalandozásáról. Elbeszéli, hogy a lobbess-iek, akik a közelben fekvő Thuin városát a pogányok ellenében nem erősíthették meg, saját földjükön kényszerültek az ellenséggel a harcot felvenni, és a pusztulástól végül égi csoda mentette meg őket.¹⁷⁹⁰

¹⁷⁸⁵ CORNELIUS ZANTFLIET 104. Vö. MARTINUS OPPAVIENSIS 473. Ld. még CHRONICON S. BERTINI 739.

¹⁷⁸⁶ CORNELIUS ZANTFLIET 108. A forrás az eseményt az 1268. évnél adja hírül, ám a házassági szerződést valójában egy évvel később kötötték (1269. szeptember 10–13.), ld. KRONOLÓGIA 163. A Toulouse-i Szent Lajossal kapcsolatos hagiográfiai forrásokat, amelyek kizárólag a dinasztikus kapcsolatot említik, nem vettem fel adattáramba. Ld. CF I. 5. (38. sz.); CF II. 834–835. (1913. sz.); CF III. 2467. (5035. sz.). A házasságot egyéb *vitaszöveg* is szerepelteti: CF III. 2567. (5069. sz.).

¹⁷⁸⁷ VOS 1865. I. 357–385.

¹⁷⁸⁸ NASO A098.

¹⁷⁸⁹ MONUMENTA HISTORIAE LOBIENSIS 544. (GEORG WAITZ bevezető tanulmánya); BALAU 1903. 392–394., kül. 394.; NASO D014.

¹⁷⁹⁰ VOS 1865. I. 384–385.; MONUMENTA HISTORIAE LOBIENSIS 554. Vö. FOLCUINUS 65–67.

79. Dudo sancti Quintini Viromandensis (Dudon de Saint-Quentin): *Historia Normannorum / De moribus et actis primorum Normanniae ducum* (Normandia első hercegeinek szokásairól és tetteiről) (RF IV. 254.; CF II. 2022. sz.)

Dudo, a pikárdiai Saint-Quentin (egykor Augusta Viromandorum) székeskáptalani kanonoka Albert vermandois-i gróf megbízásából 986 táján fordult meg első ízben annak az I. Richárd normandiai hercegnek (943–996) az udvarában,¹⁷⁹¹ akinek ösztönzésére később történeti munkáját összeállította. Az 1015 előtt elkészült Normandia-történet specifikumát az adja, hogy négy könyvében – az egymást követő egységek Hasting (megh. 893), Rolló (911–927), I. (Hosszú kardú) Vilmos (927–942), valamint a már említett I. Richárd históriáját beszélik el – Dudo a hercegek történetét a szóbeli tradícióból is sokat merítve, a prózai formát a verssel ötvöző irodalmi stílusban adja elő.¹⁷⁹² A gazdag kézirati hagyomány egyik legrégebbi darabja a ma a roueni városi könyvtárban (BM 1173/Y11.) őrzött *manuscriptum*, amely a 11. század második felében készült a normandiai Jumièges-ben.¹⁷⁹³ A 10–11. század fordulóján szerkesztett regényes elbeszélésben egyetlen megjegyzés erejéig köszön vissza a kalandozó hadjáratok emléke. A Szent Quintinus-székeskáptalan kanonoka I. (Nagy) Ottó császár (962–973) unokaöccsének szájába adja a közlést, amely szerint az uralkodó a dákokkal, az alánokkal, a gótokkal és a magyarokkal (*Hungros*) gyakorta háborúzott.¹⁷⁹⁴

80. Éracles / Livre d'Éracles / Roman d'Éracle / Livre du conquest / Estoire d'oultremer / Le livre de l'acquisition et de la perte de la Terre sainte / Le livre des passages d'Outremer (Hérakleiosz regénye)¹⁷⁹⁵

A Guillelmus Tyrius (Guillaume de Tyr) *Historia rerum in partibus transmarinis gestarum*ának (A tengerentúli részekben megesett dolgok története) francia nyelvű fordításához fűzött *continuatió*król, amelyek kézirati hagyománya igen bonyolult, egyéb helyen szövegek részletesebben.¹⁷⁹⁶ Bár a magyar szempontból érdekes szöveghelyek a *Roman d'Éracle* korpuszába korán beépült Ernoul-féle krónikában (*Chronique d'Ernoul et de Bernard le Trésorier*) – amelyet önálló szócikkben mutatok be – is fellelhetők, a szentföldi eseményeknek az egymást követő szerkesztési fázisokban a 13. század utolsó harmadáig folytatott históriáját a következő okból látom szükségesnek önállóan is tárgyalni: A röviden csupán *Éracles*-ként emlegetett munkának a *Recueil des historiens des croisades* sorozatában publikált szövege a magyar szempontból is érdekes eseményekkel

¹⁷⁹¹ LAIR 1865. 18.

¹⁷⁹² MATHEY-MAILLE 2010 (A).

¹⁷⁹³ LAIR 1865. 105–111., kül. 105–106.; POHL 2015. 18–33., kül. 32–33.; MATHEY-MAILLE 2010 (A).

¹⁷⁹⁴ DUDO SANCTI QUINTINI 100–101.

¹⁷⁹⁵ A forrás Gombosnál nem szerepel.

¹⁷⁹⁶ A főbb tudnivalókat ld. a Guillelmus Tyrius történeti munkájának bemutatásánál (111. sz.), valamint a *Chronique d'Ernoul et de Bernard le Trésorier* ismertetésénél (81. sz.).

kapcsolatban javarészt ugyanazt a hagyományt tartalmazza, amelyet Ernoulnál is olvashatunk,¹⁷⁹⁷ ám az 1217–1218. évi eseményekről szóló beszámoló jóval bővebb szövegezésű annál a variánsnál, amelyet az Ernoul-féle *continuatio* három kéziratát alapul véve Louis de Mas Latrie 1871-ben közreadott.

A részletes leírás a II. András részvételével lezajlott keresztes vállalkozással kapcsolatban az egyéb helyről is megismerhető információkhoz¹⁷⁹⁸ képest a következő kiegészítéseket szolgáltatja: 1. Amikor a keresztesek Akkonba megérkeztek, a seregek vezetői András király sátrában tartottak tanácsot:¹⁷⁹⁹ a 14. századi krónikakompozíció elfogult beszámolója mellett ezen a részleten is alapulhat a szakirodalom azon – tévesnek ítéltető – feltételezése, amely szerint a magyar uralkodó lett volna a hadjárat fővezére.¹⁸⁰⁰ 2. A magyar király a katonai akciók egy részében – mivel maga Akkonban maradt, hogy megpihenjen – nem vett részt (*En ces III. chevauchees de Monte Tabor et de Saete ne fu mie li rois de Hongrie, ainz estoit remes a Acre pour soi aaiser*), ám a magyarok egy bizonyos Dyonisius – vagyis Ampod fia Dénes tárnokmester – vezetésével (*estoit lor chevetaine un riche home que l'en nomoit Dionise*) ott voltak a Tábor-hegy kudarccal végződött ostrománál.¹⁸⁰¹ 3. Szövegünk szerint II. András a ciprusi királlyal 1218. február 2. táján (*vers la Chandelor*) utazott volna el Tripoliszba, s innen tért azután meg hazájába. Visszatérőben előbb Örményországba ment, ahonnan hajóval jutott el Aquileiába.¹⁸⁰²

Anélkül, hogy kísérletet tennék arra, hogy a *Roman d'Eracles* szöveghagyományának korántsem egyszerű problematikájában eligazodjam, annyit látok csupán ezen a ponton szükségesnek megjegyezni, hogy az imént bemutatott beszámoló pontos értesülései arról árulkodnak, Oliverus Paderborniensis (és Jacobus de Vitriaco) mellett mások is lehettek, akik az 1217–1219. évi eseményekről a hadjárat élményének közvetlen hatása alatt jegyezték le tudósításaikat.

81. Ernoul, écuyer de Balian seigneur d'Ibelin / Ernoul de Giblest – Bernard le Trésorier (Bernardus thesaurarius sancti Pateri Corbeiensis / Kinstartó Bernát): *Chronique / Continuation de Guillaume de Tyr / Chronique d'Ernoul et de Bernard le Trésorier / Chronique d'Ernoul avec la*

¹⁷⁹⁷ Beépült ennek megfelelően a *continuatio*ba Zára 1202. évi ostromának Robert de Clari nyomán előadott története: GUILLELMUS TYRENSIS 253–255., vö. ERNOUL – BERNARD LE TRÉSORIER 350–352.; valamint a Courtenay-i Róbert auxerre-i gróf 1220–1221. évi magyarországi látogatására vonatkozó híradás: GUILLELMUS TYRENSIS 294., vö. ERNOUL – BERNARD LE TRÉSORIER 393. Utóbbi részletet idézi BÁRÁNY 2013 (A) 158.: 26. jegyz.

¹⁷⁹⁸ Vö. IACOBUS DE VITRIACO 1129–1130.

¹⁷⁹⁹ GUILLELMUS TYRENSIS 322–323.

¹⁸⁰⁰ A kérdéssel kapcsolatban ld. utóbb: BÁRÁNY 2013 (C) 471.

¹⁸⁰¹ GUILLELMUS TYRENSIS 325. Vö. RUNCIMAN 2002. 752. Dénes tárnokmester részvételére ld. BOROSY 1996. II. 12.

¹⁸⁰² GUILLELMUS TYRENSIS 325. Lusignani Hugó és András tripoliszi útját januárra szokás helyezni, ld. RUNCIMAN 2002. 752. A magyar király *armeniaci* állomása azért lehet számunkra érdekes, mert – bár krónikásunk nem említi – a magyar király a palesztinai hadjárat alkalmával jegyezte el András herceget I. Leó örmény király (1119–1219) Izabella nevű leányával. Ld. WERTNER 1892. 453.

continuation de Bernard le Trésorier / Guilelmi Tyri continuata Belli sacri historia (RF V. 329–332.; CF II. 2174. sz.; KÖRMENDI [2008] 1.5.4. sz.)

Kútfőnk helyét a keresztes hadjáratok és a palesztinai latin államok történetét 1184-ig elbeszélő Guillelmus Tyrius (Guillaume de Tyr)¹⁸⁰³ *continuatió*inak igen bonyolult filológiai rendszerén belül találhatjuk meg.¹⁸⁰⁴ Az ófrancia nyelvű összeállítás 13. századi szerzői közül a Szentföldön alkotó Ernoulnak, Ibelini Balian (Balyan d’Ibelin) fegyvernökének tulajdonítja a kutatás az eseményeket a Jeruzsálemi Királyság születésén kezdő vállalkozás jelentős részét: az immár Nyugaton, a pikárdiai Corbie Szent Péter-apátságában működő Bernard vélhetőleg a legutolsó évek történéseivel egészítette csupán ki a hozzá elérkezett, bizonyos kézírataiban 1227-ig vagy 1229-ig, más *manuscriptum*okban pedig 1231-ig ívelő kompilációt.¹⁸⁰⁵ A szakirodalom feltételezi, hogy Ernoul eredeti szövege nem maradt korunkra: a textus napjainkban kivonatosan állhat csupán rendelkezésünkre.¹⁸⁰⁶ A számtalan forrásból, így Jacobus de Vitriaco (Jacques de Vitry) akkori püspök *Historia Hierosolymitana abbreviatá*jából (Rövid jeruzsálemi történet) is merítő¹⁸⁰⁷ keresztes krónika gazdag szöveghagyománnyal bír: a fennmaradt ötvennégy kéziratból – a *manuscriptum*ok a 13. század első felében és a 15. század között készültek – negyvenhat nem önállóan, hanem a Guillelmus Tyrius *Historia rerum in partibus transmarinis gestarum*ából (A tengerentúli részeken megesett dolgok története) készült francia nyelvű változat első folytatásaként tartotta fenn az Ernoul-féle elbeszélésnek az 1184 és 1231 közötti történésekkel kapcsolatos szövegét. A további mintegy nyolc kéziratban a krónika az 1100. évnél indul, és előadásában Jeruzsálem 1187. évi elestéhez közelítve válik egyre részletesebbé.¹⁸⁰⁸ A magának a ciprusi udvar jogtudósaként is hírnevet szerző Ernoul keresztes krónikája (illetve annak Bernard tollán is formálódó szövege) a későbbiekben részét képezte annak a korpusznak, amelyet *Le livre de conquest*ként (A hódítás könyve) vagy *Roman d’Éracle*-ként (Hérakleiosz regénye) szokás emlegetni, és amelyet egyfelől Guillelmus Tyrius latin textusának franciára átültetett variánsa, másfelől pedig annak 1275-ig (1277-ig) ívelő különféle *continuatiói* képeznek.¹⁸⁰⁹ Forrásunk a 14. század elején alkotó domonkosrendi krónikás, a bolognai Franciscus Pipinus (Francesco Pipino) előtt is ismert volt.¹⁸¹⁰

Mit mondhatunk mármost el forrásunk magyar vonatkozásairól? Említi egyfelől kútfőnk az Árpádok dinasztikus kapcsolatait. Ernoul egy meglehetősen zavaros beszámolóban közli, hogy – miután 1195-ben II. (Angelosz) Iszaakioszt (1185–1195, 1203–1204) fivére, Alexiosz

¹⁸⁰³ RF V. 329.

¹⁸⁰⁴ A folytatások problematikájára összefoglalóan ld. MAS LATRIE 1871.

¹⁸⁰⁵ CROIZY–NAQUET 2001.; GAGGERO 2012.

¹⁸⁰⁶ JUBB 2010 (A).

¹⁸⁰⁷ KÖRMENDI [2008] 124. (1.5.4. sz.).

¹⁸⁰⁸ GAGGERO 2012.

¹⁸⁰⁹ CSERNUS 1999. 40.; JUBB 2010 (B).

¹⁸¹⁰ SHF III. 30. (2303. sz.); KÖRMENDI [2008] 186. (5.3.10. sz.).

megvakíttatta – az aggódó császárné fivéréhez, a magyar uralkodóhoz küldte gyermekét.¹⁸¹¹ Való igaz, hogy a szóban forgó császári hitves, Margit nőtestvére volt Imre királynak, ám a részletben említett s az ugyancsak az Alexiosz nevet viselő fiú – akiről tudjuk, hogy egy időre be is börtönözték Konstantinápolyban – nem a magyar királylánytól, hanem Iszaakiosz első házasságából született.¹⁸¹² Az ófrancia nyelvű krónika másik, az Árpádok családi történetével összefüggésbe hozható megjegyzése arról tudósít, hogy a magyar királyné – III. Béla második hitveséről, Capet Margitról van szó – férje halálát követően a Szentföldre ment.¹⁸¹³

Ernoul mindezek mellett tud arról, hogy a negyedik keresztes hadjárat seregei ostrom alá vették Zárát, és rendelkezik információkkal II. András 1217–1218. évi palesztinai katonai vállalkozásáról is. Míg előbbi, az 1202. évi tudósítás Robert de Clari szemtanúként lejegyzett beszámolójával egyezik,¹⁸¹⁴ addig utóbbi híradás olyan elemekből épül fel, amelyek Jacobus de Vitriaco *Historia Hierosolymitana abbreviatá*jának harmadik, valójában nem az akkoni püspök tollán keletkezett könyvében is fellelhetők: megtaláljuk Ernoul jóval szűkszavúbb közlésében ennek megfelelően azt, hogy az Akkonban találkozó négy koronás fő – a ciprusi, a jeruzsálemi és a magyar király mellé a népnyelven lejegyzett krónika I. Leó örmény (1119–1219) fejedelmet is odahelyezi – ostrom alá vette Tábor hegyét, ám a sikertelen vállalkozást követően II. András vissza is tért hazájába.¹⁸¹⁵ A tényből, hogy András már Akkonban találkozhatott I. Leóval, a kutatás arra következtet, hogy talán már a hadjárat elején megkezdődhettek a tárgyalások a magyar király András nevű fia és az örmény király lánya között létesítendő frigyről.¹⁸¹⁶

Végezetül egyetlen további információról kell ehelyütt szólnom: arról a híradásról, amely Courtenay-i Róbert auxerre-i gróf 1220–1221. évi konstantinápolyi útjával kapcsolatos: András második feleségének, Jolántának a fivére Magyarország érintésével jutott el a Márvány-tenger partjára, ahol azután latin császárrá (1221–1228) koronázták. Bár az eseményről a legrészletesebb

¹⁸¹¹ ERNOUL – BERNARD LE TRÉSORIER 96. Vö. PAULER 1899. II. 11.

¹⁸¹² ERNOUL – BERNARD LE TRÉSORIER 96.: 3. jegyz. (LOUIS DE MAS LATRIE megjegyzése). Azt, hogy Ernoul valóban Alexioszról és nem pedig Margit saját gyermekeiről beszél, a krónika egy későbbi részlete is megerősíti: a forrás szerint a császárné Konstantinápolyból elmenekült (mostoha)fia Zára alatt csatlakozott a negyedik keresztes hadjárat seregeihez: ERNOUL – BERNARD LE TRÉSORIER 362. Alexiosz 1201-ben valójában nem magyar földre, hanem Itáliába menekült, majd 1203. augusztus 25-én a dalmáciai város alatt érte el a keresztesek táborát. Vö. RUNCIMAN 2002. 724.; KONSTANTINÁPOLY HÓDOLTATÁSA 56.: 127. (CSERNUS SÁNDOR megjegyzése). A később két további házasságot – a negyedik keresztes hadjáratot követően Thesszaloniké királyává lett Montferrat-i Bonifáccal, majd pedig Saint-Omeri Miklóssal lépett frigyre – is köti Margit császárné családi történetéhez és Iszaakiosztól született fiaihoz ld. WERTNER 1890., kül. 326–329. Míg az egyik gyermekről, Manuélról tudjuk, hogy már 1212-ben távozott az élők sorából, addig az anyjával együtt Magyarországra visszatért Jóannész (vagyis Kaloján) II. András délvidéki politikájának aktív résztvevőjeként – nagybátyjától a Szerém hercege címet kapta – a magyar történelemnek is jól ismert figurája lett. Tevékenységére ld. BÁRÁNY 2012. 157.

¹⁸¹³ ERNOUL – BERNARD LE TRÉSORIER 302. Az özvegy királyné a német keresztesekhez csatlakozva III. Béla 1197-ben érkezett Akkonba, és itt is halt meg szeptember 10. táján, ld. WERTNER 1892. 366.; PAULER 1899. II. 12.

¹⁸¹⁴ ERNOUL – BERNARD LE TRÉSORIER 350–352.

¹⁸¹⁵ ERNOUL – BERNARD LE TRÉSORIER 410–412. Vö. IACOBUS DE VITRIACO 1129–1130. A szövegösszefüggésre ld. KÖRMENDI [2008] 124. (1.5.4. sz.).

¹⁸¹⁶ BÁRÁNY 2013 (C) 472.

tudósítást Philippe Mouskès tartotta fenn, azt Ernoultól is megtudhatjuk, hogy a magyar király segítségével Róbert a bolgárok földjére biztonságban érkeztetett meg.¹⁸¹⁷

81/A. *Extrait d'un abrégé d'histoire de France composé en Latin sous le règne de Philippe Auguste et traduit en François par l'ordre d'Alphonse, comte de Toulouse et frère de Saint Louis / Récit d'un ménestrel d'Alphonse de Poitiers / Chroniques des rois de France / Abrégé de l'histoire de France* (Elbeszélés Aphonse de Poitiers egy énekmondójának tollából) (RF VII. 571.; CF II. 2229. sz.)

A párizsi Szent Germanus-monostorban (Saint-Germain-des-Prés) a 13. század elején keletkezett egy latin nyelvű frank história, amely elbeszélésében az 1214. évi ível (*Historia Francorum usque ad annum 1214*): IX. Szent Lajos öccsének, Alphonse de Poitiers-nek a kérésére ezt a gestát ültette át vulgáris nyelvre valamikor 1242 és 1260 között az a névtelen énekmondó, aki folytatta is az ismeretlen szerzetes tollán keletkezett elbeszélést. Az utolsó fejezetek (1215–1226) Vincentius Bellocensis (Vincent de Beauvais) *Speculum historialéj*át (Történeti tükör) kivonatolják.¹⁸¹⁸ A forrásnak egyetlen magyar vonatkozású passzusát ismerjük: a III. Sándor pápa (1159–1181) mögött felsorakozó európai uralkodók sorában a magyar királyt is említő részlet a népnyelvű variáns alapjául szolgáló latin textusban is szerepelt már.¹⁸¹⁹

82. **Falco Trenorchiensis** (Falcon de Tournus): *Chronicon Trenorchienne* (Tournus-i Kónika) (RF IV. 423.)

A 11–12. század fordulóján keletkezett krónika szerzőjének – akivel kapcsolatban történeti munkája annyit sejtet csupán, hogy a burgundiai Tournus Szent Philibertus-apátságának volt a szerzetese – nevét az 1140 körül ugyanezen bencés monostorban összeállított hagiográfiai írás, Garnerius (Garnier) *Passio et miracula sancti Valeriani*ja (Szent Valerianus szenvedéstörténete és csodái) tartotta fenn. A Falcónak tulajdonított elbeszélés, amely 1087-ig adja elő a szerzetesközösség történetét, az apátság levéltára mellett elsősorban a monostor szent patrónusainak:¹⁸²⁰ a 2. század végén mártíromságot szenvedett¹⁸²¹ Valerianusnak, valamint a 7. században a Rouen közelében fekvő Jumièges apátságát is alapító¹⁸²² Philibertusnak a hagiográfiájára támaszkodott. A *Chronicon Trenorchienne* szövegét az a tournus-i kódex (BM 1.)

¹⁸¹⁷ ERNOUL – BERNARD LE TRÉSORIER 393. Ld. még PHILIPPE MOUSKÈS (A) II. 404–405.; CONQUÊTE DE CONSTANTINOPLE 425. Vö. ALBRECHT 2012. 454.; BÁRÁNY 2013 (A) 157–159., kül. 158.; BÁRÁNY 2013 (B) 38–43., kül. 40.

¹⁸¹⁸ NORBYE 2010 (B). 1264.

¹⁸¹⁹ ABRÉGÉ DE L'HISTOIRE DE FRANCE 226. Vö. HISTORIA FRANCORUM USQUE AD ANN. 1214. 395.; CORPUS FRANCICAE HISTORIAE 527.

¹⁸²⁰ A monostor történetéhez ld. TESSIER 1932., kül. 197.

¹⁸²¹ SARDY 1935. 437.

¹⁸²² POUPARDIN 1905. XIX.

tartotta fenn, amelybe az apátság történetével kapcsolatos egyéb munkák mellé 12. századi kézírással került be Falco szövege.¹⁸²³

Ahogy az *Annales sanctae Columbae Senonensis* (A sensi Szent Columba-apátság évkönyve)¹⁸²⁴ nyomán a sensi történeti hagyományban, az 1087 után lejegyzett tournus-i krónikában is arról olvashatunk, hogy 937-ben – a forrás évszámot nem tartalmaz ugyan, ám az adatot minden bizonnyal ehhez a hadjáratához kell kapcsolnunk¹⁸²⁵ – a magyarok a frank területeket, Burgundiát és Akvitániát pusztították végig. Az egyéb kútfőkben is fellelhető hagyományt – kérdésesnek látom, a burgundiai szerzetes honnan vehette az információt –¹⁸²⁶ Falco azzal egészíti ki, hogy a kalandozók dűlásának apátsága is áldozatul esett.¹⁸²⁷ Bár Tournus felégetéséről csupán kései hagyomány áll rendelkezésünkre, nem zárhatjuk ki, hogy a Szent Philibertus-monostor 10. századi pusztulása oly módon történt meg, ahogyan azt forrásunk előadja. A szerzetesközösség helyi tradíciója, amelyet a *Chronicon Trenorchiense* szerzője nyilván jól ismert, tudhatott a magyarok egykori betöréséről, amelynek a kérdéses évben a vidék több monostora is áldozatul esett.¹⁸²⁸

83. Flodoardus Remensis (Flodoard de Reims, Reimsi Flodoard): *Annales / Chronica* (RF V. 469–470.; CF II. 2248. sz.)

Flodoardus (893/894–966), aki talán a champagne-i Épernay-ben született, abban a reimsi székesegyházi iskolában tanult, amelyben korábban a neves teológus, Remigius Autissiodorensis (Rémi d'Auxerre) oktatott. Kanonokként később a székeskáptalan levéltárnoka lett: historikusként is kiváló hasznát vette annak, hogy az érseki egyház gazdag iratanyagát és könyvtárát igen jól ismerte. Artoldus (Artaud) érsek idejében (931–940) Rómában járt megbízással (936–937), de megfordult később a keleti frank területeken – Aachenben vagy Ingelheimben – is. Élete utolsó három évét visszavonultságban töltötte. Két történeti munkája, a 948 és 952 között írt *Historia ecclesiae Remensis* (A reimsi egyház története), valamint a 919 és 966 között adatokat hozó *Annales* mellett *De triumphis Christi* (Krisztus diadalairól) címmel egy epikus költeményt is hagyott ránk.¹⁸²⁹

Az évkönyv, amelyet feltehetőleg 922-től vezetett az eseményekkel egykorúlag,¹⁸³⁰ a történetíró halálának évéig tartalmaz bejegyzéseket. A Karoling-kori annalisztikus tradíciót folytató munkát a 10. századi *Francia occidentalis* és Lotaringia egyik leghitelesebb forrásaként tartja

¹⁸²³ A krónikához ld. SHF II. 87. (1348. sz.); POUPARDIN 1905. XL–XLIV., XLVI–L.

¹⁸²⁴ ANNALES S. COLUMBAE SENONENSIS 105.

¹⁸²⁵ FASOLI 1945. 167.

¹⁸²⁶ A részletet Sensből eredezteteti MOUILLEBOUCHE 2006. 164–165.

¹⁸²⁷ CHRONICON TRENORCHIENSE 97.

¹⁸²⁸ A részlet forrásértékéhez ld. BÁCSATYAI [2015].

¹⁸²⁹ RECH 2010 (FLOD.) 623.; ARLIMA (Flodoard de Reims). Flodoardus életútjához ld. még JACOBSEN 1978. 1–87.

¹⁸³⁰ LECOUEUX 2010. 283.

számon a medievisztika.¹⁸³¹ Az egyes esztendőkhöz bejegyzett hosszabb–rövidebb híradások – a tudósítások a szerző életkorának előrehaladtával 948 után egyre szárazabbak lesznek – rendszerint logikai kapocs nélkül követik egymást: Flodoardus az egyes éveken belül is megőrzi az események kronologikus rendjét.¹⁸³² Az *Annales* legjobb kézírata a 11. századi montpellier-i *manuscriptum* (Faculté de médecine, H 151.): a példány, amelyet krónikásként Hugo Flaviniacensis (Hugues de Flavigny) is használt Dijonban, egyedülként tartotta fenn Flodoardus szövegét annak eredeti formájában. A további kéziratok¹⁸³³ – az ún. normandiai ághoz tartozó *manuscriptumok* – a textus átdolgozott változatát tartalmazzák: a 10–11. század fordulóján a reimsi kanonok évkönyvéhez két szerző is fűzött kiegészítéseket. A második folytató, Adalbero laoni püspök (977 k.–1030) volt az, aki a 976–978. éveket lefedő *continuatio*val is ellátta az *Annalest*.¹⁸³⁴ Flodoardus a *Historia Remensis ecclesiae* megírásakor maga is merített korábbi annalsztikus feljegyzéseiből,¹⁸³⁵ s a 11. század végén ugyancsak támaszkodott elődje munkájára Richerius Remensis (Richer de Reims, Richer de Saint-Rémi), a Szent Remigius-monostor szerzetese. Ismert volt az évkönyv Reimsen kívül is: használata kimutatható többek között Hugo Floriacensisnél (Hugues de Fleury, Fleuryi Hugó) vagy az angers-i hagyományban.¹⁸³⁶

Flodoardus évkönyve különösen gazdag – és megbízhatósága miatt igen értékes – forrása a kalandozások történetének:¹⁸³⁷ 919 és 955 között több alkalommal is kortársként tudósít a magyarok nyugat-európai portyáiról. Részletes beszámolót és egyéb kútfőkben fel nem lelhető adatokat értelemszerűen azon hadjáratok vonatkozásában olvashatunk elsősorban, amelyeket a Kárpát-medencében meglepedett nép a nyugati frank területekre vezetett.

Az *Annales* lapjain első ízben akkor tűnnek fel magyarjaink, amikor hadaik – a reimsi történetíró szerint – Itáliát és Lothár országát dúlják.¹⁸³⁸ A részletet annak a 919. esztendőnek a hírei között találjuk, amelynél az évkönyv elbeszélése indul, s amelynek eseményeit alighanem néhány év távlatából visszatekintve állította össze historikus. A 10. századi magyar hadjáratok történetéhez adalékot szolgáltató passzust olyan bejegyzések sorában olvashatjuk, amelyek egytől egyig valamilyen csapásról számolnak be: Reimsben jégeső hullott és kevés szőlő termett, a normannok végigsöpörtek Bretagne-on – Lotaringiában pedig feltűntek a magyarok. A *regnum Lothariiként*¹⁸³⁹ megnevezett területre, amelyet Flodoardus később gondosan megkülönböztet a

¹⁸³¹ SHF I. 279–280. (932. sz.); LECOUEUX 2010. 51–52.

¹⁸³² FLODOARDI ANNALES (B) XVI–XVII., XVIII. (PHILIPPE LAUER előszava).

¹⁸³³ A szöveg-hagyomány részletes ismertetését ld. FLODOARDI ANNALES (B) XXXII–LXIV. (PHILIPPE LAUER előszava). Vö. LECOUEUX 2004.

¹⁸³⁴ FLODOARDI ANNALES (A) 367–368. (GEORG HEINRICH PERTZ előszava); LECOUEUX 2005.; LECOUEUX 2010. 52–53.: 5. jegyz.

¹⁸³⁵ FLODOARDI ANNALES (B) XXIX. (PHILIPPE LAUER előszava).

¹⁸³⁶ FLODOARDI ANNALES (A) 368. (GEORG HEINRICH PERTZ előszava); LECOUEUX 2008. 243.; RECH 2010 (FLOD.).

¹⁸³⁷ Magyar adatainak jelentőségéhez ld. KORDÉ 1994.; KELLNER 1997. 34–35.

¹⁸³⁸ FLODOARDI ANNALES (B) I.

¹⁸³⁹ A terminus használatára ld. MOHR 1969. 370–372.

nyugati frank vidékektől, a történetíró itt még *Francia* részeként tekint.¹⁸⁴⁰ Míg az ebben az évben Szászországot dúló magyarok lotaringiai becsapása egyéb kútfőből is adatolható – ugyancsak fenntartotta az információt Adamus Bremensis (Adam von Bremen, Brémai Ádám) 11. századi történeti munkája (*Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum*) –,¹⁸⁴¹ addig arról, hogy a portyázók Itáliában is megfordultak volna, egyedül Flodoardus számol be.¹⁸⁴²

A soron következő magyar vonatkozású részlet újfent itáliai kalandozásról ad hírt. A reimsi évkönyv arról tájékoztat bennünket, hogy 922-ben Berengár longobárd király (887–924) – aki ellenében főemberei behívták a Burgundiai Királyság (*Gallia Cisalpina*) uralkodóját, II. Rudolfot (912–937) – a magyarokhoz folyamodott segítségért: a portyázó seregek végig is dúlták Itáliát.¹⁸⁴³ Mivel egyéb források a magyarok apuliai feltűnését 922 februárjára helyezik, Kristó Gyula úgy látta, leginkább 921–922 telére valószínűsíthetjük azt a hadjáratot, amelyről Flodoardusnál olvashatunk.¹⁸⁴⁴

Részletesen adja elő történetírónk a 924. évi kalandozást, amikor a magyarok újfent az előzőtt Berengár hívására vonultak volna fel: hadaik felperzselték Páviát, és a tűzvészből – amelyben negyvennégy templom égett le, és odaveszett nem csupán a városnak, de Vercellinek a püspöke is – alig kétszázan menekültek meg. A maradék lakosság pénzen vásárolta meg életét a portyázóktól: a romok alól nyolc mérő ezüstöt gyűjtöttek össze. A magyarok Lombardiából az Alpok hágóin keresztül Galliába akartak átkelni, ám II. Rudolf burgundiai király – Vienne-i (Provence-i) Hugóval – az útjukat állta. A kalandozók ekkor más hegyi járatokon *Gothiára* – a Rhône völgyétől nyugatra, a Földközi-tenger parti sávjában elterülő *Septimaniára*, vagyis az egykori *Gallia Narbonensis* provincia területére – törtek. Rudolf és Hugó azonban üldözőbe vették a magyarokat, és közülük sokakat levágtak.¹⁸⁴⁵ Dél-Franciaországban dúló seregüket később járvány támadta meg, és kevesen kerülhették el a halált.¹⁸⁴⁶ Bár a hadjárat bizonyos eseményei – így Pávia pusztulása – egyéb, a reimsi kútfőtől független tudósításokból is megismerhetők, Flodoardus több unikális információt tartott számunkra fenn.¹⁸⁴⁷

A reimsi historikus a 926. évnél ismét egy olyan kalandozó hadjáratot említ, amely a forrásanyagból jól dokumentálható.¹⁸⁴⁸ Tudósítása szerint a Rajnát átlépve a magyarok a *pagus*

¹⁸⁴⁰ LECOUTEUX 2010. 56–58., kül. 18. jegyz.

¹⁸⁴¹ ADAMUS BREMENSIS 55. – A forrás Unni hamburgi érsek (918/919–936) idejéhez kapcsolja az eseményt, pontosabb információt a történések időpontjáról azonban nem közöl. Kérdéses, honnan is származik a 11. századi német történetíró adata. BERNHARD SCHMEIDLER az 1917. évi kritikai kiadásban a passzust az *Annales Augienses* 917-re bejegyzett híradásával állítja párhuzamba, amely Alemannia, Elzász és a *regnum Lotharii* feldúlásáról tudósít. A reichenauai tudósítást ld. ANNALES AUGIENSES 68.

¹⁸⁴² KRISTÓ 1980. 248–250.

¹⁸⁴³ FLODOARDI ANNALES (B) 7.

¹⁸⁴⁴ KRISTÓ 1980. 251–253.

¹⁸⁴⁵ FLODOARDI ANNALES (B) 22–23.

¹⁸⁴⁶ FLODOARDI ANNALES (B) 26.

¹⁸⁴⁷ KRISTÓ 1980. 255–259.

¹⁸⁴⁸ KRISTÓ 1980. 259–262.

Vozinsisig, vagyis az Ardennek lábánál fekvő Vencq vidékéig¹⁸⁴⁹ jutnak előre. Az észak-francia területekre vezetett katonai vállalkozást baljós égi jel kíséri: húsvét szombatján holdfogyatkozás van, és hajnalban az égtest a vér színében játszik. A portyázóktól tartva a környékbeli monostorokból Reimsbe szállítják nem csupán Szent Remigius relikviáit, de más ereklyéket is.¹⁸⁵⁰ A következő esztendőnél újabb betörésről nem olvashatunk: a kalandozók jöveteléről csupán hamis hírek keringenek, és tartják rettegésben Lotaringiát és *Franciát*.¹⁸⁵¹

Legközelebb a szász területekre vezetett és a magyarok – hagyományosa merseburginak¹⁸⁵² mondott – vereségével végződő hadjáratról informál bennünket a reimsi történetíró. Flodoardus úgy tudja, a 933-ban nyugat-európai portyára indult sereg három részre oszlott: míg a csapatok egy része Itáliában hadakozott, addig a kalandozók másik része I. (Madarász) Henrik (919–936) területeire tört rá. Amikor a német király a szászokkal és a bajorokkal ellenük ment, a magyarok katasztrofális vereséget szenvedtek. Harminchatezren maradtak holtan a csatatéren.¹⁸⁵³

Érdekesebb számunkra a kútfő 935. évi tudósítása: arról, hogy a magyarok ebben az esztendőben a burgundiai hercegségben¹⁸⁵⁴ tűntek fel, egyedül Flodoardustól értesülhetünk. A kalandozók dúlása a dijoni vidéken nem tarthatott sokáig, ugyanis Rudolf nyugati frank király (923–936) megjelent a térségben, és ezt követően a portyázó hadak Itália felé vették útjukat.¹⁸⁵⁵

A hazai középkorkutatásban minden bizonnyal az *Annales* azon momentuma a legismertebb, amely a 937. évi hadjáratról – elsősorban a Reims környéki történésekről – közöl színes beszámolót. Ahogyan a sensi történeti tradícióban,¹⁸⁵⁶ Flodoardusnál is baljós előjel – vörösen izzó ég (*caeli pars ardere visa*) – figyelmeztet a magyarok jövetelére. Nem ez az egyetlen eset, amikor a remsi kanonok összefüggést lát valamely különös jelenség és az azt követő, a frank területeket sújtó csapás között. Említettem fentebb a holdfogyatkozást, amely a kalandozók 926. évi érkezését előlegezte meg, de olvashatunk arról is, hogy 927-ben vagy 934-ben ugyancsak csodás jel (*prodigium*) – az *Annales* az égbolton feltűnő lángnyelveket (*acies ignae*) említ – jövendölte meg a Germánia és Gallia népét megtizedelő pestisjárványt.¹⁸⁵⁷ Amikor 937-ben a nyugati frank területekre a magyarok betörték, pusztításaiknak számos egyház esett áldozatul. Reims vidékén, ahogyan az Flodoardus beszámolójából kiderül, a fismes-i Szent Macra-monostort megkísérelték ugyan felégetni, ám annak falai kiállták a próbát. A közeli Verzy Szent Basolus-apátságába sikerült azonban behatolniuk: ezzel kapcsolatban az *Annales* egy anekdotát is megőrzött számunkra. Egy

¹⁸⁴⁹ Az azonosításra ld. PHILIPPE LAUER megjegyzését: FLODOARDI ANNALES (B) 34.: 2. jegyz.

¹⁸⁵⁰ FLODOARDI ANNALES (B) 34.

¹⁸⁵¹ FLODOARDI ANNALES (B) 40.

¹⁸⁵² Az ütközet helyszínével kapcsolatban ld. VESZPRÉMY 2014 (A) 87–88.

¹⁸⁵³ FLODOARDI ANNALES (B) 55.

¹⁸⁵⁴ Felmerült, hogy a Rhône völgyét – a mai Svájc nyugati részét és a Franciaország keleti vidékeit – magában foglaló Burgundiai Királyságot kell esetleg a magyar kalandozás helyszínéként látnunk, ám *Burgundiaként* Flodoardus minden bizonnyal nem *Gallia Cisalpinára*, hanem a hercegi tartományra utal – MOUILLEBOUCHE 2006. 134–135.; vö. BÁCSATYAI [2015].

¹⁸⁵⁵ FLODOARDI ANNALES (B) 61.

¹⁸⁵⁶ ANNALES S. COLUMBAE SENONENSIS 105.

¹⁸⁵⁷ FLODOARDI ANNALES (B) 37.; 59. Flodoardus csodás égi jeleire ld. MOUILLEBOUCHE 2006. 134.

magyarnak, aki fel akart az oltárra kapaszkodni, a kő a kezéhez ragadt, és úgy szabadulhatott csupán, hogy társai a márványt – amelynek darabját ily módon magával kellett cipelnie – a tenyere körül elvágták. Flodoardustól azt is megtudhatjuk, hogy a kalandozók a champagne-i vidékről nyugat felé folytatták útjukat: magukkal vitték a Szent Basolus-apátság birtokaihoz tartozó Bouvancourt városának egy Adalgarius nevű papját, akinek valahol a berryi vidéken – vagyis Bourges térségében – sikerült a csodával határos módon elmenekülnie. A magyarok fogságát megjárt *presbyter* azt állította, hogy találkozott a rabok között az ugyancsak Reims környékén fekvő orbais-i apátság egy Hucbaldus nevű szerzetesével is, akit a pogányok hiába próbáltak megsebesíteni, ugyanis fegyver nem fogott rajta.¹⁸⁵⁸ Még ha mesés adalékokban bővelkedik is Flodoardus elbeszélése, aligha kételkedhetünk abban, hogy Champagne-t – a Reims vidékén fekvő apátságokkal együtt –, valamint Berryt¹⁸⁵⁹ végigdúlták a kalandozók.

A 950. évnél Flodoardus lakonikusan annyit közöl csupán, hogy I. (Nagy) Ottó német király (936–973) a magyarokat alávetette:¹⁸⁶⁰ a hír minden bizonnyal azzal lehet összefüggésben, hogy – amint azt a nem a francia területeken keletkezett forrásanyagból megtudhatjuk – a bajorok a magyarokkal 948–949 folyamán többször is összezsaptak, és a háborúk valószínűleg 950–951-ig is elhúzódhattak.¹⁸⁶¹

Ismét Flodoardust hívhatjuk egyedüli tanúként¹⁸⁶² bizonyosságul arra, hogy potyázóink 951-ben betörték a nyugati frank területekre. A reimsi székesegyház kanonoka szerint Itáliából az Alpok hágóin keresztül törtek volna ekkor Akvitániára, amelyet egy egész nyáron át dúltak és fosztogattak, mielőtt – ugyanazon az útvonalon, amelyen érkeztek – a Kárpát-medencébe megtértek volna.¹⁸⁶³

Kalandozóinkról akkor hallunk megint, amikor – csaknem húsz évvel a 937. évi eseményeket követően – újfent végigsöpörnek a nyugati frank területeken. Száli (Vörös) Konrád lotaringiai herceg, aki fellázadt apósa, I. Ottó ellen, 954-ben a magyarok szövetségét kereste. A portyázókat elvezette Lotaringiába, ahol azok ellenfeleinek, III. Reginár hainaut-i (hennegau) grófnak (932–958) és Brúnó kölni érseknek (953–965) a földjeire érkeztek meg. A kalandozók a vermandois-i vidéket, valamint Laon, Reims és Châlons (Châlons-en-Champagne) környékét bejárva végigpusztították az északfrancia területeket – vagyis Pikárdiát és Champagne-t –, majd

¹⁸⁵⁸ FLODOARDI ANNALES (B) 65–68.

¹⁸⁵⁹ Arra, hogy a magyarok a hadarat során a Loire-től délre is megfordultak volna, a csodás elemekkel tarkított elbeszélés tanúságát nem fogadja el MOUILLEBOUCHE 2006. 135.

¹⁸⁶⁰ FLODOARDI ANNALES (B) 127–128.

¹⁸⁶¹ KRISTÓ 1980. 282–283.

¹⁸⁶² Egyedüli forrásként hozzák Flodoardust az akvtániai eseményekre FASOLI 1945. 184.; valamint KRISTÓ 1980. 283–284. – Talán a témához vonhatjuk a *Fragmentum historiae Francorum* év nélküli – a forrás csupán annyit közöl, hogy a 937. évi magyar betörés után két évtizeddel érkeztek meg újfent a magyarok – tudósítását is: FRAGMENTUM HISTORIAE FRANCORUM 631. Az sem zárható talán ki, hogy a kompiláció az akvitániai magyar betörésről éppen Flodoardus nyomán tud.

¹⁸⁶³ FLODOARDI ANNALES (B) 131.

Burgundiába vonultak. Mivel betegség tizedelte soraikat, a magyarok közül is számosan veszték oda. Maradékuk Itálián keresztül tért vissza hazájába.¹⁸⁶⁴

Bár nem a nyugati frank területekre vezetett hadjáratról van szó, a reimsi krónikás kitér – jelentőségük miatt – a 955. év eseményeire is. Az esztendő történéseiről való tudósítását Flodoardus azzal kezdi, hogy előadja: I. Ottó a magyarokat, akik országa ellen készültek, legyőzte, és nem engedte őket birodalma területére lépni.¹⁸⁶⁵ Később arról olvashatunk, hogy a kalandozók feltűntek Bajorországban, ám Ottó – aki mellett ott harcolt nem csupán I. Boleszláv cseh fejedelem (935–967), de egykori ellenfele, Vörös Konrád is – súlyos csapást mért a magyarokra. A Lech-mezei ütközetként elhíresült csata helyszínéről a francia forrásból nem értesülhetünk, azt azonban közli a reimsi kanonok, hogy a német király ellen korábban lázadó lotaringiai herceg, bármily vitézül küzdött is, odaveszett a harctéren.¹⁸⁶⁶

A reimsi kanonok évkönyvében a 10. századi magyar hadjáratok vonatkozásában fellelhető beszámolók néhány további adalékkal is kiegészíthetők, ha a történetíró másik munkájából, a *Historia Remensis ecclesiae*ből tájékozódunk.

84. Flodoardus Remensis (Flodoard de Reims, Reimsi Flodoard): *Historia ecclesiae Remensis* / *Historiarum ecclesiae Remensis libri IV* (A reimsi egyház története) (RF V. 470–471.; CF II. 2249. sz.)

A reimsi székesegyház kanonoka az ingelheimi zsinatról hazatérve 948-ban kezdett bele *Historia Remensis ecclesiae*ként elhíresült munkájába,¹⁸⁶⁷ amely a *gesta episcoporum* műfajának kiemelkedő példajaként a későbbi történetírók számára is mintául szolgált, és amelyre a 9–10. századi frank história megismerésének egyik legjelentősebb forrásaként tekint a medievisztikai kutatás.¹⁸⁶⁸

A reimsi egyház történetének szentelt munkán szerzője, aki alkotását egy bizonyos R-nek – nagy valószínűség szerint Ruotbertus trieri érseknek – ajánlotta, 952-ben még bizonyosan dolgozott. A négy könyvre tagolódó *historia* első egysége a mitikus kezdetektől – a várost Romulus öccse, Remus alapította volna – a Klodvigot (482–511) 496-ban megkeresztelő Remigius érseknek a haláláig (533) beszéli el Reims történetét. A Meroving-kor és a korai Karoling-idők érsekeinek históriáját előadó második részre következik az a harmadik könyv, amelynek középpontjában Hincmarus érseket (845–882) találjuk – a főpap az *Annales Bertiniani* (A Szent Bertinus-monostor évkönyve) 9. századi folytatójaként maga is történetíróként működött. A negyedik rész ötvenhárom rövid fejezetében Flodoardus saját korának eseményeiig érkezik el: ezek elbeszélésekor évről évre vezetett történeti feljegyzéseire, az *Annales* anyagára is erősen

¹⁸⁶⁴ FLODOARDI ANNALES (B) 137–138.

¹⁸⁶⁵ FLODOARDI ANNALES (B) 140.

¹⁸⁶⁶ FLODOARDI ANNALES (B) 141.

¹⁸⁶⁷ FLODOARDI HRE (A) 406. (JOHANN HELLER és GEORG WAITZ előszava).

¹⁸⁶⁸ RECH 2010 (FLOD.) 623.

támaszkodhatott.¹⁸⁶⁹ Forrásainak hosszú sorában találunk antik szerzőket – olvasott Julius Caesart vagy Liviust –, hagiográfiai műveket – különösen sokat forgathatta Hincmarus Szent Remigius-vitáját –, de történeti munkákat is: utóbbiak közül elsősorban az *Annales regnum Francorum*ot (Frank birodalmi évkönyv) és az annak folytatásaként készült *Annales Bertinianit* kell kiemelnünk.¹⁸⁷⁰ Levéltárnokként Flodoardus a reimsi székesegyház gazdag iratanyagához is hozzáférhetett.¹⁸⁷¹ A kutatás előtt ma a *Historia ecclesiae Remensis* kilenc *manuscriptuma* ismert: ezek közül legkorábbiak azok a montpellier-i (Bibliothèque interuniversitaire, Section Médecine H186.) és reimsi (BM 1606.) kéziratok, amelyek a 12. századból maradtak ránk.¹⁸⁷²

A *gesta episcoporum*ot a 10. század végén felhasználta – Richerius Remensis (Richer de Reims) mellett – a lobbes-i apátság történetét összeállító Folcuinus (Folcuin de Lobbes, megh. 990), de hatott Flodoardus műve arra az ismeretlen szerzőre is, aki a cambrai-i püspökök cselekedeteit (*Gesta episcoporum Cameracensium*) a 11. század elején beszélte el. Míg Albericus Trium Fontium (Albéric de Troisfontaines, Troisfontaines-i Alberik) közvetlenül aknázza ki világkrónikájában a reimsi historikus feljegyzéseit, addig a 13. század másik neves történetírója, Vincentius Bellovacensis (Vincent de Beauvais) a *Historia ecclesiae Remensis* egyes részleteit csupán Sigebertus Gemblacensisnek (Sigebert de Gembloux) a nagy népszerűsége szert tett *Chronographiája* révén ismerhette.¹⁸⁷³

Vegyük mindezek után sorra kútfont magyar vonatkozású információit!¹⁸⁷⁴ Talán a kalandozók 917. évi katonai vállalkozásához kell kapcsolnunk¹⁸⁷⁵ a *Historia ecclesiae Remensis* azon szöveghelyét, amely szerint abban az időben, amikor eleink először tűntek fel a vidéken, a felső-lotaringiai Gellamont (ma Dieulouard)¹⁸⁷⁶ egyházából¹⁸⁷⁷ is elmenekültek – ereklyéikkel együtt – Szent Baudericus kanonokjai. A passzus arról számol be, hogy a relikviák, amelyeket egy rajnai hajón őriztek, a környékbeli tolvajoktól csodás módon menekültek meg.¹⁸⁷⁸ Az információ minden bizonnyal a Nancy közelében fekvő apátság helyi hagyományára – tehát vélhetőleg hagiográfiai forrásra – megy vissza. A magyarok 919. évi lotaringiai dűlásáról – amelyről röviden az *Annales* is tájékoztat bennünket – forrásunkból azt a további részletet tudhatjuk meg, hogy ekkor

¹⁸⁶⁹ FLODOARDI HRE (B) 4–6. (MARTINA STRATMANN előszava).

¹⁸⁷⁰ FLODOARDI HRE (B) 6–14. (MARTINA STRATMANN előszava).

¹⁸⁷¹ FLODOARDI HRE (A) 406. (JOHANN HELLER és GEORG WAITZ előszava).

¹⁸⁷² FLODOARDI HRE (A) 408–409. (JOHANN HELLER és GEORG WAITZ előszava); FLODOARDI HRE (B) 31–35. (MARTINA STRATMANN előszava).

¹⁸⁷³ FLODOARDI HRE (B) 39., 42–45. (MARTINA STRATMANN előszava).

¹⁸⁷⁴ Magyar adataihoz ld. még KELLNER 1997. 35.

¹⁸⁷⁵ Így vélekedik legalábbis FASOLI 1945. 131. A magyarok első lotaringiai betörését 917-re helyezi a metzi Szent Vince-apátság évkönyve is: ANNALES S. VINCENTII METTENSIS 157. A magam részéről nem vélem lehetetlennek azt a megoldást sem, hogy a részlet a kalandozók 919. évi dűlásához lenne vonható.

¹⁸⁷⁶ A hely azonosításához ld. MARTINA STRATMANN megjegyzését: FLODOARDI HRE (B) 443.: 21. jegyz.; 444: 2. jegyz.

¹⁸⁷⁷ A kérdéses monostor a Szent Romanus-apátság, ahol – amint azt a *Historia Remensis ecclesia* megelőzőleg leírja – a számunkra érdekes passzusban említett Szent Baudericus relikviát is elhelyezték: FLODOARDI HRE (B) 444.

¹⁸⁷⁸ FLODOARDI HRE (B) 444–445.

III. (Együgyű) Károly (898–922) a portyázók ellen hadba hívta az ország előkelőit, és Heriveus (Hervé, Herivé) reimsi érsek (900–922) maga is ezerötszáz fegyveressel csatlakozott a királyhoz.¹⁸⁷⁹ A 926. év történéseire vonatkozóan az évkönyv anyagából a *Historia ecclesiae Remensis*be az a megjegyzés került át, amely szerint a kalandozók a Rajnán átkelve Vonneg vidékéig nyomultak előre, és az ereklyéket előlük Reimsbe menekítették.¹⁸⁸⁰

A további híradások, amelyekben szerzőnk magyar betörésről tesz említést, egytől egyig olyan – mesés elemektől sem mentes – elbeszélésekbe vegyülnek, amelyek valamely champagne-i monostor históriájához kapcsolódnak. Tudjuk, hogy Flodoardus a Reims vidékén fekvő apátságok történetéről szólva erősen támaszkodott azokra a hagiográfiai munkákra, amelyekhez az egyes egyházak szent patrónusaival kapcsolatban hozzáférhetett: nem kizárt, hogy az északfrancia térséget időről időre rettegésben tartó kalandozókról azok a helyi hagyományok is tartottak fenn történeteket, amelyekből a reimsi kanonok a *Historia ecclesiae Remensis* megírásakor merített. A 937. évi nagyobb hadjáratához kapcsolódik – és rövidebb variánsában már az *Annales*ben is szerepelt – az a tudósítás, amely leírja, hogyan dúlták fel a magyarok a verzyi Szent Basolus-apátságot. A fosztogatók egyike – így tudja a legalábbis a tradíció – a templomtoronyról alázuhánva lelte halálát, míg másikat, aki Szent Márton oltárára próbált meg felkapaszkodni, oly módon büntette az Úr, hogy keze a márványköhöz ragadt.¹⁸⁸¹ Szent Macra fismes-i monostora esetében ugyancsak az *Annales* beszámolójával megegyező módon közli történetírónk, hogy az apátság alá érkező portyázó hadak – bár a falakat égő gabonakévékkel próbálták meg felgyújtani – nem jártak sikerrel.¹⁸⁸² Míg az évkönyvből is értesülhetünk arról, hogy Orbais-ból eleink egy Hucbaldus nevű szerzetest vittek magukkal,¹⁸⁸³ addig egyedül a *Historia ecclesiae Remensis*ben szerepelteti Flodoardus azt az információt, amely szerint a kalandozók dúlásának a Szent Theodericus-monostor (Saint-Thierry) is áldozatul esett. Utóbbi történetet, amelyben egy Otbertus nevű szerzetes látomásban értesül a közelgő veszedelemről, ugyancsak a 937. évi hadjáratral hozhatjuk nagy valószínűség szerint összefüggésbe.¹⁸⁸⁴ Azonos szavakkal adja egyébként elő a

¹⁸⁷⁹ FLODOARDI HRE (B) 407. Vö. FLODOARDI ANNALES (B) 1. A *Historia Remensis ecclesiae*ben évszám nem szerepel, a datálás problematikájával kapcsolatban – felmerülhetne az esemény időpontjaként a 917. év is – ld. MARTINA STRATMANN megjegyzését: FLODOARDI HRE (B) 407.: 10. jegyz. A passzust Vajay Szabolcs vagy Kristó Gyula a 919. esztendő történéseihez vonják, ld. VAJAY 1968. 61.; KRISTÓ 1980. 249–250.

¹⁸⁸⁰ FLODOARDI HRE (B) 412. Vö. FLODOARDI ANNALES (B) 34. A részlethez ld. még: SOT 1993. 240–241.

¹⁸⁸¹ FLODOARDI HRE (B) 139–140. A részletet ALMÁSI TIBOR magyar fordításában ld. FLODOARD. Vö. FLODOARDI ANNALES (B) 66. A talán még a 9. században lejegyzett *Vita sancti Basoli* (BHL 1030.) szövegét ismerő reimsi kanonok a forrását, amelyből a szent életére nézve tájékozódott, öt további anekdotával egészítette ki: ezek sorában találjuk a magyar kalandozások történetéhez adalékot szolgáltató részletet (SOT 1990. 423–426., kül. 425–426.). A momentumot a vélhetőleg Adso Dervensis tollából ránk maradt 10. század végi Szent Basolus-*miraculá*ban (BHL 1035.) ugyancsak megtaláljuk (MIRACULA S. BASOLI 664.).

¹⁸⁸² FLODOARDI HRE (B) 454. Vö. FLODOARDI ANNALES (B) 66.

¹⁸⁸³ FLODOARDI HRE (B) 156. Vö. FLODOARDI ANNALES (B) 67–68.

¹⁸⁸⁴ FLODOARDI HRE (B) 130–131. Felmerülhetne lehetőségként a 926. esztendő is, amikor a magyarok hasonlóképpen közel jártak Reimshez.

históriát a *Miracula sancti Theoderici* (Szent Theodericus csodái) is.¹⁸⁸⁵ a reimsi kanonok forrásául a közeli apátság hagyománya szolgálhatott.

85. Folcuinus / Fulcuinus / Folewinus / Folquinus **Lobiensis** / sancti Bertini (Folcuin de Lobbes, Lobbes-i Folcuin): *Gesta abbatum Lobiensium* / *Chronicon Lobiense* (A lobbes-i apátok cselekedetei) (RF IV. 480.; CF II. 2256. sz.)

Folcuinus, aki lotaringiai előkelő családban született 935 körül, az észak-franciaországi Szent Bertinus-monostorban (Saint-Bertin, Saint-Omer) volt szerzetes, mielőtt 965-ben Lobbes apátjává lépett volna elő. Bár innen a 970-es évek elején rövid időre távoznia kellett – konfliktusba került ugyanis Ratherius Veronensisszel (Rathier de Vérone), aki 971-ben a maga számára kaparintotta meg az apáti méltóságot –, hamarosan visszatérhetett a vallóniai szerzetesházba, és egészen 990. szeptember 16-án bekövetkezett haláláig a bencés monostor élén maradt. A Szent Bertinus-monostorban – ahol megelőzőleg tanulmányait is folytatta – 961–962 táján állította össze apátsága történetét (*Gesta abbatum sancti Bertini Sithiensium*), s később a lobbes-i szerzetesközösség históriáját is elkészítette: ez utóbbi munka 637 és 980 között adja elő a vallóniai monostorral és a vidékkel kapcsolatos eseményeket. Történeti feljegyzéseit a 12. század derekán folytatták: az 1162 körül készült *continuatio* az 1159. évig érkezik el előadásában. A *Gesta abbatum Lobiensium* bizonyos fejezetei beépültek Folcuinus egy későbbi művébe is: abba a hagiográfiai írásba, amely a 7–8. század fordulóján élt lobbes-i apát, Ursmarus csodáit beszéli el (*Miracula sancti Ursuari*).¹⁸⁸⁶

A *Gesta abbatum Lobiensium*ot – amely egy teljes *caput*ot (XXV. fejezet) szentel a magyaroknak – a 954. évi galliai kalandozás egyik legjelentősebb forrásaként tartja számon a kutatás: nem csupán a portyázók Lobbes alá érkezését beszéli el a részletekben gazdag tudósítás, de olvashatunk benne a hadjárat korábbi szakaszáról is. Az önálló értesüléseket tartalmazó egységet – Folcuinus alighanem a lobbes-i szerzetesek őrizte szóbeli tradíciót¹⁸⁸⁷ jegyezte le a monostortörténetben – olyan információk foglalják keretbe, amelyeket a bencés apát Ruotgerus Szent Brúnó-életrajzából (*Vita sancti Brunonis archeiepiscopi Coloniensis*, BHL 1468.) kölcsönzött: a kölni püspök hagiográfiáján alapul mind a magyarok rövid bemutatása, mind pedig – a fejezet végén – a 955. évi események összefoglalása.¹⁸⁸⁸

A kútfő elsőként is szól arról a népről, amelynek 954. évi feltűnéséről az események évfordulóján minden esztendőben megemlékezik – csodás megmenekülésért Szent Ursmarusnak és Erminnek adva hálát – a lobbes-i szerzetesközösség. A Brúnó-vita nyomán tudja Folcuinus a vad és kegyetlen magyarokról, hogy a Duna partján telepedtek meg: azon a vidéken, amelyet egykor

¹⁸⁸⁵ MIRACULA S. THEODERICI 63–64.

¹⁸⁸⁶ SHF II. 174–175. (1804. sz.); BALAU 1903. 102–114., kül. 108–113., 392.; RENSOUDE 2010.; GESCHICHTSQUELLEN (Folcuinus; *Gesta abbatum Lobiensium*); NASO F013. Folcuinus Lobiensis és Folcuinus sancti Bertini azonosságához ld. HOLDER-EGGER 1881. Folcuinus lobbes-i működéséről ld. még DIERKENS 1985. 120–124., 131.

¹⁸⁸⁷ FOLCUIN 228. (KORDÉ ZOLTÁN bevezetője).

¹⁸⁸⁸ D’HAENENS 1961. 434.

Pannóniának nevezték. Megemlíti velük kapcsolatban – ugyancsak a kölni tudósításra támaszkodva – azt is, hogy I. (Madarász) Henrik idejében a morvák határait (*terminos Marahensium*) átlépve a német uralkodó országait pusztították. Elképzelhetőnek tartom, hogy a megjegyzés – amely a *Vita sancti Brunonis*ban a 920-as évek eseményei közé ágyazva szerepel – a magyarok 926. évi hadjáratára utal.¹⁸⁸⁹

Rátérve mármost arra a katonai vállalkozásra, amelynek során a magyarok Lotaringitát is végigpusztították, Folcunius előadja, hogy a portyázó seregeket a birodalomba – ahogyan azt egyébként a *Vita sancti Brunonis*ból is megtudhatjuk – az Ottó ellen lázadó hercegek hívták be.¹⁸⁹⁰ A kalandozók előbb Germániában pusztítottak, majd – miután Vörös Konrád egészen Maastrichtig kísérte őket – a vallon vidékek felé vették útjukat, s feldúlták Hesbaye-t és Carbonariát.¹⁸⁹¹ A lobbes-i szerzetesek hallomást szereztek közeledtükéről, és elébük küldtek egy Hucbertus nevű barátot, aki tőlük kétszáz aranyért a békét megvásárolta. A szerzetesek mégsem mertek a magyarok adott szavában megbízni, és egy hegyre menekültek: a magaslaton őrizték Szent Erminus és Ursmarus ereklyéit is. A kalandozók április 2-án érkeztek meg Lobbes alá, és a megerősített helyet ostrom alá vették. Végül egy nagyobb zápor készítette őket elvonulásra, távoztukban azonban kincseket és foglyokat vittek magukkal: ha az ostrom meg is hiúsult, Szent Pál templomát sikerült felégetniük.¹⁸⁹²

A helyi eseményekről adott minuciózus tudósítást követően a lobbes-i apát újfent forrására, a *Vita sancti Brunonis*ra támaszkodik, amikor elbeszéli, hogyan fohászkodott Konrád – korábbi cselekedeteit megbánva – a magyarok feletti győzelemért az Úrhoz, és hogyan szenvedtek a kalandozók a németektől gyászos vereséget.¹⁸⁹³

86. Folcuinus / Fulcuinus / Folcwinus / Folquinus Lobiensis / sancti Bertini (Folcuin de Lobbes, Lobbes-i Folcuin): *Historia miraculorum sancti Ursuari abbatis Laubiensis* / *Miracula sancti Ursuari* / *Miracula sanctorum Ursuari et Ermini abbatum Laubiensium* (Szent Ursmarus csodái) (BHL II. 8419–8424. sz.; CF II. 2858. sz.)

Folcuinusnak a Szent Ursmarus (megh. 713) lobbes-i apát csodáit előadó hagiográfiai munkája a *Gesta abbatum Lobiensium* (A lobbes-i apátok cselekedetei) kivonatolásával készült: a krónikából származó passzusok elé – a magyar vonatkozású XXV., valamint a XXX. és a XLIV. *caputok* egy az egyben átkerültek a *Miracula sancti Ursuari*ba – a történetíró egy prológust illesztett. A *Miraculát* a lobbes-i monostor históriáját előadó történeti munkától függetlenül folytatták: a Folcuinus tollán született tizenöt fejezet mellett már a szerző saját korában elkészült egy XVI. *caput*, s a 11. század folyamán további három *continuatiót* ért meg Ursmarus csodáinak

¹⁸⁸⁹ FOLCUINUS 65. Vö. VITA S. BRUNONIS 255.

¹⁸⁹⁰ VITA S. BRUNONIS 261.

¹⁸⁹¹ A carbonariai erdő fogalmához ld. VAN DER LINDEN 1923.

¹⁸⁹² FOLCUINUS 65–67. Magyar fordítását ld. FOLCUIN.

¹⁸⁹³ FOLCUINUS 67. Vö. VITA S. BRUNONIS 268. Magyar adataihoz ld. még KELLNER 1997. 42.

elbeszélése.¹⁸⁹⁴ A 954–955. évi eseményeket – a két magyar kalandozás históriáját, és azt, hogy hogyan mentette volna meg Szent Ursmarus Lobbes-ot a magyaroktól – Folcuinus rögtön az I. *caput*-ban tárgyalja. Ahogyan az az elmondottakból is kitűnik, a hagiográfiai munka a *Gesta abbatum Lobiensium*-ban foglaltakat szó szerint veszi át.¹⁸⁹⁵

87. *Fragmentum historiae Francicae ex Adonis chronico et historia Aimoni consarcinatum, a morte Ludovico Pii ad Ludovicum II dictum Balbum / Gesta gentis Francorum* (A frank nép története) (RF IV. 728.; CF II. 2302. sz.)

Az egyetlen saint-denis-i eredetű kéziratban (Párizs, Bibliothèque Mazarine 2013.) ránk maradt világkrónika 1114 és 1131 között keletkezhetett, és valamikor az 1163. évet követően másolhatták be abba a kódexbe, amely napjainkig fenntartotta szövegét. A kevés eredetiséget felmutató kompiláció forrásai közül kiemelhetjük a *Liber Pontificalis*-t (A pápák könyve), de támaszkodott az elbeszélésében a VI. (Kövér) Lajos 1108-ban történt meggyilkolásáig elérkező összeállítás Hugo Floriacensis (Hugues de Fleury) vagy Guillelmus Gemmeticensis (Guillaume de Jumièges) történeti munkáira is. A világ teremtésével induló, ám elsősorban a frankok történetére koncentráló *Gesta gentis Francorum* a Párizs melletti Szent Dénes-apátságban kibontakozó és a 13. század második felétől népnyelvvé váló dinasztikus történetírás egyik első terméke.¹⁸⁹⁶ A 12. századi krónika előadja, hogy amikor I. (Jámbor) Lajos (814–840) fiai egymás között a Frank Birodalmat felosztották, a keleti területek – így az avarok országa – Német Lajosnak (843–876) jutott. Kútfőnk arra szolgáltat példát, hogy a nyugat-európai történetírás a Kárpát-medencében egymást követő népeket egymással azonosította: az avarokat a *Gesta gentis Francorum* hunokként nevezi meg (*Avarorum, id est Hunorum, regnum*).¹⁸⁹⁷

88. *Fragmentum historiae Francorum a Ludovico II Caroli Calvi filio usque ad Hugonem cognomento Capetum / Fragmentum historiae Francicae a Ludovico II dicto Balbo, qui a quibusdam illustris, ab aliis Nihili dictus est, ad Hugonem regem Capetum / Historia Francorum in Floriacensi monasterio exarata* (A frankoknak a fleuryi monostorban összeállított története) (RF V. 523.; CF II. 2303. sz.)

Az elbeszélésében a 879. esztendő-től az 1110. évig terjedő¹⁸⁹⁸ frank históriát egy akkor Fleuryben (Saint-Benoît-sur-Loire) fellelhető kézirat alapján közölte előbb Pierre Pithou (Petrus Pithoeus)

¹⁸⁹⁴ SHF II. 175. (1806. sz.); BALAU 1903. 113–114.; GESCHICHTSQUELLEN (Folcuinus, Miracula s. Ursuari); NASO F015. Ursmarusról ld. még DIERKENS 1985. 95–98.

¹⁸⁹⁵ MIRACULA S. URSMARI 561–562.

¹⁸⁹⁶ SPIEGEL 1978. 40–41.

¹⁸⁹⁷ GESTA GENTIS FRANCORUM 403.

¹⁸⁹⁸ KOHLER 1895. XCI.; RF V. 523.

(1588), majd pedig André Duchesne (André Du Chesne, Andreas Chesneus) (1636).¹⁸⁹⁹ A forrásban két kalandozó hadjáratra is találunk utalást. A frank történet szerint a IV. (Tengerentúli) Lajos (936–954) uralkodása alatti zavaros időkben a magyarok végigsöpörtek Gallián, majd pontosan két év elteltével újra feltűntek a vidéken: ekkor főként Akvitániát dúlták fel. Felmerülhet lehetőségként, hogy kútfőnk a Flodoardus Remensis (Flodoard de Reims, Reimsi Flodoard) *Annales*ében is szereplő¹⁹⁰⁰ 935. évi és 937. évi hadjáratokról tudósít: míg előbbi Burgundiát sújtotta, addig utóbbi során a kalandozók egészen az Atlanti-óceánig végigpusztíthatták a nyugati frank területeket.¹⁹⁰¹

89. *Fragmentum historicum de destructionibus ecclesiae Corbeiensis* (Történeti töredék a corbie-i egyház lerombolásairól) (RF IV. 533.; CF II. 2306. sz.)

André Duchesne (André Du Chesne, Andreas Chesneus) (1584–1640) 1636-ban közölt egy rövid szöveget,¹⁹⁰² amely a pikárdiai Corbie bencés apátságának¹⁹⁰³ négy egymást követő lerombolásáról tudósít. A forrás¹⁹⁰⁴ nagy valószínűség szerint a 12. század végén – a 13. század elején keletkezett.¹⁹⁰⁵ Kútfőnk évszám nélkül közli, hogy első ízben a normannoknak esett az Amiens közelében fekvő monostor áldozatul, majd elbeszéli, hogy a III. (Együgyű) Károly (898–922) alatti belháborúk során újfent elpusztult a corbie-i egyház. Az apátság harmadik lerombolása 938-ban, IV. (Tengerentúli) Lajos uralkodása (936–954) alatt következett be:¹⁹⁰⁶ az eseményt forrásunk ahhoz a Raoul de Cambrai-hoz – és az ő idejében zajló harcokhoz – kapcsolja, akinek alakját egy, a 12–13. századi történetírók előtt is jól ismert¹⁹⁰⁷ *chanson de geste* állította a középpontjába.¹⁹⁰⁸ Magyar vonatkozása miatt a Corbie negyedik feldúlásáról tudósító beszámoló érdekes a számunkra: a forrás úgy tudja, hogy a kalandozók – akiket a szöveg *hunok*ként nevez meg – Lajos király idejében nem csupán a monostort pusztították el, de végigsöpörtek hadaikkal az egész vidéken. A részlet érdekességét az adja, hogy a magyarokról szólva a krónikás ismét mondai hősokeket említ: Isembart-t (Isembardus) és Gormont-t (Wermondus).¹⁹⁰⁹ A *chanson de geste*¹⁹¹⁰ ilyen nevű hősei nem hunok vagy magyarok ugyan, de a Corbie-ről készült történeti feljegyzés szereplőihez hasonlóan a nyugati frank királyság ellenségei: Isembart a királya ellen lázadó frank

¹⁸⁹⁹ PITHOEUS 407–416.; FRAGMENTUM HISTORIAE FRANCORUM. Vö. LE LONG 1768–1778. II. 124. (16501. sz.); POTTHAST I. 464.

¹⁹⁰⁰ FLODOARDI ANNALES (B) 61., ill. 65–68.

¹⁹⁰¹ KRISTÓ 1980. 271–274.

¹⁹⁰² DESTRUCTIONES ECCLESIAE CORBEIENSIS 588–589.

¹⁹⁰³ COTTINEAU 1935. I. 868–870.

¹⁹⁰⁴ SHF II. 43. (1134. sz.)

¹⁹⁰⁵ LONGNON–MEYER 1882. XL.

¹⁹⁰⁶ DESTRUCTIONES ECCLESIAE CORBEIENSIS 588–589.

¹⁹⁰⁷ KAY 2000. LXII–LXIII.

¹⁹⁰⁸ LONGNON–MEYER 1882. XL–XLI.; VORETZSCH 1976. 210–212.

¹⁹⁰⁹ DESTRUCTIONES ECCLESIAE CORBEIENSIS 589.; FLURI 1895. 69–70.

¹⁹¹⁰ *Gormont et Isembart*, ld. RF V. 189.

nemesként engedi be az országba Gormont-t, a szaracén herceget.¹⁹¹¹ A 13. századi történetíró, Philippe Mouskès (Mousket) előtt is ismert¹⁹¹² rímes história mesés elbeszélését talán a normannok ellenében diadalmaskodó III. Lajos (879–882) idejébe kell helyeznünk.¹⁹¹³ A corbie-i kútfő a *hunok* hadjáratát követően még egy ízben említ olyan személyeket, akikben minden bizonnyal irodalmi alakokat kell keresnünk: az Isembart-hoz és Gormont-hoz hasonlóan *homines mali et pessimiként* ábrázolt – és lotaringiainak mondott – Emmon és Godardus valószínűleg a III. (Kis) Pippin (714–768) idejében a szaracénok ellen harcoló Garin le Loherenc mondaköréhez köthetőek.¹⁹¹⁴

Bár a 9–10. századi múltat mitikus köntösbe öltöztető pikárdiai kútfőnek Auguste Lognon és Paul Meyer sem tulajdonítottak különösebb hitelt,¹⁹¹⁵ feltehetjük a kérdést, vajon szükséges-e a kései forrás alapján arra gyanakodnunk, hogy a kalandozó magyarok megfordultak Corbie alatt. A kevéssé szavahihető beszámoló megfelelő passzusáról valóban feltehetjük, hogy az nem egyéb az olvasmányaiból a normann és szaracén dúlások mellett a magyar pusztításokról is minden bizonnyal értesülő szerző fantáziájának termékénél. Véleményem szerint a szövegnek a *chanson de geste*-ekből kölcsönzött szereplői ellenére sem zárhatjuk azonban ki annak lehetőségét, hogy a corbie-i bencés közösség a 12–13. század fordulóján is őrizte még egy egykori magyar betörés emlékét: az erről szóló – és talán szűkszavú – lokális híradást krónikásunk mesés köntösbe öltöztethette. Bár a Duchesne által publikált töredék gyenge bizonyíték lehet csupán amellett, hogy a kalandozók Corbie-t is elpusztíthatták, meg kell jegyeznem, hogy az apátság jól illeszkedhet a IV. Lajos uralkodásának végén – 954-ben – az északfrancia területeket sújtó hadjárat útvonalára.

90. Fulcherius / Fulcherus Carnotensis (Foucher de Chartres): *Gesta Francorum Jerusalem peregrinantium* / *Gesta peregrinantium Francorum cum armis Hierusalem pergentium* / **Historia Hierosolymitana** (Jeruzsálemi történet) (CF II. 2347. sz.; RF IV. 601.)

A Jeruzsálem elfoglalását követően virágzásnak induló keresztes irodalom első termékei a szentföldi hadjárat résztvevőinek tollán születtek. Az 1096–1099. évi katonai vállalkozásról tudósító legkorábbi alkotások között tarthatjuk számon – a névtelen szerzőtől származó *Gesta Francorum et aliorum Hierosolymitanorum* (A frankok és más jeruzsálemi zarándokok cselekedetei) és Raimundus de Agiles (Raymond d'Aguilers) beszámolója mellett – Fulcherius Carnotensis történeti munkáját.¹⁹¹⁶ A szerző, aki valószínűleg István blois-i gróf (Étienne de Blois) kíséretében érkezett meg a Szentföldre, Antiochia 1097. évi ostromát követően lett a káplánja annak a Boulogne-i Balduinnak (Baudouin de Boulogne), akit 1100-ban jeruzsálemi királlyá választottak: Fulcherius ezt követően is az uralkodó környezetéhez tartozott, és talán a Szent Sír-

¹⁹¹¹ VORETZSCH 1976. 87.

¹⁹¹² FLURI 1895. 9.

¹⁹¹³ VORETZSCH 1976. 88.

¹⁹¹⁴ PANGE 1901. XIII.; VORETZSCH 1976. 213–215.

¹⁹¹⁵ LONGNON–MEYER 1882. XLI.

¹⁹¹⁶ EDGINGTON 2010 (B) 499.

kanonokrendnek is tagja volt. Az első keresztes hadjárat, valamint a Jeruzsálemi Királyság I. és II. Balduin (1100–1118, ill. 1118–1131) alatti történetét feldolgozó munka,¹⁹¹⁷ amely elbeszélésében az 1127. évnél szakad meg, végső változatában három könyvre tagolódik. Bár a Palesztinában alkotó krónikás felhasználta a névtelen történetíró tollán keletkezett első keresztes beszámolót, a *Gesta Francorum et aliorum Hierosolymitanorum*ot (ennek hatása elsősorban azon események bemutatásánál mutatható ki, amelyeknél Fulcherius nem volt jelen), a szentföldi harcoknak és a frank lovagok jeruzsálemi államának a históriáját elsősorban személyes élményei alapján és nem egyszer részrehajló módon – I. Balduinnak kedveze – örökölte meg. A mintegy tizenhat kéziratban korunkra maradt *Historia Hierosolymitana* a későbbi keresztes irodalomra is hatást gyakorolt: ismerete Guibertus de Novigentónál (Guibert de Nogent) vagy Bartolfus de Nangeiónál (Bertulphe de Nangis) mutatható ki.¹⁹¹⁸

A Névtelen *Gesta Francorum*ához hasonlóan történeti munkánk a magyar történelemhez vajmi kevés adalékot szolgáltat. Az első szöveghely, amelyet a 11. század végi Kárpát-medencei állammal kapcsolatban vallatóra foghatunk, a keresztes seregek átvonulásáról számol be, ám a lakonikus tudósítás az országról bővebbet nem árul el. Fulcheriustól megtudhatjuk, hogy Palesztina felé igyekezve (1089–1096) magyar földön haladt keresztül lovagjaival Bouillon Gottfried (Godefroy de Bouillon), míg útja során Dalmáciát (a szövegben Szlavónia szerepel) érintette csupán Rajmund provence-i gróf és Le Puy püspöke. Ami a népi hadakat illeti, ezek Remete Péter (Pierre l’Hermite, Pierre d’Amiens) és Nincstelen Valter (Gautier Sans-Avoir, Gautier de Poissy) vezérlete alatt gyülekezve ugyancsak azt az útvonalat választották, amely a Magyar Királyságon vezetett a Balkánra.¹⁹¹⁹ Kútfont, amely nem fektet túlzottan nagy hangsúlyt azokra az eseményekre, amelyek a nyugati seregek szentföldi megérkezése előtt zajlottak, a hadak európai felvonulásának bemutatásánál a kronológiának sem tulajdonít különösebb jelentőséget. Míg Nincstelen Valter és ezt követően Remete Péter népi keresztesei 1096 késő tavaszán – kora nyarán haladtak keresztül Kálmán király országán, addig a Bouillon Gottfried vezérlete alatt álló lovagok valamivel később, szeptember 20-án érkeztek meg a Lajtához.¹⁹²⁰ A provence-i gróf, akihez Le Puy főpapja, Adémar is csatlakozott, augusztus közepe táján indult csupán Dél-Itáliából meg, hogy a dalmát tengerpart érintésével 1097 áprilisára jusson azután el Konstantinápolyba.¹⁹²¹

Fulcherius másik magyar vonatkozású megjegyzése arról tájékoztat bennünket, hogy a keresztesek száma némileg megfogyatkozott, mire a seregek Kis-Ázsiába érkeztek. Sokan vesztették az út során fegyvertől életüket, s akadtak olyanok is soraikban, akik a viszontagságoktól megfáradva fordultak vissza hazájukba: közülük néhányan éppen Magyarországról vagy

¹⁹¹⁷ ARLIMA (Foucher de Chartres).

¹⁹¹⁸ A Fulcherius Carnotensis történeti munkájával kapcsolatos eredmények friss összefoglalását ld. SCHUSTER 2010 (B).

¹⁹¹⁹ FULCHERUS CARNOTENSIS 157–159.

¹⁹²⁰ BOROSY 1996. I. 12., 22.

¹⁹²¹ FULCHERUS CARNOTENSIS 157–158.: 14. jegyz. (HEINRICH HAGENMAYER megjegyzése).

Dalmáciából tértek meg szülőföldjükre.¹⁹²² Bár forrásunk nem részletezi azokat az eseményeket, amelyek Kálmán államában megestek, a részlet sugallhatja, hogy a hadak átvonulása a Magyar Királyságon nem volt minden problémától mentes.¹⁹²³

91. Fulco: *Historia gestorum et viae sui temporis Hierosolymitanae versibus hexametris libris III / Historia gestorum viae nostri temporis Jerosolomitanae* (A jeruzsálemi út története) (RF V. 529.; CF II. 2348. sz.)

Az első keresztes hadjárat verses krónikájának szerzőjében azt a Gilo Parisiensist (Gilon de Paris, Gilon de Toucy) tisztelhetjük, aki 1121 decemberében Tusculum bíboros érseke lett. A történetíróként is ismertté vált klerikus megelőzőleg a burgundiai Toucy bencés apátságában szerzeteskedett, és vélhetőleg rövid ideig Párizsban és Clunyben is tartózkodott. II. Callixtus pápa (1119–1124) megbízásából 1123–1125-ben legátusi megbízatással járt a Magyar Királyságban és Lengyelországban, 1129-ben pedig a türoszi egyháztartománnyal kapcsolatos viták rendezése céljából Jeruzsálembe utazott. Gilo, akiről 1142 táján hallunk utoljára, még 1120 előtt készítette el hexameterekbe szedett keresztes beszámolóját: az öt könyvből álló mű az 1097 és 1099 közötti időszak történetét öleli fel. A verses krónika hat ránk maradt kézírata közül egyetlen, a champagne-i Charleville–Mézières-ben őrzött *manuscriptum* (BM 97.) tartalmazza csupán azt az ismeretlen *auctortól* származó egységet, amely a kódexben Gilo történeti munkáját megelőzi: a névtelen historikust, aki az 1097 előtti eseményeket három könyvben foglalta össze, sokáig Fulcóként, utóbb pedig charleville-i költőként tartja számon a filológiai irodalom. A keresztes vállalkozás kezdetét elbeszélő szerzőről csupán gyaníthatjuk, hogy nem sokkal Gilo után működhetett valahol a Rajna bal partján. A *Historia gestorum viae Jerosolomitanae* kapcsán említhetünk továbbá egy interpolátort is, aki Gilo öt könyvébe további betoldásokat illesztett.¹⁹²⁴

Nem tarthatjuk egyértelműnek azt sem, hogy a két egymást követő krónikás tollán keletkezett verses textus miféle forrásokból is táplálkozott. Gilo esetében felmerült a párhuzam Robertus Remensisszel (Robert de Reims, Robert le Moine), ám nagy valószínűség szerint az 1095 és 1119 közötti eseményeket szemtanúként tárgyaló Albertus Aquensisszel (Albert d’Aix, Aacheni Albert) (*Historia Hierosolomytanae expeditionis*),¹⁹²⁵ valamint az első keresztes hadjárat frank lovagjainak alakja körül kiformalódó népnyelvi hagyománnyal – így Graindor de Douai pikárdiai dialektusban íródott *chanson de geste*-jével (*Chanson d’Antioche*)¹⁹²⁶ – kell inkább a latin nyelvű költemény két egységét kapcsolatba hoznunk.¹⁹²⁷

¹⁹²² FULCHERUS CARNOTENSIS 184–185.

¹⁹²³ Vö. pl. BOROSY 1996. I. 22.

¹⁹²⁴ RHC.HO V. CXL–CXLVIII. [előszó]; SHF II. 286–287. (2127. sz.); DERECKI 2010.

¹⁹²⁵ RF II. 171–172.; EDGINGTON 2010 (A).

¹⁹²⁶ SWEETENHAM 2010 (A).

¹⁹²⁷ GILO PARISIENSIS LVII–LXIV. (C. W. GROCOCK – J. E. SIBERRY bevezető tanulmánya).

Korpuszunkban Guibertus de Novigento (Guibert de Nogent), Albertus Aquensis (Albert von Aachen) s a tőle kölcsönző Guillelmus Tyrius (Guillaume de Tyr) szövegei mellett a hexameterekben íródott verses krónika a negyedik forrás, amely az első keresztes hadjárat seregeinek magyarországi átvonulásáról részletesebben is tudósít. A számunkra érdekes híradást a történeti munka azon egységében olvashatjuk, amelyet Fulco – vagy ahogyan újabban nevezi őt a szakirodalom: a charleville-i poéta – nevéhez kapcsolhatunk.

A II. könyv azt tárja elénk, milyen konfliktusokhoz vezetett, amikor a Remete Péter (Pierre l'Ermite, Pierre d'Amiens) és Nincstelen Valter (Gautier Sans-Avoir, Gautier de Poissy) vezetésével megszerveződött népi seregek a Kárpát-medencei államba megérkeztek. A versbe szedett előadás nagy vonalakban azt az Albertus Aquensist látszik követni, aki a Kálmán országában történtek vonatkozásában a legrészletesebb beszámolót hagyományozta az utókorra,¹⁹²⁸ ám meg kell jegyezzük, hogy a charleville-i történetíró elődjénél jóval kevésbe bizonyul pontosnak: a földrajzi neveket elhagyja, az uralkodót nem nevezi meg, és azokat az eseményeket, amelyek valójában több népi keresztes had Kárpát-medencei keresztülhaladása során estek meg, egybemossa.¹⁹²⁹ Míg a magyar földre május derekán megérkező Nincstelen Valter és az őt néhány héttel később követő Remete Péter az ország déli határig – vagyis Zimonyig – gyakorlatilag problémamentesen jutottak előre,¹⁹³⁰ addig krónikánk egy olyan seregről beszél, amely rablással és fosztogatással kísérelt meg a maga számára ellátmányt szerezni. Az elbeszélést Albertus Aquensis azon leírásával kell rokonítanunk, amely a Péter után érkező Gottschalk (*Godeschalcus*) pap Rajnamenti, sváb és bajor keresztesek magyarországi károkozásairól ad hírt. Kútfontk – annyit említve csupán, hogy az ütközetre valahol az ország középső vidékén kerülhetett sor – beszámol a Kálmán és a népi hadak között lezajlott összecsapásról, amelyről Albertusnak is tudomása van, és azt a fehérvári mezőre (*in campo Belegrave*), Szent Márton kápolnájának a közelébe helyezi. Az aacheni kanonoknál szereplő csatáról, amelynek helyszínével kapcsolatban a szakirodalomban nincs konszenzus – helyezik azt Pannonhalma alá és Székesfehérvár vidékére is –¹⁹³¹ kútfontkben olyan tudósítást olvashatunk, amelynek párhuzamát egyéb ránk maradt szövegben nem találjuk meg.¹⁹³² A charleville-i költő leírja, hogy a király elől a keresztesek egy templomba menekültek, ám a magyarok az egyházat ostrom alá vették, és kíméletlenül elpusztították azokat, akik a kitörést megkísérelték. A zarándokok számára menedéket nyújtó kápolnát az uralkodó katonái végül felégették.¹⁹³³

¹⁹²⁸ AACHENI ALBERT 295. (VESZPRÉMY LÁSZLÓ bevezetője).

¹⁹²⁹ Az események keverésére ld. GILO PARISIENSIS 25.: 6. jegyz. (C. W. GROCOCK – J. E. SIBERRY megjegyzése).

¹⁹³⁰ BOROSY 1996. I. 12–15.

¹⁹³¹ AACHENI ALBERT 303.: 1309. jegyz. (VESZPRÉMY LÁSZLÓ megjegyzése).

¹⁹³² GILO PARISIENSIS 27.: 5. jegyz. (C. W. GROCOCK – J. E. SIBERRY megjegyzése).

¹⁹³³ FULCO–GILO 704–705. Vö. ALBERTUS AQUENSIS 289–291. Az eseményeket összefoglalja BOROSY 1996. I. 15.

Bár forrásunk garázdálkodásaik miatt kétségkívül elítéli a kereszteseket, a fenti epizód jelzi, hogy a magyarokról sincs jobb véleménnyel: az alig egy évszázada keresztény hitre tért néppel kapcsolatban megjegyzi, hogy az a vadsághoz szokott, és a vallás iránt kellő tiszteletet nem tanúsítva (*Sed gens barbaricis assueta furoribus uti / Nil reverens sancte servarunt religioni*) a templomot is megrohanta. Az Úr haragját van hivatva jelezni a csodás esemény, amelyről a charleville-i történetírónak ugyancsak tudomása van: azon a helyen, ahol a fosztogatásban bűnös zarándokok mellett a magyarok kegyetlenségének köszönhetően a tűzvészben ártatlanok is életüket veszítették, három napon át véres forrás (*fons sanguinis*) fakadt a földből.¹⁹³⁴

A mesés részlet után krónikásunk arról tájékoztat bennünket, hogy a népi seregek egy része hátramaradt, és útjában egy határfolyó partján álló várhoz érkezett, amely előtt megtorpanni kényszerült.¹⁹³⁵ A homályos szöveghelyet talán azzal az Albertusnál is fellelhető passzussal hozhatjuk összefüggésbe, amely hírül adja, hogy Emicho leiningeni gróf Gottschalk után érkező hadait Kálmán – okulva a korábbi kellemetlen tapasztalatokból – nem engedte be országába, és Mosonnál elzárta a keresztesek útját.¹⁹³⁶ Véleményem szerint az a lehetőség sem vethető azonban el, hogy a szüksézávú tudósítás egy korábbi eseményre utal: arra, hogy a Száván átkelő és Magyarországot elhagyó Nincstelen Valter néhány embere Zimonyban lemaradva összetűzésbe került a város lakóival, s zarándokainak megszegyenítését megbosszulandó az erősséget a valamivel később az ország déli határához érkező Remete Péter vette seregével ostrom alá.¹⁹³⁷

Lássuk mindezek után, hogyan tudósít a charleville-i kéziratban ránk hagyományozódott harmadik könyv az alsó-lotaringiai herceg lovagseregének magyarországi áthaladásáról! A beszámoló ismét Albertus Aquensis leírását látszik alapul venni: ahogyan az aacheni kanonok, a sokáig Fulco néven számon tartott historikus is beszámol arról, hogy a Kárpát-medencei királyság határaihoz érkezve Bouillon Gottfried (Godefroy de Bouillon) a magyar uralkodóhoz követet menesztett, hogy keresztesei számára biztonságos átvonulást kérjen. Miután a király övéivel tanácsot tartván az óhaj teljesítésébe beleegyezett, Gottfriedot ünnepélyesen fogadta: az aacheni kanonok művéhez képest többletinformációként jelenik meg, hogy alsó-lotaringiai herceg és Kálmán találkozására november 11-én, Szent Márton napján került sor (*Dicta dies venit, locus alma Sabaria cessit / Qua, Martine, tuus sacer ortus in Orbe reluxit*).¹⁹³⁸ Ezt követően a herceg és csapatai gond nélkül vonultak tovább Magyarország déli határaiig. Az Albertusnál szereplő nem egyszer minuciózus részleteket – így a geográfiai helyneveket – az eseményeket versbe szedő költő

¹⁹³⁴ FULCO–GILO 705.

¹⁹³⁵ FULCO–GILO 705–706.

¹⁹³⁶ ALBERTUS AQUENSIS 293–294. Arról, hogy Mosonnál a kereszteseket a magyarok feltartóztatták, Guibertus de Novigentónál is olvashatunk, és C. W. GROCOCK, valamint J. E. SIBERRY ezzel a kútfővel emelik ki a tartalmi párhuzamot: GILO PARISIENSIS 29.: 4. jegyz. Vö. BOROSY 1996. I. 15–16.

¹⁹³⁷ FULCO–GILO 711–714. Vö. ALBERTUS AQUENSIS 299–303. Az eseményekre ld. BOROSY 1996. I. 22–24.

¹⁹³⁸ Az időpontot valószínűtlennek értékeli VESZPRÉMY 2005. 512., 514. A találkozóra – amennyiben a keresztesek valóban elérték Konstantinápolyt az év karácsonyára – alighanem valamivel a charleville-i költőnél megjelölt időpontnál korábban kerülhetett sor.

ez esetben is elhagyja. Az egyetlen földrajzi név, amelyet a charleville-i költő az ország területén megad, Szent Márton Nyugaton is jól ismert pannóniai szülővárosa, *Sabaria*.¹⁹³⁹

Kútfőnk tehát – bár a keresztesek magyarországi átvonulásáról terjedelmes beszámolót hagyományozott ránk – csekély forrásértékkel bír: az eseményeket javarészt a korábbi hagyomány (főként Albertus Aquensis) nyomán tárgyalja. A hexameterben íródott regényes gesta műfaji sajátosságaival is magyarázhatjuk, hogy a charleville-i poéta kevésbé törekszik a hitelességre, és a rendelkezésére álló adatokat nem egyszer zavarosan, több eseményt egybemosva adja vissza. Amikor másutt nem olvasható részletet tart fenn – ilyen az az epizód, amely a fosztogató keresztesek menedékhelyéül szolgáló kápolna felégetéséről számol be –, mesés színezetű adalékkal egészíti csupán ki a hadak Kárpát-medencei keresztülhaladásának egyéb szövegeinkből megismerhető históriáját. Megjegyezhetjük végezetül, hogy a 12. századi rimes *roman* annyiban is törekszik az archaizálásra, hogy *Ungaria* helyett valamennyi esetben Pannóniát említ – az egykori római provincia nevének használata azonban nem volna még ritka a kor elbeszélő forrásaiban, hiszen Albertus Aquensis is felváltva alkalmazza a két terminust –, és az első keresztes hadjárat magyarjait rendre *hunok*ként szerepelteti.

92. Fundatio ecclesiae sancti Albani Namucensis (A namuri Szent Albanus-egyház alapítása) (RF IV. 602.; CF II. 2354. sz.)

A vallóniai Namur Szent Albanus-székesegyházának (Saint-Aubain) 1047. évi alapításáról¹⁹⁴⁰ szóló történeti feljegyzéseket¹⁹⁴¹ a 19. század utolsó harmadában publikáló Harry Bresslau és Oswald Holder-Egger elveszettnek hitték azt a réginek mondott misekönyvet, amely alapján François Foppens 1748-ban első ízben adta közre a kútfő szövegét. Az 1882. (Bresslau), illetve az 1888. évi (Holder-Egger) kritikai kiadások elkészítésének idejében az a *manuscriptum* volt csupán ismert, amelyet a Szent Albanus-egyház kartuláriumában tartott fenn. A 14. vagy a 15. századra datálható kézirat mellett Paul de Croonendaelnek (Paulus de Cronendael) az a másolata állhatott még az *editorok* rendelkezésére, amelyet a humanista történétíró 1587-ben készített namuri krónikájához (*Chronicque de l'estat ancien et moderne du pays et conté de Namur*).¹⁹⁴² Nemrégiben Los Angelesben (Getty Museum, Ludwig V. 2.) tűnt fel ismét a *manuscriptum antiquissimum*, amelyet egy mainzi *sacramentarium* foglal magába: a kézirat felbukkanása a szakma figyelmét újfent ráirányította a 11. századi szövegre.¹⁹⁴³ Az 1070 körül lejegyzett történeti munka, amely Guy Philippart megállapítása szerint talán két egymást követő redakciós fázisban születhetett a Szent Albanus-székeskáptalan valamely kanonokának tollán, a rövid előszót követően négy részre oszlik:

¹⁹³⁹ ALBERTUS AQUENSIS 276. Vö. BOROSY 1996. I. 13., 14.

¹⁹⁴⁰ NAMURI SZENT ALBÁN-EGYHÁZ ALAPÍTÁSA 226. (MAKK FERENC bevezetője).

¹⁹⁴¹ NASO F029.

¹⁹⁴² PHILIPPART 2005. 24., 26. Vö. BRESSLAU 1883. 589–590.; FUND. ECCL. S. ALBANI NAMUCENSIS 962. (OSWALD HOLDER-EGGER bevezetője).

¹⁹⁴³ PHILIPPART 2005. 23., 26.; NASO F029.

valamennyi egység középpontjában az egyház egy jótévője áll. A káptalan számára adományt tevő személyek sorában a második az a Liedvin–Leodvin (*Liedvinus*, *Leudvinus*) püspök,¹⁹⁴⁴ aki alsó-lotaringiai származású főpapként a távoli Magyar Királyságban működött.¹⁹⁴⁵

Lássuk mindezek után, miért is bír a kútfő a hazai kutatás számára jelentőséggel!¹⁹⁴⁶ Egyfelől azért került a magyar medievisztika érdeklődési terébe a namuri Szent Albanus-székesegyház alapításáról szóló beszámoló, mivel annak megfelelő szöveghelye elsőként tesz bihari püspökről (*episcopus Bichariensis*) említést.¹⁹⁴⁷ A 11. századi alsó-lotaringiai tudósítás a bihari (váradi)¹⁹⁴⁸ diocézis kialakulásával kapcsolatos diskurzusban jutott ennek megfelelően szerephez: az elbeszélés argumentumot szolgáltat amellet, hogy az egyházmegye létrejöttét I. (Szent) László idejénél korábbra szükséges helyeznünk. Bár középkorkutatásunk hajlik arra, hogy a püspökség alapítását I. Andráshoz kösse, konszenzusról korántsem beszélhetünk: nem vethetjük el teljesen azt a lehetőséget sem, hogy a bihari egyike volt a Szent István-i egyházmegyéknek, és felmerült alapítóként Péter király neve is a szakirodalomban.¹⁹⁴⁹ A *Fundatio ecclesiae sancti Albani Namucensis* adalékot nyújt mindezek mellett annak kérdésköréhez is, hogy a pogánylázadások kora után mennyiben vettek részt vallon származású főpapok a magyar egyház újjászervezésében.¹⁹⁵⁰ Újabban Koszta László – aki Liedvin bihari püspökségét 1048 és 1068/1073 közé látta leginkább valószínűsíthetőnek – vetette fel ismét annak lehetőségét, hogy az északfrancia vidékről Magyarországra érkezett főpap egyike lett volna az I. András államában menedéket kereső huszonnégy verduni kanonoknak.¹⁹⁵¹ Egyéb adat – a liège-i *necrologium* feljegyzése – alapján¹⁹⁵² joggal gyaníthatjuk továbbá, hogy bihari működésével párhuzamosan Liedvin egri főpásztorként is tevékenykedett.¹⁹⁵³

Az északfrancia területen lejegyzett elbeszélő forrást nem csupán I. András idejével kapcsolatban szokás azonban idézi. Az 1070 körül összeállított híradás szerint a bihari püspök Liège-ban vagy Andenne-ben tartózkodva (II.) Albert namuri grófot (megh. 1064) is felkereste. Tudomást szerezve arról, hogy az székesegyházat alapított, a főpap Szent György és Szmirnai Szent Miklós ereklyéiből tett az intézmény számára adományt. Liedvinnek akkor kerültek birtokába a relikviák, amikor I. András parancsára az uralkodói kincstárát átnézte: az ereklyéről azt is megtudhatta, hogy azokat a forrásunkban tévesen András közvetlen elődjeként megjelölt

¹⁹⁴⁴ FUND. ECCL. S. ALBANI NAMUCENSIS 963.

¹⁹⁴⁵ PHILIPPART 2005. 23., 31. A datálásra és az ismeretlen szerzőre vö. FUND. ECCL. S. ALBANI NAMUCENSIS 962. (OSWALD HOLDER-EGGER bevezetője).

¹⁹⁴⁶ A kútfő magyar vonatkozásainak jelentőségét korán felismerte BRESSLAU 1883. 593–595.

¹⁹⁴⁷ FUND. ECCL. S. ALBANI NAMUCENSIS 963. Vö. NAMURI SZENT ALBÁN-EGYHÁZ ALAPÍTÁSA 226.: 768. jegyz. (MAKK FERENC megjegyzése); ZSOLDOS 2011. 97.

¹⁹⁴⁸ A diocézis székhelyének áthelyezését talán az 1092. évi szabolcsi zsinattal hozhatjuk összefüggésbe, ld. KOSZTA 2014.

¹⁹⁴⁹ Ld. pl. SZÉKELY 1972. 64. A kutatástörténetet legújabban áttekinti KOSZTA 2014. 41–46.

¹⁹⁵⁰ A téma korábbi irodalmát ld. KOSZTA 2014. 54.: 49. jegyz.

¹⁹⁵¹ Az 1047. évi verduni tűzvészt követően a Magyar Királyságba érkező kanonokok hagyományát ld. LAURENTIUS DE LEODIO 492.

¹⁹⁵² A halottaskönyv vonatkozó bejegyzését idézi SZÉKELY 1972. 59.

¹⁹⁵³ A kérdéskör részletes ismertetését ld. KOSZTA 2014. 54–68. Vö. KRISTÓ 2003 (B) 173.

Szent Isván Ohridből (*Cesaria*) hozta magával, amikor II. Baszileoisz (976–1025) császárral szövetségben – 1015-ben vagy 1018-ban – a bolgárok ellen harcolt, és a balkáni várost seregeik ostrommal bevették.¹⁹⁵⁴

93. Gaufredus / Gaufridus de Bruil / de Breuil / Vosiensis (Geoffroy du Bruil / de Vigeois):
Chronica / Chronica a tempore Roberti Pii regis Francorum usque ad annum 1184 / Chronicon Lemovicense (RF IV. 648–649.; CF II. 2387. sz.)

Gaufredus 1160-ban lett bencés szerzetes a limoges-i Szent Marciális-apátságban, ahonnan később a vidék más monostoraiba – előbb La Souterraine-be, majd Vigeois-ba – került. Az akvitániai történetíró Limousin történetét ott kezdte, ahol elődje, Ademar Cabannensis (Adémar de Chabannes) azt abbahagyta: II. (Jámbor) Róbert (996–1031) koránál. A krónika két részre tagolódik. Az első egység (996–1182) a helyi egyház és a nemesség történetéhez szolgáltat adalékokat, míg a csupán két esztendő (1182–1184) históriáját előadó utolsó szakasz a II. (Plantagenet) Henrik angol királynak (1154–1198) az abban az időben a fiaival folytatott konfliktusára, az Akvitániában zajló fegyveres összecsapások történetére koncentrál.¹⁹⁵⁵ A szöveg két kései – egy 16. és egy 17. századi – *manuscriptumban* hagyományozódott ránk. Az egyetlen teljes, ám hibáktól terhes *editio* a 17. századból származik: Philippe Labbének ekkor még egy régi kódex és négy további apográf kézirat állott a rendelkezésére.¹⁹⁵⁶

Gaufredus, aki egyébként is előszeretettel szakítja meg a történetmesélést genealógiai exkurzusokkal,¹⁹⁵⁷ az 1166. évre vonatkozó feljegyzéseket rögzítő 66. *caput* előtt tartja szükségesnek összefoglalni, hogy kik viselték a koronát a 12. század második felének Európájában. Míg a Labbé-féle kiadásban annyit olvashatunk csupán, hogy Magyarországon Béla király uralkodott (az 1172-ben Bizáncból hazatérve a trónt elfoglaló III. Bélára, a szerző kortársára kell itt gondolnunk),¹⁹⁵⁸ addig Oswald Holder-Egger parciális *editió*jában – a német filológus 1882-ben már a kora újkori kéziratokat tanulmányozhatta csupán – az információt egy, az Árpádok dinasztiájára vonatkozó és tévedésektől sem mentes családtörténeti fejtegetés vezeti be. Kútfontk úgy vélekedik, hogy a magyarok első királyát, Gézát (*Gonzalco*) az István névre Szent Brúnó – s nem pedig az Albericus Trium Fontiumnál (Albéric de Troisfontaines) tetten érhető tradíció¹⁹⁵⁹ Adalbertje – keresztelte meg: jó okunk van arra gyanakodni, hogy ezen a ponton a magyarok

¹⁹⁵⁴ FUND. ECCL. S. ALBANI NAMUCENSIS 963–964. Vö. GOMBOS 1938 (B) 283.; MAKK 1993. 50.; GYÖRFFY 2000. 126., 288.

¹⁹⁵⁵ GAUFREDUS DE BRUIL 198. (OSWALD HOLDER-EGGER előszava); RECH 2010 (GV). Vö. még SHF II. 187–188. (1859. sz.).

¹⁹⁵⁶ CHRONICA GAUFREDI 279.; GAUFREDUS DE BRUIL 199. (OSWALD HOLDER-EGGER előszava). Vö. SHF II. 188. (1859. sz.).

¹⁹⁵⁷ GAUFREDUS DE BRUIL 198. (OSWALD HOLDER-EGGER előszava).

¹⁹⁵⁸ CHRONICA GAUFREDI 316–317., kül. 317.

¹⁹⁵⁹ ALBERICUS TRIUM FONTIUM 779.

keresztény hitre térését hasonló módon rögzítő¹⁹⁶⁰ Ademar Cabannensis hatásával kell számolnunk. Az értesülést, amelyet a Gaufredus-féle krónika az első ezredforduló akvitániai történetírójától szerzett, egyéb információk kísérik: egy hibás és igencsak hiányos királylista – amely I. Andrást Salamon fiának tartja (!) – vezeti végig az uralkodókat III. Béla koráig.¹⁹⁶¹

A torz adatsort követően igencsak meglepő szövegünk pontos közlése arra nézve, hogy Béla fiának, Imrének (*Aimericus*) 1182 pünkösdjén az a Miklós helyezte a koronát a fejére, aki az esztergomi érseki székből Lukácsot követte.¹⁹⁶² A megjegyzésnek azért is kell különös jelentőséget tulajdonítanunk, mivel a medievisztika a francia elbeszélő kútfő tanúságát elfogadva rögzíti Imre III. Béla életében történt megkoronázásának 1182. május 16-i dátumát.¹⁹⁶³ Csupán három évvel később találkozunk újabb forrással – az 1185. évi spalatói tartományi zsinat aktáiról van szó –, amely a király idősebb fiát koronás főként emlegeti.¹⁹⁶⁴ A limoges-i krónika megfelelő passzusa az unikális adat mellett azért is tarthat számot középkorkutatásunk érdeklődésére, mert az európai forrásanyagban egyebütt is felbukkanó Lukács érsek (1158–1181)¹⁹⁶⁵ mellett annak a Miklósnak a működéséről is tud, aki esztergomi metropolitaként a hazai diplomatikai anyagban háromszor tűnik csupán fel 1181 és 1183 között.¹⁹⁶⁶

Az információ hitelét – mivel a koronázásra megjelölt időpont ráadásul megfelelni látszik Miklós az oklevelek alapján is kikövetkeztethető főpásztorsága időtartamának – aligha szükséges vitatnunk. Annál érdekesebb lehet azonban annak kérdése, hogy a távoli Magyarország dolgairól mi módon juthatott el egy ilyen jellegű értesülés abba a Franciaországba, amelynek krónikásirodalma a dinasztikus kapcsolat – II. Fülöp (Ágost) (1180–1223) húgának, Capet Margitnak a magyar uralkodóval 1186-ban kötött házassága – ellenére sem mutatott a Kárpát-medencei állam iránt túlzott érdeklődést: a frigy tényét a krónikák rögzítik ugyan, ám az országról bővebb ismeretekkel nem rendelkeznek.¹⁹⁶⁷ Az autográf kézirat hiányában nem tudjuk megmondani, a krónika eredeti szövegállományához tartozott-e a szempontunkból érdekes híradás, amelyet Labbé nem közölt, ám ha marginális megjegyzésről – akár a szerzőtől származó utólagos betoldásról, akár pedig más kéz interpolációjáról – lehet is szó, az információ minden bizonnyal nem sokkal Imre koronázása után érkezhett Akvitániába. Talán nem járunk túlságosan messze az igazságtól, ha III. Béla nyugati orientációjú házasságpolitikája és a limoges-i kútfő jólétesültsége között mégiscsak sejtünk valamiféle kapcsolatot. Nem kizárt, hogy az angol ügyek iránt érdeklődő Gaufredus figyelmét – feltéve, hogy az elbeszélését 1184-nél megszakító szerző a frigy 1185. évi előkészítését esetleg még megérhette – azért kelthette fel a Magyar Királyság, mert az 1183-ban

¹⁹⁶⁰ ADEMARUS CABANNENSIS 152.

¹⁹⁶¹ GAUFREDUS DE BRUIL 202. Vö. PAULER 1899. I. 383.: 36. jegyz., 409.: 139. jegyz.

¹⁹⁶² GAUFREDUS DE BRUIL 202.

¹⁹⁶³ PAULER 1899. I. 324., 504.: 525. jegyz.

¹⁹⁶⁴ ÁÚO VI. 154. (101. sz.); CDC II. 192. (182. sz.). Az adatot hozza és Imre megkoronázásának kérdését vizsgálja SZABADOS 1999. 87.

¹⁹⁶⁵ Szerepléséhez ld. KÖRMENDI 2003 (B).

¹⁹⁶⁶ THOROCZKAY 2003. 73. Vö. PAULER 1899. I. 503.: 522. jegyz.; ZSOLDOS 2011. 80.

¹⁹⁶⁷ A kérdést önálló tanulmányban vizsgáltam, ld. CSÁKÓ 2011 (B).

elhalálozott Henrik trónörökösnek – II. Henrik fiának – az özvegyét készült a közép-európai állam uralkodója feleségül venni. Tudjuk továbbá, hogy III. Béla első felesége, Châtillon Anna 1184. évi halálát követően elsőbbsen Matild hercegnőnek – az angol király unokájának – kérte meg a kezét, és követői, mielőtt II. Fülöpöt Párizsban felkeresték volna, II. Henrik udvarában jártak.¹⁹⁶⁸

94. Gaufridus de Collone (Geoffroy de Courlon): *Chronicon* / *Chronicon sancti Petri Vivi Senonensis* (RF IV. 649.)

Gaufridus de Collone (megh. 1295 k.), a sensi Szent Péter-apátság (Saint-Pierre-le-Vif) szerzetese a monostorát felkereső zarándokok számára összeállított *Liber super reliquiis* (Könyv az ereklyékről) mellett szerzője volt egy, az elbeszélésében az 1294. évig terjedő világkrónikának is.¹⁹⁶⁹ A történetíró, aki előadását Krisztus születésével indítja, elsősorban saját vidékének eseményeire koncentrál, és a helyi történeti hagyományból merít. Sens érsekeinek és a Szent Péter-egyház apátjainak a cselekedeteiről a korábbi monostortörténetekből: Odorannus 11. századi elbeszéléséből és a sokáig Clariusnak tulajdonított 12. század eleji *Chronicon sancti Petri Vivi Senonensis*ből (A sensi Szent Péter-apátság krónikája) és annak *continuatió*ból tájékozódott, de ismerte a lokális patrónusként tisztelt Szent Savinianus hagiográfiáját is. A pápák és császárok történetét Godefridus Viterbiensis (Goffredo da Viterbo, Viterbói Gottfried) vagy Martinus Oppaviensis (Martinus Polonus, Troppaui Márton) szötte bele abba az elbeszélésbe, amelyet Sens egymást követő érsekeinek históriája tagol 52 *tabulára*.¹⁹⁷⁰ A 13. század végi kompiláció az 1184. évtől kezdve bír önálló forrásértékkel rendelkező passzusokkal.¹⁹⁷¹ Bár a krónika a 17. században autográf kéziratban is felbukkant még, szövege ránk csupán hét későbbi *manuscriptum*ban hagyományozódott: ezek Gaufridus de Collone históriáját két redakcióban őrizték meg számunkra. Gustave Julliot 1876-ban a 14. századi sensi kézirat alapján publikálta a nem túlságosan jó latinsággal íródott textust.¹⁹⁷²

Kütfőnk III. (Kövér) Károly (882–887) uralkodására rátérve adja elő, hogy a magyarok ebben az időben telepedtek meg Pannóniában: a *Cusciából* – Szkítia nevének romlott alakjáról van szó – érkező barbár nép nyershúst evett és embervért ivott. A nomád kannibalizmus közismert toposzát Godefridus Viterbiensis *Pantheon*jában is megtaláljuk: innen vette át az információt a Gaufridus előtt ugyancsak ismert Martinus Oppaviensis is.¹⁹⁷³ A 13. századi sziléziai

¹⁹⁶⁸ KARL 1910. 51.; PALMER 2005. 123–126. III. Béla házasságához, a 12. századi Magyar Királyság angol kapcsolataihoz ld. még LASZLOVSZKY [1991] 80–92.; BÁRÁNY–LASZLOVSZKY–PAPP 2008. I. 153–171. (A vonatkozó fejezet LASZLOVSZKY JÓZSEF munkája.)

¹⁹⁶⁹ DELIVRÉ 205. 483.; RECH 2010 (GC).

¹⁹⁷⁰ GAUFRIDUS DE COLLONE (A) II–V. (GUSTAVE JULLIOT előszava); GAUFRIDUS DE COLLONE (B) 613. (OSWALD HOLDER-EGGER előszava).

¹⁹⁷¹ SHF II. 91. (1377. sz.).

¹⁹⁷² GAUFRIDUS DE COLLONE (A) II., V–XIV. (GUSTAVE JULLIOT előszava); GAUFRIDUS DE COLLONE (B) 613–614. (OSWALD HOLDER-EGGER előszava); RECH 2010 (GC).

¹⁹⁷³ GAUFRIDUS DE COLLONE (A) 308. Vö. MARTINUS OPPAVIENSIS 463.; GOTIFREDUS VITERBIENSIS (PANTH.) 230.; OTTO FRISINGENIS 235.; REGINO PRUMIENSIS 154.

történetírónak, Martinusnak a *Chronicon pontificum et imperatorum*ából (Pápák és császárok krónikája) kölcsönözte a sensi krónikás azt az értesülést is, amely szerint X. János pápa (914–928) idejében a magyarok a Rómából elűzött Guido *marchio* hívására érkeztek Itáliába, ahol végigpusztították Toszkánát, s ettől kezdve rendszeresen megfordultak a vidéken. A Benedictus sancti Andreae de Soracte (Benedetto di Sant’Andrea del Soratte) 10. századi krónikájára visszavezethető információt ahhoz a kalandozó hadjáráthoz kapcsolhatjuk, amelyet Gina Fasoli a 927. évre helyezett: az itáliai forrás szerint a magyarokhoz valójában nem Guido, hanem Péter, X. Jánosnak a római előkelőkkel konfliktusba került fivére menesztett követeket.¹⁹⁷⁴ A Vilmos sensi érsek alatti eseményekről, a magyarok 937. évi dúlásáról – amelynek a Szent Péter-apátság is áldozatul esett – Gaufridus az ún. pseudo-clariusi *Chronicon sancti Petri Vivi Senonensis* alapján számol be. Utóbbi, a 12. század elején keletkezett forrás kronológiai adata – a magyarok érkezését megjövendölő égi jel feltűnése – az *Annales sanctae Columbae Senonensis* (A sensi Szent Columba-apátság évkönyve) 10. századi híradására megy vissza, míg az ereklyék menekítéséről és az apátság pusztulásáról szóló részletes leírás a Gaufridus előtt is ismert *Translatio sanctorum Saviniani, Potentiani sociorumque* (Szent Savinianus, Potentianus és társaik ereklyeátvitele) 11. századi szövegéből eredeztethető.¹⁹⁷⁵

95. *Genealogiae ex chronicis Hainoniensibus recollectis per magistrum Balduinum de Avennis / Chronicon Balduini Avennensis / Historia genealogica comitum Hannoniae / Excerptum Chronici Hanoniensis quod dicitur Balduini Avennensis / Balduini de Avennis Genealogiae ex chronicis Hanoniensibus* (Baudouin d’Avesnes: Genealógiák a hainaut-i krónikákból) (RF III. 281.; CF II. 2423. sz.)

A 13. század végén Hainaut (Hennegau) tartományban született meg az egyik első világkrónika, amelyet eredetileg is ófrancia nyelven jegyeztek le. A sokáig Baudouin d’Avesnes tollából eredeztetett munka második redakciója valamivel 1284 előtt készülhetett el:¹⁹⁷⁶ ezt a szövegváltozatot vette azután alapul az az újabb variáns, amely a vulgáris nyelvű textusnak főként a genealógiai adatait ültette át latinra. Az 1295 és 1307 között összeállított elbeszélés két 14. századi kéziratban (Párizs, ill. Hannover) maradt ránk.¹⁹⁷⁷

Kútfőnk egyetlen magyar vonatkozású adata a 10. századi kalandozásokkal kapcsolatos. Az északfrancia területen keletkezett forrásban arról olvashatunk, hogy a soignies-i monostort a *hunok* rombolták le.¹⁹⁷⁸ A híradás rokonítható a *Miracula sancti Vincentii* (Szent Vince csodái, BHL

¹⁹⁷⁴ GAUFRIDUS DE COLLONE (A) 320. Vö. MARTINUS OPPAVIENSIS 430.; BENEDICTUS S. ANDRAE 714. A hadjáráthoz ld. FASOLI 1945. 148–151.; KRISTÓ 1980. 265.

¹⁹⁷⁵ GAUFRIDUS DE COLLONE (A) 334., 336. Vö. ANNALES S. COLUMBAE SENONENSIS 105.; CHRONICON S. PETRI VIVI SENONENSIS 34.; TRANSL. SS. SAVINIANI ET POTENTIANI 788–789. A dátumot Gaufridus hibásan veszi át.

¹⁹⁷⁶ CROENEN 2010.

¹⁹⁷⁷ BAUDOUIN D’AVESNES (A) 418.

¹⁹⁷⁸ GENEALOGIAE EX CHRON. HANONIENSIBUS 374.

8675.) vagy Gislebertus Montensis (Gislebert de Mons) tudósításával: bár szövegpárhuzamok a három kútfő megfelelő passzusai között nem mutathatóak ki, mindhárom beszámoló tájékoztat bennünket arról, hogy a *hunok* feltűntek Soignies alatt.¹⁹⁷⁹ A Baudouin d’Avesnes-nek tulajdonított krónika lejegyzője előtt Gislebertus Hainaut-i Krónikája (*Chronicon Hannoniae*) kétségkívül ismert volt¹⁹⁸⁰ – a monostor elpusztításáról szóló információt 13. század végi kútfőnk innen is ismerhette tehát –, ám a 12. században összeállított *Miracula sancti Vincentii*¹⁹⁸¹ vonatkozó szöveghelyét olvasva talán azt is gyaníthatjuk, hogy a tradíció egyébként is jelen lehetett Soignies-ban. Bár elbeszéléseink pontosabb kronológiai megjelölést nem tartalmaznak, a kutatás az alsó-lotaringiai apátság feldúlását a magyarok 954. évi hadjáratával vonja összefüggésbe. Kérdéses ugyanakkor, hogy mennyiben is szükséges a kései hagyománynak hitelt tulajdonítanunk.¹⁹⁸² Elképzelhető, hogy *hunok* alatt nem is kalandozóinkat, hanem a 9. század normannjait kell értenünk.¹⁹⁸³

96. Geoffroy de Villehardouin (Godefridus de Villa-Hardouin): *Histoire de l’empire de Constantinople sous les empereurs français, 1204 / La conquête de Constantinople / Mémoires de Ville-Hardouin* (Konstantinápoly hódoltatása) (RF XI/3. 351–353.; CF II. 2429. sz.; KÖRMENDI [2008] 9.1.1. sz.)

Aligha szükséges a magyar kutatás számára részletesebben mutatnom be annak a Geoffroy de Villehardouinneknak a beszámolóját, aki – amellet, hogy benne tisztelhetjük az egyik első, immár francia nyelven alkotó történetírót, és elsőrangú forrását hagyományozta ránk a negyedik keresztes hadjárat históriájának – a nyugati lovagok Bizánc elfoglalásával végződött vállalkozásának egyetlen magyar vonatkozású eseményét: Zára ostromát is a különös részletességgel beszéli el. A szerző, aki Champagne marsalljaként hűbérura, Thibaut champagne-i marsall kíséretében vonult hadba, maga is részese volt azoknak a tárgyalásoknak, amelyek a keresztesek vezetői és Enrico Dandolo velencei dózse (1192–1205) között a hadak tengeri átszállításával kapcsolatban zajlottak, és ott volt akkor is, amikor döntés született arról, hogy Alexiosz császárfi kérésének engedve az eredetileg a Szentföldre indult seregek Konstantinápoly ellen fordulnak. Villehardouin – aki Bizánc elestét követően is a Peloponnészoszon maradvá 1204-ben a *Romania* marsallja címet kapta – a hadjárat 1198. évi meghirdetésétől Montferrat-i Bonifác 1207-ben bekövetkezett haláláig érkezik el a történetmesélésben. Mintegy hat *manuscriptum*ban ránk maradt krónikájával kapcsolatban hangsúlyozza a kutatás, hogy a pikárdiai kisnemesként tollat ragadó Robert de Clarival szemben

¹⁹⁷⁹ MIRACULA S. VINCENTII 649.; GISLEBERTUS MONTENSIS (A) 495.; GISLEBERTUS MONTENSIS (B) 19.

¹⁹⁸⁰ HEMPTINNE 2010. 714.

¹⁹⁸¹ WAHA 2002. 616.

¹⁹⁸² FASOLI 1945. 190. Vö. D’HAENENS 1961. 432.

¹⁹⁸³ Így ítéli meg a hagiográfiai munkához fűzött kommentár: MIRACULA S. VINCENTII 652–653.

krónikásunk a sereget vezető főurak szemszögéből írta meg a Latin Császárság születésének történetét.¹⁹⁸⁴

A forrásnak a magyar szempontból is érdekes fejezetei részletesen beszélnek el, hogyan vette ostrom alá a keresztes had a dózsával megegyezve – a seregek átszállításáért Velencének ily módon fizetve – az 1181-től a magyar király fennhatósága alatt álló dalmáciai várost, hogyan fenyegette III. Ince (1198–1216) kiközösítéssel a keresztény erősség ellen forduló fegyveres erőket, majd pedig azt is, hogyan teleltek a velenceiek és a frankok az elfoglalt városban. A Champagne-ból útra kelt történetíró tájékoztat bennünket arról is, hogy mindazok, akik elutasították a Konstantinápoly elleni katonai akcióban történő részvételt, Imre királlyal megegyezve mégiscsak eredeti úticéljuk: Palesztina irányába indultak. A táborból távozottak között volt nem csupán a Robert de Clarinál szereplő Simon de Montfort vagy Enguerrand de Boves, de az előbbi kíséretében útra kelt vaux-de-cernayi apát is: a ciszterci szerzetes az 1202. évi zárai incidens egy másik krónikásának, Petrus Sarnensisnek (Pierre de Vaux-de-Cernay) volt a nagybátyja.¹⁹⁸⁵

96/A. Gervasius Tilberiensis / Tileburiensis / Tilleberiensis (Gervaise de Tilbury): *Otia imperialia* / Liber de mirabilibus mundi / Solatium imperatoris / Descriptio totius orbis per 3 decisiones distincta (Császári időtöltés) (RV IV. 715–716.; CF II. 2472. sz.)

Szerzőnk, aki 1152 táján született az angliai Essexben, mozgalmas életet élt. Tagja volt II. (Plantegenet) Henrik (1154–1189) udvarának és az 1183-ban fiatalon elhunyt Henrik ifjabb király környezetének, de megfordult Itáliában – Bolognában tanulmányokat is folytathatott –, és említi forrás a reimsi érsek vagy II. Vilmos szicíliai király (1166–1189) mellett is. Később a provence-i Arles-ba került, ahol IV. (Welf) Ottó (1198–1215) német-római császár – akinek Gervasius az *Otia imperialia* első változatát ajánlotta – a marsalli címet adományozta. A történetíróként és geográfusként is működő angol nemes a délfrancia vidéken folytatta az anyaggyűjtést három nagy egységre (*decisio*) tagolódó enciklopedikus munkájához, amelyet 1209 és 1214 között állíthatott össze, és amelynek nagyjából harminc kéziratát ismerjük.¹⁹⁸⁶ Témánkba vágó adatai nem különösebben jelentősek. Eltekintve attól a földrajzi leíró résztől, amely a Kárpát-medencéről éppen csak említést tesz,¹⁹⁸⁷ a kútfő egyetlen magyar vonatkozású szöveghelye I. (Barbarossa) Frigyes (1152–1189) kereszteseinek a *hunok* földjén és a Meótisz mocsarain át a Balkánra vivő útjára vonatkozik.¹⁹⁸⁸ A sablonos közlés pontosabb forrását nehéz volna megjelölni.

¹⁹⁸⁴ AILES 2010. A történeti munkával és magyar adataival – azokat Robert de Clari információival összevetve – részletesen foglalkozik CSERNUS 1999. 36–37., 146–152.

¹⁹⁸⁵ CONQUÊTE DE CONSTANTINOPLE 37–61.; VILLEHARDOUIN I. 64–115.; KÖRMENDI [2008] 203–204. (9.1.1. sz.) Vö. BOROSY 1996. II. 35–37.

¹⁹⁸⁶ OTIA IMPERIALIA 11–14. (DOMINIQUE GERNER és CINZIA PIGNATELLI) bevezető tanulmánya; HERWEG 2010.

¹⁹⁸⁷ GERVASIUS TILBERIENSIS 370–371.

¹⁹⁸⁸ GERVASIUS TILBERIENSIS 380.

97. *Gesta abbatum Trudonensium* (A saint-trond-i apátok cselekedetei) (RF X. 227.; CF II. 2477. sz.)

A saint-trond-i (sint-truideni) monostor történetét 1107-ig tárgyaló munka 1114–1115 táján keletkezett Rudolfus Trudonensis (Rodolphe de Saint-Trond, Rudolf van Sin-Truiden) (1070 k.–1138) apát tollán (I–VII. könyv): az elbeszélés elsősorban a liège-i vidék történetéhez szolgáltat értékes adalékokat. Rudolfus 1136-ban egy IX. könyvvel is kiegészítette művét, de a történeti feljegyzéseket még az ő életében egy másik saint-trond-i szerzetes – feltehetőleg egy bizonyos Gislebertus – is folytatta, aki az 1136. évig érkezett el az események előadásában (VIII., X–XII. könyv). A saint-trond-i apátok históriájának a 12. században még egy ízben készült *continuatio*ja: ezt 1183-ig vezették. A harmadik, immáron a 14. században készült folytatás lejegyzője – mivel Rudolfus az ezredforduló tájának eseményeinél kezdett csupán bele az apátság történetének tárgyalásába – szükségesnek látta, hogy az ezt megelőző időszak históriájáról is számot adjon. Tudósítása a 628. évnél indul: annál az esztendőnél, amikor a hagyomány szerint Szent Trudo született. A monostor korai történetét a *continuator* három könyvben dolgozta fel. Ehhez az elbeszélésében a 999. évig ívelő kompilációhoz illesztette azután hozzá – nem minden módosítás nélkül – a korábban elkészült szövegeket, amelyeket saját összeállítása követ az 1183–1366 közötti eseményekről.¹⁹⁸⁹

A 10. századi magyar történelemmel kapcsolatos feljegyzéseket a *Gesta abbatum Trudonensium* utóbb említett harmadik folytatásában – annak II., illetve III. könyveiben – olvashatjuk, ám a kései kútfőben fellelhető passzusok önálló forrásértékkel nem bírnak: krónikásunk Sigebertus Gemblacensis (Sigebert de Gembloux) 12. századi és Martinus Oppaviensis (Martinus Polonus, Martin von Troppau, Troppai Márton) 13. századi krónikájának adatait építette be elbeszélésébe. Bár szól kútfőnk arról is, hogy a longobárdokat követően az avarok – akiket a 14. századi *gesta abbatum* azonosnak tud a hunokkal – telepedtek meg a Kárpát-medencében,¹⁹⁹⁰ az első valóban magyar vonatkozásúként értékelhető részlet a honfoglalásról ad hírt. A Martinus Oppaviensistől kölcsönzött részlet – amelyet utóbbi krónikás maga is Godefridus Viterbiensis (Goffredo da Viterbo, Viterbói Gottfried) *Pantheon*jából vett át – nem csupán azt beszéli el, hogy Szkítiából útnak indult eleink 886-ban megérkeztek Pannóniába, de szerepelteti annak toposzát is, hogy a magyarok ekkoriban nyershúst ettek és embervért ittak.¹⁹⁹¹ Kútfőnk további két, a magyar históriát érintő passzusa Sigebertus *Chronographi*ájának felhasználásáról árulkodik. A gembloux-i krónikás nyomán tudhatja a 14. századi szerző, hogy a magyarok I. (Madarász) Henrik uralkodásának (919–936) harmadik évében Franciaországot, Elzászt,

¹⁹⁸⁹ GESTA ABBATUM TRUDONENSIIUM 213–227. (RUDOLF KÖPKE előszava); SHF II. 158. (1723. sz.); BALAU 1903. 397–370., 591–594.; VANDERPUTTEN 2010 (C); GESCHICHTSQUELLEN (Rudolphus abbas S. Trudonis, *Gesta abbatum Trudonensium*); NASO R113.

¹⁹⁹⁰ GESTA ABBATUM TRUDONENSIIUM 372. – Az egyes híradások forrásait a kritikai kiadás feltünteti.

¹⁹⁹¹ GESTA ABBATUM TRUDONENSIIUM 375. Vö. MARTINUS OPPAVIENSIS 463.; GOTIFREDUS VITERBIENSIS (PANTH.) 230. A kannibalizmus mítoszához ld. ECKHARDT 1935.; KÖRMENDI 2009 (A) 34–36.

Alemanniát és Szászországot dúlták: az adatot a 11–12. század fordulóján lejegyzett kompiláció a tévesen a 922. évre datált merseburgi csata¹⁹⁹² előzményeiről tudósítva közli. Elképzelhető, hogy a részlet – amelyet Sigebertus a Liudprandustól származó és a magyarok vereségéről szóló információk elé toldott – eredetileg az *Annales Augenses*ből (Reichenauai Évkönyv) származik, és valójában a 926. évi eseményekre utal.¹⁹⁹³ A saint-trond-i *gesta abbatum* kései *continuatiója* tájékoztat továbbá a 954–955. évek történéseiről: Sigebertusnak az augsburgi csatavesztésről szóló, ám a megelőző esztendő magyar hadjáratára is visszautaló passzusa nyomán a két katonai vállalkozást a 14. századi kompilátor egybemosta.¹⁹⁹⁴

Az államalapítás koráról – arról, milyen szerepet játszott István és Gizella házassága a magyarok keresztény hitre térésében – forrásunk hasonlóképpen Sigebertus nyomán tudósít.¹⁹⁹⁵

98. *Gesta episcoporum Cameracensium* / *Gesta pontificum Cameracansium* (A cambrai-i püspökök cselekedetei) (RF IV. 722.; CF II. 2490. sz.)

Az első redakciójában 1024–1025 táján¹⁹⁹⁶ keletkezett forrás Flodoardus (Flodoard de Reims, Reimsi Flodoard) *Historia Remensis ecclesiae*-jének mintáját követve a cambrai-i egyház történetét dolgozza fel. A Gerhard püspök (1012–1051) megbízásából készült *gesta episcoporum*, amelynek szerzője a Szűz Mária-társaskáptalan valamely kanonokja lehetett, három könyvben tárgyalja a *diocesis* történetét: míg az első két egység a korábbi cambrai-i püspökök históriáját, majd pedig a káptalan birtokait és az egyházmegye szerzetesházait írja le, addig az utolsó rész főszerzője maga Gerhard.¹⁹⁹⁷ A történeti munkának a 11. századból is maradt ránk kézírata: a jelenleg Hágában őrzött autográf *manuscriptum* az első két könyv szövegét tartalmazza.¹⁹⁹⁸ A cambrai-i püspökség történetének a 15. századig több folytatása és átdolgozása született mind latin, mind pedig francia nyelven. A *continuatiók* sorában az első Gerhard életútját beszélte el a püspök 1051-ben bekövetkezett haláláig, míg a *Gesta Lietbertiként* ismert folytatás a következő cambrai-i főpap idejének eseményeit rögzítette, elérkezve immáron az 1076. évig.¹⁹⁹⁹

A kútfő a 954. évi kalandozó hadjárat kiemelkedő jelentőségű forrásaként plasztikus leírást ad arról, hogyan ostromolták meg a magyarok Cambrai városát, és hogyan égették azután fel a

¹⁹⁹² Az ütközet helyszínével kapcsolatban ld. VESZPRÉMY 2014 (A) 87–88.

¹⁹⁹³ GESTA ABBATUM TRUDONENSIIUM 376. Vö. SIGEBERTUS GEMBLACENSIS 346.

¹⁹⁹⁴ GESTA ABBATUM TRUDONENSIIUM 379. Vö. SIGEBERTUS GEMBLACENSIS 349.

¹⁹⁹⁵ GESTA ABBATUM TRUDONENSIIUM 382. Vö. SIGEBERTUS GEMBLACENSIS 354.; UZSOKI 1982. 131. (6. sz.).

¹⁹⁹⁶ A datálás problematikájához ld. VAN MINGROOT 1975. Vö. RICHES [2006]. 87–119.

¹⁹⁹⁷ SHF II. 161–162. (1730. sz.); CAMBRAI-I PÜSPÖKÖK TÖRTÉNETE 241. (KORDÉ ZOLTÁN bevezetője); RECH 2010 (GEST. EP. C.); GESCHICHTSQUELLEN (*Gesta episcoporum Cameracensium*); NASO G059.

¹⁹⁹⁸ A kéziratokhoz ld. GESTA EPISCOPORUM CAMERACENSIIUM 398–400. (LUDWIG KONRAD BETHMANN előszava); RICHES [2006]. 97–19.

¹⁹⁹⁹ GESTA EPISCOPORUM CAMERACENSIIUM 396–398. (LUDWIG KONRAD BETHMANN előszava). A *gesta episcoporum* nyolc latin nyelvű folytatását ld. NASO G064–G071. Az immáron francia nyelvű *Gestes des évêques de Cambrai* az 1092 és 1125 közötti időszak történetét beszéli el. A 13. században készült szerkesztést később egészen 1502-ig folytatták (NASO G080.). A *continuatiókhoz* ld. még GESTA EP. CAMERACENSIIUM CONT. 183–186. (GEORG WAITZ előszava).

közelben fekvő Szent Gaugericus-apátságot (Saint-Géry). A *Gesta episcoporum Cameracensium* első könyvének 75. *caput*jában olvasható részletes beszámoló a történeteket tévesen helyezi a 953. évre, ám megjelöli a magyarok érkezésének pontosabb dátumát: a kalandozók a forrás szerint április 6-án érték el a püspöki székhelyet. A színesen előadott történet fontosabb fordulatait a következőképpen összegezhetjük: a cambrai-iak a magyarok elől a megerősített falak mögé húzódtak vissza, a kalandozók pedig – a külvárost felégetve – ostrom alá vették őket. Miután Cambrai-ba betörniük nem sikerült, a portyázók az Escaut (Schelde) folyó mellé húzódtak vissza, hogy erőt gyűjtsenek. Egyikük azonban, akit a kútfő királyi ivadéknak mond, néhány társával a többiektől valamelyest lemaradt: az ostromlottak egy csapata, egy bizonyos Odo vezetésével, ekkor portyára indult, és Bulcsú (*rex Bulgio*) rokonát levágta. Halálát megbosszulandó a magyarok újfent megtámadták a várost, a templomot a távolból tüzes nyilaikkal lőtték, ám azt felégetniük – mivel egy pap a lángokat élete kockáztatásával eloltotta – nem sikerült. Az ostrommal végül a kalandozók felhagytak, s útjukat a Gaugericusnak szentelt monostor felé vették, remélve, hogy falai mögött gazdag zsákmányt találnak. A forrás előadja, hogyan lett a Cambrai közelében fekvő apátság – amelynek a tűzvészben ólomteteje is megolvadt – lángok martaléka.²⁰⁰⁰ A *gesta episcoporum* 11. századi szerzője minden bizonnyal a szerzetesközösség helyi hagyományára támaszkodott, amikor a magyardúlás történetét rögzítette.

99. *Gesta episcoporum Cenomanensium / Acta pontificum Cenomanensium / Gesta pontificum Cenomanensium / Actus pontificum Cenommanis in urbe degentium* (A Le Mans-i püspökök cselekedetei) (RF II. 112–113.; CF II. 2491. sz.)

Kútfőnk a Loire völgyében fekvő Le Mans püspökeinek történetét beszéli el a 13. század derekáig. A történeti munka legrégebbi rétege – a 832. évig ívelő egység – a 9. század közepén keletkezhetett.²⁰⁰¹ A Le Mans-i egyházmegye első főpásztorainak történetét később a *Gesta Aldrici episcopi Cenomannis* (Aldericus Le Mans-i püspök cselekedetei) szövegével is kiegészítették.²⁰⁰² Utóbbi forrás, amelyet autobiográfiaként – a 832 és 857 között a diocézis élén Aldricus püspök saját feljegyzéseiként – értékelhetünk, tizenkilenc (vitatott hitelű) diploma szövegét is fenntartotta.²⁰⁰³ A *gesta episcoporum*ot a székesegyház klerikusai Geoffroi de Loudun püspök (1234–1255) koráig folytatták. Az egyes részek sokszor az elbeszélte események után nem csekély idővel keletkeztek.²⁰⁰⁴

A forrás magyar vonatkozású részleteit abban a fejezetben találjuk, amely Geoffroi de Loudun püspök (1234–1255) biográfiáját adja: a *caput*, amely IX. (Szent) Lajost (1226–1270) múlt

²⁰⁰⁰ GESTA EPISCOPORUM CAMERACENSII 428–429., 456. A részlet magyar fordítását ld. CAMBRAI-I PÜSPÖKÖK TÖRTÉNETE.

²⁰⁰¹ SHF I. 253. (822. sz.).

²⁰⁰² SHF II. 65. (1249. sz.).

²⁰⁰³ SHF I. 252–253. (821. sz.).

²⁰⁰⁴ SHF II. 65. (1249. sz.).

időben említi, minden bizonnyal 1270 után keletkezhetett.²⁰⁰⁵ A püspökéletrajzban rövid összefoglalást találunk a 13. század derekának fontosabb világtörténelmi eseményeiről: ezek sorában említi a krónikás a magyarországi tatárjárást vagy az 1251. évi franciaországi pásztorkeresztes mozgalmat.²⁰⁰⁶

A 13. századi Loire-völgyi feljegyzés a mongolok Kárpát-medencei pusztításainak történetéhez túlságosan sok adalékot nem szolgáltat. Az ismeretlen Le Mans-i történetíró, aki a kunokat a tatárok segédcsapataiként értékeli, a Keletről érkező nomád nép nem túl specifikus bemutatását követően általában említi csupán Kárpát-medencei dúlásait, és százezres nagyságrendűre becsüli a mongolok magyarországi áldozatainak számát.²⁰⁰⁷

Krónikánk másik, magyar szempontból is említésre méltó tudósítása egy franciaországi eseményre vonatkozik: a pásztorkeresztesek (*pastorelli*)²⁰⁰⁸ mozgalmára. A saint-denis-i hagyomány – Guillelmus de Nangiac (Guillaume de Nangis) történeti munkái – mellett jelen korpuszban az *Actus pontificum Cenommanis* tartotta fenn a IX. Lajos kiaszabadítására szerveződött népi hadak vezetőjének *magister de Hungaria* megjelölését.²⁰⁰⁹ Mivel a *gesta episcoporum* olyan részleteket is fenntartott, amelyek az île-de-france-i tradícióban nem szerepelnek – tud arról, hogy a „pásztorok” Tours-ban is jártak, és utolsó csapataik a provence-i Mallemort vára alatt szenvedtek végső vereséget –,²⁰¹⁰ forrásunkat a saint-denis-i tradíciótól függetlennek kell tekintenünk.

100. *Gesta episcoporum Tullensium* (A touli püspökök cselekedetei) (RF IV. 472.; CF II. 2496. sz.)

Forrásunk, amely a touli püspökök történetét a lotaringiai egyházmegyének az 1. századra visszanyúló legendás kezdeteitől 1107-ig beszéli el, három redakcióban készült. A szöveg első variánsát 1050 táján jegyezheték le, s ezt követte egy, a 12. század elején készült folytatás. Utóbbi nem csupán a saját koráig vezette tovább a gestát, de a korábbi anyag kiegészítésére Toul szentéletű püspökeinek hagiográfiájából – így az Adso Dervensis (Adson de Montier-en-Der) tollán a 10. század végén született *Vita et miracula sancti Mansueti*ből (Szent Mansuetus csodái, BHL 5209–5210.) vagy az ugyancsak neki tulajdonított *Miracula sancti Aper*i-ből (Szent Aper csodái, BHL 618.)²⁰¹¹ – is sokat merített. A harmadik szövegváltozat a hagiográfiai munkákból

²⁰⁰⁵ LATOUCHE 1907. 49–53.

²⁰⁰⁶ ACTUS PONT. CENOMANNIS 498–502.

²⁰⁰⁷ ACTUS PONT. CENOMANNIS 499–500.

²⁰⁰⁸ A *pásztorocskák* – *pastorelli*, francia terminussal *pastoureux* – megnevezéssel kapcsolatban ld. GÁBRIEL 1941. 5.: 6. jegyz.

²⁰⁰⁹ Mivel a mozgalmat és annak forrásait – arra a kérdésre keresve a választ, mit is tudhatunk meg a „pásztorok” élén álló személyről – értekezésemben önálló esettanulmányban is vizsgálok, a mester magyarországi származásának tradícióját sok esetben nem rögzítő híradások közül adattári feldolgozásomban azokkal foglalkozom csupán, amelyek Gombos gyűjtésébe is bekerültek.

²⁰¹⁰ ACTUS PONT. CENOMANNIS 500–501.

²⁰¹¹ RF II. 131.

kölcsönzött részleteket jelentős mértékben lerövidítette. A forrás legrégibb – Nancyban (BM 1258.) őrzött – kézírata a 12. századból maradt ránk.²⁰¹² A *Gesta episcoporum Tullensium* a *Miracula sancti Apri* nyomán²⁰¹³ arról tájékoztat bennünket, hogy akkoriban, amikor a magyarok vad dühe Nyugat-Európát fenyegette, a kalandozóktól való félelmükben a Toul falain kívül elhelyezkedő Szent Aper-monostor (Saint-Èvre-lès-Toul) szerzetesei ereklyéiket a városban helyezték biztonságba. Kútfontkból a szentéletrajzhoz képest többletként tudhatjuk meg, hogy minderre Drogo püöksége (906–922) alatt került sor.²⁰¹⁴ Az eseményt alighanem eleink 917. évi lotaringiai betöréséhez kell vonnunk.²⁰¹⁵

101. *Gesta Francorum et aliorum Hierosolomytanorum* auctore anonymo (A frankok és más jeruzsálemi zarándokok cselekedetei) (RF V. 728–729.; CF II. 2501. sz.)

Az 1095. évi clermont-i zsinat után megindult első keresztes hadjárat és Jeruzsálem 1099. évi bevétele megtermékenyítőleg hatott a történeti irodalomra. Legkésőbb 1101 elejére elkészült a szentföldi vállalkozás első krónikája, a már Palesztinában íródott *Gesta Francorum et aliorum Hierosolomytanorum*,²⁰¹⁶ amelyet azután számos további beszámoló követett. Kútfontk, amely elbeszélésében a hadjárat meghirdetésétől (1095. november) Askalon elfoglalásáig (1099. augusztus) terjed, laikus szerző: egy, az eseményeket személyesen is átélt lovag tollán keletkezett. Bár a történetíró francia származását a medievisztika régóta elveti – az *auctor* minden bizonnyal dél-itáliai normann lehetett –,²⁰¹⁷ a nyugati seregek cselekedeteit szemtanúként előadó történeti munkát vizsgálódásaimból nem zártam ki. A harminckilenc fejezetből álló forrást jelen korpuszba azért láttam célszerűnek felvenni, mivel a szaracénok ellen irányuló vállalkozás első leírása a francia szerzők keresztes krónikáira – gondoljunk itt Petrus Tudebodus (Pierre Tudebode), Fulcherius Carnotenis (Foucher de Chartres) vagy Guibertus de Novigento (Guibert de Nogent) alkotásaira – is jelentős hatással²⁰¹⁸ bírt. Legrégibb kódexeit²⁰¹⁹ Madridban és Rómában őrzik.²⁰²⁰

²⁰¹² GESCHICHTSQUELLEN (*Gesta episcoporum Tullensium*). Ld. még Gesta EPISCOPORUM TULLENSIUM 631–632. (GEORG WAITZ előszava).

²⁰¹³ MIRACULA S. APRI 517–518. Jelöl szövegösszefüggést a kritikai kiadás is, ld. Gesta EPISCOPORUM TULLENSIUM 639.: 64. jegyz.

²⁰¹⁴ Gesta EPISCOPORUM TULLENSIUM 639.

²⁰¹⁵ FASOLI 1945. 131. Vö. DUSSIEUX 1839. 30–31.

²⁰¹⁶ ARLIMA (*Gesta Francorum et aliorum Hierosolomitatorum*).

²⁰¹⁷ A szerző származásának problematikájával kapcsolatban ld. Gesta FR. ET AL. HIER. (A) 7–10. (HEINRICH HAGENMAYER előszava). A *gesta* a frank lovagok keleti vállalkozását beszéli el, ám a népnevet krónikásunk valójában tágabb értelemben használja: a *frank* megjelölés alatt nem csupán a mai Franciaország területén élöket, de a dél-itáliai normannokat is érti, ld. Gesta FR. ET AL. HIER. (A) 11. (HEINRICH HAGENMAYER előszava).

²⁰¹⁸ A *gesta* részletesen ismertetését ld. Gesta FR. ET AL. HIER. (A) 48–92. (HEINRICH HAGENMAYER előszava).

²⁰¹⁹ Gesta FR. ET AL. HIER. (A) 10., 93–95. (HEINRICH HAGENMAYER előszava).

²⁰²⁰ A kútfontról összefoglalóan ld. SPIERALSKA 2010. A történeti munkát a hazai közönség számára bemutatja VESZPRÉMY 1999 (B) 209–217.

Forrásunk egyetlen magyar vonatkozású passzusát a 2. *caput* elején találjuk: a dél-itáliai Névtelen – aki maga Guiscard Róbert (Robert Guiscard) normann fejedelem (1062–1085) fiának, Tarantói Boemundnak a csapataival²⁰²¹ útra kelve a Kárpát-medencei államot nem érintette – csupán említés szintjén szól arról, hogy a keresztések egy része Konstantinápoly felé igyekezve Magyarországon vonult át. A Magyar Királyságon 1096 folyamán keresztülhaladó seregek vezetői között Bouillon Gottfried (Godefroy de Bouillon) alsó-lotaringiai herceget (1089–1096), fivérét, Boulogne-i Balduint (Baudouin de Boulogne) – a későbbi jeruzsálemi királyt (1100–1118) –, II. Balduin hainaut-i (hennegau) grófot (1071–1098)²⁰²² vagy a népi keresztések élén érkező Remete Pétert (Pierre l’Ermite) nevezi meg.²⁰²³ Ahogyan azt történetírónk sem felejt el hangsúlyozni, a nyugati lovagok úgy tartották, Palesztinába a keresztos vállalkozások korában jelentős kultusznak örvendő Nagy Károly egykori útján jutottak el.²⁰²⁴

102. *Gesta Francorum expugnantium Hierusalem auctore anonymo* / Bartolfus Peregrinus de Nangeio Germanus: *De gestis Francorum qui Hierusalem anno 1095 expugnaverunt* (Bertulphe de Nangis: A Jeruzsálemet ostromló frankok története) (RF V. 729–730., CF II. 2503. sz.)

A valamivel 1109 előtt lejegyzett, az 1095 és 1106 közötti események vonatkozásában adatokat hozó keresztos beszámoló iránt – lévén szó olyan történetírói alkotásról, amely számos ponton Fulcherius Carnotensis (Foucher de Chartres) *Historia Hierosolymitaná*jából (Jeruzsálemi történet) merít – a medievisztika mindmáig csekély érdeklődést tanúsított. A krónikással kapcsolatban pontosabb értesülésekkel nem rendelkezünk: a kutatás hosszú időn keresztül hozta a gestát egy bizonyos Bartolfusszal – egy német származásúnak tartott keresztossal – összefüggésbe. Az *auctort* övező bizonytalanságok ellenére a Fulcheriusszal kimutatható szövegösszefüggések miatt kezelem a 12. század eleji elbeszélést a francia keresztos irodalom termékei között. A mintegy hét kéziratban – ezek közül az utóbb Douai-ben őrzött, ám eredetileg az észak-franciaországi Marchiennes bencés monostorának tulajdonát képező példány a 12. századból maradt ránk – fenntartott szentföldi história javarészt Fulcherius szövegének kivonatát nyújtja, ám értékes önálló betétei is vannak: ilyen momentum Jeruzsálem részletgazdag bemutatása.²⁰²⁵ Kútfőnk magyar vonatkozású közlése a keresztosok hadak átvonulását beszéli el:²⁰²⁶ a passzus információi Fulcherius Carnotensistől²⁰²⁷ származnak.²⁰²⁸

²⁰²¹ GESTA FR. ET AL. HIER. (A) 2. (HEINRICH HAGENMAYER előszava).

²⁰²² Ld. HEINRICH HAGENMAYER megjegyzését: GESTA FR. ET AL. HIER. (A) 108.: 8. jegyz.

²⁰²³ GESTA FR. ET AL. HIER. (A) 106–107.; GESTA FR. ET AL. HIER. (B) 2. Vö. BOROSY 1996. I. 4.

²⁰²⁴ GESTA FR. ET AL. HIER. (A) 109.; GESTA FR. ET AL. HIER. (B) 2. Vö. FLORI 2001. 237. A kútfő magyar vonat

²⁰²⁵ RHC Occ. III. XXXVI–XXXVII. [előszó]; KÜMPER (A) 2010.

²⁰²⁶ GESTA FR. EXPUGNANTUM IHERUSALEM 493.

²⁰²⁷ FULCHERUS CARNOTENSIS 157–159.

²⁰²⁸ A *Catalogus fontium* egy további magyar vonatkozású szöveghelyet is közöl: a megfelelő részlet Konstantinápoly sokszínűségéről tudósítva jegyzi meg, hogy a várost lakó számtalan náció között a dákokat (*Daci*) is megtaláljuk: Gombos őket a magyarokkal azonosítja. Ld. CF II. 1052. (2503. sz.).

102/A. *Gesta Ludovici VII regis filii Ludovici Grossi qui Minor dictus* (VII. Lajos cselekedetei) (RF IV. 735–736.; CF II. 2515. sz.)

A kései kútfő a saint-denis-i uralkodógestákat népnyelvű fordításban egybefűző szerkesztés, a *Grandes Chroniques de France* (Franciaország nagy krónikája) megfelelő fejezeteit ülteti vissza latin nyelvre.²⁰²⁹ A forrás megemlékezik arról, hogy amikor VII. Lajos (1138–1180) a második keresztes hadjárat seregeivel átkelt Magyarországon, az idegen állam uralkodója a francia királyt és lovagseregét méltó fogadtatásban részesítette.²⁰³⁰

103. Gislebertus / Gillebertus Montensis (Gislebert / Gilbert de Mons): *Chronica Hannoniae / Chronicon Hanoniense* (Hainaut-i Krónika) (RF V. 155–156.)

Az V. Balduin hainaut-i (hennegai) gróf (1171–1195) mellett udvari káplánként, majd kancellárként működő Gislebertus (1150 k.–1224) – később namuri és monsi kanonok – a hainaut-i grófok történetét dolgozta fel történeti munkájában. Az elbeszélésében 1070. évtől 1195-ig terjedő latin gesta elsősorban V. Balduin intrikákkal teli udvaráról fest színes képet. Két 18. századi másolat mellett a *Chronica Hannoniae* szövegét egy 15. századi *manuscriptum* is fenntartotta. Ismerete Jacobus de Guisiánál (Jacques de Guise) vagy a Baudouin d’Avesnes-nek (*Chronique dite de Baudouin d’Avesnes*) tulajdonított krónikában mutatható ki.²⁰³¹

A *Chronicon Hanoniense*-ben két olyan részletet is találunk, amelyet a 10. századi magyar kalandozásokkal a medievisztika összefüggésbe hozott. Olvashatjuk egyfelől Gislebertusnál, hogy Hasnon apátságát,²⁰³² amelyet valamikor a *hunok* romboltak le, I. Balduin gróf (1067–1070) építtette újjá.²⁰³³ Gina Fasoli a passzus nyomán feltételezte, hogy a 954. évi hadjárat alkalmával – amikor a magyarok kétségkívül pusztítottak Alsó-Lotaringiában – seregeik Hasnon alatt is megfordultak.²⁰³⁴ Léon Vanderkindere is megjegyezte ugyanakkor a krónika 1904. évi kritikai kiadásában, hogy a *Huni* megjelölés nem feltétlenül vonatkozik a magyarokra: mivel a Nyugat-Európát fenyegető barbár népeket a források nem egyszer mosták egymással egybe, az sem zárható ki, hogy Gislebertus a normannokra utalt.²⁰³⁵ Ha a részletet mégis elfogadjuk a magyarok 10. századi pusztítására bizonyosságul, egyéb kronológiai utalás híján is érdemes azt a 954. évi hadjárárhoz kapcsolnunk: Hasnon ennek a portyázásnak az útvonalára illeszkedik.

²⁰²⁹ RF IV. 735. Ld. még WAITZ 1881.

²⁰³⁰ GESTA LUDOVICI VII. 393. A *Grandes Chroniques de France* anyagába meglepő módon nem az eseményeket szemtanúként elbeszélő saint-denis-i szerzetes, Odo de Deogilo (Odon de Deuil) nyomán került be VII. Lajos (1138–1180) uralkodásának története, ld. SPIEGEL 1978. 55.

²⁰³¹ SHF III. 24. (2298. sz.); VERCAUTEREN 1954., kül. 238.; HEMPTINNE 2010; ARLIMA (Gilbert de Mons); NASO G092.

²⁰³² COTTINEAU 1935. I. 1380.

²⁰³³ GISLEBERTUS MONTENSIS (A) 491.; GISLEBERTUS MONTENSIS (B) 4–5.

²⁰³⁴ FASOLI 1945. 192.

²⁰³⁵ GISLEBERTUS MONTENSIS (B) 5.: 2. jegyz. Ld. még D’HAENENS 1961. 437.

A *Chronicon Hanoniense* egy másik szöveghelye arról tájékoztat bennünket, hogy a hunok Soignies monostorát is lerombolták.²⁰³⁶ Az előbbi esethez hasonlóan itt sem tudhatjuk, hogy valóban a magyarokat kell-e *hunok* alatt értenünk, és bizonytalan az is, hogy vajon mely év történésére vonatkozik a híradás.²⁰³⁷ Az információ hitelét megerősítheti ugyanakkor, hogy a Szent Vince-apátság pusztulásáról hagiográfiai forrásban (*Miracula sancti Vincentii*, BHL 8675.) ugyancsak olvashatunk.²⁰³⁸ A felmerülő bizonytalanságok ellenére is joggal tételezhetjük fel, hogy 954-ben – amikor Lobbes és Cambrai vidékén jártak – a magyarok egyéb helyeket is feldúltak Alsó-Lotaringiában.

Kútfontknak az Árpád-kori Magyar Királysággal kapcsolatos értesülései nem különösebben jelentősek. Tud egyfelől történetírónk az első keresztes hadjárat seregeinek 1096. évi magyarországi keresztülhaladásáról,²⁰³⁹ másfelől pedig arról, hogy I. (Barbarossa) Frigyes (1152–1190) lovagjai 1189-ben ugyancsak a Kárpát-medence érintésével vonultak Palesztinába.²⁰⁴⁰ Pontosabb forrását egyik, a korban közismertnek számító információnak sem állapíthatjuk meg.

104. Guibertus de Novigento (Guibert de Nogent): *Historia Hierosolymitana quae dicitur Gesta Dei per Francos* (Isten cselekedetei a frankok által) (RF V. 268–269.; CF II. 2626. sz.)

Az autobiográfia-szerzőként is ismertté vált Guibertusnak (1053–1124), a pikárdiai Nogent-sous-Coucy (ma Coucy-le-Château-Auffrique) bencés apátjának a tollából maradt ránk az a *Gesta Dei per Francos*, amely a korai keresztes szövegek sorában – köszönhetően forrásértékének és stílusbeli sajátosságainak – napjainkban különösen is számot tarthat a középkorkutatás érdeklődésére.²⁰⁴¹ A palesztinai vállalkozást előzményeivel együtt részletesen tárgyaló krónika, amely végső változatában is minden bizonnyal készen lehetett már 1112-ben, nyolc kéziratban – a *manuscriptumok* közül a legrégebbiek a 12. századból valók – maradt fenn. A kódexek a szöveget két variánsban hagyományozták az utókorra. Guibertus maga sohasem járt a Szentföldön, ám a Közel-Keletről visszatérő keresztesek elbeszéléseiből az eseményekről pontos képet nyerhetett. Szóbeli értesüléseire támaszkodva egészítette ki főforrását, a Névtelen *Gesta Francorum et aliorum Hierosolymitanorum*át (A frankok és más jeruzsálemi zarándokok cselekedetei): bár elődje információit megtartotta, stilisztikailag jóval gazdagabb szöveget hozott létre. Fulcherius Carnotensis (Foucher de Chartres) *Historia Hierosolymitaná*jával valószínűleg csak a *Gesta Dei*

²⁰³⁶ GISLEBERTUS MONTENSIS (A) 495.; GISLEBERTUS MONTENSIS (B) 19.

²⁰³⁷ Fasoli Soignies-t is elfogadja a kalandozó magyarok állomásaként, ld. FASOLI 1945. 190. Az ezzel az interpretációval kapcsolatos kritikai észrevételeket ld. D’HAENENS 1961. 432.

²⁰³⁸ MIRACULA S. VINCENTII 649. Az adat a Baudouin d’Avesnes-nek tulajdonított krónika (*Chronique dite de Baudouin d’Avesnes*) latin nyelvű variánsában (GENEALOGIAE EX CHRON. HANONIENSIBUS 374.) is szerepel.

²⁰³⁹ GISLEBERTUS MONTENSIS (A) 504.

²⁰⁴⁰ GISLEBERTUS MONTENSIS (A) 566.

²⁰⁴¹ A téma gazdag irodalmához ld. ARLIMA (Guibert de Nogent).

per Francos szerkesztésének kései fázisában találkozhatott.²⁰⁴² Míg a Guibertusszal megközelítőleg azonos időben alkotó Baudricus Dolensis (Baudri de Dol) vagy Robertus Remensis (Robert de Reims) elbeszélései – amelyek ugyancsak a dél-itáliai Névtelen beszámolóját vették alapul – a korban nagy népszerűségnek örvendtek, addig pikárdiai krónikásunk eredetibb hangvételű, a *Gesta Francorum* anyagát a legtöbb kiegészítéssel ellátó munkája kevésbé volt saját századában ismert: krónikáját csupán északfrancia területeken használták.²⁰⁴³

Remete Péter (Pierre l’Ermite, Pierre d’Amiens) népi kereszteseinek magyarországi átvonulásáról a *Gesta Dei per Francos* egy olyan részlete tudósít, amely a Névtelen krónikájától eltérő hagyományt rögzít: a meglehetősen színes tudósítás arra enged következtetni, hogy a 12. század eleji szerző ezen a ponton szemtanúk élménybeszámolói alapján készíti feljegyzéseit. Guibertus érzékletes leírása a 11. század végi Kárpát-medencei királyságot gazdag, mindenféle terményben bővelkedő országgént festi le: történetírónk figyelmét külön is felkelti, hogy a mezőkön a gabona toronymagasságú asztagokban áll. A magyarok a tudósítás szerint barátságosan fogadják a Palesztinába igyekvőket, ám azok a vendégszeretettel visszaélve végigfosztogatják és lángba borítják a vidéket. A francia krónikás arról is beszámol, hogy a keresztéseket a magyarok egy *Moysson* nevű erősségnél – Moson nevének torzításáról²⁰⁴⁴ lehet itt szó – tartóztatják fel: bár a várat a népi hadak ostrom alá vették, vereséget szenvedtek, és a kudarc után szétszóródni kényszerültek. Azok, akik innen fordultak vissza francia földre, tréfálkozva emlegették, hogy *Moyssonig* – köznévként a szó a franciában aratást jelent – jutottak csupán előre (*reversi ad suos ad Moyssonem usque se fuisse dicebant, magna omnium irrisione excepti sunt*). A nyelvi játék²⁰⁴⁵ révén még előbbé váló beszámoló további bizonyítéka annak, hogy a bencés apát előszeretettel fűszerezte elbeszélését a szóbeli tradícióból kölcsönzött anekdotákkal.²⁰⁴⁶

A részlettel kapcsolatban a következő megjegyzéseket szükséges megtennem: Guibertus leírása fontos forrása lehet annak, hogyan látták az immár egy teljes évszázada kereszténnyé lett magyar államot az ide érkező nyugat-európaiak.²⁰⁴⁷ A pikárdiai szerzetes informátorai révén pozitív képet alakított ki a javakban bővelkedő Kárpát-medencei országról. Bár a *Gesta Dei per Francos* szerzője szerint Isten akaratának megnyilvánulását kell a Szentföldre igyekvő seregek cselekedeteiben keresnünk,²⁰⁴⁸ a népi hadak fosztogató hordáival szemben krónikásunk mégiscsak a magyarok pártjára látszik helyezkedni.²⁰⁴⁹ A noigent-i apát egyszerű kereszteseiktől és nem pedig a

²⁰⁴² SHF II. 283. (2121. sz.); SWEETENHAM 2010 (B). A *Gesta Dei per Francos* bemutatja továbbá MONIQUE-CÉCILE GARAND, ld. GUIBERT DE NOGENT 5–41. A forrással kapcsolatos fontosabb ismeretek magyar nyelvű összegzését ld. NOGENT-I GUIBERT 215. (VESZPRÉMY LÁSZLÓ bevezető gondolatai).

²⁰⁴³ GUIBERT DE NOGENT 32–33. (MONIQUE-CÉCILE GARAND bevezető tanulmánya).

²⁰⁴⁴ Ld. a magyar fordítást: NOGENT-I GUIBERT 217. (VESZPRÉMY LÁSZLÓ fordítása).

²⁰⁴⁵ NOGENT-I GUIBERT 217.: 989. jegyz. (VESZPRÉMY LÁSZLÓ megjegyzése).

²⁰⁴⁶ GUIBERTUS DE NOVIGENTO 142–143.

²⁰⁴⁷ A nyugat-európai magyarkép kontextusában érinti Guibertus tanúságtételét CSUKOVITS [2013] 79.

²⁰⁴⁸ SWEETENHAM 2010 (B) 741.

²⁰⁴⁹ Arról, hogy a jámbor vendégszeretetről (*piae hospitalitatis*) és nagylelkűségükről (*beneficienciae*) híres magyarok jellemzését mennyiben kell retorikai fogásnak tekintenünk, és azzal magyaráznunk, hogy az

seregek vezetőitől szerezte híreit: mindez magyarázza a tényt, hogy az országról szólva elsősorban a vidéknek a nyugati szemlélő számára megdöbbentő gazdagságát és terménybőségét emeli ki, ám a színes tabló, amelyet Guibertus élénk tár, viszonylag kevés konkrétummal szolgál. A történetíró ennek megfelelően a magyar uralkodót sem ismeri, és egyetlen földrajzi névként Mosont szerepelteti.

Érdemes annak kérdésénél is elidőznünk, hogyan illeszthető be Guibertus leírása abba az eseménytörténeti vázlatba, amelyet egyéb kútfőink nyomán az első keresztes vállalkozás hadainak magyarországi átvonulásáról alkothatunk. Úgy tűnik, az 1096 májusában–júliusában a Kárpát-medencén átvonuló népi seregeket – ahogyan egyébként a charleville-i poéta 12. századi verses története is – Guibertus egybemossa. Míg Nincstelen Valter és a *Gesta Dei per Francos*ban egyedülként megnevezett Remete Péter keresztesei – egy, az ország déli határánál bekövetkezett konfliktustól eltekintve – problémamentesen haladtak keresztül az országon, addig olyan fosztogatásokra, amilyenekről történetírónk is beszámol, akkor került sor, amikor a német Gottschalk (*Godeschalcus*) pap vezette Kálmán országába a Rajna vidékén, valamint bajor és sváb földön toborzott hadait. A mosoni történéseket, amelyre kútfőnk utal, egy újabb sereggel kell összefüggésbe hoznunk: a magyar király, aki az ország közepén – talán Fehérvár térségében – fegyverrel is szembeszállt Gottschalk keresztesseivel, a Lajta vidékén feltűnő következő hadat már be sem akarta országába engedni. Bár útjukat Mosonnál és a környező mocsaras vidéken elzárták, az Emicho leiningeni gróf vezette keresztesek – akik között francia nemesek is voltak –, Magyarország területére léptek, és pusztítani kezdték a vidéket. Ahogyan azt Guibertustól is megtudhatjuk, Moson erősségét sikertelenül vették azonban ostrom alá, és a vár alól visszafordulni kényszerültek. Míg egyesek közülük más útvonalat választva mégiscsak eljutottak a Szentföldre, mások visszafordultak hazájukba. A nogent-i apát a tájékoztatást minden bizonnyal azoktól a pikárdiaiaktól kaphatta, akik az Emichóhoz csatlakozó Clareboldus (Clarembaut, Clérambault) vendeuili nemesúrral – aki krónikásunkhoz hasonlóan ugyancsak az északfrancia vidék szülőtte volt – Palesztinába indulhattak.²⁰⁵⁰

Guibertus mindezek mellett röviden arról is hírt ad, hogy Bouillon Gottfried (Godefroy de Bouillon) alsó-lotaringiai herceg (1089–1096) valamivel később immár fegyelmezetten vonult át hadaival a Magyar Királyságon.²⁰⁵¹

egymással szemben álló felek között feszülő ellentétet a krónikás a jelzők használatával is fokozni kívánja, ld. KÖRMENDI 2009 (A) 43.

²⁰⁵⁰ Az eseménytörténeti háttérhez ld. BOROSY 1996. I. 12–16.

²⁰⁵¹ GUIBERTUS DE NOVIGENTO 147.

105. Guido de Bazochiis / Bazochis (Gui de Bazoches): *Chronographia* / *Liber historiarum* / *Liber qui dicitur chronographia sive liber diversarum historiarum*) (RF V. 277.; CF I. 2631. sz.)

A krónikás, aki 1146 táján champagne-i nemesi családban született, gyermekként került nagybátyja, Châlons-sur-Marne (Châlons-en-Champagne) főpapja mellé. Párizsi és montpellier-i tanulmányait követően visszatért a püspöki városba, ahol székesegyházi kanonok lett, majd II. Henrik champagne-i gróf (megh. 1197) és II. Fülöp (Ágost) (1180–1223) kíséretében részt vett a harmadik keresztes hadjáratban. 1203-ban halt meg. Korunkra maradt tizenegy könyvből álló jelentős vállalkozása, amelynek első három része védőbeszéd irigyeivel és rosszakaróival szemben (*Liber apologiae contra maledicos*). Míg az ötödik egység geográfiai leírást tartalmaz, addig az utolsó hat könyv egy, az elbeszélésében a világ teremtésétől I. (Oroszlánszívű) Richárd (1189–1199) koráig ívelő világkrónika. Történeti munkája sokáig csupán a tőle több ízben merítő Albericus Trium Fontium (Albéric de Troisfontaines) kölcsönzésein keresztül volt a kutatás számára ismert.²⁰⁵² A châlons-i kanonok művéből Georg Waitz töredékes kiadása nyomán egyetlen magyar vonatkozású adatot közöl Gombos: ez Oroszlánszívű Richárd 1192. évi szentföldi hazatérésével kapcsolatos. Krónikásunk tud arról, hogy az Adriai-tengeren hajózó angol király Isztriától – ily módon tulajdonképpen a Magyar Királyság határvidékén járva – szárazföldön folytatta útját, ám hamarosan VI. Henrik német-római császár fogságába került.²⁰⁵³ A korpuszomban több alkalommal is felbukkanó információ pontosabb forrását nem tudom megjelölni: az sem kizárt, hogy Guido kortársként hallomásból értesült a nagy visszhangot kiváltó eseményről. Albericus Trium Fontium nyomán ismerem továbbá a *Chronographia* egy, a kalandozásokkal kapcsolatos adatát: a hibásan a 937. évre bejegyzett, a magyarok I. (Madarász) Henriktől (919–936) elszenvedett merseburgi vereségére vonatkozó híradást történetírónk Flodoardus Remensis (Flodoard de Reims) *Annales*-éből merítette.²⁰⁵⁴

106. Guilelmus / Guillelmus Andrensis / Andernensis (Guillaume d’Andres): *Chronica Andrensis* / *Chronicon Andrensis monasterii* / *Chronica Andernensis monasterii* (RF V. 291.; CF II. 2634. sz.; KÖRMENDI [2008] 2.1.6.)

Szerzőnk zsenge korában került be Andres (Andernes) monostorába, amelynek 1208-ban apátjává választották. Bár a flandriai bencés rendház charroux-i anyaegyháza nem fogadta el az eredményt, pápai közbenjárásra 1211-ben egy újabb *electio* erősítette meg Guillelmust apáti tisztében. Történeti munkája,²⁰⁵⁵ amely 1024 és 1234 között hoz adatokat, 1194-ig elsősorban Andreas Marchianensis (André de Marchiennes) frank históriájára támaszkodik. A 13. század első

²⁰⁵² SHF III. 90. (2520. sz.); BRATU 2010 (C).

²⁰⁵³ GUIDO DE BAZOCHIS 218. Vö. RUNCIMAN 2002. 695.

²⁰⁵⁴ ALBERICUS TRIUM FONTIUM 761. Vö. FLODOARDI ANNALES (B) 55. A szövegösszefüggést megjelöli LATZKOVITS 1934. 45–46.

²⁰⁵⁵ NASO G160.

harmadára nézvést a *Chronica Andernensis monasterii* önálló adatai révén értékes forrás. Az andres-i apát, aki a vidék történeti irodalmának termékei: Sigebertus Gemblacensis (Sigebert de Gembloux) világkrónikájának anchini vagy bergues-i *continuatiója* (*Continuatio Aquicinctina*, *Continuatio Bergensis*) vagy a Szent Bertinus-apátság történeti feljegyzései mellett számos oklevél és pápai bulla tanúságtételét is felhasználja elbeszéléséhez, nem csupán közössége vagy az északfrancia nemesség történetéhez szolgáltat értékes információkat, de saját életének fordulatai – így utazásai – is beépültek krónikájába.²⁰⁵⁶ Magyar történelemmel kapcsolatos adatai egytől egyig kölcsönzések. A *Continuatio Aquicinctina* nyomán tudja a szerző, hogy 1178-ban I. Fülöp flandriai gróf (1157–1191) Magyarország érintésével tért vissza Palesztinából hazájába.²⁰⁵⁷ Talán a Szent Bertinus-apátság valamely korunkra nem maradt történeti feljegyzéséből – Guillelmus ugyancsak megjelöli forrásainak sorában a monostor krónikáját (*Chronicon sancti Bertini*) –²⁰⁵⁸ meríthette értesülését az andres-i bencés Zára 1202. évi ostromára vonatkozóan.²⁰⁵⁹ Korpuszomban találunk olyan forrást, amely Guillelmus elbeszélésével párhuzamot mutat: hasonlóan írja le az eseményt egy másik flandriai forrás, a *Flandria Generosa* (Nagyszerű Flandria) A jelű szerkesztésének clairmarais-i folytatása (*Continuatio Claromariscensis*).²⁰⁶⁰ utóbbi kútfő az andres-i apáttal megegyező tájékoztatásra támaszkodhatott. A *concilium* aktáira vezethető végezetül vissza – minden bizonnyal közvetett módon – a magyaroknak az 1215. évi lateráni zsinaton történő részvételére vonatkozó híradás.²⁰⁶¹

107. Guillelmus Brito / Armoricus (Guillaume le Breton): *Philippidos libri XII* / *Gesta Philippi regis Franciae* / **Philippeis** (RF V. 162.; CF II. 2640. sz.)

A bretagne-i származású szerző²⁰⁶² tollából ránk maradt egy II. Fülöp uralkodásáról (1180–1223) szóló 9000 soros költemény, amelyet irodalmi jellege mellett történeti alkotásként is értékelhetünk. A munka első változata a bouvines-i ütközet után, legvalószínűbben 1214 és 1217 között keletkezett. A második szerkesztés, amelyet Guillelmus 1224 és 1226 között fejezett be, két újabb könyvvel egészítette ki az eredetileg tíz egységből álló verses históriát. Ugyancsak 1226 előtt készült végezetül egy harmadik redakció is, amelyet a krónikás VIII. Lajosnak (1223–1226) ajánlott. A *Philippeis* nem egységes kompozíció, a francia király regnálásának történetéből csupán

²⁰⁵⁶ WILLELMUS ANDRENSIS 686. (JOHANN HELLER előszava); SHF III. 89. (2528. sz.); RECH 2010 (GA).

²⁰⁵⁷ WILLELMUS ANDRENSIS 711. Vö. CONTINUATIO AQUICINCTINA 417. (Az információ eredetét JOHANN HELLER feltünteti.)

²⁰⁵⁸ WILLELMUS ANDRENSIS 685. (JOHANN HELLER előszava).

²⁰⁵⁹ WILLELMUS ANDRENSIS 728. Az információ eredetével kapcsolatban ld. KÖRMENDI [2008] 151. (2.1.6. sz.).

²⁰⁶⁰ FLANDRIA GENEROSA 330.

²⁰⁶¹ WILLELMUS ANDRENSIS 757. Vö. KÖRMENDI [2008] 151. (2.1.6. sz.).

²⁰⁶² A Guillelmus Britóval kapcsolatos ismereteket ld. alább, a *Gesta Philippi regis* tárgyalásánál.

egyes, egymáshoz lazán kapcsolódó epizódokat emel ki.²⁰⁶³ A latin eposzt 1229–1231 és 1237 között ismeretlen szerző ültette át francia nyelvre.²⁰⁶⁴

A forrás két ízben tesz a magyarokról említést. Az 1186. évi dinasztikus házasságról – III. Béla és Capet Margit frigyeről – szóló beszámoló nem hoz újdonságot a II. Fülöp történetét 1206-ig elbeszélő Rigordushoz képest:²⁰⁶⁵ a saint-denis-i szerzetes textusa krónikásunk előtt jól ismert volt, hiszen azt *Gesta Philippi regis Francorum*ához is felhasználta.²⁰⁶⁶ A másik említést egy olyan részletben találhatjuk, amelyet a szerző az irodalmi hatás fokozásának kedvéért épített be munkájába. A király flandriai hadakozásait előadó Guillelmus leírja, hogy amikor Fülöp Savary nevű hadvezére Damme kikötőjébe érkezett, ott távoli területek értékes árucikkeivel megrakott hajókat talált. A leírásban nem csupán Gascogne és La Rochelle borai vagy Anglia és Flandriai portékái, de egzotikus vidékek különlegességei is szerepelnek. A magyar prémeket Guillelmus Fönícia, Kína és a görög szigetek szövetei mellett említi.²⁰⁶⁷

108. Guillelmus Brito / Armoricus (Guillaume le Breton): *Historia de vita et gestis Philippi Augusti regis Galliae* / ***Gesta Philippi II regis Francorum*** (Fülöpnek, a frankok királyának cselekedetei) (RF V. 162.; CF II. 2641. sz.)

Szerzőnk, aki 1165 táján Bretagne-ban – Saint-Pol-de-Léon környékén – születhetett, iskoláit Párizsban végezte, ahol hamarosan II. Fülöp (Ágost) (1180–1223) környezetének tagja és a király káplánja lett. Élete utolsó éveiben senlis-i kanonok volt. Uralkodójának, akit Château-Gaillard ostromára (1203), majd flandriai hadjáratára (1213) is elkísért, és aki mellett szemtanúként élte át a bouvines-i ütközetet (1214), két történeti munkájában is emléket állított: a *Philippeis* címet viselő és elsősorban irodalmi alkotásként értékelhető eposza mellett folytatta Rigordus *Gesta Philippijét* (II. Fülöp cselekedetei). Utóbbi vállalkozásába a bouvines-i csatát követően, 1216 és 1220 között vágthatott bele. II. Fülöp uralkodásának első évtizedeinek vonatkozásában saint-denis-i történetíró elődje 1206-ig ívelő elbeszélését (és annak 1208-ig vezetett *continuatióját*) dolgozta át, majd személyes élményei alapján a történetmesélésben 1220-ig érkezett el. Guillelmus 1226 táján távozott az élők sorából. Halála után jegyzeteinek felhasználásával saint-denis-i szerzetesek egészítették ki a gestát II. Fülöp utolsó éveinek históriájával. A legjobb kézirata ma a Vatikáni Könyvtárban (BAV Ott. Lat. 1472.) található.²⁰⁶⁸ A *Gesta Philippi* Albericus Trium Fontium (Albéric de Troisfontaines) előtt is ismert volt, és 1208 és 1223 közötti egysége – vagyis a

²⁰⁶³ SHF III. 4. (2212. sz.); RECH 2010 (WB).

²⁰⁶⁴ LABORY 1990. 307.

²⁰⁶⁵ RIGORDUS – GUILLELMUS BRITO I. 67., 77., ill. II. 59. A *Philippeis* a házasságot Margit egykori hozományának, az észak-franciaországi Vexin tartománynak és a középpontjában álló gisors-i várnak a kérdése kapcsán érinti: a francia királylány egykori apósának, II. Henrik (1154–1189) angol királynak – Margit a trónörökös után maradt 1183-ban özvegyen – és II. Fülöpnek időről időre újra kellett tárgyalnia. Vö. KARL 1910. 51–52.

²⁰⁶⁶ Vö. RECH 2010 (WB).

²⁰⁶⁷ RIGORDUS – GUILLELMUS BRITO II. 264.

²⁰⁶⁸ RECH 2010 (WB).

Rigordustól független rész – a *Grandes Chroniques de France* (Franciaország nagy krónikája) anyagába is beépült. Guillelmust túlságosan részrehajlónak ítéli a kutatás: mind prózában írt krónikája, mind pedig *Philippeis* című költeménye uralkodója kritika nélküli dicséretét zengi.²⁰⁶⁹

A hazai szakirodalom a krónikás nevét a franciák trójai származáslegendájával és annak a magyar elbeszélő hagyományra gyakorolt hatásával kapcsolatban említi: Eckhardt Sándor szerint Guillelmustól kölcsönözte a frankok trójai eredetéről szóló beszámolót az a Johannes Parisiensis (Jean de Paris), akinek munkája révén Sicambria említése a 14. századi krónikaszerkesztésbe is bekerült.²⁰⁷⁰ Az 1206-ig terjedő időszak vonatkozásában Rigordust kivonatoló Guillelmus egyetlen mondatban foglalja össze mindazt, amit elődje Capet Margit és a magyar uralkodó 1186. évi házasságával kapcsolatban leír. A részlet III. Bélát a magyarok jeles királyaként említi: a Rigordusnál még nem szereplő jelző használata akár arra is utalhat, hogy a frigyről – ahogyan azt az irodalmi hagyomány²⁰⁷¹ nyomán feltételezni szokás – akár még a 13. század elején is beszélhettek, és tisztelettel emlékeztek II. Fülöp sógorára.²⁰⁷² Megtudhatjuk a gestából azt is, hogy I. (Oroszlánszívű) Richárd (1189–1199) a Szentföldről visszatérőben érintette útja során Isztriát: történetíró elődje információját Guillelmus azzal egészíti ki, hogy előadja, az uralkodó álruhát öltött.²⁰⁷³

109. Guillelmus de Nangiaco / de Nangis / Nangiacus (Guillaume de Nangis): *Chronicon* (RF V. 312–313.; CF II. 2645. sz.)

IX. (Szent) Lajos (1226–1270) és III. Fülöp (1270–1285) életrajzai (*Gesta Ludovici IX, Gesta Philippi III*) mellett Guillelmus²⁰⁷⁴ tollából ránk maradt egy, a 14. század folyamán több *continuatiót* megért világkrónika is. A munka első, a teremtéstől az 1112. évig előrehaladó egysége – bár a saint-denis-i történetíró számos egyéb forrást is ismer – főként Sigebertus Gemblacensis (Sigebert de Gembloux) *Chronographiáját* kivonatolja. Ezt követően Guillelmus nézőpontja megváltozik: Párizsból szemlélődve Sugerius (Suger) és Rigordus (Rigord) uralkodó-életrajzai nyomán érkezik el saját koráig, amelyről immár személyes tapasztalatai alapján is beszámolhat. A krónikának két változatát ismerjük: az első redakció kevéssel 1300 után, a második variáns pedig az 1303. évet követően készülhetett el.²⁰⁷⁵

A *Catalogus fontiumban* nem szerepelnek a saint-denis-i világkrónika azon szöveghelyei, amelyek egyértelmű kölcsönzéseknek bizonyulnak Robertus Autissiodorensis (Robert d'Auxerre) 1211-ig ívelő történeti munkájából: ezeket a passzusokat kútfőnk Vincentius Bellovacensis

²⁰⁶⁹ SHF III. 3–4. (2212. sz.).

²⁰⁷⁰ ECKHARDT 1943. (A) 40–41.

²⁰⁷¹ A témához ld. ECKHARDT 1943 (B).

²⁰⁷² RIGORDUS – GUILLELMUS BRITO I. 67., 184., 186.

²⁰⁷³ RIGORDUS – GUILLELMUS BRITO I. 195.

²⁰⁷⁴ A *Gesta Ludovici regist* önálló szócikkben tárgyalom (110. sz.): itt említem Guillelmus de Nangiaco jelentőségét is a francia történetíráson belül.

²⁰⁷⁵ RF V. 312.; WILLIMAN 2010. 744. Ld. még SPIEGEL 1978. 105–108.

közvetítésével ismerhette.²⁰⁷⁶ Robertus és Vincentius nyomán van Guillelmusnak tudomása III. Béla és Capet Margit házasságáról – II. Fülöp Ágost (1180–1223) nővérének az angol trónörökösrel kötött korábbi frigyéről és magyarországi útra keléséről egyébként Rigordus révén is értesülhetett –,²⁰⁷⁷ valamint a megözvegyült királyné szentföldi látogatásáról és Akkon alatt 1197-ben bekövetkezett haláláról.²⁰⁷⁸ Hasonlóképpen Robertus szövegezése köszön vissza abban a részletben, amely hírül adja: a harmadik keresztes hadjárat seregei a Kárpát-medencén keresztül a Balkánra vezető utat választották 1189-ben.²⁰⁷⁹ Újfent az auxerre-i kanonokot kivonatoló Vincentiustól kölcsönöz – a hibás 1203. évi dátumot is átvéve – a saint-denis-i szerzetes, amikor arról tájékoztat, hogy a negyedik keresztes vállalkozás hadai Zárát a velenceiek biztatására bevették.²⁰⁸⁰ Ahogyan szerzőnk Szent Lajos-életrajzában, a *Chronicon*ban is olvashatunk továbbá II. András szentéletű leányáról.²⁰⁸¹

Bár a megfelelő részletet Gombos ugyancsak nem ismeri, forrásunk tudósít – a *Gesta Ludovici*hez hasonlóan – a(z állítólagos) magyarországi mester vezetésével lezajlott 1251. évi franciaországi népi mozgalomról is. A beszámolót a történeti munka kéziratai két eltérő szövegezésben is fenntartották: olvashatjuk egyrészt a híradást abban a variánsban, amely a Szent Lajos-életrajzban is szerepel,²⁰⁸² másfelől pedig egy olyan változatban, amely Primatus elbeszélését követi.²⁰⁸³ A korábbi redakciónak feltehetőleg előbbi textust kell tekintenünk.²⁰⁸⁴

A világhíradó utolsó magyar vonatkozású szöveghelye IV. Béla II. Ottokár cseh királytól (1253–1278) elszenvedett 1260. évi vereségére vonatkozik: a híradás – mint korpuszunkban megannyi más esetben – Martinus Oppaviensis (Martinus Polonus, Troppai Márton) megfelelő tudósítására vezethető vissza.²⁰⁸⁵

²⁰⁷⁶ A *Speculum historiale* felhasználására ld. WILLIMAN 2010. 744.

²⁰⁷⁷ GUILLELMUS DE NANGIACO (CHRON. LAT.) I. 80. Vö. ROBERTUS AUTISSIODORENSIS (B) 248.; RIGORDUS – GUILLELMUS BRITO I. 67.; VINCENTIUS BELLOVACENSIS (DIG.) (XXX.: 39–40.).

²⁰⁷⁸ GUILLELMUS DE NANGIACO (CHRON. LAT.) I. 108–109. Vö. ROBERTUS AUTISSIODORENSIS (B) 257.; VINCENTIUS BELLOVACENSIS (DIG.) (XXX.: 59.).

²⁰⁷⁹ GUILLELMUS DE NANGIACO (CHRON. LAT.) I. 93–94. Vö. ROBERTUS AUTISSIODORENSIS (B) 254.

²⁰⁸⁰ GUILLELMUS DE NANGIACO (CHRON. LAT.) I. 120. Vö. ROBERTUS AUTISSIODORENSIS (B) 265.; VINCENTIUS BELLOVACENSIS (DIG.) (XXX.: 90.).

²⁰⁸¹ GUILLELMUS DE NANGIACO (CHRON. LAT.) I. 180. Vö. GUILLELMUS DE NANGIS – PRIMATUS 633.

²⁰⁸² GUILLELMUS DE NANGIACO (CHRON. LAT.) I. 207–208.

²⁰⁸³ GUILLELMUS DE NANGIACO (CHRON. LAT.) I. 435–436. Vö. PRIMATUS (JEAN DU VIGNAY) 8–10. Primatus és Jean de Vignay kapcsán ugyancsak ld. a *Gesta Ludovici regis*ről szóló szócikket (109. sz.).

²⁰⁸⁴ Ld. GUILLELMUS DE NANGIACO (CHRON. LAT.) I. 207–208.: 4. jegyz. (HERCULE GÉRAUD megjegyzése).

²⁰⁸⁵ GUILLELMUS DE NANGIS – PRIMATUS 683. (A szövegösszefüggést megjegyzi HERMANN BROSIEN.) Vö. MARTINUS OPPAVIENSIS 473.

110. Guillelmus de Nangiaco / de Nangis / Nangiacus (Guillaume de Nangis): *Gesta Ludovici IX Francorum regis* / *Vita Ludovici regis* (IX. Lajos cselekedetei) (RF V. 313–314.; CF II. 2646. sz.)

Guillelmus de Nangiaco 1285 körül lett a saint-denis-i apátság *archivarius*usa, és életét 1304 táján fejezte be.²⁰⁸⁶ Nevét a medievisztika a francia nemzeti krónika kapcsán idézi gyakorta. A 12. század első felétől a dinasztikus történetírás műhelyeként számon tartható bencés központban a 13. század második felétől kezdték immár népnyelvre is átültetni a frankok gestái egybefűző latin nyelvű szintéziseket. IX. (Szent) Lajos (1226–1270) bízhatta meg Primatust (Primat) az első vulgáris nyelvű összeállítás, az ún. *Roman des rois* (Királyok regénye) elkészítésével. A *Grandes Chroniques de France* (Franciaország nagy krónikája) folyamatosan bővülő anyagába utóbb Guillelmus de Nangiaco *Gesta Ludovici regise* és a szerző világkrónikájának bizonyos fejezetei is beépültek.²⁰⁸⁷ Igazoltnak tekinti a kutatás történetírónk Szent Lajos-életrajznak és Primatus ránk nem maradt latin nyelvű krónikájának filológiai kapcsolatát: utóbbi munkát – amelyet kizárólag Jean de Vignay 14. századi fordításában ismerünk –²⁰⁸⁸ a szerző kétségkívül felhasználta. Forrásai között szerepelt továbbá a király gyóntatójának, Gaufridus de Bello Locónak (Geoffroy de Beaulieu) a Szent Lajos-biográfiája, valamint Gilo Remensis (Gilon de Reims) elbeszélése.²⁰⁸⁹ Az uralkodó regnálásának teljes történetét feldolgozó *Gesta Ludovici regis* – amely 1285 után, ám IX. Lajos 1297. évi kanonizációját megelőzően készülhetett –²⁰⁹⁰ Martinus Oppaviensis (Martinus Polonus, Troppai Márton) és Vincentius Bellovacensis (Vincent de Beauvais) világkrónikáinak ismeretéről ugyancsak árulkodik.²⁰⁹¹ A IX. Lajos cselekedeteit elbeszélő történeti munkának a 13–14. század fordulójáról is ismerjük kéziratát. Teljes szövegének kritikai kiadása mindmáig nem készült el.²⁰⁹²

A II. András szentéletű leányának, Erzsébetnek a csodáira vonatkozó, az 1229. évhez bejegyzett passzus mellett – a híradás kölcsönzés Vincentius Bellovacensistől –²⁰⁹³ kútfőnkben a tatárjárásról és arról az 1251. évi franciaországi népi mozgalomról olvashatunk részletesebben, amelyet a források szerint egy bizonyos magyarországi mester (*magister de Hungaria*) vezetett. Az 1241–1242. évi mongol pusztítás eseménytörténetéhez a gesta vajmi kevés adalékot szolgáltat – annyit tud csupán, hogy Batu (*Bastus*) kán seregei a Fekete-tenger térsége mellett Magyar- és Lengyelországot pusztították végig –, arról azonban plasztikus képet kaphatunk, miféle éhínség

²⁰⁸⁶ RF V. 312.; WILLIMAN 2010. 743.

²⁰⁸⁷ SPIEGEL 1978. 11–37., 44–52., 72–108. A saint-denis-i nemzeti történetírás kibontakozására ld. még GUENÉE 1986; GUYOT-BACHY–MOEGLIN 2005.

²⁰⁸⁸ Primatusról és fordítójáról ld. SPIEGEL 1978. 83–84., 86–87., 89–92.; BRUN 2010 (A) 912.; BRUN 2010 (B).

²⁰⁸⁹ BROSIEN 1879. 439–462.; SPIEGEL 1978. 90–91., 98–103.

²⁰⁹⁰ WILLIMAN 2010. 743.

²⁰⁹¹ RF V. 313.

²⁰⁹² GUILLELMUS DE NANGIS – PRIMATUS 625. (HERMANN BROSIEN előszava).

²⁰⁹³ GUILLELMUS DE NANGIS – PRIMATUS 633. A szövegösszefüggést megjegyzi HERMANN BROSIEN. Vö. VINCENTIUS BELLOVACENSIS 159.

sújtotta a tatárok távozása után a Kárpát-medencét. Érdekes adalék továbbá, hogy a saint-denis-i történetíró a magyarok közötti belső ellentétekkel magyarázza a mongolok sikereit. A 13. század utolsó negyedében alkotó Guillelmus az eseményekről talán nem hallomásból értesült, ám leírása egyik általam ismert beszámolóval sem látszik rokoníthatónak.²⁰⁹⁴

A *Gesta Ludovici regis* ismerteti az eredetileg a Szentföldön raboskodó francia király kiszabadítására Pikárdiából útjára indult népi keresztes mozgalom főbb eseményeit, ám – számunkra meglepő módon – a mester magyarországi származását is említő beszámoló nem követi annak a Primatusnak az előttünk csupán francia fordításban ismert előadását, akitől krónikásunk rendszerint szó szerint emel át részeket.²⁰⁹⁵

111. Guillelmus Tyrius / Tyrensis (Guillaume de Tyr, Türoszi Vilmos): *Belli sacri historia libris XXIII comprehensa / Historia rerum in partibus transmarinis gestarum* (A tengerentúli részekben megsejt dolgok története) (RF V. 329–332.; CF II. 2658. sz.)

Guillelmus Tyrius a keresztes hadjáratok legismertebb palesztinai krónikása, munkája a 12. század történeti irodalmának egyik csúcspontja. A szerző, aki 1130 táján a Jeruzsálemi Királyságban látta meg a napvilágot, franciaországi és lombardiai tanulmányait követően visszatért Keletre, ahol hamarosan Türosz esperesi, majd érseki rangjára emelkedett. A jeruzsálemi uralkodó – előbb I. Amalrik (1163–1174), majd IV. Balduin (1174–1185) – környezetéhez tartozott, és a kancellári méltóságot egészen 1185-ben bekövetkezett haláláig betöltötte. Az 1160-as évek végén művét I. Amalriknak ajánlva kezdett bele az első keresztes hadjárat és az ennek nyomán létrejött jeruzsálemi latin állam történetének megírásába: a huszonhárom könyvre tagolt jelentős terjedelmű munka, amely a keresztesek 1096. évi katonai vállalkozásához vezető előzményeket is részletesen taglalja, 1184-ig halad előre az események elbeszélésében. A 12. század első évtizedeinek bemutatására Guillelmusnak többek között Fulcherius Carnotensis (Foucher de Chartres) *Historia Hierosolymytanája* állott rendelkezésére, de használt egy, az Antiochiai Fejedelemség területén keletkezett forrást is, és talán ismerhette Mattéos Ourhayetsi (Mathieu d'Édesse, Edesszai Máté) örmény krónikáját. A *Historia rerum in partibus transmarinis gestarum* mintegy hét kéziratban maradt ránk: közülük a vatikáni *manuscriptum* 1200 táján keletkezett.²⁰⁹⁶

A krónikát Nyugaton is ismerték, és a türoszi érsek nyomán francia és angol szerzők írták újra a Szentföld visszafoglalásának történetét. A *Historia* egy ismeretlen szerző tollából származó latin *continuatio*ja 1194-ben készen volt már, és a 13. század első felében – valamikor 1205 és 1234 között – Guillelmus textusát ófrancia nyelvre is átültették. A vulgáris variánst azért kezdték a

²⁰⁹⁴ A megfelelő részletet az ófrancia nyelvű fordítással párhuzamosan közli GUILLELMUS DE NANGIACO (GL) 342–343. A passzust CSONKA FERENC magyar fordításában ld. TATÁRJÁRÁS 206.

²⁰⁹⁵ GUILLELMUS DE NANGIACO (GL) 382–383. Vö. PRIMATUS (JEAN DU VIGNAY) 8–10. Ld. BROSIEN 1879. 447. A népi keresztes mozgalommal kapcsolatos tudnivalókat az *Actus pontificum Cenommanis* vonatkozó tudósításának bemutatásakor (99. sz.) összegzem.

²⁰⁹⁶ GUILLAUME DE TYR 499–505. (MONIQUE ZERNER előszava); JUBB 2010 (B).

Roman d'Eracles (Hérakleiosz regénye) címen emlegetni, mivel a történetmesélést Hérakleiosz (610–641) bizánci császár uralkodásánál kezdi. A *Livre de conqueste*ként (A hódítás könyve) is idézett népnyelvi átdolgozás nagy népszerűségét jelzi egyfelől a gazdag kézirati hagyomány – ötvenegy *manuscriptum* maradt korunkra –, másfelől pedig a számos folytatás: ezek között akad olyan, amely 1275-ig (1277-ig) ível elbeszélésében.²⁰⁹⁷

Guillelmus számos feldolgozást megélt történeti munkájának a magyarokkal kapcsolatban adalékokat szolgáltató részletei az első keresztes hadjárat seregeinek Kárpát-medencei átvonulásával kapcsolatosak. Az 1096. év történéseinek elbeszélésekor a 12. század végi palesztinai szerző csaknem szó szerint ismétli meg Albertus aacheni kanonok (Albertus Aquensis, Albert d'Aix) információit.²⁰⁹⁸ A türoszi érsek Albertusnál tömörebben adja elő az eseményeket, és a távoli Magyar Királysággal kapcsolatban több olyan információt is elhallgat, amelynek ismeretét frank olvasója számára talán szükségtelennek ítéli meg. Árnyalatnyi különbségek vehetőek továbbá észre a két elbeszélés magyarképe között is: bár Guillelmus is elítéli a zimonyiak álnokságát, elmaradnak az Albertusnál még szereplő, a népünket csalárdnak vagy pénzéhesnek bemutató jelzők. A Szentföldön keletkezett elbeszélés az aacheni örkanonok művénél némileg pozitívabb hangon szól tehát a magyarokról. Guillelmus toleranciája talán a szerző életútjával is magyarázható: krónikásunk, aki egy keleti keresztes államban látta meg a napvilágot, és Európa több országában is megfordult, élete során különböző kultúrájú népcsoportokkal került érintkezésbe. Feltételezhető, hogy kevesebb előítélettel fordult az idegenek felé, mint a Szentföldre el sem jutó²⁰⁹⁹ Albertus.²¹⁰⁰

112. Hariger / Harigerus / Heriger / **Herigerus Lobiensis** (Hériger de Lobbes, Lobbes-i Heriger / Hariger): *Gesta episcoporum Tungrensium et Leodiensium a beato Materno primo Leodiensi episcopo usque ad beatum Remaculum episcopum XXVII^{um}* / *Gesta episcoporum Tungrensium, Traiectensium et Leodiensium* (A tongres-i, maastrichti és liège-i püspökök cselekedetei) (RF V. 449–450.; CF II. 2698. sz.)

Az alsó-lotaringiai Lobbes szerzetese, majd apátja – aki jó barátja volt Notker liège-i püspöknek – 1007-ben halt meg. Bár tollából hagiográfiai munkák (*Vita, translationes, miracula sancti Landoaldi* vagy *Vita metrica sancti Ursuarii*)²¹⁰¹ is szép számmal maradtak ránk, főművének azt a

²⁰⁹⁷ JUBB 2010 (B).

²⁰⁹⁸ A két forrás összefüggésére ld. EDGINGTON 2010 (A).

²⁰⁹⁹ VESZPRÉMY 2005. 502.

²¹⁰⁰ GUILLELMUS TYRENSIS I. 50–52., 63–69., 71–76. A *Recueil des historiens des croisades* kiadása a latin textussal párhuzamosan közli a népnyelvre átültetett szövegváltozatot is. Ld. még GUILLAUME DE TYR I. 140–141., 142–144., 153–158., 161–165. Vö. ALBERTIUS AQUENSIS 274–278., 289–291., 293–294. A forrás magyarképének részletesebb tárgyalását ld. CSÁKÓ 2011 (A) 195–201. A magyar vonatkozású részletek sorához hozzá kell illesztenünk azt a közlést is, amely arról számol be, hogy Rajmund provence-i gróf és Adémar, Le Puy püspöke seregeikkel az Adrián átkelve Dalmácia érintésével vonultak Kostantinápoly felé: GUILLELMUS TYRENSIS I. 96–97.

²¹⁰¹ RF V. 449–451.

*gesta episcoporum*ot tekinthetjük, amely a 4. század elejétől – vagyis Szent Maternus kölni püspök idejétől – a 7. században élt Szent Remaclus koráig beszéli el Tongres (Tongeren), Maastricht és Liège főpapjainak történetét. Forrásai között kiemelhetjük – a szóbeli hagyomány mellett – Eginhardust (Einhard), Jordanest vagy Beda Venerabilist, de merített krónikája a Liège és Stavelot levéltáraiban őrzött dokumentumokból és a hagiográfiai irodalom termékeiből is. Az elbeszélő forrást, amelynek legkorábbi kéziratai a 11–12. századból valók, Anselmus Leodiensis (Anselme de Liège), a vallóniai püspöki székhely Szent Lambertus-székesegyházának kanonoka folytatta:²¹⁰² az 1052 és 1056 között készült *continuatio* 1048-ig viszi tovább Herigerusnak 661-ig terjedő elbeszélését.²¹⁰³ Herigerus és Anselmus történeti munkáit a 13. század derekán Aegidius Aureaevallensis (Gilles d’Orval) építette be az 1247. évig ívelő *gesta episcoporum*ába.²¹⁰⁴

A 9–10. század fordulójának történetírója előadja, hogy a hunoknak, akik Valens császár (375–378) idejében törtek Európára, azok a zsidók voltak az ősei, akiket Claudius uralkodása (41–54) alatt – amikor is nagy éhínség köszöntött be – üztek ki Rómából. Herigerus az eredetmondát azzal egészíti ki, hogy a magyarok – akiket forrásunk azonosnak tekint tehát a hunokkal – dicsekszenek is izraelita származásukkal.²¹⁰⁵ A verduni püspöknek címzett ún. Dado-levél²¹⁰⁶ kútfőnkhoz hasonlóan meséli el népünk eredetének mítosztát.²¹⁰⁷ Az episztola, amelyet Németh András 913 és 923 közé keltezett,²¹⁰⁸ úgy tudja, hogy a kalandozók ősei éhínség idején hagyták el országot, hogy azután hosszú időn keresztül a pusztákon vándorolva végül Európára zúduljanak. Többször jelenik meg a levélben Herigerus előadásához képest annak motívuma, hogy a magyar (*Hungri*) népvét is az éhség (*hungar*) szóból kell ily módon származtatnunk.²¹⁰⁹

A lobbis-i történetírónál szereplő másik fordulattal – a magyarság izraelita eredetének legendájával – kapcsolatban Hóman Bálint úgy vélekedett, hogy az *Ungros* terminust tartalmazó megjegyzés a hun–magyar azonosság európai tradíciójának jegyében és a *Hungri–hungar* hamis etimológia ismeretében utólagos interpolációként kerülhetett csupán az előttünk a 11. század végi változatában ismert Herigerus-féle textusba.²¹¹⁰ Más magyarázattal szolgált a forráshelyre Kulcsár Péter. Az irodalomtörténész népünk több forrásban felbukkanó *agarénus* megjelölését a kabarokkal hozta összefüggésbe: vélekedésének megfelelően az elnevezést – az *agarénus* kifejezés a bibliai Hágár leszármazottait jelöli – a zsidó vallású katonai segédnépről az egész magyarságra kiterjeszthették Európában. Ezzel a tradícióval kellene Kulcsár szerint kapcsolatba vonnunk azt a herigerusi passzust is, amely arról tudósít, hogy a magyarok maguk is büszkén vallották zsidó

²¹⁰² DURY 2010 (A). A forráshoz ld. még SHF II. 154. (1703. sz.); BALAU 1903. 121–132.; NASO H025.

²¹⁰³ RF II. 367.

²¹⁰⁴ RF II. 132.

²¹⁰⁵ HERIGERUS ET ANSELMUS 171–172.; KULCSÁR 1987–1988. 530., 534.

²¹⁰⁶ Latin szövegét ld. NÉMETH 2001. 121–127., kül 126.

²¹⁰⁷ A közös motívumokat részletesen tárgyalja NÉMETH 1999. 115–121.

²¹⁰⁸ NÉMETH 1999. 115.

²¹⁰⁹ Latin szövegét ld. NÉMETH 2001. 121–127., kül 126. A hamis etimológiához ld. még 137.: 151. jegyz.

²¹¹⁰ HÓMAN 2010 (1925) 53–54.

származásukat.²¹¹¹ A középkori történetírásban jelentkező hunhagyomány kutatásának újabb eredményei nyomán az elmondottakat egy további adalékkal egészíthetjük ki.²¹¹² Az alsó-lotaringiai területek forrásanyagában akad egyéb példa is olyan kútfőre, amely egy, a hunokkal azonosított nép zsidó eredetét hangsúlyozza. A kérdéses, a 9. század második feléből származó munka (*Expositio super librum generationis*) a Góg és Magóg népével azonosított kazárookra tekint hunokként: velük kapcsolatban a feltételezett szerző, Christianus Stabulensis (Chrétien de Stavelot) azt sem felejtí el kiemelni, hogy valamennyien a judaizmus követői.²¹¹³ Megkockáztatható mindezek nyomán a feltevés, hogy az eredetileg a kazárookra vonatkozó információ ragadt át Herigerusnál a magyarokra. Úgy tűnik, a Stabelot-ban és Lobbes-ban tetten érhető korai tradíció a későbbi történeti irodalomba is utat tört magának: az 1380 után vulgáris nyelven író liège-i Jean d’Outremeuse (Jean des Preis, Jean des Prés, Johannes Ultramosanus) krónikája (*Ly myreur des histors*)²¹¹⁴ a hunok mitikus történetét előadva ejt szót a Góg és Magóg hegyei mögött élő barbár nép zsidó eredetéről.²¹¹⁵

113. Helinandus de Frigido Monte / Frigidi Montis (Hélinand / Hélinant de Froidmont): *Chronicon* (RF V. 405–406.; CF II. 2722. sz.)

A flandriai születésű Helinandus (1160 k.–1229 u.) nevét az irodalomtörténet azért is említi gyakorta, mert a későbbi krónikás beauvais-i tanulmányait követően vándorénekesnek állt: *trouvère*-ként szerzett magának hírnevet, mielőtt 1182 táján a pikárdiai Froidmont ciszterci rendházába belépett volna. Egyetlen ránk maradt költeményét, *A halál verseit* (*Les vers de la mort*)²¹¹⁶ már szerzetesként írta: az ötven strófás lírai szöveg 1194 és 1197 között keletkezhetett. A világi életnek a francia nyelvű verssel búcsút mondó szerző az 1211 és 1223 közötti időszakban készítette el a jelen dolgozat szempontjából is jelentőséggel bíró világkrónikáját, amely negyvenkilenc könyvében a teremtéstől 1204-ig beszélt el az emberiség történelméről. Az utóbb Albericus Trium Fontium (Albéric de Troisfontaines) vagy Vincentius Bellovancensis (Vincent de Beauvais) számára is forrásul szolgáló kompiláció valamennyi kölcsönzött passzus esetében gondosan megjelölte az *auctort*, akitől az információ származik. Az események elbeszélését nem egyszer törlik meg filozófiai jellegű digressziók, amelyek a ciszterci szerző politikai gondolkodásáról vagy jogi érdeklődéséről is vallanak.²¹¹⁷ Ma Helinandus *Chronicon*jának két kéziratát ismerjük. A 15. századi londoni és a 13. századi vatikáni *manuscriptumok* a történeti

²¹¹¹ KULCSÁR 1987–1988. 528–530., 534.

²¹¹² A kérdéses kútfők hun eredetmondájára ráirányítja a figyelmet BOZÓKY 2014. 167–168.

²¹¹³ A megfelelő részletet idézi BOZÓKY 2014. 168.: 10. jegyz.

²¹¹⁴ A hetvenhárom beazonosítható forrást felhasználó 14. század végi világkrónika ismertetését ld. HEMELRYCK–NOBLE 2010. 910.; BOZÓKY 2014. 166.

²¹¹⁵ MYREUR DES HISTOIRS II. 17.

²¹¹⁶ VERS DE LA MORT; magyar fordítását ld. HALÁL VERSEI.

²¹¹⁷ Johannes Saresberiensis (John of Salisbury) *Policraticus*ának Helinandusra gyakorolt hatásáról és ciszterci történetírónak az ideális uralkodóról vallott nézeteiről ld. MOLNÁR 2009. 183–193.; GRELLARD–LACHAUD 2014. 398–403. (A vonatkozó fejezet FRÉDÉRIQUE LACHAUD munkája.)

munkának csupán az első tizenhét *caput*-ját őrizték számunkra meg – ez a Nagy Sándor uralkodásáig terjedő egység máig kiadatlan –,²¹¹⁸ ám a 17. században ismert volt egy ezektől eltérő példány is. Utóbbi alapján készült a XLV–XLIX. fejezeteket tartalmazó *editio*: az elbeszélés a 624. és az 1204. évek közötti időszak történéseit öleli fel.²¹¹⁹

Bár Helinandus magyar adatokat mind a kalandozások korával, mind pedig a keresztény Magyar Királyság első évszázadával kapcsolatban bőségesen hoz, önálló forrásértékkel világkrónikája a magyar történelem vonatkozásában nem bír. Információi javarészt Sigebertus Gemblacensis (Sigebert de Gembloux) világkrónikájából származnak: a 11–12. század fordulóján keletkezett és nagy népszerűsége miatt tett kompiláció a *trouvère*-ből lett ciszterci történetíró számára elsődleges forrásul szolgált, amikor munkájának utolsó öt *caput*-ját összeállította.²¹²⁰ Helinandus a gembloux-i történetírónál olvasható passzusokat szó szerint, a legtöbb esetben elődje zavaros kronológiáját is megtartva vette át. A Sigebertusnál is olvasható magyar vonatkozásokat – mivel azokat a *Chronographián*ál vizsgálok – ehelyütt nem tárgyalom.²¹²¹

Kútfontkben két olyan bejegyzést találunk, amely a korábbi világkrónikában nem szerepel. Az első, az 1017. évnél olvasható passzus Skóciai Szent Margit genealógiájával kapcsolatos. A ciszterci történetírónál rögzített hagyomány szerint a Magyarországra menekült angolszász hercegek ifjabbika az uralkodó hitvesének Agatha nevű hűgát vette feleségül, aki azután a szentéletű skóciai királyné édesnyja lett. Korpuszomban az információt Helinandustól a 13. századi champagne-i krónikás, Albericus Trium Fontium (Albéric de Troisfontaines) veszi át. Azt azonban, hogy maga a froidmont-i szerzetes honnan kölcsönözhetette adatát – a Margit leszármazásával kapcsolatos tradíció jól ismert volt és különböző változatokban keringett a kor történeti irodalmában –, közelebből nem tudom meghatározni.²¹²² Más a helyzet azzal a passzussal, amely a keresztetek 1096. évi magyarországi keresztülvonulására vonatkozik: a rövid híradás, amely szerint Bouillon Gottfried (Godefroy de Bouillon) a Kárpát-medence, Rajmund provence-i gróf pedig a dalmát tengerpart érintésével haladt Konstantinápoly irányába, közvetve vagy közvetlenül Baldricus Burguliensis (Baudri de Bourgueil) megfelelő közlésére vezethető vissza.²¹²³

²¹¹⁸ A krónikakéziratokhoz ld. PAULMIER-FOUCART 1986., kül. 83–85.

²¹¹⁹ SHF III. 89–90. (2519. sz.); RECH 2010 (HÉL.); ARLIMA (Hélinand de Froidmont). Helinandus történetírói tevékenységéhez ld. MOISAN 1987; PAULMIER-FOUCART 1981; REINDEL 1997; CHAZAN 1999 (A) 350–360. A *Les vers de la mort* irodalmi jelentőségéhez és a középkori halálköltészethez vö. PAYEN 1983.; GÉRARD 1996., kül. 14.

²¹²⁰ HELINANDUS DE FRIGIDO MONTE 771–772.: 29. jegyz.

²¹²¹ HELINANDUS DE FRIGIDO MONTE 879., 883–886., 888–890., 894–895., 922., 928., 933., 935., 949–950., 963., 983., 1005. Vö. SIGEBERTUS GEMBLACENSIS 343–349.; 354., 356., 358–359., 362., 367., 372. (a 893., a 903., a 904., a 907., a 911., a 914., a 915., a 918., a 920., a 922., a 924., a 925., a 934., a 938., a 949., a 955., a 957., az 1010., az 1029., az 1042., az 1043., az 1052., az 1075., az 1095. és az 1109. évekhez bejegyzett hírek).

²¹²² HELINANDUS DE FRIGIDO MONTE 926. Vö. ALBERICUS TRIUM FONTIUM 781.; BÁRÁNY–LASZLOVSKY–PAPP 2008. I. 63–90. (A vonatkozó fejezet LASZLOVSKY JÓZSEF munkája.).

²¹²³ HELINANDUS DE FRIGIDO MONTE 988. Vö. BALDRICI HISTORIA JEROSOLOMITANA 20.; BALDRICUS DOLENSIS 16.

114. *Historia annalium brevis in monasterio sancti Stephani Cadomensis conscripta / Annales Cadomenses / Annales sancti Stephani Cadomensis / Chronicon sancti Stephani Cadomensis* (A caen-i Szent István-apátság évkönyve) (RF II. 259., CF II. 2803. sz.)

Az alsó-normandiai Caen Szent István-monostorának annalisztikus feljegyzései – hasonlóan a vidék más évkönyveihez – a 12. század elejéig a Roueni Krónika (*Chronicon Rotomagense*) adatait adják vissza.²¹²⁴ Az eredetileg az 1143. évig vezetett *annalest*, amelynek kéziratát a Vatikánban (BAV Reg. Lat. 703A.) őrzik, később 1336-ig folytatták. A csekély információértékkel bíró kútfő önálló adatainak sorában a kutatás azt a részletet emeli ki, amely IX. (Szent) Lajos (1226–1270) 1269. évi caeni látogatásáról számol be.²¹²⁵ A kalandozáskori híradás, amelyet a *Chronicon Rotomagense* nyomán forrásunk közöl, a magyarok 899. évi itáliai dúlására vonatkozik. A kronológia tovább torzul, amikor a roueni feljegyzésben szereplő és már eleve hibás 898. év²¹²⁶ helyett a caeni évkönyvet vezető szerzetes az eseményt a 897. esztendőhöz jegyzi be.²¹²⁷

115. *Historia Francorum Senonensis brevis / Historia Francorum Senonensis* (A frankok sensi története) (RF V. 523–524.; CF II. 2838. sz.)

A frank királyok históriáját 688 és 1015 között elbeszélő történeti munka – amely Joachim Ehlers megállapítása szerint²¹²⁸ Capeting-ellenes hangon mutatja be Hugó király (987–996) uralomra jutását – a 11. század elején keletkezett a burgundiai Sensban: a *terminus ante quem* az 1034. év. Az egyetlen vatikáni (BAV Reg. Lat. 753A.) kéziratban fennmaradt rövidebb krónikásmű²¹²⁹ egyik legfontosabb forrása ugyancsak sensi kútfő: a Szent Columba-apátság évkönyve (*Annales Sanctae Columbae Senonensis*) volt, de ismert lehetett lejegyzője előtt – ahogyan azt Ferdinand Lot kimutatta – a reimsi érsekek mára elveszett gestája is. Önálló forrásértékkel az 1000 és 1015 közötti eseményeket tárgyaló egység bír.²¹³⁰ Anyaga később beépült a hasonlóképpen Sensban, az ún. Le Vif-beli Szent Péter-apátságban keletkezett 12. századi krónikába (*Chronicon sancti Petri Vivi*), de az utóbbi, a város falain kívül fekvő monostorban Aimoinus Floriacensis (Aimoin de Fleury) *Historia Francorum*ának a 11. század első felében készült folytatásához is felhasználták szövegét. A *Historia Francorum Senonensis*re a 12. század elején Hugo Floriacensis (Hugues de Fleury) is támaszkodott krónikájában.²¹³¹ Kútfőnk a 937. évi kalandozó hadjárat vonatkozásában az *Annales Sanctae Columbae Senonensis* hagyományát veszi át: megadja elsőként is a véres

²¹²⁴ ANNALES NORMANNICAE 489–490. (OSWALD HOLDER-EGGER előszava).

²¹²⁵ DELISLE 1898. 199–200.

²¹²⁶ ANNALES NORMANNICAE 496.

²¹²⁷ ANNALES NORMANNICAE 497.

²¹²⁸ EHLERS 1978., kül. 22.

²¹²⁹ BOURGAIN 1999. 380.

²¹³⁰ LOT 1891. 338–345.

²¹³¹ SHF II. 90–91. (1373. sz.); FLICHE 1909.; EHLERS 1978. 2.; RECH 2010 (HFS).

eseményeket előrejelző égi jelenség dátumát (február 24.), majd megjelöli azt a napot, amikor a magyarok a vidéken feltűntek (március 24.).²¹³²

116. *Historia monasterii sancti Laurentii Leodiensis cum appendice instrumentorum / Chronicon sancti Laurentii Leodiensis* (A liège-i Szent Lőrinc-apátság krónikája) (RF III. 368.; CF II. 2862. sz.)

A kútfő 1106 előtt annak a Rupertusnak (Rupertus Tuitiensis / Rupert van Deutz) a tollán keletkezett, aki a liège-i Szent Lőrinc-apátság bencés szerzetese volt, mielőtt a deutzi Szent Heribertus-monostor apátjává lépett volna elő. Szövege nem maradt az utókorra. A liège-i püspökök krónikáját, amely a szerző anyapátságának alapítására és korai történetére is kitérhetett, csupán Adrianus de Veteribusco (Adrien d'Oudenbosch) révén ismerjük: a 12. századi forrás hagyományát a munkájába (*Continuatio Chronici sancti Laurentii Leodiensis monasterii*)²¹³³ beépítő 15. századi krónikás a Rupertusnak tulajdonítható részleteket alighanem interpolációkkal terhesen tartotta csupán fenn. Az elveszett forrás – amelyről Reinerus Leodiensis (Renier de Liège) is említést tesz a 12–13. század fordulóján – elsősorban Anselmus Leodiensis *Gesta pontificum Tungrensium, Traiectensium et Leodiensium*-ára (A tongres-i, maastrichti és liège-i főpapok cselekedetei) támaszkodhatott.²¹³⁴ A liège-i Szent Lőrinc-apátság krónikáját Adrianus de Veteribuscót követően a 16. században is folytatták: a *continuatio* az 1586. évig ível.²¹³⁵ Forrásunk egyetlen magyar vonatkozású részlete Baldricus (Baudri) liège-i püspök (1008–1018) korára jegyzi be a magyarok keresztény hitre térését.²¹³⁶ a szöveg hely teljes egészében kölcsönzés Sigebertus Gemblacensis (Sigebert de Gembloux) világkrónikájából.²¹³⁷ Kérdésesnek kell tartanunk, hogy a megfelelő passzus szerepelhetett-e Rupertusnál, vagy egy későbbi interpolátor illesztette csupán a *Chronicon sancti Laurentii* anyagába.²¹³⁸

116/A. *Historia regum Francorum ab origine gentis usque ad annum 1214 / Gesta regum Francorum usque ad annum 1214* (RF V. 522.; CF II. 2869. sz.)

A frank királyok latin nyelvű története 1205-ben készült a párizsi Szent Germanus-apátságban (Saint-Germain-des-Prés). A szerző később 1214-ig folytatta a rövid összeállítást, amelyet a 13. század folyamán a Béthune-i Névtelen (*Chronique française des rois de France*) és Alphonse de Poitiers énekmondója (*Récit d'un ménestrel d'Alphonse de Poitiers*) is felhasználtak népnyelvű

²¹³² HISTORIA FRANCORUM SENONENSIS 366. Vö. ANNALES S. COLUMBAE SENONENSIS 105.

²¹³³ BALAU 1903. 625–626.; RF II. 130.; NASO A021.

²¹³⁴ RUPERTI CHRON. S. LAURENTII 261–262. (WILHELM WATTENBACH előszava); BALAU 1903. 343–344.; NASO 2299.

²¹³⁵ RF III. 368.

²¹³⁶ HISTORIA S. LAURENTII LEODIENSIS 1046.

²¹³⁷ SIGEBERTUS GEMBLACENSIS 354. (1010. év).

²¹³⁸ A sigebertusi kölcsönzésekre ld. BALAU 1903. 344.

történeti munkáikhoz.²¹³⁹ Kútfőnk egy 14. századi *manuscriptumban* (BnF. Lat. 14663.) és az autográf példányról készült 18. századi másolatban (BnF Lat. 17008.) maradt ránk. A három könyvre tagolódó elbeszélés lejegyzője előtt ismert volt monostora korábbi hagyománya – így VII. Lajos (1138–1180) *historiája* –,²¹⁴⁰ de merített Hugo Floriacensistől (Hugues de Fleury) vagy Robertus Autissiodorensistől (Robert d’Auxerre) is.²¹⁴¹ Témánkba vágóan a frank uralkodók 1214-ig ívelő története egyetlen adatot közöl: a korábbi tradíció nyomán tudja, hogy a magyar király III. Sándor pápa (1159–1181) mellett foglalt a *schisma* idején állást.²¹⁴²

117. *Historia regum Francorum monasterii sancti Dionysii / Abbreviatio gestorum Franciae regum / Abbreviatio gestorum regum Francorum* (A frank királyok cselekedeteinek rövid foglalata) (RF II. 100.; CF II. 2870. sz.)

Az elbeszélésében eredetileg az 1108. évig ívelő, utóbb 1137-ig folytatott frank történet – bár annak mesés elemekkel is átszőtt textusa igen szükséges – különös jelentőséggel bír: a szöveget a Szent Dénes apátságában (Saint-Denis) a 13–14. század folyamán előbb latin, majd francia nyelven is felvirágzó dinasztikus történetírás egyik első képviselőjének kell tekintenünk. A krónika 1151 előtt²¹⁴³ készülhetett Sugerius (Suger) apát megrendelésére. A 15. századi párizsi kézírata (BnF Lat. 14663.) mellett egy 12. század közepi leideni *manuscriptumban* (Universiteitsbibliotheek 20.)²¹⁴⁴ is ránk hagyományozódott elbeszélést rendszerint az ugyancsak a 12. század első felében született *Gesta gestis Francorum*mal (A frank nép története), valamint az 1185 és 1214 között összeállított *Nova gesta regum Francorum*mal (A frank királyok új története) együtt említi a kutatás. Primatus (Primat) – akinek révén a 12. századi szerkesztések a *Grandes Chroniques de France* (Franciaország nagy krónikája) anyagába is beépültek – ezeket a kompilációkat használta fel, amikor a francia királyok történetének immár vulgáris nyelvű foglalata (*Roman des rois*) 1274-re elkészítette.²¹⁴⁵ Az *Abbreviatio gestorum regum Francorum* egyetlen magyar vonatkozású részlete a kalandozóknak a 937. évben a nyugati frank területekre vezetett hadjáratával kapcsolatos: a február 24-i égi jelenséget és a barbár hadak erre következő március 24-i feltűnését Aimoinus Floriacensis (Aimoin de Fleury) *Historia Francorum*ának *continuatiójából* ismerte a saint-denis-i krónikás. A tradíció a sensi évkönyvi hagyományra vezethető vissza.²¹⁴⁶

118. *Historia translationis reliquiarum sancti Landoaldi archipresbyteri, secundum alios episcopi Traiectensis auctore monacho Gandensi coaevo / Adventus et elevatio sancti Landoaldi*

²¹³⁹ SPIEGEL 1978. 74–75.; NORBYE 2010 (A).

²¹⁴⁰ Ld. a *Continuatio Sangermanensis* tárgyaló szócikkben (76. sz.).

²¹⁴¹ HISTORIA FRANCORUM USQUE AD ANN. 1214. 394–395.

²¹⁴² HISTORIA FRANCORUM USQUE AD ANN. 1214. 395. Vö. CORPUS FRANCICAE HISTORIAE 527.

²¹⁴³ A datálással kapcsolatban ld. WAITZ 1882. 390.; DELISLE–LAIR 1910. 521., vö. LAIR 1874. 575.

²¹⁴⁴ DELISLE–LAIR 1910. 506–522., kül. 521.

²¹⁴⁵ SHF II. 309–310. (2192. sz.); SPIEGEL 1978. 40–44.; RECH 2010 (ABBR. GEST.).

²¹⁴⁶ ABBR. GESTORUM REGUM FRANCORUM 402. Vö. CORPUS FRANCICAE HISTORIAE 509.; HISTORIA FRANCORUM SENONENSIS 366.; ANNALES S. COLUMBAE SENONENSIS 105.

sociorumque (Szent Landoaldus ereklyeátvitelének története) (BHL II. 4707–4708. sz.; CF II. 2878. sz.)

Kevéssel azt követően, hogy a 7. században élt Szent Landoaldus relikviáit 980-ban Wintershovenből a genti (Gand) Szent Bavo-apátságba vitték, két, a szenttel kapcsolatos hagiográfiai munka is született. A kor neves történetírója, Herigerus Lobensis (Lobbes-i Heriger, Hariger) a Szent Bavo-monostor apátjának kérésére állította össze a szent *vitáját* és csodáit (*Translatio sancti Landoaldi archipresbyteri*), és ugyancsak ránk hagyományozta a *translatio* történetét (*Historia translationis reliquiarum sancti Landoaldi*) – a relikviák 982. évi *elevatioját* is elbeszélve – egy, az eseményeket szemtanúként megélt genti szerzetes.²¹⁴⁷ A Gentben összeállított *translatio* témánk szempontjából érdekes passzusát a szöveg azon egységében olvashatjuk, amely a relikviák wintershoveni felemeléséről számol be: a részlet szerint Landoaldus márványba véselt sírfeliratát megtalálták ugyan, ám azt elolvasni nem tudták, ugyanis az egy, a pogányok okozta tűzvész során megsérült.²¹⁴⁸ Hogy kiket is jelöl a szöveg *paganiként*, arról a Szent Bavo-monostor szerzetese többet nem árul el, Herigerus azonban a magyarokat említi a monostor pusztulása kapcsán.²¹⁴⁹ Kérdéses, hogy Wintershoven égése – évszámot egyik textusban sem találunk – kapcsolható-e a 954. évi vallóniai kalandozáshoz.²¹⁵⁰

119. Hugo Flaviniacensis / Viridunensis (Hugues de Flavigny): *Chronicon Viridunense* / *Chronicon Flaviniacense* (Verduni Krónika) (RF V. 583.; CF 2932. sz.)

A lotaringiai Verdun Szent Vitonus-monostorából Hugónak (1065 k.–1111 u.) apátjával és több szerzetestársával együtt 1085-ben távoznia kellett, ugyanis – mivel a császárság és a pápaság küzdelmében VII. Gergely (1073–1085) mellett foglaltak állást – püspökükkel szembekerültek.²¹⁵¹ Krónikásunkat egy ideig a burgundiai Dijonban – a Szent Benignus-monostorban – találjuk, ahonnan azután a közeli Flavigny szerzetesközösségének élére került (1096–1101). Immáron a császárnak köszönhetően – Hugo időközben politikai táborát váltott – térhetett vissza 1111-ben abba a Szent Vitonus-apátságba, ahonnan egykor elűzték.²¹⁵² Az investitúraharcok korának historikusa – bár tollából a flavignyi szerzetesház rövid története (*Series abbatum Flaviniacensium*) is ránk maradt – világkrónikája révén vált ismertté: a *Chronicon Viridunense* két könyvében Krisztus születésétől az 1102. évig halad előre az események elbeszélésben.²¹⁵³ A kutatás kiemeli, hogy a 11–12. század fordulóján alkotó *auctor* igen gazdag forrásanyagra támaszkodott, amikor történeti munkáját összeállította. Az elbeszélő kútfők hosszú sorából Flodoardus Remensis (Flodoard de

²¹⁴⁷ HOLDER-EGGER 1886. 626–630.; BALAU 1903. 135–139.; MAIER 2007. 241–250.

²¹⁴⁸ HISTORIA TRANSLATIONIS S. LANDOALDI 43–44.

²¹⁴⁹ TRANSLATIO S. LANDOALDI 603.

²¹⁵⁰ D'HAENENS 1961. 425.

²¹⁵¹ HEALY 2006. 60.; RECH 2010 (HFLAV).

²¹⁵² SHF II. 307. (2190. sz.); RECH 2010 (HFLAV). Hugo életútjáról részletesebben ld. HEALY 63–88.

²¹⁵³ RF V. 583–584. A krónikához és irodalmához ld. még: GESCHICHTSQUELLEN (Hugo Flaviniacensis).

Reims, Reimsi Flodoard) és Rodolfus Glaber mellett példaképpen hozhatjuk itt – a burgundiai és lotaringiai vidék forrásai közül válogatva – a *Chronicon sancti Benigni Divionensis* (A dijoni Szent Benignus-apátság krónikája) vagy a *Gesta episcoporum Verdunensium* (A verduni püspökök cselekedetei).²¹⁵⁴ Az okleveles anyagra és episztolákra egyaránt támaszkodó krónika a történetírónak a kánonjogban való jártasságáról ugyancsak árulkodik.²¹⁵⁵ A *Chronicon Verdunense* autográf kéziratban (Berlin, SB Phillips 1870.) maradt ránk.²¹⁵⁶

Vegyük most sorra, milyen információk is szerepelnek a flavignyi – később verduni – apátnál a kalandozók nyugat-európai portyáiról! A Verduni Krónika első, a témánk szempontjából érdekes bejegyzése kölcsönzés a *Chronicon sancti Benigni Divionensis* (A dijoni Szent Benignus-apátság krónikája) anyagából:²¹⁵⁷ a dijoni forrás nyomán Hugo annyit árul csupán el, hogy Odó nyugati frank király (888–898) halálával barbár népek törtek birodalmára, s a normannok és a szaracénok mellett kelet felől a magyarok is elérték Gallia határait.²¹⁵⁸

A 10. századi magyar betörésekről történetírónk a kor elsőrangú historikusának, Flodoardusnak az évkönyvére támaszkodva ad elsősorban hírt.²¹⁵⁹ a 924–955. évekre vonatkozó tudósítások egytől egyig az *Annales* információit ismétlik meg. A reimsi kanonoktól tudja Hugo, hogy 924-ben – miután Páviát felégették – a magyarok Dél-Franciaországra törtek,²¹⁶⁰ s ugyancsak ő a forrása arra nézve, hogy két évvel később a környékbeli apátságokból Reimsbe menekítették előlük a szentek relikviáit.²¹⁶¹ Flodoardusnál olvasott történetírónk arról is, hogy 927-ben a kalandozók jöveteléről szóló mendemondák tartották a vidéket rettegésben,²¹⁶² s tőle szerezte értesülését arra nézve, hogy 935-ben seregeik Burgundiára törtek.²¹⁶³ A *Chronicon Verdunense* átvette – a magyarok feltűnését megelőlegező égi jelenséggel, a verzyi Szent Basolus-apátság alatt megforduló kalandozókkal vagy az Orbais-ból elhurcolt Hucbaldus nevű szerzetes alakjával együtt – a reimsi történetírónál a 937. esztendő történéseiről fellelhető részletes tudósítást,²¹⁶⁴ de szerepel Hugónál Flodoardus azon híre is, amely szerint I. (Nagy) Ottó német király (936–973) a magyarokat 950-ben legyőzte.²¹⁶⁵ Az *Annales* használatára mutat az a részlet is, amelyben a flavignyi apát azt írja le, hogy 955-ben Ottó vereséget mért a kalandozókra, és az ütközetben Vörös Konrád is elesett. A Verduni Krónikában Flodoardus információi kiegészülnek az adalékkal, hogy a kérdéses csata augusztus 10-én zajlott.²¹⁶⁶

²¹⁵⁴ HUGO FLAVINIACENSIS 283. (GEORG HEINRICH PERTZ előszava).

²¹⁵⁵ A témához ld. HEALY 2006. 100–137.

²¹⁵⁶ HEALY 2006. 89.

²¹⁵⁷ A filológiai kapcsolatra ld. a kritikai kiadás megjegyzését: HUGO FLAVINIACENSIS 357.

²¹⁵⁸ HUGO FLAVINIACENSIS 357., vö. CHRONICON S. BENIGNI DIVIONENSIS 114.

²¹⁵⁹ A filológiai kapcsolatot a szövegkiadás valamennyi esetben feltünteti.

²¹⁶⁰ HUGO FLAVINIACENSIS 358. Vö. FLODOARDI ANNALES (B) 22–23.

²¹⁶¹ HUGO FLAVINIACENSIS 358. Vö. FLODOARDI ANNALES (B) 34.

²¹⁶² HUGO FLAVINIACENSIS 358. Vö. FLODOARDI ANNALES (B) 40.

²¹⁶³ HUGO FLAVINIACENSIS 359. Vö. FLODOARDI ANNALES (B) 61. Ld. még MOUILLEBOUCHE 2006. 142.

²¹⁶⁴ HUGO FLAVINIACENSIS 359. Vö. FLODOARDI ANNALES (B) 65–68.

²¹⁶⁵ HUGO FLAVINIACENSIS 362. Vö. FLODOARDI ANNALES (B) 127–128.

²¹⁶⁶ HUGO FLAVINIACENSIS 364. Vö. FLODOARDI ANNALES (B) 140–141.

Hugo Flaviniacensis a 10. századi eseményekkel kapcsolatban egyetlen olyan bejegyzést őrzött meg számunkra, amelynek pontos forrását nem deríthetjük fel. A történetíró – a kronológiában tévedve – a 917. évre teszi annak a Rudolf nyugati frank királynak (923–936)²¹⁶⁷ a trónra lépését, akiről azt is elmondja, hogy őt regnálásának huszonegyedik évében a szaracénokkal azonos magyarok²¹⁶⁸ meggyilkolták. Ugyancsak a kalandozók áldozata lett ekkor a verduni történetíró szerint a déols-i *castrum* ura, Ebbo (Ebbes de Déols, Ebbes le Noble).²¹⁶⁹ Utóbbi személyről – akiről tudjuk, hogy I. (Akvitániai) Vilmos herceg (megh. 918) hűbéreseként 917-ben alapított Déols-ban bencés monostort –²¹⁷⁰ más források is megjegyzik, hogy egy magyar betörés során lelte halálát. Richardus Cluniacensis (Richard de Cluny) és Robertus Autissiodorensis (Robert d'Auxerre) – feltehetőleg közös forrás, a *Vita et translatio sancti Gildae* (Szent Gildas élete és erekleátvitele) egy napjainkra elveszett fejezete alapján – az esemény helyszínéként a Loire-völgyi Orléans-t nevezik meg.²¹⁷¹ A déols-i apátság 1345-ig vezetett feljegyzései (*Chronicon Dolensis coenobii*) úgy tudják, Ebbo akkor vesztette életét, amikor a magyarok 935-ben első ízben söpörtek végig a vidéken.²¹⁷² Richardus Cluniacensis a leírást a 937. évi nagy hadjáráshoz kapcsolja, s ugyanerre a kalandozásra látszik utalni Hugo Flaviniacensis most tárgyalt passzusa is.

Kérdéses, mennyiben kell vajon Ebbo mártíromságának hitelt tulajdonítanunk. A témához vonható négy híradás közül kettő alighanem egy mesés fordulatokban egyébként is bővelkedő hagiográfiai munkára vezethető vissza, s a *Chronicon Dolense* tradíciója – ha adatát nem is feltétlenül Szent Gildas életírásából meríti – sem tűnik minden kétséget kizáróan megbízhatónak.²¹⁷³ A flavignyi apát tömör tudósítása, amely már a 917. év megadásában is téved, kifejezetten színes anekdotát rögzít: nem csupán azonosítja a magyarokat a francia vidékekre a korban ugyancsak veszélyt jelentő szaracénokkal,²¹⁷⁴ de hozzájuk köti Rudolf halálát is. Érdeemes itt megjegyeznünk, hogy létezhetett olyan tradíció, amely a történeteket a magyarok helyett a normannok pusztításaival kapcsolta egybe. Az 1566-ban a berryi hercegség történetét megíró Jean Chaumeau arról tudósít, hogy III. (Együgyű) Károly (898–922) idejében Ebbo a normannok elől menekülő szerzetesek számára alapított az Indre völgyében monostort, majd a Bourges-ra rátörni

²¹⁶⁷ Gombos megjegyzése szerint a szöveghelyet II. Rudolfra (912–937), a *rex Iurensis*re – s nem pedig a vele azonos nevet viselő nyugati frank királyra – kell vonatkoztatnunk, ám véleményem szerint Hugónál semmilyen jel nem mutat arra, hogy a Burgundiai Királyság uralkodójára gondolt volna. Vö. CF 1201. (2932. sz.).

²¹⁶⁸ Kulcsár Péter vélekedése szerint Hugo forrása a magyarokat még az agarénusok népével azonosíthatta, s utóbbi terminust válthatta fel a szaracén megjelöléssel a 11–12. század fordulóján lejegyzett világkrónika szerzője, ld. KULCSÁR 1987–1988. 529–530.

²¹⁶⁹ HUGO FLAVINIACENSIS 357.

²¹⁷⁰ DURET 1987. 347.

²¹⁷¹ RICHARDUS PICTAVIENSIS (A) 23. Robertus Autissiodorensis krónikájának megfelelő passzusát és a két forrás kapcsolatát ld. LOT 1907. 264–266.

²¹⁷² CHRONICON DOLENSIS COENOBII 315.

²¹⁷³ Nem látszik legalábbis igazolhatónak a Déols-i Krónika azon adata, amely szerint a magyarok 941-ben is a nyugati frank vidékeken kalandoztak volna: CHRONICON DOLENSIS COENOBII 315.

²¹⁷⁴ A témára összefoglalóan ld. POUPARDIN 1907. 86–112.

készülő ellenséget Loches-nál megállította. Bár a király segedelmével győzedelmeskedett, súlyosan megsebesült, s Orléans-ban – ahová elszállították – belehalt sérüléseibe.²¹⁷⁵

Ha mégis akadna azonban a fentebb ismertetett beszámolóknak valóságtartalma, s a magyarok valóban megfordultak Orléans környékén, úgy az eseményt minden bizonnyal inkább kellene a kalandozók 937. évi jelentősebb vállalkozásához, mint a 935. évi – Flodoardus tanúsága szerint²¹⁷⁶ kizárólag Burgundiát sújtó – betörésükhöz kötnünk.²¹⁷⁷ A reimsi krónikás *Annalese* a déols-i tradícióval már csupán azért is egybecsengeni látszik, mert a megbízható 10. századi forrás is közli, hogy a nagyobb hadjárat alkalmával a portyázók elérték Berry térségét.²¹⁷⁸

A *Chronicon Viridunense* az államalapítás korának Magyarországról is rendelkezik értesüléssel: a népünk keresztény hitre téréséről szóló közlését a flavignyi apát a II. Henrik regnálásáról (1002–1024) szóló beszámolóba illeszti be. Rodulfus Glaber nyomán van történetírónknak tudomása arról, hogy a keresztségben az István nevet nyert magyar uralkodó a császár hűgát vette feleségül. Az ezredforduló krónikásától kölcsönzött adatot Hugo kiegészíti a király szentségére és a sírjánál történt csodákra vonatkozó híradással.²¹⁷⁹ Szent István koráról a verduni kútfő egy további hírt is rögzít: elmondja, hogy azokat a zarándokokat, akikhez a Szentföldről visszatérőben Remete Simeon is csatlakozott, a Magyarország és Bulgária határánál fekvő Belgrádnál feltartóztatták, s őket a városba belépni nem engedték.²¹⁸⁰ A passzus átvétel annak az Eberwin verduni apátnak a hagiográfiai munkájából (*Vita s. Symeonis heremitae sive monachi de Monte Sinai reclusi Treverensis et miracula*), aki Richárd verduni apáttal maga is megjárta Palesztinát.²¹⁸¹ ugyanarról az 1026. évi utazásról lehet szó, amelyet Ademar Cabannensis (Adémar de Chabannes) is említ.²¹⁸² A peregrinusok, akik Ademar szerint jó tapasztalatokat szerezhettek a frissen kereszténnyé lett Magyar Királyságról, kútfőnk tanúságának megfelelően hazatérőben is Szent István államán szerettek volna keresztülhaladni. A kereszténység felvételéről szóló megjegyzéshez hasonlóan a birodalmi hírekbe ágyazva olvashatjuk azt a közlést, amely – újfent Rodulfus Glaber bőbeszédűbb tudósítását összegezve – azt adja hírül, hogy a magyarok másodszor is felláztak III. Henrik (1039–1056) ellen: a lakonikus passzus arra utal, hogy Aba Sámuel 1044. évi ménfői vereségét követően német segítséggel újra Orseolo Péter került a trónra.²¹⁸³ Lássuk végezetül a témánkba vágó utolsó közlést! Az 1099. évnél a flavignyi apát egy, az éjszakai égbolton feltűnő különös jelenségről emlékezik meg: az égi tűnemény a történetíró

²¹⁷⁵ CHAUMEAU 1566. 94.

²¹⁷⁶ FLODOARDI ANNALES (B) 61.

²¹⁷⁷ A 937. évnél hozza az eseményt DUSSIEUX 1839. 45–46.; POUPARDIN 1907. 63.; BÁNLAKY 1928–1942. II. 65.

²¹⁷⁸ FLODOARDI ANNALES (B) 67.

²¹⁷⁹ HUGO FLAVINIACENSIS 392. Vö. RODULFUS GLABER 62.; UZSOKI 1982. 131. (1. sz.).

²¹⁸⁰ HUGO FLAVINIACENSIS 397.

²¹⁸¹ MIRACULA S. SYMEONIS 210. Vö. GESCHICHTSQUELLEN (Eberwinus abbas S. Martini Treverensis, Vita s. Symeonis heremitae sive monachi de Monte Sinai reclusi Treverensis et miracula).

²¹⁸² ADEMARUS CABANNENSIS 184–185.

²¹⁸³ HUGO FLAVINIACENSIS 403. Vö. RODULFUS GLABER 70–71.; MAKK 1993. 61–64.

szerint Jeruzsálem bevételét s a szaracénok vereségét volt hivatva megjósolni. Krónikásunk visszaül arra a Flodoardus nyomán már említett kalandozó hadjáratra, amikor hasonló jel jövendőlte meg a Rajnán túli területeket fenyegető csapást.²¹⁸⁴

120. Hugo Floriacensis / de Santa Maria (Hugues de Fleury / de Sainte-Marie): *Chronicon* / *Historia ecclesiastica* / *Historia Francorum* (Egyháztörténet) (RF V. 585.; CF II. 2933. sz.)

A 12. század elején alkotó krónikásról – aki valamikor 1122 után távozhatott az élők sorából – csupán annyit állíthatunk teljes bizonyossággal, hogy a Loire völgyében fekvő Fleury (Saint-Benoît-sur-Loire) bencés apátságának szerzetese volt.²¹⁸⁵ *Chronicon*ként is ismert *Historia ecclesiastica*ja két redakcióban maradt ránk: az 1109 körül készült első fogalmazat a pápák és a császárok történetét Augustus uralkodásától Nagy Károly (768–814) haláláig adja elő négy könyvében, míg az 1110 körül befejezett második szerkesztés – amely főként Anastasius Bibliothecariustól merít – hat könyvre bontja az immáron a 855. évig ívelő világtörténetet.²¹⁸⁶ Az I. (Hódító) Vilmos (1066–1087) leányának, Blois-i Adélnak ajánlott munka egyik másolatát a szerző Ivo Carnotensisnek (Yves de Chartres, Chartes-i Ivó) címezte: innen eredeztethető a *Historia ecclesiastica*t tévesen a neves kánonjogásznak tulajdonító nézet.²¹⁸⁷ A mintegy harminchárom kéziratban²¹⁸⁸ fenntartott pápa–császár krónikát jól ismerték nem csupán Fleuryben, de Sensban vagy a párizsi apátságokban is.²¹⁸⁹

A második redakció kézirati hagyományához tartozik az a 12. századi kódex (Paris, BnF Lat. 13701., régi jelzet: Harley 485.) – a *manuscriptum* egykor a párizsi Szent Maglorius-apátság tulajdonát képezte –, amely Hugo művének egyik *continuatio*ját is fenntartotta. A kézitről készült 13. századi másolatok (BnF Lat. 4963A. és 5009.) valamelyike állhatott a 17. században annak a François Duchesne-nak a rendelkezésére,²¹⁹⁰ aki a folytatás egy töredékét Hugo Floriacensis krónikájának fragmentumaként közölte:²¹⁹¹ az île-de-france-i *continuatio* szövegét Gombos is ezen a címen vette fel jegyzékébe.²¹⁹² A *Historia ecclesiastica* elbeszélését továbbvivő rövid szerkesztés nyomtatásban is megjelent részlete egyetlen magyar vonatkozású adatot tartalmaz: a 937. évi kalandozó hadjáratról hírt adó passzus átvétel a sensi tradícióból.²¹⁹³ Kútfőnk a *Historia Francorum Senonensis* (A frankok sensi története) azon feljegyzését²¹⁹⁴ adja vissza, amely

²¹⁸⁴ HUGO FLAVINIACENSIS 481.

²¹⁸⁵ RECH 2010 (HFLOR).

²¹⁸⁶ RF V. 584.

²¹⁸⁷ SHF II. 308. (2191. sz.)

²¹⁸⁸ RECH 2010 (HFLOR).

²¹⁸⁹ SHF II. 308. (2191. sz.); RECH 2010 (HFLOR).

²¹⁹⁰ HUGO FLORIACENSIS 338–339. (GEORG WAITZ előszava)

²¹⁹¹ HUGONIS FLORIACENSIS CONTINUATIO (A).

²¹⁹² CF II. 1202. (2933. sz.). A *Catalogus fontium* közlésének alapjául szolgáló kiadás: HUGONIS FLORIACENSIS CONTINUATIO (B).

²¹⁹³ HUGONIS FLORIACENSIS CONTINUATIO (B) 322.

²¹⁹⁴ HISTORIA FRANCORUM SENONENSIS 366., vö. ANNALES S. COLUMBAE SENONENSIS 105.

Aimoinus Floriacensis frank históriájának bővített variánsába beépülve²¹⁹⁵ vált Párizsban ismertté.²¹⁹⁶

121. Hugo Floriacensis / de Santa Maria (Hugues de Fleury / de Sainte-Marie): *Historia nova Francorum* / *Libellus de modernis Francorum regibus* / *Modernorum regum Francorum actus* / *Liber qui modernorum regum Francorum continet actus* / ***Liber modernorum regum Francorum*** (Könyv a frankok legújabb királyairól) (RF V. 585.; CF II. 2934. sz.)

A fentebb bemutatott pápa–császár krónikáénál jóval kisebb népszerűségnek örvendett Hugo másik történetírói alkotása, a *Liber modernorum regum Francorum*.²¹⁹⁷ ennek liège-i (Bibliothèque de la Ville, 735.) és párizsi (BnF Lat. 6186.) *manuscriptumai* közül utóbbi a szöveget nem tartotta számunkra egészében fenn. Az I. (Könyves) Henrik angol király (1000–1135) leányának, Matildnak ajánlott, a 842. évtől a szerző saját koráig vezetett elbeszélés – amelyet a Capeting-dinasztia első hivatalos történeteként értékelhetünk – 1114 után keletkezett.²¹⁹⁸ A számos forrásból merítő kompiláció teljes textusa máig kiadatlan.²¹⁹⁹

A fleuryi történetíró Flodoardus Remensis (Flodoard de Reims, Reimsi Flodoard) nyomán tudósít a kalandozók 924. és 926. évi nyugat-európai hadjáratairól, valamint a Rajnán túli területek 937. évi feldúlásáról. Az előbbi két katonai vállalkozást Hugo egybemossa, s ugyanúgy a 926. esztendőre helyezi Pávia valójában két évvel korábban történt felégetését és a dél-franciaországi portyázást,²²⁰⁰ mint azt, hogy a pogányoktól való félelmükben a Reims környéki monostorok szerzetesei az érseki városba menekítették ereklyéiket. Bár Flodoardusnál a 937. esztendő eseményeiről részletes tudósítás olvasható, a fleuryi historikus forrása nyomán elégségesnek tartotta a kalandozásról azt rögzíteni, hogy a magyarok – miután egy különös égi jelenség jövetelüket jelezte – a nyugati frank területeken nagy pusztítást vittek végbe.²²⁰¹

²¹⁹⁵ CORPUS FRANCICAE HISTORIAE 509.

²¹⁹⁶ Ld. ABBR. GESTORUM REGUM FRANCORUM 402.

²¹⁹⁷ RECH 2010 (HFLOR).

²¹⁹⁸ SHF II. 308. (2191. sz.); RF V. 585.; RECH 2010 (O).

²¹⁹⁹ Vö. RF V. 585.

²²⁰⁰ A Flodoardusnál szereplő *Gothia* helyett a 12. századi krónikás *Tholosana provinciát* – Toulouse vidékét – adja meg a dél-franciaországi dúlás helyszínéként.

²²⁰¹ A két forrás filológiai kapcsolatát GEORG WAITZ kritikai kiadása is feltünteti: HUGO FLORIANENSIS 382. Vö. FLODOARDI ANNALES (B) 22–23., 34., 65–66.

122. Humbertus de Romanis (Humbert de Romans): *Opus tripartitum* / *Liber de tractandis in concilio Lugdunensi celebrando anno 1274* / *Extractiones de libro quem fecit venerabilis vir et religiosus frater Humbertus de Romanis, magister quondam V ordinis Preadicatorum, de his quae tractanda videbantur in concilio generali Lugduni celebrando sub Gregorio papa X, sub anno Domini MCCLXXIV in calendis Maii* (Háromosztatú mű) (RF V. 613.; CF II. 2940. sz.)

A domonkos szerző, aki 1200 táján született a Dauphiné-tartománybéli Romans-ban, párizsi tanulmányait követően 1244-ben lépett be a prédikátor testvérek rendjébe. Lyonban működött, mielőtt a római (1240–1244), majd a francia (1244–1254) rendtartomány provinciálisa lett volna. Humbertus, aki 1254 és 1263 között a domonkosok *generalis magistere* is volt, az 1274. évi lyoni zsinatra visszatekintve 1277-ben bekövetkezett halála előtt készítette el *Opus tripartitum*-át: az értekezés három egysége a jövőbeni keresztes hadjáratok sikerének kérdésével, a *schismával*, valamint az egyház belső reformjával foglalkozik.²²⁰² A munka magyar vonatkozású szöveghelyeit értelemszerűen abban a részben találjuk, amely a Szentföld visszafoglalásának és a muzulmánok ellen vívott harcnak a kérdését tárgyalja. Humbertus a kereszténység ellenségeinek hetedik nemzedékeként említi a barbár népeket – s ezek soraiban a hunokkal azonosnak tekintett magyarokra –, amelyekkel kapcsolatban azonban azt is kiemeli, hogy a szaracénokkal ellentétben immár a keresztény hitre tértek. A tatárok szerzőnk szerint egyedül a magyarok között vitték végbe pusztításait, s vétkeiket ellensúlyozza, hogy a muzulmánok elleni keresztes küzdelemben szövetségesként lehet rájuk tekinteni.²²⁰³

123. Jacobus de Guisia (Jacques de Guise): *Annales Hannoniae* / *Annales historiae illustrium principum Hannoniae* / *Chronica illustrium principum Hannoniae ab initio rerum usque ad annum Christi 1390* (Hainaut Évkönyve) (RF VI. 116–117.; CF II. 2987. sz.)

A ferences történetíró, Jacobus de Guisia (1340 k.–1399) párizsi tanulmányait követően visszatért szülőföldjére, a Hainaut-i (Hennegau) Grófságba, ahol Vilmosnak, Ostrevant grófjának lett a gyóntatója. Történeti munkája, amelyet 1390 után kezdett írni, s amelyen egészen a Valenciennes-ben 1399-ben bekövetkezett haláláig dolgozott, Hainaut históriáját három nagyobb egységre tagolva beszéli el: ezek közül az első a trójai származás kérdését tárgyalja, s számos eredetmítoszt tartott fenn. A Hainaut első grófjaival és a helyi szentekkel foglalkozó második részt követően a területnek a 11. század utolsó harmadától az 1254. évig ívelő történetéről olvashatunk. A kompiláció számos egyéb kútfőből merít: Henri de Valenciennes,²²⁰⁴ Baudouin d’Avesnes²²⁰⁵ vagy

²²⁰² SHF III. 178. (2808. sz.); VICAIRE 1991. A 13–14. század fordulóján a Szentföld visszaszerzésére készült tervzetekről ld. SCHEIN 1999., kül. 327–328.

²²⁰³ HUMBERTUS DE ROMANIS 175–176.

²²⁰⁴ NASO H016.

²²⁰⁵ NASO C038.

Gislebertus Montensis (Gislebert de Mons)²²⁰⁶ krónikái mellett használt Jacobus napjainkra elveszett forrásokat is: Lucius Tungrensis (Lucius van Tangeren) és Hugo Tullensis (Hugues de Toul) műveit kizárólag az *Annales Hannoniae* említéseiből ismerjük. A befejezetlenül maradt – Jacobus eredeti szándéka szerint az elbeszélés a 14. század végéig haladt volna tovább – latin krónikánál ismertebb volt a III. (Jó) Fülöp (1419–1467) herceg burgundiai udvarában készült francia fordítás (*Annales de Haynnau*), amely ugyanannak a Jean Wauquelinnek²²⁰⁷ a tollán született, aki Philippe de Beaumanoir *Manekine*-jét is átültette prózára.²²⁰⁸

Az *Annales Hanonniae* első ízben akkor említi a magyarokat, amikor arról ejt szót, hogy milyen nagy kiterjedésű földrajzi terület forrásaiban is találjuk meg azokat az elszórt említéseket, amelyek Hainaut szokásairól tájékoztatást nyújthatnak. Jacobus de Guisia a liège-iek könyvei, a frankok és britek históriái vagy a szászok írásai mellett a magyarok legendáit is említi.²²⁰⁹ A ferences krónikás úgy tudja, a *territorium Hanoniense* azokról a hunoktól kapta elnevezését, akik a carbonariai erdő területén különböző időkben több alkalommal is megtelepedtek.²²¹⁰ A monda minden bizonnyal szerepelhetett Hugo Tullensis napjainkra elveszett történeti munkájában: utóbbi összeállításról Jacobus a vidék históriájának forrásait említve is megemlékezik.²²¹¹ Találunk Jacobus de Guisiánál adatokat a kalandozásokhoz is, információi azonban – egy-egy, a hun, normann és magyar pusztításokra vonatkozó általános megjegyzéstől²²¹² eltekintve – egyszerű átvételek Sigebertus Gemblacensis (Sigebert de Gembloux) *Chronographiájából*.²²¹³

124. Jacobus de Vitriaco (Jacques de Vitry): *Historia orientalis* / *Historia Hierosolymitana* / *Historia Hierosolymitana abbreviata* (Rövid jeruzsálemi történet) (RF VI. 142.; CF 2993. sz., KÖRMENDI [2008] 9.2.1.)

Krónikásunk, aki 1240 táján fejezte be életét, párizsi tanulmányait követően a liège-i egyházmegye területén fekvő Oignies-ban volt Ágoston-rendi kanonok. Miután Dél-Franciaországban III. Ince (1198–1216) megbízásából részt vett az albigensek elleni keresztes vállalkozás (1209–1229) szervezésében – annak jelentős prédikátora volt –, a palesztinai Akkon püspökségét (1216–1226/1227) kapta, és a Jeruzsálemi Királyságból hallatta szavát az ekkor megindult ötödik keresztes hadjárat (1217–1221) érdekében. A Szentföldről megtérve Tusculum bíboros érsekeként

²²⁰⁶ NASO G092.

²²⁰⁷ NASO J171; NASO J176.

²²⁰⁸ SCHAYES 1837. 67–149.; WILMANS 1847; IACOBUS DE GUIZIA 44–78. (ERNEST SACKUR előszava); SHF II. 177–178. (1825. sz.); SMALL 2010.; ARLIMA (Jacques de Guise); NASO J015. Az *Annales Hannoniae* és a Wauquelin-féle fordítás mesés elemeihez ld. RAYNAUD 1995.

²²⁰⁹ HISTOIRE DU HAINAUT I. 56–59.; IACOBUS DE GUIZIA 85.

²²¹⁰ HISTOIRE DU HAINAUT VIII. 27–34.; IACOBUS DE GUIZIA 112.

²²¹¹ HISTOIRE DU HAINAUT I. 82–83.; IACOBUS DE GUIZIA 88.

²²¹² HISTOIRE DU HAINAUT IX. 340–341.; IACOBUS DE GUIZIA 178., 180.

²²¹³ Ezt tapasztalhatjuk a 903., a 905., a 909., a 914., a 920., a 922., a 933., a 938., a 948. vagy a 954. évre bejegyzett hírek esetében, ld. HISTOIRE DU HAINAUT IX. 304–311.; 327–328., 332–333., 340–341., 344–345., 357–359.; IACOBUS DE GUIZIA 175., 177. Vö. SIGEBERTUS GEMBLACENSIS 343–349.

IX. Gergely (1227–1241) környezetéhez tartozott Rómában. Beszédei (*Sermones vulgares*) és Oignies-i Szent Mária életírása (*Vita Mariae Oigniacensis*) mellett egy történeti jellegű munkát is hagyott ránk: a medievisztika *Historia Hierosolymitana abbreviatá*t tartja a szerző legjelentősebb alkotásaként számon. A 13. századi kéziratban (Párizs, BnF Fr. 17203.) is fennmaradt mű három részre tagolódik. A *Historia Orientalis* (Keleti történet) – amely 1216 és 1223/24 között²²¹⁴ készülhetett – a múltbéli keresztes hadjáratok történetének ismertetése mellett a Közel-Kelet viszonyainak színes bemutatását nyújtja. A beszámoló, amely Guillelmus Tyrius (Guillaume de Tyr) *Historia rerum in partibus transmarinis gestarum*a (A tengerentúli részeken megesett dolgok története) után a legkomplexebb képet festi a Keletről, nem annyira a krónika- és gestairódommal, mint inkább a később népszerűvé váló útirajzokkal mutat rokon vonásokat. Az anekdotázó stílusban előadott, mesékkel átszőtt első könyvet követő *Historia Occidentalis* (Nyugati történet) sötét tónusokkal jeleníti meg Európa bűnös világát, amelynek a szerző szerint változásokra lenne ahhoz szüksége, hogy a Szentföldön sikereket érhessen el. Bár maga Jacobus is tervezett egy harmadik könyvet – ez a Jeruzsálemben történő megérkezését követő időszak eseményeire koncentrált volna –, az 1217–1221. évi keresztes hadjárat históriáját feldolgozó utolsó egység valójában már nem az akkori püspök tollán keletkezett. A kompiláció, amelynek szerzője ismeretlen, elsősorban az eseményeket szemtanúként megörökítő Rajna-vidéki történetíró, Oliverus Paderbornensis (Oliverus scholasticus, Oliver von Paderborn) *Historia Damiatinájából* (Damiettai történet)²²¹⁵ merít.²²¹⁶ Maga Jacobus a szentföldi vállalkozásról, amelynek idejében maga is Palesztinában tartózkodott, Európába írt – III. Honorius pápának (1216–1227), valamint a liège-i és a párizsi egyházmegye területén élő barátainak címzett – hét levelében hagyott hátra értékes beszámolókat.²²¹⁷

Bár a *Historia Orientalis* három ízben is említi Magyarországot, Jacobus de Vitriaco közlései az Árpád-kori történelem szempontjából különösebb jelentőséggel nem bírnak. Az iszlám területek bemutatásának különös figyelmet szentelő akkori püspök közli egyfelől, hogy Magyar Királyság jelenti a keresztény Európa peremvidékét: déli határain túl már olyan népek élnek, amelyek nem tartoznak ugyan Mohamed követői közé, ám – lévén pogányok – történetírónk ugyancsak a szaracén gyűjtőnevet alkalmazza rájuk.²²¹⁸ Nem meglepő, hogy az első keresztes hadjárat történetét tárgyalva ismét szóba kerül Magyarország: Jacobus szűkszavú közlése ezúttal Remete Péter (Pierre l'Ermite, Pierre d'Amiens) népi hadainak számos forrásból adatolható Kárpát-medencei áthaladására vonatkozik.²²¹⁹ Hasonlóan lakonikus tudósítás szól a harmadik keresztes

²²¹⁴ A *Historia Orientalis* keltezéséhez ld. DONNADIEU 2008.

²²¹⁵ KÖRMENDI [2008] 206–207. (9.2.2. sz.).

²²¹⁶ A szerzőhöz és *Hierosolymitana abbreviatához* ld. GUIZOT 1825.; SHF 49–50. (2384. sz.); EDINGTON 2010 (C); ARLIMA (Jacques de Vitry). Jacobus életútjához ld. továbbá DONNADIEU 2006. 379.

²²¹⁷ SHF 50–51. (2385. sz.), DONNADIEU 2006. 379. A III. Honoriusnak szóló, a II. András hazatérését is említő episztolát ld. CD VII/1. 197–198.; CF II. 1217–1218. (2992. sz.).

²²¹⁸ IACOBUS DE VITRIACO 1061.

²²¹⁹ IACOBUS DE VITRIACO 1065.

vállalkozás I. (Barbarossa) Frigyes (1152–1190) vezette seregeinek a hazánkon keresztül vezető útjáról.²²²⁰

Jóval bőbeszédűbb a III. könyv tudósítása a II. András részvételével lezajlott keresztes hadjáratról.²²²¹ Az 1217–1218. évi eseményekről készült és magyar vonatkozásai miatt is érdekes leírás – amely, mint azt fentebb láthattuk, immár nem Jacobus tollán keletkezett – Oliverus Paderbornensis *Historia Damiatinájának* megfelelő passzusaival egyezik meg.²²²² Kútfőnk a következő adalékokat szolgáltatja az 1215-ben a IV. évi lateráni zsinaton meghirdetett és a szaracénokkal kötött ötéves béke lejártával²²²³ megindult katonai vállalkozás históriájához: A jeruzsálemi, a ciprusi és a magyar király Akkonnál gyűltek össze hadaikkal, ám történetírónk közlése szerint – mivel az Ég támogatását nem nyerték el – kevés említésre méltó dolgot vihettek végbe. A Jacobus de Vitriaco művéhez csatolt harmadik könyv Oliverushoz hasonlóan előadja a VI. Lipót osztrák herceg (1198–1230) csapataival is kiegészült seregek három egymást követő expedícióját. Elsőként is a keresztesek I. (Brienne-i) János (Jean de Brienne) jeruzsálemi (1210–1225), I. (Lusignan) Hugó (Hugues de Lusignan) (1205–1218) ciprusi²²²⁴ és II. András magyar uralkodó vezérletével a Jordánon átkelve a Galileai-tenger partján látogatták végig azokat a helyeket, ahol egykor Krisztus is megfordult, majd Akkonból másodszor is útnak indulva Tábor hegyét vették ostrom alá.²²²⁵ A harmadik akciót követően – amelyről annyit árul csupán el a történeti munka, hogy a lovagok sok rosszat szenvedtek el – a sereg négy részre szakadt. II. András a ciprusi uralkodóval Tripoliszba ment – tudjuk, hogy erre 1218 elején került sor –, s innen azután a Palesztinában maradtak nagy bánatára (*cum magno damno Terrae Sanctae*) vissza is fordult hazájába.²²²⁶

Jacobus folytatója közli továbbá, hogy a Nílus-deltában fekvő Damietta (Dímját) ostrománál (1218–1219) magyar főpap is elesett.²²²⁷ a részlet arra engedi következtetni olvasóját, hogy 1218 elején aligha térhetett meg András teljes serege a Kárpát-medencébe.²²²⁸ Krónikánk és Oliverus Paderborniensis némileg eltérő szövegezése nyomán választ kaphatunk arra a kérdésünkre is, hogy a magyar püspöki karból kik vehettek részt az 1217–1218. évi katonai vállalkozásban. Míg a Jacobus művéhez kapcsolt utolsó könyv két főpapot – *Joriensis*, illetve *Hungariae* – említ András oldalán, addig a Rajna-vidéki Oliverustól úgy tudjuk, hogy a királlyal három főpásztor – *Joriensis*,

²²²⁰ IACOBUS DE VITRIACO 1121.

²²²¹ Az egységet az újabb irodalom sem tartja Jacobus művének, ld. JACQUES DE VITRY 9. (JEAN DONNADIEU bevezető tanulmánya).

²²²² A szövegpárhuzamra felhívja a figyelmet BOROSY 1996. II. 36.; KÖRMENDI [2008] 207–208. (9.2.2. sz.).

²²²³ KÖRMENDI [2008] 206. (9.2.1. sz.).

²²²⁴ A forrásban meg nem nevezett uralkodók személyére ld. OLIVERUS PADERBORNENSIS 162.: 1., 3. jegyz. (HERMANN HOOGEWEG megjegyzése).

²²²⁵ Az 1217. november–decemberi sikertelen ostromra, a keresztesek december 7-i visszavonulására ld. BOROSY 1996. II. 21–22.

²²²⁶ IACOBUS DE VITRIACO 1129–1130. Vö. OLIVERUS PADERBORNENSIS 162–168.; BOROSY 1996. II. 34–35.; 36.

²²²⁷ IACOBUS DE VITRIACO 1134.

²²²⁸ VESZPRÉMY 2006. 104–105.; KÖRMENDI [2008] 208. (9.2.2. sz.).

Agrenensis, Ungariensis – érkezett a Szentföldre.²²²⁹ Utóbbiak közül az első két személyt Péter győri és Tamás egri püspökökkel azonosíthatjuk,²²³⁰ míg a mindkét szerzőnél szereplő és közelebbről meg nem jelölt egyházi méltóságviselőben a szakirodalom hibásan sejtette azt a Bertold kalocsai érseket,²²³¹ akire II. András a fiát, Bélát a távollétében bízta.²²³² A *Historia Damiatina* szerint az észak-egyiptomi kikötőváros hosszú hónapokig tartó ostroma során az egri, valamint az *Ungrensis*nek mondott főpapok lelték halálukat.²²³³ Előbbi információt tévesnek kell ítélnünk: a még 1224-ben is adatható Tamás²²³⁴ helyett a győri püspök²²³⁵ maradhatott Damietta alatt holtan.²²³⁶ Veszrémy László azt a feltételezést fogalmazta meg, hogy a Nílus deltájában elesett másik magyar főpásztort esetleg Nikes nb. Simon váradi püspökökkel azonosíthatjuk.²²³⁷

125. Jean de Stavelot (Johannes Stabulensis): *Chronique / Chronique liégeoise* (Liège-i Krónika) (RF VI. 557.)²²³⁸

Szerzőnk (1388–1449), aki poétaként és illuminátorként is hírnevet szerzett magának, a liège-i Szent Lőrinc-apátság szerzeteseként egy latin és egy vulgáris nyelvű krónikát hagyott ránk. Míg előbbi éves bontásban haladva 1364 és 1428 között tartalmaz feljegyzéseket, addig a népnyelvű történeti munka – amely a latin összeállításához hasonlóan Liège főpásztoraira koncentrál – 1400-tól 1447-ig ível elbeszélésében. A *Chronique liégeoise* valójában Jean d’Outremeuse (Johannes Ultramosanus) *Geste de Liège*-ének (Liège története) folytatása: formálisan kútfont alkotja a 14. századi verses krónika ötödik könyvét. Jean de Stavelot históriájának később ugyancsak akadt az alsó-lotaringiai püspöki városban *continuata*: Adrianus de Veteribusco (Adrien d’Oudenbosch) latinul kivonatolta elődje népnyelvű textusát, amelyhez 1447 és 1482 között fűzte azután hozzá saját adatait.²²³⁹

A magyar medievisztika előtt régóta ismert a késő középkori elbeszélés azon szöveghelye, amely a Kárpát-medencei államban megtelepedett Liège-környéki jövevényekkel kapcsolatos.²²⁴⁰ Jean de Stavelot kortársként tudósít arról, hogy 1447-ben magyarországi vallonok egy csoportja érkezett az ereklyék látására Aachenbe. Mivel nagy érdeklődést váltott ki, hogy a zarándokok az északfrancia dialektust igen jól beszélték, a peregrinusokat az alsó-lotaringiai városban is ünnepélyesen fogadták. A Magyarországra szakadt vallonok kérésére a liège-iek régi krónikaikban

²²²⁹ OLIVERUS PADERBORNENSIS 162.

²²³⁰ BOROSY 1996. II. 12.; KÖRMENDI [2008] 208. (9.2.2. sz.).

²²³¹ OLIVERUS PADERBORNENSIS 163.: 9. jegyz. (HERMANN HOOGEWEG megjegyzése).

²²³² UDVARDY 1991. 111.; BOROSY 1996. II. 12. Vö. VESZPRÉMY 2006. 109.

²²³³ OLIVERUS PADERBORNENSIS 187.

²²³⁴ ZSOLDOS 2011. 88.

²²³⁵ ZSOLDOS 2011. 91.

²²³⁶ OLIVERUS PADERBORNENSIS 163.: 8. jegyz. (HERMANN HOOGEWEG megjegyzése), KÖRMENDI [2008] 6.

²²³⁷ VESZPRÉMY 2006. 104–105., 109.

²²³⁸ A *Catalogus fontium*ban a krónika nem szerepel.

²²³⁹ DUNPHY–DURY 2010. Vö. BALAU 1903. 595–604., kül. 597–600.

²²⁴⁰ AUNER 1916. 36.; BÁRCZI 1937. 399–400.; SZÉKELY 1972. 46–47., 67–69., kül. 68. A témához ld. még GALLA 1931. 88–90.

is utánajártak annak, milyen adalékkal tudják alátámasztani azt a tradíciót, amelyet a közösség generációkon át őrzött származásáról: olyan északfranciák leszármazottainak vallották magukat, akik egykor éhínség elől menekülve távoztak Liège-ből.²²⁴¹ Azt, hogy a 15. század derekán a püspöki székváros számára kisebb-nagyobb szenzációt jelentő esemény milyen módon hozható az Árpád-kori magyar–francia érintkezések problematikájával összefüggésbe, az az 1447. július 8-i diploma árulja el, amelyet Jean de Heinsberg (Johannes de Heinsberghe) hercegpüspök a zarándokok kérésére állított ki, és amelyet krónikásunk *in extenso* közöl. A Lőrinc nádornak és Anzelmi egri püspöknek címzett oklevél megnevezi annak a peregrinuscsoporthoz a tagjait is, amely minden bizonnyal az egri egyházmegye területéről kerekedett fel Aachenbe.²²⁴² Mivel a magyarországi vallonok 1447. évi liège-i látogatásának hagyományát egyéb, a most vizsgált kútfőtől független elbeszélő forrás: Cornelius Menghers krónikája is megőrizte,²²⁴³ még akkor sem szükséges a Stavelot-nál előadott 15. századi történet hitelében és az Eger-völgyi vallonok liège-i felbukkanásában kételkednünk,²²⁴⁴ ha a korban Hédervári Lőrinc nádor (1437–1447) mellett az egri diocézis élén történetesen nem találunk Anzelm nevű főpapot.²²⁴⁵

Érdekesebb számunkra, hogy mennyiben is tarthatjuk megbízhatóknak azokat az információkat, amelyet a diploma korábbi történeti munkákból látszik kölcsönözni. A 15. századi jogi textus – állítása szerint Liège krónikahagyománya alapján – két korai adatot is közöl: 1. Egyfelől olvashatunk arról, hogy 1029-ben – Reginhardus liège-i püspök (1025–1037) főpásztorsága alatt –, amikor is Alemanniát és Magyarországot dúlta éhínség, számosan jöttek Nyugatra és találtak a maguk számára az északfrancia területeken menedéket. 2. Közli másodsorban a diploma azt is, hogy 1052-ben – forrásunk szerint Liège huszonharmadik püspökének, Wazónak és VI. Gergely pápának az idejében – Alsó-Lotaringiából kellett többeknek a nélkülözés elől elvándorolniuk. Ekkor – amikor az útnak indulók a két évtizeddel korábbi eseményekre emlékezve joggal reménykedhettek a Magyar Királyság vendégszeretetében – kerülhettek az 1447-ben Aachenbe érkező magyarországi *Gallicusok* ősei Eger környékére.²²⁴⁶

²²⁴¹ JEAN DE STAVELOT 595–596.

²²⁴² JEAN DE STAVELOT 596–598. Vö. CD VII/5. 58–59. A *Codex diplomaticus* azt az oklevélkivonatát közli, amelyet a Jean de Stavelot textusát felhasználó Adrien d'Oudenbosch készített.

²²⁴³ CORNELIUS ZANTFLIET 455–456.

²²⁴⁴ Így vélekedik BÁRCZI 1937. 404–405. Érdekes adalékként jegyezhetjük meg mindehhez azt a Johannes de Losnál (Jean de Looz) is szereplő adatot, amelyet az 1455-től 1518-ig ívelő krónikából (*Chronicon rerum gestarum ab anno 1455 ad annum 1514*, ld. NASO J194.) Bárczi is idéz. Az ugyancsak a liège-i Szent Lőrinc-apátságban összeállított történeti munka tud arról, hogy a 15. század végén – 1493-ban – a magyarországi vallonok ismét látogatást tettek Liège-ben, ahonnan egykor éhínség űzte őket el: JOHANNES DE LOS 110. A kései elbeszélést – mivel az Árpád-kori históriáinkhoz közvetetten szolgáltat csupán adalékot, szükségtelennek véltem jelen korpuszba felvenni. Hasonlóképpen tettem azzal a névtelen szerzőtől származó 16. századi krónikával (*Chronicon Leodiense de regno Johannis ab Horne*, ld. RF III. 367–368.; NASO C019.), amelynek az 1493. évi eseményekhez kapcsolódó beszámolóját egyedül a nyelvész dolgozatából ismerem: BÁRCZI 1937. 404.: 2. jegyz.

²²⁴⁵ Vö. ENGEL 1996. I. 6., 69. A tévedés lehetséges magyarázatára ld. BÁRCZI 1937. 406.

²²⁴⁶ JEAN DE STAVELOT 597–598.

Az első információt, amellyel az átvizsgált forrásanyagban egyéb helyen nem találkoztam, a továbbiakban részletesebben nem veszem górcső alá. Bár Anselmus Leodiensis (Anselme de Liège) *Gesta episcoporum Leodiensium* (A liège-i főpapok cselekedetei) valóban hírt ad arról, hogy a kérdéses periódusban Európa éhínség sújtotta vidékeiről nem kevesen érkeztek Reginhardus püspök egyházmegyéjének területére, azt a forrás korántsem állítja, hogy közöttük magyarok is lettek volna.²²⁴⁷ Véleményem szerint – ha nem is zárható ki olyan korai kútfő létezése, amely valóban tartalmazta az oklevélben szereplő hagyományt – alighanem egyet kell értenünk a problematikát részletesen körbejáró Bárczi Gézával abban, hogy az adatnak nem szükséges különösebb hitelt tulajdonítanunk.²²⁴⁸ Liège-ben Anselmus *gesta episcoporum*-át vagy egyéb forrást olvasva tévesen juthattak 1447-ben arra a következtetésre, hogy a városban magyarok is telepedtek meg 1029-ben.

Filológiai összefüggései miatt is érdekesebb a másik adat. A Jean de Stavelot-nál szereplő oklevél úgy tudja, a régi krónikákban fellelhető volt a tradíció, amely szerint a liège-i vallonok egy csoportja 1052-ben keresett a maga számára Magyarországon menedéket. Bárczi felhívja a figyelmet arra, hogy a diplomában megörökített hagyomány egyfelől kronológiai problémát vet fel – a megadott év mind a Wazo püspöksége (1042–1048), mind pedig a VI. Gergely (1045–1046) pontifikátusa utáni időszakra esik –, másfelől pedig arra is, hogy Liège korai történeti tradíciójában nem találjuk a 15. században elbeszélt eseménynek nyomát.²²⁴⁹ Ezen a ponton egyéb kútfők is bevonhatóak a vizsgálatokba. Adrianus de Veteribusco Jean de Stavelot-t kivonatoló krónikájától²²⁵⁰ eltekintve – ennek önálló forrásértéke nem lévén –²²⁵¹ három szöveg tanúságtételét kell mérlegre tennünk.

Az egyetlen, a témával kapcsolatban adalékot szolgáltató beszámoló, amely nem a késő középkorból maradt ránk, Anselmus *gesta episcoporum*-a. A liège-i főpapoknak a 11. század közepén a Szent Lőrinc-apátságban összeállított históriája²²⁵² az oklevélben olvasható történetet nem tartalmazza. Van azonban – ahogyan azt utóbb Tóth Péter megjegyezte – egy olyan momentuma a forrásnak, amely a vallon *hospesek* hagyományával mégiscsak mutathat esetleg összefüggést.²²⁵³ Anselmusnál éhségről és kivándorlásról nem esik ugyan szó, azt azonban megjegyzi krónikásunk, hogy Wazo püspök híre többek között Pannóniába is elérkezett.²²⁵⁴ Létezhetett vajon olyan, a 15. században még ismert hagyomány, amely a *gesta episcoporum*-nál részletesebben tudósított a Liège és I. András Magyarországa között meglévő kapcsolatról? Vagy éppen ellenkezőleg: arról lehet szó, hogy Anselmus gyér információjának a kelleténél nagyobb

²²⁴⁷ ANSELMUS LEODIENSIS 209–210.

²²⁴⁸ BÁRCZI 1937. 408–409.

²²⁴⁹ BÁRCZI 1937. 402., 408.

²²⁵⁰ ADRIANUS DE VETERIBUSCO 1216–1217.

²²⁵¹ BÁRCZI 1937. 405.

²²⁵² DE GRIECK 2010 (A); NASO A098.

²²⁵³ TÓTH 2007. 32.

²²⁵⁴ ANSELMUS LEODIENSIS 247.

jelentőséget tulajdonítva 1447-ben ezt a megjegyzést interpretálták úgy, hogy a magyarországi vallonok Wazo idejében kerülhettek új hazájukba?

A kérdést egyelőre nyitva hagyva nézzük meg azokat a kései forrásokat, amelyekből a problematika vonatkozásában további tájékoztatást nyerhetünk! Cornelius Menghers – aki ugyancsak közli a magyarországi latinok liège-i feltűnésének hírét –, úgy ítéli meg, hogy a zarándokok eleinek kivándorlására százharminc esztendővel az aacheni utazást megelőzően, tehát valamikor a 14. század elején kerülhetett sor.²²⁵⁵ Még ha kérdéses is, honnan vehette a történetíró a számadatot, szólhat érv az általa javasolt megoldás mellett. Logikusan hangzik Bárczi felvetése, hogy az Eger-völgyi vallonok nyelvüket aligha őrizhették a 11. század közepe óta: ha Aachenben vagy Liège-ben még 1447-ben is meg tudták értetni magukat, akkor őseik minden bizonnyal később érkezhettek meg a Kárpát-medencébe, mint a Stavelot-féle oklevélben szereplő dátum.²²⁵⁶ Mindennek részben ellentmondani látszik ugyanakkor, hogy a 13. századból rendelkezünk már adattal az Eger-vidéki vallon *hospesekről*,²²⁵⁷ és a magyar–vallon összeköttetések minden kétséget kizáróan még ennél is korábbra nyúlnak vissza.²²⁵⁸

Értékelnünk kell végezetül a *Chronicon Belgicum magnum* (Nagy Belga Krónika) tanúságát, amely a Jean de Stavelot-nál fenntartott diplomatikai forráshoz – és Adrianus de Veteribusco ezen nyugvó szövegezéséhez – hasonlóan tud arról, hogy a Wazo püspökségének idejében dúló éhínség telepeseket űzött Magyarországra.²²⁵⁹ Bár Tóth Péter úgy vélekedik, hogy a Rajna völgyében a 15–16. század fordulóján keletkezett krónika²²⁶⁰ akár arra a forrásra is támaszkodhat, amely alapján a késő középkori Liège-ben az 1052. évre helyezték az Eger-völgyi *Gallicusok* őseinek kivándorlását,²²⁶¹ a magam részéről nem ezt látom az egyetlen lehetőségnek. Tudjuk, hogy a *Chronicon Belgicum magnum* egészen 1466-ig Nicolaus Clopper 1464/65 és 1475 között összeállított *Floriarum temporum*át (Az idők virágoskertje) kivonatolta:²²⁶² a rendkívül gazdag hagyományból táplálkozó eindhoveni kompilációról korántsem tartanám kizárhatónak, hogy szerzője a kérdéses az információt az általa valóban ismert Jean de Stavelot-tól meríthette.²²⁶³

Összefoglalólag azt állapíthatjuk tehát meg, hogy míg a korai hagyomány – vagyis Anselmus *gesta episcoporum* – a 11. század derekán bekövetkezett éhínségről és a vallonok kivándorlásáról nem tud, addig a kérdéskörrel összefüggésbe vonható négy késő középkori kútfőnk közül háromban is olvashatunk arról, hogy a liège-iek egy csoportja Wazo püspökségének idején

²²⁵⁵ CORNELIUS ZANTFLIET 455–456.

²²⁵⁶ BÁRCZI 1937. 409–410.

²²⁵⁷ BÁRCZI 1937. 411. Az Eger-völgyi vallonok tatárjárás utáni betelepülését valószínűsíti Bárczi nyomán KRISTÓ 2003 (B) 173.

²²⁵⁸ A kérdéssel kapcsolatban egy 1124. évi stavelot-i oklevél tanúságtételét idézi AUNER 1916. 36.: a diploma szerint 1103-ban költözött egy bizonyos Anselmus de Braz Magyarországra. Cuono stavelot-i apát diplomáját ld. ld. CF I. 809–810. (1840. sz.).

²²⁵⁹ CHRONICON BELGICUM MAGNUM 109.

²²⁶⁰ RF III. 283.

²²⁶¹ TÓTH 2007. 32.

²²⁶² STEIN 2010 (D); TIGELAAR 2010.

²²⁶³ Jean de Stavelot krónikájának felhasználására ld. MÜLLER 1888. 25.

költözött Magyarországra. A 15. századi források sorában a negyedik, Cornelius Menghers krónikája a 14. század elejére helyezi a kérdéses eseményt. Ami mármost a tradíciót tartalmazó három kútfőt illeti, ezek közül Adrianus de Veteribusco szövege bizonyosan, a *Chronicon Belgicum magnum* megjegyzése pedig nagy valószínűséggel a Wazo alatti kivándorlást rögzítő legkorábbi kútfőre, Jean de Stavelot híradására – és a nála idézett 1447. évi oklevélre – vezethető vissza. A francia nyelvű krónikába illesztett és a régiek írásaira hivatkozó diplomát alighanem egyetlen bizonyítékunknak kell tehát tekintenünk arra nézve, hogy az Eger-völgyi vallonok ősei I. András idejében érkezhettek Magyarországra. Ha mindezek után el éppenséggel nem is vethetjük, hogy létezhetett olyan korai szöveg, amely a szempontunkból érdekes 11. századi információt tartalmazta, sokkal inkább hajolhatunk arra, hogy Bárczi feltételezését fogadjuk el: a nyelvész úgy vélte, az 1052. évre helyezett epizód valamely régi textus félreértésén alapul.²²⁶⁴

126. Johannes Longus de Ypra / Iprensis / Iperius (Jean le Long d'Ypres, Jean de Langhe): *Chronicon monasterii sancti Bertini / Chronicon Berthiniarum seu Sythiense sancti Bertini auctore Johanne Iperio / Chronicon Sythiense* (A Szent Bertinus-apátság krónikája) (RF VI. 351.; CF II. 3185. sz.; KÖRMENDI [2008] 2.1.9. sz.)

A szerző, akiről tudjuk, hogy a flandriai Ypres-ben (Ieper) született 1320 táján, előbb szerzetese, majd 1365-től apátja volt a közeli Szent Bertinus-monostornak (Saint-Omer). A bencés történetíró, aki nem sokkal 1383. január 2-án bekövetkezett haláláig dolgozhatott krónikáján, apátsága történetét annak 590. évi alapításától 1294-ig tárgyalja. A javarészt az észak-franciaországi monostor irodalmi termésére – így Folcuinus Lobensis (Folcuin de Lobbes) 10. századi *Gesta abbatum Sithiensium*-ára (A Szent Bertinus-monostor apátjainak cselekedetei) és annak 12. századi *continuatiói*ra –²²⁶⁵ támaszkodó kompiláció különös értékét az adja, hogy napjainkra elveszett forrásokból is tartott számunkra fenn adatokat.²²⁶⁶ A kútfők hosszú sorában, amelyekből Johannes Longus merített, megtaláljuk továbbá a kor népszerű világkrónikáit is: Martinus Oppaviensis (Troppai Márton) történeti összeállítását vagy Sigebertus Gemblacensis (Sigebert de Gembloux) *Chronographiá*ját és annak folytatásait.²²⁶⁷ Korunkra a *Chronicon sancti Bertini* közel harminc kézírata maradt.²²⁶⁸ Bár a 18. században Edmond Martène et Ursin Durand teljes szövegében

²²⁶⁴ Végezetül egyetlen elgondolkodtató momentumot érdemes itt megemlítenünk. A közelmúltban Koszta László a liège-i *necrologium* Liedvint egri püspökként megnevező bejegyzése nyomán foglalkozott újfent annak kérdésével, hogy vajon betölthette-e az északfrancia származású főpap a biharival párhuzamosan – utóbbi egyházmegye élén a namuri Szent Albanus-székesegyház történeti feljegyzése (FUND. ECCL. S. ALBANI NAMUCENSIS 963.) említi a főpapot – az egri stallumot is. Amennyiben feltételezzük, hogy I. András idejében Egernek alsó-lotaringiai származású püspöke volt, talán annak lehetőségén is érdemes elgondolkodnunk, hogy a korban vallon telepesek érkezhettek a vidékre. Liedvin szerepével kapcsolatban ld. KOSZTA 2014. 54–65., kül. 59–60. Vö. SZÉKELY 1972. 59.; KRISTÓ 2003 (B) 173.

²²⁶⁵ GESCHICHTSQUELLEN (Folcuinus, *Gesta abbatum S. Bertini Sithiensium*); NASO G055.; NASO F014; NASO S091.

²²⁶⁶ VANDERPUTTEN 2010 (B); NASO J104.

²²⁶⁷ A forrásokra ld. JOHANNES LONGUS 738–743. (OSWALD HOLDER-EGGER előszava).

²²⁶⁸ VANDERPUTTEN 2010 (B).

kiadták Johannes Longus történeti munkáját, az MGH hasábjain Oswald Holder-Egger immár kritikai apparátussal is ellátott *editió*jában csupán részleteiben jelent meg a krónika.²²⁶⁹

A Nagy Károly (768–814) avar háborúival kapcsolatos megjegyzések témánk szempontjából azért lehetnek legfeljebb érdekesek, mert a 14. századi történetíró szövegében a Kárpát-medence 8. század végi lakói hunokként jelennek meg (*Waros sive Hunos; princeps Avarorum, id est Hunorum*).²²⁷⁰ Ezekkel a passzusokkal szemben valóban magyar vonatkozású immár az a részlet, amely Martinus Oppaviensis²²⁷¹ nyomán számol be – az eseményt a 885. évre helyezve – szkítiai eredetűnek mondott népünk pannóniai bejöveteléről: a mítosz szerint nyershúst evő és embervért ivó (*carnibus in cibum, et humano sanguine in potum utentur*) magyarság az avarok kiűzésével szerezte volna meg magának a Kárpát-medencét.²²⁷²

Soron következő három hírünk a keresztes seregek Magyarországon – illetve Dalmácián – keresztül vezető útjával kapcsolatos. Igencsak tömören tudósít Johannes Longus arról, hogy az 1096-ban a Szentföldre igyekvő hadak egy része az alig egy évszázada kereszténnyé lett állam érintésével érte el úticélját.²²⁷³ Az eseményeket – jóval részletesebben – az idősebb Marinus Sanutusnak (Marino Sanudo Torsello) a történetírónk előtt is ismert, az újabb palesztinai hadjáratok ösztönzése céljából a 14. század első negyedében írott munkája (*Secreta fidelium Crucis*)²²⁷⁴ is előadja,²²⁷⁵ de kölcsönözhetette a közismert adatot a Szent Bertinus-monostor apátja számos egyéb forrásból is (mivel igen rövid híradásról van szó, a magam részéről ez utóbbi lehetőséget valószínűsíténém). Ugyancsak jól ismert tény volt, hogy VII. Lajos francia király (1137–1180) is megfordult lovagjaival a Magyar Királyságban, amikor 1147-ben a Szentföldre igyekezett: a Johannes Longusnál hibásan az 1146. évnél szerepeltett rövid híradás az általam

²²⁶⁹ Vö. NASO J104.

²²⁷⁰ CHRONICON S. BERTINI 493., 494. A Nagy Károly uralmáról Johannes Longusnál olvasható összefoglalás – amely arra is tartalmaz utalást, hogy 795-ben az avar *tudun* a frank uralkodó elé járulva a kereszténységet felvette – évszámok nélkül számol be a periódusról és annak háborúiról. A pannóniai hadjáratához és az avar fejedelem megtéréséhez ld. MCKITTERICK 2008. 180., 284. A korai időszakok vonatkozásában bőséges forrásanyagra támaszkodó 14. századi történetíró előtt ismeretes volt Eginhardus *Vita Karoli Magni*a is, ld. JOHANNES LONGUS 739. (OSWALD HOLDER-EGGER előszava). Az avar–hun azonosítás a nyugati történeti irodalomban a kalandozó hadjáratokat hatására helyt adott az avar–magyar azonosításnak: NÉMETH 1999. 122.

²²⁷¹ A megfelelő passzus a kritikai kiadásban nem olvasható: Martinus Oppaviensist és Marinus Sanutus seniort GOMBOS F. ALBIN jelöli meg a történeti munkában olvasható bizonyos hírek forrásaiként. Ld. CF II. 1332. (3185. sz.).

²²⁷² CHRONICON S. BERTINI 531. Vö. MARTINUS OPPAVIENSIS 463. A hírt átvette egyéb, a jelen korpuszban szereplő északfrancia forrás is: GESTA ABBATUM TRUDONENSIIUM 375. A Martinus-féle pápa–császár krónikában olvasható beszámoló forrása Godefridus Viterbiensis, aki maga Otto Frisingensistől, a 12. századi püspök maga pedig Regino 889. évi beszámolóját kivonatolta: GOTIFREDUS VITERBIENSIS (PANTH.) 230.; OTTO FRISINGENSIS 234.; REGINO PRUMIENSIS 131–133. A szöveg hagyomány útját a kritikai kiadások nyomán rekonstruáltam.

²²⁷³ CHRONICON S. BERTINI 594.

²²⁷⁴ KÖRMENDI [2008] 172–173. (5.1.2. sz.).

²²⁷⁵ CF II. 1555–1557. (3619. sz.).

feldolgozott források megfelelő passzusaitól eltér abban,²²⁷⁶ hogy feltünteti: az uralkodó feleségével, Sibillával jutott el a Szentföldre.²²⁷⁷ Utóbbi értesülés nyilvánvaló tévedés. Sigebertus *Chronographiájának* affligemi folytatásában olvashatjuk, hogy 1158-ban Thierry d'Alsace-t, flandria grófját valóban ilyen nevű hitvese kísérte el a Jeruzsálembe.²²⁷⁸ Johannes kusza beszámolóját talán két információ összeecsúsztatásával magyarázhatjuk. Immár részletesebben tudósít a Szent Bertinus-monostor apátja Zára ostromáról: a negyedik keresztes hadjárat seregeinek Flandriai Balduin zászlai alatti megindulását – ahogyan a dalmáciai incidenst is – történetírónk tévesen helyezi az 1203. évre. A szövegpárhuzam ezúttal egyértelműen jelzi, hogy a passzus a velencei Marinus Sanutus *Secreta fidelium Crucis*ának (A Kereszt híveinek titkai) tradíciójára vezethető vissza.²²⁷⁹

Míg Johannes Longus – Martinus Oppaviensis nyomán – egyetlen rövid híradást őrzött meg arról, hogy IX. Gergely pápa (1227–1241) II. András leányát, Erzsébet türingiai örgrófnét szentté avatta,²²⁸⁰ addig jóval részletesebben olvashatunk a tatárjárásról vagy az 1260. évi kroissenbrunni csatáról. Ami mármost az első tudósítást – a mongolok feltűnését – illeti, a flandriai történetíró ezen a ponton Martinus Oppaviensis és Marinus Sanutus előadását gyúrja egybe. Míg itáliai forrása nyomán az 1230-as évekre – pontosabban 1233-ra – helyezi a tatárok európai felbukkanását, és úgy tartja, hogy a nomádok Magyar- és Lengyelországra a Szkítia mitikus határát jelölő Riphei-hegyen (*Zipheos*) átkelve zúdultak rá, addig Martinustól (aki maga az 1239. esztendőnél tudósít a mongolok jöveteléről) tudja, hogy a tatárdúlásnak a magyar király Kálmán (*Coclanus*) nevű öccse is áldozatul esett. A borzalmak leírásakor, amelyeket a magyaroknak ekkor el kellett szenvedniük, ugyancsak a pápa–császár krónika érzékletes bemutatását követi az ypres-i születésű bencés szerzetes. Visszatér azonban Johannes Longus a velencei Marinus szavaihoz, amikor azt beszéli el, hogy – mivel Ausztriába nem juthattak el – a mongolok vezérük, Batu (*Bacho*) vezetésével végül visszafordultak, s a *Riphei*-hegy lakóiként az oláhok és a székelyek (*gentes Pannonie Olaci et Siculi*) zárták azután le mögöttük a Magyar Királyság útját.²²⁸¹ A morvamezei (kroissenbrunni) csatáról történetírónk Martinus Oppaviensis tudósítását veszi át: míg azonban forrása helyesen adja meg az esemény 1260. évi dátumát, addig a Szent Bertinus-monostor krónikája IV. Béla II. Ottokár cseh királytól (1253–1278) elszenvedett vereségét egy évvel későbbre helyezi.²²⁸²

²²⁷⁶ OSWALD HOLDER-EGGER kritikai kiadása a *Gesta abbatum Sithiensium* folytatásával vagy az idősebb Marinus Sanutus vonatkozó híradásával hozza a részletet összefüggésbe, ám a Sibillia-motívum ezekben sem szerepel, ld. JOHANNES LONGUS 802. Vö. GESTA ABB. S. BERTINI 663–664.; CF II. 1557. (3619. sz).

²²⁷⁷ JOHANNES LONGUS 802.

²²⁷⁸ AUCTARIUM AFFLIGEMENSE 276.

²²⁷⁹ A filológiai összefüggést OSWALD HOLDER-EGGER is jelzi, ld. JOHANNES LONGUS 824. Vö. CF II. 1557–1558. (3619. sz).

²²⁸⁰ JOHANNES LONGUS 826. Vö. MARTINUS OPPAVIENSIS 439. Az információ Vincentius Bellovacensis *Speculum historiale*jára vezethető vissza, ld. VINCENTIUS BELLOVACENSIS 166. A szövegkapcsolatot a kritikai kiadások (OSWALD HOLDER-EGGER, LUDWIG WEILAND) feltűntetik. A kanonizáció 1235. évi dátumát egyik forrásunk sem jelöli meg.

²²⁸¹ CHRONICON S. BERTINI 716–717. Vö. MARTINUS OPPAVIENSIS 472.; CF II. 1558–1559. (3619. sz).

²²⁸² CHRONICON S. BERTINI 739. Vö. MARTINUS OPPAVIENSIS 473.

127. Lambertus Parvus (Lambert le Petit): *Annales sancti Jacobi* / *Chronicon sancti Jacobi Leodiensis* (A Szent Jakab-apátság évkönyve) (CF II. 3344. sz.; RF VII. 115.)

A 11. század második felétől vezetett monostori évkönyv (*Annales minores sancti Jacobi monasterii Leodiensis*)²²⁸³ anyagát is felhasználva a liège-i Szent Jakab-apátság szerzetese, Lambertus Parvus (megh. 1194) a 12. század végén állította össze 988-tól 1193-ig ívelő és főként lokális jelentőségű információkat hozó történeti feljegyzéseit. Az 1174 utáni események bemutatásakor a szerző személyes élményeiből is táplálkozott: önálló forrásértékkel munkájának ez az egysége bír.²²⁸⁴ A Lambertus-féle *annalest* fenntartó kézirat (Liège, Bibliothèque de l'Université 162.)²²⁸⁵ tartalmazza annak a Reinerusnak a *continuatióját* is, aki elődje elbeszélését kiegészítve és folytatva 1230-ig vitte tovább a Szent Jakab-apátság történetét.²²⁸⁶

Azok a magyar vonatkozású bejegyzések, amelyek a 11. század első felének történelmével – II. Konrád (1024–1039) és III. Henrik (1039–1056) háborúival – kapcsolatosak, szó szerint ismétlik meg az *Annales minores sancti Jacobi monasterii Leodiensis* hagyományát.²²⁸⁷ Lambertus egyetlen önálló értesülése a harmadik keresztes hadjárat seregeinek magyarországi átvonulását említi. A liège-i szerzetes elbeszélése szerint 1189-ben, amikor is I. (Barbarossa) Frigyes (1152–1190) a Szentföldre igyekezve a bolgárok és a magyarok földjén haladt át lovagjaival, a császár útját nem csupán a bizánci, de a Frigyesel szemben ugyancsak ellenséges magyar uralkodó is megnehezítette.²²⁸⁸ A híradást azért is kell meglepőnek tartanunk, mert a katonai vállalkozással kapcsolatban a hazai medievisztikában gyakorta idézett forrás, Arnoldus Lubecensis (Arnold von Lübeck, Lübecki Arnold) krónikája ezzel ellentétes képet örökített meg: a német történetíró részletesen lefesti III. Béla vendégszeretetét.²²⁸⁹ A keresztesek nehézségei valójában akkor kezdődtek, amikor Nándorfehérvárnál a Dunán átkeltek: magyarok helyett azonban a bolgárok mellett szerbek háborgatták a Balkánon a lovagsereget. A németek II. (Angelosz) Iszaakiosz császársban (1185–1195, 1203–1204) látták az ellenségeskedés szítóját.²²⁹⁰

²²⁸³ RF II. 297.

²²⁸⁴ ANNALES S. IACOBI LEODIENSIS 633. (GEORG HEINRICH PERTZ előszava); BALAU 1903. 426.; NASO L013.

²²⁸⁵ RF VII. 115.

²²⁸⁶ ANNALES S. IACOBI LEODIENSIS 632–634. (GEORG HEINRICH PERTZ előszava); NASO R034.

²²⁸⁷ ANNALES S. IACOBI LEODIENSIS 646., vö. 638. A szövegösszefüggést a kiadás is jelzi.

²²⁸⁸ ANNALES S. IACOBI LEODIENSIS 649–650.

²²⁸⁹ ARNOLDUS LUBECENSIS 171–172.; CF I. 305–306. (687. sz.)

²²⁹⁰ RUNCIMAN 2002. 650–651.

128. Laurentius de Leodio (Laurent de Liège): *Gesta episcoporum Virdunensium et abbatum sancti Vitoni* / *De gestis Virdunensium episcoporum* / *Historia brevis episcoporum Virdunensium* / *Historia episcoporum Virdunensium* (A verduni püspökök cselekedetei) (RF VII. 151.; CF II. 3355. sz.)

Azt követően, hogy 917-ben²²⁹¹ a verduni székesegyházi levéltár a felső-lotaringiai városban pusztító tűzvész áldozata lett, egy bizonyos Bertarius – egykor kanonok, utóbb *presbyter* – személyes élményei mellett egy, a lángoktól megmenekült püspöklistára, hagiográfiai írásokra és olvasmányemlékeire támaszkodva kezdett bele az időben a 887. évig ívelő történeti munkája összeállításába. A két kéziratban – egy 12. és egy 13. századi *manuscriptum*ban (Verdun, BM 1., ill. 3.) – is fennmaradt *Historia brevis episcoporum Virdunensium*ot (A verduni püspökök rövid története)²²⁹² a 11. században a Szent Vitonus-apátság (Saint-Vanne) egy szerzetese folytatta: feljegyzései a 925 és 1047 közötti periódus történéseiről számolnak be. Bertarius szövegét és annak *continuatióját* a 11–12. század fordulójának verduni krónikása, Hugo Flaviniacensis (Hugues de Flavigny) (*Chronicon Virdunense*) mellett ismerte az a Laurentius de Leodio is, aki a 12. század derekán készítette el a maga *Gesta episcoporum Virdunensium*át (A verduni püspökök cselekedetei).²²⁹³ Utóbbi, az 1047. évtől az 1144. esztendőig ívelő elbeszélés,²²⁹⁴ amely 13. századi *manuscriptum*ai mellett töredékesen 12. századi *scriptor* tollából is ránk maradt (Verdun, BM 3., ill. 36.),²²⁹⁵ több *continuatiót* is megért. Első ízben talán maga Laurentius volt az, aki korábbi elbeszélést továbbfűzve az 1147. évig vitte tovább az eseményeket. A Szent Vitonus-apátságban a verduni püspökök cselekedeteit később az 1156 és 1187 közötti időszakra, végül pedig egészen 1250-ig kiegészítették.²²⁹⁶

Laurentius de Leodio egyetlen, a 10. századi kalandozásokkal kapcsolatos adatát abban az ajánlásban olvashatjuk, amelyet püspökéhez, Adalberóhoz (1131–1156) intézett a szerző.²²⁹⁷ A 12. századi krónikás – miután megemlékezik a Verdunért normann betörésekről – lejegyzí azt is, hogy Bernuinus püspökségének első esztendejében a magyarok kegyetlen népe (*crudelissima gens Hungrorum*) égette fel a vidéket.²²⁹⁸ A Szent Vitonus-monostor szerzetese Szent Basolus csodái (*Miracula et translatio sancti Basoli*, BHL 1035.) nyomán – forrását ezen a ponton Laurentius meg is nevezi – számol be arról, hogy a portyázók a hadjárat alkalmával Beaulieu-en-Argonne a közelben fekvő és Szent Móric *patrociniuma* alá tartozó apátságát megkímélték.²²⁹⁹ A 12. századi

²²⁹¹ A tűzvész időpontjával kapcsolatban ld. NÉMETH 1999. 114.

²²⁹² RF II. 521.

²²⁹³ BERTARIUS 36–39. (GEORG WAITZ előszava); RECH 2010 (BV).

²²⁹⁴ SHF II. 149. (1680. sz.); NASO L019.

²²⁹⁵ LAURENTIUS DE LEODIO 487–488. (GEORG WAITZ előszava).

²²⁹⁶ SHF II. 149. (1680. sz.); NASO L019.

²²⁹⁷ LAURENTIUS DE LEODIO 490–491.; SHF II. 149. (1680. sz.).

²²⁹⁸ LAURENTIUS DE LEODIO 491.

²²⁹⁹ LAURENTIUS DE LEODIO 491. Vö. MIRACULA S. BASOLI 663.

krónikás talán az ún. Dado-levelet is ismerhette:²³⁰⁰ utal ugyanis kútfőnk egy episztolára, amely a kalandozások csapásairól számolt volna be.²³⁰¹

A szakirodalomban vita tárgyát képezte, hogy mikorra is kell mármost a verduni egyházmegyének a forrásban elbeszélte felégetését és Beaulieu megmenekülését helyeznünk. A bonyodalmat az okozza, hogy a Dadót és Hugót a püspöki székből követő Bernuinus beiktatásának esztendejével sem lehetünk tisztában: akad forrás, amely szerint Dado 920-ban távozott az élők sorából, míg más kútfők 923-ra helyezik a verduni főpap halálát.²³⁰² A medievisztika foglalt már állást úgy, hogy a kalandozók 917-ben járhattak az alsó-lotaringiai püspöki székhelyen,²³⁰³ de felmerült lehetőségként az is, hogy egy 921-ben²³⁰⁴ vagy 922-ben²³⁰⁵ lezajlott hadjáratnak állít a forrás emléket. Utóbb Németh András – a Flodoardus Remensis-nél (Flodoard de Reims) a 926. évnél leírt hadjáratról²³⁰⁶ hozva Laurentius de Leodio tanúságtételét összefüggésbe – Verdun pusztulását 924–925-re helyezte.²³⁰⁷ Kiegészítésül mindezekhez azt fűzhetjük hozzá, hogy Georg Waitz a Bertarius-féle *gesta episcoporum*-ot közölve idéz egy 925-ben kibocsátott oklevelet – a diploma a szövegezés alapján Laurentius de Leodio forrásául is szolgálhatott –: a 10. századi dokumentum a magyar betörést a közelmúlt eseményeinek sorában említi.²³⁰⁸

Az Árpád-kori Magyar Királyság történetéhez a 12. századi verduni krónika egyetlen ponton szolgáltat adalékot. Kútfőnk szerint az a hír járta (*fama est*), hogy 1047-ben, amikor a III. Henrik császár (1039–1056) ellen szövetséget létrehozó II. (Szakállas) Gottfried lotaringiai herceg V. Balduin flandriai gróffal a püspöki városba betörve azt lángba borította, huszonnégy kanonok menekült Magyarországra.²³⁰⁹ A hírt a kutatás hitelesnek fogadja el, és a forrást az I. András idejében – a Vata-féle pogánylázadást követően – a magyarországi egyház újjászervezésében részt vevő északfrancia származású főpapok kapcsán idézi.²³¹⁰ A kérdésre, hogy miért éppen az alig fél évszázada kereszténnyé lett Kárpát-medencei államba vehették útjukat a felső-lotaringiai székeskáptalan tagjai, a szakirodalom a következő választ látta elképzelhetőnek: Ademar Cabannensis (Adémar de Chabannes) nyomán tudjuk, hogy 1026-ban francia zarándokok érintették jeruzsálemi útjuk során a Magyar Királyságot. A Szent István országával kapcsolatos kedvező tapasztalatairól hazájába megtérve az a Richardus verduni apát is beszámolhatott, aki a

²³⁰⁰ A lehetőséget felveti NÉMETH 1999. 110.

²³⁰¹ LAURENTIUS DE LEODIO 491.

²³⁰² VAJAY 1968. 62.: 235. jegyz.; NÉMETH 1999. 34–35.

²³⁰³ FASOLI 1945. 81.: 147. jegyz.

²³⁰⁴ VAJAY 1968. 62., 106. Kérdőjelesen fogadta el az álláspontot KRISTÓ 1980. 253–254.

²³⁰⁵ DUSSIEUX 1839. 35. Meg kell azonban ezen a ponton jegyezni, hogy míg a Bernuinus püspökségének elején lezajlott kalandozást a francia történész a 922. évre valószínűsíti, addig a 926. évre is tesz egy olyan hadjáratot, amely Verdun érintette: DUSSIEUX 1839. 62.

²³⁰⁶ FLODOARDI ANNALES (B) 34.

²³⁰⁷ NÉMETH 1999. 35. Az érvelést elfogadja VESZPRÉMY 2014 (A) 86.; VESZPRÉMY 2014 (B) 276.

²³⁰⁸ LAURENTIUS DE LEODIO 38. (GEORG WAITZ előszava). A kérdéses diplomát ld. továbbá CD VII/1. 90–91. (XLV. sz.).

²³⁰⁹ LAURENTIUS DE LEODIO 492. Verdun 1047. október 25-i pusztulásáról ld. AIMOND 1909. 13. A politikai kontextushoz vö. MAKK 1993. 72.; BOSHOF 2010. 36–37.

²³¹⁰ Pl. KRISTÓ 2003 (B) 173.

peregrinuscsoporthoz tagjaként Vilmos angoulême-i gróf kíséretében ellátogatott ekkor a Szentföldre.²³¹¹

129. *Liber de diversis casibus Dervensis coenobii et miraculis sancti Bercharii abbatis Dervensis et martyris auctore monacho Dervensi anonymo iussu Beronis abbatis Dervensis / Miracula sancti Bercharii abbatis Dervensis et martyris / De diversis casibus Dervensis coenobii* (A montier-en-der-i monostor különféle történéseiről) (RF IV. 140.; BHL I. 1179. sz.; CF II. 3478. sz. és 3727. sz.)²³¹²

Berchariusnak, a Champagne-ban monostort alapító 7. századi szentnek a vitája Montier-en-Der (Montiérender)²³¹³ 10. századi apátjának, Adsónak (Adso Dervensis, Adson de Montier-en-Der)²³¹⁴ a tollából maradt ránk (*Vita sancti Bercharii*, BHL 1178.). A hagiográfus, aki egy napjainkra elveszett Bercharius-életrajz már meglévő anyagára támaszkodott, nem fejezhette be munkáját: 992-ben jeruzsálemi zarándokút során vesztette életét. Művét Brúnó apát megbízásából a 11. század derekán a szerzetesház egy ismeretlen *monachus*a folytatta (*Liber de diversis casibus Dervensis coenobii*): az Adsóval kapcsolatos ismereteinket javarészt a névtelen bencésnek köszönhetjük, aki Bercharius csodatételeit elbeszélve közössége történetére vonatkozóan is számos adalékot jegyzett fel.²³¹⁵

A kútfőt a kalandozások kapcsán ugyancsak idézi a medievisztika. A 11. századi elbeszélés szerint III. (Együgyű) Károly (898–922) idejében a *hunok* végigdúlták *Neustriát* és *Galliát*. A montier-en-der-i monostor szerzetesei – akik magukat nyugat felől a *vizigótok*nak mondott normannoktól is fenyegetve érezték – Bercharius ereklyéit a Saône folyó vidékén, II. Rudolf (912–937) Burgundiai Királyságában helyezték biztonságba.²³¹⁶ A részletet a kutatás a 919. évi – Flodoardustól is tanúsított – hadjáratral hozza összefüggésbe:²³¹⁷ a reimsi történetíró szerint a magyarok ebben az esztendőben betörték Lotaringiába,²³¹⁸ és III. Károly megállításukra sereget szervezett.²³¹⁹ A *Liber de diversis casibus Dervensis coenobii* megfelelő passzusának szavahihetőségét vizsgálva meg kell említenünk, hogy a 11. századi forrásban ugyancsak szereplő

²³¹¹ ADEMARUS CABANNENSIS 184.; KOSZTA 2014. 54.: 50. jegyz.

²³¹² Gombos a forrást – mivel azt két eltérő kiadásban is használta – tévedésből duplán vette fel a *Catalogus fontium*ba.

²³¹³ COTTINEAU 1935. II. 1951–1952.

²³¹⁴ Életútját a *Miracula et translatio sancti Basoli confessoris* ismertetésénél tárgyalom.

²³¹⁵ SHF II. 98. (1411. sz.); MANITIUS 1911–1931. II. 437.; WATTENBACH–HOLTZMANN I. 187., 189.; RF II. 131.; GESCHICHTSQUELLEN (Adso abbas Dervensis, Vita S. Bercharii abbatis Dervensis).

²³¹⁶ DE S. BERCHARIO 1020.

²³¹⁷ DE S. BERCHARIO 1007. (Commentarius praeuius). A kiadás nyomán kérdőjelesen ezt az évet jelölte meg Gombos (CF II. 1460. [3478. sz.]), és – némi kétségnek is hangot adva – ugyancsak a 919. év eseményeinek rekonstrukciójához használta fel a forrást a szakirodalom (KRISTÓ 1980. 250).

²³¹⁸ FLODOARDI ANNALES (B) I.

²³¹⁹ FLODOARDI HRE (B) 407.; VAJAY 1968. 61.; KRISTÓ 1980. 249–250.

normann támadást – amelyet *Astingus dux* vezetett volna – a magyar kalandozások előtti korra: a 9. századra kell helyoznunk.²³²⁰

130. *Miracula sancti Apollinaris episcopi Ravennatis auctore anonymo ut videtur sancti Benigni Divionensis* (Ravennai Szent Apollinaris csodái) (BHL I. 627. sz.; CF II. 3723. sz.)

A hagiográfiai munka, amely Szent Apollinarisnak, Ravenna 1. századi püspökének a csodáit beszéli el, a dijoni Szent Benignus-monostorban íródott a 11. században.²³²¹ Utóbb Hervé Mouillebouche a *miracula* keletkezését 1031 és 1047 közé helyezte.²³²² Bár lehetőségként felmerült, hogy szövegünk szerzőjében a ravennai születésű Johannes Fiscamnensist (Jean de Fécamp) (megh. 1078) kell tisztelnünk – a később Normandiában apáttá lett teológus első ízben 1013 és 1028 között tartózkodott Dijonban –, Mouillebouche sokkal inkább látja az ismeretlen *auctor*ban a Benignusnak szentelt bencés monostor egy olyan szerzetesét, aki Halinardus apát (1031–1052) idejében működhetett.²³²³

A burgundiai kútfő magyar vonatkozású passzusát – bár a csodás fordulatokban bővelkedő elbeszélés az egyéb hagiográfiai forrásokhoz hasonlóan kronológiai utalást nem tartalmaz – a kutatás rendszerint a kalandozóknak a nyugati frank területekre vezetett 937. évi nagyobb hadjáratával hozza összefüggésbe.²³²⁴ Vajon mennyiben tulajdoníthatunk azonban a 11. századi forrásban olvasható mesés elbeszélésnek hitelt? Lássuk elsőként is, hogyan festi le a *miracula* a magyarok érkezését Szent Apollinarisnak a Dijon közelében fekvő temploma alá!²³²⁵ A portyázók, akik a kútfő előadása szerint ezidőtájt végigpusztították néhányszor a nyugati frank területeket, a ravennai mártírnak szentelt egyházat is megkísérelték felégetni. Amikor próbálkozásuk sikertelennek bizonyult, arra kérték papjaikat, hogy istenüknek – akit a forrás a germán mitológiából ismert Wotanként (*Wodan*) nevez meg – kecskeáldozatot bemutatva fohászkodjanak égi segítségéért. Az eredmény azonban újfent elmaradt, s ekkor a magyarok – miután dühüket papjaikon is kitöltötték – az ételük megfőzéséhez élesztett parázssal próbálták meg az épületet lánggra lobbantani. A templom megmenekült, s az utókor számára csupán a valamelyest elszenesedett kapuk őrizték a kalandozók egykori látogatásának emlékét.²³²⁶

A motívum, amely szerint a magyarok hiába tettek valamely egyház felégetésére kísérletet, a burgundiai forrásanyagban sem egyedülálló.²³²⁷ hasonlóan fordultos elbeszélést olvashatunk a

²³²⁰ DE S. BERCHARIO 1007. (*Commentarius praeuius*).

²³²¹ SHF II. 89. (1364. sz.).

²³²² MOUILLEBOUCHE 2006. 138.

²³²³ MOUILLEBOUCHE 2006. 138–139.: 35. jegyz.

²³²⁴ MIRACULA S. APOLLINARIS 352. (*Observationes praeviae*); FASOLI 1945. 267. ; KRISTÓ 1980. 274.

²³²⁵ Saint-Apollinaire, ld. COTTINEAU 1935. II. 2596.

²³²⁶ MIRACULA S. APOLLINARIS 354–355.

²³²⁷ A hasonló beszámolókhöz ld. MIRACULA S. APOLLINARIS 352. (*Observationes praeviae*)

Vita sancti Deicoli (Szent Deicolus élete) 10. század végi szövegében²³²⁸ a lure-i monostor alatt időző kalandozókról.²³²⁹ Ahogyan ezen beszámoló hitelével kapcsolatban is merülhetnek fel kétségek, kútfőnk esetében sem lehetünk bizonyosak abban, hogy a magyarok jöveteléről tudósító részlet nem teljes egészében a hagiográfus képzeletének terméke-e.²³³⁰ Ha azonban a mesés fordulatokban kétségkívül bővelkedő históriának van valóságalapja – nem kizárt, hogy a lokális tradíció fenntartotta annak emlékét, hogy a magyarok egykor megfordultak a vidéken –, úgy továbbra is kérdésesnek kell tartanunk, hogy Szent Apollinaris egyháza alatt 937-ben jártak volna portyázó seregeink: azt 935. évi burgundiai hadjáratuk alkalmával is útjukba ejthették.²³³¹

131. *Miracula sancti Apri Tullensis episcopi a monacho sancti Apri* (Szent Aper / Aprus touli püspök csodái) (BHL I. 618. sz.; CF II. 3724. sz.)

Nagy valószínűség szerint Adso Dervensist (Adson de Montier-en-Der) (920 k.–992) kell tisztelnünk annak a hagiográfiai munkának a szerzőjében, amely Toul 6. századi püspökének a csodáit gyűjti egybe. A lotaringiai város falain kívül található Szent Aper-monostor (Saint-Èvre-lès-Toul)²³³² szerzetesei a patrónus ereklyéinek 978. évi *translatióját* követően kérhették fel a champagne-i Montier-en-Der apátját – aki fiatal bencésként valaha kolostori iskolájukban oktatott –,²³³³ hogy a Meroving-kori szent nevéhez fűződő csodás esetek katalógusát készítse el számukra.²³³⁴

A *miracula* a 10. századi kalandozások történetéhez annyiban szolgáltat adalékot, hogy előadja, a Szent Aper-apátságból a relikviákat a szerzetesek a magyaroktól tartva Toulba menekítették. Az eseményt, amelynek időpontjával kapcsolatban Adso azt árulja csupán el, hogy a fosztogató seregek III. (Együgyű) Károly (898–922) idejében pusztították a nyugati frank területeket,²³³⁵ a szakirodalom a 917. évi kalandozó hadjáratral hozza összefüggésbe.²³³⁶ A passzus érdekességét adja továbbá, hogy a 10. század végi forrás részletesen szól arról, hogy egykor a

²³²⁸ VITA S. DEICOLI 674. (GEORG WAITZ előszava); KRÖNERT 2010. 139–164., kül. 140–141.; GESCHICHTSQUELLEN (Vita S. Deicoli).

²³²⁹ VITA S. DEICOLI 677.

²³³⁰ Így érvel MOUILLEBOUCHE 2006. 140–142.

²³³¹ A beszámoló hitelét elfogadja BÁCSATYAI [2015].

²³³² COTTINEAU 1935. II. 3179.

²³³³ Életútját a *Miracula et translatio sancti Basoli confessoris* ismertetésénél tárgyalom (132. sz.).

²³³⁴ SHF II. 148. (1670. sz.); MANITIUS 1911–1931. II. 436.; WATTENBACH–HOLTZMANN I. 188.

²³³⁵ MIRACULA S. APRI 517–518.

²³³⁶ GEORG WAITZ szerint (MIRACULA S. APRI 517.: 13. jegyz.) az elbeszélés ugyanarra a kalandozó hadjáratra vonatkozhat, amelyet Adso a *Miracula et translatio sancti Basoli confessoris*-ban mutat be (MIRACULA S. BASOLI 663.). Míg azonban a Basolus-*miraculában* olvasható leírást a magyarok pusztításairól és az argonne-i erdőben található Szent Móric-apátság megkíméléséről a kalandozók 926. évi hadjáratához is vonta már a kutatás (VESZPRÉMY 2014 [A] 86.), addig a Szent Aper-monostor relikviáinak menekítését inkább a 917. év történéseivel hozza a téma irodalma összefüggésbe (FASOLI 1945. 131.). Megjegyzendő továbbá, hogy Gina Fasolihoz hasonlóan Louis Dussieux is ahhoz a lotaringiai betöréshez kapcsolta a *Miracula sancti Apri*-ben bemutatott történeteket, amelyek során Moyenmoutier és a környező monostorok elnéptelenedtek (LIBER DE S. HILDULPHI SUCCESSORIBUS 89.; RICHERUS SENONIENSIS 273.), ám a francia történész a kérdéses hadjáratot a 910. évre helyezte (DUSSIEUX 1839. 31.).

magyarok a morvákat viasszaszorítva (*Marahensiumque licet gentilium convulsis tabernaculis*) – így fogalmaz a forrás – betörték Pannónia területére (*suam olim Pannoniam irruerunt*), és a Kárpát-medence határait túllépve intézik portyáikat Európa nyugati régióinak irányába.²³³⁷

132. Adso Dervensis: *Miracula et translatio sancti Basoli confessoris* / *Libellus de translatione et miraculis sancti Basoli confessoris* (Adson de Montier-en-Der: Szent Basolus hitvalló csodái) (BHL I. 1035. sz.; CF II. 3731. sz.)

Szerzőnk, Adso (920 k.–992) a Vogézekben meghúzódó Luxeuil (Luxeuil-les-Bains) bencés apátságában végezte iskoláit, mielőtt a magának tudása révén hamar hírnevet kivívó fiatal szerzetest a lotaringiai Toul Szent Aper-monostorába (Saint-Èvre) hívták volna meg oktatóként. A korának jelentős gondolkodóival – így Abbo Floriacensisszel (Abbon de Fleury) vagy Adalbero Remensisszel (Adalbéron de Reims) – is kapcsolatot ápoló *scholastert* innen apátja, Albericus vitte magával a châlons-i (Châlons-sur-Marne, Châlons-en-Champagne) püspökséghez tartozó Montier-en-Der-be (Montiérender), ahol azután 967–968 táján maga került a szerzetesközösség élére. Az eredetileg a Hemiricus nevet viselő Adso több mint húsz esztendeig állt ezt követően a champagne-i monostor élén. Szentföldi zarándokút során vesztette életét 992-ben. A 10. századi *auctor*, aki Gerberga királyné kérésére az Antikrisztusról is készített értekezést (*Epistolam ad Gerbergam reginam de ortu et tempore Antichristi*), termékeny hagiográfusként működött: személyéhez – igaz, több esetben kérdőjelesen – *vitákat* és *miraculákat* kapcsolhatunk.²³³⁸

Valószínűleg Adsótól eredeztethetjük azt a szentéletrajzot (BHL 1034.) és csodagyűjteményt (BHL 1035.), amely a verzyi Szent Basolus-monostor (Saint-Basle) apátjának – valamint az akkor az érsekséget viselő Gerbert d’Aurillacnak – a megbízásából készült a Reims melletti szerzetesház 7. századi alapítójáról és patrónusáról.²³³⁹ Bár a hagiográfiai munka érzékletes képet rajzol a 10. századi barbár betörések sújtotta nyugati frank királyság állapotairól, a viszonylag nagy terjedelmű leírás – amely a magyar népnevet egyébként nem is tartalmazza, és a pogányokról általában beszél csupán – a 10. századi kalandozások vonatkozásában vajmi kevés konkrétummal szolgál. A *Miracula sancti Basoli* a szent három, a barbár dúlásokhoz kapcsolódó csodatételét rögzíti. Basolus közbenjárásának köszönhető egyfelől, hogy a pusztításoktól megmenekült az a Szent Móric-apátság (Beaulieu-en-Argonne), amely a Champagne és Lotaringia határán elterülő argonne-i erdőben feküdt: a történést talán a 926. évi kalandozás eseménysorára fűzhetjük fel.²³⁴⁰ Olvashatunk kútfőnkben olyan esetről is, amely a Szent Basolus-apátsághoz kapcsolódik. A *miracula* leírja, hogy amikor a pogányok másodszor is betörték a vidékre – alighanem a 937. évi hadjáratra kell gondolnunk, amelyhez Verzy feldúlását Flodoardus Remensis (Flodoard de Reims)

²³³⁷ MIRACULA S. APRI 517.

²³³⁸ WATTENBACH–HOLTZMANN I. 187–189.; RF II. 130–131.

²³³⁹ MANITIUS 1911–1931. II. 436.; WATTENBACH–HOLTZMANN I. 188.

²³⁴⁰ MIRACULA S. BASOLI 663.; VESZPRÉMY 2014 [A] 86.

is köti –, a kalandozók egyike felmászott a templom tornyára, hogy annak aranyból készült gombját megkaparinthassa, ám a tetőről leesvén szörnyű halált halt. Adso – ha valóban őt kell a hagiográfiai munka szerzőjének tekintenünk – elbeszéli azt is, hogy a magyarok egyikének az oltár márványa a kezéhez ragadt.²³⁴¹ Mindkét részletet megtaláljuk a *Historia Remensis ecclesiae*ben.²³⁴² Michel Sot az anekdotákat a Basolus 9. századi *vitáját* (BHL 1030.) felhasználó és az annak elbeszéléséhez további csodákat fűző Flodoardus invenciójának tartja.²³⁴³ a montier-en-der-i hagiográfus reimsi történetíró elődjétől meríthetett.²³⁴⁴

133. *Miracula et translationes sancti Adelphii abbatis Montis sancti Romarici* / *Translationes et miracula sanctorum Romarici, Amati et Adelphii* (Szent Adelphius remiremont-i apát csodái és ereklyeátvitele) (BHL I. 75. sz.; CF II. 3732. sz.)²³⁴⁵

Vogézekben fekvő birtokán 620 körül alapított kettős monostort az a Szent Romaricus, aki megelőzőleg a közeli Luxeuil-ben Szent Kolumbán egyik tanítványának – Szent Ameusnak – a szavára hallgatva választotta a szerzetesi életet.²³⁴⁶ Amikor a lotaringia Remiremont (*Castrum Habendi, mons sancti Romarici, Romarieberg*)²³⁴⁷ történetét 1859-ben Guinot abbé összefoglalta, kitért azokra az anekdotákra is, amelyeket a *hunok* 10. századi betörésével kapcsolatban a helyi hagyomány megőrzött. A tradíciónak, amely szerint az apácáknak augusztus 13-án kellett a kalandozók elől ereklyéikkel együtt a Moselle folyón átkelve menekülniük – erről az adott napon minden évbenmisével emlékeztek meg a remiremont-i plébániatemplomban –,²³⁴⁸ egyes elemeit abban az elbeszélésben is megtaláljuk, amely a 7. században élt Szent Adelphius apát relikviáinak harmadik *translatiójáról* hagyományozódott ránk. A négy ereklyeátvitel történetét egy 15. századi kézirat (Párizs, BnF Nouv. Acq. Lat. 2288.) tartotta számunkra fenn.²³⁴⁹ Jó okunk van azt sejteni, hogy a *manuscriptum* a teljes textust nem őrizte meg: Sébastien Valdenaire, aki a 16. században szentelt Remiremont régi történetének figyelmet,²³⁵⁰ Adelphius hagiográfiáját eltérő variánsban ismerhette. A *translatiókról* szóló beszámolók keletkezési idejével kapcsolatban a medievisztika

²³⁴¹ MIRACULA S. BASOLI 664.

²³⁴² FLODOARDI HRE (B) 139–140. A két forrás kapcsolatára ld. MIRACULA S. APRI 517.: 13. jegyz. (Georg Waitz kommentára).

²³⁴³ SOT 1990. 423–426., kül. 425–426.

²³⁴⁴ A szövegkiadás (MIRACULA S. BASOLI 664.) – és ennek nyomán a *Catalogus fontium* (CF II. 1639. [3731. sz.]) – Hugo Flaviniacensis *Chronicon Viridunenséjével* tüntet fel kapcsolatot (HUGO FLAVINIACENSIS 359.), amely megfelelő passzusában maga is Flodoardustól merít (FLODOARDI ANNALES [B] 66., a szövegösszefüggésre ld. HUGO FLAVINIACENSIS 359.).

²³⁴⁵ A *Gloria posthuma sanctae Gebetrudis abbatissae Habendensis* (CF II. 1063. [2552. sz.]) címen közölt szöveg nem önálló kútfő: Gebetrudis remiremont-i apátnő kapcsán az *Acta Sanctorum*, amelyből Gombos a magyar vonatkozású részletet ismeri, a *Miracula et translationes sancti Adelphii* tradíciójából merít (DE SANCTE GEBETRUDE 412.).

²³⁴⁶ Az alapítás történetét összefoglalja GUINOT 1859. 19–31.

²³⁴⁷ COTTINEAU 1935. II. 2442–2443.

²³⁴⁸ GUINOT 1859. 84–85.

²³⁴⁹ GOULLET 2001. 66.

²³⁵⁰ A kéziratot anyagot (*Registre des choses mémorables de l'église de Remiremont* – Nancy, BM 575 [358]) idézi GOULLET 2001. 43.

nem állíthat biztosat. Elképzelhető, hogy azok IX. Leó pápa (1049–1054) megrendelésére születtek, de helyezte elkészültüket a kutatás az 1070–1080-as évek környékére – Gizella apátnő idejére – is.²³⁵¹

Kútfőnk rögzíti, hogy abban az időben, amikor a magyarok Lotaringiában pusztítottak, az apácák a Szent Hegyen található *castrum*ban kerestek maguk és a szentek ereklyéi számára menedéket: a forrás részletes tudósítást közöl arról, hogyan keltek át Remiremont női szerzetesei az esőzésektől megáradt Moselle túlsópartjára.²³⁵² A szakirodalom a *miracula* beszámolóját általában a kalandozók 917. évi lotaringiai feltűnésével kapcsolja össze,²³⁵³ ám – mivel szövegünk vajmi kevés kronológiai fogódzót nyújt – a magyar betörés és a harmadik *translatio* idejét illetően csupán hipotézisekbe bocsátkozhatunk.²³⁵⁴ Talán a kútfőnkben említett kalandozással hozhatóak összefüggésbe²³⁵⁵ a *Necrologium Romaricense* (Remiremont-i Halottaskönyv) bizonyos bejegyzései.²³⁵⁶

134. *Miracula sancti Foillani martyris / Liber miraculorum sancti Foillani* (Szent Foillanus csodái) (BHL I. 3078. sz.; CF II. 3733. sz.)

A 11–12. század fordulóján Hillinus fosses-i (Fosses-la-Ville) kanonok – egykori mesterének, Sigebertus Gemblacensisnek ajánlva – elkészítette előbb monostora alapítójának, a 7. században élt Foillanusnak a versbe szedett *vitáját*, majd pedig egybegyűjtötte az ír származású szent csodáit is: utóbbi munka a szent ereklyéinek 1086. évi felemelésére is kitér.²³⁵⁷ A *Miracula sancti Foillani*ban olvashatjuk, hogy abban az időben, amikor a barbárokként elhíresült magyarok Galliában pusztítottak, Fosses-ből *Fraxinusba* (Frêne-sous-Lustin) szállították a szent relikviáit.²³⁵⁸ Albert D’Haenens a kései forrásban fenntartott részletet toposzként értékelte – vélekedésének megfelelően a forrás háttérében nem szükséges valós eseményt sejtenuünk –, ám a medievisztika rendszerint a magyarok 954. évi kalandozásával hozza a kútfőt összefüggésbe.²³⁵⁹ A magam részéről nem tartom elvetendőnek, hogy a *miracula* – amelyet a magyarok 954. évi hadjárata után másfél évszázaddal

²³⁵¹ GOULLET 2001. 68.

²³⁵² DE S. ADELPHIO 835.

²³⁵³ LÜTTICH 1910. 67.; FASOLI 1945. 130.; VAJAY 1968. 60.: 220. jegyz. A kérdéses hadjáratot korábbra – a 909., illetve a 910. évre – teszi BENOÎT 1707. 301.; DUSSIEUX 1839. 29.; GUINOT 1859. 84. A datálás problematikájával kapcsolatban ld. továbbá a szövegkiadáshoz fűzött kommentárt (DE S. ADELPHIO 825–826.).

²³⁵⁴ LIBER MEMORIALIS ROMARICENSIS I. 68., 73., 129.

²³⁵⁵ LÜTTICH 1910. 67.: 92. jegyz.

²³⁵⁶ Itt szükséges megjegyezni, hogy az *Acta Sanctorum* kommentárja a 16–17. század fordulóján élt jezsuita historikus, Nicolas Sérier (Nicolaus Serarius) (1555–1609) nyomán egy olyan dokumentum részletét közli, amely 910. május 17-re helyez egy Drogo (Dreux) touli püspök (906–922) jelenlétében lezajlott ereklyeátvitelt: utóbbira a kérdéses irat szerint is a *hunok* pusztításai végett került volna sor (DE S. ADELPHIO 822). A harmadik *translatio* időpontjával kapcsolatban megfogalmazódó kérdésekre rávilágít GOULLET 2001. 68.

²³⁵⁷ BALAU 1903. 234., 237–238.; NASO H057.

²³⁵⁸ MIRACULA S. FOILLANI 925.; NASO 2158.; NASO 2159.

²³⁵⁹ D’HAENENS 1961. 427. Vö. FASOLI 1945. 189.

állítottak csupán össze – hiteles helyi hagyományt tartott fenn, amikor az ereklyék menekítéséről hírt adott. Igaz ugyanakkor, hogy a passzus a kalandozókkal kapcsolatban semmiféle konkrétumot nem közöl: abból azt sem tudhatjuk meg, melyik évben szállították a relikviákat a fosses-i monostornál védettebbnek tartott helyre. Mindezek alapján legalábbis kétségesnek kell látnunk, mennyiben vonható a forrás annak a kalandozásnak a históriájához, amelynek során a magyarok a Rajnán átkelve a vallon területeket is végigpusztították.

135. *Miracula sancti Genulphi episcopi apud Biturgies in Gallia* (Szent Genulphus csodái) (BHL I. 3357. sz.; CF II. 3734. sz.)

A Berry tartományban, az Indre folyó partján fekvő Szent Genulphus bencés apátságát (Sanctus Genulphus Stradensis, Saint-Genou de l'Estrée) – amely 870-től őrzi patrónusának, Cahors 3. századi püspökének a relikviáit – 828-ban alapították. A bourges-i egyházmegye területén fekvő monostornak²³⁶⁰ a történetébe okleveles anyag híján elsősorban a szerzetesház gazdag hagiográfiai termése nyújt bepillantást.²³⁶¹ A *Miracula sancti Genulphi* 11. századi szerzője – miután Ademarus Cabannensis (Adémar de Chabannes, Chabannes-i Adémar) nyomán²³⁶² rövid összefoglalását adja a frankok történetének –, saját közössége históriáját is elbeszéli: a Genulphus csodáinak szentelt munka az apátság Jámbor Lajos (814–840) idejében történt alapításától a monostor 10. század végi (990 körüli) újjáépítéséig szolgáltat történeti adalékokat. A hagiográfus javarészt a Szent Genulphus-apátság levéltárából merítette információit, de a *miracula* a szent patrónus 11. századi *vitájával* is mutat szövegösszefüggéseket. Kéziratát egykor Fleuryben őrizték, napjainkra azonban elveszett.²³⁶³

A Szent Genulphus csodáit tartalmazó munka két kalandozó hadjáratról tesz említést. Amikor a magyarok először bukkantak fel a vidéken, a forrás szerint előlük az apátságból Loches közeli várába menekítették a relikviákat. Két évvel később a szerzetesek a portyázók jövetelének hírére véve újfent menekülni kényszerültek, és az ereklyékkel az Indre folyón átkeltek.²³⁶⁴ A kalandozók betöréseiről szóló beszámoló hitelét kérdésessé teheti, hogy Szent Genulphus 12. századi *vitája* (*Vita et miracula sancti Genulphi*)²³⁶⁵ a magyarok helyett előbb a normannok, majd pedig egy pontosabban meg nem nevezett ellenség dűlásához köti az ereklyék elszállítását és a bencés közösség rettegését.²³⁶⁶ Még ha a forrás nyomán el is fogadjuk annak lehetőségét, hogy a 10. század folyamán portyázó seregeink feltűnhettek az Indre völgyében, kérdésesnek kell látnunk, hogy mely kalandozó hadjáratokkal kell a *miracula* tanúságtételét összekapcsolnunk. Kritikai

²³⁶⁰ COTTINEAU 1935. II. 2698.

²³⁶¹ OURY 1978. 289.

²³⁶² Ellentétesen látja a szövegátvétel irányát RICHARD LANDES. A véleményt összegzi PON 1997. 194.

²³⁶³ MIRACULA S. GENULPHI (B) 1204. (OSWALD HOLDER-EGGER előszava); OURY 1978. 300–301.

²³⁶⁴ MIRACULA S. GENULPHI (A) 467.; MIRACULA S. GENULPHI (B) 1212–1213.

²³⁶⁵ BHL I. 502. (3359. sz.). A forrás keltezéséhez ld. OURY 1978. 302–303.

²³⁶⁶ A megfelelő részletet ld. VITA ET MIRACULA S. GENULPHI 455.; BÁCSATYAI [2015].

kiadásában Oswald Holder-Egger is feltüntette,²³⁶⁷ hogy Flodardus Remensis (Flodoard de Reims, Reimsi Flodoard) *Annalese* – amely 935-nél és 937-nél valóban két év különbséggel ad magyar betörésekről hírt – utóbbi katonai vállalkozás kapcsán eleink berryi feltűnéséről tudósít: az évkönyv leírja, hogy egy Adalgarius nevű bouvancourt-i pap Bourges térségében szabadult a portyázók fogságából.²³⁶⁸ A két független forrás tartalmi párhuzama alapján haloványan megkockáztathatjuk a feltevést, hogy a nem minden problémától mentes forráshelyet a magyarok 937. évi nagyobb hadjáratával, illetve az azt két évvel megelőző burgundiai kalandozással vonhatjuk összefüggésbe.²³⁶⁹

136. *Miracula sancti Gerardi epsicopi Tullensis auctore Widrico abbate sancti Apri Tullensis monasterii* / **Widricus Tullensis** (Widric de Toul, Widrich von Toul): *Miracula et translatio sancti Gerhardi episcopi Tullensis* (Szent Gerhardus touli püspök csodái és ereklyeátvitele) (BHL I. 3432–3433.; CF II. 3736. sz.)

A felső-lotaringiai püspöki székhely, Toul Szent Aper-monostorában (Saint-Èvre-de-Toul) Bertoldus (996–1018), majd Bruno főpásztorságának (1026–1049) idejében működött az a Widricus, akinek tollából Szent Gerhardus hagiográfiája ránk maradt. A bencés szerzetes, majd apát a később IX. Leó (1049–1054) néven pápává választott Bruno püspök megbízásából 1027 és 1049 között állította össze Toul 10. századi főpapjának, a kölni származású Gerhardusnak (963–994)²³⁷⁰ az életrajzát (BHL 3431.). A *vita*²³⁷¹ Szent Mansuetus és Aper *miraculái* (*Miracula sancti Mansueti*: BHL 5209–5210., *Miracula sancti Apri*: BHL 618.) mellett elsősorban a szóbeli tradícióból merít. Widricus később azon csodák katalógusát is elkészítette, amelyek az 1050-ben szentté avatott egykori püspök halála után estek meg: az 1052 előtt lejegyzett *miracula*²³⁷² Gerhardus kanonizációját és ereklyéinek ünnepélyes *translatióját* is előadja.²³⁷³ A *vita* legkorábbi kézírata (Bern, Burgerbibliothek 24.) a 11. századból való.²³⁷⁴

A 19. század utolsó harmadában (1879/80, 1881) Weiser Frigyes jezsuita szerzetes, a kalocsai gimnázium tudós tanára irányította rá a szakma figyelmét arra, hogy a hagiográfiai munka milyen jelentőséggel bír a csupán hézagosan megismerhető korai magyar egyháztörténet vonatkozásában. Forrásunk tartotta ugyanis fenn annak a kalocsai metropolitának, Györgynek a nevét, akit az egyháztartomány élén egyedül ismerünk az Asztrik–Anasztázt (1007 e.) követő, ám

²³⁶⁷ MIRACULA S. GENULPHI (B) 1212.: 4. jegyz. (OSWALD HOLDER-EGGER megjegyzése).

²³⁶⁸ FLODOARDI ANNALES (B) 61., ill. 65–68., kül. 67.

²³⁶⁹ A *miracula* kritikai kiadása annak lehetőségét sem zárta ki, hogy a két betörésre 951-ben, illetve 954-ben került sor, ld. MIRACULA SANCTI GENULPHI (B) 1212.: 4. jegyz. (OSWALD HOLDER-EGGER megjegyzése).

²³⁷⁰ UDVARDY 1991. 32.: 4. jegyz.

²³⁷¹ RF XI/4. 453., GESCHICHTSQUELLEN (Vita s. Gerardi episcopi Tullensis).

²³⁷² GESCHICHTSQUELLEN (Miracula et translatio s. Gerardi episcopi Tullensis).

²³⁷³ VITA S. GERARDI 485–486. (GEORG WAITZ előszava).

²³⁷⁴ RF XI/4. 453.

még a krónikakompozícióban szereplő Dezsőt (1064 e.–1076) megelőző periódusból.²³⁷⁵ A *miracula* arról tudósít, hogy amikor 1050-ben IX. Leó Gerhardus relikviáinak felemelésére Toulba érkezett, nem csupán Halinardus lyoni és Hugo besançoni érsekek tartózkodtak környezetében, de részt vett az ünnepségeken Kalocsa György nevű metropolitája (*Georgius Colocinensis archiepiscopus*) is. A főpap valamely diplomáciai küldetésben – közügyekkel kapcsolatos megbízatással (*civium legatio*) – kereste akkortájt fel a pápát:²³⁷⁶ szerepe alighanem az lehetett, hogy a magyar–német háborúban IX. Leó előtt III. Henrik (1039–1056) ellenében I. András érdekeit képviselje.²³⁷⁷ Helyzetünk azért is mondható különösen szerencsésnek, mert a magyar szempontból jelentőséggel bíró adat ellenőrzésére egyéb kútfő – IX. Leó pápa egy 1051. január 11-én kelt levele – ugyancsak lehetőséget szolgáltat.²³⁷⁸ A diplomatikai forrás – amelyet jelen korpuszba műfaja révén nem emeltem be – a Gerhardus-*miracula* elbeszéléséből megismerhető részletet további adalékkal is kiegészíti. A besançoni székesegyház privilégiumlevele tájékoztat bennünket arról, hogy Toul felé igyekezve IX. Leó a mai francia–svájci határ közelében fekvő Franche Comté-i városban is megállt, hogy Hugo érsek kérésére a Szent István vértanú tiszteletére újonnan emelt oltárt felszentelje: a pápának segédkező főpapok sorában már ekkor ott találjuk az egyházfő kíséretéhez csatlakozott György kalocsai metropolitát.²³⁷⁹ A két egymástól független kútfő tanúságtétele nem csupán a 11. századi külpolitika-történet szempontjából lehet érdekes: a kalocsai főegyházmegye kialakulásának kérdésével kapcsolatos diszkusszióban²³⁸⁰ forrásaink ugyancsak szerephez jutottak. A Gerhardus-életrajz és a pápai diploma argumentumot szolgáltathatnak emellett, hogy Magyarországon igen korai időponttól kezdve két érseki székhellyel szükséges számolnunk.²³⁸¹

137. *Miracula sancti Gorgonii martyris Nicomediae et translatio Gorziam, auctore Johanne abbate Gorziensi* (Szent Gorgonius csodái) (BHL I. 3621. sz.; CF II. 3737. sz.)

Chrodegangus metzi püspök a 8. század derekén vitte magával Rómából Felső-Lotaringiába annak a Szent Gorgoniusnak a relikviáit,²³⁸² aki Diocletianus császár (284–305) nikomédiai udvarában szenvedett egykor mártíromságot. Az ereklyéket a 749-ben alapított²³⁸³ gorzei apátság kapta meg: innen kiindulva virágzott fel két évszázaddal később a Gorgonius-kultusz, amelynek jegyében több,

²³⁷⁵ UDVARDY 1991. 30–31. A 11. századi kalocsai érsekek névsorát ld. ENGEL–KOSZTA 1994 (A), ZSOLDOS 2011. 83.

²³⁷⁶ VITA S. GERARDI 508–509. Vö. GALLA 1931. 96.; UDVARDY 1991. 30.; RI III. 5/2. 376–377. (820. sz.).

²³⁷⁷ PAULER 1899. I. 101.; MAKK 1993. 73.

²³⁷⁸ Az oklevélszöveg idézése nélkül a magyar történelem kútfőinek sorában jegyzékbe veszi CF II. 1450–1451. (3427. sz.).

²³⁷⁹ LEONIS IX EPISTOLAE 668.; DHA 138–139.; Vö. UDVARDY 1991. 29.; RI III. 5/2. 372–373. (820. sz.), 396–397. (856. sz.).

²³⁸⁰ A vita áttekintését nyújtja KOSZTA 2013. 11–31.

²³⁸¹ A problematikával kapcsolatban ld. újabban THOROCZKAY 2014. 145–147., kül. 146.

²³⁸² WAGNER 1994. 282.

²³⁸³ COTTINEAU 1935 II. 1303.

a szent életét és csodáit feldolgozó hagiográfiai munka is fogant.²³⁸⁴ A 10. század második felében – legvalószínűbben 969/973 táján – készült el az a *Miracula sancti Gorgonii*, amelyet János gorzei apát nevéhez kapcsol a kutatás.²³⁸⁵ Szövegét a verduni kézirat (BM 74.) tartotta fenn annak legrégibb változatában.²³⁸⁶

Kütfőnkben két magyar vonatkozású szöveghelyet is találunk. A 917. évi kalandozáshoz vonja a medievisztika²³⁸⁷ azt a részletet, amely hírül adja, hogy a gorzei szerzetesek – mivel a magyarok a vidéket dúlták – ereklyéikkel együtt Metzbe menekültek.²³⁸⁸ Érdekesebb a hagiográfiai szöveg második magyar vonatkozású passzusa, amelynek színes beszámolóját évszám hiányában is nagy biztonsággal kapcsolhatjuk a 954. évi kalandozáshoz.²³⁸⁹ A *miracula* előadja, hogy abban az időben, amikor a keleti frank területeken lázadás tört ki, az I. (Nagy) Ottónak (936–973) ellenszegülő hercegek segítségül hívták a magyarokat, akik a német vidékeken végigsöpörve azután Lotaringiába és a gorzei monostor vidékére is eljutottak. A portyázók közel egy héten át maradtak az apátság környékén, ám azt végül Gorgonius közbenjárására mégsem támadtak meg, pedig ezt a forrás szerint – lévén, hogy a Gorzét körülvevő régi fal leomlott, az új pedig nem készült még egészen el – könnyűszerrel meg is teheték volna.²³⁹⁰ A textus kritikai kiadását nemrégiben elkészítő Peter Christian Jacobsen eredményei nyomán újabban Veszprémy László fogalmazta meg kételyeit a beszámoló hitelét illetően. Mivel a szöveg eredeti variánsa – amelyet a verduni *manuscriptum* őriz – az epizódot nem tartalmazta, Veszprémy szerint okkal tehetjük fel, hogy a valamivel később az elbeszélésbe ágyazódott passzus nem egyéb a hagiográfus fantáziájának termékénél.²³⁹¹

138. *Miracula sancti Huberti* / *Hucberti episcopi Leodiensis* (Szent Hubertus csodái) (BHL I. 3996–3997. sz.; CF II. 3740. sz.)

A *Miracula sancti Huberti* első változata²³⁹² a 9. század derekáról maradt ránk – a szöveg azt követően íródhatott, hogy Liège-ből Andain (Andage) apátságába (később Szent Hubertus-monostor, Saint-Hubert)²³⁹³ vitték a szent relikviáit (825) –, ám az a második könyv, amelynek témánkba vágó részletét vizsgálnom kell, már a 11. század végének terméke. Bár a medievisztika álláspontja a szerzőség kérdését illetően korántsem egységes, tulajdonította a kutatás a *liber*

²³⁸⁴ SCHEIBELREITER 2012.

²³⁸⁵ A forrásról ld. JACOBSEN 2009. 6–27. A szerző kérdéséhez ld. JACOBSEN 2009. 83–86. Vö. SCHULTZE 1884., kül. 503–504.

²³⁸⁶ VESZPRÉMY–TORMA 2015. 12.

²³⁸⁷ FASOLI 1945. 131. A forrás az esemény időpontjával kapcsolatban annyit közöl, hogy arra Wigercus (917–927) püspöksége idejében került sor, ld. MIRACULA S. GORGONII (A) 240.

²³⁸⁸ MIRACULA S. GORGONII (A) 240.

²³⁸⁹ FASOLI 1945. 187–188.; KRISTÓ 1980. 185., 188.

²³⁹⁰ MIRACULA S. GORGONII (A) 245.; MIRACULA S. GORGONII (B) 132–133. Német fordításban ld. MIRACULA S. GORGONII (B) 159.

²³⁹¹ JACOBSEN 2009. 12., 21., 24–25.; VESZPRÉMY–TORMA 2015. 11–12.

²³⁹² NASO 2158.

²³⁹³ COTTINEAU 1935. II. 2731–2732.

secundus annak a Lambertus Minornak (Lambert le Jeune) is, aki a monostor krónikáját (*Chronicon Andaginensis monasterii* / *Chronicon sancti Huberti Andaginensis*)²³⁹⁴ a 11–12. század fordulóján összeállította.²³⁹⁵ A szövegben találunk egy, a kalandozó hadjáratokkal is kapcsolatba hozott homályos utalást: a részlet arról számol be, hogy a szerzetesek egy része *propter Umbrorum incursus* az andaini monostorból *Gamedesla* (Jemelle) várába húzódott.²³⁹⁶ Az, hogy az *Umbrorum* terminus alatt valóban a magyarokat kell-e értenünk, ugyanúgy kérdésesnek tűnhet, mint az, hogy a forrásban megjelölt esemény a 954. évi kalandozáshoz – vagy éppen egy korábbi hadjáratához – kapcsolható-e.²³⁹⁷

138/A. *Miracula sancti Liutwini* / *Ludwini* / *Leodowini archiepiscopi Treverensis auctore anonymo monacho Mediolacensi* (Szent Liutwinus csodái) (BHL II. 4959. sz.; CF II. 3744. sz.)

A 8. században élt trieri püspök *vitája* (BHL 4956.) 1072 és 1078 között keletkezett Thiofridus epternachi szerzetes (Thiofridus Epternacensis) tollán. A szent biográfiáját fenntartó kódexben találunk egy *miraculagyűjteményt* is, amely abban a mettlachi apátságban íródott, ahol Liutwinust örök nyugalomra helyezték: az ismeretlen szerzetes valamikor 1095 előtt állíthatta össze a csodák katalógusát.²³⁹⁸ A hagiográfiai munka részletesen beszámol arról, hogy a nyugati frank vidékeket dúló *hunok* Mettlachot is elérték: bár a kolostorépületbe betörték, a templomba – ahol ünnepnapi istentiszteletre sokan gyűltek egybe – nem sikerült behatolniuk.²³⁹⁹ A forrásban *hunokként* megjelölt portyázók alatt minden bizonnyal a magyarokat kell értenünk, s a részletet a szakirodalom ahhoz a 954. évi hadjáratához kapcsolja, amelynek során a kalandozók talán a közeli Gorze alatt is megfordultak.²⁴⁰⁰ Ahogy megannyi más esetben, a *Miracula Liutwini* leírását olvasva is felmerülhet azonban a kérdés, hogy a kései híradás mögött szükséges-e valós eseményt sejttenünk.

139. *Miracula sancti Marcelli papae et martyris auctore Ursione abbate Altimontensi in Hannonia* / *Passio, inventio, miracula Marcelli papae et sociorum* (Hautmont-i Ursio: Szent Marcell pápa és mártír csodái) (RF XI/3. 270.; BHL II. 5237–5238. sz.; CF II. 3746. sz.)

I. (Szent) Marcell pápa (308–309) csodáinak leírása a hautmont-i bencés monostor²⁴⁰¹ apátjának, Ursiónak (kb. 1054–1079) a tollából maradt ránk. A vallóniai szerző Lietbert cambrai-i püspöknek

²³⁹⁴ CANTATORIUM I–XLVI. (KARL HANQUET előszava); DIERKENS 2010.; NASO L012.

²³⁹⁵ BALAU 1903. 56–60.; 388–391.

²³⁹⁶ MIRACULA S. HUBERTI 911.

²³⁹⁷ A forrást a 954. év kútfői között tartja számon FASOLI 1945. 190. A magyar vonatkozást tartalmazó passzus kritikájához ld. D’HAENENS 1961. 427–428.

²³⁹⁸ MIRACULA S. LIUTWINI 1261. (HEINRICH VOLBERT SAUERLAND előszava); GESCHICHTSQUELLEN (Vita s. Liutwini).

²³⁹⁹ MIRACULA S. LIUTWINI 1262–1263.

²⁴⁰⁰ FASOLI 1945. 187–188., kül. 188.

²⁴⁰¹ COTTINEAU 1935. I. 1387.

(1051–1076) ajánlotta munkáját, amely két könyvből áll: míg az első egység a 4. század elején mártíromságot szenvedett egyházfő történetét a *Liber pontificalis* (Pápák könyve) alapján adja elő, addig a második rész az ereklyék feltalálásának és a Marcellus nevéhez köthető csodáknak a leírását nyújtja.²⁴⁰² Utóbbi részben találjuk azt az adatot, amelyet a 10. századi kalandozásokkal hoz a kutatás összefüggésbe. Ursio előadja, hogy monostorának életében a fénykor után a hanyatlás időszaka köszöntött be: mindez abban az időben történt, amikor a magyarok és a hunok Európára zúdultak, és Hautmont is a pusztulás helyévé (*locus desolationis*) változott. Kérdéses, hogy az apátság hanyatlásának topikus előadása és a történet tradíció szerint az Európa és Ázsia határát képező *Riphei*-hegyek²⁴⁰³ felől a nyugati világra zúduló barbár népek motívuma mögött valóban szükséges-e valós történeti eseményt gyanítanunk.²⁴⁰⁴ Míg Albert D’Haenens a részletnek a kalandozásokkal kapcsolatos forrásértékét elvetette,²⁴⁰⁵ addig Gina Fasoli a *Miracula sancti Marcelli* híradása nyomán Hautmont monostorát is felvette a 954. évi észak-franciaországi portya útvonalára.²⁴⁰⁶ Ha eleink kétségkívül meg is fordultak ebben az esztendőben a vidéken – ennek emléke a 11. századi helyi hagyományban is élhetett –, a kronológiai adatot nem tartalmazó, a barbárokat általában említő részletet érdemes óvatosan kezelni.

140. *Miracula sanctae Rictrudis abbatissae Marcianensis primae auctore Gualberto seu Walberto monacho Marchianensi in Galloflandria* (Gualbert de Marchiennes: Szent Rictrudis csodái) (BHL II. 7249–7251. sz.; RF V. 256.; CF II. 3750. sz.)

Az észak-franciaországi Marchiennes-ben a 7. század derekán²⁴⁰⁷ alapított kettős monostor bencés szerzetese, Gualbertus 1125 és 1131 között állította össze az apácakolostor első apátnőjének, Szent Rictrudisnak a csodáit. A két könyvre tagolódó elbeszélés – az első egysége az 1100. esztendő előtt megesett *miraculum*okat adja elő, a másodikban az 1000–1146 közötti esetekről olvashatunk –,²⁴⁰⁸ prólógusában megemlékezik arról, hogy a monostor egykor a *hunoknak* is áldozatul esett.²⁴⁰⁹ Kútfontk azon kései hagiográfiai munkák számát szaporítja, amelyek esetében – kronológiai fogódzó és egyéb, az adat ellenőrzésére alkalmas forrás híján – nem csupán abban nem lehetünk bizonyosak, hogy *hunokként* valóban a 10. századi magyarokat nevezi-e meg a szöveg, de abban sem, hogy nem toposszal, az ezredforduló előtt időszakról megemlékező *viták* és *miraculák*

²⁴⁰² MIRACULA S. MARCELLI 799. (OSWALD HOLDER-EGGER bevezetője); SHF II. 169. (1774. sz.); NASO U013.

²⁴⁰³ Justinus nyomán a Szkítia határát is jelentő *montes Riphei* a magyarországi hagyományban is megjelenik, felbukkanására ld. IUSTINUS 14.; REGINO PRUMIENSIS 131.; SIMON DE KEZA 145–146.; CHRONICI HUNGARICI COMPOSITIO 252. A tradícióval kapcsolatban ld. még FÓTI 1913. 53–54.; DEÉR 1930. 243., 247., 250., 254., 260.

²⁴⁰⁴ MIRACULA S. MARCELLI 800.

²⁴⁰⁵ D’HAENENS 1961. 434–435.

²⁴⁰⁶ FASOLI 1945. 192.

²⁴⁰⁷ 647-ben, ld. COTTINEAU 1935. II. 1738.

²⁴⁰⁸ SHF II. 167. (1761. sz.); NASO G139.

²⁴⁰⁹ MIRACULA S. RICTRUDIS 119.

általános fordulataival van-e dolgunk. Megjegyezhetjük mindenesetre, hogy a jól dokumentálható 954. évi kalandozás alkalmával az alsó-lotaringiai vidéket a magyarok valóban végigdúlták, és akár Marchiennes-t is útjukba ejthették.

141. *Miracula sancti Theoderici* (Szent Theodericus csodái) (BHL II. 8061–8064. sz.; CF II. 3752. sz.)

A Reims melletti Mont d’Hor emelkedőjén bencés apátságot (Saint-Thierry-au-Mont-d’Hor) alapító Szent Theodericusnak (megh. 533) – aki a hagyomány szerint a Klodvigot (496–511) megkeresztelő tizenötödik reimsi érseknek, Szent Remigiusnak volt a tanítványa – a hagiográfiája ismert volt Flodoardus Remensis (Flodoard de Reims, Reimsi Flodoard) előtt. A 10. századi történetíró felhasználta a szent első *vitáját* (BHL 8059.), amelyet a 7. és a 9. század közé datálhatunk, de támaszkodott a Hincmarus halála (882) után keletkezett második *vita* (BHL 8060.) szövegére is. A kutatás úgy vélekedik, hogy Theodericus csodáinak katalógusát maga Flodoardus állíthatta ugyanakkor össze.²⁴¹⁰ Ahogyan azt a *Historia ecclesiae Remensis* (A reimsi egyház története) kapcsán is érintettem már, a kútfő arról számol be, hogy a magyarok – miután a Szent Theodericus-monostor egy Otbertus nevű szerzetesének látomás is megjövendölte a közelgő veszedelmet – felégették az apátságot.²⁴¹¹ A Flodoardusnál szereplő Reims-környéki egyházak – Orbais vagy Verzy – feldúlásához²⁴¹² hasonlóan minden bizonnyal részletünk is a 937. évi hadjáratral vonható összefüggésbe.

142. *Miracula sancti Vincentii seu Madelgarii confessoris antiquiora Sonégiis in Hannonia auctore anonymo* (BHL II. 8675. sz.; CF II. 3754. sz.)

A Madelgariusszal azonosított Szent Vincentius – mint a monostor 7. századi alapítója – Soignies alsó-lotaringiai bencés apátságában örvendett különös tiszteletnek.²⁴¹³ A 12. század hagiográfiai terméséből Vincentius második *vitája* és az ehhez kapcsolódó – összesen három csoda leírását tartalmazó – *miracula* (BHL 8674.) mellett az immár tizenegy epizódot felvonultató második *miraculagyűjtemény* is ránk maradt.²⁴¹⁴ A forrás hírt ad egy *hun* betörésről: kútfőnk szerint a barbárok elől menekítették volna Metz püspöki városába az apátságban őrzött relikviákat.²⁴¹⁵ Kérdéses azonban, hogy a *translatiót* és a monostor Gislebertus Montensistől (Gislebert de Mons) is tanúsított feldúlását²⁴¹⁶ a hunokkal gyakorta azonosított magyarokhoz kell-e vajon kapcsolnunk.

²⁴¹⁰ SOT 1991. 227–228., 230–231.; Sot 1993. 408. A *Vita sancti Theoderici* ismeretére ld. még FLODOARDI HRE (B) 27. (MARTINA STRATMANN előszava).

²⁴¹¹ MIRACULA S. THEODERICI 63–64. Vö. FLODOARDI HRE (B) 130–131.

²⁴¹² FLODOARDI HRE (B) 139–140., 156.

²⁴¹³ COTTINEAU 1935. II. 3049.

²⁴¹⁴ WAHA 2002. 615–616.

²⁴¹⁵ MIRACULA S. VINCENTII 649.

²⁴¹⁶ GISLEBERTUS MONTENSIS (A) 495.; GISLEBERTUS MONTENSIS (B) 19. Ld. még GENEALOGIAE EX CHRON. HANONIENSIBUS 374.

Míg Gina Fasoli a Soignies lerombolásáról szóló forrásokat a 954. évi észak-franciaországi kalandozás tanúbizonyságaiként értékelte,²⁴¹⁷ addig olyan vélekedés is napvilágot látott, amely egy 9. századi normann betöréssel látta inkább a híradásokat összefüggésbe vonhatóaknak.²⁴¹⁸

143. *Necrologium Romaricense* / *Kalendarium necrologium Romaricense* / *Liber vitae sancti Romarici et necrologium Romaricense* (Remiremont-i Halottaskönyv) (RF VIII/2. 162.; CF II. 3939. sz.)

A Vogézekben fekvő Remiremont 7. századi alapítású Szent Péter-apácakolostorából származik az a jelenleg Rómában (Biblioteca Angelica 10.) fellelhető kézirat, amely egyfelől egy regisztrumkönyvként funkcionáló részből – az apátság 10–12. századi jövedelmeire vonatkozóan találunk ebben feljegyzéseket –, másfelől pedig egy *liber memorialis*ből: egy *liber vitae* és három nekrológium egységéből áll.²⁴¹⁹ A közösség 820-ban, Teuthild apátnő alatt határozta el, hogy naponta misét mond valaha élt jótevőiért és mindazokért, akik tőlük nevük imába foglalását kérték: ekkor kezdték meg Remiremont-ban – liturgikus célokat szolgálva – a *memoriale* vezetését. Az eredeti *liber memorialis* nem maradt ránk, azt csupán töredékeiben ismerjük a római *manuscriptum* 860 körüli átiratából.²⁴²⁰ A kódexbe 9–11. századi kezek megközelítőleg 11500 nevet jegyeztek be.²⁴²¹

A lotaringiai halottaskönyvben június 22-i dátummal szerepel *Gebardus dux* halála:²⁴²² a bejegyzés alapján helyezi a kutatás erre a napra a 910. évi kalandozó hadjárat egyik bajor–magyar összecsapását.²⁴²³ Az *Annales Laubacenses* (Laubachi Évkönyv, Lobbes-i Évkönyv) és az *Annales Alamannici* (Sváb Évkönyv, Alemann Évkönyv) közös forrásra visszavezethető²⁴²⁴ beszámolóiból ugyancsak megtudhatjuk, hogy Konradin Gebhard lotaringiai herceg holtan maradt a csatatéren egy, a magyarokkal vívott ütközetet követően.²⁴²⁵ Adalbert Ebner a magyar betörésekkel kapcsolta össze a *Necrologium Romaricense* egy másik bejegyzését is, amely a pogányokkal szembeni küzdelem során elesettek névsorát rögzíti.²⁴²⁶ Még ha el is fogadnánk, hogy a barbár ellenségen a kalandozókat kell értenünk, további adat híján csupán találgatásokba bocsátkozhatunk azt illetően, hogy melyik – Lotaringiát is érintő – 10. századi katonai vállalkozással hozható a híradás összefüggésbe. Ugyancsak valamely, a lotaringiai vidékre vezetett kalandozó hadjárat emlékét

²⁴¹⁷ FASOLI 1945. 190.

²⁴¹⁸ A 880. évre teszi Soignies lerombolását COTTINEAU 1935. II. 3049. Hasonlóan a normannok mellett foglal állást az *Acta Sanctorum*beli kiadáshoz fűzött kommentár: MIRACULA S. VINCENTII 652–653.

²⁴¹⁹ EBNER 1894. 51.; GESCHICHTSQUELLEN (*Liber memorialis Romaricensis*).

²⁴²⁰ LIBER MEMORIALIS ROMARICENSIS I. XVI., XXI. (EDUARD HLAWITSCHKA, KARL SCHMID és GERD TELLENBACH előszava)

²⁴²¹ EBNER 1894. 52.

²⁴²² LIBER MEMORIALIS ROMARICENSIS I. 29. Ld. még NECROLOGIUM ROMARICENSE 463.; EBNER 1894. 66.

²⁴²³ BÓNA 2000. 37.; TORMA 2012. 471.

²⁴²⁴ ZINGG 2013. 498–500.

²⁴²⁵ ANNALES LAUBACENSES 54–55.; vö. ANNALES ALAMANNICI 54–55.

²⁴²⁶ LIBER MEMORIALIS ROMARICENSIS I. 129.; EBNER 1894. 77.

örizheti a remiremont-i *liber memorialis* egy másik adata. Két bejegyzés is maradt fenn forrásunkban arról, hogy egy bizonyos Rotbertus és felesége, Dodana lelkük üdvéért Szent Péter egyházának egy rabszolganőt ajánlottak fel gyermekeivel egyetemben: a szóban forgó asszony korábban azoknak a magyaroknak volt a rabnője, akiket a kútfő hunokként tüntet fel.²⁴²⁷ Meg kell ezen a ponton jegyeznem, hogy egyéb remiremont-i forrás – a *Miracula et translationes sancti Adelphii* (Szent Aldelphius csodái és ereklyeátvitele) – is említ magyar betörést: a kútfő úgy tudja, az apácáknak a kalandozók dülása miatt kellett ereklyéiket a Moselle túlsópartján fekvő *castrumba* menekíteniük.²⁴²⁸ Elképzelhető, hogy a fentebb bemutatott szöveghelyek a hagiográfiai munkában említett – a kutatásban leginkább a 917. évre²⁴²⁹ datált – hadjáratral hozhatóak összefüggésbe.²⁴³⁰

144. *Notae Senonenses* (Sensi Feljegyzések) (RF VIII/2. 286.)

Az *Annales sanctae Columbae Senonensis* (A sensi Szent Columba-apátság évkönyve) mellett egyéb korai feljegyzést is ismerünk a burgundiai Sens városából. A *Notae Senonenses*ként megnevezett tömör híradásokat egy 10. századi Szent Jeromos-*martyrologium* margójára vezették: a 8–10. század vonatkozásában adalékokat tartalmazó kútfő két *fragmentumban* – egy vatikáni (BAV Reg. Lat. 567.)²⁴³¹ és egy párizsi (BnF Nouv. Acq. Lat. 1604.)²⁴³² kéziratban – maradt fenn.²⁴³³ A *Notae Senonenses* témánkba vágó megjegyzése arról tudósít, hogy a kalandozók 937. március 24-én Sensba érkeztek.²⁴³⁴ A részlet nem csupán azt tanúsítja, hogy a portyázóink egy, a nyugati frank területekre vezetett nagyobb hadjárat során feldúlták a burgundiai várost – ennek ténye mellett a magyarok helyett normannokat szerepeltető *Translatio sanctorum Saviniani, Potentiani sociorumque* (Szent Savinianus, Potentianus és társai ereklyeátvitele) 11. századi bizonyosságát is elfogadhatjuk –,²⁴³⁵ de egy másik, a március 24-i dátumot ugyancsak feltüntető forráshelyünk értelmezésében is segítségünkre van. Bár a Szent Columba-monostor évkönyve (*Annales sanctae Columbae Senonensis*) úgy fogalmaz, hogy a magyarok a 937. évben ettől a naptól kezdve pusztították a frank, akvitán és burgundiai területeket,²⁴³⁶ a dátumot Bánlaky József vélekedésével²⁴³⁷ ellentétben nem a Rajna átlépésével, hanem – ahogyan azt egyébként Kristó

²⁴²⁷ LIBER MEMORIALIS ROMARICENSIS I. 68., 73. – A részletre utóbb BÁCSATYAI DÁNIEL hívta fel a figyelmet *Megjegyzések az európai és a hazai hun–magyar hagyomány keletkezéséhez* című előadásában, amely 2015. május 21-én a középkorral foglalkozó doktoranduszoknak az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Történelemtudományok Doktori Iskola Középkori Magyar Történeti, Történelem Segédtudományai, valamint Középkori és Kora Újkori Egyetemes Történeti Programja szervezésében megrendezett konferenciáján hangzott el.

²⁴²⁸ DE S. ADELPHIO 835.

²⁴²⁹ LÜTTICH 1910. 67.; FASOLI 1945. 130.; VAJAY 1968. 60.: 220. jegyz.

²⁴³⁰ A lehetőséget felveti LÜTTICH 1910. 67.: 92. jegyz.

²⁴³¹ DELISLE 1888.46–47.

²⁴³² DELISLE 1886. 162–167.

²⁴³³ SHF II. 90. (1370. sz.)

²⁴³⁴ DELISLE 1886. 164.

²⁴³⁵ TRANSL. SS. SAVINIANI ET POTENTIANI 788–789.

²⁴³⁶ ANNALES S. COLUMBAE SENONENSIS 105.

²⁴³⁷ BÁNLAKY 1928–1942. II. 64.

Gyula is látta²⁴³⁸ – minden bizonnyal a magyarok Sens alatti feltűnésével kell egybekapcsolnunk.²⁴³⁹

145. *Notitia foundationis et restaurationis monasterii Ascoviensis / Fundatio Ascoviensis monasterii* (Feljegyzés az eschauti monostor alapításáról és újjáépítéséről) (CF II. 4055. sz.)

A strasbourg-i püspökség területén fekvő eschauti monostor 778. évi alapításáról, valamint 996 és 1060 közötti történetéről a 12. században készült az a történeti feljegyzés, amely autográf kéziratban is ránk maradt. Az elzászi apátságnak tett 11. századi adományokról számot adó szöveg napjainkra elveszett oklevelek tanúságtételére épül.²⁴⁴⁰ A kútfő szerint a 10. század végén azért kellett a monostort újjáépíteni – az egyház helyreállítását a forrás Wideroldus (992–999) strasbourg-i püspöknek tulajdonítja –, mert azt a magyarok megelőzőleg lerombolták (*per tyrannidem Ungarorum destructo*).²⁴⁴¹ Bár az esemény időpontjára a feljegyzés nem utal, Gina Fasoli Eschaut a 917. évi kalandozó hadjárat útvonalán helyezi el.²⁴⁴²

146. Odo de Deogilo / Diogilo (Odon / Eudes de Deuil): *De profectione Ludovici VII regis Francorum in Orientem / De via sancti Sepulchri a Ludovico VII Francorum rege suscepta / Liber de itinere Ludovici VII regis Francorum in Terram sanctam* (VII. Lajosnak, a frankok királyának útja Keletre) (RF VIII. 337.; CF III. 4068. sz.)

Odo 1110 táján születhetett a Saint-Denis-től alig néhány kilométerre fekvő Deuil-ben. A Sugerius (Suger) apát bizalmát hamar elnyerő bencés szerzetes VII. Lajos (1137–1180) káplánjaként vett részt a második keresztes hadjáratban (1147–1149). Miután a Szentföldről hazatért, megbízást kapott a pikárdiai Compiègne monostorának megreformálására, majd Sugerius 1151-ben bekövetkezett halálával őt választották Saint-Denis apátjává. Az élők sorából 1162-ben távozott. Feltehetőleg Suger biztatására kezdett bele a személyesen is átélt palesztinai vállalkozás történetének megírásába, amelyet azonban soha nem fejezett be: az elbeszélés a seregek Antiochiába érkezésénél szakad meg. A második keresztes hadjárat egyik legjelentősebb forrásaként számon tartott munkával kapcsolatban a kutatás kiemeli, hogy a szerző Isten akaratát helyett főként emberi hibákkal magyarázza a nyugati lovagseregek vereségét. A 12. századi

²⁴³⁸ KRISTÓ 1980. 273.

²⁴³⁹ Az adat értelmezésével kapcsolatban ld. BÁCSATYAI [2015]. A két korai évkönyvi feljegyzés talán nem is teljesen független egymástól. A *Notae Senonenses* adatát rögzítő 10. századi *scriptor* emlékeztére is támaszkodhatott, amikor a magyarok sensi felbukkanásáról hírt adott, ám kronológiai étesülését akár az *Annales sanctae Columbae Senonensis* hagyományából is meríthette. A két szöveg kapcsolatára ld. FLICHE 1909. 35.

²⁴⁴⁰ NOTITIA FUND. MON. ASCOVIENSIS 995. (OSWALD HOLDER-EGGER előszava); GESCHICHTSQUELLEN (Notitia foundationis et restaurationis monasterii Ascoviensis).

²⁴⁴¹ NOTITIA FUND. MON. ASCOVIENSIS 995.

²⁴⁴² FASOLI 131.

Bizáncról is érzékletes képet festő kútfő egyetlen 13. századi kéziratban (Montpellier, BU de Médecine 39.) maradt fenn.²⁴⁴³

Odo de Deogilo történeti munkáját a hazai szakirodalom két okból idézi: egyfelől Magyarország-leírása végett, másfelől pedig azon beszámoló miatt, amely a magát Könyves Kálmán fiának valló trónkövetelő herceg, Borisz II. Géza elleni fellépéséhez szolgáltat érdekes adalékot. Mit tud tehát a saint-denis-i krónikás arról a távoli államról, amelynek területén a Szentföldre igyekvő hadak 1147-ben áthaladtak? VII. Lajos már a vállalkozás tervezésekor üzenetet küldött a németeknek és a magyaroknak, hogy az országaikon való átkelés és a piacozás feltételeiről náluk érdeklődjék.²⁴⁴⁴ A nyugati szerzetes érdeklődve mutatja be azt a tájat, amelyre a francia seregek III. Konrád (1138–1152) kereszteseinek átvonulását követően érkeztek meg. Bár messziről jött történetírónk kissé furcsállva szemléli a mocsaras vidéket – említést tesz arról, milyen nehézségekkel szembesültek a Dráva vizenyőin korábban átkelő németek –, lényegesen pozitívabb képet alkot hazánkról, mint a hadjárat birodalmi krónikása, Otto Frisingensis (Otto von Freising, Freisingi Ottó). Kiemeli a föld gazdagságát: éppen a krónikásnak a terület terménybőségével kapcsolatban alkalmazott szavai – Odo szerint úgy tartották, ez a vidék volt egykor Julius Caesar éléstára (*pabula Iulii Ceasari*) – vonta magára a filológusok érdeklődését. A francia kútfő megfelelő szöveghelyét kapcsolatba hozhatjuk azzal a magyar forrásanyagban is tetten érhető tradícióval, amely Pannóniát a rómaiak legelőjeként (*pascua Romanorum*) jelöli meg.²⁴⁴⁵

Az Árpád-kori történelem egy olyan fordulatáról is részletesen olvashatunk Odónál, amelyről egyéb helyről nem nyerhetünk tájékoztatást. Borisz, aki az előző esztendőben III. Konrád támogatását kérte a magyar trón elnyeréséhez,²⁴⁴⁶ és Étampes-ba küldött leveleivel és ajándékaival VII. Lajos jóindulatát is igyekezett elnyerni, a francia táborba férközve kísérelt meg az ország területére jutni. Amikor II. Géza az esetről tudomást szerzett, hiába kérte az őt barátságáról egyébként több ízben is biztosító francia királyt a trónkövetelő kiadására: Lajos – aki Odo tájékoztatása szerint vajmi kevés információval rendelkezett Borisz törekvéseinek jogosságát illetően – az övéivel való hosszas tanácskozás után végül úgy döntött, hogy Kálmán törvénytelen fiát magával viszi Konstantinápolyba.²⁴⁴⁷ Ha tehát magyarországi híveihez nem is sikerült eljutnia, a már II. Béla idejében is nem kevés bonyodalmat okozó herceg végül megérkezett abba a Bizáncba, ahol rokoni kapcsolatokkal is rendelkezett: felesége ugyanis II. (Komnénosz) Jóannész császár (1118–1143) egyik unokahúga volt.²⁴⁴⁸ A Borisz szökési kísérletét is előadó fordulat

²⁴⁴³ ODO DE DEOGILO 7–16. (HENRI WAQUET előszava); PYSIAK 2010.

²⁴⁴⁴ ODO DE DEOGILO 23.

²⁴⁴⁵ ODO DE DEOGILO 30–31. A *pascua Romanorum* kifejezéssel kapcsolatos problematika részletesebb bemutatására ehelyütt nem vállalkozhatom. A kérdéskörhöz ld. KRISTÓ 1978. 653–657. Odo de Deogilo tanúságtételét a magyarságképi vizsgálatokba bevonja NAGY 2009. 81–82.; CSUKOVITS [2013] 79.

²⁴⁴⁶ MAKK 1987. 64.

²⁴⁴⁷ ODO DE DEOGILO 33–34. Vö. MAKK 1987. 64.

²⁴⁴⁸ MAKK 1987. 62., 63–64.

elbeszélés részletgazdagsága minden bizonnyal azzal is magyarázható, hogy a saint-denis-i szerzetes – ahogyan erre maga is utalni látszik – az út során készíthette feljegyzéseit.²⁴⁴⁹

147. Ordericus Vitalis (Orderic Vital): *Historiae ecclesiasticae libri tredecim* / *Historia ecclesiastica* (Az egyháztörténet tizenhárom könyve) (RF VIII/3. 395–397.; CF III. 4093. sz.)

Az angliai születésű Ordericus (1075–1142 k.) alig tízesztendősen került Shrewsburyből a normandiai Szent Ebrulfus-monostorba (Saint-Évroult d’Ouche). A Reimsi János apát mellett kiváló nevelésben részesült szerzetes – akit a Vitalis névvel közössége ruházott fel – historikusi vénájának tanúbizonyságát adva glosszákkal és kiegészítésekkel látta el Guillelmus Gemmeticensis (Guillaume de Jumièges) *Gesta Normannorum ducum*-át (A normann hercegek cselekedetei). Ezt követően kezdett önálló történeti munkájába: a *Historia ecclesiastica* tizenhárom könyvén 1114-től dolgozott. A vállalkozás eredetileg a Szent Ebrulfus-monostor históriájaként indult, ám végül a normann hódítások bemutatásává és általános egyháztörténetté duzzadt. Első két könyve rövid világkrónika, amely elbeszélésében Krisztustól és apostolaitól II. Ince pápa (1130–1143) haláláig érkezik el. A következő három egységet (III–V.) Ordericus az angliai és itáliai normann terjeszkedés előadásának szentelte, míg a hatodik rész saját egyháza történetét tartalmazza. Az utolsó hat könyv (VII–XIII.) a 688 és 1141 közötti történések kronologikus előadása.²⁴⁵⁰ Forrásainak hosszú sorában megtaláljuk – Gregorius Turonensis (Grégoire de Tours, Tours-i Gergely) vagy Paulus Diaconus mellett – Marianus Scotus és Sigebertus Gemblacensis (Sigebert de Gembloux) világkrónikáit és a *Historia Francorum Senonensis*-t (A frankok sensi története).²⁴⁵¹ Az autográf kéziratban (Párizs, BnF Lat. 10062.)²⁴⁵² is ránk maradt *Historia ecclesiastica* a 16. századig Saint-Évroult-n kívül alig volt ismert: az Ordericus felhasználásáról árulkodó gyér számú kivételekhez az Anglia regényes történetét a 12. század derekán megéneklő Wace (*Roman de Brut*)²⁴⁵³ vagy az ugyanebben a században Normandiában működő Robertus de Torigneio (Robert de Torigni, Robert Du Mont)²⁴⁵⁴ tartoznak.²⁴⁵⁵

Az I. könyv 25. *caput*-jában szereplő, megjegyzés, a magyarok szászországi és türingiai pusztítására vonatkozó megjegyzés²⁴⁵⁶ a *Historia ecclesiastica* forrásául szolgáló Marianus Scotusnál is olvasható.²⁴⁵⁷ a 11. századi világkrónika az információt az *Annales Augienses*

²⁴⁴⁹ ODO OF DEUIL 30.

²⁴⁵⁰ SHF II. 219–220. (1973. sz.); MATHEY-MAILLE 2010 (B); ARLIMA (Orderic Vital)

²⁴⁵¹ A *Historia ecclesiastica* forrásairól ld. DELISLE 1855. LXIII–XCIII.

²⁴⁵² A kéziratokhoz ld. DELISLE 1855. XCIII–CVI., kül. XCIII–XCVII.; ORDERICUS VITALIS (B) 51. (a szövegkiadás előszava).

²⁴⁵³ LE SAUX 2010.

²⁴⁵⁴ SHF II. 317. (2204. sz.)

²⁴⁵⁵ DELISLE 1855. LIX–LX.; MATHEY-MAILLE 2010 (B).

²⁴⁵⁶ ORDERICUS VITALIS (A) I. 161.

²⁴⁵⁷ MARIANUS SCOTUS 553.

(Reichenauai Évkönyv) 10. századi hagyományából merítette.²⁴⁵⁸ Míg Ordericus Vitalis Alexandros Porphyrogenetos (912–913) bizánci császárságának idejéhez jegyzi be az eseményt, addig az *Annales Augienses* a portyát a 908. esztendőhöz kapcsolja: a reichenauai tradíció – s az ennek forrásául szolgáló *Annales Alamannici* (Sváb Évkönyv)²⁴⁵⁹ – tanúságát elfogadva a kutatás erre az évre helyez egy, a sváb és a türingiai területekre vezetett magyar hadjáratot.²⁴⁶⁰ Ordericusnál még egy, a 10. századi magyar történelemmel kapcsolatos adalékot találunk: a VII. könyv 1. *caputjában* krónikásunk – immár a *Historia Francorum Senonensis* nyomán – a magyarok 937. évi, a nyugati frank területeket érintő portyájáról is említést tesz.²⁴⁶¹

Nem kell különösebb jelentőséget tulajdonítanunk a szerző azon híradásának, amely az 1056. évnél arról számol be részletesen, hogy egy normandiai származású személy, egy bizonyos Ansgotus került annak az ispotálynak az élére, amely forrásunk szerint a *hunok* és a bajorok országainak határvidékén helyezkedett el.²⁴⁶² Az anglo-normann hagyományból merít Ordericus, amikor beszámol azoknak az angolszász hercegeknek a magyarországi tartózkodásáról, akiknek ifjabbika a magyar uralkodó – jelen szöveg szerint Salamon – Agatha nevű lányát vette volna feleségül: a hercegnő lett Skóciai Szent Margit anyja.²⁴⁶³ Kérdésesnek tartom, hogy az első keresztes hadjárat seregeinek magyarországi átvonulását elbeszélő szerző miféle forrásból értesülhetett az eseményekről: a szűkszavú tudósítások sorából a *Historia ecclesiastica* közlése azért emelhető ki, mert meg is nevezi a magyar királyt, *Columbanust*, aki a Palesztinába igyekvők számára keresztülhaladásuk során az ellátást is biztosította.²⁴⁶⁴

148. Petrus Sarnensis / Cernayensis / Vallis Sarnii / Vallis Cernaii (Pierre des Vaux-de-Cernay): *Historia de factis et triumphis memorabilioribus nobilis viri Simonis comitis de Monte-Forti / Historia Albigenisium et belli sacri in eos anno 1209 suscepti duce et principe Simone a Monte-Forti, dein Tolosano comite* (Az albigensek története) (CF III. 4248. sz.)

Szerzőnk a Párizstól közel negyven kilométerre fekvő Vaux-de-Cernay ciszterci monostorának volt a szerzetese: apátjával, Guidóval – akinek egyébként az unokaöccse volt – innen indult útnak a negyedik keresztes hadjárat seregeivel. Konstantinápolyból hazatérve követte Carcassonne püspökévé kinevezett nagybátyját Dél-Franciaországba is, ahol aktívan részt vett Simon de Montfort toulouse-i gróf oldalán az albigensek elleni küzdelemben (1209–1218). III. Ince pápának (1198–1216) ajánlotta a francia eretnekek elleni küzdelemről írott történeti munkáját, amely első

²⁴⁵⁸ ANNALES AUGIENSES 68. A reichenauai feljegyzésből kölcsönözte egyébként a híradást Regino *continuatore* is, ahonnan az adatot az egyik, a 10. század végén összeállított einsiedelni évkönyv (*Annales Heremi* 1) egyébként ugyancsak átvette, ld. REGINO PRUMIENSIS 154.; ANNALES HEREMI 182. (AH1).

²⁴⁵⁹ ANNALES ALAMANNICI 54. Vö. ANNALES HEREMI 259. (AH2).

²⁴⁶⁰ A kalandozásra és forrásaira ld. KRISTÓ 1980. 239.

²⁴⁶¹ ORDERICUS VITALIS (A) III. 146. Vö. HISTORIA FRANCORUM SENONENSIS 366.; ANNALES S. COLUMBAE SENONENSIS 105.

²⁴⁶² ORDERICUS VITALIS (B) 54.

²⁴⁶³ ORDERICUS VITALIS (A) III. 398.

²⁴⁶⁴ ORDERICUS VITALIS (A) III. 478–479.. 484–485.

változatában alighanem 1215-ben készen lehetett már, s a ciszterci szerzetes ehhez illeszthette utóbb hozzá az 1216–1218 (1219) közötti periódusról szóló jóval szükségesebb tudósítását. Adatainak megbízhatósága végett az albigensek elleni keresztes hadjárat jelentős forrásaként tartja számon a medievisztika Petrus Sarnensis művét, amelyről erényei mellett is el kell ugyanakkor mondanunk, hogy igen pártos beállítást tükröz: a *Historia Albigensium* egyben Simon de Montfort *gestája* is, akinek szerzőnk kritika nélküli dicséretét zengi.²⁴⁶⁵ Oswald Holder-Egger, aki csupán részleteiben közölte a forrás szövegét, a kiadás elkészítése során két 13. századi kéziratra támaszkodott,²⁴⁶⁶ ám a szöveghagyomány jóval gazdagabb. Az albigensek elleni katonai vállalkozás latin nyelvű történetének a 13. és a 14. században is készült francia variánsa.²⁴⁶⁷

A krónika egyetlen, az Árpád-kori magyar történelemmel összefüggésbe hozható részlete Zára 1202. évi ostromát beszéli el: a részletet egy olyan digresszióban olvashatjuk, amely az eretnekek elleni háborút megelőzően tárgyalja Simon de Montfort életének eseményeit. A leírás abban különbözik az eseményekről ránk maradt egyéb híradásoktól, hogy a magyar király uralma alatt álló dalmáciai város bevétele teljes mértékben a toulouse-i gróf és környezete szemszögéből meséli el. A történet tartalmazza a velenceiek csalárdságának motívumát és azt is, hogy a lovagsereg Zára elleni akcióját maga a pápa is elítélte. Vaux-de-Cernay apátjával, Guidóval és Simon de Montfort-ral kapcsolatban Petrus hangoztatja, hogy társaik tetteit elítélve velük közösséget nem vállalnak: az albigensek elleni hadjárat későbbi vezetője a keresztesek táborát elhagyva távozott a dalmáciai városállam alól.²⁴⁶⁸

149. Petrus Tudebodus / Tudebovis / Sivracensis (Pierre Tudebode): *Historia de Hierosolymitano itinere* (Történet a jeruzsálemi útról) (RF IX/1–2. 181.; CF III. 4249. sz.)

Kútfőnk az első keresztes hadjáratról készült korai beszámolók közé tartozik. A palesztinai vállalkozás eseményeit 1095 és 1099 között elbeszélő történeti munka szerzőjéről, a Poitiers melletti Civray Petrus nevű papjáról tudjuk, hogy a szentföldi katonai vállalkozásnak maga is résztvevője volt. A szakirodalomban régóta vita tárgyát képezi, miféle filológiai kapcsolatban is áll poitoui krónikásunk előadása a névtelen szerző tollán keletkezett *Gesta Francorum et aliorum Hierosolymitanorum*mal (A frankok és más jeruzsálemi zarándokok cselekedetei). Bár a kutatásban olyan vélekedés is napvilágot látott, hogy a *Gesta Francorum* Petrus Tudebodus kivonatolásával keletkezett, a medievisztika ma már úgy tartja, a civrayi *auctor* volt az, aki az apuliai Névtelen elbeszélésére nagymértékben támaszkodott.²⁴⁶⁹ A 12. század első évtizedében

²⁴⁶⁵ PETRUS SARNENSIS 397. (OSWALD HOLDER-EGGER előszava); SHF III. 63–64. (2432. sz.).

²⁴⁶⁶ PETRUS SARNENSIS 397–398. (OSWALD HOLDER-EGGER előszava)

²⁴⁶⁷ ARLIMA (Pierre des Vaux-de-Civray).

²⁴⁶⁸ PETRUS VALLIUM CERNAI 571–572. Vö. KONSTANTINÁPOLY HÓDOLTATÁSA 39–40. (CSERNUS SÁNDOR MEGJEGYZÉSE).

²⁴⁶⁹ SWEETENHAM 2010 (E). Vö. SHF II. 281. (2116. sz.); SPIERALSKA 2010. Utóbb felmerült annak lehetősége, hogy a Petrus Tudebodus-féle *Historia de Hierosolymitano itinere* és a Névtelen *Gesta Francorum et aliorum Hierosolymitanorum* egy napjainkra elveszett közös forrásra lennének

lejegyzett keresztes tudósítás magyar vonatkozású bejegyzése a dél-itáliai lovag előadása nyomán közli, hogy a frankok egy része – így Remete Péter (Pierre l’Ermite, Pierre d’Amiens) és Bouillon Gottfried (Godefroy de Bouillon) – 1096-ban „Nagy Károly útját” használva Magyarországon keresztül vonult Kelet felé.²⁴⁷⁰ Ugyancsak említi Petrus, hogy Raimund provençe-i gróf (Raymond de Saint-Gilles) Le Puy püspökével a dalmát tengerpart (*in Sclavanie partibus*) érintésével haladt Dél-Franciaország felől Konstantinápoly irányába.²⁴⁷¹

150. Praeclara Francorum facinora variaque ipsorum certamina pluribus in locis tam contra orthodoxae fidei, quam ipsius Gallicae gentis hostes non impigre gesta ab anno Domini 1201–1311 quae vulgo Chronici Simonis comitis Montis Fortis nomine designatur, auctore ut quidam putant Petro Lodovensie ecclesiae episcopo (A frankok nagyhírű cselekedetei) / **Bernardus Guidonis** (Bernard Gui): **Flores chronicorum** / *Catalogus pontificum Romanorum* (A krónikák virágai) (RF II. 510.; RF IX. 450.; CF III. 4288. sz.; KÖRMENDI [2008] 2.2.6. sz.)

Bár a szöveget 1649-ben közlő François Duchesne – tévesen – egy bizonyos Péter lodèvi-i püspökhöz kísérelte meg a történeti összeállítást kapcsolni,²⁴⁷² utóbb igazolást nyert, hogy az első ízben a 16. század elején *Praeclara Francorum facinora* címen pulikált, 1561-ben francia nyelvre is átültetett szöveg nem egyéb az 1324-től valóban a kérdéses languedoci egyházmegye élén álló²⁴⁷³ Bernardus Guidonis *Flores Chronicorum*ának *extractum*ánál.²⁴⁷⁴ Magyar adatait – mivel a 13–14. század fordulóján élt domonkos szerző munkáját külön szócikkben tárgyalom – ehelyütt nem ismertetem.²⁴⁷⁵

151. Philippe Mouskès / Mouskes / Mousket / Mousquet: Chronique rythmée / Chronique rimée / Historia regum Francorum (Rimes Krónika) (RF IX/1–2. 199–201.; CF III. 4252. sz.)

A francia nyelvű rimes gesta²⁴⁷⁶ szerzőjét sokáig tévesen azonosították azzal a Genti Fülöppel, aki 1274 és 1283 között a vallóniai Tournai püspöke volt. Philippe Mouskès, akinek tollából a 31285

visszavezethetőek: a gondolatmenet részletes bemutatását ld. RUBENSTEIN 2005. A forrásra, amelyet sokáig *Tudebodus imitatus et continuatus*ként ismert a szakma – magyar vonatkozású részleteit ezen a címen találjuk Gombosnál, ld. CF III. 2268–2269. (4824. sz.) –, dolgozatomban nem térek ki önállóan: az egyetlen kéziratban (BnF Lat. 6041.) ránk maradt kútfőre itáliai keresztes forrásként kell ugyanis tekintünk. Szerzője Monte Cassino bencés apátságában valamikor 1131 után szövegezhette meg gestáját: az újabban *Historia Belli Sacri*ként emlegetett alkotás Tudebodus történeti munkájához hasonlóan javarészt a *Gesta Francorum et aliorum Hierosolymitanorum* hagyományából táplálkozik, ám ismeri Raimundus de Agilest vagy Radulphus Cadomensist (Raoul de Caen) is. Ld. FRANCE 1968. 413.

²⁴⁷⁰ PETRUS TUDEBODUS 10. Vö. GESTA FR. ET AL. HIEROSOLOMYTANORUM 106–107., 109.

²⁴⁷¹ PETRUS TUDEBODUS 13–14. Az információ ugyancsak több keresztes tudósításban megjelenik, ld. pl. BALDRICUS DOLENSIS 16.

²⁴⁷² PRAECLARA FRANCORUM FACINORA 764. Vö. KÖRMENDI [2008] 163–164.: 775. jegyz. (2.2.6. sz.).

²⁴⁷³ SHF III. 184. (2844. sz.).

²⁴⁷⁴ SHF III. 67–68. (2437. sz.).

²⁴⁷⁵ A magyar vonatkozású értesüléseket ld. PRAECLARA FRANCORUM FACINORA 770., 772., 780.

²⁴⁷⁶ SHF III. 92. (2522. sz.); ARLIMA (Philippe Mouskés); NASO P030. Bernardus Guidonist ld. a 43. sz. szócikknél.

egyenként nyolcszótagos verssorban megénekelt frank történet valójában ránk maradt, Tournai polgáraként egyike volt az első laikusoknak, akik jelentősebb történetírói vállalkozásba kezdtek.²⁴⁷⁷ A francia nyelvű összeállítás a frankok trójai eredetmondájával indul, és elbeszélésében 1243-ig érkezik el.²⁴⁷⁸ Nem egyszer mesés elemekkel gazdagított előadásához Mouskès a szigorú értelemben vett történeti munkák (*Abbreviatio gestorum regum Francorum*, *Annales regni Francorum* vagy Guillelmus Gemmeticensis *Gesta ducum Normanniae*) mellett irodalmi szövegeket – így *chanson de geste*-eket (*Geste des Lorrains*, *Gormont et Isembart*) – vagy szentéletrajzokat is felhasznált forrásként.²⁴⁷⁹ A *Chronique rimée* önálló adatokat II. Fülöp (1180–1223) korától kezdve hoz.²⁴⁸⁰ Szövegét egyetlen 13. századi kézirat (Párizs, BnF Fr. 4963.) tartotta fenn.²⁴⁸¹

Bár a hazai medievisztika számára a Rímes Krónika elsősorban a II. András (1205–1235) külpolitikájára vonatkozó adatai miatt érdekes,²⁴⁸² találunk kútfőnkben olyan passzust is, amely a 10. századi kalandozások kései forrásainak sorát gazdagítja.²⁴⁸³ A 937. évi nagy hadjárat kapcsán Mouskès leírásába beépült az a Reichenau-i Évkönyvre (*Annales Augienses*) visszavezethető – és a széles körű ismertségnek örvendő Sigebertus Gemblacensis (Sigebert de Gembloux) kompilációja révén a francia krónikásirodalomba is beszivárgott – tradíció, amely úgy tudja, hogy az előbb a keleti frank területeket végigpusztító magyarok a Rajnát Wormsnál átlépve egészen az Atlanti-óceán térségéig jutottak előre.²⁴⁸⁴ A 12. század eleji gembloux-i világkrónika volt a közvetítője annak a Mouskèsnél ugyancsak fellelhető információnak is, amely szerint a következő esztendőben – vagyis 938-ban – portyázóink a szászoktól szenvedtek vereséget.²⁴⁸⁵ A tournai-i történetíró a magyarok (*li Hungre*) betöréseit említve szól a 954. évi kalandozásról is: elmondja, hogy a magyarokat Vörös Konrád lotaringiai herceg vezette a carbonariai erdő területére, s a portyázóknak Lobbes alól kellett visszafordulniuk. Folcuinus Lobienensisnek (Folcuin de Lobbes) az eseményekről szóló hosszabb tudósítását ugyancsak Sigebertus összegezte és honosította meg az északfrancia területek kései történeti hagyományában.²⁴⁸⁶ Az önálló információértékkel nem bíró – és egyébként évszámokat sem tartalmazó – részlet, amely ráadásul három kalandozó hadjárat eseményeit mossa egybe, számunkra csupán azért érdekes, mert példát szolgáltat arra, hogy az egyéb kútfőinkből megismerhető adatok a francia nyelvű történetírásba is utat törtek maguknak.

²⁴⁷⁷ DURY 2010 (B). A szerzőség kérdéséhez ld. REIFFENBERG 1845.

²⁴⁷⁸ RF IX/1–2. 199.

²⁴⁷⁹ PHILIPPE MOUSKÈS (B) 719–720. (OSWALD HOLDER-EGGER előszava); DURY 2010 (B).

²⁴⁸⁰ PHILIPPE MOUSKÈS (B) 720. (OSWALD HOLDER-EGGER előszava); FLURI 1895. 9.; DURY 2010 (B).

²⁴⁸¹ PHILIPPE MOUSKÈS (B) 719.

²⁴⁸² A krónika 13. századi magyarázataira újabban ld. BÁRÁNY 2013 (B).

²⁴⁸³ A Gombosnál sem szereplő részletet a kalandozó hadjáratok elemzésébe bevonja DUSSIEUX 1839. 49–50.

²⁴⁸⁴ PHILIPPE MOUSKÈS (A) II. 83. Vö. SIGEBERTUS GEMBLACENSIS 348.; MARIANUS SCOTUS 554.; ANNALES AUGIENSES 68.

²⁴⁸⁵ PHILIPPE MOUSKÈS (A) II. 83.

²⁴⁸⁶ PHILIPPE MOUSKÈS (A) II. 83–84. Vö. SIGEBERTUS GEMBLACENSIS 349; FOLCUINUS 65–67.

A Rímes Krónikának a magyar kutatás előtt ismert további részletei 13. századi történelmünkhöz szolgáltatnak adalékot. Nem különösebben értékesek számunkra azok a közlések, amelyek Zára 1202. évi ostromával,²⁴⁸⁷ a konstantinápolyi Latin Császárság megsegítésére 1239-ben Magyarország érintésével felvonuló keresztes hadakkal²⁴⁸⁸ vagy a tatárjárással kapcsolatosak. Míg előbbi két esetben rövid említésekkel van csupán dolgunk, addig a mongolok pusztításairól Mouskès érzékletes képet fest, ám a meseszerű elemektől sem mentes – tournai-i történetírónk szerint a tatárok Kölnbe is eljutottak volna – beszámoló egy alkalommal említi csupán a magyar területek feldúlását.²⁴⁸⁹ Mivel olyan eseményekről van szó, amelyek jól ismerteknek számítottak a kor Európájában, nem teszünk kísérletet arra, hogy a minden bizonnyal kölcsönzött információk forrását feltárjam.

Annál érdekesebb lehetnek – és újabban a hazai medievisztika figyelmét is felkeltették – a *Chronique rimée* azon szöveghelyei, amelyeket II. András balkáni kapcsolataira és a Latin Császársággal kapcsolatos politikájára vethetnek némi fényt. Lássuk először is, mit árul el Philippe Mouskès a téma vonatkozásában! Megtudhatjuk egyfelől, hogy I. (Flandriai) Henrik, az 1204-ben létrejött latin állam második császára (1206–1216) unokahúgait – vagyis Courtenay Péter auxerre-i gróf és Flandriai Jolánta leányait – férjhez adta. Míg az egyik testvér Teóдорosz Laszkarisz nikaiai császár (1204–1221) felesége lett, addig a másik nővér férjeként forrásunk *Jehanins*-t, a vlachok és kunok királyát említi.²⁴⁹⁰ Történetírónk szerint András, Magyarország jó királya (*li buens rois de Hungrie, Andrius*) a harmadik leánytestvért – vagyis Jolántát – kapta feleségül. A hazai medievisztika a részletet úgy interpretálja, hogy III. Béla fiának 1215-ben²⁴⁹¹ létrejött második házassága – ahogyan a Mouskèsnél feltüntetett további dinasztikus kapcsolatok is – a balkáni szövetségrendszer erősítését célozták: II. András menyasszonya feltehetőleg nem Franciaországból, hanem Konstantinápolyból érkezhetett Magyarországra.²⁴⁹²

Philippe Mouskèsnél olvashatjuk a legrészletesebb híradást arról, hogy 1220–1221-ben Jolánta fivére, Courtenay Róbert auxerre-i gróf és majdani latin császár (1221–1228) Konstantinápoly felé haladva elidőzött Magyarországon. A verses elbeszélés a következőket közli II. András sógorának az alighanem a Latin Császárság és a Kárpát-medencei állam közötti kapcsolatok szorosabbra fűzését célzó²⁴⁹³ látogatásáról.²⁴⁹⁴ 1. Róbert nővérénél és annak királyi férjénél töltötte a teljes telet. 2. Az auxerre-i gróf a Balkán vad vidékein történő biztonságos átkelését oly módon biztosította, hogy egyik unokahúgát Aszen Iván (János) bolgár cárhoz (1218–

²⁴⁸⁷ PHILIPPE MOUSKÈS (B) 768.

²⁴⁸⁸ PHILIPPE MOUSKÈS (B) 816–817.

²⁴⁸⁹ PHILIPPE MOUSKÈS (B) 815., 817–819., kül. 818.

²⁴⁹⁰ Teóдорosz Laszkarisz és Courtenay Mária házasságkötésére 1219-ben kerülhetett sor, a vlachok és kunok királyaként szerepeltetett uralkodóban pedig alighanem Boril bolgár cárt kell látnunk, ld. BÁCSATYAI 2015 [B] 274.

²⁴⁹¹ A házasságkötés időpontjának problematikájához ld. utóbb BÁCSATYAI 2015 (B) 274–275.

²⁴⁹² PHILIPPE MOUSKÈS (B) 765. Vö. BÁRÁNY 2013 (A) 153–156.

²⁴⁹³ Így látja BÁRÁNY 2013 (A) 157.

²⁴⁹⁴ PHILIPPE MOUSKÈS (A) II. 404–405.

1241) (a forrásban szerbként megjelölt *rois Ausens*-hez) útja során feleségül adta. A francia krónikás előtt ismert menyasszony valójában Mária, II. András és Gertrúd leánya lehetett, akit a magyar uralkodó a Szentföldről visszatérőben jegyzett el a cárral.²⁴⁹⁵ 3. A későbbi konstantinápolyi császár a magyar és a bolgár uralkodók kíséretében kelt át a szláv területeken (*Esclavon*), és így módon probléma nélkül jutott el Konstantinápolyig. Forrásunk a Róbert útját vigyázó királyi személyek sorában egy harmadik főt is említ: bár a szakirodalom nem egyszer hangoztatja, hogy Béla herceg is ott volt apjával Courtenay Róbert mellett,²⁴⁹⁶ kútfőnk tudósítása ezen a ponton zavaros. A magyar királynak Mouskès egy *Alixandres* nevű fiáról tud ugyanis:²⁴⁹⁷ nem kizárt, hogy valójában Aszen Iván Sándor nevű fivérééről²⁴⁹⁸ lehet inkább szó.²⁴⁹⁹

Feltehetjük mármost a kérdést, honnan szerezhette értesüléseit Tournai történetírója. A szakirodalom felveti, hogy az északfrancia városba nem egyszer távolról érkező kereskedők révén is számos információ érkezhett krónikásunkhoz, aki ráadásul a Courtenay Jolántával rokonságban álló flandriai grófi famíliával is jó kapcsolatot ápolt: utóbbi tény kétségkívül jó magyarázatát szolgáltatná Mouskès jólértesültségének a dinasztikus kapcsolatokat és Róbert magyarországi útját illetően.²⁵⁰⁰ Vajon kizártnak kell-e azonban tekintenünk, hogy a krónikás, aki elbeszélését az 1243. évnél szakította meg, írott forrás alapján tájékozódott a két évtizeddel korábban megesett távoli eseményekről?

A kérdés megválaszolásához ezen a ponton szükséges a vizsgálatba bevonnom az imént tárgyalt információkat fenntartó egyéb forrásokat. Annak tényét, hogy Courtenay Róbert a Magyar Királyság érintésével és sógora segítségével érkezett meg Konstantinápolyba, megőrizte számunkra Guillelmus Tyrius *Historia rerum in partibus transmarinis gestarum*ának (A tengerentúli részeken megesett dolgok története) első folytatása (ezen a ponton, mivel azonos információt közölnek, nem kezelem eltérő kútfőkként az Ernoul és Bernard le Trésorier nevéhez kapcsolt, az elbeszélésében az 1229/1231. évig²⁵⁰¹ ívelő *continuatiót* és a *Roman d'Eracles*-t).²⁵⁰² Különösképpen felkeltheti azonban figyelmünket egy másik szöveg: arról a részletről van szó, amelyet Natalis de Wailly 1872-ben tett közzé a Baudouin d'Avesnes-nek tulajdonított hainaut-i krónikából (*Chronique dite de Baudouin d'Avesnes*). A teljes szövegében máig kiadatlan, a flandriai gróf környezetében létrejött forrás, amelynek második redakciója 1284 előtt készült,²⁵⁰³ mind Henrik latin császárt unokahúgainak házasságkötéséről, mind pedig Courtenay Róbert magyarországi útjáról Mouskèsszel csaknem teljesen azonos módon tudósít.²⁵⁰⁴ Hogyan kell mármost látnunk a két kútfő

²⁴⁹⁵ WERTNER 1892. 436–437.

²⁴⁹⁶ ALBRECHT 2013. 454.; BÁRÁNY 2013 (A) 157.

²⁴⁹⁷ Vö. WERTNER 1892. 416.

²⁴⁹⁸ Velük kapcsolatban ld. WERTNER 1892. 438.

²⁴⁹⁹ Vö. BÁRÁNY 2013 (A) 158.

²⁵⁰⁰ BÁRÁNY 2013 (B) 30.; 32–33.

²⁵⁰¹ CROIZY–NAQUET 2001.; GAGGERO 2012.

²⁵⁰² ERNOUL – BERNARD LE TRÉSORIER 393.; GUILLELMUS TYRENSIS 294.

²⁵⁰³ RF III. 280.

²⁵⁰⁴ CONQUÊTE DE CONSTANTINOPLE 423., 425.

összefüggését?²⁵⁰⁵ Logikus következtetésként adódhatna, hogy a Baudouin d'Avesnes megbízásából működő történetíró merített – közvetve vagy közvetett módon – elődje tudósításából. Nem ez azonban az egyetlen lehetséges magyarázat. Elképzelhetőnek vélem, hogy a két északfrancia kútfő tudósítása azonos forrásra – egy, az események után nem sokkal lejegyzett munkára – vezethető vissza. Natalis de Wailly felvetette a gondolatot, hogy a Baudouin d'Avesnes neve alatt emlegetett krónika tudósítása esetleg összefüggésbe hozható Henri de Valenciennes elbeszélésével: a Latin Császárság történetével – Flandriai Henrik uralkodásával – foglalkozó francia nyelvű munkának esetleg létezhetett valamiféle folytatása.²⁵⁰⁶ Amennyiben valóban egy viszonylag korai, az 1204-ben létrejött keresztes állam históriájának szentelt feldolgozásból kellene az adatokat eredeztetnünk, úgy azt sem kellene kizártnak tekintenünk, hogy esetlegesen Ernoul (Bernard le Trésorier) értesülése is ebből a hipotetikus kútfőből származik.

152. Raimundus de Agiles / Aguilers / Arguilliers (Raymond d'Aguilers): *Historia Francorum qui ceperunt Hierusalem, anno 1096–1099* (A Jeruzsálemet elfoglaló frankok története) (RF IX/4. 400–401.; CF III. 4346. sz.)

Szerzőnk Rajmund toulouse-i és saint-gilles-i, utóbb provence-i gróffal (Raymond de Saint-Gilles), valamint Adémarral, Le Puy püspökével – akinek környezetéhez tartozhatott – 1096 októberében²⁵⁰⁷ indult útnak a Szentföldre. Beszámolója, amely a 12. század első évtizede folyamán keletkezhetett, szemtanúként adja elő az első keresztes hadjárat történetét és a délfancia lovagok Keleten vívott küzdelmeit. A Szent Lándzsa feltalálásának központi jelentőséget tulajdonító krónika értékét növeli, hogy arra önálló forrásként kell tekintenünk: Raimundus de Agiles, aki az 1096–1099. évi palesztinai vállalkozás névtelen szerző tollából ránk maradt legkorábbi leírását, a *Gesta Francorum et aliorum Hierosolomytanorum* (A frankok és más jeruzsálemi zárandokok cselekedetei) sem ismeri, az okszitán keresztesek szemszögéből adja elő a históriát. Az elbeszélés hatással volt Fulcherius Carnotensis (Foucher de Chartres) *Historia Hierosolymitaná*jára. Legfontosabb kézírata a 12. századból maradt ránk (Párizs, BnF Lat. 14378.).²⁵⁰⁸ Az egyszerű prológusbeli közlés mellett, amely szerint a Keletre igyekvő hadak egy része Magyarországon vonult keresztül,²⁵⁰⁹ a hazai medievisztika távoli érdeklődésére Raimundus előadásának legfeljebb az a részlete tarthat számot, amely a délfancia lovagok az év tele folyamán elszenvedett *szlavóniai* viszontagságairól számol be. Krónikásunk az epizódot említő egyéb beszámolóktól eltérően érzékletes képet fest arról, milyen nehézségekkel találkoztak a provence-i gróf és Adémar püspök keresztesei a dalmát partvidék hegyi ösvényein, mígnem negyven nap

²⁵⁰⁵ A két forrás összefüggésének lehetőségét felveti BÁCSATYAI 2015 (B) 275.

²⁵⁰⁶ CONQUÊTE DE CONSTANTINOPLE 423–424.: 1. jegyz. (NATALIS DE VAILLY megjegyzése).

²⁵⁰⁷ RUNCIMAN 2002. 130.

²⁵⁰⁸ SWEETENHAM 2010 (C). A forráshoz ld. még ARLIMA (Raymond d'Aguilers).

²⁵⁰⁹ RAIMUNDUS DE AGUILERS 235.

elteltével végül sikerült Skodrát elérniük.²⁵¹⁰ Kevés információértékkel bír kútfőnk egy későbbi megjegyzése, amely szerint a csalárd bizánci császár – I. Alexiosz Komnénosz (1081–1118) – azzal a mondvascinált okkal utasította volna vissza a hadjáratban való részvételt, hogy országát távollétében olyan vad népek veszélyeztetnék, amilyenek a németek, a magyarok vagy a kunok.²⁵¹¹

153. Richardus Cluniacensis / Pictaviensis (Richard de Cluny / le Poitevin / de Poitiers): *Chronicon* (RF X. 111.; CF III. 4419. sz.)

Arról a Richardusról (1110 k.–1174 u.), aki minden bizonnyal a poitou-i régió szülőtte lehetett, és ezen belül is La Rochelle környékén rendelkezett helyismerettel, keveset tudhatunk meg forrásainkból: ahhoz is kétség fér, hogy melléknevének megfelelően valóban szerzeteskedett-e a burgundiai Cluny bencés apátságában, avagy a nyugat-franciaországi krónikásnak a rendhez való tartozására utal csupán a *Cluniacensis* megjelölés.²⁵¹² A költőként (*Carmina*) is működő és a III. Sándor pápa (1159–1181) életét (*Vita Alexandri papae III*) ugyancsak elbeszélő szerző tollából egy világkrónika is ránk maradt.²⁵¹³ A korai idők vonatkozásában Jordanest vagy Ado Viennensist (Adon de Vienne), majd pedig Ademarus Cabannensist (Adémar de Chabannes) követő kompiláció saját kora felé haladva elsősorban a poitou-i terület történetjére fókuszál. A 12. századi krónika jellegzetességét adja továbbá, hogy előadásába mondai elemek is szép számmal épülnek be: hőrszai között Nagy Sándor mellett Artúr király is szerepel.²⁵¹⁴ A munkát annak gazdag kéziratos hagyománya – a krónikának tizenegy *manuscriptuma* ismert a kutatás előtt – különböző variánsokban tartotta fenn: az eltérő redakciókban a szerző az 1153., az 1162., valamint az 1172/1174. évig vitte az elbeszélést tovább. Richardus művének két *continuatió*ját ismerjük: az egyik 1250-ig, a másik 1284-ig ível. A világkrónikát a 13. században Bernardus Guidonis (Bernard Gui) vagy Martinus Oppaviensis (Troppau-i Márton) is használta. Teljes szövegkiadása mindmáig nem készült.²⁵¹⁵

A kalandozások témaköréhez egyetlen megjegyzése végett idézi Richardus Cluniacensist a szakirodalom.²⁵¹⁶ A bencés krónikás megjegyzi, hogy Ebbót, aki korábban a Berryben, az Indre folyó völgyében fekvő Déols apátságát alapította, a magyarok sebesítették meg, amikor Orléans-nál a Loire-on át akartak kelni: sérüléseibe belehalt, és Szent Ányos templomában helyezték örök nyugalomra.²⁵¹⁷ Kiegészítésül mindehhez annyi kívánczik még, hogy a krónika 14. századi, a Vatikánban őrzött *manuscriptum*ában (BAV Ott. Lat. 750.) a párizsi kéziratokhoz képest

²⁵¹⁰ RAIMUNDUS DE AGUILERS 235–236. Vö. RUNCIMAN 2002. 131.

²⁵¹¹ RAIMUNDUS DE AGUILERS 238.

²⁵¹² BERGER 1879. 45–48.; RICHARDUS PICTAVIENSIS (B) 74. (GEORG WAITZ előszava); SHF II. 315. (2202. sz.); SAURETTE 2005–2006. 2.

²⁵¹³ RF X. 111–112.

²⁵¹⁴ RICHARDUS PICTAVIENSIS (B) 74. (GEORG WAITZ előszava); SCHUSTER 2010 (C).

²⁵¹⁵ SCHUSTER 2010 (C). A kézirati hagyományra ld. RICHARDUS PICTAVIENSIS (B) 74–76. (GEORG WAITZ előszava).

²⁵¹⁶ Ld. legújabban BÁCSATYAI [2015].

²⁵¹⁷ RICHARDUS PICTAVIENSIS (A) 23. – A vonatkozó részlet Gombosnál nem szerepel.

többletként jelenik meg az adalék arra nézve, hogy a hír forrása a *Translatio sanctii Gildasii*.²⁵¹⁸ A cím alatt egy hagiográfiai munkát – a Bretagne-ban tisztelt Szent Gildas életének és erekleátvitelének történetét (*Vita et translatio sancti Gildae*) –²⁵¹⁹ kell értenünk: a számunkra érdekes momentum a kútfőnek egy mára elveszett fejezetében szerepelhetett. Ferdinand Lot megállapítása szerint ugyanezen *caputból* merített Robertus Autissiodorensis (Robert d’Auxerre) is, aki 13. század eleji világkrónikájában – miután a déols-i monostor alapításáról beszámol – hasonlóképpen írja le Ebbónak a magyaroktól elszenvedett mártíromságát és orléans-i temetését.²⁵²⁰

Míg azonban Robertusnál nem találunk időbeli fogódzót, addig Richardus Cluniacensis a történesek időpontját is megadja: a 12. századi szerző a részletet azon magyar kalandozáshoz kapcsolja, amelyre IV. (Tengerentúli) Lajos (936–954) uralkodásának második évében került sor. Ahogyan a 937. évi hadjárat sensi forrásai mellett egyéb krónikák (*Chronicon Besuense*, *Chronicon Trenorchienne*) is,²⁵²¹ kútfőnk is azt közli elsőként, hogy a magyarok ekkor *Franciát*, Akvitániát és Burgundiát dúlták,²⁵²² s ezt követően tér rá a lokális jellegű híradásra.

Ebbo meggyilkolásáról két további forrásban is olvashatunk. Az annalisztikus feljegyzéseket rögzítő *Chronicon Dolensis coenobii* (A déols-i monostor krónikája) – amelynek 14. századi szövegébe talán korai tudósítás épülhetett be – úgy tudja, hogy 935-ben érkeztek a magyarok, s ekkor vesztette életét a monostor alapítója.²⁵²³ A 11–12. század fordulóján világkrónikát (*Chronicon Viridunense*) író Hugo Flaviniacensis (Hugues de Flavigny) Ebbo halálát egy meglehetősen fantasztikusnak tűnő híradásba építi be. II. Rudolf burgundiai király (912–937) trónra lépését a verduni történetíró tévesen a 917. évre helyezi, s ennél az esztendőnél jegyzi meg, hogy az uralkodó regnálásának 21. évében – szerzőnk a 937. évi hadjáratra gondolhat – a szaracénokkal azonos magyarok nem csupán Rudolfot, de a déols-i *castrum* urát is meggyilkolták.²⁵²⁴

Bár a berryi Déols történeti feljegyzéseibe a monostor korai tradíciója is beépülhetett, a 941. esztendőre is minden bizonnyal tévesen kalandozó hadjáratot helyező²⁵²⁵ kútfő hagyományával szemben véleményem szerint azt kell inkább hinnünk, hogy Ebbo halálának és a kalandozók ezzel összekapcsolható betörésének helyes dátumát Hugo Flaviniacensis és Richardus Cluniacensis

²⁵¹⁸ LOT 1907. 266.: 1. jegyz.

²⁵¹⁹ BHL I. 527–528. (3541. sz.)

²⁵²⁰ LOT 1907. 264–266. – Ferdinand Lot a kézirati hagyományból idézi Robertus Autissiodorensis krónikájának megfelelő passzusát (265.), amely a szövegkiadásokban nem szerepel.

²⁵²¹ ANNALES S. COLUMBAE SENONENSIS 105.; CHRONICON BESUENSE 286–287.; CHRONICON TRENORCHIENSE 97.

²⁵²² RICHARDUS PICTAVIENSIS (A) 23.

²⁵²³ CHRONICON DOLENSIS COENOBII 315.

²⁵²⁴ HUGO FLAVINIACENSIS 357.

²⁵²⁵ CHRONICON DOLENSIS COENOBII 315.

örizték számunkra meg.²⁵²⁶ Mivel az információt kései tudósítások tartották fenn, kételkedni is marad okunk: talán Ebbót legenda tette csupán meg a magyarok áldozatává, s ez a mesés történet épült be – részben Szent Gildas hagiográfiájának közvetítésével – a történeti forrásokba.

Az államalapítás utáni időszak vonatkozásában egyetlen s egyébként nem különösebben érdekes híradást ismerünk Richardus krónikájának egyik folytatásából: kútfőnk beszámol arról, hogy a második keresztes hadjárat seregei VII. Lajos francia királlyal (1137–1180) az élükön 1147-ben Magyarország érintésével igyekeztek a Szentföld felé.²⁵²⁷ A passzus specifikus elemet nem tartalmaz, így annak pontosabb forrását nem jelölhetjük meg.

154. Reinerus sancti Jacobi Leodiensis (Renier de Saint-Jacques, Renier de Liège): *Continuatio chronici sive annalium Lamberti Parvi* (Lambertus Parvus krónikájának avagy évkönyvének folytatása) (CF III. 2041. sz.; RF IX/4. 479–480.; KÖRMENDI [2008] 2.1.5. sz.)

A liège-i Szent Jakab-apátság bencés szerzetese, Reinerus (1157–1230 u.) előbb historikus elődjének, Lambertus Parvusnak (Lambert le Petit) a 12. század végén vezetett évkönyvét (988–1193) látta el a saját életútjára és az alsó-lotaringiai püspöki város történetére vonatkozó kiegészítésekkel, majd az 1193. évtől maga folytatta az *annalest*, és a monostor feljegyzéseit egészen 1230-ig vitte tovább. Az elsősorban hallomásból szerzett értesülésekből és a szerző személyes élményeiből táplálkozó, a kor eseményeit a Lambertus-féle munkánál jóval nagyobb részletességgel ecsetelő *continuatiót* autográf kéziratban (Liège, Bibliothèque de l'Université 162.) ismerjük. A Reinerus nevéhez köthető krónika színes tablót rajzol a korról, s nem csupán a liège-i diocézis, de a világpolitika jelentősebb történései – a harmadik keresztes hadjárat vagy a pápaság és a császárság küzdelmei – is megjelennek benne.²⁵²⁸

Az alsó-lotaringiai forrás három olyan bejegyzést tartalmaz, amelynek akad magyar vonatkozása. Híreinek sorában legérdekesebb talán az a rövid tudósítás, amely Gertrúd 1213. évi meggyilkolásáról számol be: kútfőnk úgy tudja, a királynét palotájában (*in palatio suo*) gyilkolták meg alattvalói, s férjének pedig, aki szintén jelen lett volna, sikerült a merénylet helyszínéről elmenekülnie.²⁵²⁹ A liège-i monostorban lejegyzett csekély forrásértékű beszámoló – a halicsi hadjáratára induló uralkodó aligha tartózkodhatott a tett színhelyén, a véres cselekedetre pedig nem a palotában, hanem erős gyanú szerint a pataki erdőuradalom területén kerülhetett sor –²⁵³⁰ leginkább a Kölni Királykrónika (*Chronica regia Coloniensis*) folytatásában olvasható híradással²⁵³¹ mutat abban a gazdag hagyományanyagban párhuzamot, amely II. András meráni

²⁵²⁶ Az eseményt 937-re helyezi – igaz, kizárólag az ezt az esztendőt említő Richardus Pictaviensis tanúságtétele alapján – BÁNLAKY 1928–1942. II. 65.

²⁵²⁷ RICHARDUS PICTAVIENSIS (B) 82.

²⁵²⁸ ANNALES S. IACOBI LEODIENSIS 632–634. (GEORG HEINRICH PERTZ előszava); BALAU 1903. 426–428.; DURY 2010 (C), NASO R034.

²⁵²⁹ MERÁNAI GERTRÚD 276. (12. sz.).

²⁵³⁰ Az események rekonstrukciójára ld. KÖRMENDI 2014, kül. 100–103.

²⁵³¹ ANNALES S. IACOBI LEODIENSIS 667.; MERÁNAI GERTRÚD 276. (6. sz.).

származású feleségének halálhírét fenntartotta. A két tudósítást Körmendi Tamás vélekedésének megfelelően alighanem egy töröl kell eredeztetnünk, s az sem elképzelhetetlen, hogy a vallóniai vidéken szerzeteskedő, ám a Rajna-völgyi érseki városban felszentelt²⁵³² Reinerus magát a kölni forrást ismerte.²⁵³³ A Szent Jakab-apátság szerzetese tájékoztat bennünket továbbá arról is, hogy az 1215. évi IV. lateráni zsinaton a Magyar Királyság küldöttei is részt vettek.²⁵³⁴ Az Európában²⁵³⁵ minden bizonnyal a zsinati akták nyomán ismert²⁵³⁶ információ túl a liège-i történetíró rendelkezett adattal arról is, hogy II. András hadai élén megfordult a Szentföldön (1217–1218). A katonai vállalkozásról egyébként sem tévedésektől mentesen beszámoló passzus hibásan adja ugyanakkor hírül,²⁵³⁷ hogy a magyar uralkodó 1219-ben, a Nílus deltájában fekvő Damietta keresztes ostromát²⁵³⁸ követően tért volna csupán meg hazájába.²⁵³⁹

155. Richerius sancti Remigii Remensis (Richer de Reims / de Saint-Rémi): *Historiarum libri IIII / Historia* (A történelem négy könyve) (RF X. 123.; CF III. 4426. sz.)

Richerius a reimsi Szent Remigius-apátság bencés szerzeteseként 991 és 998 között írta meg négy könyvre tagolódó *Historiáját*, amelyet egykori mesterének, Gerbert d’Aurillacnak – akinek az irodalom mellett a matematikában és az orvostudományban való jártasságát is köszönhet – ajánlott.²⁵⁴⁰ A történeti munka a nyugati frank királyok és a reimsi érsekek történetét előadva különös érdeklődést tanúsít azon lotaringiai területek iránt is, amelyekre az utolsó Karoling uralkodók megpróbálták fennhatóságukat kiterjeszteni. A *Gallia* – így nevezi archaikusan Richerius *Francia occidentalist* – leírásával induló elbeszélés a 9. század végétől a 996. évig halad az időben előre. Míg az első könyv Odó (888–889) trónra lépésétől Rudolf (923–936) haláláig tárgyalja az eseményeket, addig a második egységet IV. (Tengerentúli) Lajos (936–954), a harmadik részt pedig Lotár (954–986) uralmának szentelte a szerző. Az utolsó könyvben érkezik el Richerius saját korának eseményeiig: szól Adalbero reimsi érsek és V. Lajos (986–987) konfliktusáról vagy Capet Hugo (987–996) trónra lépéséről. Elbeszélése végén még említi az első Capeting uralkodó halálát és barátjának, Gerbertusnak – 991-től reimsi érseknek – a Ravennába való távozását.²⁵⁴¹ A Richerius retorikai tehetségét is dicsérő digressziókkal nem egyszer megszakított frank történet legfőbb forrása a 919 és 965 közötti események vonatkozásában Flodoardus (Flodoard de Reims, Reimsi Flodoard) *Annalese* és *Historia Remensis ecclesiae*je (A

²⁵³² ANNALES S. IACOBI LEODIENSIS 632.

²⁵³³ KÖRMENDI 2009 (B). 164–165.

²⁵³⁴ ANNALES S. IACOBI LEODIENSIS 674.

²⁵³⁵ Az adatot fenntartó kútfőket ld. KÖRMENDI [2008] 7.: 32. jegyz.

²⁵³⁶ KÖRMENDI [2008] 150. (2.1.5. sz.)

²⁵³⁷ KÖRMENDI [2008] 150. (2.1.5. sz.)

²⁵³⁸ RUNCIMAN 2002. 754–761.

²⁵³⁹ ANNALES S. IACOBI LEODIENSIS 677. Vö. SWEENEY 1984. 123.

²⁵⁴⁰ SHF I. 284 (947. sz.); RICHERIUS REMENSIS 2. (HARTMUT HOFFMANN előszava)

²⁵⁴¹ SOT 1994. 55–57.

reimsi egyház története) volt.²⁵⁴² A 10. század végén alkotó reimsi historikus műve autográf kéziratban (Bamberg, SB Msc. Hist. 5.) maradt ránk: a kódex II. Henrik császár (1002–1024) idejében kerülhetett Bambergbe, ahol azt az 1103 előtt készült világkrónikájához Frutolfus (Frutolf von Michelsberg) is felhasználta. A Rajnától nyugatra egyedül Hugo Flaviniacensis (Hugues de Falvigny) használta fel Richerius elbeszélését.²⁵⁴³ Kútfőnk egyetlen magyar vonatkozású passzusa tartalmi átvétel Flodoardus *Anneleséből*: a 937. évi kalandozó hadjáratról tudósító, a II. könyvben olvasható rövid részlet arról számol be, hogyan jelezte előre égi jelenség – az egyik hajnalon különösen vöröslő égbolt – a magyarok jövetelét, s lefesti azt is, milyen szörnyű pusztításokat vittek végbe eleink a frank területeken.²⁵⁴⁴

156. Richerus / Richerius Senoniensis (Richer de Senones, Richer le Lorrain): *Gesta Senoniensis ecclesiae / Chronicon monasterii Senoniensis in Vosago / Historia abbatiae Senoniensis* (A senones-i egyház története) (RF X/1–2. 126.; CF III. 4427. sz.; KÖRMENDI [2008] 2.2.4. sz.)

A lotaringiai Senones bencés monostorának krónikása, Richerus (megh. 1266) – aki strasbourg-i tanulmányait követően 1218-ban Würzburgban, majd 1223-ban Párizsban is megfordult – 1254–1255 táján kezdett bele a Vogézek lábánál fekvő apátság históriájának megírásába. Az 1264. évig ívelő kolostortörténet nem egyszer konfúz, kronológiai tévedésektől sem mentes elbeszélése lokális hagyományt rögzít: a szobrászként is működő szerző, aki csiszolatlan latinsággal megírt előadását több alkalommal szakítja meg műalkotások leírásával, saját emlékezete mellett Senones és a környékbeli monostorok írott és szóbeli tradíciójára támaszkodott. A metzi és a touli püspökök – Richerus anyapátsága utóbbi egyházmegyéhez tartozott –, valamint a lotaringiai hercegek iránt is érdeklődést tanúsító 13. századi gesta autográf kéziratban is ránk maradt (Párizs, BnF Lat. 10016.): bár a *manuscriptumba* több kéz vezette be az információkat, a *scriptorok* minden bizonnyal a krónikás felügyelete alatt dolgoztak.²⁵⁴⁵

A *Gesta Senoniensis ecclesiae* a kalandozások történetéhez egyetlen ponton szolgáltat adalékot.²⁵⁴⁶ Richerus a lotaringiai vidék 10. századi történetére rátérve közli, hogy a magyarok miatt – akik ekkoriban egész Alemanniát feldúlva Bázelt is elérték – a felső-lotaringiai apátságok sorában három is elnéptelenedett.²⁵⁴⁷ A Senones-nal szomszédos egyházakra vonatkozó közlést Richerus helyi tradícióból merítette: a szöveghely egyértelmű párhuzamot mutat²⁵⁴⁸ a Moyenmoutier-ban lejegyzett *Liber de sancti Hildulphi successoribus* (Könyv Szent Hiltrudis

²⁵⁴² SHF I. 284–285. (947. sz.); RECH 2010 (RR); LAKE 2013. 81–142.

²⁵⁴³ RICHERIUS REMENSIS 8–10. (HARTMUT HOFFMANN előszava)

²⁵⁴⁴ RICHERIUS REMENSIS 103.

²⁵⁴⁵ SHF II. 153. (1696. sz.); RECH 2010 (RS). A *Gesta Senoniensis ecclesiae*re ld. továbbá: RICHERUS SENONIENSIS 249–253. (GEORG WAITZ előszava).

²⁵⁴⁶ A 10. századi magyar történelemmel kapcsolatos szöveghely a *Catalogus fontiumban* nem szerepel.

²⁵⁴⁷ RICHERUS SENONIENSIS 273.

²⁵⁴⁸ A szövegösszefüggésre ld. RICHERUS SENONIENSIS 273.

utódairól, BHL 3949.) megfelelő közlésével.²⁵⁴⁹ A 11. század első felében keletkezett forráshoz képest ugyaannkor többtinformációként jelenik meg kútfőnkben a Moyenmoutier környékén szerzetes nélkül maradt apátságok megnevezése: Richerus mind Étivalt, mind pedig a Szent Deodatus-monostort (Saint-Dié-des-Vosges) szerepelteti. Bár a *Liber* hallgat róla, a senones-i krónikás tudja azt is, hogy Moyenmoutier-ba két év után tértek csupán a bencések vissza.²⁵⁵⁰ Nem tartom kizártnak, hogy a csupán kései forrásokban fennmaradt közlés arról, hogy a Meurthe folyó völgyében rettegtek a magyarokat, valós 10. századi hagyományon alapul. Mivel Bazel lerombolását Herimannus Augienses (Hermann von Reichenau) – igaz, ugyancsak nem az eseményekkel kortárs szerzőként – a 917. évi kalandozáshoz kapcsolja,²⁵⁵¹ a felső-lotaringiai monostorok elnéptelenedését is ezzel a hadjáratral hozhatjuk összefüggésbe.²⁵⁵²

A senones-i gesta autográf kéziratának margójára 13. századi kéz vezetett be a fentiek kiegészítésére egy további részletet, amely szerint a *hunok* – akik a kései krónikás szerint nem mások egyébként, mint valamiféle Szászföld felől érkezett szaracénok (*quidam Sarraceni de Saxonia*) – a Besançon-tól mintegy kilencven kilométerre fekvő Luxeuil-t (Luxeuil-les-Bains) is felégették, és a monostor szerzeteseit apátjukkal, az azután Martinville-ben eltemetett Gibardusszal egyetemben legyilkolták. A kolostor ezt követően mintegy harmincöt esztendeig maradt lakatlan.²⁵⁵³

Az adat hitelét vizsgálva szerencsés helyzetben érezhetnénk magunkat, ugyanis Luxeuil feldúlásáról egyéb kútfőből is értesülhetünk: a hazai kutatás előtt régóta ismeretes az az oklevél,²⁵⁵⁴ amely – ahogyan Richerus is – arról tájékoztat bennünket, hogy a monostor valaha a magyaroknak esett áldozatul. Időzzünk azonban el egy pillanatra annál a diplománál, amelyről Wenzel Gusztáv úgy tartotta, hogy az „több okmány egybefoglalásából 961. és 986. között keletkezett”!²⁵⁵⁵ A szóban forgó dokumentumot – amelyet 1425. évi másolatban maradt csupán ránk – egyértelmű hamisítványként értékeli a francia középkorkutatás. A 815. esztendőre keltezett koholmány kibocsátójául az irat azt a Károlyt – I. Pippin akvitániai király (817–838) fiát – jelöli meg, aki I. (Jámbor) Lajos (814–840) uralkodásának elején meg sem született még. A Szent Kolumbán alapította apátság birtokait felsoroló irományban, amely ügyetlen *falsum*ként ráadásul 10. századi személyeket is említ, toposszerű közlést találunk arról, hogy a monostor egészen addig virágzott, amíg azt a magyarok ördögtől való népe (*gens Hungrorum, viri diabolici*) fel nem dúlta.²⁵⁵⁶ Annak ellenére, hogy kétségtelen *falsificatio*val állunk szemben, talán nem zárhatjuk ki, hogy létezett Luxeuil-ben olyan helyi tradíció, amely – ahogyan arról a 13. századi senones-i gesta is

²⁵⁴⁹ LIBER DE S. HILDULPHI SUCCESSORIBUS 89.

²⁵⁵⁰ RICHERUS SENONIENSIS 273.

²⁵⁵¹ HERIMANNUS AUGIENSIS 112.

²⁵⁵² LÜTTICH 1910. 66.; FASOLI 1945. 130.

²⁵⁵³ RICHERUS SENONIENSIS 273.

²⁵⁵⁴ ÁÚO VI. 19–24., kül. 22. (9. sz.); CF II. 831. (1895. sz.) (*De fundatione monasterii Luxoviensis* címen)

²⁵⁵⁵ ÁÚO VI. 24. (9. sz.)

²⁵⁵⁶ TRÉSOR DES CHARTES 1863. 5–8. (A diplomára vonatkozó kritikai észrevételeket ld. 5.: 1. jegyz.)

tanúskodhat – őrizte az apátság egykori pusztulásának emlékét. Valóban a magyarokhoz kell-e azonban a kolostor felégetését kapcsolnunk?

Ezen a ponton szükséges bevonnunk vizsgálatainkba egy 10. század végi hagiográfiai munkát: a talán Adso Dervensis (Adson de Montier-en-Der)²⁵⁵⁷ tollán született *Miracula sancti Waldeberti* (Szent Waldebertus csodái, BHL 8775.).²⁵⁵⁸ Luxeuil egykori apátjának életét és csodáit a szerző olyan, a monostorra vonatkozó történeti adalékokkal fűszerezve beszéli el, amelyek azt látszanak igazolni, hogy Waldebertus hagiográfusa tájékozódott a szerzetesközösség múltjáról.²⁵⁵⁹ A *miracula* úgy tudja, hogy a Richerusnál szereplő Gibardus a pogányok nyilaitól (*paganorum sagittis*) lelte halálát – a senones-i kútfőhöz hasonlóan a 10. századi forrás is tud az apát martinville-i sírjáról –, és bár a megfelelő passzus sem évet, sem pedig a barbárokra vonatkozó pontosabb megjelölést nem tartalmaz,²⁵⁶⁰ találkozunk olyan szakirodalmi vélekedéssel, amely az eseményt a 888. esztendőre helyezve azt egy normann betöréssel hozza összefüggésbe.²⁵⁶¹ Nem tarthatjuk tehát kizárhatónak, hogy a luxeuil-i tradíció, amelyből a senones-i kútfő is merített, eredetileg nem eleinkhez kötötte a pusztulást: a pogányokból a kései krónikás és a diplomahamisító faraghatott csupán magyarokat (illetve hunokat).

Amennyiben a 10. század végén keletkezett *Vita sancti Deicoli* (Szent Deicolus élete) nyomán elfogadjuk azonban, hogy eleink megfordultak Lure alatt, akkor azokról a magyarokról, akik a hagiográfiai forrás tanúsága szerint az egész vidéket rettegésben tartották,²⁵⁶² korántsem tarthatjuk elképzelhetetlennek, hogy Lure-rel egy időben az attól alig húsz kilométernyire található Luxeuil monostorát is útjukba ejtették. Még ha a Luxeuil-jel kapcsolatos forrásainkban olvasható adatot ily módon a magyarokra vonatkoztatjuk is, további kérdéseket vet fel, hogy az apátság felégetésére mely nyugat-európai portyázás során kerülhetett vajon sor. Bár a *Gesta Senoniensis ecclesiae* 13. századi kéziratának marginális megjegyzése az eseményt egy olyan hadjáráshoz látszik kapcsolni, amelyet a 917. esztendőre valószínűsíthetünk,²⁵⁶³ Luxeuil feldúlását vonta már a középkorkutatás a 926.²⁵⁶⁴ vagy a 937. évi kalandozás²⁵⁶⁵ eseményeihez is.

A senones-i gesta egyetlen, a későbbi magyar történelemmel kapcsolatos adata nem bír különösebb információértékkel: az 1215. évi lateráni zsinaton való magyar részvételre vonatkozó

²⁵⁵⁷ RF II. 130–131.

²⁵⁵⁸ A Gombosnál sem szereplő hagiográfiai munkát – amely a magyar kalandozások történetéhez csupán esetlegesen vonható adatot tartalmaz – nem vettem külön fel jelen korpuszba. Adso szerzőségének kétséges mivoltáról ld. WATTENBACH–HOLTZMANN I. 188.

²⁵⁵⁹ MANITIUS 1911–1931. II. 441.

²⁵⁶⁰ MIRACULA SS. WALDEBERTI ET EUSTASII 1174.

²⁵⁶¹ Kérdőjellel ezt az évet jelöli meg a kritikai kiadás: MIRACULA SS. WALDEBERTI ET EUSTASII 1174. Ld. még BAUMONT 1896. 7.

²⁵⁶² VITA S. DEICOLI 677.

²⁵⁶³ Ennek megfelelően értelmezi az adatot FASOLI 1945. 130.; VAJAY 1968. 60.: 219. jegyz.

²⁵⁶⁴ BÓNA 2000. 49.

²⁵⁶⁵ Kizárólag az okleveles adat ismeretében a 937. évi nagy hadjáratra gyanakszik WENZEL GUSZTÁV (ÁÚO VI. 24.), és a diploma nyomán ugyancsak utóbbi kalandozás eseményeként tünteti fel Luxeuil feldúlását KRISTÓ 1980. 274..

híradás – amely a kor gyakorta bukkan fel a kor forrásanyagában – közvetett vagy közvetlen módon a zsinati aktákra vezethető vissza.²⁵⁶⁶

157. Rigordus / Rigotus (Rigord): *Gesta Philippi II Augusti regis Francorum* / *Gesta Philippi Augusti* (II. Fülöpnek, a frankok dicsőséges királyának cselekedetei) (RF X. 131–133.; CF III. 4432. sz.)

A magát a francia uralkodó krónikásának és királyi orvosának (*professione physicus, Regis Francorum cronographus*) tituláló²⁵⁶⁷ Rigordus – aki a dél-franciaországi Languedoc szülötte volt, és talán Montpellier-ben folytatott orvosi tanulmányokat –²⁵⁶⁸ Argenteuil, majd Saint-Denis szerzetese lett. Az eseményeket II. Fülöp (Ágost) (1180–1223) születésétől a 13. század elejéig (1165–1206) tárgyaló történeti munkája, a *Gesta Philippi Augusti* 1179-től évenként halad előre elbeszélésében, és anekdotázó stílusban, a történetbe nem egyszer csodás elemeket illesztve adja elő a király uralkodásának első huszonhét évét.²⁵⁶⁹ A saint-denis-i krónikás – bár a *Gesta Philippi*-be okleveles forrásokat is beépített – elsősorban hallomásból szerzett értesülésekre támaszkodhatott, és az udvartól távol gyakran tévesen ítélte meg II. Fülöp politikai motivációit. A szövegnek három redakciós fázisát különíthetjük el. Az első változaton (1.), amelyhez a hódító francia király dicséretét tartalmazó prolóógus is készült – történetírónk ruházta egyébként első ízben fel II. Fülöpöt az *augustus* melléknévvel –, Rigordus 1196-ig dolgozhatott. Négy esztendővel később a trónörökösnek, a későbbi VIII. Lajosnak (1223–1226) ajánlotta a munka kibővített változatát (2.), amelyet azután 1209 táján bekövetkezett haláláig folytatott (3.). II. Fülöp saint-denis-i gestáját később Guillelmus Brito (Guillaume le Breton) használta, és anyaga beépült a *Grandes Chroniques de France* (Franciaország nagy krónikája) néven ismertté vált szerkesztésbe is.²⁵⁷⁰

Kútfőnk magyar vonatkozású információi a következőek: Rigordus az 1185. évnél²⁵⁷¹ számol be arról, hogy III. Béla elküldte követeit Fülöphöz, hogy a francia király nővérét, a Henrik angol trónörökös után özvegyen maradt Capet Margitot a maga számára feleségül kérje. A magyar uralkodó címeinek felsorolása (*Bele rege Ungarie, Pannone, Croacie, Avarie, Dalmatie, Rame*)²⁵⁷² azt sejteti, hogy a saint-denis-i történetíró megpróbálhatott a számára minden bizonnyal ismeretlen távoli királyságról tájékozódni, és talán valamiféle kancelláriai irat is a kezébe került. A franciák

²⁵⁶⁶ RICHERUS SENONIENSIS 300. Vö. KÖRMENDI [2008] 164. (2.2.4. sz.).

²⁵⁶⁷ RIGORDUS – GUILLELMUS BRITO I. 1.

²⁵⁶⁸ TOUATI 2003. 247.

²⁵⁶⁹ RIGORD VIII–X. (FRANÇOIS GUIZOT előszava).

²⁵⁷⁰ SHF III. 3. (2111. sz.); TOUATI 2003. 245–246., 252.; RECH 2010 (R).

²⁵⁷¹ A gestában szereplő dátumok kapcsán meg kell jegyeznem, hogy a szerző a *mos Gallicanust* követi, ld. RIGORDUS XVIII. (HENRI FRANÇOIS DELABORDE előszava). A részlet datálásához – az eseményt helyesen az 1186. évre kell helyeznünk – ld. RIGORDUS – GUILLELMUS BRITO I. 67.: 3. jegyz. (HENRI FRANÇOIS DELABORDE megjegyzése).

²⁵⁷² RIGORDUS – GUILLELMUS BRITO I. 67.

trójai eredetmondáját a művébe bedolgozó, a Duna melletti Sicambriát is említő²⁵⁷³ saint-denis-i szerzetes alighanem a Kárpát-medence korábbi, a nyugati forrásokban a magyarokkal nem egyszer azonosított népeiről²⁵⁷⁴ is olvashatott, s nem kizárt, hogy ily módon került Horvátország, Dalmácia és Ráma mellé Avarország is a magyar király titulátúrájába. A szöveg a magyarok vonatkozásában a továbbiakban vajmi kevés tájékoztatást nyújt. Rigordus interpretációjában a legkeresztényibb Fülöp (*christianissimum regem Francorum*) és a királyi tanács kegyének tekinthetjük csupán, hogy a messzi ország uralkodója a bölcsességéről és a vallásos buzgalmáról (*pro sapientia et religione ipsius regine*) híres hercegnő kezét elnyerhette. Bélának krónikásunk szerint hön áhított vágya volt, hogy a Capetingek ősi dinasztiájához rokoni szálak fűzzék, és követői örömujjongások közepette (*gaudentes*) vitték hazájukba Margitot.²⁵⁷⁵ Arról tehát Rigordus nem tud, hogy III. Béla első felsége, Châtillon Anna (Ágnes) 1184-ben bekövetkezett halálát követően először görög földön, majd az angol udvarban nézett menyasszony után, és sikertelen próbálkozásai után esett csupán választása az 1183-ban megözvegyült francia királylányra. A *Gesta Philippi* nem ad hírt arról sem, kikből is állt az a magyar deputáció, amely azt követően vette útját Párizsba, hogy II. Henrik angol király (1154–1189) habozott meghozni a döntést, hozzáadja-e Matild nevű unokáját a magyar uralkodóhoz.²⁵⁷⁶ Részletünk csupán Fülöp erényeit emeli ki: a francia király a távoli ország követeit jóakarattal (*benigne*) fogadta, és hazatérésük előtt bőkezűen megajándékozta őket (*ipsis nuntiis dona regalia sufficienter largitus est*).²⁵⁷⁷

A krónika második magyar vonatkozású passzusa további adalékot szolgáltat az 1186-ban létrejött magyar–francia dinasztikus kapcsolat történetéhez. Rigordustól megtudhatjuk, hogy a Szentföldre igyekvő II. Fülöp 1190-ben a szicíliai Messinában ülte meg a karácsony ünnepét. Mivel minden élelmiszer igen drága volt a városban, az uralkodó 1191 tavaszán sógorához, a magyar királyhoz fordult segítségért.²⁵⁷⁸ A forrás nem árulja el, küldött-e ellátmányt III. Béla a harmadik keresztes hadjárat csapatainak, ám a szöveghely azt is sugallhatja, hogy a 12. század végén gazdag országgént tekintettek a Magyar Királyságra – ugyanúgy, ahogyan VII. Lajos (1137–1180) idejében is, akinek a Kárpát-medencén való átkelését és keresztes hadjáratát Odo de Deogilo

²⁵⁷³ RIGORDUS – GUILLELMUS BRITO I. 56.

²⁵⁷⁴ A hunok, avarok és magyarok azonosításának kérdéséhez ld. pl. KULCSÁR 1988. 533.

²⁵⁷⁵ RIGORDUS – GUILLELMUS BRITO I. 67.

²⁵⁷⁶ Margit 1186. augusztus 24-én indult útnak új hazájába. III. Béla második házasságához ld. KARL 1910. 51.; KRISTÓ–MAKK 1981. 18.

²⁵⁷⁷ RIGORDUS – GUILLELMUS BRITO I. 67. A krónika említi azt is, hogy 1187-ben II. Fülöpnek és Margit egykori apósának, II. (Plantagenet) Henrik (1154–1189) angol uralkodónak immáron harmadízben is meg kellett vitatnia a királylány egykori hozományának, a Gisors vára körül elterülő észak-franciaországi Vexin tartománynak a kérdését. Mivel a feleknek nem sikerült megegyezniük – II. Fülöp Vexint vissza kívánta kapni –, a két uralkodó között csaknem háború tört ki. Ld. RIGORDUS – GUILLELMUS BRITO I. 77. Vö. KARL 1910. 51–52.; PALMER 2005. 122.: 12. jegyz., 125.

²⁵⁷⁸ RIGORDUS – GUILLELMUS BRITO I. 106–107. A Szentföldre igyekvő II. Fülöp és I. (Oroszlánszívű) Richárd (1189–1199) 1190–1191. évi messinai tartózkodásáról ld. RUNCIMAN 2002. 669–672.

(Odon de Deuil) részletesen elbeszélte. Említi végezetül Rigordus azt is, hogy I. (Oroszlánszívű) Richárd (1189–1199) a Szentföldről visszatérőben érintette útja során Isztriát.²⁵⁷⁹

158. Robertus sancti Mariani Autissiodorensis / Altissiodorensis (Robert d'Auxerre): *Chronicon / Chronologia seriem temporum et historiam rerum toto in orbe gestarum* (RF X. 152–153.; CF III. 4441. sz.; KÖRMENDI [2008] 2.1.2. sz., 2.1.4. sz.)²⁵⁸⁰

Robertus (1156/157 k.–1212), a burgundiai Auxerre Szent Marianus-monostorának premontrei kanonoka²⁵⁸¹ csaknem húsz esztendőn keresztül dolgozott a világ teremtésétől az 1211. évig ívelő krónikáján, amelynek elkészítéséhez – a közeli Pontigny gazdag könyvtárára is támaszkodva – számos forrást használt fel.²⁵⁸² Legfontosabb kútfőinek sorában megtaláljuk Sigebertus Gemblacensis (Sigebert de Gembloux) *Chronographiáját* és annak prémontréi *continuatióját*, Hugo Floriacensis (Hugues de Fleury) *Historia ecclesiasticáját* (Egyháztörténet), a pseudo-clariusi *Chronicon sancti Petri Vivi Senonesist* (A sensi Szent Péter-apátság krónikája) vagy a Guillelmus Godelnek tulajdonított 12. századi elbeszélést, de az 1181 után egyre több önálló adatot hozó auxerre-i szerző *historiája* ugyancsak tanúskodik hagiográfiai munkák ismeretéről.²⁵⁸³ Az autográf kéziratban (Auxerre, BM 145.)²⁵⁸⁴ is ránk maradt világkrónikát a 13. század első felében több ízben folytatták. A Szent Marianus-monostorban készült *continuatio* mellett – ennek 1214–1218 közötti információit ugyancsak autográf kéziratban tartalmazza auxerre-i kódexe –²⁵⁸⁵ egy 1211 és 1220 között feljegyzéseket tartalmazó folytatást²⁵⁸⁶ is megőrzött a kézirati hagyomány.²⁵⁸⁷ A krónika anyaga beépült többek között a *Chronicon Turonense magnumba* (Nagy tours-i krónika) és a saint-denis-i történetírásba (*Historia regum Francorum ad annum 1214*, Guillelmus de Nangiac), de ismert volt a textus Vincentius Bellovacensis (Vincent de Beauvais) előtt is.²⁵⁸⁸

²⁵⁷⁹ RIGORDUS – GUILLELMUS BRITO I. 121.

²⁵⁸⁰ OSWALD HOLDER-EGGER 1882. évi kritikai *editiója* (ROBERTUS AUTISSIODORENSIS [B]) az 1112. évtől közli csupán Robertus Autissiodorensis történeti munkájának szövegét: Gombos – mivel a *Catalogus fontium* összeállításakor az utóbbi kiadásra támaszkodott – a *Chronicának* csupán a 12–13. századi magyar történelem vonatkozásában információval bíró momentumait közölte. A világkrónikát 1608-ban NICOLAS CAMUZAT is kiadta (ROBERTUS AUTISSIODORENSIS [A]), azonban a teljes szöveget nála sem olvashatjuk.

²⁵⁸¹ A vélekedést, amely szerint a krónika szerzője Robertus Abolant-nal, az auxerre-i Szent István-székeskáptalan olvasókanonokával lenne azonos, meggyőzően cáfolta a kritikai kiadáshoz fűzött bevezetőjében OSWALD HOLDER-EGGER (ROBERTUS AUTISSIODORENSIS [B] 219–220.).

²⁵⁸² CHAZAN 1999 (A) 333–334.; RECH 2010 (RA).

²⁵⁸³ ROBERTUS AUTISSIODORENSIS (B) 221–222. (Oswald Holder-Egger előszava); RECH 2010 (RA).

²⁵⁸⁴ CHAZAN 1999 (A) 333. Leírását ld. ROBERTUS AUTISSIODORENSIS (B) 223–225. (OSWALD HOLDER-EGGER előszava); RECH 2010 (RA).

²⁵⁸⁵ Szövegét I. *continuatióként* közli az 1882. évi kiadás, ld. ROBERTUS AUTISSIODORENSIS (B) 224. (OSWALD HOLDER-EGGER előszava), 277.

²⁵⁸⁶ A kritikai kiadás II. *continuatóként* nevezi meg, ld. ROBERTUS AUTISSIODORENSIS (B) 225. (OSWALD HOLDER-EGGER előszava).

²⁵⁸⁷ Az autográf *manuscriptum* mellett öt további kézirat ismert a kutatás előtt: ROBERTUS AUTISSIODORENSIS (B) 225 – 226. (OSWALD HOLDER-EGGER előszava).

²⁵⁸⁸ ROBERTUS AUTISSIODORENSIS (B) 223. (OSWALD HOLDER-EGGER előszava); CHAZAN 1999 (A) 341.; RECH 2010 (RA).

A 10. századi magyar történelem vonatkozásában kútfont – ahogyan azt a Robertus Autissiodorensis világkrónikájára épülő *Chronicon Turonense magnum* is tanúsítja – javarészt Sigebertus Gemblacensis információit veszi át.²⁵⁸⁹ Ismer emellett a 13. század eleji világkrónika adatot a sensi történeti hagyományból – a *Chronicon sancti Petri Vivi Senonesis*ből – is: ennek nyomán közli az auxerre-i kanonok, hogy 937. február 24-én vörösen izzó hajnali égbolt jövendölte meg a nyugati frank területeket fenyegető közelgő csapást, s a Burgundia mellett ebben az esztendőben Akvitánián is végigsöprő magyarok ezt követően érkeztek meg a Rajnán túli vidékekre. Dúlásaiknak a sensi Szent Péter-apátság is áldozatul esett.²⁵⁹⁰

Számunkra azonban a leginkább érdekes Robertus kanonok azon közlése lehet, amely nagy valószínűség szerint a *Vita et translatio sancti Gildae*nek (Szent Gildas élete és erekljeátvitele) egy napjainkra elveszett fejezetére vezethető vissza: a hagiográfiai munkát az a Richardus Cluniacensis (Richard de Cluny) nevezte meg forrásaként, aki az információt ugyancsak fenntartotta.²⁵⁹¹ A premontrei világkrónika szóban forgó passzusa azt adja hírül, hogy a berryi vidéken fekvő Déols apátságának világi alapítóját, Ebbót (Ebbes de Déols, Ebbes le Noble) a magyarok Orléansban – ahol őt azután örök nyugalomra is helyezték – meggyilkolták.²⁵⁹² Míg a most vizsgált 13. század eleji világkrónikában az esemény dátum nélkül szerepel, addig egyéb forrásaink segítségünkre lehetnek annak meghatározásában, hogy mely kalandozó hadjáratához is kell a történet – feltéve, hogy a kései hagyomány nem csupán legendát rögzít, amikor a 917-ben Déols-ba bencés szerzeteseket hívó²⁵⁹³ Ebbót egy magyar betörés mártírájaként tünteti fel – kapcsolnunk. Bár a *Chronicon Dolensis coenobii* (A déols-i apátság krónikája) szerint a kalandozók első betörése – amelynek során maga Ebbo is életét vesztette – 935-ben történt,²⁵⁹⁴ alighanem az Ebbo halálát a 937. évi hadjáratral egybekapcsoló forrásainknak: Richardus Cluniacensisnek és Hugo Flaviniacensisnek (Hugues de Flavigny)²⁵⁹⁵ kell inkább hinnünk.²⁵⁹⁶

Robertusnak az Árpád-kori Magyar Királysággal kapcsolatos híradásai – még ha ezeket javarészt a krónika azon egységében találjuk is, amely önálló értesüléseket tartalmaz – számunkra nem különösebben érdekesek. A kútfontot kivonatoló *Chronicon Turonense magnum* alapján gyaníthatjuk, hogy esetleg az auxerre-i történetírónál is szerepelhetett magyarok keresztény hitre

²⁵⁸⁹ CAMUZAT 17. század eleji kiadásában – amely HOLDER-EGGER *editió*jával szemben a világkrónika 1112 előtti egységét is tartalmazza – elhagyja a Sigebertustól kölcsönzött passzusokat. Mivel a krónika teljes textusa máig nem áll kritikai kiadásban a medievisztika rendelkezésére, csupán a *Chronicon Turonense magnum*ban szereplő sigebertusi passzusokról állíthatjuk bizonyosan, hogy azoknak Robertus Autissiodorensisnél is szerepelniük kellett. A megfelelő részleteket ld. CHRONICON TURONENSE MAGNUM (A) 979–984., vö. SIGEBERTUS GEMBLACENSIS 345–347.

²⁵⁹⁰ ROBERTUS AUTISSIODORENSIS (A) 71.

²⁵⁹¹ LOT 1907. 264–266.; BÁCSATYAI [2015].

²⁵⁹² A passzus a krónika kiadásaiban nem szerepel, a megfelelő szöveg helyét az auxerre-i *manuscriptum* alapján közli LOT 1907. 265.

²⁵⁹³ DURET 1987. 347.

²⁵⁹⁴ EX DIVERSIS CHRONICIS 90.

²⁵⁹⁵ HUGO FLAVINIACENSIS 357.

²⁵⁹⁶ BÁNLAKY 1928–1942. II. 65.

téréséről szóló – vélhetőleg Sigebertustól eredeztethető – beszámoló.²⁵⁹⁷ Ezt követően forrásunk valamennyi információja a 12. század utolsó és a 13. század első harmadának Magyarországgal kapcsolatos. A krónika az 1186. évnél tájékoztat arról, hogy II. Fülöp (Ágost) (1180–1223) húga III. Béla felesége lett,²⁵⁹⁸ s ugyancsak tudomása van történetírónknak a királyné későbbi sorsáról. Korpuszunkban Robertus értesülésére vezethető vissza az a Vincentius Bellovacensisnél (Vincent de Beauvais) vagy Bernardus Guidonisnál (Bernard Gui) is olvasható adat, amely szerint a másodszor is megözvegyült Capet Margit 1197-ben a Szentföldre távozott, s itt is érte a halál.²⁵⁹⁹ A dinasztikus kapcsolat mellett – amelyről az auxerre-i krónikásnak minden bizonnyal nem volt nehéz tájékozódnia –²⁶⁰⁰ olyan, a korabeli hagyományban jól ismert eseményekről is találunk a forrásban feljegyzéseket, mint a keresztesek 1189. évi magyarországi kereszttúlhaladása²⁶⁰¹ vagy Zára 1202. évi – tévesen egy esztendővel későbbre bejegyzett – ostroma.²⁶⁰²

Immár a Robertus Autissiodorensis elbeszéléséhez illesztett folytatások adják hírül egyfelől – közvetve vagy közvetlenül a zsinati akták nyomán – a magyar követek részvételét az 1215. évi lateráni zsinaton (2. *continuatio*),²⁶⁰³ másfelől pedig az 1217-ben magyar részvétellel zajlott s hibásan az 1216. esztendőhöz bejegyzett keresztes hadjáratot (1. *continuatio*).²⁶⁰⁴ A híradások tömörsége folytán aligha állapítható meg, honnan származnak a kútfőnek a három keresztes vállalkozás magyar vonatkozásaival kapcsolatos értesülései.

159. Robert de Clary / Clari: *La conquête de Constantinople* / *Li Estoires di chaus qui conquisent Constantinoble* / *La prise de Constantinople* (Konstantinápoly hódoltatása) (RF X. 145–147.; CF III. 4437. sz.; KÖRMENDI [2008] 9.1.2.)

A 12. század végétől – a 13. század elejétől a latin nyelvű történeti irodalom mellett lassanként kibontakozó népnyelvű történetírás első példái nem a saint-denis-i dinasztikus hagyományhoz, hanem a keresztes államokhoz – pontosabban is a negyedik keresztes hadjárat következtében létrejött Latin Császársághoz – kapcsolhatóak. Bár a később korántsem dicsőségesként értékelt, a szaracénok elleni szentföldi küzdelem folytatása helyett a Bizánci Birodalom ellen fordult hadi vállalkozásról egyéb kútfőkből is tudósítást nyerhetünk, a negyedik keresztes hadjáratnak

²⁵⁹⁷ CHRONICON TURONENSE MAGNUM (A) 997.

²⁵⁹⁸ ROBERTUS AUTISSIODORENSIS (B) 248.

²⁵⁹⁹ ROBERTUS AUTISSIODORENSIS (B) 257. Vö. BERNARDUS GUIDONIS (A) 479.; VINCENTIUS BELLOVACENSIS (DIG.) (XXX.: 59.). Ld. még KÖRMENDI [2008] 147. (2.1.2. sz.).

²⁶⁰⁰ Nem tarthatjuk kizártnak, hogy Capet Margit házasságkötéséről történetírónk esetleg a saint-denis-i hagyomány nyomán tájékozódott, ám Rigordusszal ellentétben az auxerre-i krónikás helyesen tudja a hercegnő Magyarországra utazásának évét, s ráadásul II. Fülöp nővérének utóélete után is érdeklődik: kortárs krónikásként Robertus más módon is tudomást szerezhetett III. Béla leánykéréséről. Vö. RIGORDUS – GUILLELMUS BRITO I. 67.

²⁶⁰¹ ROBERTUS AUTISSIODORENSIS (B) 254.

²⁶⁰² ROBERTUS AUTISSIODORENSIS (B) 265. Vö. KÖRMENDI [2008] 147. (2.1.2. sz.).

²⁶⁰³ ROBERTUS AUTISSIODORENSIS (B) 277. Vö. KÖRMENDI [2008] 149. (2.1.4. sz.). A részletet Gombos a Laoni Névtelenről eredezteti, ld. CF III. 2059. (4441. sz.); vö. ANONYMUS LAUDUNENSIS 456.

²⁶⁰⁴ ROBERTUS AUTISSIODORENSIS (B) 280. Vö. KÖRMENDI [2008] 149. (2.1.4. sz.).

alapvetően három krónikását tartjuk számon: Henri de Valenciennes – ugyancsak francia nyelvű – munkáját időben is megelőzték Geoffroy de Villehardouin és Robert de Clari beszámolóí. A Konstantinápoly elfoglalását a középpontjába állító két elbeszélést a medievisztika rendszerint egymás mellett tárgyalja, és az irodalomtörténet hagyományosan e szerzőkre tekint az első francia történetírókként.²⁶⁰⁵ Míg Villehardouin Champagne marsalljaként elegánsabb nyelven írva a keresztes hadjárat vezetőinek szemszögéből adja elő a történeteket, addig a pikárdiai kisnemes, a mai Cléry-les-Pernois-ban (Cléry-sur-Somme) birtokos Robert (1170 k.–1216 u.)²⁶⁰⁶ egy másik nézőpontot képvisel. Kevésbé pallérozott stílusú, ám igen színes, apró mozzanatokra is kitérő elbeszéléséből azt tudhatjuk meg, hogyan élte meg a célját tévesztett hadi vállalkozás eseményeit az egyszerű, a főbb döntésekbe be nem avatott lovag. Beszámolója az 1199. évnél indul – amikor az eredetileg a Szentföldre induló lovagok a keresztest felvették –, és egészen I. (Flandriai) Balduin (1204–1205), az első latin császár megkoronázásáig eljutva hírt ad arról is, hogyan osztották fel a meghódított területeket a győztesek. Az utolsó fejezetek (CXII–CXXI. *caput*) – amelyek elbeszélésükben kevésbé részletesek, és egy hosszabb időszak (1205–1216) történeteiről tömören adnak mindössze számot – aligha alapulnak már a Keletről időközben megtért Clari személyes élményein.²⁶⁰⁷ A történeti munka egyetlen – jelenleg a Dániai Királyi Könyvtárban őrzött, ám a 13–14. század fordulóján a pikárdiai Corbie apátságában másolt – kéziratban maradt fenn.²⁶⁰⁸

A forrás magyar vonatkozásairól szólva egyetlen mozzanatról kell ehelyütt szót ejtenem: az elbeszélés azon egységéről, amely az akkor a magyar király fennhatósága alatt álló Zára elfoglalását (1212. november 24.) tárgyalja (XIII–XV. *caput*). Ugyanezen eseményről nem csupán Geoffroy de Villehardouin előadásában, de velencei történeti munkákban: Andrea Dandolo (1306–1354) krónikájában (*Chronica Venetorum*) vagy a 13. század második felében alkotó Martino da Canale 1275-ig terjedő művében (*Estoires de Venise*) is részletekbe menően olvashatunk.²⁶⁰⁹ Robert de Clari megfelelő passzusa korántsem az egyetlen – és meg kell jegyezzük, nem is feltétlenül a legértékesebb – tudósítás tehát arról, hogyan foglalták az 1181-ben magát III. Béla oltalmába helyező²⁶¹⁰ várost a számukra hajókat biztosító Velence kívánságára a keresztesek vissza. Míg a velencei elbeszélések egyértelműen az itáliai városállam igényének jogosságát hangsúlyozzák,²⁶¹¹ addig a francia kútfőkből, bár a keresztesek cselekedetei számára ezek is igyekeznek mentséget találni, a lovagseregnek az 1202. évi ostrom helyességével kapcsolatos kételyei is kitűnnek. Villehardouin mellett Robert de Clari is úgy érvel, a keresztes had kénytelen volt ily módon róni le tartozását a nyugati lovagokat a tengeren szállító velenceieknek, akik pedig

²⁶⁰⁵ CSERNUS 1999. 34–38., 50–52.

²⁶⁰⁶ KONSTANTINÁPOLY HÓDOLTATÁSA 18.: 4. jegyz. (CSERNUS SÁNDOR megjegyzése).

²⁶⁰⁷ A történeti munka részletes bemutatását ld. JACQUIN 2013., kül. 135–137.

²⁶⁰⁸ KONSTANTINÁPOLY HÓDOLTATÁSA 17.: 2. jegyz. (CSERNUS SÁNDOR megjegyzése).

²⁶⁰⁹ CF I. 63. (160. sz.); II. 1561–1562. (3626. sz.). A forrásokkal kapcsolatban ld. KÖRMENDI [20008] 171–172. (5.1.1. sz.); 173–174. (5.1.3. sz.).

²⁶¹⁰ MAKK 1993. 180–181.

²⁶¹¹ BOROSY 1996. II. 40.

joggal követelték vissza a fennhatóságot az ellenük két évtizeddel korábban fellázadt adriai város felett. Mindkét történetírónál olvashatjuk, hogy a keresztények lakta Zára elleni katonai akciót a Szentszék elítélte, és a keresztesek később nyertek csupán III. Ince pápától (1198–1216) bűnbocsánatot. Robert de Clari elmeséli, hogy – amikor a hajók Velencéből megindultak – a keresztesek vezetőinek és Enrico Dandolo dózsénak (1192–1205) a megállapodásáról nem tudott az egész sereg, csupán a legelőkelőbbek. A pikárdiai lovag úgy tájékoztat bennünket, hogy az egyházi átokkal fenyegető pápai levél hatására Simon de Montfort és Enguerrand de Boves megtagadták a részvételt a Zára elleni akcióban, és a telet a Magyar Királyságban töltötték.²⁶¹²

160. Robertus Remensis (Robert de Reims, Robert le Moine): *Historia Hierosolymitana / Bellum christinorum principum praecipue Gallorum contra Saracenos* (Jeruzsálemi történet) (RF X/1–2. 161–163.; CF III. 4444. sz.)

Az egyik legnépszerűbb – megközelítőleg száz 12–16. századi kéziratban ránk maradt – keresztes krónika szerzőjéről csupán annyit tudunk, hogy a reimsi Szent Remigius-apátságban, valamint az elzászi Marmoutier-ban működhetett bencés szerzetesként. A clermont-i zsinaton maga is fültanúja volt II. Orbán pápa (1088–1099) beszédének, az első keresztes hadjáratban azonban nem vett részt. Az eseményekről elsősorban a névtelen *auctor* tollából ránk maradt *Gesta Francorum et aliorum Hierosolymitanorum* (A frankok és más jeruzsálemi zarándokok cselekedetei) nyomán tájékozódott, ám jól strukturált és stílusa miatt is széles körben kedvelt előadásába más források – így egy napjainkra elveszett és Gilo Parisiensis (Gilon de Paris, Gilon de Toucy) verses elbeszélésével is rokonítható kútfő – tanúságtétele is beépült. A kilenc könyvből felépülő *Historia Hierosolymitaná*t Robertus 1107 előtt készíthette el Bernardus marmoutier-i apát megrendelésére.²⁶¹³ Magyar vonatkozású megjegyzése egyszerű közlés arról, hogy Remete Péter (Pierre l’Ermite), valamint Bouillon Gottfried (Godefroi de Bouillon) alsó-lotaringiai herceg (1089–1096) és fivérei, akik „Nagy Károly útján”²⁶¹⁴ jutottak el Konstantinápolyba, átvonultak az országon.²⁶¹⁵

²⁶¹² ROBERT DE CLARI (A) 11–14. A Gombosnál szereplő részleteket a JEAN DUFOURNET nevéhez fűződő modern kritikai kiadásban ld. ROBERT DE CLARI (B) 58–60., 60–63.; 64–65.; 66–76.; 142–145.; 200–203.; 206–209. A részletek magyar fordítását ld. KONSTANTINÁPOLY HÓDOLTATÁSA 37–41. Villehardouin és Robert de Clari magyar vonatkozású fejezeteit részletesen elemzi CSERNUS 1999. 146–152.

²⁶¹³ SHF II. 282. (2118. sz.); SWEETENHAM 2010 (D).

²⁶¹⁴ FLORI 2001. 237.

²⁶¹⁵ ROBERTUS MONACHUS 731–732., 743. Vö. GESTA FR. ET AL. HIEROSOLOMYTANORUM 106–107., 109.

161. Rodulfus / Radulphus / Rudolfus Glaber (Raoul Glaber): *Francorum historiae libri V / Historiarum sui temporis libri V ab electione Hugoni Capeti in regem 987 usque ad annum 1044* (A frank történet öt könyve) (RF X. 170–172.; CF III. 4466. sz.)

A hazai középkorkutatás számára sem szükséges hosszasan bemutatnom Rodulfus Glabernak az államalapítás korára vonatkozó önálló értesülései révén régóta jól ismert frank históriáját. A szerző, akit különösképpen az első ezredforduló környéki félelmek krónikásaként ismer a nemzetközi szakirodalom,²⁶¹⁶ 980 táján született Burgundiában. Nyughatatlan természetű figuraként a vidék számos monostorában megfordult – szerzetesi pályafutását Auxerre-ben kezdhette –, mígnem a dijoni Szent Benignus-apátságban a clunyi reform egyik vezéralakjaként magának hírnevet szerzett Guillelmus de Volpiano (Guillaume de Volpiano) pártfogásába nem vette: az ő kíséretében fordult meg szerzőnk Itáliában is. Odilo idejében (994–1049) – legvalószínűbben 1031–1033 táján – Clunyben szerzeteskedett: itt kezdte írni öt könyvre tagoló történeti munkáját, amelyet a neves apátnak ajánlott. Művét ismét Auxerre-be kerülve a Szent Germanus-monostorban folytatta, ám 1046 körül bekövetkezett haláláig az utolsó egységet nem sikerült befejeznie. Bár Rodulfus világtörténetet ígér, az elbeszélésében a 900 környéki időktől a saját koráig elérkező mű elsősorban a nyugati frank területek – különösképpen Burgundia – históriájára koncentrál. A saját korában kevésbé ismert *Historia* egy korai *manuscriptum*ban is ránk maradt, amelyre részben autográf kéziratként tekint a kutatás: a példány alighanem a szerző felügyeletével és közreműködésével készülhetett.²⁶¹⁷

Rodulfus népünkről első ízben akkor tesz említést, amikor arról emlékezik meg, hogy az egykor Európát fenyegető kalandozók királyuk – alighanem Géza fejedelemre kell itt gondolnunk – vezetésével keresztény hitre tértek. Az egykori nyugati portyákra visszatekintő kései tudósítást – bár forrásunk említi, hogy a magyarok kétszer (*bis ac semel*) törtek be *Galliába* – aligha kell konkrét hadjáratokkal összefüggésbe vonnunk. Gyanakodhatunk arra, hogy a történetíró esetleg a Rajnán túli vidékeket érintő jelentősebb kalandozásokra: a 937. és a 954. évi katonai vállalkozásokra gondolhat, és – amennyiben a *Gallia* terminust szűkebben értelmeznénk – azt sem zárhatjuk ki, hogy szövegünkben két egymást követő burgundiai becsapásról lehet szó. Rodulfus meglehetősen sematikus leírása, amely a szászok és a frankok közötti ellentét isteni büntetéseként magyarázza a 10. századi barbár dúlásokat, semmiféle fogódzót nem ad azonban, amely a fenti kérdést segíthetne eldönteni. A magam részéről valószínűbbnek tartom, hogy a szerző – aki a 11. század első felében hallhatta még a rettegett magyarok hírét – nem támaszkodott konkrét forrásra, amikor a kalandozásokról szót ejtett: talán a *bis ac semel* fordulatra is egyszerű toposzként kell

²⁶¹⁶ Magyar kutató tollán is született dolgozat, amely azt vizsgálja, hogyan csapódnak le a millennium félelmei Rodulfus Glaber frank történetében, ld. VADAS 2007.

²⁶¹⁷ SHF II. 2–3. (957. sz.); FRASSETO 2010 (B). A történeti munkát a hazai kutatás számára bemutatja RODULF GLABER 183–184. (THOROCZKAY GÁBOR bevezetője).

tekintetünk, amely azt jelzi csupán, a kalandozók több ízben is megfordultak a Rajnától nyugatra.²⁶¹⁸

Következő híradásunk azt az európai forrásanyagban közismert tényt rögzíti, hogy a keresztységben az István nevet elnyert uralkodó II. Henrik bajor herceg, utóbb német–római császár (1002–1024) hűgát vette feleségül. A kereszténység felvételéről újfent hírt adó passzust Rodulfus azzal is kiegészíti, hogy a Duna-menti államon ily módon immár biztonságosan kelhettek át azok, akik akár Itáliából, akár pedig krónikásunk szűkebb pátriájából kívántak a Szentföldre zarándokolni.²⁶¹⁹ Tudomása van történetírónknak a szent király halála utáni eseményekről is: említi, hogy a magyarok két ízben is fellázadtak III. Henrik császár (1039–1056) ellen: az 1043. évi és az 1044. évi hadjáratokra kell itt gondolnunk. Téves történetírónknak az a beállítása, amely szerint a német–római uralkodó Aba Sámuel támogatja a hatalom elnyerésében, s ugyancsak hibásnak kell értékelnünk az arra vonatkozó értesülését, hogy a magyarok már az 1043. évi vereségüket követően a németek adófizetőivé lettek. Értékes szöveghelye ugyanakkor forrásunknak az a viszonylag bőbeszédű leírás, amely a ménfői csatáról – és azt kísérő égi jelenségről – számol be. A passzust azért is szokás kiemelni, mivel az Altaichi Évkönyvhöz (*Annales Altaenses maiores*) hasonló módon tájékoztat a magyar kudarc okáról: a két egymástól független tudósítás nyomán feltételezi a kutatás, hogy talán nem kell teljes egészében mesés elemnek tulajdonítanunk a fordulatot, hogy Aba Sámuel valamely időjárási jelenség következtében maradhatott alul a csatátéren.²⁶²⁰

Bár az Árpád-kori magyar történelem megismeréséhez a kútfő sokat nem tesz hozzá, a burgundiai bencés történeti munkájának – mivel az mind az államalapításról, mind pedig az 1040-es évek német–magyar háborúiról önálló híradást tartott fenn – korpuszunkon belül nagy jelentőséget kell tulajdonítanunk. Megválaszolatlanul mindezek után egyetlen kérdés marad: honnan kell Rodulfus Glaber magyar vonatkozású információit eredeztetnünk? Nem tarthatjuk kétségesnek, hogy a *Historia Francorum* szerzője szóbeli értesülésekre is támaszkodott, amikor saját korának eseményeiről feljegyzéseket készített: az újonnan kereszténnyé lett államról szerzőnket talán azok a zarándokok tájékoztatták, akik a Szentföldről visszatérve elmondták, immár biztonságban lehet a Kárpát-medencén keresztülhaladni. Német informátorra vallhat ugyanakkor a ménfői csatáról szóló tudósítás: talán ez is magyarázza – még ha írott forrás felhasználására nem is gyanakodhatunk – a távoli tartalmi párhuzamot az ugyancsak a birodalmi nézőpontot tükröző Altaichi Évkönyvvel.

²⁶¹⁸ RODULFI GLABRI HIST. 38.; RODULFUS GLABER 58–59. Vö. RODULF GLABER 185.: 591., ill 595. jegyz. (THOROCZKAY GÁBOR megjegyzése); MOUILLEBOUCHE 2006. 136–138.

²⁶¹⁹ RODULFI GLABRI HIST. 96.; RODULFUS GLABER 62.

²⁶²⁰ RODULFI GLABRI HIST. 240., 246., 248.; RODULFUS GLABER 70–71. Vö. ANNALES ALTAHENSES 36.; RODULF GLABER 186–187.: 599–603. jegyz. (THOROCZKAY GÁBOR megjegyzése); VADAS–RÁCZ 2010. 52.

162. Sigebertus Gemblacensis (Sigebert de Gembloux / van Gembloers, Gembloux-i Sigebert): *Chronographia* / *Chronicon* (RF X. 354–360., kül. 355.; CF III. 4616. sz.)

A nagy valószínűség szerint lotaringiai születésű Sigebertus Gemblacensis (1028 k.–1112) Olbert (megh. 1048) idejében lépett be a vallóniai Gembloux apátságába, amely ekkoriban nőtte ki magát a liège-i egyházmegye egyik legfontosabb kulturális központjává. Miután tanulmányait a bencés monostorban befejezte, közel két évtizeden keresztül Metzben, a Szent Vince-apátság iskolájában oktatott: itt készült a Thierry metzi püspökről (965–984) vagy a III. Sigebert austrasiai királyról (megh. 656) szóló életrajza (*Vita Deodorigi episcopi Mettensis, Vita Sigeberti*). 1071 után visszatért Gembloux-ba, ahol nem csupán az apátság alapításának történetét előadó *Gesta abbatum Gemblacensium*án (A gembloux-i apátok cselekedetei) dolgozott, de megszületett híres világkrónikája (*Chronographia*) is. Az investitúraháborúban a császár mellett állást foglaló, antigregoriánus írásairól (*De investitura episcoporum, Epistola adversus laicorum in presbyteros coniugatos calumniam*) ugyancsak ismert szerző utolsó műve, Eusebius Hieronymus mintájára, keresztény szerzők katalógusát (*De scriptoribus ecclesiasticis*) nyújtja.²⁶²¹

Az 1086 és 1106 között készült, a birodalom és a keresztény egyház történetét a 381. esztendőtol a szerző saját koráig előadó *Chronographia* Sigebertus legnagyobb hatással bíró történeti munkája. A Lotaringia iránt különös érdeklődést tanúsító világkrónikának a kutatás csaknem hetven forrását azonosította: használta Sigebertus nem csupán Jordanest, Beda Venerabilist vagy Gregorius Turonensist (Grégoire de Tours, Tours-i Gergely), de bőségesen kiaknázza az újszerű kronológiai módszere miatt mintaként tekintett Marianus Scotus (1028–1082)²⁶²² történeti munkáját is. A *Chronographiá*nak összesen hatvanöt kézírata ismert: ebből ránk negyvennégy maradt. A korban a birodalmi és a francia vidékeken egyaránt igen népszerű kútfőnek több *continuatió*ja készült. Egy második munkafázisban maga Sigebertus vitte tovább az eseményeket, és egészen V. Henrik koronázásáig (1111) érkezett el. Elbeszélését a gembloux-i szerzetesek – így az 1112 és 1135 közötti időszak históriáját lejegyző Anselmus – folytatták, utolsó adatuk az 1148. évre vonatkozik. A krónika Gembloux-n kívül is számos folytatást ért meg: született *continuatió*ja Anchinben (*Continuatio Aquicinctina*) és Vaucelles-ben (*Continuatio Valcellensis*), s ugyancsak kiegészítették adatait Laon-ban (*Auctarium Laudunense*) vagy Tournai-ban (*Auctarium Tornacense*).²⁶²³

Sigebertus már a *Chronographia* prologusában leszögezi: világtörténetet ír. Ennek megfelelően célja az, hogy több nép – a rómaiak, a perzsák, a frankok, a vandálok, az angolok, a longobárdok, a vizigótok, az osztrogótok és a hunok – történetét tárgyalja egymással

²⁶²¹ SHF II. 310–312. (2193. sz.); BALAU 1903. 266–303.; CHAZAN 1999 (A) 35–103.; DEPLOIGE 2010.; NAsO S042.

²⁶²² VERBIST 2010.

²⁶²³ SIGEBERTUS GEMBLACENSIS 273–275., 278–297. (LUDWIG KONRAD BETHMANN előszava); HIRSCH 1841. 14–143.; SHF II. 311–312. (2193. sz.); BALAU 1903. 275–281., 290–291.; SCHMIDT-CHAZAN 1990; CHAZAN 1999 (A) 105–179., 311–402.; DEPLOIGE 2010.

párhuzamosan: az elbeszélésében évek szerint haladó munkában ennek megfelelően valamennyi esztendőnél feltünteti, hogy a különféle birodalmak mely uralkodójának hányadik uralkodási évében járunk. Ahogy az időben előrehaladunk, a hunok vagy a longobárdok eltűnnek, és átadják helyüket más, a történelem színpadán felbukkanó népeknek: 681 és 820 között az egyes évszámok mellett a bolgárok uralkodóival, 977-től pedig a bizánci császárokkal találkozunk. Az események előadásában – kútfőit rendszerint összefoglalva – Sigebertus a tömör megfogalmazásra törekszik, és egy-egy bejegyzést sok esetben több forrás adataira támaszkodva készít el. Tévedéseinek egy része abból fakad, hogy valamennyi történeti évszámhoz kapcsol: amikor az előtte fekvő munkákban biztos kronológiai fogódzót nem talál, a dátumot – nem egyszer hibásan – saját kalkulációi alapján következteti ki.²⁶²⁴ A világkrónikának két egységét különíthetjük el: míg 381 és 1023 között az nem egyéb önálló adatokkal nem bíró kompilációnál, addig 1024-től kezdve – a forrásaiból kölcsönzött információk mellett – a gembloux-i történetíró egyre több saját értesülést is közöl.²⁶²⁵

A *Chronographia* magyar adatokban meglehetősen gazdag. Hírei javarészt a 10. századi kalandozásokkal kapcsolatosak, de rendelkezik értesülésekkel az államalapítás koráról vagy a 11. századi belharcok időszakáról is. Utolsó magyar vonatkozású bejegyzését az 1109. esztendőnél találjuk: az alább tárgyalandó passzusok javarészt a krónika azon egységéből származnak tehát, amely korábbi történeti hagyományra támaszkodik.²⁶²⁶ Vegyük elsőként is számba a honfoglalás korával és a 10. századdal kapcsolatos adatokat: ezek főként a kalandozó hadjáratok kiemelkedő jelentőségű forrásaként számon tartott Liudprandustól és az ír származású, ám német földön működő Marianus Scotustól²⁶²⁷ származnak – olyan kútfőkből, amelyeket, lévén azok a birodalmi területek forrásanyagához tartozóak, jelen értekezés nem tárgyal.

Sigebertus elsőként a 893. esztendőnél tesz a magyarokról említést: a cremonai Liudprandus *Antapodosis* (Visszaízetés)²⁶²⁸ nyomán közli, hogy Arnulf keleti frank király (887–899) a magyarokat segítségül hívta Szvatopluk (870–894) morvái ellen.²⁶²⁹ A gembloux-i történetíró a 10. századi forrásában olvasható részletesebb tudósítást egyetlen rövid bejegyzésben foglalja össze. Mivel Liudprandus évszámot sem közöl, Sigebertus saját számításai alapján helyezi az

²⁶²⁴ SIGEBERTUS GEMBLACENSIS 276–277. (LUDWIG KONRAD BETHMANN előszava), 300.; BALAU 1903. 274–285., 281–283.

²⁶²⁵ SIGEBERTUS GEMBLACENSIS 276. (LUDWIG KONRAD BETHMANN előszava). Vö. HIRSCH 1841. 21.

²⁶²⁶ Az egyes szöveghelyek forrásait a *Chronographia* kritikai kiadását elkészítő LUDWIG KONRAD BETHMANN pontosan megjelölte: a továbbiakban javarészt a 19. századi filológus megállapításaira támaszkodom.

²⁶²⁷ VERBIST 2010.

²⁶²⁸ SZOVÁK 1996. 164–170.; PENN 2010.

²⁶²⁹ SIGEBERTUS GEMBLACENSIS 343–344. Vö. LIUDPRANDI ANTAPODOSIS 15–16.; ld. még CF II. 1469. (3527. sz.); LIUDPRAND (A) 87–88., LIUDPRAND (B) 213. A liudprandi szöveghely hiteléhez ld. GOMBOS 1908. 47–51.

eseményeket a 893. évre. Arnulf valójában egy évvel korábban, 892-ben vehette igénybe a morvák ellen a magyarok segítségét.²⁶³⁰

Ugyancsak Liudprandus híradásaival rokoníthatjuk krónikásunk azon, a 903. évhez bevezetett feljegyzését, amely úgy tudja, a magyarok barbár népét a tőlük segítséget kérő Arnulf – mivel előttük az őket a nyugati területektől elválasztó akadályokat megnyitotta – szabadította volna Európára: kevéssel a keleti frank király halálát követően seregeik már feltűntek Galliában, Germániában és Itáliában.²⁶³¹ A passzust, amely Arnulf szerepével kapcsolatban túloz – a magyarok 894-ben a keleti frankok ellen harcoltak a morvákkal szövetségben –,²⁶³² nem köthetjük egyetlen konkrét eseményhez. Kérdéses, milyen megfontolásból került a hír Sigebertusnál éppen a 903. évhez: a magyarok az akkor már német–római császár Arnulf 899. december 8-án bekövetkezett halálát követően – ebben az esztendőben egyébként újfent az ő biztatására érkeztek meg Lombardiába a kalandozók – 900-ban bajor földre, 901-ben pedig Itáliába és Karintiába is vezettek hadjáratot.²⁶³³ A Liudprandusnál is olvasható hagyomány, amely szerint a magyarokat a nyugati világtól akadályok zárták volna el, a Nagy Sándor-regényre vezethető vissza. A részlet annak a tradíciónak a lecsapódása, amely szerint Góg és Magóg népeit – a 9–10. században pusztító normannokban, arabokban és magyarokban a mondabéli barbárokat vélte ugyanis Európa felfedezni – Nagy Sándor Ázsiában fallal rekesztette el: úgy tartották, hogy innen az Antikrisztus eljövetelekor törnek majd elő.²⁶³⁴

A 904. évhez bejegyzett híradás, amely szerint Lajos király a magyarokkal megütközve vereséget szenvedett, Ludwig Konrad Bethmann kritikai kiadása szerint Marianus Scotustól származik, ám utóbbi krónika a 10. századi kalandozásokat említve egyetlen esetben sem ejt összezsapásról szót.²⁶³⁵ Kristó Gyula Helinandus de Frigido Monte (Hélinand de Froidmont) krónikájának Sigebertustól átvett s a 905. évnél közölt passzusát a magyarok 904–905. évi itáliai kalandozásának forrásaként értékelte, s a kútfőben említett uralkodóban III. (Vak) Lajos itáliai uralkodót (900–905) vélte felfedezni.²⁶³⁶ A magam részéről valószínűbbnek vélem ugyanakkor, hogy Sigebertus IV. (Gyermek) Lajos (900–911) keleti frank király vereségéről emlékezik meg – minden bizonnyal Liudprandus nyomán. Az *Antapodosis* az eseményeket Lajos regnálásának első évére helyezi, s részletesen lefesti a bajorok elleni katonai vállalkozást és az uralkodó

²⁶³⁰ KRONOLÓGIA 67. A 892–894 közötti események történetéhez, a magyarok Arnulffal, majd pedig Szvatoplukkal való szövetségekötéséhez és a történetek egyéb forrásaihoz ld. KRISTÓ 1980. 151–160.

²⁶³¹ SIGEBERTUS GEMBLACENSIS 345. Vö. LIUDPRANDI ANTAPODOSIS 15.; ld. még LIUDPRAND (A) 87.; LIUDPRAND (B) 213.

²⁶³² LIUDPRAND (B) 213.: 681. jegyz.

²⁶³³ A katonai eseményekhez ld. KRISTÓ 1980. 207–214., 231–232.; KRONOLÓGIA 68.

²⁶³⁴ GÖCKENJAN 1996. 133. Góg és Magóg népéhez ld. még FÓTI 1913; DEÉR 1930. 244–245.; LANGÓ 2013. 11.; HALMÁGYI 2014. 10–18.

²⁶³⁵ SIGEBERTUS GEMBLACENSIS 345. Vö. MARIANUS SCOTUS 553.; CF II. 1549. (3622. sz.).

²⁶³⁶ KRISTÓ 1980. 235.

csatavesztését.²⁶³⁷ A kérdéses ütközetre, amelyről számos egyéb feljegyzés maradt ránk – említi többek között az *Annales Laubacenses* is –, valójában 910-ben került sor.²⁶³⁸

Sigebertus újfent Liudprandustól merít, amikor a 905. évnél lakonikusan közli: a magyarok Lajos király országát – az előző évi győzelmüket követően – adófizetőjükké tették.²⁶³⁹ A motívum a bajor földre vezetett kalandozás kútfoinek sorában egyedül Liudprandusnál és az ő tudósítására visszavezethető forrásokban jelentkezik: elképzelhető, hogy a cremonai krónikás a 924. vagy a 933. év eseményeiről hozzá eljutott híreket mosta egybe a korábbi hadjárat történéseivel.²⁶⁴⁰

A *Chronographia* úgy tudja, hogy 906-ban, illetve 907-ben a görögök és a bolgárok is adófizetőiké váltak a magyaroknak.²⁶⁴¹ A hírt Sigebertus forrása, Liudprandus akkor hozza, amikor a 899–900. évi itáliai hadjárat előzményeiről tudósít. A zavaros kronológiájú *Antapodosis*-ban a Gyermek Lajos ellen vezetett 910. évi hadjárat leírását követően olvashatjuk csupán a keleti frank uralkodó csatavesztését valójában egy évtizeddel megelőző itáliai események leírását.²⁶⁴² Az I. Berengár király (887–924) felett 899 őszén aratott brentai győzelemnek szentelt fejezet azon híre, amely szerint ekkoriban a görögök és a bolgárok is adót kényszerültek eleinknek fizetni, Gombos F. Albin vélekedésének megfelelően annak a 894. évi hadjáratnak az emlékét őrizheti, amelynek során Levente bizánci szövetségben verte meg az Al-Dunánál Simeon bolgár cár csapatait.²⁶⁴³

Sigebertus világkrónikájának soron következő magyar vonatkozású passzusát a 909. évnél olvashatjuk: a feljegyzés, amely szerint a magyaroktól I. Berengár ebben az esztendőben súlyos vereséget szenvedett, újfent Liudprandus tudósítására támaszkodik. Az *Antapodosis*-ban a 905. év eseményei között olvashatunk arról, hogy a magyarok nem találtak ellenállásra Itáliában, s a király arra kényszerült, hogy a kalandozókkal megegyezzen.²⁶⁴⁴ Bár a longobárd származású Liudprandus a kronológiában számtalan alkalommal téved, egyéb kútfoink alapján is feltehetjük, hogy eleink,

²⁶³⁷ LIUDPRANDI ANTAPODOSIS 36–39.; ld. még LIUDPRAND (A) 103–105.; LIUDPRAND (B) 213.

²⁶³⁸ GOMBOS 1908. 58–61.; KRISTÓ 1980. 239–241. A hadjárat forrásaival és Liudprandus megfelelő részletének hitelével kapcsolatban ld. TORMA 2012. 464–476. Meg kell ezen a ponton jegyezni, hogy Torma Béla szerint a cremonai történetíró szövege tévesen említi Augsburgot, leírását pedig nem a 910., hanem a 907. év történéseire – s az Enns folyó környékén vívott ütközetre – kell vonatkoztatnunk.

²⁶³⁹ *Ungari superioris anni victoria elati, regnum Ludowici sub tributo redeunt* – SIGEBERTUS GEMBLACENSIS 345.; Vö. LIUDPRANDI ANTAPODOSIS 36–39.; ld. még LIUDPRAND (A) 103–105.; LIUDPRAND (B) 213.

²⁶⁴⁰ GOMBOS 1908. 60.

²⁶⁴¹ SIGEBERTUS GEMBLACENSIS 345.

²⁶⁴² LIUDPRANDI ANTAPODOSIS 41.; ld. még LIUDPRAND (a) 107.

²⁶⁴³ GOMBOS 1908. 51–57., kül. 53. Az eseményekhez vö. KRISTÓ 1980. 173–182., 205–212. A közévszázadi irodalomban eltérő elképzelések is napvilágot láttak. Györffy György úgy értékelte, hogy – mivel a bizánci és a bolgár területek megadóztatása csupán 934-től adatolható – az *Antapodosis* megjegyzésének aligha szükséges különösebb hitelt tulajdonítanunk, ld. GYÖRFFY 1977. 149. Kristó Gyula ezzel az állásponttal vitatkozva nem látta kizárhatónak, hogy a ráadásul Konstantinápolyban is megfordult Liudprandus valós hírt rögzített, amikor a görögök és a bolgárok adójáról ejtett szót: ha nem is éppen 906-ban és 907-ben, de valamikor a 10. század elején sor kerülhetett olyan katonai akcióra, amelynek eredményeképpen ezektől a területektől a magyarok sarcot húztak. A kalandozók alkalmasint jóval többször megfordulhattak a Balkánon, mint ahogyan arról forrásaink árulkodnak, ld. KRISTÓ 1980. 301–302., 307.

²⁶⁴⁴ SIGEBERTUS GEMBLACENSIS 345. Vö. LIUDPRANDI ANTAPODOSIS 56.; ld. még LIUDPRAND (A) 120.; GOMBOS 1908. 57–58.

akik 904-ben tűntek fel az Alpoktól délre, 905-ben is folytatták a vidéken a portyázást: alighanem az Észak-Itália birtoklásáért III. Lajos és Berengár között vívott harcokba avatkozhattak be.²⁶⁴⁵

Az *Annales Lobienses* (Lobbes-i Évkönyv) hasonló tömörségű megjegyzésére támaszkodva Sigebertus a 911. évnél közli, hogy a magyarok ebben az esztendőben Germániát dúlták: a lobbes-i apátságról megnevezett, ám feltehetőleg Liège-ben vezetett feljegyzések szerint a kalandozók 910-ben pusztították végig első ízben a vidéket.²⁶⁴⁶

Liudprandustól tudjuk, hogy Arnulf (Arnold) bajor herceg – aki a keleti frank királlyal, Konráddal (911–918) szemben fellázadt – feleségével és fiaival a magyarokhoz menekült, és az uralkodó haláláig a Kárpát-medencében is maradt: az információt átvette Sigebertus is, aki az eseményt a 914. évre helyezte.²⁶⁴⁷ Az *Antapodosis* szerint a történések Konrád uralkodásának második évében – vagyis 913-ban – került sor. A sigebertusi keltezés helyességét megerősítheti ugyanakkor az 1139-ig vezetett *Auctarium Garstense* (Garsteni folytatás),²⁶⁴⁸ amely hasonlóképpen a 914. esztendőre datálja Arnulf menekülését.²⁶⁴⁹

Marianus Scotusnak a 709 és 954 között feljegyzéseket tartalmazó Reichenau-i Évkönyre (*Annales Augienses*)²⁶⁵⁰ visszavezethető 11. századi tudósításában találjuk, hogy a magyarok Alemanniát dúlva a bajoroktól és a németektől vereséget szenvedtek.²⁶⁵¹ A 913. évi eseményekre²⁶⁵² vonatkozó információt Sigebertus téves, 915. évi dátummal emeli be világhírlapjába, és a hírt kiegészíti az adattal, hogy kalandozóink Berengárral szövetségben vezettek ekkor hadjáratot.²⁶⁵³

A gembloux-i történetíró újabb magyar vonatkozású híre ismét olyan portyázásról számol be, amikor eleink keleti frank területeken pusztítottak. Sigebertus szerint a kalandozók Alemanniát dúlva 917-ben Fuldáig nyomultak előre.²⁶⁵⁴ A *Chronographia* ezen a ponton is Marianus Scotustól merít.²⁶⁵⁵ A bejegyzés a 915. évi portyázással hozható összefüggésbe: ekkor a magyarok valóban a fuldai monostornál kényszerültek megtorpanásra.²⁶⁵⁶

A következő hadjáratra, amelyről krónikásunknak tudomása van, 916–917-ben kerülhetett sor: a kalandozók ebben az évben, ahogyan azt Marianus Scotus is elbeszéli, Alemanniából

²⁶⁴⁵ CF II. 544. (1281. sz.); KRISTÓ 1980. 234–235. A passzust a magyarok 898–904. évi itáliai kalandozásával kapcsolta össze Gombos F. Albin is, ld. GOMBOS 2011 (1927) 17.

²⁶⁴⁶ SIGEBERTUS GEMBLACENSIS 345. Vö. ANNALES LOBIENSES 233.; ld. még CF I. 147. (359. sz.); RF II. 298.; GESCHICHTSQUELLEN (Annales Lobienses).

²⁶⁴⁷ SIGEBERTUS GEMBLACENSIS 346. Vö. LIUDPRANDI ANTAPODOSIS 46.; ld. még LIUDPRAND (A) 111.

²⁶⁴⁸ AUCTARIUM GARSTENSE 565.; ld. még CF I. 314. (714. sz.)

²⁶⁴⁹ GOMBOS 1908. 61.; KRISTÓ 1980. 243–244.

²⁶⁵⁰ ANNALES AUGIENSES 68.; ld. még CF I. 106. (211. sz.)

²⁶⁵¹ MARIANUS SCOTUS 553.; ld. még CF II. 1549. (3622. sz.)

²⁶⁵² A hadjáratra és az Inn menti ütközetre ld. KRISTÓ 1980. 242–243.

²⁶⁵³ SIGEBERTUS GEMBLACENSIS 346.

²⁶⁵⁴ SIGEBERTUS GEMBLACENSIS 346.

²⁶⁵⁵ MARIANUS SCOTUS 553.

²⁶⁵⁶ KRISTÓ 1980. 244–245.

Elzászba is betörve érkeztek el Lotaringia határáig. Az eseményt Sigebertus tévesen tünteti fel a 918. évnél.²⁶⁵⁷

Liudprandustól kölcsönöz krónikásunk a 920. esztendőnél olvasható bejegyzésében, amelyből azt tudhatjuk meg, hogy I. (Madarász) Henrik keleti frank király (919–936) Arnulf herceg ellen – aki, mint ahogyan azt a cremonai történétíró az *Antapodosis*-ban leírja, Konrád halála után a magyarok földjéről visszatért – hadsereggel vonult fel Bajorországban. Arra, hogy a felek egymással végül megállapodásra jutottak, a gembloux-i történeti munka nem tér már ki. Henrik és a bajorok megegyezésére – és ennek megfelelően a kútfőnkben előadott eseményre: Arnulf visszatérésére – 921-ben került sor.²⁶⁵⁸

Sigebertus a 924. évi itáliai hadjáratot is Liudprandustól ismeri: a történéseket, bár forrásában a megelőző évi dátum szerepel, a 925. esztendőre keltezi. Tömör közléséből annyit tudhatunk meg, hogy a magyarok Salardus vezetésével érkeztek, s felégették Páviát.²⁶⁵⁹

A szász Widukindustól révén tudja a *Chronographia*, hogy 924-ben eleink Madarász Henrikkel kilenc évre szóló békét kötöttek.²⁶⁶⁰ a rendszeres adó fejében a magyaroktól ekkor megváltott fegyvernyugvásra vonatkozó adatot hitelesként fogadja el a kutatás.²⁶⁶¹ Sigebertus újabb bejegyzése azzal a hadjáratral kapcsolatos, amelyet a magyarok azért vezettek Szászországba, mivel Henrik a megállapodásban rögzített kilenc esztendő elteltével a további adófizetést megtagadta. Itt szükséges azonban felhívnom a figyelmet arra, hogy a magyarok 933-ban Madarász Henriktől elszenvedett súlyos vereségéről²⁶⁶² Sigebertus két eltérő szövegezésű híradást őrzött meg: az egyik tudósítást – helyesebben – a 934. évnél olvashatjuk, ám a gembloux-i történétíró eltérő forrás alapján a 922. esztendő történéseiről számot adva is közöl már egy beszámolót a Merseburg mellett egy évtizeddel később vívott csatáról.²⁶⁶³ Lássuk elsőként a *Chronographia* ez utóbbi passzusát: ebből annyit tudhatunk meg, hogy a magyarok Franciaországot, Alemanniát, Elzászt és Szászországot végigpusztítva *Meresburch*-nál összecsaptak Henrik seregével, és a keleti frank uralkodótól felbecsülhetetlen mértékű vereséget szenvedtek.²⁶⁶⁴ Sigebertus kronológiai tévedése minden bizonnyal abban lelheti magyarázatát, hogy egyik forrásában, Liudprandus *Antapodosis*-ában is Henrik uralkodásának elején szerepel a kérdéses szászországi hadjárat: a kontextusból úgy tűnik, hogy a cremonai historikus a magyarok felett aratott győzelmet a 924. évre

²⁶⁵⁷ SIGEBERTUS GEMBLACENSIS 346.; MARIANUS SCOTUS 553.; KRISTÓ 1980. 245–246.

²⁶⁵⁸ SIGEBERTUS GEMBLACENSIS 346. Vö. LIUDPRANDI ANTAPODOSIS 47–48.; ld. még LIUDPRAND (A) 112–113.; KRISTÓ 1980. 259.

²⁶⁵⁹ SIGEBERTUS GEMBLACENSIS 347. Vö. LIUDPRANDI ANTAPODOSIS 74–75.; ld. még LIUDPRAND (A) 134–135.; GOMBOS 1908. 62–64.; KRISTÓ 1980. 255–256.

²⁶⁶⁰ SIGEBERTUS GEMBLACENSIS 346. Vö. WIDUKINDUS 432.; ld. még CF III. 2661. (5169. sz.); WIDUKIND 221. A 10. század második felében alkotó corvey-i történétíróról ld. WARNER 2010. *A szász történet három könyve* nemrégiben magyar fordításban is megjelent, ld. WIDUKINDUS CORBEIUS.

²⁶⁶¹ KRISTÓ 1980. 259.

²⁶⁶² A kalandozó hadjáratról ld. KRISTÓ 1980. 266–268.

²⁶⁶³ BALAU 1903. 283.

²⁶⁶⁴ SIGEBERTUS GEMBLACENSIS 346.

helyezi.²⁶⁶⁵ Sigebertus az *Antapodosis* leírásából²⁶⁶⁶ meríthette továbbá tömör híradásának azt az információját is, hogy az ütközetre valahol Merseburg mellett kerülhetett sor – Widukindus ugyanakkor az ismeretlen Riade városát említi²⁶⁶⁷ helyszíneként –, s ugyancsak a cremonai nyomán jegyezhetette meg, hogy Henrik Isten segítségével győzedelmeskedett a magyarok ellenében. A passzusba egyéb elem is vegyül: Sigebertus a szászországi kalandozás Liudprandustól vett históriáját Marianus Scotus azon – az *Annales Augienses*ből kölcsönzött – értesülésével gyúrhatta egybe, amely szerint a magyarok 926-ban Frankföldet, Elzászt, Galliát és Alemanniát pusztították.²⁶⁶⁸

A gembloux-i történetíró a Liudprandus elbeszéléséből megismerhető eseményeket nem azonosította azzal a magyar vereséggel, amelyet egyéb kútfői a cremonai történetírónál későbbre helyeztek. A *Chronographiában* a 934. évnél olvashatjuk, hogy a Henrik elleni hadjáratra azért került sor, mert a szászok az adófizetést a magyaroknak megtagadták. Az ütközet helyszínének megadása nélkül Sigebertus annyit mond csupán el, hogy a döntő csatában a kalandozó sereg javarésze odaveszett, és a magyarok maradéka fogságra jutott. Madarász Henrik az ily módon a kezében maradt adó összegét az egyháznak és a szegényeknek ajánlotta fel.²⁶⁶⁹ A gembloux-i történetíró híradásában két kútfő adatai ötvöződhetnek: Marianus Scotus krónikájában Sigebertus lakonikus közlést talált a magyarok Henriktől elszenvedett s ugyancsak a 934. évre helyezett vereségéről,²⁶⁷⁰ s ezt a hírt egészíthette azután ki a Widukindusnál a hadjárat előzményeiről – az adófizetés megtagadásáról –, valamint az egyház és a szegények megadományozásáról olvasottakkal.²⁶⁷¹

A *Chronographia* a 938. évnél szól a magyarok valójában egy esztendővel korábban megesett franciaországi kalandozásáról, amelynek során eleink eljutottak az Atlanti-partvidékig.²⁶⁷² A portyázó seregek Sigebertus szerint Austrasia és Alemannia feldúlása után Wormsnál keltek át a Rajnán, majd a nyugati frank területeket egészen az óceánig végigpusztítva Itálián keresztül tértek haza.²⁶⁷³ Sigebertus újfent Marianus Scotus tudósítását²⁶⁷⁴ követte, aki maga abból az *Annales Augienses*ből²⁶⁷⁵ kölcsönözte információját, amelynek nyomán a hír – ahogyan arra Hervé Mouillebouche is rámutatott – a nyugat-európai krónikásirodalomban ismertté vált.²⁶⁷⁶

²⁶⁶⁵ GOMBOS 1908. 64–68.

²⁶⁶⁶ LIUDPRANDI ANTAPODOSIS 49–52.; ld. még LIUDPRAND (A) 114–117.

²⁶⁶⁷ WIDUKINDUS 434–435.; ld. még WIDUKIND 221–223.

²⁶⁶⁸ ANNALES AUGIENSES 68.; MARIANUS SCOTUS 553.

²⁶⁶⁹ SIGEBERTUS GEMBLACENSIS 347.

²⁶⁷⁰ MARIANUS SCOTUS 554. Vö. ANNALES AUGIENSES 69.

²⁶⁷¹ WIDUKINDUS 434–435.; ld. még WIDUKIND 221.

²⁶⁷² KRISTÓ 1980. 271–275.

²⁶⁷³ SIGEBERTUS GEMBLACENSIS 348.

²⁶⁷⁴ MARIANUS SCOTUS 554.

²⁶⁷⁵ ANNALES AUGIENSES 68.

²⁶⁷⁶ A hírt tartalmazó krónikákkal és ezek filológiai rendszerével kapcsolatban ld. MOUILLEBOUCHE 2006. 142–147. Meg kell itt jegyeznem, hogy a Bodeni-tó szigetén fekvő Reichenauban vezetett, a 860 és a 950 közötti események vonatkozásában feljegyzéseket tartalmazó évkönyv, amelyből – közvetlenül vagy közvetett módon – számos kútfő kölcsönözte a magyarok rajnai átkelésére és az óceánhoz való kijutására

Marianus Scotus krónikája alapján utal Sigebertus a következő évi kalandozásra is, amelyről annyit tudhatunk csupán meg, hogy a magyarok a szászoktól súlyos vereséget szenvedtek.²⁶⁷⁷ Az *Annales Augienses*, ahonnan Marianus információja is származik, a 938. esztendő jelöli meg az esemény időpontjául,²⁶⁷⁸ s ezt – bár a történet 939-re helyezve Sigebertus ismét pontosítani igyekszik a kronológiát – egyéb kútfők is megerősíteni látszanak.²⁶⁷⁹

A 948. évnél olvasható magyar vonatkozású bejegyzésünk azt adja hírül, hogy Henrik bajor herceg elfoglalta Aquileiát, s miután két ízben is győzedelmeskedett a kalandozók felett, átkelt a Ticinón (*Ticinum*).²⁶⁸⁰ A részlet forrása Widukindus,²⁶⁸¹ s bizonytalannak tekinthetjük, hogy a 948-tól talán 950-ig is elhúzódó bajor–magyar háborúk mely évére is kell a megjegyzést vonatkoztatnunk.²⁶⁸²

Újabb kronológiai pontatlansággal találkozunk, amikor Sigebertus azt az információt közli, hogy 949-ben került volna sor a magyarok Taksony (*Taxis rex*) vezette itáliai kalandozására: az apuliai portyázást – amellyel kapcsolatban krónikásunk Liudprandus nyomán azt is tudni véli, hogy a későbbi II. Berengár király (950–961) a békét tíz mérő pénzen vásárolta meg – a 947. évre tehetjük.²⁶⁸³

Lássuk végezetül a *Chronographia* utolsó két, a 10. századi magyar történelmet érintő megjegyzését! A kalandozók 954-ben az Ottó német király ellen lázadó Liudolf és (Vörös) Konrád hercegek – előbbi fia, utóbbi veje volt Ottónak – hívására érkeztek a birodalmi területekre.²⁶⁸⁴ Sigebertus – aki a hadjáratot a 955. évre helyezi – elmondja, hogy az eleinkkel szövetségre lépő Konrád elvezette őket Lotaringiába, ahonnan egészen a mai Belgium területén található carbonariai erdőig nyomultak előre, s Lobbes alól kellett visszafordulniuk. A gembloux-i krónikás ezen a ponton Folcuinus lobbes-i apát (Folcuinus Lobiensis) hosszabb lélegzetű beszámolóját összegzi.²⁶⁸⁵ Lobbes alól a magyarok egy heves zápor miatt valóban elvonulni kényszerültek, ám egyéb kútfők igazolják, hogy az incidenst követően folytatták galliai portyájukat: megfordultak többek között Reims vidékén is.²⁶⁸⁶

vonatkozó információt, az eseményeket a 932. évre helyezi. Egyéb kútfőink nem utalnak azonban arra, hogy ebben az évben valóban megfordultak volna a nyugati frank területeken a magyarok: 927 és 933 között nem adatolható nyugat-európai portyázás. Ld. KRISTÓ 1980. 265.

²⁶⁷⁷ SIGEBERTUS GEMBLACENSIS 348. Vö. MARIANUS SCOTUS 554.

²⁶⁷⁸ ANNALES AUGIENSES 69.

²⁶⁷⁹ KRISTÓ 1980. 275–276.

²⁶⁸⁰ SIGEBERTUS GEMBLACENSIS 349.

²⁶⁸¹ WIDUKINDUS 447.

²⁶⁸² KRISTÓ 1980. 281–283. A *Ticinum* folyó mibenlétéhez vö. még WIDUKINDUS 447.: 57. jegyz.

²⁶⁸³ SIGEBERTUS GEMBLACENSIS 349. Vö. LIUDPRANDI ANTAPODOSIS 151.; ld. még LIUDPRAND 200. Liudprand passzusának forrásértékére és a 947. évi itáliai portyázásra ld. GOMBOS 1908. 69.; KRISTÓ 1980. 280–281.

²⁶⁸⁴ Az eseményekről ld. KRISTÓ 1980. 284–288.

²⁶⁸⁵ SIGEBERTUS GEMBLACENSIS 349. Vö. FOLCUINUS 65–67.; a kútfő magyar vonatkozású részleteit ld. CF II. 932–934. (2256. sz.); ezeket magyar fordítását ld. FOLCUIN.

²⁶⁸⁶ KRISTÓ 1980. 287–288.

A magyarok 955. évi augsburgi vereségéről szóló híradását – amelyet a gembloux-i történetíró világkrónikájában a 957. évre találunk bejegyezve – két kútfő: a corvey-i Widukindus szász története, valamint a Ruotgerus kölni szerzetes tollán született Szent Brúnó-*vita* (*Vita sancti Brunonis archiepiscopi Coloniensis*, BHL 1468.) megfelelő passzusai alapján állította össze Sigebertus.²⁶⁸⁷ A csata helyszínét nem is említő leírás azon részlete, amely szerint Vörös Konrád – aki megbánta, hogy korábban Ottó ellen felkelt, s a magyarokat a birodalomba vezette – a császárral immár megbékélve azért fohászkodott az Úrhoz, hogy vétkei méltó büntetéseként a magyarok fegyverétől lelje halálát, Brúnó kölni érsek 10. századi hagiográfiájából származik.²⁶⁸⁸ A magyarok vereségének súlyosságát a 12. század eleji krónika mindkét forrása ecseteli, ám a részlet, amely úgy tudja, hogy alig akadhatott magyar, aki megmenekült, s hogy a kalandozók három fogságba esett királyocskáját (*reguli*) a csata után felakasztották, egyértelműen Widukindus előadásának ismeretéről árulkodik.²⁶⁸⁹ Azt, hogy a 955. augusztus 10-én lezajlott augsburgi összecsapást²⁶⁹⁰ követően három magyar vezér juthatott bitófára, az elbeszélésében az 1100. évig ívelő történeti munkájában a Konstanz környékén fekvő Sankt Blasien szerzetese, Bernoldus is megerősíti.²⁶⁹¹

Kútfőnk 10. századi magyar adatainak végére érve megállapíthatjuk tehát, hogy Sigebertus Gemblacensis világkrónikája kalandozások kapcsán nem tartott fenn önálló, más kútfőből meg nem ismerhető információt: a vallóniai Gembloux monostorában működő szerző elsősorban Liudprandus *Antapodosis*ából kölcsönzött sokat. Bár felhasznált olyan feljegyzéseket is, amelyeket ugyancsak lotaringiai földön jegyeztek el – ismerte ennek megfelelően a Lobbes-i Évkönyvet (*Annales Lobienses*) vagy Folcuinus apát 10. századi feljegyzéseit –, tudósításai jóval inkább kapcsolódnak a birodalmi hagyományhoz, mint a francia területek forrásanyagához. Több alkalommal kölcsönzött hírt a corvey-i Widukindustól vagy saját kortársától, a reichenai tradícióból merítő Marianus Scotustól, ám ott találjuk kútfőinek sorában – a 955. évi augsburgi csata vonatkozásában – a kölni érsek, Szent Brúnó 10. századi *vitáját* is. Míg a rövid, sokszor egyetlen mondatos értesüléseket Sigebertus minimális módosításokkal vette át, addig hosszabb forrásait – a bőbeszédű Liudprandus vagy a lobbes-i Folcuinus megfelelő passzusait – csupán tartalmi kivonatban közölte.

Az önálló forrásértékkel nem bíró krónikarészletek különleges helyet foglalnak el jelen vizsgálati korpuszon belül: a *Chronographia* hírei – a kronológiai pontatlanságokkal együtt – a világkrónika különös népszerűsége révén – a francia kultúrkör számos kútfőjébe beszivárogtak. A 13. században kiaknázta Sigebertus munkáját a champagne-i Trosfontaines ciszterci szerzetese, Albericus Trium Fontium (Albéric de Troisfontaines, Troisfontaines-i Alberik), de ismertek voltak

²⁶⁸⁷ SIGEBERTUS GEMBLACENSIS 349.

²⁶⁸⁸ VITA S. BRUNONIS 264., 268.; CF III. 2322–2323. (4942. sz.)

²⁶⁸⁹ WIDUKINDUS 457–459., kül. 459.

²⁶⁹⁰ A hadjáratról ld. KRISTÓ 1980. 288–292.

²⁶⁹¹ BERNOLDUS 422.; CF I. 412. (868. sz.). Vö. HARTMANN 2010.

történetírónk adatai a *Chronicon sancti Bavonis Gandensis* (A genti Szent Bavo-apátság krónikája) lejegyzője, a froidmont-i Helinandus (Helinandus de Frigido Monte) vagy Jacobus de Guisia (Jacques de Guise) előtt is.²⁶⁹²

Jóval kisebb számban találunk a világkrónikában olyan szöveghelyeket, amelyek az első ezredforduló utáni Magyar Királyság történetéhez szolgáltatnak valamiféle adalékot. Sigebertus az 1010. évhez jegyzi be a népünk keresztény hitre téréséről szóló rövid tudósítását: bár a passzus nem tartalmaz olyan adatot, amely a birodalmi területek kútfőinek tanúságtételéhez képest különösebb újdonságot jelentene, a részletet Ludwig Konrad Bethmann Sigebertus textusának önálló állományához sorolja. Nézzük meg, hogyan láttatja a keresztény magyar állam születését az alsó-lotaringiai forrás! Kútfőnk Gizellának – akiről annyit árul el, hogy a császár nővére volt – tulajdonítja az elsődleges szerepet az egykor bálványimádóként (*hactenus idolatriae dedita*) jellemzett magyar nép megtérésében: a forráshely szerint a keresztségben az István nevet nyerő uralkodót hitvese bírta rá arra, hogy népével együtt Krisztus hitét felvegye.²⁶⁹³ A birodalmi hagyományban – ahogyan arra Gombos F. Albin is rámutatott – korántsem volt egyedülálló, hogy II. Henriknek (1002–1024) és / vagy nőtestvérének tulajdonították a magyarság megtérését.²⁶⁹⁴ Ha a bajor hercegnőnek tudja is be Sigebertus az ország krisztianizálódását, nem feledkezik teljes egészében el István érdemeiről s későbbi csodáiról (*cuius merita per Ungariam multa miraculorum gloria commendat*) sem.²⁶⁹⁵ Korpuszunkból ugyancsak szolgálhatunk egyéb példával arra, hogy az 1083-ban szentté avatott uralkodó csodái ismertek voltak Nyugat-Európában.²⁶⁹⁶ Államalapító királyunk korára Sigebertus még egy adatot hoz: az *Annales Leodienses* (Liège-i Évkönyv) nyomán lakonikus tömörséggel tudósít arról, hogy 1030-ban II. Konrád császár (1024–1039) a lázadó magyarok leverésére indult.²⁶⁹⁷

Részben a liège-i történeti hagyomány nyomán tájékozódik történetírónk a Szent István halála utáni állapotokról is. Önálló értesüléssel rendelkezik arra nézve, hogy Orseolo Péternek a zavaros belpolitikai viszonyok közepette távoznia kellett a trónról: az 1041. évi eseményt ugyanúgy az 1042. esztendő történéseihez jegyzi be, mint III. Henrik (1039–1056) immáron valóban ehhez az esztendőhöz kapcsolható magyarországi hadjáratát,²⁶⁹⁸ amelyet egyébként az északfrancia évkönyvi tradíció ugyancsak ismert.²⁶⁹⁹ Az *Annales Leodienses* anyagából származik a témánkba vágó következő bejegyzés, amely arról tájékoztat, hogy az 1043. évben – valójában

²⁶⁹² Vö. CF I. 23–34. (103. sz.); 522–523. (1235. sz.); II. 1127–1129. (2722. sz.); 1214–1217. (2987. sz.). A krónikák magyar vonatkozású információit a megfelelő szócikkekben tárgyalom.

²⁶⁹³ SIGEBERTUS GEMBLACENSIS 354. Vö. UZSOKI 1982. 131. (3. sz.).

²⁶⁹⁴ GOMBOS 1938 (B) 304–309. A tudós tanár a külhoni elbeszélő források Szent István-képének szentelt dolgozatában a különféle hagyományokat rögzítő kútfőket tartalmi szempontból csoportosította Az eltérő tradíciók vizsgálata, az egyes halmazokon belüli filológiai összefüggések pontos feltárása – lévén szó olyan forrásokról, amelyek javarészt nem a francia területekhez kapcsolhatóak – dolgozatomnak nem feladata.

²⁶⁹⁵ SIGEBERTUS GEMBLACENSIS 354. Vö. UZSOKI 1982. 131. (3. sz.).

²⁶⁹⁶ AEGIDIUS AUREAEVALLENSIS 69.; NOTAE AUREAEVALLENSIS 682.

²⁶⁹⁷ SIGEBERTUS GEMBLACENSIS 356. Vö. ANNALES LEODIENSES 19.

²⁶⁹⁸ SIGEBERTUS GEMBLACENSIS 358.

²⁶⁹⁹ ANNALES S. IACOBI LEODIENSIS 638.; ANNALES LEODIENSES 19. Vö. még MAKK 1993. 60–61.

1044-ben – III. Henrik ismét megjelent hadai élén Magyarországon, s ezúttal sikerült célját elérnie: Aba Sámuel elűzte – tőle az uralkodói felségjelvényeket is elragadta –, Pétert pedig visszahelyezte trónjára. A forrásában olvasottakat Sigebertus azzal is kiegészíti, hogy mindezzel Magyarország a birodalom adófizetőjévé vált.²⁷⁰⁰ Krónikásunk IX. Leó (1049–1054) életírásából (*Vita sancti Leonis IX papae*, BHL 4818.) tudja, hogy III. Henrik 1052-ben ismét háborúban állt Magyarországgal: a béke megteremtése érdekében a pápa hiába utazott ekkor a császárhoz.²⁷⁰¹

A továbbiakban Sigebertus négy alkalommal emlékezik meg a Kárpát-medencei államról, s immár valamennyi esetben önálló forrásértékkel bíró passzussal van dolgunk. A gembloux-i krónikás az 1070. évhez jegyzi be, hogy Salamon király ellen alattvalói felkelést fontolgattak, ám a lázadásra végül nem került sor: féltek ugyanis a magyarok attól a IV. Henriktől (1056–1105), aki fivére volt a magyar királynénak.²⁷⁰² Kútfontk alighanem az 1071. év történéseire utal ily módon: az együttműködés ekkor szűnt meg – a balkáni hadjáratot követően – az uralkodó és a hercegek között.²⁷⁰³ Beszámol Sigebertus arról is, hogy néhány évvel később (a krónikás szerint 1075-ben) a magyarok mégiscsak felkeltek a császár ellen, és elűzték Salamont. A tömör híradás, amelyet az 1074. március 14-i mogyoródi ütközetrel és az azt követő eseményekkel vonhatunk összefüggésbe, egyetlen további konkrétumot közöl: szól arról, hogy a trónjáról letaszított uralkodót a magyarok hosszan tartó ostrommal zaklatták.²⁷⁰⁴ Makk Ferenc a világkrónika információjáz ahhoz az időszakhoz kapcsolja, amikor Salamon a nyugati határszélen rendezkedett ellenkirályként be: 1075 első felében erre a vidékre vezetett Géza katonai akciót unokafivére ellen.²⁷⁰⁵ Történetírónk ezt követően 1095-nél ejt ismét szót országunkról, amikor is lakonikusan közli – a magyar királyt meg sem nevezve – I. (Szent) László halálhírét.²⁷⁰⁶ A *Chronographia* utolsó magyar vonatkozású információját az 1109. évnél olvashatjuk. A passzus előadja, hogy ebben az esztendőben V. Henrik (1106–1125) Magyarország ellen vonult, ám – mivel a békekötésre hamar sor került – vissza is tért országába.²⁷⁰⁷ Az ismételten nem túl bőbeszédű leírás a német király 1108-ban Kálmán ellen intézett katonai vállalkozásáról számol be: Henrik Álmos érdekében kísérelt meg Magyarországon fellépni, és cseh szövetségben ostrom alá vette Pozsonyt. A háború azonban – mivel az eseményekbe III. (Ferdeszájú) Boleszláv lengyel fejedelem (1107–1138) is beavatkozott – valóban nem tartott sokáig.²⁷⁰⁸

Bár a 11. századi események kapcsán világkrónikánkban immár önálló értesüléseket is olvashatunk, összefoglalóan elmondhatjuk, hogy a lotaringiai történetíró kizárólag akkor említi a

²⁷⁰⁰ SIGEBERTUS GEMBLACENSIS 358. Vö. ANNALES LEODIENSES 19. Ld. még MAKK 1993. 63–64.

²⁷⁰¹ SIGEBERTUS GEMBLACENSIS 359. Vö. VITA LEONIS IX 212. Az eseményekre ld. MAKK 1993. 74.

²⁷⁰² SIGEBERTUS GEMBLACENSIS 362. III. Henrik leányát, Juditot Salamonnak 1063 őszén vette nőül, ld. MAKK 1993. 81.

²⁷⁰³ Ehhez az évhez vonja a tudósítást MAKK 1998 (C) 147. Vö. MAKK 1993. 84.

²⁷⁰⁴ SIGEBERTUS GEMBLACENSIS 363. Salamon és I. Géza ellentétére ld. MAKK 1993. 84–91.

²⁷⁰⁵ MAKK 1998 (C) 158.

²⁷⁰⁶ SIGEBERTUS GEMBLACENSIS 367.

²⁷⁰⁷ SIGEBERTUS GEMBLACENSIS 372.

²⁷⁰⁸ A hadjárat történetéhez ld. MAKK 1993. 135.

kereszténnyé lett Kárpát-medencei királyságot, ha a német–római császárok dinasztikus összeköttetései és külpolitikája szempontjából valamely magyarországi eseményt lényegesnek ítélt. Tömör bejegyzései vajmi kevés adalékot szolgáltatnak a korai magyar történelem megismeréséhez. A *Chronographia* jelentőségét sokkal inkább a munka nagy népszerűségében kell látnunk: ahogyan azt fentebb hangsúlyoztam már, számos történétíró Sigebertus közvetítésével jutott az Árpádok államáról információk birtokába.

163. *Translatio sancti Eugenii episcopi Toletani primi ac martyris / Ex Virtutibus sancti Eugenii Bronii ostensis / Miracula Eugenii, Virtutes Eugenii* (Szent Eugenius toledói püspök ereklyeátvittele) (BHL 2689. sz.; CF III. 4809. sz.)

A spanyolországi Szent Eugenius relikviái 919-ben Saint-Denis-ből Gerardus apát (megh. 959) kérésére kerültek az alsó-lotaringiai Brogne monostorába: erről az eseményről is megemlékezik az a hagiográfiai munka, amelynek *caputjai* két eltérő szerző működésére utalnak. Valamikor 959 és 1000 között – legvalószínűbben a század utolsó negyedében – harminchárom fejezetben állíthatta össze Eugenius csodáit (*Virtutes Eugenii*) egy előttünk ismeretlen bencés szerzetes, aki korábban maga is a brogne-i apátságban működött. A 10–11. század fordulóján, amikor a szöveget lemásolták, nem csupán egy harmincnegyedik *caputot* illesztettek hozzá, de a textushoz fűztek egy Brogne-ben valamivel korábban lejegyzett, ám befejezetlenül maradt csodaleírást (*Miracula Eugenii*) is.²⁷⁰⁹ A kútfőnek a kalandozások szempontjából érdekes passzusát abban fejezetben olvashatjuk (XXXIV. *caput*), amelyet utólag illesztettek csupán a *Virtutes Eugenii*hez (Eugenius erényei).²⁷¹⁰ A részlet előadja, hogy – mivel a magyaroktól tartaniuk kellett – Brogne-ből egy időre a namuri Szent Hillarius-egyházba szállították Szent Eugenius ereklyéit.²⁷¹¹ A kutatás a híradást – bár abban kronológiai fogódzót nem találunk – rendszerint a 937. évi galliai kalandozással hozza összefüggésbe.²⁷¹² Míg a magyarok vallóniai dülását vizsgáló Albert D’Haenens a beszámolóinak egyáltalán nem adott hitelt – a kalandozóktól való félelem (*timor Hungrorum*) említését és relikviák mentésének motívumát toposzokként értékelte –,²⁷¹³ addig Alain Dierkens úgy értékelte, hogy a tudósítás mögött esetleg valós eseményt is gyaníthatunk. Vélekedése szerint a szöveghelyet a húsz évvel korábbi betörés helyett helyesebb a 954. évi hadjáráshoz kapcsolnunk.²⁷¹⁴ A magam részéről sem ítélem úgy, hogy a kalandozások történetét vizsgálva ne kellene a hagiográfiai munka szolgáltatta adalékot számításba vennünk: a monostor jól illeszkedhet a magyarok augsburgi

²⁷⁰⁹ DIERKENS 1985. 199., 200–201. A kutatás sokáig a 10. század első feléből – 935–937 tájáról – eredeztette a hagiográfiai munkát. A korábbi szakirodalomból ld. TRANSLATIO S. EUGENII 650. (LOTHAR VON HEINEMANN előszava); SHF 175. (1807. sz.); BALAU 1903. 87–88. Brogne kapcsán ld. még COTTINEAU 1935. I. 510–511.

²⁷¹⁰ DIERKENS 1985. 249.

²⁷¹¹ TRANSLATIO S. EUGENII 652.

²⁷¹² Ld. pl. KRISTÓ 1980. 273.

²⁷¹³ D’HAENENS 1961. 426.

²⁷¹⁴ DIERKENS 1985. 249.

vereségét egy esztendővel megelőző lotaringiai–észak-franciaországi hadjárat útvonalára. Érdeemesnek látom ugyanakkor azt is rögzíteni, hogy a brogne-i apátság feldúlása mellett a forrás nem tanúskodik: arról vall csupán, hogy a monostorban rettegték a magyarok jövetelét.

164. *Translatio sancti Landoaldi archipresbyteri, secundum alios episcopi Traictensis / Vita et miracula sancti Landoaldi et sociorum auctore Herigero seu Herigero, scholae Loediensis rectore, postea abbate Lobiensi* (Herigerus: Szent Landoaldus ereklyeátvitele) (BHL II. 4700–4703. sz., 4705–4706. sz.; RF V. 450–451.; CF III. 4812. sz.)

Szent Landoaldus relikviáit – Szent Amantius, Adrianus és Vinciana földi maradványaival együtt – 980-ban kerültek át Wintershovenből a genti (Gand) Szent Bavo-apátságba. Bár a *translatio* történetét ekkoriban egy genti szerzetes (*Historia translationis reliquiarum sancti Landoaldi*) is megírta, a Szent Bavo-monostor apátja kért egy szentéletrajzot Notger liège-i püspöktől (972–1008) is: a szerzetesközösség számára a három évszázaddal korábban a vidéken működött szent addigra már feledésbe merült élettörténetét és csodáit Herigerus Lobiensis állította össze a püspök megbízásából. A gentiek megpróbálták arról a Landoaldusról, akinek ereklyéi a Szent Bavo-monostorba kerültek, minél többet megtudni: a szenthez köthető csodák egybegyűjtésére zsinatot tartottak, s tudakozódtak – ahogyan azt Herigerus előadja – az egykori maastrichti püspökről annál a Sarabertusnál is, aki Wintershovenben még olvashatta a szent korábbi, a 980. évre már megsemmisült *vitáját*. A Landoaldus élettörténetét, majd pedig csodáit előadó Herigerus írását prologusként előzi meg Notgernek a Szent Bavo-monostor apátjához, Womarhoz (965–980) címzett levele:²⁷¹⁵ az episztolát a *vitához* és a *miraculához* hasonlóan Herigerus öntötte szavakba.²⁷¹⁶ A Herigerus-féle hagiográfiai munkában – ahogyan a genti *translatióban* is – találkozunk Wintershoven pusztulásának történetével: Landoaldus korábbi életírása, amely Sarabertusnak rendelkezésére állhatott még, a lobbes-i történetíró szerint akkor pusztult el, amikor az egyházat a magyarok feldúlták.²⁷¹⁷ Arról, hogy erre az eseményre mikor is kerülhetett sor, nem szól kútfőnk: így tehát az is kérdéses lehet, mennyiben vonhatjuk a forrást a magyarok 954. évi vallóniai hadjáratához.²⁷¹⁸

²⁷¹⁵ LETTRE D’ENVOI PAR NOTGER, ld. kül. JEAN-LOUIS KUPPER kommentárát: 304–305.

²⁷¹⁶ HOLDER-EGGER 1886. 626–630.; BALAU 1903. 135–139.; MAIER 2007. 241–250.

²⁷¹⁷ TRANSLATIO S. LANDOALDI 603.

²⁷¹⁸ A részlet forrásértékét vitatja D’HAENENS 1961. 425.

165. *Translatio sanctorum Saviniani, Potentiani et Abtini in Senonense sancti Petri coenobium*
c. a. 1025, auctore ut videtur Odorannus sancti Petri Vivi apud Senonas monacho / Translatio sanctorum Saviniani, Potentiani sociorumque (Szent Savinianus, Potentinaus és Abtinus ereklyeátvittele) (BHL II. 7437. sz.; CF III. 4813. sz.)

Amikor 847-ben a burgundiai Sens falakon kívüli Szent Péter-apátságának (Saint-Pierre-le-Vif) szerzetesei gallo-román kori sírokra leltek, igyekeztek – Krisztus apostola mellé – helyi patrónusokat is találni a monostor számára: a relikviákat Sens első püspökének: Savinianusnak, valamint Potentianus nevű utódjának és további társaiknak a földi maradványaiként azonosították. Ereklyéiket az apátsági templomban helyezték újfent örök nyugalomra, és a *translatió*val a 9. század derekán kezdetét vette Savinianus és Potentianus kultusza.²⁷¹⁹ A veneráció jegyében fogant hagiográfiai szövegek sorában találjuk a relikviaátvitel történetét: a korábban 1020 környékére,²⁷²⁰ újabban 1032 utánra²⁷²¹ datált szöveget a kutatás sokáig a Szent Péter-monostor 11. századi krónikásától, Odorannustól²⁷²² eredeztette.²⁷²³ A textust – Savinianus szenvedéstörténeteivel együtt – egy 12. századi auxerre-i *manuscriptum* (Auxerre, BM 198.) alapján közölte 1863-ban Louis-Maximilien Duru.²⁷²⁴

Kútfőnk egyetlen magyar vonatkozású szöveghelyét a kutatás a 937. évi kalandozó hadjáráshoz kapcsolja. A forrás előadja, hogy abban az időben, amikor Sensnak egy Vilmos nevű főpapja (932–938) volt, a vidékre normannok törnek, és a Szent Péter-monostor apátja, Sámson (920–940 k.)²⁷²⁵ közösségével a városfalakon belül helyezte biztonságba Savinianus, valamint társai: Potentianus, Altinus és Edoaldus relikviáit. Kútfőnk részletesen adja elő a barbárok pusztításait, amelyeknek a Szent Péter-apátság is áldozatul esett. Épségben egyedül annak a Szent Serotinusnak a kápolnája maradt, akinek ereklyéit a szerzetesek nem vitték a városba magukkal. A normannok távozása után a hagiográfiai írás elbeszélése szerint visszakerültek helyükre a relikviák.²⁷²⁶

Feltehetjük a kérdést, hogy a hagiográfus által – talán tévesen – III. (Együgyű) Károly (898–922) idejébe helyezett történeteket vajon joggal kapcsolhatjuk-e a normannok helyett a magyarok betöréséhez. A kalandozók 937. évi sensi feltűnését egyéb forrás, a 10. századi *Notae Senonenses* (Sensi Feljegyzések) is megerősíti,²⁷²⁷ az *Annales sanctae Columbae Senonensis* (A sensi Szent Columba-apátság évkönyve) pedig – igaz, a város feldúlásának említése nélkül – a magyarok

²⁷¹⁹ FLICHE 1912. 21–22.

²⁷²⁰ SHF II. 91. (1375. sz.)

²⁷²¹ Ezt a véleményt fogadja el MOUILLEBOUCHE 2006. 161.

²⁷²² RECH 2010 (OS).

²⁷²³ Az ellentétes véleményre ld. LOUIS-MAXIMILIEN DURU kommentárát: BIBLIOTHÈQUE HISTORIQUE DE L'YONNE 383–384.

²⁷²⁴ BIBLIOTHÈQUE HISTORIQUE DE L'YONNE 288. A kéziratról ld. FLICHE 1912. 1–9.

²⁷²⁵ BOUVIER 1891. 65–67.

²⁷²⁶ TRANSL. SS. SAVINIANI ET POTENTIANI 788–789.

²⁷²⁷ DELISLE 1886. 164.

galliai hadjáratának kezdetét ugyanahhoz a dátumhoz kapcsolja, amely az előbb említett kútfőben a portyázók sensi felbukkanásának időpontjaként szerepel.²⁷²⁸ A 12. század elején megszüvegezett *Chronicon sancti Petri Vivi Senonensis* (A sensi Szent Péter-apátság krónikája) az ereklyék menekítését és Szent Péter egyházának felégetését – amelyről minden bizonnyal a *Translatio sanctorum Saviniani, Potentiani sociorumque* hagyományából tud – immár egyértelműen a magyaroknak tulajdonítja, és ennek megfelelően az *Annales sanctae Columbae Senonensis*-ből átvett 937. évi híradáshoz toldva közli.²⁷²⁹ Mindezek után – még ha a Szent Savinianus kultuszának emléket állító kútfő normannokat²⁷³⁰ említ is – megkockáztathatjuk a feltevést, hogy a jelenleg vizsgált 11. századi beszámoló is arról a hadjáratról adhat hírt, amelyet a kalandozók a nyugati frank területekre vezettek.²⁷³¹

166. *Versus de Asia et de universi mundi rota* auctore ut videtur ignoto Gallico (Vers Ázsiáról és a teljes földkerekségről) (RF XI/3. 328.; CF III. 4879. sz.)

Mivel igen korai időszakból maradt ránk – a költeményt 738 előtt állíthatták össze –, talán nem is kellene korpuszomban tárgyalnom Európa és Ázsia Isidorus *Etymologiae*-jén (Etimológiák) nyugvó verses leírását, amelynek bizonyos kéziratai Afrikáról is tartottak fenn néhány strófát. Szerzőjében mindenképpen nyugati frank – talán burgundiai – személyt tisztelhetünk: esetleg azt a Theodofridust, aki 657-ben Luxeuil-ből került apátként Corbie újonnan alapított pikárdiai monostorába.²⁷³² A Pannóniát is említő kora középkori munkát – amely a vidék terménybőségéről is megemlékezik (*Pannonia a Penninis nomen que conglomerat, / Cispitem uberem ferens iumentisque pabula*) –²⁷³³ a magyar földet a rómaiak legelőjeként (*pascua Romanorum*) számon tartó hagyomány kapcsán idézi a kutatás.²⁷³⁴ Mivel a kérdéses tradíció a dolgozatban tárgyalt Odo de Deogilónál (Odon de Deuil) is tetten érhető,²⁷³⁵ irodalmi műfaja ellenére sem hagytam el összeállításomból a Karoling-kori költeményt.

²⁷²⁸ ANNALES S. COLUMBAE SENONENSIS 105.

²⁷²⁹ CHRONICON S. PETRI VIVI SENONENSIS 34.

²⁷³⁰ A normannok sensi felbukkanásáról az *Annales sanctae Columbae Senonensis*-ből ugyancsak értesülhetünk, ám a rövid tudósítást jóval korábbi dátumnál, a 886. évnél olvashatjuk. A részlet szűkszavúan értesít csupán bennünket a Párizstól ekkor Sensig is eljutó barbárok feltűnésükről: baljós előjellel és a pusztítások leírásával – a 937. évről szóló hírrel ellentétben – nem találkozunk (ANNALES S. COLUMBAE SENONENSIS 105.).

²⁷³¹ A részlet forrásértékével kapcsolatban ld. BÁCSATYAI [2015]. Vö. MOUILLEBOUCHE 2006. 161–163.

²⁷³² MANITIUS 1911–1931. I. 200–203.

²⁷³³ VERSUS DE ASIA 553.

²⁷³⁴ RIMÓCZINÉ HAMAR – RIMÓCZI 1985. 652.

²⁷³⁵ Ld. a 146. sz. szócikket.

167. Vincentius Bellovacensis (Vincent de Beauvais): *Continuatio ex eius Speculi naturalis libro XXXII^{do}* / *Speculum naturale* (Természeti tükör) (CF III. 4895. sz.)

A 13. század közepén alkotó domonkos szerző enciklopédikus művének (*Speculum maius*) első egységeként készült el az a *Speculum naturale*, amely a munka első, 1244 körül befejezett változatának is részét képezte már.²⁷³⁶ Az 1879. évi töredékes kiadásból a kor természettudományos ismereteit összefoglaló vállalkozásnak egyetlen magyar vonatkozású részletét ismerjük: a tatárok 1242. évi dúlásáról szóló tömör feljegyzés – ahogyan azt Oswald Holder-Egger is megjelöli – a *Speculum historiale*-ben ugyancsak fellelhető.²⁷³⁷

168. Vincentius Bellovacensis (Vincent de Beauvais): *Memoriale omnium temporum* (Minden idők emlékezete) (RF XI/3. 346.; CF III. 4896. sz.)

Kútfőnk kivonat, amelyet Vincentius maga készített a *Speculum historiale* (Történeti tükör)²⁷³⁸ 1244 táján befejezett első változata alapján. Legkorábbi kézirata a 13. századból maradt ránk.²⁷³⁹ Magyar vonatkozású bejegyzése témánk szempontjából nem különösebben érdekes: a passzus Szent Erzsébet csodáiról tesz csupán említést. A türingiai örgrófné életútjára nézvést szerzőnk II. András 1235-ben kanonizált leányának hagiográfiájára (*Libellus de dictis quatuor ancillarum sanctae Elisabeth confectus* – BHL 2493.)²⁷⁴⁰ támaszkodik.²⁷⁴¹

169. Vincentius Bellovacensis (Vincent de Beauvais): *Speculum historiale libri XXXI* (Történeti tükör) (RF XI/3. 356–359.; CF III. 4895.; KÖRMENDI [2008] 2.2.3. sz.)

Szerzőnket, aki a párizsi domonkos rendházba nem sokkal annak 1218. évi alapítását követően lépett be, 1246 táján a pikárdiai Beauvais kolostorában találjuk, amelynek alperjele lett. Életét a püspöki székvárosban fejezte be 1264-ben. A 13. század neves enciklopédistája – akit kapcsolat fűzött nem csupán Royaumont-nak a közelben fekvő ciszterci apátságához, de az uralkodói párhoz: IX. (Szent) Lajoshoz (1226–1270) és Provence-i Margit királynéhez is – feltehetőleg a franciaországi rendtartomány főnöke, Hugues de Saint-Cher kérésére vágott bele 1235 környékén a *Speculum maius* (Nagy tükör) néven ismert vállalkozásába, amely saját kora tudásanyagának a tárházát kívánja nyújtani. Az első változat, amely 1244 körül készen lehetett már, a későbbi három egységből még csupán a *Speculum naturale* (Természeti tükör) és a most tárgyalt *Speculum*

²⁷³⁶ RECH 2010 (VB) 1481. A *Speculum maius* bemutatását ld. alább, a *Speculum historiale* tárgyalásánál.

²⁷³⁷ VINCENTIUS BELLOVACENSIS 160. Vö. VINCENTIUS BELLOVACENSIS (DIG.) (XXXI.: 147.); JOHANNES DE PLANO CARPINI 83.

²⁷³⁸ A forrást alább önállóan tárgyalom.

²⁷³⁹ VINCENTIUS BELLOVACENSIS 154–155. (OSWALD HOLDER-EGGER előszava).

²⁷⁴⁰ GESCHICHTSQUELLEN (Libellus de dictis quatuor ancillarum s. Elisabeth confectus).

²⁷⁴¹ VINCENTIUS BELLOVACENSIS 159. A *Speculum historiale* megfelelő részleteit ld. VINCENTIUS BELLOVACENSIS 166.; VINCENTIUS BELLOVACENSIS (DIG.) (XXXI.: 136.). A forrást megjelöli Gombos, ld. CF III. 2285. (4896. sz.).

historiale anyagát tartalmazta. Szélesebb körben az 1260 tájára összeállított második variáns terjedt el, amely immár a teológia kérdéseit taglaló résszel (*Speculum doctrinale*) is bővült. A mintegy harmincegy könyvre és 3793 fejezetre tagolódó Történeti tükör egy, a teremtéstől a szerző idejéig ívelő és számos kútforrásból – így Sigebertus Gemblacensistől (Sigebert de Gembloux) és *continuatoraitól*, Hugo Floriacensistől (Hugues de Fleury), Oliverus Paderbornensistől (Oliverus Scholasticus, Oliver von Paderborn) vagy a saint-denis-i dinasztikus hagyományból – merítő kompilatív világkrónika. A megközelítőleg kétszázhusz kéziratban ránk maradt történeti munka kritikai *editiója* napjainkig várat magára.²⁷⁴²

A magyar történelemre nézvést a *Speculum historiale* – lévén adatai kölcsönzések – csekély forrásértékkel bír. Az Árpád-korra vonatkozó értesülések feltérképezéséhez a Történeti tükröt csupán részleteiben közlő *Monumenta Germaniae Historica*-béli kiadás helyett Vincentius Bellovacensis munkájának (BM 797.) a 14. századi douai-i kéziraton alapuló digitális *editióját* használok.²⁷⁴³ A 13. századi domonkos szerzetes a következő információkkal rendelkezett Magyarországról: A saint-denis-i történeti hagyomány és Robertus Autissiodorensis (Robert d'Auxerre) nyomán tud egyfelől arról, hogy III. Béla követei felkeresték II. Fülöp (Ágost) (1180–1223) udvarát, hogy Capet Margit kezét uralkodójuk számára megkérhessék: az 1185. évre helyezett eseményről – a francia király nővére valójában 1186. augusztus 24-én hagyta el Párizst – Vincentius két ízben is megemlékezik.²⁷⁴⁴ Ugyancsak rögzíti a Történeti tükör, hogy a III. Béla után özvegyen maradt királyné a Szentföldre ment, és itt lelte halálát: az 1197. évi eseményről a domonkos történetíró ismét Robertussal azonos módon tudósít, s az eseményre nézve minden bizonnyal a világkrónika lehetett a forrása.²⁷⁴⁵ Hasonlóképpen a 13. század eleji auxerre-i kanonok szövegezése köszön vissza Vincentius azon híradásában, amely Zára 1202. évi ostromáról számol be.²⁷⁴⁶ Az 1217. évi keresztes hadjáratról, amely II. András részvételével zajlott, a *Speculum historialé*nak Oliverus Paderbornensis *Historia Damiatinája* (Damiettai történet) nyomán van tudomása.²⁷⁴⁷ A későbbiekben utal kútforrás II. András leányának, Erzsébetnek az 1235. évi kanonizációjára, s a magyar származású királylány élettörténetét hagiográfiai forrásból (*Libellus de dictis quatuor ancillarum sanctae Elisabeth confectus* – BHL 2493.) is ismeri.²⁷⁴⁸ Tájékoztató végezetül kútforrás a tatárdúlásról: ennek kapcsán Vincentius nagyban merít Johannes de Plano Carpini (Giovanni da Pian del Carpine) *Historia Mongalorum*-ból (A mongolok története).²⁷⁴⁹

²⁷⁴² RECH 2010 (VB) 1481.

²⁷⁴³ A digitális kiadás a Vincentius megjelölte forrásokat is megjelöli.

²⁷⁴⁴ VINCENTIUS BELLOVACENSIS (DIG.) (XXX.: 39–40.). Vö. RIGORDUS – GUILLELMUS BRITO I. 67., 184., 186.; ROBERTUS AUTISSIODORENSIS (B) 248.

²⁷⁴⁵ VINCENTIUS BELLOVACENSIS (DIG.) (XXX.: 59.). Vö. ROBERTUS AUTISSIODORENSIS (B) 257.

²⁷⁴⁶ VINCENTIUS BELLOVACENSIS (DIG.) (XXX.: 90.). Vö. ROBERTUS AUTISSIODORENSIS (B) 265.

²⁷⁴⁷ VINCENTIUS BELLOVACENSIS 166.; VINCENTIUS BELLOVACENSIS (DIG.) (XXXI.: 79., 81., 85.). Vö. OLIVERUS PADERBORNENSIS 162–168.; KÖRMENDI [2008] 162.

²⁷⁴⁸ VINCENTIUS BELLOVACENSIS 166.; VINCENTIUS BELLOVACENSIS (DIG.) (XXXI.: 136.).

²⁷⁴⁹ VINCENTIUS BELLOVACENSIS (DIG.) (XXXI.: 147., 149.; XXXII.: 15.). Vö. JOHANNES DE PLANO CARPINI 83.

170. *Vita sancti Arnulfi Suessionensis auctore Hariulfo abbate Aldenburgensi* (Hariulf d'Oudenbourg: Soissons-i Szent Arnulfus élete) (BHL I. 704. sz.; CF III. 4929. sz.)

Arnulfus (megh. 1087) lovagból lett a soissons-i Szent Medardus-monostor apátja, majd a város püspöke. Életének utolsó éveit a flandriai Oudenburgban töltötte, amelynek bencés közösségét maga hozta létre. A róla szóló hagiográfiai munka első két könyvét a Lisiardus soissons-i püspök (1108–1126) tollán korábban született *vita* (BHL 703.)²⁷⁵⁰ átdolgozásával 1114 táján készíthette el az a Hariulfus, aki Arnulfus egyik utódja volt az oudenburgi apáti tisztségben. Valamivel később került csupán lejegyzésre a harmadik egység, amely a szent csodái mellett az 1121. évi kanonizációról döntő reimsi (1119) és beauvais-i (1120) zsinatokról beszámol. Utóbbi rész szerzőjében – bár azt prológussal Lisiardus látta el – talán ugyancsak Hariulfust kell tisztelnünk.²⁷⁵¹ Legkorábbi kézírata a 12. századból maradt ránk.²⁷⁵² Ebben a saint-omeri kódexben találjuk marginális jegyzetként kútfőnk egyetlen témánkba vágó közlését, amely egyszerű genealógiai adalékot rögzít: tudja, hogy a namuri grófi családot dinasztikus kötelék fűzte az Árpád-házhoz.²⁷⁵³ A forrásban említett Zsófia I. Géza felesége lett, s ily módon anyja volt annak a Kálmánnak, aki a *vita* születésének idején (valamivel azt megelőzően) Magyarországon regnált. Meg kell ezen a helyen jegyeznem, hogy a flandriai *vita* az egyetlen forrásunk, amely Szent László öccsének vallon földről érkezett feleségét említi. Amennyiben a kútfő tanúságtételét elfogadjuk, úgy a bizánci császár Synadéné nevű unokahúgát Géza második hitvesének kell tartanunk.²⁷⁵⁴

171. *Vita sancti Deicoli abbatis Lutrensis* (Szent Deicolus lure-i apát élete) (BHL I. 2120. sz.; CF III. 4960. sz.)

Szent Deicolus (Déicole, Desle) a hagyomány szerint Szent Kolumbán kíséretében ír vidékről érkezett meg a 7. századi Galliába, ahol Lure burgundiai (Franche Comté-beli) monostorát alapította. Az első apát élettörténete mellett a szerzetesház 960-ig ívelő históriáját is elbeszélő *vita* a 10. század végén keletkezhetett: az I. Nagy Ottó császár (962–973) halála után összeállított hagiográfiai munka szerzőjét a kutatás azzal a Theodericusszal (Theodericus sancti Matthiae Trevirensis, Thierry de Saint-Matthias de Trèves, Theoderich von Trier) is azonosította, aki később a Szent Euchariusnak és Mátyásnak szentelt trieri monostorban működött.²⁷⁵⁵ A szentéletrajz lejegyzésekor még minden bizonnyal Lure-ben szerzeteskodó hagiográfus értékes adalékokat

²⁷⁵⁰ NASO L025.

²⁷⁵¹ NASO H009. A régebbi irodalom éppen ellentétesen vélekedik, és úgy tartja, Lisiardus dolgozta át Hariulfus szövegét, ld. SHF II. 42. (1127. sz.).

²⁷⁵² VITA ARNULFI 874. (OSWALD HOLDER-EGGER bevezetője).

²⁷⁵³ VITA ARNULFI 879.

²⁷⁵⁴ ZSOLDOS 2005. 185.: 17. jegyz. – A házasságkötés pontosabb időpontjára nézve semmiféle információval nem rendelkezünk, így az adatot kronológiai táblámba sem veszem fel.

²⁷⁵⁵ Theodericusról és a *Vita sancti Deicoli* szerzőségének problematikájáról ld. KRÖNERT 2010. 139–164., kül. 140–141.

szolgáltat saját kora történetéhez. A *vita* londoni kézírata (British Museum, Add. Ms. 21917.) a 10. századból maradt ránk.²⁷⁵⁶

Kútfőnk érzékletes képet fest arról, hogyan tűntek fel a portyázó magyarok Lure vidékén, ahol a barbárok elől, aki csak tehetett, a hegyekbe vagy a völgyek mélyére húzódott. A mesés fordulatokban bővelkedő beszámoló tanúsága szerint a kalandozók a Deicolusnak szentelt apátságot is elérték, ám annak felégetésével hiába próbálkoztak. A szent patrónus csodás módon tartotta távol sírjától a fegyvereseket, akik ekkor – hogy a száraz gabonaszárat lángra lobbantva a monostort felgyújthassák – szalmát gyűjtöttek egybe. Az isteni kegyelem folytán próbálkozásuk azonban kudarcot vallott: a szalma, ahelyett, hogy meggyulladva az épületet is felperzselte volna, egyre csak gyarapodott mennyiségében. A viszonylag bő szövegezésű elbeszélésből a katonai vállalkozással kapcsolatban – amelynek a forrás az évet sem közli – kevés konkrétumot tudhatunk ugyanakkor meg: a kútfő annyit árul el csupán, hogy abban az időben, amikor eleink Burgundiát felperzseltek, egész Germánián és Gallián végigsöpörtek hadaikkal.²⁷⁵⁷ Ha annyiban hihetünk is tehát a szentéletrajznak, hogy a kalandozók elérték Lure-t – a történet csodás elemei ellenére ezt elképzelhetetlennek korántsem tarthatjuk –, kérdésesnek kell ítélnünk, hogy mikor is kerülhetett sor a kútfőben előadott eseményre. A kutatás kapcsolta az elbeszélést ahhoz a 926. évi nyugat-európai portyához,²⁷⁵⁸ amelyről a Sankt Gallen-i kolostörténet (*Casus sancti Galli*) úgy tudja, hogy eleink a Lure-től nem olyan nagy távolságra fekvő Besançon vidékén is megfordultak.²⁷⁵⁹ Felmerült annak lehetősége is, hogy a mai francia–svájci határ közelében található apátságot és vidékét a magyarok a 937. évi nagyobb hadjáratuk alkalmával érintették,²⁷⁶⁰ ám Maximilian Georg Kellner utóbb a 917. évi kalandozással hozta a *Vita sancti Deicoli* adatát összefüggésbe.²⁷⁶¹

172. *Vita Deoderici I (maioris) episcopi Mettensis* / *Vita sancti Deoderici episcopi Mettensis scripta a Sigeberto Gemblacensi monacho* (Sigebert de Gembloux: Deodericus metzi püspök élete) (BHL II. 8055. sz.; RF X. 354–360., kül. 358.; CF III. 4961. sz.)

A világkrónikája révén méltán híres Sigebertus korai munkái közé tartozik Deodericus (Thierry) metzi püspök (965–984) *vitája*. A szentéletrajz annak az időszaknak a terméke, amikor a későbbi történetíró a metzi Szent Vince-apátság iskolájában oktatott: a hagiográfiai munka keletkezését legvalószínűbben 1051 és 1060 közé helyezhetjük.²⁷⁶² Az elbeszélés egyetlen magyar vonatkozású utalását abban a passzusban találjuk, amely arról számol be, hogyan kerültek Szent Leontius és Carporoforus relikviái Vicenzából Metzbe. A szövegből, amely alighanem valamely napjainkra

²⁷⁵⁶ VITA S. DEICOLI 674. (GEORG WAITZ előszava); GESCHICHTSQUELLEN (Theodericus mon. s. Matthiae Treverensis, Vita S. Deicoli).

²⁷⁵⁷ VITA S. DEICOLI 677.

²⁷⁵⁸ LÜTTICH 1910. 77.; VAJAY 1968. 76.

²⁷⁵⁹ CASUS S. GALLI 110.

²⁷⁶⁰ KRISTÓ 1980. 274.

²⁷⁶¹ KELLNER 1997. 30. Az eredményt elfogadja VESZPRÉMY 2014 [A] 84.

²⁷⁶² SHF II. 310. (2193. sz.); BALAU 1903. 291–292.; DEPLOIGE 2010. 1358.; NASO S075.

elveszett feljegyzésre vezethető vissza, megtudhatjuk, hogy az itáliai város falain kívül fekvő Szent Félix-monostort a magyarok rombolták le, és – mivel a kalandozók portyáitól a vidéken folyamatosan tartani kellett – nem építették újjá még arra az időre sem, amikor a metzi püspök az ereklyét megkérte.²⁷⁶³ Az eseményt a magyarok 899. évi itáliai kalandozásával kapcsolja össze a kutatás: több forrás is tanúskodik arról, hogy ekkor eleink ebben a régióban – Treviso vagy Verona közelében – is pusztítottak. Azt, hogy a magyarok Vicenza közelében is jártak volna, egy kései forrás – amennyiben hihetünk annak információiban – ugyancsak megerősíteni látszik: a velencei Andrea Navagerio 15. századi végi krónikájában (*Storia della repubblica Veneziana*) olvashatjuk, hogy, ahogyan az olasz nyelvű kútfőben szerepel, Attila király a trevisói és vicenzai vidékén (*il Trivisano e Vicentino*) 873-ban, majd pedig 892-ben is megfordult.²⁷⁶⁴

173. *Vita sanctae Gudilae virginis auctore anonymo* / *Miracula sanctae Gudilae virginis*
(Névtelen szerző: Szent Gudula élete) (BHL I. 3685. sz.; CF III. 4990. sz.)

Moorseli Szent Gudulának (megh. 680–714) az eredetileg névtelen szerző alkotásaként számon tartott *vitáját* ma Onulfus hautmont-i szerzetesnek tulajdonítja a kutatás: a szentéletrajzot nemrégiben vizsgáló Frans J. Van Droogenbroeck 1048 és 1051 közé datálta a vallóniai hagiográfiai munka keletkezését.²⁷⁶⁵ A Brüsszel patrónusának életét elbeszélő *Vita Gudilae* utolsó nagyobb egysége arról számol be, hogyan dúlták fel több ízben is a barbárok a vallon vidékeket – a betörések miatt menekítették Chèvremont-ba Szent Gudula ereklyéit –: a fejezetben a kalandozók feltűnéséről is olvashatunk. A 954. évi eseményekről a Gudula-életrajz – évszám nélkül – minden bizonnyal Folcuinus nyomán tájékoztat bennünket: a *Gesta abbatum Lobiensium*ból (A lobbes-i apátok cselekedetei) tudhatta a *vita* szerzője, hogy a bajor vidékeken, majd pedig Lotaringián végigsöprő magyarok a carbonariai erdőig jutottak előre. A nyugati frank területekre vezetett hadjárat históriája kútfőnkben egybemosódik a következő év történéseivel: Onulfus – amennyiben az hautmont-i szerzetes szerzőségében valóban hihetünk – eleink Ottótól elszenvedett vereségéről Folcuinus nyomán ugyancsak hírt ad.²⁷⁶⁶

A *caput* elején találunk egy bejegyzést Moorsel pusztulásáról:²⁷⁶⁷ a részlet a normannok 9. századi betöréséről – s nem pedig a magyarok jöveteléről – látszik megemlékezni.²⁷⁶⁸ Elgondolkodtató azonban a tény, hogy a dúlást a dánokhoz kapcsoló passzus a Hubertus-féle Gudula-életrajz előadásával egyező módon számol be az eseményekről – a különbség annyi csupán, hogy Hubertus egyszerűen pogányokat említ, és a történeteket I. (Nagy) Ottó (936–973) idejére helyezi. A Hubertus-féle szentéletrajz Ottót említve ezen a helyen egyébként dicsőítőleg szól

²⁷⁶³ VITA DEODERICI 476.

²⁷⁶⁴ CF I. 67–68. (165. sz.); GOMBOS 2011 (1927) 54.

²⁷⁶⁵ BALAU 1903. 248.; PODEVYN 1923.; VAN DROOGENBROECK 2012.; NASO G201.

²⁷⁶⁶ VITA S. GUDILAE AUCTORE ANONYMO 529. Vö. FOLCUINUS 66–67. A két forrás párhuzamára felhívja a figyelmet D’HAENENS 1961. 432–433.

²⁷⁶⁷ VITA S. GUDILAE AUCTORE ANONYMO 528.

²⁷⁶⁸ Ezt jelzi GOMBOS is, ld. CF III. 2436. (4990. sz.).

a későbbi német–római császár keleti frank államáról is: a megjegyzés Onulfus szövegezésében is olvasható, ám azt értelemszerűen nem a Moorsel korai romlásáról szóló híradásban leljük fel, hanem abban a passzusban, amely – részben Folcuinus textusának felhasználásával – a 954–955. évi kalandozások történetét foglalja össze.

Amennyiben a két forrás filológiai kapcsolatát úgy kellene elképzelnünk, hogy Onulfus Hubertus valamivel korábbi textusából merített,²⁷⁶⁹ úgy a Moorsel feldúlásával kapcsolatos híradást a következőképpen láthatjuk: Már csupán I. Ottó korának említése végett is elképzelhetőnek vélem, hogy *paganiként* a korábban működő Hubertus valóban a kalandozókra utal, teljes bizonyossággal azonban nem jelenthető ki, hogy a részlet nem egy normann pusztítás emlékét őrzi. A Hubertus-féle elbeszélés elemeit Onulfus két alkalommal is hasznosította. Elsőként akkor kölcsönzött a korábbi *vítából*, amikor – az előtte fekvő forráshoz hasonlóan – a moorseli apátság romlásáról számolt be: mivel Hubertus a pogányokat nem nevezte meg, a híradást „pontosítva” saját variánsában Onulfus a dánokat tüntette fel. Később akkor fordult hagiográfusunk újfent Hubertus kérdéses beszámolójához, amikor a magyarok Folcuinustól nyomán leírt 954–955. évi hadjáratait kapcsán a korábbi szentéletrajzban említett Ottó is szóba került.

Amennyiben Hubertus merített Onulfustól – s jelen esetben utóbbi feltételezés logikusabban látszik –, úgy azt gyaníthatjuk, hogy az elődjétől származó két beszámolót az apátság korai, a normannokhoz kapcsolt pusztulásáról, valamint a magyaroknak a Carbonariát érintő hadjáratáról egybevonta: így került I. Ottó a Moorsel feldúlásáról szóló híradásba.

A szentéletrajznak a barbárok pusztításairól szóló fejezetében olvashatunk dánokról, hunokról és magyarokról: a 11. századra a különféle népek betörései összemosódhattak az emlékezetben, s a megnevezéseket egymás szinonimáiként használhatta a kései szerző. Nehéz lenne ily módon eldöntenünk, hogy Moorsel feldúlása – amely minden bizonnyal valós esemény lehetett – a magyarokhoz vagy a normannokhoz lenne inkább kapcsolható, ám az Onulfus-féle szövegezés elsőbbségét elfogadva valószínűbbnek az utóbbi megoldás tűnik. Ha így is lenne, még mindig mérlegelnünk kell azon passzus hitelét, amely szerint a 954. évi alsó-lotaringiai kalandozás talán az apátságot is érinthette: a relikviákat ugyanis Chèvremont-ban kellett biztonságba helyezni.²⁷⁷⁰

174. *Vita sanctae Gudilae virginis auctore Huberto* (Hubertus: Szent Gudula élete) (BHL I. 3684. sz.; CF III. 4991. sz.)

A Szent Gudula-*vita* azon variánsára, amely egy bizonyos Hubertus tollán keletkezett, rendszerint a 11. század derekán íródott alkotásként tekint a medievisztika, de értékelté a szentéletrajzot valamivel későbbi elbeszélésként is a kutatás. A hagiográfiai munka összeállításának *terminus post*

²⁷⁶⁹ NASO G201.

²⁷⁷⁰ Gina Fasoli a Szent Gudula-életrajz ezen variánsa alapján következtetett arra, hogy a magyarok Moorselt feldúlták, ld. FASOLI 1945. 190.

quemje az 1047. év: ekkor kerültek Szent Gudula relikviái Brüsszelbe.²⁷⁷¹ A forrásnak egyetlen adata van, amelyet a 10. századi magyar történelem kapcsán tárgyalnunk kell. A *vita* elbeszéli, hogy I. Ottó (936–973) idejében pogányok törtek Lotaringiára, s pusztításaiknak Moorsel is áldozatul esett.²⁷⁷² A kevés konkrétumot tartalmazó passzussal kapcsolatban Ottó említése alapján merülhet fel a gyanú, hogy a leírás – és a moorseli apátság pusztulása – a kalandozók 954. évi hadjáratával vonható összefüggésbe. A részletet kapcsolja a szakirodalom a normann becsapásokhoz is.²⁷⁷³ a Gudula-*vita* más szövegezése szerint a dánok dúlták fel a monostort.²⁷⁷⁴

175. *Vita sanctae Hiltrudis* (Szent Hiltrudis élete) (BHL I. 3953–3954.; CF III. 5004. sz.)

Annak a Szent Hiltrudisnak a *vitáját*, aki a hagyomány szerint a 8. század végén az észak-franciaországi Liessies apátságát²⁷⁷⁵ alapította, a rendház kanonokjainak a kérésére egy waulsort-i szerzetes állította össze valamikor 1048 és 1096 között.²⁷⁷⁶ A forrás különös részletességgel tudósít arról, hogyan perzselték fel az egykor Galliára törő magyarok a liessies-i apátságát és a környező vidéket,²⁷⁷⁷ ám az esemény datálásához a szóban forgó passzus vajmi kevés segítséget nyújt. Míg a monostor pusztulását Gina Fasoli a 954. évi kalandozó hadjáratához kapcsolta,²⁷⁷⁸ addig Albert D’Haenens úgy látta, a késeinek tekinthető híradás háttérében nem szükséges valós történeti eseményt gyanítanunk: a magyarok dúlására történő hivatkozás a belga kutató szerint nem egyéb történetírói toposznál. A hagiográfus a momentumot azért iktatta be a 11. századi elbeszélésbe, hogy magyarázatot szolgáltatson arra, miért nem maradt fenn forrás az apátság korai történetéről: előadásában – mivel a dokumentumok a magyarok okozta tűz martalékává lettek – korábbi kútfő bizonyosságára nem támaszkodhatott.²⁷⁷⁹ Véleményem szerint – ha a szentéletrajz tanúságtételét óvatosan kell is kezelnünk – nem kizárt, hogy a kalandozók betöréseit követő évszázadban őrizték még Liessies-ben egy egykori magyar pusztítás emlékét: a *vita* szerint az eseményekről később azok számoltak be, akik a portyázók fogságából kiszabadulva hazatértek.²⁷⁸⁰ A kérdéses apátság illeszkedni látszik ráadásul arra az útvonalra is, amelyet a Lobbes és Cambrai alatt minden kétséget kizáróan megforduló magyarok a 954. évi hadjárat során bejárhattak.

²⁷⁷¹ BALAU 1903. 248.; PODEVYN 1923.; LEFÈVRE 1935., kül. 101.; NASO H052.

²⁷⁷² VITA S. GUDILAE AUCTORE HUBERTO 1202.

²⁷⁷³ Vö. PODEVYN 1923. 623.; D’HAENENS 1961. 432–433.

²⁷⁷⁴ VITA S. GUDILAE AUCTORE ANONYMO 528.

²⁷⁷⁵ COTTINEAU 1935. I. 1606–1608.

²⁷⁷⁶ SHF II. 166. (1754. sz.); BALAU 1903. 232.

²⁷⁷⁷ VITA S. HILTRUDIS 497.

²⁷⁷⁸ FASOLI 1945. 192.

²⁷⁷⁹ D’HAENENS 1961. 435–436. Vö. VITA HILTRUDIS 489.: 7. jegyz.; BALAU 1903. 232.

²⁷⁸⁰ Illi [sc. Hungri – CsJ] (...) multos utriusque sexus et diversae aetatis captivos abducunt; qui postquam victoria facta est de Hungris, repedantes materiam capituli huius calamo nostro dederunt – VITA S. HILTRUDIS 497.

176. *Vita sancti Hugonis abbatis Cluniacensis in Gallia auctore Gilone sive Aegidio monacho Cluniacense* (Gilon de Cluny: Szent Hugo clunyi apát élete) (BHL I. 4007. sz.; RF V. 129.; CF III. 5006. sz.)

A nagy hírű burgundiai monostor élén Odilót (994–1049) követő Hugo (1049–1109) szentté avatása (1120)²⁷⁸¹ után az egykori clunyi apát alakja körül gazdag *vitai*rodalom bontakozott ki. A hagiográfiai termés legrégebbi ránk maradt darabja annak a bizonyos Gilónak a tollán született, aki clunyi működését megelőzően Párizsban írt keresztes eposzt (*Historia gestorum nostri temporis Hierosolymitanae*), később pedig II. Callixtus pápa (1119–1124) hívására Itáliába ment, ahol Tusculum bíboros érseke lett. A Pontius (Pons de Melgueil) apátnak (1109–1122) ajánlott szentéletrajz keletkezésének *terminus ante quem*je az 1122. esztendő. Magától a szerzőtől tudhatjuk meg, hogy a Hugo-biográfiát Gilo részben Rómában állította össze, ahová az 1120. év folyamán az egyházfőt követte.²⁷⁸² A *vita* legrégebbi kézírata (Párizs, BnF Lat. 12607.) a 12. századból maradt ránk.²⁷⁸³

A forrás számunkra érdekes passzusában arról olvashatunk, hogy milyen diplomáciai szerepet játszott Hugo akkor, amikor I. András és III. Henrik (1039–1056) között az 1050-ben kiújult magyar–német konfliktus rendezésére tárgyalások zajlottak. A megfelelő szövegrészből megtudhatjuk, hogy miután a Száli-dinasztiával jó kapcsolatot ápoló apát Kölnben a későbbi IV. Henriket (1056–1105) keresztvíz alá tartotta – ez 1051 húsvétján – történt, visszatért Burgundiába. Clunyben érte a pápai felkérés, hogy utazzon Magyarországra, és munkálkodjék a béke előmozdítása érdekében a német–római császár és a magyar uralkodó között. A gazdag ajándékokkal hazatérő Hugót egy teuton herceg – talán a bajor Konrád – fogságába ejtette, s a szentéletrajz szerint úgy nyerhette csupán vissza szabadságát, hogy elődje, Szent Maiolus (954–994) segítségét kérte.²⁷⁸⁴ Bár a Gilo-féle *vita* a clunyi apát követjárásának időpontját nem jelöli meg, a szakirodalom Hugo I. Andrással történt találkozását rendszerint az 1051. év második felére valószínűsíti.²⁷⁸⁵ Felmerült azonban a kutatásban egyéb lehetőség is: Armin Kohnle szerint a diplomáciai szerepvállalásra éppúgy sor kerülhetett a rákövetkező esztendőben, amikor III. Henrik maga is Pozsony alatt tárgyalt Andrással, és amikor – ahogyan azt a dijoni Szent Benignus-apátság krónikája elárulja –²⁷⁸⁶ a Magyar Királyság határaihoz érkezett a burgundiai apát megbízója, IX. Leó pápa (1049–1054) is.²⁷⁸⁷

²⁷⁸¹ SHF II. 241–242. (1014. sz.)

²⁷⁸² KOHNLE 1993. 253–254.

²⁷⁸³ VITAE S. HUGONIS 936. (LOTHAR VON HEINEMANN előszava).

²⁷⁸⁴ VITAE S. HUGONIS 938–939.; VITA S. HUGONIS AUCT. GILONE 582. Vö. KOHNLE 1993. 74–76.

²⁷⁸⁵ STEINDORFF 1874–1881. II. 160.; PAULER 1899. I. 101–102.; MAKK 1993. 74.; RI III. 5/2. 450. (936. sz.).

²⁷⁸⁶ CHRONICON S. BENIGNI DIVIONENSIS 192.

²⁷⁸⁷ KOHNLE 1993. 75–76., 292.

177. *Vita sancti Hugonis abbatis Cluniacensis in Gallia auctore Hildeberto episcopo Cenomanensi, tum archiepiscopo Turonensi* (Hildebert du Mans / Hildebert de Lavardin: Szent Hugo clunyi apát élete) (BHL I. 4010. sz.; CF III. 5007. sz.)

Hildebertus de Lavardinót,²⁷⁸⁸ a kor neves költőjét Pontius (Pons de Melgueil) clunyi apát (1109–1122) bízta meg azzal, hogy elődje, (Nagy) Hugo (1049–1109) élettörténetét – bár születtek más *viták* is az 1120. évi szentté avatás környékén – irodalmi stílusban beszélje el. A szerző – Le Mans-i esperes és a Loire völgyében fekvő város káptalani iskolájának oktatója, utolsó éveiben Tours érseke – a frissen kanonizált clunyi apát hagiográfiájának elkészítésekor javarészt elődei munkáira: Gilo (BHL 4007.) bibliográfiájára és Ezelo ránk nem maradt szövegére²⁷⁸⁹ támaszkodott.²⁷⁹⁰ Kútfőnk magyar vonatkozású részlete önálló forrásértékkel nem bír. A passzus, amely arról számol be, hogy Hugo IX. Leó pápa (1049–1054) megbízásából – minden bizonnyal 1051-ben – diplomáciai küldetésben a III. Henrikkel (1039–1056) hadban álló Magyarországra utazott,²⁷⁹¹ csupán szövegezésében különbözik valamelyest Gilo textusától.

178. *Vita sancti Leonis IX papae Leucorum antea episcopi auctore Wiberto archidiacono Tullensi coaetaneo* (Guibert de Toul: IX. Szent Leó pápa élete) / **Humbertus de Silva Candida** (Humbert de Moyenmoutier): ***Vita sancti Leonis IX papae*** (IX. Szent Leó pápa élete) (BHL II. 4818. sz.; RF V. 617–618., XI/4. 451.; CF III. 5032. sz.)

Bár IX. Leó (1049–1054) életírását sokáig Wibertus touli esperestől eredeztette a kutatás,²⁷⁹² a szerzőség kérdését illetően egyéb lehetőség is felmerült. Ennek megfelelően – bár utóbbi teóriához ugyancsak komoly kétségek férnek – a *Repertorium fontium* Silva Candida bíboros érsekét, Humbertust (1000 k.–1061) tartja a magyar szempontból sem érdektelen hagiográfiai munka összeállítójaként számon.²⁷⁹³ Az egykor a felső-lotaringiai Moyenmoutier-ban szerzeteskedő egyházi író – aki Hans-Georg Krause szerint aligha lehetett azonban a *vita* lejegyzője –²⁷⁹⁴ a később pápává választott Bruno püspök (1026–1049) környezetéhez tartozott Toulban, és Itáliába is vele tartott: kézenfekvő lehetőségként merült tehát fel, hogy Leó pápa életét ő írhatta meg.²⁷⁹⁵ A két könyvből álló biográfiát, amelyet a 2007. évi kritikai kiadás az *auctorral* kapcsolatos bizonytalanságok miatt immár egyszerűen IX. Leó touli *vitájaként* jelöl meg, még az egyházfő életében (1049/1050 táján) elkezdhatték szerkeszteni. A második egység egy évtized elteltével,

²⁷⁸⁸ RF V. 485.

²⁷⁸⁹ VITA S. HUGONIS AUCT. GILONE 566–567. (ALBERT L'HUILLIER bevezető szövege).

²⁷⁹⁰ KOHNLE 1993. 254.

²⁷⁹¹ VITA S. HUGONIS AUCT. HILDEBERTO 864–865. A szövegkiadás hibásan úgy tartja, a konfliktus, amelynek rendezésére a clunyi apátot Magyarországra küldhették, az I. András és I. Béla között dúló belső viszály lehetett, ld. 17. jegyz. Vö. RI III. 5/2. 450. (936. sz.).

²⁷⁹² RF V. XI/4. 451.; GESCHICHTSQUELLEN (Wibertus mon. Tullensis).

²⁷⁹³ RF V. 617–618.; GESCHICHTSQUELLEN (Humbertus de Silva Candida, Vita s. Leonis IX papae).

²⁷⁹⁴ Humbertus szerzőségét elveti KRAUSE 1976., kül. 77.

²⁷⁹⁵ RF V. 614., GESCHICHTSQUELLEN (Humbertus de Silva Candida).

legvalószínűbben 1058 és 1061 között készülhetett.²⁷⁹⁶ A javarészt szemtanúk beszámolójára épülő életrajz – a műfaj sajátosságainak megfelelően csodás és különös eseményekkel tarkított előadása ellenére is – a 11. század derekának jelentős és értékes információkat fenntartó kútfője.²⁷⁹⁷ A gazdag kézirati hagyománnyal rendelkező *vitának* korunkra mintegy huszonhárom *manuscriptuma* maradt: a legrégebbiek (Bern, Burgerbibliothek 24., ill. 292.) a 11. századból valók.²⁷⁹⁸ Az életrajz egyetlen magyar vonatkozású részlete I. András (1046–1060) és III. Henrik (1039–1056) háborúskodásának diplomáciai hátterébe enged bepillantást. A touli hagiográfus beszámol a pápa északi utazásáról – erre 1052 augusztusa és 1053 februárja között²⁷⁹⁹ került sor –, és a látogatás fő céljaként azt jelöli meg, hogy IX. Leó elő kívánta mozdítani a békét a császár és a magyar uralkodó között. Tervei azonban kudarcot vallottak, és az események kortárs tudósítója szerint – ahogyan a megfelelő passzust a hazai kutatás több alkalommal idézi – a birodalom a Magyarország feletti fennhatóságát ezzel elvesztette.²⁸⁰⁰

179. *Vita sancti Lietberti* / *Liutberti episcopi Cameracensis auctore Rodulpho monacho sancti Sepulchri apud Cameracenses* / *Cameracense* (Raoul de Cambrai: Szent Lietbertus cambrai-i püspök élete) (RF X/1–2. 169.; BHL II. 4929. sz.; CF III. 5030. sz.)

A sokáig Rodulphus Trudonensis (Rodolphe de Saint-Trond) (1070 k.–1138) alkotásaként számon tartott²⁸⁰¹ szentéletrajz 1092 és 1133 között – legvalószínűbben 1099–1100 táján – íródott egy ugyancsak a Rodulphus nevet viselő cambrai-i szerzetes tollán. A Lietbertus (Liébert de Lessines) püspök (1051–1076) életét elbeszélő hagiográfiai munka az első a *Gesta episcoporum Cameracensium* (A cambrai-i püspökök cselekedetei) nyolc *continuatiója* közül: a 11. század végén – a 12. század elején született *Gesta Lietberti* (Lietbertus cselekedetei, BHL 4928.)²⁸⁰² használta elsősorban fel. A Lietbertus alapította Szent Sír-apátság Rodulphus nevű szerzetese monostora alapításának históriájával és a szentéletű püspök 1054–1056. évi jeruzsálemi zarándokútjának szempontunkból is érdekes históriájával bővítette ki a cambrai-i főpapról szóló korábbi elbeszélés anyagát.²⁸⁰³ A *vita* szövegét két, a 12–13. századra datálható *manuscriptuma* (Douai, Cambrai) mellett egy Koppenhágában őrzött kódex is fenntartotta: ebbe Lietbertus életírását 12. századi kéz vezette be.²⁸⁰⁴

²⁷⁹⁶ VITA LEONIS IX 7–8. (HANS GEORG KRAUSE bevezető tanulmánya).

²⁷⁹⁷ A kútfő forrásértékéhez ld. VITA LEONIS IX 12–23. (HANS GEORG KRAUSE bevezető tanulmánya).

²⁷⁹⁸ VITA LEONIS IX 31–32., 51. (HANS GEORG KRAUSE bevezető tanulmánya).

²⁷⁹⁹ Az utazás időpontjára ld. VITA LEONIS IX 212.: 82. jegyz. (HANS GEORG KRAUSE megjegyzése).

²⁸⁰⁰ *Romana res publica subiectionem regni Ungarie perdidit* – VITA LEONIS IX 212. A részlet forrásértékéhez ld. még VITA LEONIS IX 20. (HANS GEORG KRAUSE bevezető tanulmánya). A kútfő tanúbizonyságát III. Henrik külpolitikájának tükrében értékeli STEINDORFF 1874–1881. II. 160. A 11. századi magyar külkapcsolatok bemutatásához használja a passzust PAULER 1899. I. 104.; MAKK 1993. 74.

²⁸⁰¹ VITA S. LIETBERTI (A) 1449. Vö. SHF II. 163. (1732. sz.).

²⁸⁰² NASO G064.

²⁸⁰³ GESCHICHTSQUELLEN (Rodulfus monachus S. Sepulcri Cameracensis, Vita s. Lietberti); NASO R093. Lietbertus püspök életútjához ld. VAN MINGROOT 1995. 17.

²⁸⁰⁴ VITA S. LIETBERTI (B) 839–840. (ADOLF HOFMEISTER előszava).

Kútfőnkben részletes beszámolót olvashatunk arról, hogyan haladt a Szentföldre igyekvő észak-franciaországi püspök I. András Magyarországon keresztül. A beszámolóban – amelyet kivonatosan a *Chronicon sancti Andreae Castri Cameracesii* (A cateau-cambrésis-i Szent András-monostor krónikája) is átvesz –²⁸⁰⁵ a következőket találjuk: Lietbertus kútfőnk szerint hosszas vándorút után érkezett meg a területre, amelyet – ahogyan forrásunk fogalmaz – a barbár szokásokkal és nyelvvel bíró *hunok* laktak (*moribus et lingua barbaram, quam colunt Huni, transmet patriam*). Pannóniát, ahová a cambrai-i püspök a Dunát átlépve jutott el, a nyugat-európai zarándok (és 12. századi hagiográfusa) Szent Márton szülőföldjeként ismerte. A hunokkal azonosított magyarokat a 10. századi kalandozó hadjáratok hírének hatása alatt nem túlságosan kedvező beállításban feltüntető forrás szerzője kétségkívül meglepődik azon, hogy az országán átkelni kívánó Lietbertust az uralkodó szívesen fogadta. Rodolphus az Úr kegyének tulajdonítja, hogy a király – aki alatt, ha az eset valóban megtörtént, a szövegben meg nem nevezett I. Andrást kell értenünk – eredeti szándékát megmásítva (*Dei nutu mutata mente*) jóakarattal érdeklődött a messziről érkezett főpap vállalkozása iránt.²⁸⁰⁶ Kútfőnk jelzi: a Magyarországon a 11. században keresztülhaladó zarándokoknak – a Szent István-i államalapítás és a kereszténység felvétele mellett – szerepük lehetett abban, hogy a korábban a francia területeken is több ízben végigsöprő magyarok megítélése kezdett Nyugaton megváltozni.²⁸⁰⁷

180. *Vita sancti Medardi episcopi Noviomensis / Veromandensis auctore Radbodo episcopo Noviomensi* (Radbod de Noyon: Szent Medardus noyoni püspök élete) (BHL II. 5866. sz.; CF III. 5051. sz.)

A Radbodus noyoni püspök (megh. 1098) tollán keletkezett szentéletrajz a pikárdiai város első püspökének, a 6. században élt Medardusnak a történetét beszéli el.²⁸⁰⁸ Témánkba vágó részlete a kalandozó hadjáratok vonatkozásában semmiféle konkrétummal nem szolgál: a szöveg általában emlékezik csupán meg a vandálok, hunok és magyarok dúlásairól.²⁸⁰⁹

²⁸⁰⁵ A szövegösszefüggés megjelölésével ld. *CHRONICON CASTRI CAMERACESII* 535.

²⁸⁰⁶ *VITA S. LIETBERTI* (B) 854. A szöveget magyarul közli: SZENT LIETBERT CAMBRAI-I PÜSPÖK. A részlethez ld. még GALLA 1931. 87–88.; ECKHARDT 1936. 39–40.

²⁸⁰⁷ A negatív toposzok megszűnésére, a pozitív(abb) Magyarország-kép kiformálódására ld. CSERNUS 1999. 133–143.; KÖRMENDI 2009 (A). 39–44.; CSUKOVITS [2013] 71–81.

²⁸⁰⁸ SHF I. 116. (307. sz.).

²⁸⁰⁹ *VITA S. MEDARDI* 1506.

181. *Vita sanctae Odiliae Leodiensis eiusque filii Johannis abbatuli auctore canonico sancti Lamberti Leodiensis anonymo. Liber tertius Vitae / Triumphus sancti Lamberti episcopi Leodiensis seu Traiectini in Steppes auctore canonico sancti Lamberti Leodiensis anonymo* (Liège-i Szent Odília élete) (BHL II. 6276. sz.; CF III. 5057. sz.)

Az 1241-ben elhalálozott János papnak és anyjának, Odiliának a csodás látomásait és jövendöléseit a 13. század közepén állíthatta össze a liège-i Szent Lambertus-székesegyház valamely kanonoka, akinek állítása szerint a kérdéses személyek vízióikról maguk beszéltek volna. A két könyvből álló *vitához* az ismeretlen szerző egy harmadik egységet is csatolt: utóbbi a medievisztika figyelmét azért is felkeltette, mivel – igaz, erősen interpolált szövegezésben – egy napjainkra elveszett forrást tartott fenn számunkra. A kérdéses kútfő²⁸¹⁰ a lotaringiai püspöki székhely mellett Lobbes-ban és Famenne-ben működő Hervardus Leodiensis (Hervard de Liège, megh. 1228/1229) tollán keletkezhetett, és az 1204 és 1219 közötti időszak vonatkozásában tartalmazhatott tudósításokat. Az elbeszélés, amely az Odília-*vitába* is bekerült, különös hangsúlyt fektetett arra a győzelemre, amelyet Hugues de Pierrepont, Liège herceg-püspöke (1200–1229) – a történet szerint Szent Lambertus segítségével – az 1214. évi steppes-i ütközetben I. Henrik brabant-i herceg (1183–1235) felett aratott (*Triumphus sancti Lamberti in Steppes*). A mesés elemei miatt egyébiránt kevés hitellel bíró Odília-életrajz további érdekességét az adja, hogy szövegét – mivel a hagiográfiai munka három főpásztor: Albéron (1134–1145), Raoul de Zaehringen (1167–1191) és az említett Hugues működéséről is tartalmaz egyébként kétes megbízhatóságú adalékokat – a világkrónikáját 1251-ben befejező Aegidius Aureavallensis is kiaknáztta.²⁸¹¹ A *vita* harmadik könyvét 17. századi kiadója, Jean Chapeauville még autográf kéziratában ismerhette.²⁸¹² Kútfőnk egyetlen magyar vonatkozású információja nem tartozik a 13. századi forrás eredeti szövegállományához: a hírt a kéziratot marginális megjegyzésekkel is ellátó orvosi történetírónak, Aegidiusnak kell tulajdonítanunk. A közlés az 1212-ben elhunyt Fülöp namuri gróf Szent Albanus-székesegyházbeli temetésére vonatkozik: a historikus ezen a ponton tartja szükségesnek megemlíteni, hogy ugyanezen a helyen nyugszik valamely magyar püspök is, aki zarándokútja során – a főpap Santiago de Compostelába kívánt eljutni – vallon földön lelte halálát.²⁸¹³ Az egyházi méltóság kilétére nézvést már csupán azért is volna nehéz pontosabban meghatározni, mivel a forrásból nem tudhatjuk meg, mikor helyezhették a Magyarországról érkezett főpásztort a namuri katedrálisban örök nyugalomra. Az adat azon értesülések csekély számát gyarapítja, amelyekkel az Árpád-kori Magyar Királyságból peregrinációra indult személyekről rendelkezünk.²⁸¹⁴ Aegidius

²⁸¹⁰ GESCHICHTSQUELLEN (Hervardus archidiaconus Leodiensis, Triumphus S. Lamberti in Steppes); NASO H036.

²⁸¹¹ BALAU 1903. 443–448. Vö. VITA ODILIAE 169–171. (JOHANN HELLER előszava).

²⁸¹² VITA ODILIAE 171. (JOHANN HELLER előszava).

²⁸¹³ VITA ODILIAE 179.

²⁸¹⁴ CSUKOVITS 2004. 25.

bizonyára hallomásból értesülhetett az esetről: a namuriek alighanem kuriózumként tartották számon, hogy a távoli országból érkezett püspök városukban fejezte be életét.

182. *Vita sancti Odilonis abbatis V Cluniacensis auctore Jotsaldo monacho Sylviniacensi monacho eius discipulo / Epitaphium sancti Odilonis abbatis V Clunienensis auctore Jotsaldo Sylviniacensi monacho / Jotsaldus monachus Cluniacensis* (Jotsauld de Cluny / Saint-Claude): *De vita et virtutibus sancti Odilonis abbatis* (Szent Odilo apát életéről és erényeiről) (BHL II. 6281. sz.; RF VI. 449–450.; CF III. 5058. sz.)

A clunyi reformmozgalom meghatározó alakjának, Odilo apátnak (994–1049) az első életrajza²⁸¹⁵ egy Jotsaldus nevű bencés tollán keletkezett 1051–1053 táján.²⁸¹⁶ A szerző, aki clunyi szerzetesből lett a Jura-hegységben fekvő Szent Claudius-monostor (Saint-Claude) apátja, nem sokkal Odilo halálát követően írta meg három könyvre tagolódó hagiográfiai munkáját, amelyben a szentéletű egyházi férfiú biográfiáját az életében bekövetkezett csodák, valamint a sírjánál megesett *miraculumok* leírása követi.²⁸¹⁷ A kézirati hagyományon belül három csoportot különít el a kutatás. A *vitát* tartalmazó kódexek a szöveget 1. egy hosszabb és 2. egy rövidebb variánsban is megőrizték, bizonyos *manuscriptumok*ban pedig 3. a textus töredékesen szerepel csupán.²⁸¹⁸ Az eredeti változatnak tekinthető²⁸¹⁹ hosszabb fogalmazatot teljes szövegében egyetlen ránk maradt kéziratból (Paris, BnF Lat. 18304.) ismerhetjük meg.²⁸²⁰

A magyar medievisztika a hagiográfiai munkát két okból idézi. Egyfelől azért érdeklődött a kutatás a kútfő iránt, mivel a forrás a burgundiai reformapát széles körű európai kapcsolatairól szólva arra is kitér, hogy Odilo összeköttetésben állott Szent Istvánnal.²⁸²¹ Az elbeszélés szerint II. (Jámbor) Róbert francia király (996–1031) és a német–római császárok – II. Henrik (1002–1024), II. Konrád (1024–1039) és III. Henrik (1039–1056) – mellett olyan uralkodókkal is érintkezett, akikkel személyes találkozásra nem nyílt lehetősége. Utóbbiak sorában Jotsaldus a clunyi reformmozgalom ibériai meghonosítóját, III. (Nagy) Sancho navarrai királyt (*Sanctius rex Hesperidum*) (1004–1035)²⁸²² és államalapítónkat (*Stephanus rex Ungrorum*) emeli ki.²⁸²³ Az ezredfordulóval kereszténnyé lett Kárpát-medencei ország és a burgundiai monostor kapcsolatairól árulkodhat elbeszélő forrásunk mellett az az Odilótól származó levél is, amelynek *S[tephanus]*

²⁸¹⁵ Odilo élettörténetét a 11. században Petrus Damiani is összeállította: BHL 6282; GESCHICHTSQUELLEN (Petrus Damiani, *Vita sancti Odilonis*).

²⁸¹⁶ GESCHICHTSQUELLEN (Jotsaldus, *De vita et virtutibus sancti Odilonis abbatis*).

²⁸¹⁷ VITA S. ODILONIS 2. (JOHANNES STAUB bevezető tanulmánya).

²⁸¹⁸ VITA S. ODILONIS 38. (JOHANNES STAUB bevezető tanulmánya).

²⁸¹⁹ VITA S. ODILONIS 39–43. (JOHANNES STAUB bevezető tanulmánya).

²⁸²⁰ A *manuscriptumot* részletesen bemutatja VITA S. ODILONIS 68–72. (JOHANNES STAUB bevezető tanulmánya).

²⁸²¹ A részletet Szent István külkapcsolatainak tükrében tárgyalja MAKK 1993. 42–43.; GYÖRFFY 2000. 297–298.

²⁸²² Cluny és az Ibériai-félsziget 11. századi kapcsolataira ld. GAILLARD 1961. 156–160.

²⁸²³ VITA S. ODILONIS 156.

szigálával jelölt címzettje mögött alighanem az apáttól követői útján ereklyét kérő magyar királyt kell sejtenuk.²⁸²⁴

A *vita* azért keltheti másfelől fel a hazai kutatás figyelmét, mivel további adalékkal egészíti ki Hugo clunyi apát (1049–1109) 1051. évi²⁸²⁵ magyarországi követjárásának egyéb kútfőink²⁸²⁶ alapján körvonalazódó történetét. A szentéletrajzból megtudhatjuk, hogy legátusi megbízatása során, amikor is Hugo IX. Leó pápa (1049–1054) szorgalmazására megkísérelt békét közvetíteni I. András magyar király és III. Henrik (1039–1056) német–római császár között,²⁸²⁷ egy bizonyos Richardus püspökkel – a személyt talán Tarbes főpapjával (1036–1056) azonosíthatjuk –²⁸²⁸ együtt maga a hagiográfus, Jotsaldus is apátja kíséretében tartózkodott.²⁸²⁹

183. *Vita sancti Remigii Remensis auctore Hincmaro episcopo Remensi* (Hincmar de Reims / Reimsi Hinkmár: Szent Remigius élete) (RF V. 506.; BHL II. 7152–7159. sz.; CF III. 5081. sz.)

Az *Annales Bertiniani* (A Szent Bertinusapátság évkönyve) harmadik egysége kapcsán fentebb említett Hincmarus érsek (845–882)²⁸³⁰ Klodvigot (482–511) megkeresztelő elődjéről, Szent Remigiusról készült is készített életrajzot. A hagiográfiai munka a magyar történelem vonatkozásában különösebb jelentőséggel nem bír: a *vita* a frankok mitikus trójai eredetéről szólva tesz csupán a Meótiis mocsarairól, valamint Pannóniáról és a legendás fővárosról, Sicambriáról említést.²⁸³¹

184. *Vita beati Richardi abbatís sancti Vitoni Viridunensis auctore monacho anonymo* (Boldog Richárd verduni apát élete) (BHL II. 7220. sz.; CF III. 5083. sz.)

A verduni Szent Vitonus-monostor (Saint-Vannes) 11. századi apátjának, Richardusnak (megh. 1046) az életrajza nem csupán a történetíró Hugo Flaviniacensis (Hugues de Flavigny) tollából (BHL 7219.) maradt ránk: a lotaringiai szent cselekedeteit elbeszéli egy névtelen szerzetes is, aki a 12. század első éveiben működhetett. A hagiográfiai munka forrásai között Laurentius de Leodio (Laurent de Liège) *Gesta episcoporum Viridunensium*át (A verduni püspökök cselekedetei) és annak folytatásait is számon tarthatjuk.²⁸³² Kútfőnk – ahogyan az a *vita*- és *miraculairó*dalomban általánosan elterjedt volt – említi a *hunok* avagy *normannok* pusztításait (*Hunnorum seu*

²⁸²⁴ Műfaja révén az episztola jelen vizsgálati korpuszba nem került be, szövegét ld. DHA 110–111. Vö. ODILO LEVELE, kül. 157.: 473. jegyz. (THOROCZKAY GÁBOR megjegyzése).

²⁸²⁵ A dátum problematikájára ld. KOHNLE 1993. 75–76.

²⁸²⁶ PL. VITA S. HUGONIS AUCT. GILONE 582.; VITA S. HUGONIS AUCT. HILDEBERTO 864–865.

²⁸²⁷ A követjárás célját az Odilo-*vita* nem jelöli meg pontosabban, erre ld. RI III. 5/2. 450. (936. sz.).

²⁸²⁸ VITA S. ODILONIS 214.: 78. jegyz. (JOHANNES STAUB megjegyzése).

²⁸²⁹ VITA S. ODILONIS 214. Vö. GALLA 1931. 97–99.; KOHNLE 1993. 76.

²⁸³⁰ Ld. a 8. sz. szócikket.

²⁸³¹ VITA S. REMIGII 291.

²⁸³² VITA B. RICHARDI 280. (WILHELM WATTENBACH előszava).

Normannorum vastationem).²⁸³³ A kalandozók lotaringiai betöréséről a hagiográfus az előtte ismert történeti feljegyzésekben is olvashatott.²⁸³⁴ talán Laurentius de Leodiónak a vélhetőleg a magyarok 926. évi hadjáratára²⁸³⁵ vonatkoztatható megjegyzése köszön vissza a szentéletrajzban.

185. *Vita sancti Wicberti fundatoris coenobii Gemblacensis / Vita sancti Guiberti Gemblacensis conditoris auctore Sigeberto Gemblacensi* (Sigebert de Gembloux: Szent Wicbertus élete) (BHL II. 8881–8886. sz.; RF X. 354–360.; CF III. 5111. sz.)

A 11–12. század fordulóján működő krónikás 1071 után Metzről tért vissza a liège-i egyházmegye területén fekvő gembloux-i apátságba: ennek az időszaknak a terméke a gembloux-i apátok krónikája vagy a monostor alapítójának, Szent Wicbertusnak (Guibert) az életrajza. A minket most érdeklő hagiográfiai munka keletkezését 1071 és 1075 közé helyezhetjük. Mind a *Gesta abbatum Gemblacensium* – amelyet 1136 után Sigebertus tanítványa, Godescalcus (Gottschalk) folytatott –, mind pedig a *Vita Wicberti* ránk maradt autográf kéziratban: a lipcsei *manuscriptum* alapján adta ki szövegüket Georg Heinrich Pertz 1825-ben.²⁸³⁶ A gembloux-i szerzetes a magyarok dúlásairól egyetlen passzus erejéig számol be, s az utóbb a világhírnévben is rögzített eseményeket évszámokhoz sem kapcsolja. Ahogyan a *Chronographiában* a 903. esztendőnél, itt is olvashatjuk – Liudprandus nyomán – hogy Arnulf császár (888–899) az addig bezárt magyarokat a gyepük megnyitásával, vagyis a *klusáknak* mondott akadályok lerontásával Európára szabadította: az uralkodó halála után Itáliát és Germániát mintegy ötven esztendőn keresztül számtalan alkalommal végigpusztították a kalandozók seregei.²⁸³⁷ Folcuinus *Gesta abbatum Lobbiensium*ával mutat egyezést az a *Chronographiában* ugyancsak olvasható részlet, amely szerint a magyarokat I. Ottó idejében a lázadó Vörös Konrád vezette Lotaringiába: ekkor eleink eljutottak a carbonariai erdőig, ám a lobbis-i szerzeteseknek pusztításaitól sikerült megmenekülniük.²⁸³⁸ A lobbis-i történetírótól kölcsönzött és a 954. évi galliai betörésre utaló²⁸³⁹ részletet a *Vita Wicberti* kiegészíti annak legendájával is, hogy a magyarok ekkor – a gembloux-i vidéken keresztülhaladva – Szent Wicbertusszal is találkoztak volna, aki fegyver nélkül közeledett feléjük, és az Úr szavát hirdette nekik.²⁸⁴⁰ Kérdésesnek kell tartanunk, vajon tényleg létezhetett-e Gembloux-ban olyan tradíció, amely a monostor alapítójának tulajdonította az apátság megmenekülését, vagy inkább Sigebertus invenciójaként kell a részletet értékelnünk.

²⁸³³ VITA B. RICHARDI 282.

²⁸³⁴ LAURENTIUS DE LEODIO 491.

²⁸³⁵ NÉMETH 1999. 35.; VESZPRÉMY 2014 [A] 86.

²⁸³⁶ VITA WICBERTI; BALAU 1903. 295–299.; DEPLOIGE 2010. 1358.; NASO S073.

²⁸³⁷ VITA WICBERTI 513. Vö. SIGEBERTUS GEMBLACENSIS 345.; LIUDPRANDI ANTAPODOSIS 15.

²⁸³⁸ VITA WICBERTI 513–514. Vö. SIGEBERTUS GEMBLACENSIS 349.; FOLCUINUS 65–67.

²⁸³⁹ Gembloux-t is feltűnteti a hadjárat állomásaként KRISTÓ 1980. 286–288., kül. 287.

²⁸⁴⁰ VITA WICBERTI 514. A részletről és annak a lobbis-i apáthoz írt *Epistola Erluinivel* mutatott szövegpárhuzamáról ld. D’HAENENS 1961. 429–431. A gembloux-i Erluin apát levele egy Szent Wicbertus-*confraternitas* létrehozásáról számol be: a vallásos társulat szerepét maga Sigebertus is hangsúlyozza, és az episztola olvasható is a szentéletrajzban: VITA WICBERTI 515–516.

ZÁRSZÓ

Értekezésemben a 9–13. századi magyar történelem francia területeken keletkezett elbeszélő forrásainak kritikai vizsgálatát tűztem ki célul. Közel százkilencven, a Rajnától nyugatra keletkezett kútfőt tárgyaltam, amely a magyarok európai feltűnésével és kalandozó hadjárataival vagy a keresztény Magyar Királyság első három évszázadával kapcsolatban számunkra adalékot szolgáltat. A korpusz legfiatalabb darabjai népünk megtelepedésével egyidős évkönyvi feljegyzések, ám az Árpád-kori magyarsággal kapcsolatos híradások kései hagyományozódása révén látókörmbe kerültek olyan kompilációk is, amelyeket a 15–16. század fordulóján jegyeztek le. Míg a déli tartományok a forrásbázisban alulreprezentáltak, addig a magyar utalásokat tartalmazó kútfők száma jelentősen gyarapszik, ahogy elérjük Franciaország középső és északi területeit. Kitértem dolgozatomban – ha ezeken a vidékeken teljes körű gyűjtést nem is végeztem – Felső- és Alsó-Lotaringia elbeszélő forrásaira: a Birodalomhoz tartozó grófságok és hercegségek történeti irodalma a francia kultúrkörhöz is kapcsolódik. A kereszties beszámolókat tanulmányozva nem hagyhattam figyelmen kívül azokat a magyar vonatkozásokat fenntartó szövegeket sem, amelyeket az *Outremer* térségében vagy a Peloponnészoszon jegyeztek le. Míg a kalandozók pusztításairól az annalisztikus tradíció mellett hagiográfiai munkák sokszor nehezen interpretálható utalásai tájékoztatnak bennünket, addig a 13. században a virágkorát élő világkrónika-irodalom vagy a saint-denis-i dinasztikus történetírás III. Béla vagy II. András Magyarországról is kínál számunkra elszórt adalékokat. A hazai kutatás előtt is jól ismertek Robert de Clari vagy Geoffroi de Villehardouin tudósításai Zára 1202. évi ostromáról: a Bizánc megvétele végződő negyedik kereszties hadjárat *historiáit* – amelyeket alighanem a legjelentősebb kútfőknek tekinthetünk azon csekély számú francia nyelvű forrás sorában, amelyekkel gyűjtésem során találkoztam – a népnyelvű történeti irodalom első példáiként idézi a francia medievisztika.

Disszertációm adattári részében egyenként mutattam be a korpusz forrásait és vettem számba – a híradások hitelét is mérlegre téve – azok magyar vonatkozású adatait. A francia források magyar utalásai összességében azt mutatják, hogy a Rajnától nyugatra viszonylag kevésbé érdeklődtek a Kárpát-medencében fekvő távoli ország iránt. Ennek ellenére szép számmal maradtak ránk a politikatörténet számára lényeges információkat fenntartó primer források is. A részletek elsősorban olyan eseményekről tanúskodnak, amelyek során a két nép közvetlen kontaktusba került egymással: kalandozóink eljutottak a nyugati frank területekre, a frank lovagok Magyarország és Dalmácia érintésével vonultak a Szentföld irányába, vagy a magyar uralkodó

francia földről vett a maga számára feleséget. Javarészt a hazai medievisztika előtt jól ismert adatokról van szó: egyedül francia forrásból, Gaufredus de Bruil (Geoffroi de Bruil) krónikájából tudjuk például, hogy II. Fülöp sógora, III. Béla mely napon koronáztatta meg idősebb fiát, Imrét. A pogány magyarok betöréseivel kapcsolatos híradások ugyanakkor – amelyeket a legújabb időkig kevésbé aknázott ki a kutatás – az eseménytörténeti rekonstrukció pontosításában is a segítségünkre lehetnek. A szöveghagyományozódást vizsgálva azt tapasztalhattam, hogy a korpuszon belüli filológiai összefüggések mellett forrásaim a Rajnától keletre fekvő vidékek kútfőanyagával is mutatnak kapcsolatokat. A 12–13. századok folyamán nagy népszerűségnek örvendő világkrónika, Sigebertus Gemblacensis (Sigebert de Gembloux) *Chronographiája* közvetítette a francia területek elbeszélő irodalma felé Liudprandus adatait, de ismertté váltak az általam vizsgált földrajzi térségben Martinus Oppaviensis (Troppai Márton) vagy Otto Frisingensis (Freisingi Ottó) híradásai is. Míg a forrásbázison belül az információáramlás útjainak lehetőség szerint teljes mértékű rekonstruálására törekedtem, addig adataim hitelének vizsgálatához korpuszon kívüli forrásokat annyiban használtam csupán fel, amennyiben ilyenek látókörömbé kerültek.

Értekezésem esettanulmány jellegű fejezeteiben külön is vizsgáltam Albericus Trium Fontium (Albéric de Troisfontaines, Troisfontaines-i Alberik) világkrónikájának magyar adatait. A hazai középkorkutatás érdeklődésére régóta számot tartó champagne-i kútfő, amely csaknem kilencven magyar vonatkozású bejegyzést rögzít, számos kölcsönzött híre mellett közvetlenül magyar földről származó értesüléseket is tartalmaz. Elemzésemmel igyekeztem rávilágítani arra, hogy a ciszterci rendtársai szóbeli elbeszélései nyomán tájékozódó troisfontaines-i szerzetes megfelelő híradásai arról is árulkodhatnak, hogy hogyan formálódott a 13. századi Magyarországon a történelmünk kezdeteivel és az államalapítás korával kapcsolatos tradíció. A számos filológiai problémát felvető kútfő mellett önállóan mutattam be azt a 954. évi galliai kalandozást is, amely az általam áttekintett forrásbázisban nagy gyakorisággal jelenik meg. Az eseménysorhoz vonható francia és lotaringiai források filológiai rendszereit feltérképezve és a portyázók feltűnéséről hírt adó lokális tudósítások tanúságtételét egyenként is mérlegre téve arra a megállapításra juthatunk, hogy igen nagy óvatossággal érdemes kezelnünk a szakirodalomnak a magyarok útvonalával kapcsolatos korábbi rekonstrukcióját. Míg a 10. század közepén a Rajnán túlra vezetett katonai vállalkozás kútfőinek bemutatásával arra kívántam példát hozni, hogy hogyan hasznosíthatja a forráskutatás eredményeit a külpolitika-történet, addig utolsó esettanulmányom annak illusztrálására szolgál, hogy a filológiai módszer a magyarságképi elemzések során is célravezető lehet. Az 1251. évi franciaországi népi mozgalomnak szentelt fejezetben arra a kérdésre kerestem a választ, értékelhetjük-e vajon toposzként, a legendateremtés eszközeként a forrásanyagban nem egyszer mitikus köntösbe öltöztetett pástorkeresztes hadjárat vezetőjének állítólagos magyarországi származását. Bár utóbbi vizsgálathoz ugyancsak az értekezésem alapját képező korpusz is szolgáltatott adalékot, elemzésemben a probléma megválaszolásához egyéb – a dolgozatom adattári részében nem szereplő – kútfőket is be kellett vonnom.

Jelen feldolgozással – ahogyan azt előljáróban hangsúlyoztam is – elsődleges célom az volt, hogy a szakma számára a Gombos *Catalogus fontium*ában szereplő elbeszélő kútfők egy szeletéhez: a francia területeken lejegyzett narratív forrásokhoz használható segédletet készítsek. Vállalkozásom lezártnak korántsem tekinthető: az általam áttekintett forrásanyag gazdag szakirodalma aligha ismerhető meg egészében, és bizonyosan bővíthető a magyar vonatkozásokat fenntartó krónikák, gesták, évkönyvek és hagiográfiai munkák sora is (még ha nem is feltétlenül olyan szövegekkel, amelyek elsődleges hagyományt rögzítenek). Vizsgálódásaim egy adott földrajzi egységre irányultak: azt térképeztem fel, milyen adatok maradtak ránk a magyar történelem 1301 előtti szakaszáról a tágabban értelmezett francia vidékeken. A hazai köztörténet számára is hasznos lehetne, ha a filológiai alap kutatások eredményei más térségek magyar vonatkozású elbeszélő forrásaival kapcsolatban is a rendelkezésünkre állnának.

BIBLIOGRÁFIA

1. RÖVIDÍTVE IDÉZETT FORRÁSKIADVÁNYOK, KÉZIKÖNYVEK ÉS FOLYÓIRATOK

AA SS	<i>Acta Sanctorum quotquot toto orbe coluntur, vel a catholicis scriptoribus celebrantur.</i> Ed. Joannes Bollandus et al. Januarii I – Novembris IV. Antwerpen–Bruxellis, 1643–1925. [ed. novissima curante Joanne Carnandet. Parisiis–Romae–Bruxellis, 1864–1894] [repr. Bruxelles, 1965–1970] [A későbbiekben az újabb kiadás oldalszámait adom meg.]
BÉCh	<i>Bibliothèque de l'école des chartes</i>
DA	<i>Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters</i>
EMCh	<i>The Encyclopedia of the Medieval Chronicle.</i> Ed. Graeme Dunphy et al. I–II. Leiden–Boston 2010.
HFS	<i>Historiae Francorum scriptores coetanei.</i> Ed. Andreas du Chesne – Franciscus du Chesne. I–V. Lutetiae Parosiorum 1636–1649.
HK	<i>Hadttörténelmi Közlemények</i>
HKÍF	<i>A honfoglalás korának írott forrásai.</i> Szerk. Kristó Gyula. Szeged 1995. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár, 7.)
ÍF	<i>Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemről.</i> Szerk. Makk Ferenc – Thoroczkay Gábor. Szeged 2006. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár, 22.)
KMTL	<i>Korai magyar történeti lexikon (9–14. század).</i> Főszerk. Kristó Gyula, szerk. Engel Pál – Makk Ferenc. Bp. 1994.
LexMA	<i>Lexikon des Mittelalters.</i> I–X. München–Zürich 1980–2000.
MGH Libr. Mem.	<i>Monumenta Germaniae Historica. Libri memoriales.</i> I/1–II/3. Dublin–Hannover–Zürich 1970–2001.
MGH Nocr.	<i>Monumenta Germaniae Historica. Necrologia Germaniae.</i> I–V. Berolini 1888–1913.
MGH Poet. lat. aev. Car.	<i>Monumenta Germaniae Historica. Poetae latini aevi Carolini.</i> I–IV. Berolini 1881–1923.
MGH SS	<i>Monumenta Germaniae Historica. Scriptores.</i> I–XXXVIII. Hannoverae–Lipsiae 1826–2000.
MGH SS rer. Germ.	<i>Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi.</i> I–LXXVIII. Hannoverae–Lipsiae 1871–2007.
MGH SS rer. Germ. N. S.	<i>Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum. Nova Series.</i> I–XXIV/2. Berolini 1922–2009.

MGH SS rer. Merov.	<i>Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Merovingicarum.</i> I–VII. Hannoverae–Lipsiae 1885–1920.
NA	<i>Neues Archiv der Gesellschaft für Ältere Deutsche Geschichtskunde</i>
PL	<i>Patrologiae Cursus Completus. Series Latina.</i> Ed. J[acques]-P[aul] Migne. I–CCXXI. Parisiis 1844–1865.
RI	<i>Rerum Italicarum scriptores.</i> Ed. Ludovicus Antonius Muratori. I–XXVIII. Mediolanum 1723–1751.
RHC Occ.	<i>Recueil des historiens des croisades. Historiens occidentaux.</i> I–V. Paris 1844–1895.
RHGF	<i>Recueil des historiens des Gaules et de la France – Rerum Gallicarum et Francicarum scriptores.</i> Ed. Martin Bouquet. I–XXIV. Paris 1869–1904 ² .
RS	Rerum Britannicarum medii aevi scriptores, or Chronicles and memorials of Great Britain and Ireland during the Middle Ages („Rolls Series”)
SRH	<i>Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum.</i> Ed. Emericus Szentpétery. I–II. Bp. 1937–1938. [repr. Bp. 1999]
VS	<i>Veterum scriptorum et monumentorum historicorum, dogmaticorum, moralium, amplissima collectio.</i> Ed. Edmundus Martène – Ursinus Durand. I–VIII. Parisiis 1724–1733.

2. KÖNYVTÁRI GYŰJTEMÉNYEK RÖVIDÍTÉSEI

BAV Reg. Lat.	Bibliotheca Apostolica Vaticana, Dipartimento dei Manoscritti, Reginensi latini
BAV Ott. Lat.	Bibliotheca Apostolica Vaticana, Dipartimento dei Manoscritti, Ottoboniani latini
BAV Vat. Lat.	Bibliotheca Apostolica Vaticana, Dipartimento dei Manoscritti, Vaticani latini
BnF Fr.	Bibliothèque nationale de France, Départements des manuscrits, Manuscrits français
BnF Lat.	Bibliothèque nationale de France, Départements des manuscrits, Manuscrits latins
BnF Nouv. Acq. Lat.	Bibliothèque nationale de France, Départements des manuscrits, Nouvelles acquisitions latines
BM	Bibliothèque municipale
SB	Staatsbibliothek

3. FORRÁSOK ÉS FORRÁSKIADVÁNYOK

AACHENI ALBERT	AACHENI ALBERT: Jeruzsálemi történet. Ford., bev. jegyz. Veszprémy László. In: ÍF 295–314.
ABBR. GESTORUM REGUM FRANCORUM	Historia regum Francorum monasterii sancti Dionysii. Ed. Georgius Waitz. In: MGH SS. IX. 395–406.
ABRÉGÉ DE L’HISTOIRE DE FRANCE	Extrait d’un abrégé de l’histoire de France. In: RHGF XII. 222–227.
ACTUS PONT. CENOMANNIS	<i>Actus pontificum Cenomannis in urbe degentium.</i> Ed. G. Busson – A. Ledru. Au Mans 1901. (Archives historiques du Maine, 2.)

ADAMUS BREMENSIS	Adam von Bremen: <i>Hamburgische Kirchengeschichte</i> . Ed. Bernhard Schmeidler. Hannover–Leipzig 1917. (MGH SS rer. Germ., 2.)
ADÉMAR DE CHABANNES	ADÉMAR DE CHABANNES: <i>Chronique</i> . Traduction par Yves Chauvin – Georges Pon, introduction par Georges Pon. Turnhout 2003. (Miroir du Moyen Âge)
ADEMARI HISTORIA	Ademari Historiarum libri III. Ed. G[eorgius] Waitz. In: MGH SS IV. 106–148.
ADEMARUS CABANNENSIS	<i>Ademari Cabannensis Chronicon</i> . Ed. Pascale Bourgain – R. Landes – G. Pon. Turnhout 1999. (Corpus Christianorum. Continuatio Mediaevalis CXXIX., Ademari Cabannensis Opera omnia 1.)
ADRIANUS DE VETERIBUSCO	Rerum Leodiensium sub Johanne Heinsbergio et Ludovico Borbonio episcopis opus Adrani de Veteri Busco monachi sancti Laurentii. In: VS IV. Parisiis 1729. 1199–1378.
AEGIDIUS AUREAEVALLENSIS	Aegidii Aureaevallensis Gesta episcoporum Leodiensium. Ed. Ioh[annes] Heller. In: MGH SS XXV. 1–129.
ALBERICUS TRIUM FONTIUM	Chronica Albrici monachi Trium Fontium, a monacho Novi Monasterii Hoiensis interpolata. Ed. Paulus Scheffer-Boichorst. In: MGH SS XXIII. 631–950.
ALBERT OF AACHEN	ALBERT OF AACHEN: <i>Historia Ierosolimitana, History of the Journey to Jerusalem</i> . Ed., transl. Susan B. Edgington. Oxford 2007. (Oxford Medieval Texts)
ALBERTUS AQUENSIS	Alberti Aquensis Historia Hierosolymitana. In: RHC Occ. IV. 265–713.
ALIA BREVIOR GENEALOGIA	Alia brevior genealogia forestariorum et comitum Flandriae. In: <i>Recueil des chroniques de Flandre – Corpus chronicorum Flandriae</i> . Ed. J[oseph] J[ean] de Smet. I. Bruxelles 1837. (Collection de chroniques belges inédites) 11–18.
ANDREAS MARCHIANENSIS	Ex Andreae Marchianensis Historia regum Francorum. Ed. G[eorgius] W[aitz]. In: MGH SS XXVI. 204–215.
ANNALES ALAMANNICI	Annales Alamannici. In: MGH SS. I. 22–30., 40–44., 47–48., 49–50., 50–51., 52–60.
ANNALES AQUENSES	Annales Aquenses. Ed. G[eorgius] W[aitz]. In: MGH SS XXIV. 33–39.
ANNALES ALTAHENSES	<i>Annales Althenses maiores</i> . Ed. W[ilhelmus] de Giesebrecht – Edmundus L. B. ab Oefele. Hannoverae 1891. (MGH SS rer. Germ., 4.)
ANNALES AUGIENSES	Annales Augienses. In: MGH SS. I. 67–69.
ANNALES S. BENIGNI DIVIONENSIS	Annales s. Benigni Divionensis. Ed. G[eorgius] Waitz. In: MGH SS II. 37–50.
ANNALES BERTINIANI (A)	<i>Annales Bertiniani</i> . Ed. G[eorgius] Waitz. Hannoverae 1883. (MGH SS rer. Germ. N. S., 5.)
ANNALES BERTINIANI (B)	Annales Bertiniani. Jahrbücher von St. Bertin. In: <i>Fontes ad historiam regni Francorum aevi Karolini illustrandam</i> –

	<i>Quellen zur Karolingischen Reichsgeschichte</i> . Ed. Reinhold Rau. II. Berlin 1958. (Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters, 6.) 1–5.; 11–287.
ANNALES BERTINIANI (C)	<i>Annales de Saint-Bertin</i> . Ed. Félix Grat – Jeanne Viellard – Suzanne Clément, une introduction et des notes par Léon Levillain. Paris 1964. (Société de l’histoire de France. Série antérieure à 1798)
ANNALES BESUENSES	Annales Besuenses. Ed. Georgius Heinrichus Pertz. In: MGH SS II. 247–250.
ANNALES BLANDINIENSES	Les Annales Blandinienses. In: <i>Les Annales de Saint-Pierre de Gand et de Saint-Amand</i> . Ed. Philip Grierson. Bruxelles 1937. (Recueil de textes pour servir à l’étude de l’histoire de Belgique)
ANNALES DE BURTON	Annales monasterii Burtonensis 1004–1263. In: <i>Annales Monastici</i> . I. Ed. Henry Richards Luard. London 1864. 181–500. (RS, 36.)
ANN. COLONIENSES ET BRUNSWILARENSIS	Annales Colonienses et Brunswilarenses. Ed. Georgius Heinrichus Pertz. In: MGH SS I. 96–101.
ANNALES S. COLUMBAE SENONENSIS	Annales sanctae Columbae Senonensis. Ed. Georgius Heinrichus Pertz. In: MGH SS I. 102–109.
ANNALES ELNONENSES (A)	Annales Elnonenses. Ed. Georgius Heinrichus Pertz. In: MGH SS V. 10–20.
ANNALES ELNONENSES (B)	Les Annales Elnonenses. In: <i>Les Annales de Saint-Pierre de Gand et de Saint-Amand</i> . Ed. Philip Grierson. Bruxelles 1937. (Recueil de textes pour servir à l’étude de l’histoire de Belgique) 132–175.
ANNALES FLOREFFIENSES	Annales Floreffienses. Ed. Ludowicus Bethmann. In: MGH SS. XVI. 618–631.
ANNALES S. FLORENTII SALMURENSIS	Annales Sancti Florentii Salmurensis. In: <i>Recueil d’annales angevines et vendômoises</i> . Ed. Louis Halphen. Paris 1903. (Collection de textes pour servir à l’étude et à l’enseignement de l’histoire) 111–126.
ANNALES FLORIANENSES	Annales Florianenses. Ed. Georgius Heinrichus Pertz. In: MGH SS II. 254–255.
ANNALES FLORIANENSES BREVES	Annales Florianenses breves. Ed. Georgius Watz. In: MGH SS XIII. 87–88.
ANNALES FORMOSELENSIS	Annales Formosolenses. In: <i>Les Annales de Saint-Pierre de Gand et de Saint-Amand</i> . Ed. Philip Grierson. Bruxelles 1937. (Recueil de textes pour servir à l’étude de l’histoire de Belgique) 116–131.
ANNALES EINSIDLENSIS	<i>Die Annalen des Klosters Einsiedeln. Edition und Kommentar</i> . Ed. Conradin von Planta. Hannover 2007. (MGH SS rer. Germ., 78.)
ANNALES HEREMI	Annales Heremi. Ed. Georgius Heinrichus Pertz. In: MGH SS III. 138–145.

ANNALES S. IACOBI LEODIENSIS	Annales Sancti Iacobi Leodiensis. Ed. Georgius Heinrichus Pertz. In: MGH SS. XVI. 633–680.
ANNALES LAUBACENSES	Annales Laubacenses. In: MGH SS. I. 7., 9–10., 12–13., 15., 52–55.
ANNALES LAUBIENSES	Annales Laubienses. In: MGH SS. IV. 9–28.
ANNALES LAUDUNENSES ET METTENSES	Annales Laudunenses et s. Vincentii Mettenses. Ed. O[swaldus] Holder-Egger. In: MGH SS XV/2. 1293–1295.
ANNALES LEODIENSES	Annales Leodienses. Ed. Georgius Heinrichus Pertz. In: MGH SS. IV. 9–20., 28–30.
ANNALES LOBIENSES	Annales Lobienses. Ed. G[eorgius] Waitz. In: MGH SS XIII. 224–235.
ANNALES MARCHIANENSES	Annales Marchianenses. Ed. Ludovicus Bethmann. In: MGH SS XVI. 609–617.
ANNALES S. MARTINI TORNACENSIS	Annales S. Martini Tornacensis. Ed. O[swaldus] Holder-Egger. In: MGH SS XV/2. 1295–1297.
ANNALES METTENSES BREVISSIMI	Annales Mettenses brevissimi. Ed. Georgius Heinrichus Pertz. In: MGH SS. III. 155.
ANNALES METTENSES POSTERIORES	Annales rerum Francicarum, ab anno Christi DCLXXXVII. usque ad annum DCCCIV. In Monasterio S. Arnulfi Metensis scripti. In: HFS III. 262–333.
ANNALES METTENSES PRIORES	<i>Annales Mettenses priores. Accedunt addita Annalium Mettensium posteriorum.</i> Ed. B[ernardus] de Simson. Hannoverae–Lipsiae 1905. (MGH SS rer. Germ. N. S., 10.)
ANNALES NORMANNICAE	Ex Annalibus Normannicis. Ed. O[swaldus] Holder-Egger. In: MGH SS XXVI. 488–517.
ANNALES DE OSENEIA	Annales monasterii de Oseneia – Chronicon vulgo dictum Tomae Wykes. In: <i>Annales Monastici</i> . IV. Ed. Henry Richards Luard. London 1869. 6–352. (RS, 36.)
ANNALES PARCHENSES	Annales Parchenses. In: MGH SS. XVI. 598–608.
ANNALES PRUMIENSES	Annales Prumienses. Ed. O[swaldus] Holder-Egger. In: MGH SS XV/2. 1289–1292.
ANNALES S. PAULI VIRDUNENSIS	Annales S. Pauli Virdunensis. Ed. Georg Heinrich Pertz. In: MGH SS XVI. 500–502.
ANNALES S. QUINTINI VEROMANDENSIS	Annales S. Quintini Veromandensis. Ed. [Ludovicus Conradus] Bethmann. In: MGH SS XVI. 507–508.
ANNALES RAINALDI	Annales qui dicuntur Rainaldi archidiaconi sancti Mauricii Andegavensis. In: <i>Recueil d'annales angevines et vendômoises</i> . Ed. Louis Halphen. Paris 1903. (Collection de textes pour servir à l'étude et à l'enseignement de l'histoire) 80–90.
ANNALES STABULENSES	Annales Stabulenses. Ed. G[eorgius] W[aitz]. In: MGH SS XIII. 39–43.
ANNALES STEDERBURGENSES	Annales Stederburgenses auctore Gerhardo praeposito. Ed. Georgius Heinrichus Pertz. In: MGH SS XVI. 197–231.

ANNALES DE THOKESBERIA	Annales monasterii de Theokesberia, 1066–1263. In: <i>Annales Monastici</i> . I. Ed. Henry Richards. London 1864. 41–180. (RS, 36.)
ANNALES DE WAVERLEIA	Annales monasterii de Waverleia, 1–1291. In: <i>Annales Monastici</i> . II. Ed. Henry Richards Luard. London 1865. 127–411. (RS, 36.)
ANNALES S. VINCENTII METTENSIS	Annales S. Vincentii Mettensis. Ed. Georgius Heinricus Pertz. In: MGH SS III. 155–160.
ANNALES VINDOCINENSES	Annales Vindocinenses. In: <i>Recueil d'annales angevines et vendômoises</i> . Ed. Louis Halphen. Paris 1903. (Collection de textes pour servir à l'étude et à l'enseignement de l'histoire) 50–79.
ANNALES S. VITONI VIRDUNENSIS	Annales S. Vitoni Virdunensis. Ed. Georgius Waitz. In: MGH SS X. 525–530.
ANNALES WIRZIBURGENSES	Annales Wirziburgenses. Ed. Georgius Heinricus Pertz. In: MGH SS. II. 238–247.
ANONYMUS	P. magistri, qui Anonymus dicitur, Gesta Hungarorum. Ed. Iosepus Aemilius Jakubovich – Desiderius Pais. In: SRH I. 13–117.
ANONYMUS–KÉZAI	ANONYMUS: <i>A magyarok cselekedetei</i> – KÉZAI SIMON: <i>A magyarok cselekedetei</i> . Ford. Veszprémy László – Bollók János. Bp. 2004. (Millenniumi magyar történelem. Források)
ANONYMUS LAUDUNENSIS	Ex chronico universali anonymi Laudunensis. Ed. G[eorgius] W[aitz]. In: MGH SS XXVI. 442–457.
ARNOLDUS LUBECENSIS	Arnoldi abbati Lubecensi Chronica Slavorum. Ed. J[ohannes] M[artinus] Lappenberg. In: MGH SS XXI. 100–250.
AUCTARIUM AFFLIGEMENSE	Ex Auctario Affligemensi. Ab anno 1149 ad annum 1168. In: RHGF 274–278.
AUCTARIUM AQUICINENSE	Auctarium Aquicinense. Ed. Ludowicus Conradus Bethmann In: MGH SS VI. 392–398.
AUCTARIUM GARSTENSE	Auctarium Garstense. In: MGH SS IX. 561–569.
ÁÚO	<i>Árpádkori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus</i> . Ed. Wenczel Gusztáv. I–XIII. Pest–Budapest 1860–1874.
BALDRICI HISTORIA JEROSOLOMITANA	Baldrici episcopi Dolensis Historia Jerosolomitana. In: RHC Occ. IV. 1–111.
BALDRICUS DOLENSIS	<i>The Historia Ierosolimitana of Baldric of Bourgueil</i> . Ed. Steven Biddlecombe. Woodbridge 2014.
BALDUINUS NINOVIENSIS	Balduini Ninovensis Chronicon. Ed. O[swaldus] Holder-Egger. In: MGH SS XXV. 515–546.
BAUDOUIN D'AVESNES (A)	Chronicon Hanoniense quod dicitur Balduini Avennensis. Ed. Ioh[annes] Heller. In: MGH SS XXV. 419–467.

BAUDOUIN D'AVESNES (B)	Extraits de la Chronique attribuée à Baudouin d'Avesnes, fils de la comtesse Marguerite de Flandres. In: RHGF XXI. 159–181.
III. BÉLA EMLÉKEZETE	<i>III. Béla emlékezete.</i> A szöveganyagot vál., ford., bev., jegyz. Kristó Gyula – Makk Ferenc. A képanyagot vál. Marosi Ernő. Bp. 1981. (Bibliotheca Historica)
BENEDICTUS S. ANDREAE	Benedicti Sancti Andreae monchi Chronicon. Ed. Georgius Heinricus Pertz. In: MGH SS III. 695–719.
BERNARDI GUIDONIS CAT. MAG. GEN.	Bernardi Guidonis Libellus seu tractatus magistrorum ordinis Praedicatorum necnon et priorum provincialium provinciae Provinciae seu Tolosanae. In: VS VI. 397–436.
BERNARDI GUIDONIS FCH	E floribus Chronicorum, seu Catalogo Romanorum pontificum, auctore Bernardo Guidonis, episcopo Lodovensi. In: RHGF XXI. 690–734.
BERNARDI GUIDONIS RF	Ex Bernardi Guidonis De origine regum Francorum. In: RHGF XII. 230–233.
BERNARDUS GUIDONIS (A)	Vita Clementis papae III. Ex MS. Bernardi Guidonis. In: RI III/1. 478–479.
BERNARDUS GUIDONIS (B)	Vita Innocentii papae III. Ex MS. Bernardi Guidonis. In: RI III/1. 480–486.
BERNARDUS GUIDONIS (C)	Vita Honorii papae III. Ex MS. Bernardi Guidonis. In: RI III/1. 568–570.
BERNARDUS GUIDONIS (D)	Vita Coelestini papae IV. Ex MS. Bernardi Guidonis. In: RI III/1. 589.
BERNARDUS GUIDONIS (E)	Vita Alexandri papae IV. Ex MS. Bernardi Guidonis. In: RI III/1. 592–592.
BERNOLDUS	Bernoldi Chronicon. Ed. Georgius Heinricus Pertz. In: MGH SS V. 385–467.
BERTARIUS	Gesta episcoporum Virdunensium auctore Bertario et anonymo monachis s. Vitoni. Ed. G[eorgius] Waitz. In: MGH SS IV. 39–51.
BIBLIOTHÈQUE HISTORIQUE DE L'YONNE	<i>Bibliothèque historique de l'Yonne. Collection de légendes, chroniques et documents divers pour servir à l'histoire des différentes contrées qui forment aujourd'hui ce département.</i> Ed. L[ouis]-M[aximilien] Duru. I–II. Auxerre–Paris 1850–1863.
BREVISSIMUM CHRONICON	Brevissimum Chronicon, 1251–1299. In: <i>Chroniques de Saint-Martial de Limoges.</i> Ed. H. Duplès-Agier. Paris 1874. 184–185.
BRUNSWILARENSIS MON. FUNDATIO	Brunswilarensis monasterii fundatorum actus. Ed. G[eorgius] W[aitz]. In: MGH SS. XIV. 121–144.
CAMBRAI-I PÜSPÖKÖK TÖRTÉNETE	A cambrai-i püspökök története. Ford. Kordé Zoltán. In: HKÍF 241–245.

CANTATORIUM	<i>La Chronique de Saint-Hubert dite Cantatorium</i> . Ed. Karl Hanquet. Bruxelles 1906. (Recueil de textes pour servir à l'étude de l'histoire de Belgique)
CASUS S. GALLI	B. casuum s. Galli continuatio I. auctore Ekkehardo IV. Ed. Georgius Heinricus Pertz. In: MGH SS II. 75–147.
CAT. ET CHRON. PRINCIPUM FLANDRIAE	Catalogus et chronica principum Flandriae tam forestariorum quam dominorum ac comitum Flandriae quae terra olim dicebatur Terra de Buc seu nemus regionis sine misericordia. In: <i>Recueil des chroniques de Flandre – Corpus chronicorum Flandriae</i> . Ed. J[oseph] J[ean] de Smet. I. Bruxelles 1837. (Collection de chroniques belges inédites) 19–33.
CD	<i>Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis</i> . I–XI. Ed. Georgius Fejér. Budae 1829–1844.
CDC	<i>Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae</i> . Ed. Tadeus Smičiklas. I–XVII. Zagrab 1904–1984.
CF	<i>Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendentium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCC</i> . Ed. Albinus Franciscus Gombos (– Csaba Csapodi). I–IV. Bp. 1937–1943. [repr. Bp. 2005–2011]
CHABANNES-I ADÉMAR (A)	CHABANNES-I ADÉMAR: Az angoulême-i főpapok és grófok története. Ford., bev., jegyz. Makk Ferenc. In: <i>ÁKÍF</i> 163–169.
CHABANNES-I ADÉMAR (B)	CHABANNES-I ADÉMAR: Az angoulême-i főpapok és grófok története (1034 előtt, 12. századi átdolgozásban, részletek). Ford. Veszprémy László. In: <i>Szent István és az államalapítás</i> . Szerk. Veszprémy László. Bp. 2002. (Nemzet és emlékezet) 48.
CHRONICA MINORITAE ERPHORDENSIS	Chronica Minor Auctore Minorita Erphordiensis. Ed. O[swaldus] Holder-Egger. In: MGH SS. XXIV. 172–204.
CHRONICA GAUFREDI	Chronica Gaufredi coenobitae monasterii s. Martialis Lemovincensis ac prioris Vosiensis coenobii a Roberto rege ad annum MCLXXXIV. In: <i>Nova Bibliotheca Manuscriptorum Librorum</i> . II. Ed. Philippus Labbe. Parisiis 1657. 279–342.
CHRONICA HUNGARO–POLONICA	Chronica Hungaro–Polonica. Pars I. Textus cum varietate lectionum. Ed. Karácsonyi Béla. In: <i>Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historica</i> XXVI. Szeged 1969. 3–75.
CHRONICA REGUM FRANCORUM	Ex Chronica regum Francorum a Troiana gentis origine ad annum M. CCCLXVIII. In: RHGF XII. 208–215.
CHRONICA UNIVERSALIS METTENSIS	Chronica Universalis Mettensis. Ed. G[eorgius] Waitz. In: MGH SS XXIV. 502–526.
CHRONICAE POLONORUM	Chronicae Polonorum. Ed. I[ohannes] Szlachetowski – R[udolfus] Koepke. In: MGH SS IX. 418–478.
CHRONICI HUNGARICI COMPOSITIO	<i>Chronici Hungarici compositio saeculi XIV</i> . Ed. Alexander Domanovszky. In: SRH I. 217–505.
CHRONICON ANONYMI	Ex anonymi chronico ab initio mundi ad annum MCLX. In: RHGF XII. 118–121.

CHRONICON S. BAVONIS	Chronicon sancti Bavonis, scriptum sub finem seculi XV ab auctore anonymo. In: <i>Recueil des chroniques de Flandre – Corpus chronicorum Flandriae</i> . Ed. J[oseph] J[ean] de Smet. I. Bruxelles 1837. (Collection de chroniques belges inédites) 455–588.
CHRONICON BALDUINI NINOVIENSIS	Chronicon Balduini Ninoviensis ex autographo. In: <i>Recueil des chroniques de Flandre – Corpus chronicorum Flandriae</i> . Ed. J[oseph] J[ean] de Smet. II. Bruxelles 1841. (Collection de chroniques belges inédites) 581–731.
CHRONICON BELGICUM MAGNUM	Magnum Chronicon, in quo cumprimis Belgicae res et familiae diligenter explicantur. In: <i>Rerum Germanicarum veteres iam primum publicati scriptores</i> . Ed. Joannes Pistorius – Burcardus Gotthelfffius Struvius. VI. Ratisbonae 1726. 1–456.
CHRONICON BENEDICTOBURANUM	Chronicon Benedictoburanum. Ed. Wilhelmus Wattenbach. In: MGH SS 210–238.
CHRONICON S. BENIGNI DIVIONENSIS	Chronica venerandorum abbatum, illustrimque huius beatissimi athlete Christi Benigni Divionensis Monasterii Benefactorum, atque fundatorum. In: <i>Chronique de l'abbaye de Saint-Bénigne de Dijon, suivie de la chronique de Saint-Pierre de Bèze publiées d'après les textes originaux</i> . Ed. [Louis]-É[mile] Bougaud – Joseph Garnier. Dijon 1875. (Analecta Divionensia) 1–228.
CHRONICON S. BERTINI	Chronica seive Historia monasterii Sancti Bertini. In: <i>Thesaurus novus anecdotorum</i> . Ed. Edmundus Martène – Ursinus Durand. III. Parsiis 1717. 445–776.
CHRONICON BESUENSE	Antiquum Besuensis abbatiae Chronicon auctore Joanne monacho. Ed. [Henri] de l'Épinois – Joseph Garnier. In: <i>Chronique de l'abbaye de Saint-Bénigne de Dijon, suivie de la chronique de Saint-Pierre de Bèze publiées d'après les textes originaux</i> . Ed. [Louis]-É[mile] Bougaud – Joseph Garnier. Dijon 1875. (Analecta Divionensia) 231–503.
CHRONICON CASTRI CAMERACESII	Chronicon s. Andreae apud Cameracesii. Ed. Ludovicus Bethmann. In: MGH SS VII. 526–550.
CHRONICON S. CATHRINAE	E chronico Sanctae Catharinae de Monte Rotomagi. In: RHGF XXIII. 397–410.
CHRONICON CLAREVALLENSE	Chronicon Clarevallense. Ab anno Christi 1147 usque ad annum 1192 perductum. Auctore anonymo Clarevallensi monacho. In: PL CLXXXV. 1247–1252.
CHRONICON CLUNIACENSE	Chronicon apud Cluniacense, reverendissimi patris domni Iacobi de Ambasia, iussu conscriptum. In: <i>Bibliotheca Cluniacensis in qua SS. patrum abb. Clun. vitae, miracula, scripta, statuta, privilegia chronologiaque duplex</i> . Ed. Martinus Marrier – Andreas Quercetanus. Lutitiae Parisiorum 1614. [repr. 1915] 1627–1686.
CHRONICON COMITUM FLANDRENSIUM	Chronicom comitum Flandrensiū. In: <i>Recueil des chroniques de Flandre – Corpus chronicorum Flandriae</i> . Ed. J[oseph] J[ean] de Smet. I. Bruxelles 1837. (Collection de chroniques belges inédites) 34–257.

CHRONICON DOLENSIS COENOBII	Chronicon Dolensis coenobii incerto auctore. In: <i>Nova Bibliotheca Manuscriptorum Librorum</i> . I. Ed. Philippus Labbe. Parisiis 1657. 315–319.
CHRONICON SANCTI HUBERTI	Chronicon sancti Huberti Andaginensis. Ed. Ludovicus Conradus Bethmann – Wilhelmus Wattenbach. In: MGH SS VIII. 565–630.
CHRON. HUNGARICO–POLONICUM	Chronicon Hungarico–Polonicum. Ed. Iosephus Deér. In: SRH II. 289–320.
CHRONICON GLADBACENSE	Chronicon Gladbacense. Ed. Georgius Henricus Pertz. In: MGH SS IV. 74–77.
CHRONICON KNAUZIANUM	Chronica Knauzianum et chronica minora eidem coniuncta. Ed. Emma Bartoniek. In: SRH II. 321–345.
CHRONICON LAETIENSE	Chronicon Laetiense. Ed. I I[ohannes] Heller. In: MGH SS XIV. 487–502.
CHRONICON S. LAUDI ROTOMAGENSIS	E Chronici Sancti Laudi Rotomagensi. In: RHGF XXIII. 395–397.
CHRONICON S. MARTINI TURONENSIS	Ex Chronico Sancti Martini Turonensi. Ed. O[swaldus] Holder-Egger. In: MGH SS XXVI. 458–476.
CHRONICON S. MEDARDI SUESSIONENSIS	Ex annalibus S. Medardi Suessionensis. Ed. G[eorg] W[aitz]. In: MGH SS XXVI. 518–522.
CHRONICON NEMAUSENSE (A)	Chronique tirée d'un ancien lectionnaire de l'église de Nismes. In: <i>Histoire civile, ecclésiastique et littéraire de la ville de Nismes avec les preuves</i> . Ed. [Léon] Ménard. I. Paris 1744. [Les preuves:] 8–9.
CHRONICON NEMUASENSE (B)	Chronicon Nemuasense. In: MGH SS III. 219.
CHRONICON NORMANNIAE	E Chronico Normanniae ab anno 1169 ad annum 1259, sive potius 1271. In: RHGF XXIII. 212–222.
CHRONICON NORMANNORUM	Chronicon de gestis Normannorum in Francia. Ed. Georgius Henricus Pertz. In: MGH SS I. 532–536.
CHRONICON S. PETRI VIVI SENONENSIS	Ex Chronico s. Petri Vivi Senonensis. In: RHGF IX. 32–36.
CHRONICON ROTOMAGENSE (A)	Chronicum Rotomagense, sublatis minus necessariis, ab anno Christi primo ad 1344. In: <i>Nova Bibliotheca Manuscriptorum Librorum</i> . I. Ed. Philippus Labbe. Parisiis 1657. 364–390.
CHRONICON ROTOMAGENSE (B)	E Chronico Rotomagensi. In: RHGF XXIII. 331–343.
CHRONICON TRENORCHIENSE	Chronique de Tournus. Chronicon Trenorchiense auctore Falcone Trenorchiensi monacho. Ed. René Poupardin. In: <i>Monuments de l'histoire des abbayes de Saint-Philibert (Noirmoutier, Grandlieu, Tournus)</i> . Ed. d'après les notes d'Arthur Giry par René Poupardin. Paris 1905. (Collection de textes pour servir à l'étude et à l'enseignement de l'histoire, 38.) 71–106.
CHRONICON TURONENSE ABBREVIATUM	Chronicon Turonense abbreviatum. Ab incarnatione Jesu Christi ad annum 1337. In: <i>Recueil de chroniques de Touraine</i> . Ed. André Salmon. Tours 1854. (Collection de documents sur l'histoire de touraine, 1.) 162–200.

CHRONICON TURONENSE MAGNUM (A)	Chronicon Turonense auctore anonymo canonico Turonensi s. Martini. In: VS V. Parisiis 1729. 917–1072.
CHRONICON TURONENSE MAGNUM (B)	Chronicon Turonense magnum. In: <i>Recueil de chroniques de Touraine</i> . Ed. André Salmon. Tours 1854. 64–161.
CHRONICON TURONENSE	Ex Chronico Turonensi. In: RHGF IX. 45–55.
CHRONICON VEDASTINUM	Chronicon Vedastinum. Ed. G[eorgius] W[aitz]. In: MGH SS XIII. 674–709.
CHRONICON VINDOCINENSE	Chronicon Vindocinense seu de Aquaria. In: <i>Chroniques des églises d'Anjou</i> . Ed. Paul Marchegay – Émile Mabille. Paris 1869. 153–177.
CHRONICON S. VITONI VIRDUNENSIS	Ex Chronico s. Vitoni Virdunensis. In: RHGF XIII. 640–641.
CHRONICON WILLELMI GODELLI (A)	Ex Chronico Willelmi Godelli Monachi S. Martialis Lemovicensis. In: RHGF X. 259–263.
CHRONICON WILLELMI GODELLI (B)	Ex Chronico Willelmi Godelli Monachi S. Martialis Lemovicensis. In: RHGF XI. 282–285.
CHRONICON WILLELMI GODELLI (C)	Ex Chronico Willelmi Godelli Monachi S. Martialis Lemovicensis. In: RHGF XIII. 671–677.
CHRONICON WILLELMI GODELLI (D)	Ex Chronico quod dicitur Willelmi Godelli. Ed. O[swaldus] Holder-Egger. In: MGH SS XXVI. 195–198.
CHRONIQUE ANONYME DES ROIS DE FRANCE	Chronique anonyme des rois de France finissant en M.CC.LXXXVI. In: RHGF XXIII. 80–102.
CHRONIQUE ANONYME FIN. EN 1380	Extraits d'une chronique anonyme finissant en M.CCC.L.XXX. In: RHGF XXI. 141–145.
CHRONIQUE DE SAINT-MAGLOIRE	Chronique rimée dite de Saint-Magloire. In: RHGF XXII. 81–87.
CHRONIQUE DE SAINT-PIERRE-LE-VIF	<i>Chronique de Saint-Pierre-le-Vif de Sens, dite de Clarius</i> . Ed., traduit et annoté par Robert-Henri Bautier et Monique Gilles, avec la collaboration d'Anne-Marie Bautier. Paris 1979. (Sources d'histoire médiévale)
CHRONIQUES D'ANJOU	<i>Chroniques des églises d'Anjou</i> . Ed. Paul Marchegay – Émile Mabille. Paris 1869.
CHRONOLOGIA ABB. CLUNIACENSII	Venerabilium abbatum Cluniacensium Chronologia. In: <i>Bibliotheca Cluniacensis in qua SS. patrum abb. Clun. vitae, miracula, scripta, statuta, privilegia chronologiaque duplex</i> . Ed. Martinus Marrier – Andreas Quercetanus. Lutitiae Parisiorum 1614. [repr. 1915] 1617–1628.
CLARII CHRONICON S. PETRI VIVI	Ex Clarii Chronico sancti Petri Vivi Senonensi. Ed. G[eorgius] W[aitz]. In: MFH SS XXVI. 30–36.
CLOSE ROLLS	<i>Close Rolls of the reign of Henry III. Preserved in the Public Reserve Office</i> . A.D. 1247–1251. London, 1922.
CONQUÊTE DE CONSTANTINOPLE	<i>La conquête de Constantinople par Geoffroi de Villehardouin avec la continuation de Henri de Valenciennes</i> . Ed. Natalis de Wailly. Paris 1872.

CONTINUATIO AQUICINCTINA	Continuatio Aquicinctina. Ed. Ludowicus Conradus Bethmann. In: MGH SS VI. 405–438.
CONTINUATIO PARISIENSIS	Ex historiae regum Franciae continuaione Parisiensi. Ed. O[swaldus] Holder-Egger. In: MGH SS XXVI. 603–610.
CONTINUATIO SANGERMANENSIS	Ex Aimoini continuatione Sangermanensi. Ed. G[eorgius] W[aitz]. In: MGH SS XXVI. 151–152.
CONTINUATOR REGINONIS	Continuator Reginonis Trevirensis. Ed. Georgius Henricus Pertz. In: MGH SS. I. 613–629.
CORNELIUS ZANTFLIET	Chronicon Cornelii Zantfliet S. Jacobi Leodiensis monachi. In: VS V. Parisiis 1729. 67–504.
CORPUS FRANCICAE HISTORIAE	<i>Corpus Francicae historiae veteris et sinceræ</i> . Ed. M[arquardus] F[reher]. Hanoviae 1613.
CRUSADE AND CHRISTENDOM	<i>Crusade and Christendom. Annotated Documents in Translation from Innocent III to the Fall of Acre, 1187–1291</i> . Ed.: Jessalynn Bird – Peter Edwards – James M. Philadelphia Powell 2013. (The Middle Ages)
DE S. ADELPHIO	De sancto Adelphio abbate Romaricensi, Luxovii in comitatu Burgundiae. In: AA SS XLIII. Septembris III. 809–837.
DE S. BERCHARIO	De sancto Berchario martyre, abbate et fundatore monasterium Altivillaris et Dervi. In: AA SS LV. Octobris VII. 986–1031.
DE S. GEBETRUDE	De sancto Gebetrude abbatisa Habendensi. In: AA SS LXIV. Novembris III. 409–413.
DESTRUCTIONES ECCLESIAE CORBEIENSIS	Fragmentum historicum de destructionibus ecclesiae Corbeiensis. In: HFS II. 588–589.
DHA	<i>Diplomata Hungariae antiquissima. Accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia. I. Ab anno 1000 usque ad annum 1131</i> . Ed. Georgius Györffy et al. Bp. 1992.
DUDO SANCTI QUINTINI	Ex Dudonis Historia Normannorum. Ed. Georgius Watz. In: MGH SS IV. 93–106.
ENCHIRIDION	<i>A magyar történet kútfőinek kézikönyve. Enchiridion fontium historiae Hungarorum</i> . Angyal Dávid és Mika Sándor közreműködésével szerk. Marczali Henrik. Bp. 1901.
EKKEHARDUS URAUGIENSIS	Ekkehardi Chronicon universale. Ed. Georgius Waitz. In: MGH SS VI. 33–265.
ERNOUL – BERNARD LE TRÉSORIER	<i>Chronique d'Ernoult et de Bernard le Trésorier, publiée, pour la première fois, d'après les manuscrits de Bruxelles, de Paris et de Berne, avec un essai de classification des continuateurs de Guillaume de Tyr</i> . Ed. L[ouis] de Mas Latrie. Paris 1871. (Publications pour la Société de l'histoire de France)
EX DIVERSIS CHRONICIS	Ex diversis chronicis. In: RHGF IX. 90–99.
FLANDRIA GENEROSA	Flandria Generosa. Ed. L[udovicus] C[onradus] Bethmann. In: MGH SS IX. 313–334.
FLODOARD	Flodoard. Ford. Almási Tibor. In: HKÍF 207–208.

FLODOARDI ANNALES (A)	Flodoardi Annales. Ed. Georgius Henricus Pertz. In: MGH SS. III. 363–408.
FLODOARDI ANNALES (B)	<i>Les annales de Flodoard</i> . Ed. Ph[ilippe] Lauer. Paris 1905. (Collection de textes pour servir à l'étude et à l'enseignement de l'histoire)
FLODOARDI HRE (A)	Flodoardi Historia Remensis ecclesiae. Ed. Ioh[annes] Heller – G[eorgius] Waitz. In: MGH SS XIII. 405–599.
FLODOARDI HRE (B)	Flodoard von Reims: <i>Die Geschichte der Reimser Kirche</i> . Ed. Martina Stratmann. Hannover 1998. (MGH SS, 36.)
FLORES TEMPORUM	Flores temporum auctore fratre Ord. Minorum. Ed. O[swaldus] Holder-Egger. MGH SS XIV. 226–250.
FOLCUIN	Folcuin. Ford. Kordé Zoltán. In: HKÍF 228–231.
FOLCUINUS	Folcuini Gesta abbatum Lobbiensium. In: MGH SS IV. 52–74.
FRAGMENTUM HISTORIAE FRANCORUM	Fragmentum historiae Francorum a Ludovico II Caroli Calvi filio usque ad Hugonem cognomento Capetum. Ex antiqua membrana Floriacensis coenobii. In: HFS II. 630–632.
FREDEGARIUS	Chronicarum quae dicuntur Fredegarii scholastici libri IV. cum continuationibus. Ed. Bruno Krusch. In: MGH SS rer. Merov. II. 1–193.
FULBERT LEVELE	Fulbert levele. Ford. Kőrösi Imre, bev., jegyz. Thoroczkay Gábor. In: ÁKÍF 102–104.
FULCO–GILO	Fulco. – Gilo. In: RHC Occ. V. 691–800.
FULCHERUS CARNOTENSIS	<i>(Fulcheri Carnotensis) Historia Hierosolymitana (1095–1127)</i> . Ed. Heinrich Hagenmayer. Heidelberg 1903.
FUND. ECCL. S. ALBANI NAMUCENSIS	Fundatio ecclesiae S. Albani Namucensis. Ed. O[swaldus] Holder-Egger. In: MGH SS XV/2. 962–964.
GALL NÉVTELEN	Gall Névtelen: <i>A lengyel fejedelmek avagy hercegek krónikája és tettei</i> . Ford. Bagi Dániel. Bp. 2007.
GARAMSZENBENEDEKI ALAPÍTÓLEVÉL	A garamszentbenedeki apátság alapítólevele (1075). Ford. Kis Péter – Körmendi Tamás, bev., jegyz. Kis Péter. In: ÍF 51–69.
GAUFREDUS DE BRUIL	Ex Gaufredi de Bruil prioris Vosiensis Chronica. Ed. O[swaldus] Holder-Egger. In: MGH SS XXVI. 198–203.
GAUFRIDUS DE COLLONE (A)	<i>Chronique de l'abbaye de Saint-Pierre-le-Vif de Sens rédigée vers la fin du XIIIe siècle par Geoffroy de Courlon</i> . Ed. G[ustave] Julliot. Sens 1876.
GAUFRIDUS DE COLLONE (B)	Ex Gaufridi de Collone Chronico. Ed. O[swaldus] Holder-Egger. In: MGH SS XXVI. 613–622.
GENEALOGIAE EX CHRON. HANONIENSIBUS	Genealogiae ex chronicis Hanoniensibus. In: RHGF XI. 374–377.
GERVASIUS TILBERIENSIS	E Gervasii Tilberiensis Otiis imperialibus. Ed. P[aulus] R[einhold]. In: MGH SS XXVII. 359–394.
GESTA ABB. S. BERTINI	Gesta abbatum Sancti Bertini Sithinsium. Ed. O[swaldus] Holder-Egger. In: MGH SS XIII. 600–673.

GESTA ABBATUM TRUDONENSII	Gesta abbatum Trudonensium. Ed. Rudolfus Koepke. In: MGH SS. X. 213–448.
GESTA EPISCOPORUM CAMERACENSII	Gesta pontificum Cameracensium. Ed. L[udovicus] C[onradus] Bethmann. In: MGH SS VII. 393–525.
GESTA EP. CAMERACENSII CONT.	Gesta episcoporum Cameracensium continuata. Ed. G[eorg] W[aitz]. In: MGH SS XIV. 183–253.
GESTA EPISCOPORUM TULLENSII	Gesta episcoporum Tullensium. Ed. Georgius Waitz. In: MGH SS VIII. 631–645.
GESTA FR. ET AL. HIER. (A)	<i>Anonymi Gesta Francorum et aliorum Hierosolymitanorum</i> . Ed. Heinrich Hagenmayer. Heidelberg 1890.
GESTA FR. ET AL. HIER. (B)	<i>Gesta Francorum et Aliorum Hierosolimitanorum</i> . Ed., transl. Rosalind Hill. Oxford 1962. (Oxford Medieval Texts)
GESTA FR. EXPUGNANTIUM IHERUSALEM	Gesta Francorum expugnantium Iherusalem. In: RHC Occ. III. 487–543.
GESTA GENTIS FRANCORUM	Fragmentum historiae Francicae a morte Ludovico Pii ad Ludovicum II. dictum Balbum. In: HFS II. 1636. 401–405.
GESTA LUDOVICI VII	Gesta Ludovici VII regis filii Ludovici Grossi. In: HFS IV. 390–411.
GILO PARISIENSIS	<i>The Historia Vie Hierosolimitane of Gilo of Paris</i> . Ed. C. W. Grocock – J. E. Siberry. Oxford 1997. (Oxford medieval texts)
GIRARDUS AB ARVERNIA	E Chronico Girardi ab Avernia, canonici Claromontensis et anonyma ejusdem chronici continuatione, circa annum M.CC.LXXXVIII. scripta. In: RHGF XXI. 211–219.
GISLEBERTUS MONTENSIS (A)	Gisleberti Chronicon Hanoniense. Ed. Wilhelmus Arndt. In: MGH SS. XXI. 481–601.
GISLEBERTUS MONTENSIS (B)	<i>La chronique de Gislebert de Mons</i> . Ed. Léon Vanderkindere. Bruxelles 1904. (Recueil de textes pour servir à l'étude de l'histoire de la Belgique)
GORMONT ET ISEMBART	<i>Gormont et Isembart. Fragment de chanson de geste du XIIe siècle</i> . Paris, 1914. (Les Classiques Français du Moyen Âge)
GOTIFREDUS VITERBIENSIS (PANTH.)	Gotifredi Viterbiensis Pantheon. Ed. Georgius Waitz. In: MGH SS XXII. 107–307.
GRANDES CHRONIQUES (A)	<i>Les grandes chroniques de France</i> . Ed. Jules Viard. I–X. Paris 1920–1953. (Société de l'histoire de France. Série antérieure à 1789)
GRANDES CHRONIQUES (B)	Extraits des Chroniques de Saint-Denis. In: RHGF XXI. 103–123.
GUASTALLAI LEMONDÁS	Az ún. guastallai lemondás. Ford., bev. jegyz. Körmendi Tamás. In: ÍF 243–244.
GUIDO DE BAZOCHIIS	Ex Guidonis de Bazochiis Chronographia. Ed. G[eorg] W[aitz]. In: MGH SS XXVI. 216–218.
GUIBERTUS DE NOVIGENTO	Historia quae dicitur Gesta Dei per Francos edita a venerabili domno Guiberto, abbate monasterii Sanctae Mariae Novigenti. In: RHC Occ. IV. 113–264.

GUIBERT DE NOGENT	GUIBERT DE NOGENT: <i>Geste de Dieu par les Francs. Histoire de la première croisade</i> . Introduction, traduction et notes par Monique-Cécile Garand. Turnhout 1998.
GUILLAUME GUIART	La branche des royaus lignages, par Guillaume Guiart. In: RHGF XXII. 171–300.
GUILLAUME DE TYR	GUILLAUME DE TYR: <i>Chronique</i> . Ed. R[obert] B. C. Huygens. I–II. Turnhout 1986. (Corpus Christianorum, 63–63A.)
GUILLELMUS DE NANGIACO (CHRON. LAT.)	<i>Chronique latine de Guillaume de Nangis de 1113 à 1300 avec les continuations de cette chronique de 1300 à 1368</i> . Ed. Hercule Géraud. I–II. Paris 1843.
GUILLELMUS DE NANGIACO (GL)	Gesta sanctae memoriae Ludovici regis Franciae auctore Guillelmo Nangiaco. In: RHGF XX. 309–465.
GUILLELMUS DE NANGIS – PRIMATUS	Ex Guillelmi de Nangis et Primati operibus. Ed. H[ermann] Brosien. In: MGH SS XXVI. 623–696.
GUILLELMUS TYRENSIS	<i>Historia rerum in partibus transmarinis gestarum a tempore successorum Mahumeth usque ad annum MCLXXXIV edita a venerabili Willermo Tyrensi archiepiscopo. L'estoire de Eracles l'empereur et la conquête de la terre d'outre-mer</i> . I–II. Paris 1844–1859. (RHC Occ. 1–2.)
GUILLAUME DE TYR	Chronique de Guillaume de Tyr. Trad. Monique Zerner. In: <i>Croisades et pèlerinages: récits, chroniques et voyages en Terre Sainte, XIIe–XVIe siècle</i> . Ed. Danielle Régnier-Bohler. Paris 1997. 499–724.
HALÁL VERSEI	HÉLINANT: <i>A halál versei</i> . Ófrancia eredetiből ford. Csorba Győző, bev. Birkás Géza. Pécs 1940.
HELINANDUS DE FRIGIDO MONTE	Helinandi Frigidi Montis monachi Chronicon. In: PL CCXII. 771–1082.
HERIGERUS ET ANSELMUS	Herigeri et Anselmi Gesta episcoporum Tungrensium, Traiectensium et Leodiensium. Ed. Rudolfus Koepke. In: MGH SS VII. 134–234.
HERIMANNUS AUGIENSIS	Herimanni Augiensis Chronicon. Ed. Georgius Heinricus Pertz. In: MGH SS IV. 67–133.
HISTORIA FRANCORUM USQUE AD ANN. 1214	Ex Historia Francorum usque ad annum 1214. Ed. A[ugustus] Molinier. In: MGH SS XXVI. 394–396.
HISTORIA FRANCORUM SENONENSIS	Historia Francorum Senonensis. Ed. Georgius Waitz. In: MGH SS. IX. 364–369.
HISTORIA S. LAURENTII LEODIENSIS	Historia insignis monasterii sancti Laurentii Leodiensis. In: VS IV. Parisiis 1729. 1035–1183.
HISTORIA TRANSLATIONIS S. LANDOALDI	Historia translationis reliquiarum Gandavum. In: AA SS IX. Martii III. 43–47.
HISTOIRE DU HAINAUT	<i>Histoire du Hainaut, par Jacques de Guyse, traduite en français avec le texte latin en regard, et accompagnée de notes</i> . Ed. Marquis de Fortia d'Urban. I–XXI. Paris–Bruxelles, 1826–38.

HUGO FLAVINIACENSIS	Chronicon Hugonis monachi Virdunensis et Divionensis abbatis Flaviniacensis. Ed. Georgius Heinrichus Pertz. In: MGH SS VIII. 280–285., 288–502.
HUGO FLORIACENSIS	Hugonis Floriacensis opera historica accedunt aliae Francorum historiae. Ed. Georgius Waitz. In: MGH SS IX. 337–406.
HUGONIS FLORIACENSIS CONTINUATIO (A)	Fragmentum chronici fratris Hugonis monachi Floriacensis coenobii. A Carolo rege dicto Simplicio usque ad Hugonem Capetum. In: HFS III. 347–349.
HUGONIS FLORIACENSIS CONTINUATIO (B)	Ex Chronico Hugonis Floriacensi Monachi. In: RHGF VIII. 321–324.
HUMBERTUS DE ROMANIS	Extractiones de libro quem fecit venerabilis vir et religiosus frater Humbertus de Romanis, magister quondam V ordinis Preadicatorum, de his quae tractanda videbantur in concilio generali Lugduni celebrando sub Gregorio papa X, sub anno Domini MCCLXXIV in calendis Maii. In: VS VII. 174–198.
IACOBUS DE GUISIA	Iacobi de Guisia Annales historiae illustrium principum Hanoniae. Ed. Ernestus Sackur. In: MGH SS XXX/1. 44–334.
IACOBUS DE VITRIACO	Iacobi de Vitriaco Acconensis episcopi Historia Hierosolomitana. In: <i>Gesta Dei per Francos sive Orientalium expeditionum et regni Francorum Hierosolimitani Historia. Orientalis Historiae tomus primus</i> . [Ed. Jacobus Bongarsius.] Hanoviae 1611. 1047–1145.
JACKSON	<i>The Seventh Crusade, 1244–1254. Sources and documents</i> . Translated by Peter Jackson. (Crusade texts in translation, 16.)
JACQUES DE VITRY	JACQUES DE VITRY: Histoire Orientale. Historia Orientalis. Int., éd., trad. Jean Donnadieu. Turnhout 2008. (Sous la règle de Saint Augustin)
JEAN FROISSART	<i>Chroniques de J. Froissart</i> . Ed. Albert Mirot – Gaston Raynaud Gaston – Siméon Luce. I–XV. Paris 1869–1975.
JEAN DE STAVELOT	<i>Chronique de Jean de Stavelot</i> . Ed. Ad[olphe] Borgnet. Bruxelles 1861.
JOHANNES DE COLUMNA	E Mari Historiarum auctore Johanne de Columna, Ordinis Preadicatorum. In: RHGF XXIII. 106–124.
JOHANNES DE PLANO CARPINI	<i>Historia Mongalorum. Viaggio di F. Giovanni Da Pian del Carpine ai Tartari nel 1245–47</i> . Ed. Giorgio Pullé. Firenze 1913.
JOHANNES DE LOS	Johannis de Los, abbatis sancti Laurentii prope Leodium, Chronicon rerum gestarum ab anno MCCCCLV ad annum MDXIV. In: <i>Documents relatifs aux troubles du pays de Liège, sous les princes-évêques Louis de Bourbon et Jean de Horne, 1455–1505</i> . Ed. P[ierre] F[rançois] X[avier] de Ram. Bruxelles 1844. 3–132.
JOHANNES TAYSTER	Ex Iohannis de Tayster annalibus. Ed. F. Libermann. In: MGH SS XXVIII. 584–598.
JOHANNES DE THIELRODE	<i>Chronique de s. Bavon à Gand, par Jean de Thielrode (1298) d'après le manuscrit original, appartenant à M. Lammens</i> ,

	<i>bibliothécaire de l'université de cette ville avec un extrait de la chronique de S. Bavon, du XVe siècle, d'une chronique d'Olivier de Lange, et d'un martyrologe.</i> Ed., itr. A[uguste] V[an] L[okeren]. Gand 1835.
JOHANNES LONGUS	Chronicon monasterii Sancti Bertini auctore Iohanne Longi de Ipra. Ed. O[swaldus] Holder-Egger. In: MGH SS XXV. 736–866.
JOHANNES VITODORANUS	<i>Die Chronik Johannis von Winterthur.</i> Ed. Friedrich Baethgen – C[arl] Brun. Berlin 1924. (MGH SS rer. Germ. N. S., 3.)
IUSTINUS	Iustinus: <i>Trogi Pompei historiarum Philippicarum epitoma.</i> Recensuit Iustus Leep. Lipsiae 1859.
KONSTANTINÁPOLY HÓDOLTATÁSA	ROBERT DE CLARI: <i>Konstantinápoly hódoltatása.</i> Ford. Csernus Sándor – Cs. Tóth Annamária. A tanulmányokat írta Csernus Sándor – Frakas Csaba – Gérard Jacquin. Bp. 2013. (A középkori francia történeti irodalom remekei, 1.)
LAONI NÉVTELEN	LAONI NÉVTELEN: Krónika. Ford., bev., jegyz. Makk Ferenc. In: ÍF 362–363.
LAURENTIUS DE LEODIO	Laurentii de Leodio Gesta episcoporum Viridunensium et abbatum S. Vitoni. Ed. Georgius Waitz. In: MGH SS X. 486–511.
LEGENDA S. LADISLAI REGIS	Legenda sancti Ladislai regis. Ed. Emma Bartoniek. In: SRH II. 507–527.
LEGENDA S. STEPHANI REGIS	Legenda S. Stephani regis maior et minor, atque legenda ab Hartvico episcopo conscripta. Ed. Emma Bartoniek. In: SRH II. 363–440.
LETTRE D'ENVOI PAR NOTGER	Lettre d'envoi par l'évêque Notger de Liège et de la Vita sancti Landoaldi. 19 juin 980. Commentaire par Jean-Louis Kupper. In: <i>Autour de Gerbert d'Aurillac, le pape de l'an mil.</i> Ed. Olivier Guyotjeannin – Emmanuel Poulle. Paris 1996. (Matériaux pour l'histoire publiés par l'École des chartes) 301–305.
LEONIS IX EPISTOLAE	Sancti Leonis IX Romani pontifici epistolae et decreta pontificia. In: PL CXLIII. 591–800.
LIBER DE S. HILDULPHI SUCCESSORIBUS	Liber de s. Hildulphi successoribus in Mediano monasterio. Ed. G[eorgius] Waitz. In: MGH SS IV. 86–92.
LIBER MEMORIALIS ROMARICENSIS	<i>Liber memorialis von Remiremont.</i> Ed. Eduard Hlawitschka – Karl Schmid – Gerd Tellenbach. I–II. Dublin–Zürich 1970. (MGH Libr. Mem., 1/1–2.)
LIVRE DES FAITS DE SAINT LOUIS	<i>Le Livre des faiz monseigneur saint Loys, composé à la requête du cardinal de Bourbonnet de la duchesse de Bourbonnois.</i> BnF Fr. 2829. [Kézírtos kódex.] Online dokumentum: http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b6000784s (letöltés ideje: 2014. 09. 01.)
LIUDPRAND (A)	Liudprand: Antapodosis. Ford. Jurkovich Emil. In: <i>Liudprand történeti munkái. Antapodosis. Liber de rebus gestis Ottonis Magni imperatoris. Relatio de legatione Constantinopolitana.</i>

	Ford. Jurkovich Emil – Gombos F. Albin – Gaál Lajos, bev. és jegyz. Gombos F. Albin. Bp. 1908. (Középkori krónikások 6–8.) 73–207.
LIUDPRAND (B)	Liudprand. Ford. Sebők Ferenc. In: HKÍF 211–216.
LIUDPRANDI ANTAPODOSIS	Liudprandi Antapodosis. Ed. Joseph Becker. In: MGH SS rer. Germ. XLI. 1–158.
MARIANUS SCOTUS	Mariani Scotti Chronicon. Ed. G[eorgius] Waitz. In: MGH SS V. 481–564.
MARINUS SANUTUS	<i>Liber secretorum fidelium crucis super Terrae Sanctae recuperatione et conservatione. Cuius Auctor Marinus Sanuto dictus Torsellus. Orientalis historiae tomus secundus.</i> Ed. Iacobus Bongarsius. Hanoviae 1611.
MARTINUS OPPAVIENSIS	Martini Oppaviensis Chronicon pontificum et imperatorum. Ed. Ludewicus Weiland. In: MGH SS XXII. 377–482.
MATHEUS PARISIENSIS	<i>Mathaei Parisiensis, Monachi Santi Albani, Chronica Majora.</i> Ed. Henry Richards Luard. I–VII. London 1872–1883. (RS, 57.)
MERÁNIAI GERTRÚD	Merániai Gertrúd a latin nyelvű forrásokban. Összeállította, kommentárral ellátta: Körmendi Tamás. In: <i>Egy történelmi gyilkosság margójára. Merániai Gertrúd emlékezete, 1213–2013. Tanulmánykötet.</i> Szerk. Majorossy Judit. (Ferenczy Múzeum kiadványai, A. sorozat: Monográfiák, 2.) 273–291.
MIRACULA S. APOLLINARIS	De s. Apollinare episc. et mart. Ravennae in Aemilia Italiae. Miracula s. Apollinaris. In: AA SS XXXII. Iul. V. 353–358.
MIRACULA S. APRI	Ex miraculis s. Apri. In: MGH SS IV. 515–520.
MIRACULA S. BASOLI	Libellus de translatione et miraculis s. Basoli confessoris, auctore Adson abbate. In: PL CXXXVII. 659–668.
MIRACULA S. GENULPHI (A)	Miracula S. Genulphi auctore Benedictino anonymo. In: AA SS II. Jan. II. 461–471.
MIRACULA S. GENULPHI (B)	Ex miraculis Sancti Genulphi. Ed. O[swaldus] Holder-Egger. In: MGH SS XV/2. 1204–1213.
MIRACULA S. GERARDI	Ex miraculis Sancti Gerardi auctore Widricio. Ed. G[eorgius] Waitz. In: MGH SS IV. 505–509.
MIRACULA S. GORGONII (A)	Miracula Sancti Gorgonii. Ed. Georgius Heinrichus Pertz. In: MGH SS IV. 238–247.
MIRACULA S. GORGONII (B)	Die Miracula s. Gorgonii. Ed. Peter Christian Jacobsen. In: <i>Miracula s. Gorgonii. Studien und Texte zur Gorgonius-Verehrung im 10. Jahrhundert.</i> Hannover 2009. 95–185. (Studien und Texte, 46.)
MIRACULA S. FOILLANI	Ex miraculis s. Foillani auct. Hillino cantore Fossensi. Ed. O[swaldus] Holder-Egger. In: MGH SS XV/2. 924–928.
MIRACULA S. HUBERTI	Ex miraculis S. Hucberti. Ed. L[otharius] de Heinemann. In: MGH SS XV/2. 908–914.

MIRACULA S. LIUTWINI	Ex miraculis S. Liutwini auct. monacho Mediolacensi. Ed. H[einrich] V[olbert] Sauerland. In: MGH SS XV/2. 1261–1268.
MIRACULA S. MARCELLI	Ex miraculis S. Marcelli auct. Ursione abb. Altimontis. Ed. O[swaldus] Holder-Egger. In: MGH SS XV/2. 799–802.
MIRACULA S. RICTRUDIS	Alius opus De miraculis S. Rictrudis, auctore Gualberto monacho. In: AA SS XVI. Mai III. 117–129.
MIRACULA S. SYMEONIS	Ex miraculis sancti Symeonis auctore Eberwino. Ed. Georgius Waitz. In: MGH SS VIII. 209–211.
MIRACULA S. THEODERICI	De S. Theoderico presbyt. discipulo s. Remigii in monte Or propre Remos. Miracula ex editione Mabilionis, collata cum MSS. nostris. In: AA SS XXVIII. Iulii I. 63–64.
MIRACULA S. URSMARI	Historia miraculorum auctore Fulcuino Abbate et aliis. In: AA SS XII. Aprilis II. 561–570.
MIRACULA S. VINCENTII	De S. Vincentio confessore alias Madelgario Sonégiis in Hannonia Belgii. Miracula antiquiora. In: AA SS Iul. III. 648–653.
MIRACULA SS. WALDEBERTI ET EUSTASII	Miracula SS. Waldeberti et Eustasii auct. Adsone abbate Dervensis. Ed. O[swaldus] Holder-Egger. In: MGH SS XV/2. 1170–1176.
MONUMENTA HISTORIAE LOBIENSIS	Monumenta historiae Lobiensis. Ed. G[eorgius] Waitz. In: MGH SS XIV. 543–555.
MYREUR DES HISTOIRS	<i>Ly myreur des histours, chronique de Jean des Preis dit d'Outremeuse</i> . Ed. Ad[olphe] Borgnet – Stanislas Bormans. I–VII. Bruxelles 1864–1880. (Corps des chroniques liégeoises)
NAMURI SZENT ALBÁN-EGYHÁZ ALAPÍTÁSA	A namuri Szent Albán-egyház alapítása. Ford., bev., jegyz. Makk Ferenc. In: ÁKÍF 226–228.
NECROLOGIUM AUGIAE DIVITIS	Necrologium Augiae Divitis. Ed. Franciscus Ludovicus Baumann. In: MGH Necr. I. 271–282.
NECROLOGIUM ROMARICENSE	Kalendarium necrologium Romaricense. In: <i>Fontes rerum Germanicarum – Geschichtsquellen Deutschlands</i> . IV. Ed. Joh[ann] Friedrich Boehmer. Stuttgart 1868. 462–463.
NÉVTELEN KRÓNIKÁS	NÉVTELEN KRÓNIKÁS: A frankok és a többi jeruzsálemi zarándok tettei. Anonymi Gesta Francorum et aliorum Hierosolymitanorum. Ford. Veszprémy László. In: <i>Az első és a második keresztes háború korának forrásai. Gesta Francorum. Keresztesek levelezése. Szent Bernát: Az új lovasság dicsérete</i> . Vál., ford. jegyz. Veszprémy László. Bp. 1999. (Középkori keresztény írók, 1.) 11–128.
NICOLAUS AMBIANENSIS	Auctarium Nicolai Ambianensis. Ed. Ludovicus Conradus Bethmann. In: MGH SS VI. 473–474.
NOGENT-I GUIBERT	NOGENT-I GUIBERT: Isten tettei a frankok által. Ford., bev., jegyz. Veszprémy László. In: ÍF 215–217.
NOTAE AUREAEVALLENSIS	Notae Aureaevallenses. Ed. Georgius Heinricus Pertz In: MGH SS XVI. 681–683.

NOTITIA FUND. MON. ASCOVIENSIS	Notitia foundationis et restorationis monasterii Ascoviensis. Ed. O[swaldus] Holder-Egger. In: MGH SS XV/2. 995–996.
ODILO LEVELE	Odilo levele. Ford. Kőríz Imre, bev., jegyz. Thoroczkay Gábor. In: ÁKÍF 156–159.
ODO DE DEOGILO	EUDES DE DEUIL: <i>La croisade de Louis VII, Roi de France</i> . Ed. Henri Waquet. Paris 1949. Documents relatifs à l’histoire des Croisades publiés par l’Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, 3.)
ODO OF DEUIL	ODO OF DEUIL: <i>De profectione Ludovici VII in orientem. The Journey of Louis VII to the East</i> . Ed., trans. Virginia Gingerick Berry. New York [1948]. (Records of civilization, sources and studies)
OLIVERUS PADERBORNENSIS	<i>Die Schriften des Kölner Domscholasters, späteren Bischofs von Paderborn und Kardinalbischof von S. Sabina Oliverus</i> . Ed. [Hermann] Hoogeweg. Tübingen 1894. (Bibliothek des Literarischen Vereins in Stuttgart, 202.)
ORDERICUS VITALIS (A)	<i>Orderici Vitalis, Angligena, coenobii Uticensis monachi, Historiae ecclesiasticae libri tredecem</i> . Ed. Augustus Le Prévost. I–V. Parisiis 1838–1855.
ORDERICUS VITALIS (B)	Ex Orderici Vitali <i>Histoire ecclesiastica</i> . In: MGH SS XX. 50–82.
OTIA IMPERIALIA	<i>Les traductions françaises des 'Otia imperialia' de Gervais de Tilbury par Jean d'Antioche et Jean de Vignay. Edition de la troisième partie</i> . Ed. Dominique Gerner – Cinzia Pignatelli. Genève 2006. (Publications Romanes et Françaises, 237.)
OTTO FRISINGENSIS	Otoni episcopi Frisingensis <i>Chronicon</i> . Ed. Rogerus Wilmans. In: MGH SS XX. 83–301.
PASSAGES D’OUTREMER	<i>Passages faiz oultre mer par les François contre les Turcs et autres Sarrazins et Mores oultre marins</i> . BnF Fr. 5594. [Kéziratos kódex.] Online dokumentum: http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b72000271.f60 (letöltés ideje: 2014. 11. 10.)
PETRUS SARNENSIS	Ex Petri Sarnensis <i>Historia Simonis comitis de Monte-Forti</i> . Ed. O[swaldus] Holder-Egger. In: MGH SS XXVI. 397–404.
PETRUS TUDEBODUS	Petri Tudebodi seu Tudebovis sacerdoti Sivracensis <i>Historia de Hierosolomytano itinere</i> . In: RHC Occ. III. 1–117.
PETRUS VALLIUM CERNAII	Petri monachi coenobii Vallium Cernaii <i>Historia Albigensium et sacri belli in eos anno 1209 suscepti duce et principe Simone de Monteforti</i> . In: PL CCXIII. 543–712.
PITHOEUS	<i>Annalium et historiae Francorum ab anno Christi DCCVIII ad annum DCCCCXC scriptores coetanei XII</i> . Ed. P[etrus] Pithoeus. I–II. Parisiis 1588.
PHILIPPE MOUSKÈS (A)	<i>Chronique rimée de Philippe Mouskès, évêque de Tournai au treizième siècle</i> . Ed. [Frédéric Auguste Ferdinand Thomas] de Reiffenberg. I–II. Bruxelles 1838. (Collection de chroniques belges inédites)

PHILIPPE MOUSKÈS (B)	Ex Philippi Mousket Historia regum Francorum. Ed. O[swaldus] Holder-Egger – Adolfus Tobler. In: MGH SS XXVI. 718–821.
PRAECLARA FRANCORUM FACINORA	Praeclara Francorum facinora variaque ipsorum certamina. In: HFS V. 764–792.
PRIMATUS (JEAN DU VIGNAY)	Chronique de Primat traduite par Jean du Vignay. In: RHGF XXIII. 1–106.
RAIMUNDUS DE AGUILERS	Raimundi de Aguilers canonici Podiensis Historia Francorum qui ceperunt Iherusalem. In: RHC Occ. I. 231–309.
REGESTRUM VISITATIONUM ROTHOMAGENSE	<i>Regestrum visitationum archiepiscopi Rothomagensis. Journal des visites pastorales d'Eudes Rigaud, archevêque de Rouen, MCCXXLVIII–MCCLXIX.</i> Ed. Théodose Bonnin. Rouen 1852.
REGINO PRUMIENSIS	<i>Reginonis abbatis Prumiensis Chronicon cum continuatione Treverensi.</i> Ed. Fridericus Kurze. Hannoverae 1890. (MGH SS rer. Germ., 50.)
RICCARDUS	Relatio fratris Ricardi. Ed. Iosehus Deér. In: SRH II. 529–542.
RICHARDUS PICTAVIENSIS (A)	Ex chronico Ricardi Pictaviensis monachi Cluniacensis. In: RHGF IX. 21–23.
RICHARDUS PICTAVIENSIS (B)	Ex Richardi Pictaviensis Chronica. Ed. G[eorgius] Watz. In: MGH SS XXVI. 74–86.
RICHERIUS REMENSIS	Richer von Saint-Remi: <i>Historiae.</i> Ed. Hartmut Hoffmann. Hannover 2000. (MGH SS 38.)
RICHERUS SENONENSIS	Richeri gesta Senoniensis ecclesiae. Ed. G[eorgius] Waitz. In: MGH SS XXV. 249–345.
RIGORD	Vie de Philippe Auguste par Rigord. In: <i>Collection des mémoires relatifs à l'histoire de France. Rigord, Vie de Philippe-Auguste – Guillaume le Breton, Vie de Philippe-Auguste – Vie de Louis VIII – Nicolas de Bray, Faits et gestes de Louis VIII.</i> Ed. François Guizot. Paris 1825. 1–179.
RIGORDUS – GUILLELMUS BRITO	<i>Œuvres de Rigord et de Guillaume le Breton, historiens de Philippe Auguste.</i> Ed. H[enri] François Delaborde. I–II. Paris 1882.
ROBERT DE CLARI (A)	<i>Li estoires de chiaus qui conquissent Coustantinoble, de Robert de Clari en Aminois, chevalier.</i> [Ed. Paul Riant.] [Paris] [1868].
ROBERT DE CLARI (B)	ROBERT DE CLARI: <i>La Conquête de Constantinople. Édition bilingue.</i> Ed. Jean Dufournet. Paris 2004. (Champion classiques. Moyen Âge)
ROBERTUS AUTISSIODORENSIS (A)	<i>Chronologia seriem temporum et historiam rerum toto in orbe gestarum auctore anonymo sed coenobii s. Mariani apud Altissiodorum.</i> Ed. Nicolaus Camuzaeus. Parisiis 1609.
ROBERTUS AUTISSIODORENSIS (B)	Roberti canonici S. Mariani Autissiodorensis Chronicon. Ed. O[swaldus] Holder-Egger. In: MGH SS XXVI. 219–287.
ROBERTUS MONACHUS	Roberti monachi Historia Hierosolomitana. In: RHC Occ. III. 717–882.

RODULF GLABER	Rodulf Glaber öt történeti könyve. Ford. Rihmer Zoltán–Thoroczkay Gábor, bev., jegyz. Thoroczkay Gábor. In: ÁKÍF 183–187.
RODULFI GLABRI HIST.	<i>Rodulfi Glabri Historiarum libri quinque</i> – RODULFUS GLABER: <i>The five books of the Histories</i> . Ed., trans. John France. <i>Eiusdem auctoris Vita Domni Willelmi abbatis</i> . Ed. Neithard Bulst, trad. John France – Paul Reynolds. Oxford 1989. (Oxford Medieval Texts, 24.)
RODULFUS GLABER	Ex Rodulfi Glabri Historiarum libris V. Ed. G[eorgius] Waitz. In: MGH SS VII. 48–72.
ROGERUS BACO	<i>The „Opus majus” of Roger Bacon</i> . Ed. John Henry Bridges. I–II. Oxford 1897.
RUPERTI CHRON. S. LAURENTII	Ruperti Chronicon Sancti Laurentii Leodiensis. Ed. W[ilhelmus] Wattenbach. In: MGH SS VIII. 261–279.
SALIMBENE DE ADAM	<i>Chronica fratris Salimbene de Adam Ordinis Minorum</i> . Ed. Oswaldus Holder-Egger. Hannoverae–Lipsiae 1905–1913. (MGH SS, 22.)
SÉBASTIEN MAMEROT	SÉBASTIEN MAMEROT: <i>Une chronique des croisades. Les passages d’outremer. Édition complète, adaptée et commentée</i> . Ed. Thierry Delcourt – Daniel Quérueu – Fabrice Masanès. I–II. Hong Kong–Köln–London–Los Angeles–Madrid–Paris–Tokyo 2009.
SIGEBERTUS GEMBLACENSIS	Sigeberti Gemblacensis Chronographia. Ed. Ludowicus Conradus Bethmann. In: MGH SS VI. 268–374.
SIMON DE KEZA	<i>Simonis de Keza Gesta Hungarorum</i> . Ed. Alexander Domanovszky. In: SRH I. 129–194.
SZENT BERTIN ÉVKÖNYVE	Szent Bertin Évkönyve. Ford. Tóth Sándor László. In: HKÍF 183–184.
SZENT LIETBERT CAMBRAI-I PÜSPÖK	Szent Lietbert cambrai-i püspök és háromezer zarándok útazása a Szentföldre 1054-ben. In: <i>Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten 1054–1717</i> . Szerk., jegyz. Szamota István. Bp. 1891. 13–15.
TATÁRJÁRÁS	<i>A tatárjárás emlékezete</i> . Vál., szerk. Katona Tamás, bev. Györffy György. Bp. 1981.
THIETMARUS	<i>Die Chronik des Bischofs Thietmar von Merseburg und ihre Korveier Überarbeitung</i> . Ed. Robert Holtzmann. Berlin 1935. (MGH SS rer. Germ. N. S., 9.)
THOMAS CANTIMPRATANUS	<i>Thomae Cantimpratani S. Theol. Doctoris, Ordinis Praedicatorum et Episcopi Suffraganei Cameracensis, Bonum Universale de Apibus</i> . Ed. Georgius Colvenerius. Duaci 1627.
THOMAS WYKES	<i>Annales monasterii de Oseneia</i> – Chronicon vulgo dictum Tomae Wykes. In: <i>Annales Monastici</i> . IV. Ed. Henry Richards Luard. London, 1869. 6–352. (RS, 36.)
TRANSLATIO S. EUGENII	Ex virtutibus s. Eugenii Bronni ostensis. Ed. Lotharius de Heinemann. In: MGH SS XV/2. 646–652.

TRANSLATIO S. LANDOALDI	Sancti Landoaldi et sociorum translatio auct. Herigero, adventus, elevatio. Ed. O[swaldus] Holder-Egger. In: MGH SS XV/2. 599–611.
TRANSL. SS. SAVINIANI ET POTENTIANI	Historia translationis SS. Saviniani, Potentiani sociorumque martyrum in Senonse S. Petri coenobium auctore Odoranno s. Petri Vivi monacho. In: PL CXLII. 777–800.
VERS DE LA MORT	<i>Les Vers de la Mort par Hélinant, moine de Froidmont</i> . Ed. Fr[edrik] Wulff – Em[manuel] Walberg. Paris 1905. (Société des anciens textes français)
VERSUS DE ASIA	Versus de Asia et de universi mundi rota. Ed. Karolus Strecker. In: MGH Poet. lat. aev. Car. IV/2. 545–559.
VILLEHARDOUIN	VILLEHARDOUIN: <i>La conquête de Constantinople</i> . Ed., trad. Edmond Faral. I–II. Paris 1973. (Les classiques de l’histoire de France au Moyen Âge)
VINCENTIUS BELLOVACENSIS	Vincentii Bellovacensis Memoriale omnium temporum. Ed. O[swaldus] Holder-Egger. In: MGH SS XXIV. 154–167.
VINCENTIUS BELLOVACENSIS (DIG.)	Atelier Vincent de Beauvais / Bases Textuelles / Base <i>Speculum historiale</i> (Texte du Ms. Douai B.M. 797). Online adatbázis: http://atilf.atilf.fr/bichard/scripts/artem2/initvdb.exe (letöltés ideje: 2015. 09. 06.).
VITA ARNULFI	Ex Vita Sancti Arnulfi Suessionensis auctore Hariulfo abbate Aldenburgensi. Ed. O[swaldus] H[older]-E[gger]. In: MGH SS XV/2. 872–904.
VITA S. BRUNONIS	Ruotgeri Vita S. Brunonis archiepiscopi Coloniensis. In: MGH SS. IV. 252–275.
VITA S. DEICOLI	Vita sancti Deicoli. Ed. G[eorgius] W[aitz]. In: MGH SS XV/2. 674–682.
VITA DEODERICI	Vita Deoderici episcopi Mettensis auctore Sigeberto Gemblacensi. In: MGH SS IV. 461–483.
VITA ET MIRACULA S. GENULPHI	De sancto Genulphi episcopo apud Bituriges in Gallia. Vita ex duobus veteribus MSS. In: AA SS Jan. II. Ed. novissima. 446–455.
VITA S. GERARDI	Widrici vita S. Gerardi episcopi Tullensis. Ed. G[eorgius] Waitz. In: MGH SS IV. 485–505.
VITA S. GUDILAE AUCTORE ANONYMO	De S. Gudila virgine, Bruxellis in Belgio. Alia vita auctore anonymo. AA SS. Januarii I. 524–530.
VITA S. GUDILAE AUCTORE HUBERTO	Ex vita S. Gudilae auct. Huberto. Ed. O[swaldus] Holder-Egger. In: MGH SS XV/2. 1200–1203.
VITA S. HILTRUDIS	De D. Hiltrude virgine Laetiis in Hannonia. In: AA SS. Septembris VII. 488–506.
VITA S. HUGONIS AUCT. GILONE	Vie de saint Hugues par le moine Gilon. Ed. Albert L’Huillier. In: Uő.: Vie de Saint-Hugues, abbé de Cluny, 1024–1109. 565–618.

VITA S. HUGONIS AUCT. HILDEBERTO	Vita auctore Hildeberto Cenomanensis episcopo. In: PL CLIX. 857–894.
VITAE S. HUGONIS	Ex vitis Hugonis abbatis Cluniacensis. Ed. L[otharius] de Heinemann. In: MGH SS XV/2. 935–941.
VITA LEONIS IX	Die Toulser Vita Leos IX. Ed. Hans-Georg Krause. Hannover 2007. (MGH SS rer. Germ., 70.)
VITA S. LIETBERTI (A)	Vita s. Lietberti Cameracensis episcopi Rodulpho abbate S. Trudonis. In: PL CXLVI. 1449–1484.
VITA S. LIETBERTI (B)	Vita s. Lietberti episcopi Cameracensis auctore Rodulfo monacho S. Sepulchri Cameracensis. In: A[dolphus] Hofmeister. In: MGH SS XXX/2. 838–866.
VITA S. MEDARDI	Vita s. Medardi Noviomensis et Tornacensis episcopi auctore Radbodo. In: PL CL. 1499–1518.
VITA ODILIAE	Vita Odiliae Liber III de Triumphis S. Lamberti in Steppes. Ed. Ioh[annes] Heller. In: MGH SS XXV. 169–191.
VITA S. ODILONIS	IOTSALD VON SAINT-CLAUDE: <i>Vita des Abtes Odilo von Cluny</i> . Ed. Johannes Staub. Hannover 1999. (MGH SS rer. Germ., 68.)
VITA S. REMIGII	Vita Remigii episcopi Remensis auctore Hincmaro. Ed. B[runo] Krusch. In: MGH SS rer. Merov. III. 239–349.
VITA B. RICHARDI	Vita Richardi abbatis S. Vitoni Viridunensis. Ed. W[ilhelmus] Wattenbach. In: MGH SS XI. 280–290.
VITA WICBERTI	Vita Wicberti auctore Sigeberto. In: MGH SS VIII. 507–526.
WIDUKIND	Widukind. Ford. Almási Tibor. In: HKÍF 219–227.
WIDUKINDUS	Widukindi Res gestae Saxonicae. Ed. Georgius Waitz. In: MGH SS III. 408–467.
WIDUKINDUS CORBEIUS	Widukindus Corbeius: <i>A száz történet három könyve</i> . Ford. Magyar László András. Bp. 2009. (Eötvös Klasszikusok, 97.)
WILLELMUS ANDRENSIS	Willelmi Chronica Andrensis. Ed. Ioh[annes] Heller. In: MGH SS XXIV. 684–773.

4. ELBESZÉLŐ FORRÁSOKHOZ KAPCSOLÓDÓ BIBLIOGRÁFIÁK, INTERNETES ADATBÁZISOK, REPERTÓRIUMOK

ARLIMA	<i>Les Archives de littérature du Moyen Âge</i> . Online adatbázis: http://www.arlima.net (letöltés ideje: 2015. 01. 05.)
Baudri de Bourgueil:	http://www.arlima.net/no/5581 (Armando Bisanti) (letöltés ideje: 2015. 08. 02.).
Gesta Francorum et aliorum Hierosolomitano-	http://www.arlima.net/no/5696 (Laurent Brun) (letöltés ideje: 2015. 07. 30.).
Flodoard de Reims:	http://www.arlima.net/no/1168 (Laurent Brun) (letöltés ideje: 2015. 07. 29.).
Foucher de Chartres:	http://www.arlima.net/no/1186 (Laurent Brun) (letöltés ideje: 2015. 07. 29.).
Gautier de Coinci:	http://www.arlima.net/no/279 (Laurent Brun) (letöltés ideje: 2015. 07. 29.).
Guibert de Nogent:	http://www.arlima.net/no/286 (Laurent Brun) (letöltés ideje: 2015. 08. 05.).
Gilbert de Mons:	http://www.arlima.net/no/1245 (Laurent Brun) (letöltés ideje: 2015. 07. 29.).
Hélinand de Froidmont:	http://www.arlima.net/no/99 (Laurent Brun) (letöltés ideje: 2015. 07. 29.).
Le siège d'Antioche:	http://www.arlima.net/no/2008 (Laurent Brun) (letöltés ideje: 2015. 08. 02.).
Jacques de Guise:	http://www.arlima.net/no/4878 (Laurent Brun) (letöltés ideje: 2015. 07. 29.).

Jacques de Vitry: <http://www.arlima.net/no/1424> (Laurent Brun) (letöltés ideje: 2015. 08. 06.).
 Orderic Vital: <http://www.arlima.net/no/1763> (Laurent Brun) (letöltés ideje: 2015. 07. 29.).
 Pierre des Vaux-de-Civray: <http://www.arlima.net/no/1855> (Laurent Brun) (letöltés ideje: 2015. 08. 15.).
 Philippe Mouskés: <http://www.arlima.net/no/1843> (Laurent Brun) (letöltés ideje: 2015. 07. 29.).
 Raymond d'Aguilers: <http://www.arlima.net/no/1917> (Laurent Brun) (letöltés ideje: 2015. 08. 03.).

BHL *Bibliotheca hagiographica latina antiquae et mediae aetatis*. Ed. Socii Bolllandiani. I–II. Bruxellis 1898–1901.

GESCHICHTSQUELLEN *Geschichtsquellen des deutschen Mittelalters*. [Ed. Bayerische Akademie der Wissenschaften, Kommission für das Repertorium Kommission für das Repertorium „Geschichtsquellen des deutschen Mittelalters”.] Online dokumentumok: <http://www.repfont.badw.de/> (letöltés ideje: 2014. 11. 23.), online adatbázis: <http://www.geschichtsquellen.de/> (letöltés ideje: 2014. 11. 23.).

Adso abbas Dervensis, Vita s. Bercharii abbatis Dervensis: http://www.geschichtsquellen.de/repOpus_00031.html (letöltés ideje: 2015. 07. 29.)
 Albertus can. Aquensis, Historia Hierosolymitanae expeditionis: http://www.geschichtsquellen.de/repOpus_00066.html (letöltés ideje: 2015. 08. 08.).
 Annales Alamannici: http://www.geschichtsquellen.de/repOpus_00172.html (letöltés ideje: 2015. 07. 29.).
 Annales S. Albani Moguntini: http://www.geschichtsquellen.de/repOpus_00333.html (letöltés ideje: 2015. 10. 10.).
 Annales Bertiniani: http://www.geschichtsquellen.de/repOpus_00211.html (letöltés ideje: 2015. 07. 29.).
 Annales Colonienses: http://www.geschichtsquellen.de/repOpus_00233.html (letöltés ideje: 2015. 07. 29.).
 Annales Floreffenses: http://www.geschichtsquellen.de/repOpus_00261.html (letöltés ideje: 2015. 07. 29.).
 Annales Laubienses: http://www.geschichtsquellen.de/repOpus_00306.html (letöltés ideje: 2015. 07. 29.).
 Annales Laudunenses et S. Vincentii Mettensis breves: http://www.geschichtsquellen.de/repOpus_00307.html (letöltés ideje: 2015. 07. 29.).
 Annales Leodienses: http://www.geschichtsquellen.de/repOpus_00309.html (letöltés ideje: 2015. 07. 29.).
 Annales Lobieneses: http://www.geschichtsquellen.de/repOpus_00311.html (letöltés ideje: 2015. 07. 29.).
 Annales Mettenses brevissimi: http://www.geschichtsquellen.de/repOpus_00327.html (letöltés ideje: 2015. 07. 29.).
 Annales Mettenses posteriores: http://www.geschichtsquellen.de/repOpus_00328.html (letöltés ideje: 2015. 07. 29.).
 Annales Prumienses: http://www.geschichtsquellen.de/repOpus_00357.html (letöltés ideje: 2015. 07. 29.).
 Annales regni Francorum: http://www.geschichtsquellen.de/repOpus_00265.html (letöltés ideje: 2015. 07. 29.).
 Annales S. Vincentii Mettensis: http://www.geschichtsquellen.de/repOpus_00330.html (letöltés ideje: 2015. 07. 29.).
 Annales Stabulenses: http://www.geschichtsquellen.de/repOpus_00420.html (letöltés ideje: 2015. 07. 29.).
 Annales S. Vitoni Virdunensis, http://www.geschichtsquellen.de/repOpus_00446.html (letöltés ideje: 2015. 09. 07.).
 Balduinus Ninoviensis, Chronicon: http://www.geschichtsquellen.de/repOpus_00578.html (letöltés ideje: 2015. 08. 17.).
 Eberwinus abbas S. Martini Treverensis, Vita s. Symeonis heremitae sive monachi de Monte Sinai reclusi Treverensis et miracula: http://www.geschichtsquellen.de/repOpus_02037.html (letöltés ideje: 2015. 09. 12.).
 Folcuinus, Gesta abbatum S. Bertini Sithiensium: http://www.geschichtsquellen.de/repOpus_02255.html (letöltés ideje: 2015. 08. 23.).
 Folcuinus, Gesta abbatum Lobiensium: http://www.geschichtsquellen.de/repOpus_02256.html (letöltés ideje: 2015. 07. 29.).
 Folcuinus, Miracula s. Ursuari: http://www.geschichtsquellen.de/repOpus_02257.html (letöltés ideje: 2015. 07. 29.).
 Gerhardus praepositus Stederburgensis, Chronicon Stederburgense: http://www.geschichtsquellen.de/repOpus_02412.html (letöltés ideje: 2015. 09. 09.).
 Gesta episcoporum Cameracensium: http://www.geschichtsquellen.de/repOpus_02449.html (letöltés ideje: 2015. 07. 29.).
 Gesta episcoporum Tullensium: http://www.geschichtsquellen.de/repOpus_02471.html (letöltés ideje: 2015. 07. 29.).
 Hervardus archidiaconus Leodiensis, Triumphus S. Lamberti in Steppes: http://www.geschichtsquellen.de/repOpus_02730.html (letöltés ideje: 2015. 09. 22.).

Historia foundationis monasterii S. Viti martyris Gladbacensis: http://www.geschichtsquellen.de/repOpus_02815.html (letöltés ideje: 2015. 10. 10.).

Hugo Flaviniacensis: http://www.geschichtsquellen.de/repPers_100946577.html (letöltés ideje: 2015. 07. 29.).

Humbertus de Silva Candida: http://www.geschichtsquellen.de/repPers_118554697.html (letöltés ideje: 2015. 07. 29.).

Humbertus de Silva Candida, Vita s. Leonis IX papae: http://www.geschichtsquellen.de/repOpus_02895.html (letöltés ideje: 2015. 07. 29.).

Iohannes de Wildeshausen Teutonicus: http://www.geschichtsquellen.de/repPers_102550425.html (letöltés ideje: 2015. 08. 19.).

Iotsaldus, De vita et virtutibus sancti Odilonis abbatis: http://www.geschichtsquellen.de/repOpus_03065.html (letöltés ideje: 2015. 07. 29.).

Liber de s. Hidulphi successoribus in Mediano monasterio: http://www.geschichtsquellen.de/repOpus_03261.html (letöltés ideje: 2015. 07. 29.).

Libellus de dictis quatuor ancillarum s. Elisabeth confectus: http://www.geschichtsquellen.de/repOpus_03253.html (letöltés ideje: 2015. 09. 07.).

Liber memorialis Romaricensis: http://www.geschichtsquellen.de/repOpus_03278.html (letöltés ideje: 2015. 07. 29.).

Miracula et translatio s. Gerhardi episcopi Tullensis: http://www.geschichtsquellen.de/repOpus_04612.html (letöltés ideje: 2015. 07. 29.).

Notitia foundationis et restaurationis monasterii Ascoviensis: http://www.geschichtsquellen.de/repOpus_03601.html (letöltés ideje: 2015. 07. 29.).

Petrus Damiani, Vita sancti Odilonis: http://www.geschichtsquellen.de/repOpus_03854.html (letöltés ideje: 2015. 07. 29.).

Rudolphus abbas S. Trudonis, Gesta abbatum Trudonensium: http://www.geschichtsquellen.de/repOpus_04159.html (letöltés ideje: 2015. 07. 29.).

Rodulfus monachus S. Sepulcri Cameracensis, Vita s. Lietberti: http://www.geschichtsquellen.de/repOpus_04107.html (letöltés ideje: 2015. 07. 29.).

Ruotgerus, Vita Brunonis archiepiscopi Coloniensis: http://www.geschichtsquellen.de/repOpus_04164.html (letöltés ideje: 2015. 10. 10.).

Thiofridus Epternacensis, Vita s. Liutwini: http://www.geschichtsquellen.de/repOpus_04429.html (letöltés ideje: 2015. 10. 10.).

Theodericus mon. s. Matthiae Treverensis, Vita S. Deicoli: http://www.geschichtsquellen.de/repOpus_04405.html (letöltés ideje: 2015. 07. 29.).

Vita s. Gerhardi episcopi Tullensis: http://www.geschichtsquellen.de/repOpus_04613.html (letöltés ideje: 2015. 07. 29.).

Wibertus mon. Tullensis: http://www.geschichtsquellen.de/repPers_10094289X.html (letöltés ideje: 2015. 07. 29.).

NASO	<i>Narrative Sources. The Narrative Sources from the Medieval Low Countries. De verhalende bronnen uit de middeleeuwse Nederlanden. Les sources narratives des Pays-Bas médiévaux.</i> [Ed. Koninklijke Commissie voor Geschiedenis.] Online adatbázis: http://www.narrative-sources.be (letöltés ideje: 2015. 01. 05.).
POTTHAST	AUGUST POTTHAST: <i>Bibliotheca historica medii aevi. Wegweiser durch die Geschichtswerke des europäischen Mittelalters bis 1500.</i> I–II. Berlin 1896 ² .
RF	<i>Repertorium fontium historiae medii aevi.</i> Ed. Augustus Potthast – Raffaello Morghen – Girolamo Arnaldi. I–XI/4. Roma 1962–2007.
SHF	AUGUSTE MOLINIER: <i>Les sources de l'histoire de France – Des origines aux guerres d'Italie [1494].</i> I–VI. Paris 1901–1906.

5. SZAKIRODALOM

AILES 2010	MARIANNE AILES: Geoffroy of Villehardouin. In: EMCh I. 684–685.
AIMOND 1909	CH. AIMOND: <i>La cathédrale de Verdun. Étude historique et archéologique.</i> Nancy 1909. (Publication de la société philomatique de Verdun)

- ALBRECHT 2013 STEFAN ALBRECHT: Das Griechische Projekt Andreas II. HK, 126. (2013: 2.) 440–460.
- ALMÁSI 1994 ALMÁSI TIBOR: Albericus Trium Fontium. In: KMTL 35.
- AUNER 1916 AUNER MIHÁLY: Latinus. *Századok*, 50. (1916: 1.) 28–41.
- D’AVEZAC 1838 D’AVEZAC: Notice sur les anciens voyages de Tartarie en général, et sur celui de Jean du Plan de Carpin en particulier. In: *Relation des Mongoles et des Tartares par Jean du Plan de Carpin*. Ed. d’Avezac. Paris 1838. 3–206.
- BÁCSATYAI 2013 BÁCSATYAI DÁNIEL: Geffrei Gaimar verses krónikájának magyar vonatkozásai. *Francia–magyar kapcsolatok a középkorban*. Szerk. Györkös Attila – Kiss Gergely. Debrecen 2013. (*Speculum Historiae Debreceniense*, 13.) 95–106.
- BÁCSATYAI 2015 (A) BÁCSATYAI DÁNIEL: Basilea ab Hungaris expugnata. A 11. századi történeti reichenau hagyomány és a kalandozó magyarok emlékezete. In: *Micae mediaevales. IV. Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról*. Szerk. Gál Judit – Kádas István – Rózsa Márton – Tarján Eszter. Bp. 2015. (ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, Tanulmányok – Konferenciák, 8.) 15–32.
- BÁCSATYAI 2015 (B) BÁCSATYAI DÁNIEL: Az egresi ciszterci monostor korai történetének kérdései. *Századok*, 149. (2015: 2.) 263–299.
- BÁCSATYAI 2015 (C) BÁCSATYAI DÁNIEL: A burgundiai magyar kalandozások és forrásaik. I. HK, 128. (2015: 1.) 105–119.
- BÁCSATYAI [2015] BÁCSATYAI DÁNIEL: A burgundiai magyar kalandozások és forrásaik. II. [Kézirat, 2015. Megjelenés alatt a *Haditörténelmi Közleményekben*.]
- BAGI 2003 BAGI DÁNIEL: Remény a királyságra: A gnieznói találkozó "koronázási jelenete" a lengyel ősgestában és a mű kapcsolata a Könyves Kálmán kori magyar belpolitikával. *Századok*, 137. (2003: 2.) 349–380.
- BALAU 1903 SYLV[AIN] BALAU: *Les sources de l’histoire du pays de Liège au Moyen Âge. Édition critique*. Bruxelles 1903. (*Mémoires publiés par l’Académie royale de Belgique*, 61.)
- BÁLINT 1968 CSANÁD BÁLINT: L’archéologie française et les incursions hongroises. *Cahiers de civilisation médiévale*, 11. (1968) 371–377.
- BÁNLAKY 1928–1942 BÁNLAKY [BREIT] JÓZSEF: *A magyar nemzet hadtörténelme*. I–XXIV. Bp. 1928–1942.
- BÁRÁNY 2012 BÁRÁNY ATTILA: II. András balkáni külpolitikája. In: *II. András és Székesfehérvár. King Andrew II and Székesfehérvár*. Székesfehérvár 2012. (A Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum Kiadványai, 7.) 129–173.
- BÁRÁNY 2013 (A) BÁRÁNY ATTILA: Courtenay Róbert latin császár Magyarországon. In: *Francia–magyar kapcsolatok a középkorban*. Szerk. Györkös Attila – Kiss Gergely. Debrecen 2013. (*Speculum Historiae Debreceniense*, 13.) 153–180.

- BÁRÁNY 2013 (B) ATTILA BÁRÁNY: King Andrew II of Hungary in Philippe Mouskès' *Chronique rimée*. In: *Byzance et l'Occident: Rencontre de l'Est et de l'Ouest*. Ed. Emese Egedi-Kovács. Budapest 2013. 27–45.
- BÁRÁNY 2013 (C) BÁRÁNY ATTILA: II. András és a Latin Császárság. HK, 126. (2013: 2.) 461–480.
- BÁRÁNY–LASZLOVSZKY–PAPP 2008 BÁRÁNY ATTILA – LASZLOVSZKY JÓZSEF – PAPP ZSUZSANNA: *Angol–magyar kapcsolatok a középkorban*. I–II. Máriabesnyő 2008.
- BARBER 1984 MALCOLM BARBER: The Crusade of the Shepherds in 1251. In: *Proceedings of the Tenth Annual Meeting of the Western Society for French History, 14–16 October 1982*. Ed. J. F. Sweets. Winnipeg 1984. 1–23.
- BARBER 1995 MALCOLM BARBER: The Pastoureaux of 1320. In: Uő.: *Crusaders and Heretics, 12th–14th Centuries*. Aldershot–Brookfield 1995. (Collectes studies series) 45–62. (IX.)
- BÁRCZI 1937 BÁRCZI GÉZA: A középkori vallon–magyar érintkezésekhez. *Századok*, 71. (1937: 9–10.) 399–416.
- BARTHÉLEMY 1999 DOMINIQUE BARTHÉLEMY: *L'an mil et la paix de Dieu. La France chrétienne et féodale 980–1060*. [Paris] 1999.
- BATE 2010 KEITH BATE: Chronicon Clarevallense. In: EMCh I. 318.
- BAUMONT 1896 HENRI BAUMONT: *Étude historique sur l'abbaye de Luxeuil (590–1790)*. Luxeuil 1896.
- BAUTIER 1994 ROBERT-HENRI BAUTIER: L'école historique de l'abbaye de Fleury d'Aimoin à Hugues de Fleury. In: *Histoire de France, historiens de la France. Actes du colloque international, Reims, 14 et 15 mai 1993*. Ed. Yves-Marie Bercé – Philippe Contamine. Paris 1994. (Société de l'Histoire de France) 59–72.
- BEAUNE 1985 COLETTE BEAUNE: *Naissance de la nation France*. Paris 1985. (Bibliothèque des histoires)
- BEHRENDTS 1978 FREDERICK BEHRENDTS: R. B. C. Huygens, ed., Monumenta Vizeliacensia: Textes relatifs à l'histoire de l'abbaye de Vézelay. (Corpus Christianorum, Continuatio Mediaevalis, XLII.) *Speculum*, 53. (1978: 2.) 385–386. [Könyvismertetés]
- BEKE 2003 BEKE MARGIT: Róbert. In: *Esztergomi érsekek 1001–2003*. Szerk. Uő. Bp. 2003. 98–103.
- BÉKEFI 1891–1892 BÉKEFI REMIG: *A pilisi apátság története*. I–II. Pécs 1891–1892. (A zirczi, pilisi, páztói és szent-gothárdi cziszterczy apátságok története, 1–2.)
- BÉKEFI 1894 BÉKEFI REMIG: *A cikádori apátság története*. Pécs 1894.
- BENOÎT 1707 BENOÎT: *Histoire ecclésiastique et politique de la ville et diocèse de Toul*. Toul 1707.
- BERGER 1879 ÉLIE BERGER: *Notice sur divers manuscrits de la bibliothèque Vaticane – Richard le Poitevin, moine de Cluny et poète*. Paris 1879. (Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome, 6.)
- BERGER 1895 ÉLIE BERGER: *Histoire de Blanche de Castille, reine de France. Thèse pour le doctorat*. Paris 1895.

- BERTIN–VALLÉE 1876 JULES BERTIN – GEORGE VALLÉE: *Étude sur les forestiers et l'établissement du comte héréditaire de Flandre, suivi de quelques documents sur les fêtes des forestiers de Bruges*. Arras 1876.
- BÍRÓ–LANGÓ 2013 GYÖNGYVÉR BÍRÓ – PÉTER LANGÓ: „Deo odibilis gens Hungarorum” oder „auxilium Domini”. Die Ungarn und die christliche Welt im 10. Jahrhundert. In: *Rauben, Plündern, Morden – Nachweis von Zerstörung und kriegesischer Gewalt im archäologischen Befund. Tagungsbeiträge der Arbeitsgemeinschaft Spätantike und Frühmittelalter*. Ed. Orsolya Heinrich-Tamáska. Hamburg 2013. (Studien zu Spätantike und Frühmittelalter, 5.) 265–335.
- BOGYAY 1988 BOGYAY TAMÁS: Szent István és Szent Adalbert prágai püspök. In: *Szent István és kora*. Szerk. Glatz Ferenc – Kardos József. Bp. 1988. 156–160.
- BOLLÓK 1986 BOLLÓK JÁNOS: Szent Imre alakja középkori krónikáinkban. In: *Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Szerk. Fügedi Erik, bev. Köpeczi Béla. Bp. Gondolat, 1986. 61–75.
- BOLLÓK 2004 BOLLÓK ÁDÁM: „Inter barbaras et nimiae feritatis gentes”. Az Annales Bertiniani 839. évi rhes követése és a magyarok. *Századok*, 138. (2004: 2.) 349–380. (= In: *Genesis. Tanulmányok Bollók János emlékére*. Szerk. Horváth László – Laczkó Krisztina – Mayer Gyula – Takács László. Bp. 2004. 723–736.)
- BÓNA 2000 BÓNA ISTVÁN: *A magyarok és Európa a 9–10. században*. Bp. 2000. (História könyvtár. Monográfiák, 12.)
- BOROSY 1996 BOROSY ANDRÁS: A keresztes háborúk és Magyarország. I–II. HK, 109. (1996: 1.) 3–43.; (1996: 2.) 11–54. [Ld. még: In: Uő.: *Hadakozók, keresztesek, hadi érdek a középkori Magyarországon. Válogatott tanulmányok*. Bp. 2010. (A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Könyvtára) 178–252.]
- BOROSY–LASZLOVSZKY 2006 BOROSY ANDRÁS – LASZLOVSZKY JÓZSEF: Magyarország, a Szentföld és a korai keresztes hadjáratok. In: *Magyarország és a keresztes háborúk*. Szerk. Laszlovszky József – Majorossy Judit – Zsengellér József. Máriabesnyő–Gödöllő 2006.
- BOSCHEN 1972 LOTHAR BOSCHEN: *Die Annales Prumienses. Ihre nähere und ihre weitere Verwandtschaft*. Düsseldorf 1972.
- BOSHOF 2010 EGON BOSHOF: *Königtum und Königsherrschaft im 10. und 11. Jahrhundert*. 2010³. München 2010. (Enzyklopädie deutscher Geschichte, 27.)
- BOZÓKY 2014 BOZÓKY EDINA: Attila és a hunok Jean d'Outremeuse krónikájában. *Aetas*, 29. (2014: 1.) 166–178.
- BRATU 2010 (A) CRISTIAN BRATU: Annales Rotomagenses. In: EMCh I. 85.
- BRATU 2010 (B) CRISTIAN BRATU: Chronique anonyme finissant en 1380. In: EMCh I. 295–296.
- BRATU 2010 (C) CRISTIAN BRATU: Guido de Bazochis. In: EMCh I. 741.
- BRATU–RECH 2010 CRISTIAN BRATU – RÉGIS RECH: Chronicon S. Maxentii. In: EMCh I. 419.

- BRESSLAU 1883 H[arry] Bresslau: *Fundatio ecclesiae s. Albani Namucensis*. NA, 8. (1883) 589–598.
- BRIGHT 2010 CATHERINE BRIGHT: *Ex Quibus Unus Fuit Odorannus: Community and Self in an Eleventh-Century Monastery (Saint Pierre-Le-Vif, Sens). Comitatus: A Journal of Medieval and Renaissance Studies*, 41. (2010) 71–118. Online dokumentum: https://www.history.ubc.ca/sites/default/files/users/cbooker/docs/Bright_Odorannus.pdf (letöltés ideje: 2015. 03. 18.)
- BROSIEN 1879 HERMANN BROSIEN: *Wilhelm von Nangis und Primat*. NA, 4. (1879) 425–509.
- BRUN 2010 (A) LAURENT BRUN: *Jean de Vignay*. In: *EMCh II*. 912–913.
- BRUN 2010 (B) LAURENT BRUN: *Primat*. In: *EMCh II*. 1235.
- BOURGAIN 1999 PASCALE BOURGAIN: *La protohistoire des Chroniques latines de Saint-Denis (BNF lat. 5925)*. In: *Saint-Denis et la royauté. Études offertes à Bernard Guenée*. Ed. Françoise Autrand – Claude Gauvard – Jean-Marie Moeglin. Paris 1999. 375–394.
- BOUVIER 1891 H[ENRI] BOUVIER: *L'histoire de l'abbaye Saint-Pierre-le-Vif de Sens*. Auxerre 1891.
- BUC 2014 PHILIPPE BUC: *A középkor lenyomata: a szent háború. Világtörténet*, 4. (36.) (2014: 4.) 557–558.
- CALLAHAN 1996 DANIEL F. CALLAHAN: *When Heaven came down to Earth: The Family of Saint Martial of Limoges and the „Terrors of the Year 1000”*. In: *Portraits of Medieval and Renaissance Living. Essays in Honour of David Herlihy*. Ed. Samuel K. Cohn Jr. – Steven A. Epstein. Michigan 1996. 245–258.
- CGM *Catalogue général des manuscrits des bibliothèques publiques de France. Départements*. [Collection in-8°.] I–LXV. Paris 1886–1990.
- CHAUME 1936 MAURICE CHAUME: *Les plus anciennes églises de Bourgogne. Témoignages historiques et indications liturgiques. Les Annales de Bourgogne*, 8. (1936) 201–229.
- CHAUMEAU 1566 JEAN CHAUMEAU: *Histoire de Berry, contenant l'origine, antiquité, gestes, prouesses, privileges, & libertés des Berruyers*. Lyon 1566.
- CHAZAN 1999 (A) MIREILLE CHAZAN: *L'empire et l'histoire universelle de Sigebert de Gembloux à Jean de Saint-Victor (XIIe–XIVe siècles)*. Paris 1999.
- CHAZAN 1999 (B) MIREILLE CHAZAN: *L'usage de la compilation dans les Chroniques de Robert d'Auxerre, Aubri de Trois-Fontaines et Jean de Saint-Victor. Journal des savants* (1999: 1.) 261–294.
- CIGGAAR 1974 KRIJNIE N. CIGGAAR: *L'émigration anglaise à Byzance après 1066. Un nouveau texte en latin sur les Varangues à Constantinople. Revue des études byzantines*, 32. (1974) 301–342.
- CIVEL 2006 NICOLAS CIVEL: *La fleur de France. Les seigneurs d'Île-de-France au XIIe siècle*. Turnhout 2006. (Histoires de familles. La parenté au Moyen Âge 5.)

- COHN 1993 NORMAN COHN: *The Pursuit of the Millennium. Revolutionary millenarians and mystical anarchists of the Middle Ages*. London 1993.
- COLLART 1999 JEAN-LUC COLLART: Saint-Quentin. *Revue archéologique de Picardie*, 16. (1999) 67–128.
- COTTINEAU 1935 L[AURENT] H[ENRI] COTTINEAU: *Répertoire topo-bibliographique des abbayes et des prieurés*. I–II. Mâcon 1935.
- CROIZY–NAQUET 2001 CATHERINE CROIZY–NAQUET: Y a-t-il une représentation de l’Orient dans la Chronique d’Ernoult et de Bernard le trésorier? *Cahiers de recherches médiévales et humanistes*, 8. (2001) 263–274. Online dokumentum: <http://crm.revues.org/412> (letöltés ideje: 2015. 08. 11.).
- CROENEN 2010 GODFRIED CROENEN: Chronique dite de Baudouin d’Avesnes. In: EMCh I. 304–305.
- CSÁKÓ 2011 (A) CSÁKÓ JUDIT: A XI. századi Magyarország a francia kútfők tükrében. *Fons* 18. (2011: 2.) 147–208.
- CSÁKÓ 2011 (B) CSÁKÓ JUDIT: III. Béla uralkodása a francia területen keletkezett kútfők tükrében. In: *Micae mediaevales. Tanulmányok a középkori Magyarországról és Európáról*. Szerk. Kádár Zsófia – Mikó Gábor – Péterfi Bence – Vadas András. Bp. 2011. (ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola Tanulmányok – Konferenciák 2.) 13–29.
- CSÁKÓ 2012 (A) CSÁKÓ JUDIT: Néhány megjegyzés Albericus Trium Fontium krónikájának magyar adataihoz. In: *Tiszteletkör. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára*. Szerk. Mikó Gábor – Péterfi Bence – Vadas András. Bp. 2012. 515–526.
- CSÁKÓ 2012 (B) CSÁKÓ JUDIT: A középkori magyar történeti hagyomány mesés elemei Albericus Trium Fontium krónikájának tükrében. *Fons* 19. (2012: 4.) 435–462.
- CSÁKÓ 2013 CSÁKÓ JUDIT: Az Árpád-kori magyarság ábrázolása a francia területen keletkezett elbeszélő forrásokban. In: *Francia–magyar kapcsolatok a középkorban*. Szerk. Györkös Attila – Kiss Gergely. Debrecen 2013. 73–94. (Speculum Historiae Debreceniense, 13.)
- CSÁKÓ 2014 CSÁKÓ JUDIT: A Magyar–lengyel Krónika és a hazai elbeszélő hagyomány. *Századok*, 148. (2014: 2.) 289–334.
- CSÁKÓ 2015 (A) CSÁKÓ JUDIT: Volt-e krónikása II. Andrásnak? Megjegyzések gestaszerkesztményünk 13. század eleji átdolgozásának problematikájához. *Századok* 149. (2015: 2.) 301–332.
- CSÁKÓ 2015 (B) CSÁKÓ JUDIT: Magyarországi mester a francia eretnekek élén? Néhány megjegyzés az 1251. évi pástorkeresztes mozgalom történetének elbeszélő forrásaihoz. *Világtörténet*, 5. (37.) (2015: 1.) 79–112.

- CSERNUS 1999 CSERNUS SÁNDOR: *A középkori francia nyelvű történetírás és Magyarország (13–15. század)*. Bp. 1999. (Doktori mestermunkák)
- CSÓKA 1967 Csóka J. Lajos: *A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században*. Bp. 1967. (Irodalomtörténeti Könyvtár, 20.)
- CSUKOVITS 2004 CSUKOVITS ENIKŐ: *Középkori magyar zarándokok*. Bp. 2003. (História könyvtár. Monográfiák, 20.)
- CSUKOVITS 2009 CSUKOVITS ENIKŐ: Források, műfajok, lehetőségek: a középkori Magyarország-kép elemei. *Korall*, 10. (2009: 38. sz.) 5–29.
- CSUKOVITS [2013] CSUKOVITS ENIKŐ: *Magyarországról és a magyarokról. Nyugat-Európa magyar-képe a középkorban. Akadémiai doktori értekezés*. [Kézirat, 2013.]
- CSUKOVITS 2014 CSUKOVITS ENIKŐ: Magyarországi Károly, a mesebeli királyfi. In: *Arcana tabularii. Tanulmányok Solymosi László tiszteletére*. I. Szerk. Bárány Attila – Dreska Gábor – Szovák Kornél. Budapest – Debrecen 2014. 513–519.
- DAHLMANN 1932 CHARLOTTE DAHLMANN: Untersuchungen zur Chronik von Saint-Bénigne in Dijon. *NA*, 49. (1932) 281–331.
- DANIËLS 1926 EUGÈNE DANIËLS: *De invallen der Hongaren. Hun groote inval in Lotharingen ten jare 954*. Antwerpen 1926.
- DAUPHANT 2012 LÉONARD DAUPHANT: *Le royaume des quatre rivières. L'espace politique français (1380–1515)*. Préface d'Élizabeth Crouzet-Pavan. Seyssel 2012.
- DAVID 1931 PIERRE DAVID: *La prétendue chronique hongaro-polonaise*. Paris 1931. (Études historiques et littéraires sur la Pologne médiévale, 4.)
- DEÉR 1930 DEÉR JÓZSEF: Szkitia leírása a Gesta Ungarorumban. *Magyar Könyvszemle. Új évfolyam*, 37. (1930 : 3–4.) 243–263.
- DE GRIECK 2010 (A) PIETER-JAN DE GRIECK: Anselm of Liège. In: *EMCh I*. 105.
- DE GRIECK 2010 (B) PIETER-JAN DE GRIECK: Giles of Orval. In: *EMCh I*. 707–708.
- DE GRIECK 2010 (C) PIETER-JAN DE GRIECK: Menghers, Cornelius. In: *EMCh II*. 1102–1103.
- DELABORDE 1883 HENRI-FRANÇOIS DELABORDE: Notes sur Guillaume de Nangis. *BÉCh*, 44. (1883) 192–201.
- DELCOURT 2009 THIERRY DELCOURT: Les Passages d'Outremer, un chef d'œuvre de l'enluminure française du XVe siècle. In: Mamerot, Sébastien: *Une chronique des croisades. Les passages d'outremer. Édition complète, adaptée et commentée*. Ed. Thierry Delcourt – Daniel Quérueu – Fabrice Masanès. I–II. Hong Kong–Köln–London–Los Angeles–Madrid–Paris–Tokyo 2009. 6–26.
- DELISLE 1855 L[ÉOPOLD] D[ELISLE]: *Notice sur Orderic Vital*. Paris 1855.
- DELISLE 1886 LÉOPOLD DELISLE: *Mémoire sur d'anciens sacramentaires*. Paris 1886.
- DELISLE 1888 LÉOPOLD DELISLE: *Catalogue des manuscrits des fonds Libri et Barrois*. Paris 1888.

- DELISLE–LAIR 1910 *Matériaux pour l'édition de Guillaume de Jumièges*. Préparée par Jules Lair, préface de Léopold Delisle. BÉCh, 71. (1910) 481–526.
- DELIVRÉ 2005 FABRICE DELIVRÉ: Les Chroniques de Saint-Pierre-le-Vif au miroir de la primatie sénonaise. Enquête sur les manuscrits d'Odorannus, du pseudo Clarius et de Geoffroy de Courlon. BÉCh, 163. (2005: 2.) 481–503.
- DEPLOIGE 2010 JEROEN DEPLOIGE: Sigebert of Gembloux. In: EMCh II. 1358–1361.
- DERECKI 2010 PAWEŁ DERECKI: Gilo of Toucy [of Paris]. In: EMCh I. 709–710.
- DI CAVE 1995 CARLO DI CAVE: *L'arrivo degli Ungheresi in Europa e la conquista della patria. Fonti e letteratura critica*. Spoleto 1995. (Testi, studi, strumenti 10.)
- DICKSON 1988 GARY DICKSON: The Advent of the Pastores (1251). *Revue belge de philologie et d'histoire*, 66. (1988: 2.) 249–267.
- DICKSON 2008 GARY DICKSON: *The Children's Crusade. Medieval History, Modern Mythistory*. New York 2008.
- DICKSON 2012 GARY DICKSON: La genèse de la croisade des enfants (1212). BÉCh, 153. (1995: 1.) 53–102.
- DIERKENS 1985 ALAIN DIERKENS: *Abbayes et chapîtres entre Sambre et Meuse (VIIe–XIe siècles). Contribution à l'histoire religieuse des campagnes du Haut Moyen Âge*. Sigmaringen 1985. (Beihefte der Francia 14.)
- DIERKENS 2010 ALAIN DIERKENS: Cantatorium Sancti Huberti. In: EMCh I. 243.
- DIETERICH 1897 JULIUS REINHARD DIETERICH: *Die Geschichtsquellen des Klosters Reichenau bis zur Mitte des elften Jahrhunderts*. Giessen 1897.
- D'HAENENS 1961 ALBERT D'HAENENS: Les incursions hongroises dans l'espace belge (954/955). Histoire ou historiographie? *Cahiers de civilisation médiévale*, 4. (1961) 423–440.
- DONNADIEU 2006 JEAN DONNADIEU: L'*Historia orientalis* de Jacques de Vitry. Tradition manuscrite et histoire du texte. *Sacris Erudiri. A Journal of Late Antique and Medieval Christianity*, 45. (2006) 379–456.
- DONNADIEU 2008 JEAN DONNADIEU: La représentation de l'islam dans l'*Historia orientalis*. Jacques de Vitry historien. *Le Moyen Âge*, 114. (2008: 3.) 487–508.
Online dokumentum: www.cairn.info/revue-le-moyen-age-2008-3-page-487.htm (letöltés ideje: 2015. 08. 06.).
- DÖRY 1988 DÖRY FERENC: Szent István családi története. In: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. Szerk. Serédi Jusztnián. Bp. 1988. 556–583. [Reprint kiadás]
- DUFOUR 1982 JEAN DUFOUR: Chronique de Saint-Pierre-le-Vif de Sens, dite de Clarius. *Chronicon Sancti Petri Vivi Senonensis*. Texte édité, traduit et annoté par Robert-Henri Bautier et Monique Gilles, avec la collaboration d'Anne-Marie Bautier. BÉCh, 140. (1982: 2.) 260–263. [Könyvismertetés]
- DUNPHY 2010 (A) GRAEME DUNPHY: Annales Sancti Amandi. In: EMCh I. 86.

DUNPHY 2010 (B)	GRAEME DUNPHY: Chronicon de Gestis Normannorum in Francia. In: EMCh I. 340.
DUNPHY 2010 (C)	GRAEME DUNPHY: Chronicon Turonense abbreviatum. In: EMCh I. 439.
DUNPHY–DURY 2010	GRAEME DUNPHY – CHRISTIAN DURY: Jean de Stavelot. In: EMCh II. 911–912.
DURET 1987	PATRICIA DURET: Les campagnes de construction de l'abbatiale Notre-Dame de Déols au XII ^e s. <i>Cahiers de civilisation médiévale</i> , 30. (1987) 347–356.
DURY 2010 (A)	CHRISTIAN DURY: Heriger of Lobbes. In: EMCh I. 776–777.
DURY 2010 (B)	CHRISTIAN DURY: Mousquet, Philippe. In: EMCh II. 1125.
DURY 2010 (C)	CHRISTIAN DURY: Reiner of St. James. In: EMCh II. 1268.
DUSSIEUX 1839	L[OUIS] DUSSIEUX: <i>Essai historique sur les invasions des Hongrois en Europe et spécialement en France</i> . Paris 1839.
EBNER 1894	ADALBERT EBNER: Der liber vitae und die Nekrologien von Remiremont in der Bibliotheca Angelica zu Rom. NA, 19. (1894) 47–83.
ECKHARDT 1930	ECKHARDT SÁNDOR: A magyar kannibálizmus meséje. <i>Erdélyi Múzeum</i> . Új évfolyam, 1. (1935: 1–3.) 89–91.
ECKHARDT 1936	ECKHARDT SÁNDOR: I. Endre francia zarándokai. <i>Magyar Nyelv</i> , 32. (1936) 38–40.
ECKHARDT 1939	ECKHARDT SÁNDOR: A magyarság külföldi arcképe. In: <i>Mi a magyar?</i> Szerk. Szekfű Gyula. Bp. 1939. 87–137.
ECKHARDT 1943 (A)	ALEXANDRE ECKHARDT: Sicambria. Capitale légendaire des Français en Hongrie. In: Uő.: <i>De Sicambria à Sans-Souci. Histoires et légendes franco-hongroises</i> . Paris 1943. (Bibliothèque de la Revue d'Histoire Comparée, 2.) 11–51.
ECKHARDT 1943 (B)	ALEXANDRE ECKHARDT: Les jambes du roi de Hongrie. In: Uő.: <i>De Sicambria à Sans-Souci. Histoires et légendes franco-hongroises</i> . Paris 1943. (Bibliothèque de la Revue d'histoire comparée, 2.) 113–124.
ECKHARDT 1943 (C)	ALEXANDRE ECKHARDT: Les Hongrois dans la Chanson de Roland et les croisés français en Hongrie. In: Uő.: <i>De Sicambria à Sans-Souci. Histoires et légendes franco-hongroises</i> . Paris 1943. (Bibliothèque de la Revue d'histoire comparée, 2.) 73–90.
ECKHARDT 1943 (D)	ALEXANDRE ECKHARDT: Souvenir épique des Hongrois conquérants. In: Uő.: <i>De Sicambria à Sans-Souci. Histoires et légendes franco-hongroises</i> . Paris 1943. (Bibliothèque de la Revue d'histoire comparée, 2.) 105–112.
EDGINGTON 2010 (A)	SUSAN B. EDGINGTON: Albert of Aachen. In: EMCh I. 24.
EDGINGTON 2010 (B)	SUSAN B. EDGINGTON: Crusading chronicles. In: EMCh I. 499–500.
EDGINGTON 2010 (C)	SUSAN B. EDGINGTON: James of Vitry. In: EMCh I. 901.

- EHLERS 1978 JOACHIM EHLERS: Die Historia Francorum Senonensis und der Aufstieg des Hauses Capet. *Journal of Medieval History*, 4. (1978) 1–25.
- EIFLER 2010 MATTHIAS EIFLER: Chronica minor Minoritae Erfordensis. In: EMCh I. 368–369.
- ENGEL 1996 ENGEL PÁL: *Magyarország világi archontológiája*. I–II. Bp. 1996. (História könyvtár. Kronológiák, adattárak, 5.)
- ENGEL–KOSZTA 1994 (A) ENGEL PÁL – KOSZTA LÁSZLÓ: Kalocsa érsekség érsekei. In: KMTL 318–319.
- ENGEL–KOSZTA 1994 (B) ENGEL PÁL – KOSZTA LÁSZLÓ: Veszprémi püspökség püspökei. In: KMTL 728–729.
- ERDÉLYI 1933 ERDÉLYI LÁSZLÓ: *Krónikáink atyja Kézai*. Szeged 1933.
- ERDÉLYI 1943 ERDÉLYI LÁSZLÓ: *Krónikáink kritikai ismertetése*. Szeged 1943.
- ESZLÁRY 1962 CHARLES D'ESZLÁRY: Les incursions hongroises en France à l'époque carolingienne. *Schweizerische Zeitschrift für Geschichte*, 12 (1962) 63–78.
- FALVAY 2008 FALVAY DÁVID: Szent Erzsébet, Szent Vilma és a magyar királyi származás mint toposz Itáliában. *Aetas*, 23. (2008: 1.) 64–76.
- FASOLI 1945 GINA FASOLI: *Le incursioni ungare in Europa nel secolo X*. Firenze 1945. (Biblioteca storica Sansoni 11.) 461–462.
- FASOLI 1958 GINA FASOLI: Points de vue sur les incursions hongroises en Europe au Xe siècle. *Cahiers de civilisation médiévale*, 2. (1959) 17–35.
- FASOLI 1962 GINA FASOLI: *Encore des Hongrois?* *Cahiers de civilisation médiévale*, 5. (1962) 461–462.
- FLICHE 1909 AUGUSTIN FLICHE: Les sources de l'historiographie sénonaise au XIe siècle. *Bulletin de la Société archéologique de Sens*, 24. (1909) 19–64.
- FLICHE 1912 AUGUSTIN FLICHE: *Les vies de saint Savinien, premier évêque de Sens. Étude critique suivie d'une édition de la plus ancienne vita*. Paris 1912.
- FLORI 2001 JEAN FLORI: *La Première Croisade. L'Occident chrétien contre l'Islam*. Bruxelles 2001³.
- FLURI 1895 THEODOR FLURI: *Isembart et Gormont. Entwicklung der Sage und historische Grundlage*. Basel 1895.
- FÖRNEGÅRD 2010 FÖRNEGÅRD, PER: Chronicon S. Laudi Rotomagensis. In: EMCh I. 417.
- FOSSIER 1980 ROBERT FOSSIER: Artois, Grafschaft. In: LexMA I. 1172–1173.
- FÓTI 1913 FÓTI JÓZSEF LAJOS: Góg és Magóg. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 23. (1913: 1.) 28–59.
- FOURACRE–GERBERDING 1996 PAUL FOURACRE – RICHARD A. GERBERDING: *Late Merovingian France. History and hagiography, 640–720*. Manchester 1996. (Manchester Medieval Sources series)

- FRANCE 1968 JOHN FRANCE: Note sur le manuscrit 6041 A du fonds latin de la Bibliothèque nationale: un nouveau fragment d'un manuscrit de l'*Historia Belli Sacri*. BÉCh, 126. (1968: 2.) 413–416.
- FRASSETO 2010 (A) MICHAEL FRASSETO: Adémar of Chabannes. In: EMCh I. 14–15.
- FRASSETO 2010 (B) MICHAEL FRASSETO: Rodulf Glaber. In: EMCh II. 1289.
- FREEDMAN 1994 (A) PAUL FREEDMAN: Catalan lawyers and the origins of serfdom. In: Uő.: *Church, Law and Society in Catalonia, 900–1500*. Aldershot–Brookfield 1994. 288–314. (XIV.) (Variorum Collected Studies Series)
- FREEDMAN 1994 (B) PAUL FREEDMAN: Cowardice, heroism and the legendary origins of Catalonia. In: Uő.: *Church, Law and Society in Catalonia, 900–1500*. Aldershot–Brookfield 1994. 3–29. (XVI)
- FRIS 1907 VICTOR FRIS: *Bibliographie de l'histoire de Gand depuis les origines jusqu'à la fin du XVe siècle. Répertoire méthodique et raisonné des écrits anciens et modernes concernant la ville de Gand au Moyen-Âge*. Gand 1907. (Société d'histoire et d'archéologie de Gand. Publication extraordinaire 2.)
- GÁBRIEL 1940 GÁBRIEL, ASZTRIK: *Les Hongrois et la Sorbonne médiévale*. Bp. 1940.
- GÁBRIEL 1941 GÁBRIEL ASZTRIK: *Magyarországi Jakab „eretneksége” a XIII. századi Franciaországban*. Pécs 1941.
- GÁBRIEL 1942 ASZTRIK GÁBRIEL: *Maître Jacques de Hongrie*. Bp. 1942.
- GAGGERO 2012 MASSIMILIANO GAGGERO: La Chronique d'Ernoult: problèmes et méthode d'édition. *Perspectives médiévales* [online], 34. (2012). Online dokumentum: <http://peme.revues.org/1608> (letöltés ideje: 2015. 08. 12.).
- GAILLARD 1961 GEORGES GAILLARD: Cluny et l'Espagne dans l'art roman du XIe siècle. *Bulletin Hispanique*, 63. (1961: 3–4.) 153–160.
- GAILLARD 2006 MICHÈLE GAILLARD: *D'une réforme à l'autre (816-934): les communautés religieuses en Lorraine à l'époque carolingienne*. Paris 2006.
- GALDERISI 2011 *Translations médiévales. Cinq siècles de traductions en français au Moyen Âge (XIe–XVe siècles)*. Ed. Claudio Galderisi. I–II/1–2. Turnhout 2011.
- GALLA 1931 GALLA FERENC: *A clunyi reform hatása Magyarországon*. Pécs 1931. (A Szent István Akadémia történelmi-, jog- és társadalomtudományi osztályának felolvasásai, II/4.)
- GARIPZANOV 2006 ILДАР GARIPZANOV: The Annals of St. Bertin (839) and Chacanus of the Rhos. *Ruthenica*, 5. (2006) 3–8. Online dokumentum: <http://history.org.ua/JournALL/ruthenica/5/1.pdf> (letöltés ideje: 2015. 03. 08.)
- GÉRARD 1996 MICHÈLE GÉRARD: Quand la lèpre fleurit... Corps et écriture dans les Congés de Jean Bodel et Baude Fastoul. *Littérature*, 102. (1996) 14–28.

- GERICS 1961 GERICS JÓZSEF: *Legkorábbi gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái*. Bp. 1961. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat, 22.)
- GERICS–LADÁNYI 1995 GERICS JÓZSEF – LADÁNYI ERZSÉBET: A birodalmi lándzsa és Szent István lánzsája. In: *Állam, egyház és gondolkodás Magyarországon a középkorban*. (METEM-könyvek, 9.) 43–50.
- GERZAGUET 2010 JEAN-PIERRE GERZAGUET: *Chronicon Vedastinum*. In: EMCh I. 442–443.
- GRELLARD–LACHAUD 2014 *A Companion to John of Salisbury*. Ed. Christophe Grellard – Frédérique Lachaud. Leiden–Boston 2014. (Brill's Companions to the Christian Tradition 57.)
- GOETZ 1991 Goetz, Hans-Werner: On the Universality of Universal History. In: *L'historiographie médiévale en Europe. Actes du colloque organisé par la Fondation Européenne de la Science au Centre de Recherches Historiques et Juridiques de l'Université Paris I du 29 mars au 1er avril 1989*. Ed. Jean-Philippe Genet. Paris 1991. 247–261.
- GOMBOS 1908 GOMBOS F. ALBIN: Liudprand kora, élete s munkáinak méltatása. Liudprand és a magyarok. In: *Liudprand történeti munkái. Antapodosis. Liber de rebus gestis Ottonis Magni imperatoris. Relatio de legatione Constantinopolitana*. Ford. Jurkovich Emil – Gombos F. Albin – Gaál Lajos, bev. és jegyz. Gombos F. Albin. Bp. 1908. (Középkori krónikások 6–8.) 7–72.
- GOMBOS 1938 (A) GOMBOS F. ALBIN: Szent István háborúja II. Konrád német–római császárral. In: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. Szerk. Serédi Jusstinián. II. Budapest 1938. 107–132.
- GOMBOS 1938 (B) GOMBOS F. ALBIN: Szent István a középkori külföldi történetírásban. In: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. Szerk. Serédi Jusstinián. III. Budapest 1938. 279–324.
- GOMBOS 2011 (1927) GOMBOS ALBIN: *A honfoglaló magyarok itáliai kalandozása (898–904)*. Máriabesnyő 2011. (Historia incognita. III. sorozat. Zsebkönyvek, 23.) [Eredeti megjelenés: HK, 28. (1927: 4.) 429–519.]
- GOULLET 2001 MONIQUE GOULLET: Les saints du diocèse de Toul (Sources hagiographiques de la Gaule VI.). In: *L'hagiographie du Haut Moyen Âge en Gaule du Nord. Manuscrits, textes et centres de reproduction*. Ed. Martin Heinzelmann. Stuttgart 2001. (Beihefte der Francia, 52.)
- GRANIER 2012 THOMAS GRANIER: Le saint, le fleuve et les Hongrois. Histoire ancienne et histoire récente dans les *Vies* de Géminien de Modène. In: *Rerum gestarum scriptor. Histoire et historiographie au Moyen Âge. Mélanges Michel Sot*. Ed. Magali Coumert – Marie-Céline Isaïa – Klaus Krönert – Sumi Shimahara. Paris 2012. 465–475.
- GRIERSON 1937 PHILIP GRIERSON: Introduction. In: *Les Annales de Saint-Pierre de Gand et de Saint-Amand*. Ed. Philip Grierson. Bruxelles 1937. (Recueil de textes pour servir à l'étude de l'histoire de Belgique) IX–LXVI.

- GRZESIK 1999 RYSZARD GRZESIK: *Kronika węgiersko-polska. Z dziejów polsko-węgierskich kontaktów kulturalnych w średniowieczu. The Hungarian-Polish Chronicle. Studies of the Polish-Hungarian culture relationship in the Middle Ages*. Poznań 1999. (Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk Wydział Historii i Nauk Społecznych Prace Kimosjy Historycznej 56.)
- GUENÉE 1980 Bernard Guenée: *Histoire et culture historique dans l'Occident médiéval*. Paris 1980. (Aubier collection historique)
- GUENÉE 1986 BERNARD GUENÉE: Les Grandes Chroniques de France. Le Roman aux roys (1274–1518). In: *Les lieux de mémoire*. II. *La nation*. Ed. Pierre Nora. Paris 1986. 189–214.
- GUINOT 1859 A. GUINOT: *Étude historique sur l'abbaye de Remiremont*. Paris 1859.
- GUYOT-BACHY 2006 ISABELLE GUYOT-BACHY: Quand et comment l'espace flamand s'est-il imposé aux chroniqueurs du royaume de France (XIe–XIVe siècle)? *Actes des congrès de la Société des historiens médiévistes de l'enseignement supérieur public*, 37. (2006)131–145.
- GUYOT-BACHY–MOEGLIN 2005 ISABELLE GUYOT-BACHY – JEAN-MARIE MOEGLIN: Comment ont été continuées les Grandes Chroniques de France dans la première moitié du XIVe siècle. *BÉCh*, 163. (2005: 2.) 385–433.
- GÖCKENJAN 1996 HANSGERD GÖCKENJAN: A német évkönyvek híradásai a magyar történelemtől. In: *A honfoglaláskor írott forrásai*. Szerk. Kovács László – Veszprémy László. Bp. 1996. (A honfoglalásról sok szemel 2.) 131–141.
- GYÖRFFY 1977 GYÖRFFY GYÖRGY: Honfoglalás, megtelepedés és kalandozások. In: *Magyar őstörténeti tanulmányok*. Szerk. Bartha Antal – Czeglédy Károly – Róna-Tas András. Bp. 1977. 123–156.
- GYÖRFFY 1993 GYÖRFFY GYÖRGY: *Krónikáink és a magyar őstörténet. Régi kérdések – új válaszok*. Bp. 1993.
- GYÖRFFY 2000 GYÖRFFY GYÖRGY: *István király és műve*. Bp. 2000³.
- GYÖRFFY 1984 GYÖRFFY GYÖRGY: Levedia és Etelköz kérdéséhez. *Magyar Nyelv*, 80. (1984: 4.) 385–389.
- HALMÁGYI 2009 HALMÁGYI MIKLÓS: Önazonosság és idegenfelfogás a korai magyar történetírásban és ennek európai összefüggései. In: *A magyarságtudományok önértelmezései. A doktoriskolák II. nemzetközi konferenciája*, Budapest, 2008. augusztus 22–24. Szerk. Dobos István – Bene Sándor. Bp. 2009. 9–23. Online dokumentum: <http://mek.oszk.hu/07600/07689/07689.pdf> (letöltés időpontja: 2012. október 20.)
- HALMÁGYI 2012 HALMÁGYI MIKLÓS: Querfurti Brúnó, egy hittérítő Közép-Európában. *Belvedere Meridionale*, 24. (2014: 4.) 6–21.
- HALMÁGYI [2013] HALMÁGYI MIKLÓS: *Az önazonosság és idegenfelfogás kérdései az első ezredforduló korának válogatott szerzői alapján. Doktori értekezés*. [Kézirat, 2013.] Online dokumentum: <http://doktori.bibl.u-szeged.hu/1949/1/PhD.pdf> (letöltés időpontja: 2014. 01. 19.).

- HALMÁGYI 2014 HALMÁGYI MIKLÓS: *Középkori eredetmondák. Gondolatok magunkról és másokról. Jegyzet.* Szeged 2014.
- HALPHEN 1903 LOUIS HALPHEN: Introduction. In: *Recueil d'annales angevines et vendômoises*. Ed. Uő. Paris 1903. (Collection de textes pour servir à l'étude et à l'enseignement de l'histoire) V–LXI.
- HALPHEN 1908 (A) LOUIS HALPHEN: Remarques sur la chronique d'Adémar de Chabannes. *Revue historique*, 33. (1908: 5–8.) 294–308.
- HALPHEN 1908 (B) LOUIS HALPHEN: Note sur la Chronique de Saint-Maixent. *BÉCh*, 69. (1908) 405–411.
- HARTMANN 2010 FLORIAN HARTMANN: Bernold of St. Blasien. In: *EMCh I*. 173–174.
- HEALY 2006 PATRICK HEALY: *The Chronicle of Hugh of Flavigny. Reform and the Investiture Contest in the Late Eleventh Century*. Aldershot–Burlington 2006. (Church, Faith and Culture in Medieval West)
- HEMELRYCK–NOBLE 2010 TANIA VAN HEMELRYCK – PETER NOBLE: Jean d'Outremeuse. In: *EMCh II*. 910–911.
- HEMPTINNE 2010 THÉRÈSE DE HEMPTINNE: Gisbert of Mons. In: *EMCh I*. 713–714.
- HERMAN 1967 JÓZSEF HERMAN: *Précis d'histoire de la langue française*. Bp. 1967.
- HERVAY 1991 HERVAY FERENC: A ciszterci rend története Magyarországon. In: Lékai Lajos: *A ciszterciek. Eszmény és valóság*. Bp. 1991. 470–493.
- HERWEG 2010 MATHIAS HERWEG: Gervase of Tilbury. In: *EMCH I*. 692.
- HIRSCH 1841 SIGEFRIIDUS HIRSCH: *De vita et scriptis Sigeberti monachi Gemblacensis commentatio historico–litteraria*. Berolini 1841.
- HOLDER-EGGER 1881 OSWALD HOLDER-EGGER: Zu Folcuin von S. Bertin. *NA*, 6. (1881) 417–432.
- HOLDER-EGGER 1886 OSWALD HOLDER-EGGER: Zu den Heiligengeschichten der Genter St. Bavosklosters. In: *Historische Aufsätze dem Andenken an Georg Waitz gewidmet*. Hannover 1886. 622–655.
- HOLTSCHOPPEN 2004 N. ALEXANDRA HOLTSCHOPPEN: Zur Gründungsgeschichte des Klosters St. Vitus in Mönchengladbach. Die Necrologeinträge für die Gründer Baldricus, Gero und Sandrad. In: *Mittelalter an Rhein und Maas. Beiträge zur Geschichte des Niederrheins. Dieter Geuenich zum 60. Geburtstag*. Ed. Uwe Ludwig – Thomas Schilp. Münster 2004. 69–85. (Studien zur Geschichte und Kultur Nordwesteuropas, 8.)
- HÓMAN 1917–1918 HÓMAN BÁLINT: A magyar nép neve a középkori latinságban. 1–3.. *Történeti Szemle*, 6, 7. (1917: 2., 3–4., 7., 1918: 1–2.) 129–158., 240–258., 1–22. [Ld. még A magyar nép neve és a magyar király címe a középkori latinságban. In: Uő.: *Történetírás és forráskritika*. I. Máriabesnyő–Gödöllő, 2003. (Historia incognita) (Hóman Bálint munkái II.) 183–237.]
- HÓMAN 1925 HÓMAN BÁLINT: *A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII–XIII. századi leszármazói. Forrástanulmány*. Bp., 1925.
- HÓMAN 2010 (1925) HÓMAN BÁLINT: *A magyar hún-hagyomány és hún-monda*. Máriabesnyő–Gödöllő 2010. [Eredeti megjelenés: Bp. 1925.]

HORVÁTH 1954	HORVÁTH JÁNOS: <i>Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái</i> . Bp. 1954.
HORVÁTH 1963	HORVÁTH JÁNOS: A hun-történet és szerzője. <i>Irodalomtörténeti Közlemények</i> , 67. (1963: 4.) 446–476.
HOOVER [2012]	SARAH ELIZABETH HOOVER: <i>Gender and dynastic sanctity in late fifteenth-century France: Le livre des faiz monseigneur saint Loys</i> (Paris, Bibliothèque nationale de France, MS fr. 2829). Thesis. [Manuscript, 2012.] Online dokumentum: https://www.ideals.illinois.edu/bitstream/handle/2142/42270/Sarah_Hoover.pdf?sequence=1 (letöltés ideje: 2014. 11. 16.)
JACOBSEN 1978	PETER CHRISTIAN JACOBSEN: <i>Flodoard von Reims: sein Leben und seine Dichtung 'De triumphis Christi'</i> . Leiden–Köln 1978. (Mittellateinische Studien und Texte, 10.)
JACOBSEN 2009	PETER CHRISTIAN JACOBSEN: <i>Miracula s. Gorgonii. Studien und Texte zur Gorgonius-Verehrung im 10. Jahrhundert</i> . Hannover 2009. (Studien und Texte 46.)
JACQUIN 2013	GÉRARD JACQUIN: Robert de Clari és krónikája. Ford. Cs. Tóth Annamária. In: Robert de Clari: <i>Konstantinápoly hódoltatása</i> . Ford. Csernus Sándor – Cs. Tóth Annamária. A tanulmányokat írta Csernus Sándor – Frakas Csaba – Gérard Jacquin. Bp. 2013. (A középkori francia történeti irodalom remekei, 1.) 135–156.
JUBB 2010 (A)	MARGARET JUBB: Chronique d’Ernoul et de Bernard le Trésorier. In: EMCh I. 335.
JUBB 2010 (B)	MARGARET JUBB: William of Tyre. In: EMCh II. 1515–1516.
KAISER 2010	REINHOLD KAISER: Chronicon universale anonymi Laudunensis. In: EMCh I. 440.
KASCHKE 2010 (A)	SÖREN KASCHKE: Annales Alemannici. In: EMCh I. 53.
KASCHKE 2010 (B)	SÖREN KASCHKE: Annales Mettenses Priores. In: EMCh I. 74.
KASCHKE 2010 (C)	SÖREN KASCHKE: Annales regni Francorum. In: EMCh I. 81.
KASCHKE 2010 (D)	SÖREN KASCHKE: Chronicon Besuense. In: EMCh I. 307.
KASCHKE 2010 (E)	SÖREN KASCHKE: Chronicon S. Benigni Divionensis. In: EMCh I. 415.
KARL 1908	LOUIS KARL: La Hongrie et les Hongrois dans les chansons de geste. <i>Revue des langues romanes</i> , 51 (1908) 5–38.
KARL 1910	KARL LAJOS: Margit királyné, III. Béla király neje. <i>Századok</i> , 44. (1900: 1.) 49–52.
KAY 2000	SARAH Kay: Introduction. In: <i>Raoul de Cambrai</i> . Ed. Sarah Kay. Oxford 2000. IX–LXXIII.
KEGLEVICH 2008	KEGLEVICH KRISTÓF: A cîteaux-i nagykáptalan és a magyar apátságok a középkorban. <i>Magyar Egyháztörténeti Vázlatok</i> , 20. (2008: 1–2.) 235–299.
KELDERS 2010	ANN KELDERS: Flandria generosa. In: EMCh I. 621–622.

- KELLNER 1997 MAXIMILIAN GEORG KELLNER: *Die Ungarneinfälle im Bild der Quellen bis 1150. Von der „Gens destenda“ zur „Gens ad fidem conversa“*. München 1997. (Studia Hungarica, 46.)
- KIA-CHOONG 2010 KEVIN TEO KIA-CHOONG: Mamerot, Sébastien. In: EMch II. 1064.
- KIRÁLY 1929 KIRÁLY ILONA: *Szent Márton magyar király legendája. A magyar, bencések árpádkori francia kapcsolatai. A Berta-monda magyar vonatkozásai*. Bp. 1929. (Bibliothèque de l'Institut français à l'Université de Budapest, 8.) [repr. Szombathely 2007]
- KISS 2000 KISS ANDREA: Időjárási adatok a XI–XIII. századi Magyarországról. In: „Magyaroknak eleiről”. *Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendő Makk Ferenc tiszteletére*. Szerk. Piti Ferenc. Szeged 2000. 249–263.
- KISS 2013 ANDREA KISS: Weather and weather-related environmental phenomena including natural hazards in medieval Hungary. I. Documentary evidence on the 11th and 12th centuries. *Medium Aevum Quotidianum*, 66. (2013) 5–37.
- KNIEWALD 1941 KNIEWALD KÁROLY: Esztergomi Benedictionale (XI. század). Ford. Kühár Flóris. *Magyar Könyvszemle*, 65. (1941: 3.) 213–231.
- KOHLER 1895 [CHARLES KOHLER]: Narratio Floriacensis de captis Antiochia et Hierosolyma et obsesso Dyrrachio. In: RHC Occ. V. XCI–XCIV.
- KOHNLE 1993 ARMIN KOHNLE: *Abt Hugo von Cluny (1049–1109)*. Sigmaringen 1993. (Beihefte der Francia, 32.)
- KOSZTA 1994 KOSZTA LÁSZLÓ: Egy francia származású főpap Magyarországon. Bertalan pécsi püspök (1219–1251). *Aetas*, 10. (1994: 1.) 64–88.
- KOSZTA 2013 KOSZTA LÁSZLÓ: *A kalocsai érseki tartomány kialakulása*. Pécs 2013. (Thesaurarius Historiae Ecclesasticae in Universitate Quinqueecclesiensi, 2.)
- KOSZTA 2014 KOSZTA LÁSZLÓ: A bihari püspökség alapítása. In: Klaniczay Gábor – Koszta László – Körmendi Tamás – Szende Katalin – Szovák Kornél – Weisz Boglárka – Zsoldos Attila: *Nagyvárad és Bihar a korai középkorban. Tanulmányok Biharország történetéről 1*. Nagyvárad 2014. 41–80.
- KORDÉ 1994 KORDÉ ZOLTÁN: Flodoardus. In: KMTL 220.
- KÖRMENDI 2003 (A) KÖRMENDI TAMÁS: Szent István király Nagyobb legendájának nyelvezete. *Fons*, 10. (2003: 1.) 65–118.
- KÖRMENDI 2003 (B) KÖRMENDI TAMÁS: Lukács. In: *Esztergomi érsekek 1001–2003*. Szerk. Beke Margit. Bp. 2003. 59–72.
- KÖRMENDI [2008] KÖRMENDI TAMÁS: *Az Imre, III. László és II. András magyar királyok uralkodására vonatkozó nyugati elbeszélő források kritikája. Bölcsészdoktori értekezés*. [Kézirat, 2008.]
- KÖRMENDI 2009 (A) KÖRMENDI TAMÁS: A magyarság ábrázolása a nyugat-európai elbeszélő forrásokban a 13. század végéig. *Korall*, 38. (2009: 38. sz.) 30–46.
- KÖRMENDI 2009 (B) KÖRMENDI TAMÁS: A Gertrúd királyné elleni merénylet a külhoni elbeszélő forrásokban. *Történelmi Szemle*, 51. (2009: 2.) 155–193.

- KÖRMENDI 2009 (C) KÖRMENDI TAMÁS: A Gertrúd királyné elleni merénylet a magyar gestaszerkesztményben. In: *Auxilium historiae. Tanulmányok a hetvenesztendő Bertényi Iván tiszteletére*. Szerk. Uő. – Thoroczkay Gábor. Bp. 2009. 195–205.
- KÖRMENDI 2014 KÖRMENDI TAMÁS: A Gertrúd elleni merénylet körülményei. In: *Egy történelmi gyilkosság margójára. Merániai Gertrúd emlékezete, 1213–2013. Tanulmánykötet*. Szerk. Majorossy Judit. (Ferenczy Múzeum kiadványai, A. sorozat: Monográfiák, 2.) 95–124.
- KRISTÓ 1972 KRISTÓ GYULA: Anonymus magyarországi írott forrásainak kérdéséhez. *Magyar Könyvszemle* 88. (1972: 3–4.) 166–174.
- KRISTÓ 1974 KRISTÓ GYULA: Egy 1235 körüli Gesta Ungarorum körvonalairól. (Riccardus és Albericus tanúsága). In: *Középkori kútfőink kritikus kérdései*. Szerk. Horváth János – Székely György. Bp. 1974. (Memoria Saeculorum Hungariae, 1.) 229–238.
- KRISTÓ 1978 KRISTÓ GYULA: Rómaiak és vlachok Nyesztornál és Anonymusnál. *Századok* 112. (1978: 4.) 623–661. A tanulmányt ld. még in: Uő.: *Tanulmányok az Árpád-korról i. m. 132–190., 498–511., kül. 178–188.*
- KRISTÓ 1983 KRISTÓ GYULA: Volt-e a magyaroknak ősi hun hagyományuk? In: Uő.: *Tanulmányok az Árpád-korról*. Bp. 1983. 313–329. (Nemzet és emlékezet)
- KRISTÓ 1994 KRISTÓ GYULA: *A történeti irdalom Magyarországon a kezdetektől 1241-ig*. Bp. 1994. (Irodalomtörténeti füzetek, 135.)
- KRISTÓ 1980 KRISTÓ GYULA: *Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig*. Bp. 1980. (Elvek és utak)
- KRISTÓ 2000 KRISTÓ GYULA: Szent István és családja az Árpád-kori történetírásban. In: Uő.: *Írások Szent Istvánról és koráról*. Szeged 2000. 195–227.
- KRISTÓ 2002 KRISTÓ GYULA: *Magyar historiográfia. I. Történetírás a középkori Magyarországon*. Bp. 2002. (A magyar történettudomány kézikönyve)
- KRISTÓ 2003 (A) KRISTÓ GYULA: *Magyarország története 895–1301*. Jav. kiad. Bp. 2003. (Osiris tankönyvek)
- KRISTÓ 2003 (B) KRISTÓ GYULA: *Nem magyar népek a középkori Magyarországon*. Bp. 2003. (Kisebbségkutatás kézikönyvek)
- KRAUSE 1976 HANS-GEORG KRAUSE: Über den Verfasser der Vita Leonis IX papae. *DA*, 32. (1976) 49–85.
- KRISTÓ–MAKK 1981 KRISTÓ GYULA – MAKK FERENC: Bevezető. In: *III. Béla emlékezete*. A szöveganyagot vál., ford., bev., jegyz. Kristó Gyula – Makk Ferenc. A képanyagot vál. Marosi Ernő. Bp. 1981. (Bibliotheca Historica) 5–33.
- KRISTÓ–MAKK 2000 KRISTÓ GYULA – MAKK FERENC: *Az Árpádok. Fejedelmek és királyok*. Szeged 2000.
- KRONOLÓGIA *Magyarország történeti kronológiája. I. A kezdetektől 1526-ig*. Főszerk. Benda Kálmán, szerk. Solymosi László. Bp. 1981.

- KRÖNERT 2010 KLAUS KRÖNERT: *L'exaltation de Trèves. Écriture hagiographique et passé historique de la métropole mosellane VIIIe–XIe siècle*. Ostfilden 2010. (Beihefte der Francia, 70.)
- KULCSÁR 1987–1988 KULCSÁR PÉTER: A magyar ősmonda Anonymus előtt. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 91–92. (1987–1988: 5–6.) 523–545.
- KUPPER 1981 JEAN-LOUIS KUPPER: *Liège et l'église impériale, XIe–XIIe siècles*. Paris 1981.
- KURZE 1900 F[RIEDRICH] KURZE: Die karolingischen Annalen des achten Jahrhunderts. NA, 25. (1900) 291–315.
- KURZE 1912 F[RIEDRICH] KURZE: Die Annales Lobienses. NA, 37. (1912) S. 587–614.
- KURZE 1914 F[RIEDRICH] KURZE: Die Annales Laubacenses und ihre nähere Verwandtschaft. NA, 39. (1914) 13–41.
- KÜMPER 2010 (A) HIRAM KÜMPER: Bartolf of Nangis. In: EMCh I. 145.
- KÜMPER 2010 (B) HIRAM KÜMPER: Flores temporum. In: EMCh I. 625.
- KÜMPER 2010 (C) HIRAM KÜMPER: Oliver of Paderborn. In: EMCh II. 1166–1167.
- LABORY 1990 GILLETTE LABORY: Essai d'une histoire nationale au XIIIe siècle: la chronique de l'anonyme de Chantilly-Vatican. BÉCh, 148. (1990: 2.) 301–354.
- LABUDA 1980 GERARD LABUDA: Adalbert Vojtech. In: LexMA I. 101–102.
- LAIR 1865 JULES LAIR: Introduction. In: *De moribus et actis primorum Normanniae ducum auctore Dudone sancti Quintini decano*. Nouvelle édition. Ed. Uő. Caen 1865. 5–114.
- LAIR 1874 JULES LAIR: *Mémoire sur deux chroniques latines composées au XIIe siècle à l'abbaye de Saint-Denis*. BÉCh, 35. (1874) 543–580.
- LAIR 1899 Jules Lair: *Études critiques sur divers textes des Xe et XIe siècles. II. Historia d'Adémar de Chabannes*. Paris 1899.
- LAKE 2013 JUSTIN LAKE: *Richer of Saint-Remi. The Methods and Mentality of a Tenth-Century Historian*. Washington 2013.
- LANDES 1995 RICHARD LANDES: *Relics, apocalypse and the deceits of history. Ademar of Chabannes, 989–1034*. Cambridge (Massachusetts)–London 1995.
- LANDES 2000 RICHARD LANDES: The Fear of an Apocalyptic Year 1000: Augustinian Historiography, Medieval and Modern. *Speculum* 75. (2000: 1.) 97–145.
- LANGÓ 2013 LANGÓ PÉTER: „Nem emlékszem, hogy vidámabb embereket láttam volna”. A 10. századi magyarok képe a kortárs és a későbbi feldolgozások tükrében. In: *Pécsi Tudományegyetem. Bölcsész Akadémia*. Szerk. Böhm Gábor – Fedeles Tamás. Pécs 2013. 9–27.
- LASZLOVSZKY [1991] LASZLOVSZKY JÓZSEF: *Angol-magyar kapcsolatok Szent Istvántól a 13. század elejéig. Kandidátusi értekezés*. [Kézirat, 1991.]
- LATOUCHE 1907 ROBERT LATOUCHE: *Essai de critique sur la continuation des Actus pontificum Cenomannis in urbe degentium (837–1255)*. Paris 1907. [Extrait du Moyen Âge, 2. (1907) 9.]

- LATZKOVITS 1934 LATZKOVITS LÁSZLÓ: *Alberik világkrónikájának magyar adatai. Forrástanulmány*. Szeged 1934. (Kolozsvári–szegedi értekezések a magyar művelődéstörténelem köréből, 23.)
- LECOUTEUX 2004 STÉPHANE LECOUTEUX: Une reconstitution hypothétique du cheminement des Annales de Flodoard, depuis Reims jusqu'à Fécamp. *Tabularia „Études”*, 4. (2004) 1–38.
- LECOUTEUX 2005 STÉPHANE LECOUTEUX: À propos de la version révisée et continuée des Annales de Flodoard, introduite en Normandie par Dudon de Saint-Quentin. *Tabularia „Débat”*, 5. (2005) Online dokumentum: <http://www.unicaen.fr/mrsh/craham/revue/tabularia/print.php?dossier=dossier2&contribDebat=true&file=12lecouteux.xml> (letöltés ideje: 2015. 04. 05.)
- LECOUTEUX 2008 STÉPHANE LECOUTEUX: L'archétype et le stemma des annales angevines et vendômoises. *Revue d'histoire des textes*, 3. (2008) 229–261.
- LECOUTEUX 2010 STÉPHANE LECOUTEUX: Le contexte de rédaction des Annales de Flodoard de Reims (919–966). 1–2. *Le Moyen Âge*, 116. (2010: 1.) 51–121.; (2010: 2.) 283–318.
- LEDEBUR 1842 LEOPOLD VON LEDEBUR: *Der Maiengau oder das Mayenfeld nicht Maifeld. Eine historisch–geographische Untersuchung*. Berlin 1842.
- LEFÈVRE 1935 PLACIDE LEFÈVRE: Une conjecture à propos de la date et de l'auteur du „Vita Gudile”. *Revue belge de philologie et d'histoire*, 14. (1935: 1.) 98–101.
- LEMARIGNIER 1955 JEAN-FRANÇOIS LEMARIGNIER: Autour de la royauté française du IXe au XIIIe siècle. *BÉCh*, 113. (1955) 5–36.
- LE GOFF 1996 JACQUES LE GOFF: *Saint Louis*. Paris, 1996.
- LE LONG 1768–1778 JACQUES LE LONG: *Bibliothèque historique de la France, contenant le catalogue de tous les ouvrages tant imprimés que manuscrits qui traitent de l'histoire de ce royaume ou qui y ont rapport, avec des notes critiques et historiques*. Nouvelle édition, revue, corrigée et considérablement augmentée par [Charles-Marie] Fevret de Fontette. I–V. Paris 1768–1778.
- LEMAÎTRE 1914 HENRI LEMAÎTRE: Le refus du service d'ost et l'origine du servage. *BÉCh*, 75. (1914) 231–238.
- LE SAUX 2010 FRANÇOISE HAZEL MARIE LE SAUX: Wace. In: *EMCh II*. 1490.
- LONGNON–MEYER 1882 A[UGUSTE] LONGNON – P[AUL] MEYER: Introduction. In: *Raoul de Cambrai. Chanson de geste*. Paris 1882. (Société des anciens textes français) I–XCV.
- LOT 1891 FERDINAND LOT: *Les derniers Carolingiens. Lothaire – Louis V – Charles de Lorraine*. Paris 1891.
- LOT 1903 FERDINAND LOT: *Études sur le règne de Hugues Capet et la fin du Xe siècle*. Paris 1903. (Bibliothèque de l'École des Hautes Études, 147.)
- LOT 1907 FERDINAND LOT: Mélanges d'histoire bretonne (suite). VII. La vie de Saint Gildas. *Annales de Bretagne*, 23. (1907) 247–299.

- LÜTTICH 1910 RUDOLF LÜTTICH: *Ungarnzüge im Europa im 10. Jahrhundert*. Berlin 1910. (historische Studien, 84.) [repr. Vaduz 1965]
- MACHOVICH 1935 MACHOVICH VIKTOR: A magyar–francia cisztercita-kapcsolatok történetéhez. *Egyetemes Filológiai Közlöny*, 59. (1935) 269–288.
- MAIER 2007 CHRISTOPH T. MAIER: Saints, Tradition and Monastic Identity: The Ghent Relics, 850–1100. *Revue belge de philologie et d'histoire*, 85. (2007: 2.) 223–277.
- MAKK 1987 MAKK FERENC: Borisz, egy XII. századi trónkövetelő. *Acta universitatis de Attila J. nominatae. Acta antiqua et archeologica. Supplementum* VI. Szeged 1987. 61–65.
- MAKK 1993 MAKK FERENC: Magyar külpolitika (896–1196). Szeged 1993. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár, 2.)
- MAKK 1994 MAKK FERENC: Ademar Cabannensis. In: KMTL 29.
- MAKK 1997 MAKK FERENC: Egy őstörténeti kézikönyv margójára. *Aetas*, 12. (1979: 2–3.) 161–188. (= A korai magyar történelemről. In: *A turulmadártól a kettőskeresztig. Tanulmányok a magyarság régebbi történelméről*. Szeged 1998. 9–44.
- MAKK 1998 (A) MAKK FERENC: A fekete magyarok és a pécsi püspökség alapítása. In: *A turulmadártól a kettőskeresztig. Tanulmányok a magyarság régebbi történelméről*. Szeged 1998. 79–87.
- MAKK 1998 (B) MAKK FERENC: A magyarok Ungri nevééről. In: *A turulmadártól a kettőskeresztig. Tanulmányok a magyarság régebbi történelméről*. Szeged 1998. 45–58.
- MAKK 1998 (C) MAKK FERENC: Salamon és I. Géza viszálya. In: *A turulmadártól a kettőskeresztig. Tanulmányok a magyarság régebbi történelméről*. Szeged 1998. 143–161.
- MAKK 1998 (D) MAKK FERENC: Gondolatok a megjegyzésekre. *Aetas*, 13. (1998: 3–4.) 227–237.
Online dokumentum: http://epa.oszk.hu/00800/00861/00009/98_2-3-11.html (letöltés ideje: 2015. 03. 08.).
- MAKK 2007 MAKK FERENC: A magyarok hispániai kalandozása. *Tiszatáj*, 61. (2007: 12.) 71–74.
- MÁLYUSZ–KRISTÓ-KOMMENTÁR JOHANNES DE THUROCZ: *Chronica Hungarorum*. II. Commentarii. 1–2. Ed. Elemér Mályusz – Julius Kristó. Bp. 1988. (Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum. Series nova, 8–9.)
- MANITIUS 1911–1931 MAX MANITIUS: *Geschichte der lateinischen Litteratur des Mittelalters*. I–III. München 1911–1931. (Handbuch der Altertumswissenschaft, IX/2.1–2.3.)
- MANTEYER 1902 GEORGES DE MANTEYER: La suite de la chronique d'Uzerche, 1320–1373. In: *Mélanges Paul Fabre. Études d'histoire du Moyen Âge*. Paris 1902. 403–415.
- MARCZALI 1880 MARCZALI HENRIK: *A magyar történet kútjöi az Árpádok korában*. Bp. 1880.
- MARTON 2007 MARTON SZABOLCS: Királyok mérgezési esetei a középkori Magyarországon. In: *Középkortörténeti tanulmányok 5. Az V.*

- Medievalisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2007. június 7–8.) előadásai.* Szerk. Révész Éva–Halmágyi Miklós. Szeged 2007. 93–104.
- MAQUET 2008 JULIEN MAQUET: „*Faire justice*” dans le diocèse de Liège au Moyen Âge (VIIIe–XIIe siècles). *Essai de droit judiciaire reconstitué*. Genève 2008. (Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Lettres de l’Université de Liège, 290.)
- MAS LATRIE 1871 L[ouis] de Mas Latrie: Essai de classification des continuateurs de l’Histoire des Croisades de Guillaume de Tyr. *Chronique d’Ernoul et de Bernard le Trésorier, publiée, pour la première fois, d’après les manuscrits de Bruxelles, de Paris et de Berne, avec un essai de classification des continuateurs de Guillaume de Tyr*. Ed. L[ouis] de Mas Latrie. Paris 1871. 473–565.
- MATHEY-MAILLE 2010 (A) LAURENCE MATHEY-MAILLE: Dudo of St. Quentin. In: EMCh I. 550.
- MATHEY-MAILLE 2010 (B) LAURENCE MATHEY-MAILLE: Orderic Vitalis. In: EMCh II. 1169.
- MÁTYÁS 1898 MÁTYÁS FLÓRIÁN: *Egy honfoglalás előtti magyar hadjáratról Németországban és I. Endre Kálmán királyaink halála évéről*. Bp. 1898. (Értekezések a Történeti Tudományok Köréből, XVII/8.)
- MAZEURE 2010 NICOLAS MAZEURE: Adrian of Oudenbosch. In: EMCh I. 15–16.
- MCKITTERICK 2008 ROSAMOND MCKITTERICK: *Charlemagne. The Formation of a European Identity*. Cambridge 2008.
- MÉNARD 1750 [Léon] Ménard: *Histoire civile, ecclésiastique et littéraire de la ville de Nîmes*. I–VII. Paris 1750.
- MICHAUD 1812–1822 [JOSEPH-FRANÇOIS] MICHAUD: *Histoire des croisades*. I–VI. Paris, 1812–1822.
- MICHEL 1832 FRANCISQUE MICHEL: *Job ou les pastoureaux (1251) – Audefrois-le-Batard (1272)*. Paris 1832.
- MIKÓ 2012 MIKÓ GÁBOR: Mátyás király „krónikás könyve” egy 16. századi törvénygyűjtemény margóján. Megjegyzések a Thuróczy-kódex történetéhez. In: *Tiszteletkőr. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára*. Szerk. Uő. – Péterfi Bence – Vadas András. Bp. 2012. 573–586.
- MOHR 1969 WALTER MOHR: Die Rolle Lothringens im zerfallenden Karolingerreich. *Revue belge de philologie et d’histoire*, 47. (1969: 2) 361–398.
- MOISAN 1987 ANDRÉ MOISAN: Clercs et légendes épiques: Hélinand de Froidmont, Aubri de Trois-Fontaines, Vincent de Beauvais et la „chronique du pseudo-Turpin”. In: *Au carrefour des routes d’Europe: la chanson de geste. X^e congrès international de la Société Rencesvals pour l’étude des épopées romanes, Strasbourg, 1985*. II. Aix-en-Provence 1987. (Senefiance 21.) 913–925.
Online dokumentum: <http://books.openedition.org/pup/2365> (letöltés ideje: 2015. 02. 23.)
- MOISAN 1988 ANDRÉ MOISAN: Aubri de Trois-Fontaines et la „Matière de Bretagne”. *Cahiers de civilisation médiévale*, 31. (1988) 37–42.

- MOLNÁR 2009 PÉTER MOLNÁR: De la morale à la science politique: la transformation du miroir des princes au milieu du XIIIe siècle. In: *L'éducation au gouvernement et à la vie. La tradition des „règles de vie” de l'Antiquité au Moyen-Âge. Actes du colloque international, Pise, 18 et 19 mars 2005*. Ed. Paolo Odorico. Paris 2009. (Autour de Byzance, 1.) 181–204.
- MOUILLEBOUCHE 2006 HERVÉ MOUILLEBOUCHE: Les Hongrois en Bourgogne: le succès d'un mythe historiographique. *Annales de Bourgogne*, 78. (2006: 2.) 127–168.
- MÜLLER 1888 K[ARL] E[UGEN] HERMANN MÜLLER: *Das Magnum Chronicon Belgicum und die im demselben erhaltenen Quellen. Ein Beitrag zur Historiographie des 15. Jahrhunderts*. Berlin 1888.
- NAGY 2009 NAGY BALÁZS: A középkori magyar városok külföldi utazók leírásaiban. *Korall*, 38. (2009) 79–90.
- NEMERKÉNYI 2003 NEMERKÉNYI ELŐD: Latin klasszikusok középkori könyvtárakban: Magyarország a 11. században. *Magyar Könyvszemle*, 119. (2003: 1.) 1–17.
- NÉMETH 1999 NÉMETH ANDRÁS: A Dado-levélben szereplő eredettörténet jelentősége a Hungri népnévvel kapcsolatban. In: *Tanulmányok Ritoók Zsigmond hetvenedik születésnapja tiszteletére*. Szerk. Hermann István. Bp. 1999.
- NÉMETH 2001 NÉMETH ANDRÁS: A Dado verduni püspökhöz írt levél. In: *Források a korai magyar történelem ismeretéhez*. Szerk. Róna-Tas András. Bp. 2001. (Magyar Őstörténeti Könyvtár, 16.)
- NIRENBERG 1998 DAVID NIRENBERG: *Communities of violence. Persecution of Minorities in the Middle Ages*. Princeton 1998.
- NOBLE 2004 PETER NOBLE: Epic Heroes in Thirteenth-Century French Chroniclers. In: *The Medieval Chronicle III. Proceedings of the 3rd International Conference on the Medieval Chronicle. Doorn / Utrecht, 12–17 July 2002*. Ed. Erik Kooper. Amsterdam–New York 2004. 135–148.
- NORBYE 2010 (A) MARIGOLD ANNE NORBYE: Gesta regum Francorum usque ad annum 1214. In: EMCh I. 699.
- NORBYE 2010 (B) MARIGOLD ANNE NORBYE: Récit d'un ménestrel d'Alphonse de Poitiers. In: EMCh I. 1264–1265.
- O'SULLIVAN 2010 DANIEL O'SULLIVAN: Grandes Chroniques de France. In: EMCh I. 728–729.
- OURY 1978 GUY-MARIE OURY: Les documents hagiographiques et l'histoire des monastères dépourvus d'archives: le cas de Saint-Genou de l'Estrée. *Revue Mabillon. Archives de la France monastique. Nouvelle série*, 52. (1978: 12.) 289–316.
- PALMER 2005 MATTHEW PALMER: Common Design Sources at Canterbury and Esztergom: A Case for Margaret Capet as Artistic Patron. *Eger Journal of English Studies*, 5. (2005) 120–144.

- PANGE 1901 [MAURICE DE PANGE]: Introduction. In: *La Chanson de Geste de Garin Le Loherain mise en prose par Philippe de Vigneulles, de Metz*. Ed. [Maurice de Pange]. Paris 1901. I–XVI.
- PARISSE 1991 MICHEL PARISSE: Lothringen. In: *LexMA V*. 2134–2137.
- PAULER 1899 PAULER GYULA: *A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt*. I–II. Bp. 1899².
- PAULMIER-FOUCART 1981 MONIQUE PAULMIER-FOUCART: Écrire l'histoire au XIIIe siècle. Vincent de Beauvais et Hélinand de Froidmont. *Annales de l'Est*, 33. (1981) 49–70.
- PAULMIER-FOUCART 1986 MONIQUE PAULMIER-FOUCART: Hélinand de Froidmont. Pour éclairer les dix-huit premiers livres inédits de sa chronique. Édition des titres des chapitres et des notations marginales d'après le manuscrit du Vatican, Reg. lat. 535. *Spicae. Cahiers de l'Atelier Vincent de Beauvais. Nouvelle série*, 4. (1986) 81–254. Online dokumentum: <https://halshs.archives-ouvertes.fr/halshs-00659215/document> (letöltés ideje: 2015. 02. 24.).
- PAYEN 1983 JEAN-CHARLES PAYEN: L'*homo viator* et le croisé: la mort et le salut dans la tradition du douzain. In: *Death in the Middle Ages*. Ed. Herman Braet – Werner Verbeke. Leuven 1983. (Mediaevalia Lovaniensia. Series 1. Studia 9.) 205–221.
- PELCZAR 2009 SŁAWOMIR PELCZAR: Wojny Władysława Odonica z Władysławem Laskonogim w latach 1228–1231. *Średniowiecze Polskie i Powszechne*, 5. (2009: 1.) 100–126.
- PENN 2010 STEPHEN PENN: Liutprand of Cremona. In: *EMCh II*. 1034.
- PETROVICS 2009 ISTVÁN PETROVICS: Foreign Ethnic Groups in the Town of Southern Hungary in the Middle Ages. In: *Segregation, Integration, Assimilation: Religious and Ethnic Groups in the Medieval Towns of Central and Eastern Europe*. Ed. Derek Keene – Balázs Nagy – Katalin Szende. Farnham 2009. (Historical Urban Studies)
- PFEIFFER 2010 KERSTIN PFEIFFER: Ekkehard of Aura. In: *EMCh I*. 568–569.
- PFISTER 1889 CH[RISTIAN] PFISTER: Les légendes de saint Dié et de saint Hidulphe. I–II. *Annales de l'Est*, 3. (1889) 377–408., 536–588.
- PHILIPPART 2005 GUY PHILIPPART: Le mémorial de la fondation de Saint-Aubain (vers 1070). In: *Histoire de Namur: nouveaux regards*. Ed. Philippe Jacquet – René Noël – Guy Philippart. Namur 2005. 23–60.
- PLUMTREE [2010] JAMES PLUMTREE: Forming the first crusade: the role of the Kingdom of Hungary in Western crusading discourse. MA Thesis in Medieval Studies. [Kézirat, 2010.] Online dokumentum: www.etd.ceu.hu/2010/plumtree_james.pdf (letöltés ideje: 2015. 07. 29.).
- PODEVYN 1923 RENIER PODEVYN: Étude critique sur la Vita Gudulae. *Revue belge de philologie et d'histoire*, 2. (1923: 4.) 619–641.
- POHL 2015 BENJAMIN POHL: *Dudo of Saint-Quentin's Historia Normannorum. Tradition, Innovation and Memory*. York 2015. (Writing History in the Middle Ages)

- PON 1997 GEORGES PON: Richard Allen Landes – Relics, Apocalypse and the Deceits of History. Ademar of Chabannes, 989–1034. Cambridge, Harvard Univers. Pr., 1995 (Harvard Hist. Stud., 117) In: *Cahiers de civilisation médiévale*, 40. (1997) 192–196. [Könyvismertetés]
- POUPARDIN 1905 RENÉ POUPARDIN: Introduction. In: *Monuments de l'histoire des abbayes de Saint-Philibert (Noirmoutier, Grandlieu, Tournus)*. Ed. d'après les notes d'Arthur Giry par René Poupardin. Paris 1905. (Collection de textes pour servir à l'étude et à l'enseignement de l'histoire, 38.) IX–LIII.
- POUPARDIN 1907 RENÉ POUPARDIN: *Le royaume de Bourgogne (888–1038). Étude sur les origines du royaume d'Arles*. Paris 1907.
- POWER 2013 AMANDA POWER: *Roger Bacon and the Defence of Christendom*. Cambridge 2013.
- PREVENIER 1989 WALTER PREVENIER: Flandern, Grafschaft. A. Allgemeine, politische, Verfassungs- und Institutionsgeschichte. II. Vom späten 12. bis zum frühen 16. Jh. In: *LexMA IV*. 518–524.
- PROU 1894 MAURICE PROU: *Étude sur les chartes de fondation de l'Abbaye de Saint-Pierre-le-Vif. Le diplôme de Clovis et la charte de Théodechilde*. Sens 1894.
- PUTZO 2010 CHRISTINE PUTZO: Johannes von Winterthur. In: *EMCh II*. 926–927.
- PYSIAK 2002 JERZY PYSIAK: Philippe Auguste. Un roi à la fin des temps. *Annales. Histoire, Sciences sociales*, 57. (2002: 5. sz.) 1165–1190.
- PYSIAK 2010 JERZY PYSIAK: Odo of Deuil. In: *EMCh II*. 1162–1163.
- RADEK 2008 TÜNDE RADEK: *Das Ungarnbild in der deutschsprachigen Historiographie des Mittelalters*. Frankfurt am Main 2008. (Budapester Studien zu der Literaturwissenschaft 12.)
- RADEK 2009 (A) RADEK TÜNDE: A középkori német nyelvű historiográfiai magyarságképről egy imagológiai kutatás nyomán (1150–1534). *Korall*, 10. (2009: 38. sz.) 47–78.
- RADEK 2009 (B) RADEK TÜNDE: A magyarságkép jellemzőiről a középkori német nyelvű történetírásban. Imagológiai megközelítés. In: *A magyarságkép változásai a közép-európai tankönyvekben a 20. században*. Szerk. Hornyák Árpád – Vitári Zsolt. Pécs 2009. (Kutatói Füzetek, 14.) 69–98.
- RAYNAUD 1995 CHRISTIANE RAYNAUD: Miracles, prodiges et merveilles dans „Les Chroniques de Hainaut”. In: *Actes des congrès de la Société des historiens médiévistes de l'enseignement supérieur public. 25e congrès, Orléans, 1994. Miracles, prodiges et merveilles au Moyen Âge*. Paris 1995. 271–291.
- RECH 2010 (ABBR. GEST.) RÉGIS RECH: Abbreviatio gestorum regum Francorum. In: *EMCh I*. 3.
- RECH 2010 (AF) RÉGIS RECH: Aimon of Fleury. In: *EMCh I*. 22.
- RECH 2010 (ALB) RÉGIS RECH: Alberich of Troisfontaines. In: *EMCh I*. 23.
- RECH 2010 (AM) RÉGIS RECH: Andreas of Marchiennes. In: *EMCh I*. 38.
- RECH 2010 (AB) RÉGIS RECH: Annales Bertiniani. In: *EMCh I*. 56.

RECH 2010 (BG)	RÉGIS RECH: Bernard Gui. In: EMCh I. 170–172.
RECH 2010 (BV)	RÉGIS RECH: Bertarius of Verdun. In: EMCh I. 174.
RECH 2010 (CHMS)	RÉGIS RECH: Chronicon S. Medardi Suessionensis. In: EMCh I. 419–420.
RECH 2010 (CHT)	RÉGIS RECH: Chronicon Turonense [magnum]. In: EMCh I. 439.
RECH 2010 (GC)	RÉGIS RECH: Geoffroy of Courlion. In: EMCh I. 681.
RECH 2010 (GV)	RÉGIS RECH: Geoffroy of Vigeois. In: EMCh I. 684.
RECH 2010 (GEST. EP. C.)	RÉGIS RECH: Gesta episcoporum Cameracensium. In: EMCh I. 695.
RECH 2010 (GA)	RÉGIS RECH: Guillelmus Andernensis. In: EMCh I. 745.
RECH 2010 (FLOD.)	RÉGIS RECH: Flodoars of Reims. In: EMCh I. 623–624.
RECH 2010 (HÉL.)	RÉGIS RECH: Hélinand of Froidmont. In: EMCh I. 764.
RECH 2010 (HFS)	RÉGIS RECH: Historia Francorum Senonensis. In: EMCh I. 795.
RECH 2010 (HFLAV)	RÉGIS RECH: Hugh of Flavigny. In: EMCh I. 816.
RECH 2010 (HFLOR)	RÉGIS RECH: Hugh of Fleury. In: EMCh I. 816.
RECH 2010 (HP)	RÉGIS RECH: Hugh of Poitiers. In: EMCh I. 817.
RECH 2010 (NA)	RÉGIS RECH: Nicolaus of Amiens. In: EMCh II. 1145.
RECH 2010 (OS)	RÉGIS RECH: Odorannus of Sens. In: EMCh II. 1163.
RECH 2010 (RS)	RÉGIS RECH: Richer of Senones. In: EMCh II. 1277–1278.
RECH 2010 (RR)	RÉGIS RECH: Richer of St. Rémi. In: EMCh II. 1278.
RECH 2010 (R)	RÉGIS RECH: Rigord. In: EMCh II. 1278–1279.
RECH 2010 (RA)	RÉGIS RECH: Robert of St. Marian in Auxerre. In: EMCh II. 1285–1286.
RECH 2010 (VB)	RÉGIS RECH: Vincent of Beauvais. In: EMCh II. 1481–1482.
RECH 2010 (WB)	RÉGIS RECH: William of Brittany. In: EMCh II. 1510.
REIFFENBERG 1845	[FRÉDÉRIC AUGUSTE FERDINAND THOMAS] DE REIFFENBERG: <i>Chronique rimée de Philippe Mouskes ou Mouskés, publié pour la première fois avec des préliminaires, un commentaires et des appendices. Supplément.</i> Bruxelles 1845. (Collection de chroniques belges inédites)
REINDEL 1997	KURT REINDEL: Petrus Damiani bei Helinand von Froidmont und Alberich von Troisfontaines. DA, 53. (1997) 205–224.
RENSWOUE 2010	IRENE VAN RENSWOUE: Folcuin of St. Bertin. In: EMCh I. 626.
RETTBERG 1846–1848	FRIEDRICH WILHELM RETTBERG: <i>Kirchengeschichte Deutschlands.</i> I–II. Göttingen 1846–1848.
RI III. 5/2.	JOHANN FRIEDRICH BÖHMER: <i>Regesta imperii. III. Salisches Haus 1024–1125. 5. Papsregesten 1024–1058. 2. 1046–1058.</i> Bearbeitet von Karl Augustin Frech. Köln–Weimar–Wien 2011.
RICHARD 1983	JEAN RICHARD: <i>Saint Louis. Le justicier sans faiblesse.</i> Paris 1983.
RICHES [2006]	THEO MARTIN RICHES: <i>Bishop Gerard I of Cambrai (1012–1051) and the Representation of Authority in the Gesta episcoporum</i>

- Cameracensium*. PhD Dissertation. [Kézirat, 2006.] Online dokumentum: <https://kclpure.kcl.ac.uk/portal/files/2931385/DX239645.pdf> (letöltés ideje: 2015. 03. 08.).
- RIMÓCZINÉ HAMAR – RIMÓCZI 1985 RIMÓCZINÉ HAMAR MÁRTA – RIMÓCZI GÁBOR: Pascua Romanorum. A „rómaiak legelője”-ről, ahová az őshazát elhagyó magyarok betelepedtek. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 89. (1985: 1.) 650–656.
- ROKAY 1999 ROKAY PÉTER: *Krónikatanulmányok*. Debrecen 1999.
- RÓNA-TAS 1997 RÓNA-TAS ANDRÁS: *A honfoglaló magyar nép. Bevezetés a korai magyar történelem ismeretébe*. Bp. 1997².
- RÓNA-TAS 1998 RÓNA-TAS ANDRÁS: Folytassuk a vitát: Megjegyzések Makk Ferenc könyvbírálatához. *Aetas*, 13. (1998 : 3–4.) 216–226. Online dokumentum: http://epa.oszk.hu/00800/00861/00009/98_2-3-10.html (letöltés ideje: 2015. 03. 08.).
- ROSE 1893 ROSE, VALENTIN: *Verzeichniss der Lateinischen Handschriften der Königlichen Bibliothek zu Berlin. I. Die Meermann-Handschriften des Sir Thomas Phillipps*. Berlin 1893. (Die Handschriften-Verzeichnisse der Königlichen Bibliothek zu Berlin, 12.)
- RÖHRICHT 1884 REINHOLD RÖHRICHT: Die Pastorellen (1251). *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 6. (1884) 290–296.
- RUCH 2010 LISA M. RUCH: Matthew Paris. In: EMCh II. 1093–1095.
- RUBENSTEIN 2005 JAY RUBENSTEIN: What is the Gesta Francorum, and who was Peter Tudebode? *Revue Mabillon. Revue Internationale d'Histoire et de Littérature Religieuses. Nouvelle série*, 16. (2005) 179–204.
- RUNCIMAN 2002 STEVEN RUNCIMAN: *A keresztes hadjáratok története*. Ford. Bánki Vera – Nagy Mónika Zsuzsanna. Bp. 2002.
- SALMON 1854 ANDRÉ SALMON: Notice sur les chroniques de Touraine. In: *Recueil de chroniques de Touraine*. Ed. Uő. Tours 1854. V–CLII.
- SARDY 1935 CH. SARDY: Tournus. Étude urbaine. *Les Études rhodaniennes*, 11. (1935) 433–445.
- SAURETTE 2005–2006 MARC SAURETTE: *Tracing the Twelfth-Century Chronica of Richard of Poitiers, monk of Cluny*. [Manuscript, 2005–2006.] Online dokumentum: http://www.academia.edu/1789379/Tracing_the_Twelfth-Century_Chronica_of_Richard_of_Cluny_Draft (letöltés ideje: 2015. 05. 14.) [Megjelent: *Memini. Travaux et documents. Bulletin de la Société d'Études médiévales du Québec*, 9–10. (2005–2006) 279–302.]
- SCHAYES 1837 A[NTOINE] G[UILLAUME] B[ERNARD] SCHAYES: Mémoire sur les documents du moyen âge relatifs à la Belgique, avant et pendant la domination romaine. *Mémoires couronnés par l'Académie Royale des Sciences et Belles-Lettres de Bruxelles*, 12. (1837) [1–154.]
- SCHEIBELREITER 2012 SCHEIBELREITER, GEORG: Peter Christian Jacobsen, Miracula s. Gorgonii. Studien und Texte zur Gorgonius- Verehrung im 10. Jahrhundert, Hannover: Hahn, 2009. *Mitteilungen des Instituts für*

- Österreichische Geschichtsforschung*, 120. (2012: 2.) 484. [Könyvismertetés]
- SCHEIN 1999
SILVIA SCHEIN: *Fideles crucis. Il papato, l'Occidente e la riconquista della Terra Santa, 1274–1314*. Presentazione di Franco Cardini, trad. Giulio Pascali. Roma 1999.
- SCHMIDT-CHAZAN 1984
MIREILLE SCHMIDT-CHAZAN: Aubri de Trois-Fontaines, historien entre la France et l'Empire. *Annales de l'Est*, 36. (1984) 163–192.
- SCHMIDT-CHAZAN 1990
MIREILLE SCHMIDT-CHAZAN: La chronique de Sigebert de Gembloux: succès français d'une oeuvre lotharingienne. À propos d'un exemplaire de l'édition princeps conservé à la Bibliothèque municipale de Metz. *Les Cahiers lorrains*, 1. (1990) 1–26.
- SCHULTZE 1884
WALTHER SCHULTZE: War Johannes von Gorze historischer Schriftsteller? Eine quellenkritische Untersuchung. *NA*, 9. (1884) 495–512.
- SCHUSTER 2010 (A)
BEATE SCHUSTER: Baudri of Bourgueil. In: EMCh I. 149.
- SCHUSTER 2010 (B)
BEATE SCHUSTER: Fulcher of Chartres. In: EMCh I. 652–653.
- SCHUSTER 2010 (V)
BEATE SCHUSTER: Richard of Cluny. In: EMCh II. 1275.
- SCHOLZ 2010
ULRIKE SCHOLZ: Chronicon Cluniacense. In: EMCh I. 318.
- SILVESTRE 1964
HUBERT SILVESTRE: Les autographes d'Adrien d'Oudenbosch et la date de la mort de Rupert de Deutz. *Scriptorium*, 18. (1964: 2.) 274–277.
- SMALL 2010
GRAEME SMALL: Jacobus de Guisia. In: EMCh II. 898–899.
- SPIEGEL 1978
GABRIELLE M. SPIEGEL: *The chronicle tradition of Saint-Denis: a survey*. Brookline–Leyden 1978. (Medieval classics. Texts and studies, 10.)
- SPIEGEL 1993
GABRIELLE M. SPIEGEL: *Romancing the Past. The Rise of Vernacular Prose Historiography in Thirteenth-Century France*. Los Angeles–Oxford 1993. 55–98.
- SPIERALSKA 2010
BEATA SPIERALSKA: Gesta Francorum et aliorum Hierosolomitatorum. In: EMCh I. 697.
- STEIN 1907
HENRI STEIN: *Bibliographie générale des cartulaires français ou relatifs à l'histoire de France*. Paris 1907. (Manuels de bibliographie historique, 4.)
- STEIN 2010 (A)
ROBERT STEIN: Baudouin of Ninove. In: EMCh I. 148.
- STEIN 2010 (B)
ROBERT STEIN: Chronicon Latiense. In: EMCh I. 357.
- STEIN 2010 (C)
ROBERT STEIN: Lambert of St. Omer. In: EMCh II. 993.
- STEIN 2010 (D)
ROBERT STEIN: Magnum Chronicon Bellicum. In: EMCh II. 1058–1059.
- STEINDORFF 1874–1881
ERNST STEINDORFF: *Jahrbücher des Deutschen Reichs unter Heinrich III.* I–II. Leipzig 1874–1881.
- STIENNON 1961
JACQUES STIENNON: La Pologne et le pays mosan au moyen âge. A propos d'un ouvrage sur la porte de Gniezno. *Cahiers de civilisation médiévale*, 4. (1961) 457–473.

- SOT 1991 MICHEL SOT: La fonction du couple saint évêque / saint moine dans la mémoire de l'Église de Reims au Xe siècle. In: *Les Fonctions des saints dans le monde occidental (IIIe–XIIIe siècle). Actes du colloque organisé par l'École française de Rome avec le concours de l'Université de Rome 'La Sapienza', Rome, 27–29 octobre 1988.* Rome 1991. 225–240. (Collection de l'École Française de Rome, 149.)
- SOT 1981 MICHEL SOT: *Gesta episcoporum, gesta abbatum.* Turnhout 1981. (Typologie des sources du Moyen Age occidental, 37.)
- SOT 1993 MICHEL SOT: *Un historien et son église au Xe siècle. Flodoard de Reims.* [Paris] 1993.
- SOT 1994 MICHEL SOT: Richer de Reims a-t-il écrit une *Histoire de France*? In: *Histoire de France, historiens de la France. Actes du colloque international, Reims, 14 et 15 mai 1993.* Ed. Yves-Marie Bercé – Philippe Contamine. Paris 1994. (Société de l'Histoire de France) 47–58.
- SWEENEY 1984 JAMES ROSS SWEENEY: Magyarország és a kereszties hadjáratok a 12–13. században. *Századok*, 118. (1984: 1.) 114–124.
- SWEENEY 1993 JAMES ROSS SWEENEY: III. Ince és az esztergomi érsekválasztási vita. A Bone Memorie II. dekretális történeti háttere. *Aetas*, 8. (1993: 1.) 147–169.
- SWEETENHAM 2010 (A) CAROL SWEETENHAM: Chanson d'Antioche. In: EMCh I. 265.
- SWEETENHAM 2010 (B) CAROL SWEETENHAM: Guibert of Nogent. In: EMCh I. 740–741.
- SWEETENHAM 2010 (C) CAROL SWEETENHAM: Raymond of Aguilers. In: EMCh II. 1260.
- SWEETENHAM 2010 (D) CAROL SWEETENHAM: Robert the Monk. In: EMCh II. 1287.
- SWEETENHAM 2010 (E) CAROL SWEETENHAM: Tudebode, Peter. In: EMCh II. 1452.
- SZABADOS 1999 SZABADOS GYÖRGY: Imre és András. *Századok*, 133. (1999: 1.) 85–111.
- SZABICS 2003 IMRE SZABICS: *De Peire Vidal à Bálint Balassi. Études sur les contacts poétiques franco-hongrois du Moyen Âge et de la Renaissance.* Bp. 2003.
- SZEBERÉNYI 2002 SZEBERÉNYI GÁBOR: „Kalán, Isten kegyelméből palliumos pécsi püspök, egész Dalmácia és Horvátország kormányzója”. Újabb szempont a horvát–magyar perszónálunió 12. századi történetének kérdéséhez. In: *Tanulmányok Pécs történetéből 10–11–12. Az Előadások Pécs történetéből '98, '99 és 2000. c. konferenciák válogatott előadásai.* Szerk. Varga Lajos–Vonyó József. Pécs 2002. 229–241.
- SZÉKELY 1972 SZÉKELY GYÖRGY: A székesfehérvári latinok és vallonok a középkori Magyarországon. In: *Székesfehérvár évszázadai. II. Középkor.* Szerk. Kralovánszky Alán. Székesfehérvár 1972. 45–72.
- SZÉKELY 1994 SZÉKELY GYÖRGY: I. László király viszonya a német és lengyel irányzatokhoz. In: *Scripta manent. Ünnepi tanulmányok a 60. életévét betöltött Gerics József professzor tiszteletére.* Szerk. Draskóczy István. Bp. 1994. 47–55.

- SZOVÁK 1996 SZOVÁK KORNÉL: Az itáliai kútfők. In: *A honfoglaláskor írott forrásai*. Szerk. Kovács László – Veszprémy László. Bp. 1996. (A honfoglalásról sok szemel 2.) 163–172.
- SZÜCS 1973 SZÜCS JENŐ: Társadalomelmélet, politikai teória és történetiszemlélet Kézai Simon Gesta Hungarorumában. 1–2. *Századok*, 107. (1973: 3–4.) 569–643., 823–878.
- SZÜCS 1974 SZÜCS JENŐ: Teoretikus elemek Kézai Gesta Hungarorumában (1282–1285). Adalék az eszmei struktúrák „európai szinkronjának” kialakulásához. *Valóság*, 17. (1974: 8.) 1–24.
- TARBÉ 1841 THÉODORE TARBÉ: *Description de l'église métropolitaine de St-Étienne de Sens. Recherches historiques et anecdotes sur cette cathédrale, sur sa fondation et ses embellissements*. Sens–Paris 1841.
- TESSIER 1932 GEORGES TESSIER: Diplôme de Charles le Chauve pour Saint-Philibert de Tournus (19 mars 875). *BÉCh*, 93. (1932) 197–207.
- TIGELAAR 2010 JAAP TIGELAAR: Clopper, Nicolaas. In: *EMCh I*. 475–476.
- THOROCZKAY 2003 THOROCZKAY GÁBOR: I. Miklós. In: *Esztergomi érsekek 1001–2003*. Szerk. Beke Margit. Bp. 2003. 72–75.
- THOROCZKAY 2014 THOROCZKAY GÁBOR: Viták keresztüztüében. A kalocsai érsekség korai történetének kutatása Katona Istvántól napjainkig. In: *Historica critica. Tanulmányok az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Történeti Intézetéből*. Szerk. Manhercz Orsolya. Bp. 2014. (Publicationes Instituti Historici Universitatis Budapestinis de Rolando Eötvös nominate) 145–151.
- TORMA 2008 TORMA BÉLA GYULA: A 907. évi pozsonyi csata katonapolitikai háttere és hadművészeti modellezése. In: *Egy elfeledett diadal. A 907. évi pozsonyi csata*. Szerk. Torma Béla Gyula – Veszprémy László. Bp. 2008. (A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Könyvtára) 11–166.
- TORMA 2012 TORMA BÉLA: Megjegyzések a 907. és 910. évi magyar kalandozások időrendjéhez. *HK*, 125. (2012: 2.) 463–482.
- TÓTH 2007 TÓTH PÉTER: Vallon főpapok a magyar egyház újjászervezésében a pogánylázadás után. In: *Tanulmányok a 950 éves tihanyi alapítólevél tiszteletére*. Tihany 2007. 31–36.
- TOUATI 2003 FRANÇOIS-OLIVIER TOUATI: Faut-il en rire? Le médecin Rigord, historien de Philippe Auguste. *Revue historique*, 626. (2003: 2.) 243–265.
- TRÉSOR DES CHARTES 1863 *Layettes du Trésor des chartes*. Ed. Alexandre Teulet. I. Paris 1863. (Inventaire et documents publiés par l'ordre de l'Empereur)
- UDVARDY 1991 UDVARDY JÓZSEF: *A kalocsai érsekek életrajza 1000–1526*. Köln 1991.
- UNGVÁRY 1997 UNGVÁRY JENŐ: „... qui Ungri vocantur...”. *Magyar Nyelv*, 93. (1997: 4.) 441–446.
- Uzsoki 1982 Uzsoki András: Az első magyar királyné, Gizella sírja. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*, 16. (1982) 125–168.

- VÁCZY 1958 VÁCZY PÉTER: A korai magyar történet néhány kérdéséről. *Századok*, 92. (1958: 1–4.) 265–345.
- VADAS 2007 VADAS ANDRÁS: Rodulfus Glaber és az ezredforduló félelmei a *Historiarum libri quinque* című műben. *Világtörténet*, 29. (2007: 1.) 31–49.
- VADAS–RÁCZ 2010 VADAS ANDRÁS – RÁCZ LAJOS: Éghajlati változások a Kárpát-medencében a középkor idején. *Agrártörténeti Szemle*, 51. (2010: 1–4.) 39–62.
- VAJAY 1968 SZABOLCS DE VAJAY: *Der Eintritt des ungarischen Stämmesbundes in die europäische Geschichte (862–933)*. Mainz 1968. (Studia Hungarica. Schriften des ungarischen Instituts München)
- VAN DER LINDEN 1923 H[ERMAN] VAN DER LINDEN: La forêt Charbonnière. *Revue belge de philologie et d'histoire*, 2. (1923: 2.). 203–214.
- VANDERKINDERE 1902 LÉON VANDERKINDERE: La formation territoriale des principautés belges au Moyen Âge. I–II. Bruxelles 1902.
- VANDERPUTTEN 2000 STEVEN VANDERPUTTEN: Clusterpatronen in de Middeleeuwse Monastieke Historiografie. *Revue belge de philologie et d'histoire*, 78 (2000: 3–4.) 773–795.
- VANDERPUTTEN 2010 (A) STEVEN VANDERPUTTEN: Jean de Langhe. In: EMCh I. 909.
- VANDERPUTTEN 2010 (B) STEVEN VANDERPUTTEN: Annales In: EMCh I. 76–77.
- VANDERPUTTEN 2010 (C) STEVEN VANDERPUTTEN: Rudolf of St. Trond. In: EMCh II. 1307.
- VAN DROOGENBROECK 2012 FRANS J. VAN DROOGENBROECK: Onulfus van Hautmont (ca. 1048), auteur van de *Vita S. Gudilae* anonymo. *Eigen Schoon en De Brabander*, 95 (2012) 595–643.
- VAN MINGROOT 1975 E[RIK] VAN MINGROOT: Kritisch onderzoek omtrent de datering van de *Gesta episcoporum Cameracensium*. *Revue belge de philologie et d'histoire*, 53. (1975) 281–332.
- VAN MINGROOT 1995 ERIK VAN MINGROOT: Liste provisoire des actes des évêques de Cambrai de 1031 à 1130. In: *Serta devota in memoriam Guillelmi Lourdaux. Pars posterior: cultura mediaevalis*. Ed. Werner Verbeke – Marcel Haverals – Rafaël De Keyser – Jean Goossens. Leuven 1995. (Mediaevalia Lovanensia. Series, 1. Studia, 21.) 13–55.
- VARGA 2007 VARGA GÁBOR: Heinricus III. rex pacificus. Az Árpádok és a Német–Római Birodalom uralkodóinak kapcsolataról. *Aetas*, 22. (2007: 3.) 35–58.
- VAUGHAN 1958 RICHARD VAUGHAN: *Matthew Paris*. Cambridge 1958. (Cambridge studies in medieval life and thought. New series, 6.)
- VERBIST 2010 PETER VERBIST: Marianus Scotus. In: EMCh II. 1079–1080.
- VERCAUTEREN 1954 FERNAND VERCAUTEREN: Note sur Gislebert de Mons, rédacteur de chartes. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*, 62. (1954) 238–253.
- VERDON 1982 JEAN VERDON: Chronique de Saint-Pierre-le-Vif de Sens, dite de Clarius, texte édité, traduit et annoté par Bautier (Robert-Henri) et Gilles (Monique), avec la collaboration de Bautier (Anne-Marie).

- Revue belge de philologie et d'histoire*, 60. (1982: 2.) 475–477. [Könyvismertetés]
- VERHULST 1989 ADRIAAN E. VERHULST: Flandern, Grafschaft. A. Allgemeine, politische, Verfassungs- und Institutionsgeschichte. I. Von den Anfängen bis zum späten 12. Jh. In: LexMA IV. 514–518.
- VESZPRÉMY 1999 (A) LÁSZLÓ VESZPRÉMY: Der heilige Adalbert im wissenschaftlichen Gespräch ungarischer Historiker. *Bohemia*, (1999) 87–102.
- VESZPRÉMY 1999 (B) VESZPRÉMY LÁSZLÓ: Utószó. In: *Az első és a második keresztes háború korának forrásai. Gesta Francorum. Keresztesek levelezése. Szent Bernát: Az új lovasság dicsérete*. Vál., ford. jegyz. Veszprémy László. Bp. 1999. (Középkori keresztény írók, 1.) 207–233.
- VESZPRÉMY 2003 VESZPRÉMY LÁSZLÓ: Adémar de Chabannes krónikájának magyar vonatkozásai. Textus és kontextus. *Századok*, 137. (2003: 2.) 459–467.
- VESZPRÉMY 2004 VESZPRÉMY LÁSZLÓ: Utószó. In: Anonymus: *A magyarok cselekedetei* – Kézai Simon: *A magyarok cselekedetei*. Ford. Veszprémy László – Bollók János. Bp. 2004. (Millenniumi magyar történelem. Források) 155–161.
- VESZPRÉMY 2005 VESZPRÉMY LÁSZLÓ: Magyarország és az első keresztes hadjárat. Aachen Albert tanúsága. HK, 118. (2005: 3.) 501–516.
- VESZPRÉMY 2006 VESZPRÉMY LÁSZLÓ: II. András magyar király keresztes hadjárata, 1217–1218. In: *Magyarország és a keresztes háborúk. Lovagrendek és emlékek*. Szerk. Laszlovszky József – Majorossy Judit – Zsengellér József. Máriabesnyő–Gödöllő 2006.
- VESZPRÉMY 2010 (A) VESZPRÉMY LÁSZLÓ: Sébastien Mamerot: Une chronique des croisades. Le passage d’outremer. HK, 123. (2010: 1–2.) 355–356. [Könyvismertetés.]
- VESZPRÉMY 2010 (B) VESZPRÉMY LÁSZLÓ: A korai magyar évkönyvekről. Kapcsolatok és kölcsönzések az évkönyvek, krónikák és krónikakivonatok között. In: *Aktualitások a magyar középkorkutatásban*. Szerk. Font Márta – Fedeles Tamás – Kiss Gergely. Pécs 2010. 11–22.
- VESZPRÉMY 2014 (A) VESZPRÉMY LÁSZLÓ: Itt a magyar, hol a magyar? Megjegyzések a korai nyugati magyar kalandozások (907–933) forrásaihoz és időrendjéhez. HK, 127. (2014: 1.) 77–90.
- VESZPRÉMY 2014 (B) VESZPRÉMY LÁSZLÓ: Az 1000 előtti Pannóniára és a magyarokra vonatkozó latin nyelvű források. In: *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés*. Szerk. Sudár Balázs – Szentpéteri József – Petkes Zsolt – Lezsák Gabriella – Zsidai Zsuzsanna. Bp. 2014. (MTA BTK MŰT Kiadványok, 1.) 273–288.
- VESZPRÉMY–TORMA 2015 VESZPRÉMY LÁSZLÓ – TORMA BÉLA GYULA: A Lech mezei csatához vezető út. Magyar kalandozók német földön 954-ben. HK, 128. (2015: 1. sz.) 3–30.
- VICAIRE 1991 MARIE-HUMBERT VICAIRE: Humbert von Romans OP (†1277). In: LexMA V. 209.
- VON DEN BRINCKEN 2010 ANNA-DOROTHEE VON DEN BRINCKEN: Martin of Opava. In: EMCh II. 1085–1088.

- VORETZSCH 1976 KARL VORETZSCH: *Introduction to the Study of Old French Literature*. Genève 1976.
- VOS 1865 J[OACHIM] VOS: *Lobbes, son abbaye et son chapitre ou histoire complète du monastère de Saint-Pierre à Lobbes et du chapitre de Saint-Ursmer à Binche*. I–II. Louvain 1865.
- VREGILLE 1959 BERNARD DE VREGILLE: Dijon, Cluny, Lyon et Rome. À propos de deux documents sur Halinard de Sombernon (†1052). *Annales de Bourgogne*, 31. (1959) 5–24.
- WAGNER 1994 ANNE WAGNER: L'abbaye de Gorze az XIe siècle. *Les Cahiers Lorrains* (1994: 4.) 281–290.
- WAHA 2002 MICHEL DE WAHA: Saint Vincent, Soignies, Lotharingie, Hainaut. Apports et questions de la recherche récente. *Revue belge de philologie et d'histoire*, 80. (2002: 2.) 599–630.
- WAILLY 1847 NATALIS DE WAILLY: Notice sur Guillaume Guiart. *BÉCh*, 8. (1847) 1–16.
- WAITZ 1870 G[EORG] WAITZ: Ueber die Annalen von Lüttich, Fosses und Lobbes. *Nachrichten von der Königlichen Gesellschaft der Wissenschaften und der Georg-Augusts-Universität zu Göttingen. Philol.-hist. Klasse*. (1870) 302–309.
- WAITZ 1881 G[EORG] WAITZ: Ueber die Gesta und Historia regis Ludovici VII, NA, 6. (1881) 117–128.
- WAITZ 1882 G[EORG] WAITZ: Ueber die sogenannte Abbreviatio gestorum regum Franciae. NA, 7. (1882) 385–390.
- WARNER 2010 DAVID A. WARNER: Widukind of Corvey. In: *EMCh* II. 1504.
- WARNKOENIG 1837 [LÉOPOLD AUGUSTE] WARNKOENIG: In: *Compte-rendu des séances de la commission royale d'histoire, ou recueil de ses bulletins*. I. (4 août 1834 – 5 août 1837) Bruxelles 1837. 82–85.
- WATTENBACH–HOLTZMANN WILHELM WATTENBACH – ROBERT HOLTZMANN: *Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter. Die Zeit der Sachsen und Salier*. Neuausgabe, besorgt von Franz-Josef Schmale. I–III. Darmstadt 1967–1971.
- WERNER 1952 KARL FERDINAND WERNER: Andreas von Marchiennes und die Geschichtsschreibung von Anchin und Marchiennes in der zweiten Hälfte des 12. Jahrhunderts. *DA*, 9. (1952) 402–463.
- WERNER 1963 KARL FERDINAND WERNER: Ademar von Chabannes und die *Historia pontificum et comitum Engolismensium*. *DA*, 19. (1963) 297–326. (Gyűjteményes kötetben: In: Uő.: *Einheit der Geschichte. Studien zur Historiographie*. Ed. Werner Paravicini. Sigmaringen 1999. [Beihefte der Francia 45.] 243–272.)
- WERTNER 1890 WERTNER MÓR: Árpádházi Margit, görög császárné, Thessalonich kormányzója. *Az Erdélyi Múzeum-Egylet Bölcsélet-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztályának Kiadványai*, 7. (1890: 4.) 323–352.
- WERTNER 1892 WERTNER MÓR: *Az Árpádok családi története*. Nagy-Becskerek 1892. (Történeti nép- és földrajzi könyvtár, 51.)

- WILLIMAN 2010 DANIEL WILLIMAN: Guillaume de Nangis. In: EMCh I. 743–744.
- WILMANS 1847 ROGER WILMANS: Iacobi de Guisia Annales Hannoniae seu chronica illustrium principum Hannoniae ab initio rerum usque ad annum Christi 1390. *Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde*, 9. (1847) 292–382.
- WILMANS 1851 [ROGER] WILMANS: Über die Chronik Alberichs. NA, 10. (1851) 174–246.
- ZINGG 2013 ROLAND ZINGG: Geschichtsbewusstsein im Kloster Rheinau im 10. Jahrhundert. Der Codex Modoetiensis f-9/176, die Annales Laubacenses und die Annales Alamannici. DA, 69. (2013) 479–502.
- ZINK 1995 MICHEL ZINK: *Medieval French Literature. An Introduction*. Trans. Jeff Rider. Binghampton–New York 1995. (Medieval & Renaissance Texts & Studies, 110.) (Pegasus Paperbooks, 19.)
- ZUMTHOR 1954 PAUL ZUMTHOR: *Histoire littéraire de la France médiévale (VIe siècle–XIVe siècles)*. Paris 1954.
- ZSOLDOS 2005 ZSOLDOS ATTILA: *Az Árpádok és asszonyaik. A királyné intézménye az Árpádok korában*. Bp. 2005. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 36.)
- ZSOLDOS 2011 ZSOLDOS ATTILA: *Magyarország világi archontológiája 1000–1301*. Bp. 2011. (História könyvtár. Kronológiák, adattárak, 11.)

FÜGGELÉK

1. SZ. FÜGGELÉK

AZ ÁRPÁD-KORI MAGYARORSZÁG FRANCIA TERÜLETEN KELETKEZETT ELBESZÉLŐ FORRÁSAINAK IDŐBELI MEGOSZLÁSA

7. SZÁZAD

1. *Versus de Asia et de universi mundi rota*

9. SZÁZAD

1. *Annales Bertiniani*
2. *Vita sancti Remigii Remensis auctore Hincmaro episcopo Remensi*

10. SZÁZAD

1. *Annales Elnonenses* (10–12. század)
2. *Annales sanctae Columbae Senonensis* (9–13. század)
3. *Annales Floriacenses* (9–11. század)
4. *Annales Laubacenses* (9–10. század)
5. *Annales Laudunenses et sancti Vincentii Mettensis breves* (9–11. század)
6. *Annales Lobienses*
7. *Annales Nivernenses* (10–12. század)
8. *Annales Prumienses* (9–11. század)
9. *Annales sancti Quintini Veromandensis* (9–10. század)
10. Flodoardus Remensis: *Annales*
11. Flodoardus Remensis: *Historia ecclesiae Remensis*
12. Folcuinus Lobiensis: *Gesta abbatum Lobiensium*
13. Folcuinus Lobiensis: *Historia miraculorum sancti Ursuari abbatis Laubiensis*
14. Herigerus Lobiensis: *Gesta episcoporum Tungrensium, Traiectensium et Leodiensium*
15. *Historia translationis reliquiarum sancti Landoaldi*
16. *Miracula sancti Apri Tullensis episcopi*
17. Adso Dervensis: *Miracula et translatio sancti Basoli confessoris*
18. *Miracula sancti Gorgonii*
19. *Miracula sancti Theoderici*
20. *Necrologium Romaricense* (9–11. század)
21. *Notae Senonenses*
22. Richerius Remensis: *Historia*
23. *Translatio sancti Eugenii episcopi Toletani*
24. *Translatio sancti Landoaldi archipresbyteri*
25. *Vita sancti Deicoli abbatis Lutrensis*

11. SZÁZAD

1. Ademar Cabannensis: *Chronicon*
2. Anselmus Leodiensis: *Gesta pontificum Tungrensium, Traiectensium et Leodiensium*

3. *Annales Blandinienses* (11–14. század)
4. *Annales Floriacenses breves*
5. *Annales Formoselenses* (11–12. század)
6. *Annales minores sancti Jacobi monasterii Leodiensis* (11–14. század)
7. *Annales Laubienses* (11–16. század)
8. *Annales Leodienses* (11–12. század)
9. *Annales Mettenses brevissimi*
10. *Chronicon Rotomagensis*
11. *Annales Stabulenses*
12. *Chronicon Andaginensis monasterii*
13. *Annales Vindocinenses* (11–14. század)
14. *Chronicon sancti Benigni Divionensis*
15. *Historia fundationis monasterii sancti Viti martyris Gladbacensis*
16. *Liber de sancti Hildulphi successoribus in Mediano monasterio*
17. *Chronicon Vedastinum*
18. Dudo sancti Quintini Viromandensis: *De moribus et actis primorum Normanniae ducum* (10–11. század)
19. Falco Trenorchiensis: *Chronicon Trenorchense* (11–12. század fordulója)
20. *Fundatio ecclesiae sancti Albani Namucensis*
21. *Gesta episcoporum Cameracensium*
22. *Historia Francorum Senonensis*
23. *De diversis casibus Dervensis coenobii*
24. *Miracula sancti Apollinaris episcopi Ravennatis*
25. *Miracula et translationes sancti Adelphii abbatis Montis sancti Romarici*
26. *Miracula sancti Foillani martyris* (11–12. század fordulója)
27. *Miracula sancti Genulphi*
28. Widricus Tullensis: *Miracula et translatio sancti Gerhardi episcopi Tullensis*
29. *Miracula sancti Huberti*
30. *Miracula sancti Liutwini*
31. *Miracula sancti Marcelli papae et martyris auctore Ursione abbate Altimontensi in Hannonia*
32. Rodulfus Glaber: *Francorum historiae libri V*
33. *Translatio sanctorum Saviniani, Potentiani et Abtini*
34. *Vita Deoderici episcopi Mettensis auctore Sigeberto*
35. *Vita sanctae Gudilae auctore anonymo*
36. *Vita sanctae Gudilae auctore Huberto*
37. *Vita sanctae Hiltrudis*
38. Humbertus de Silva Candida (?): *Vita sancti Leonis IX papae*
39. *Vita sancti Lietberti episcopi Cameracensis auctore Rodolpho Cameracense* (12. század eleje?)
40. *Vita sancti Medardi episcopi Noviomensis auctore Radbodo episcopo Noviomensi*
41. Jotsaldus Cluniacensis: *De vita et virtutibus sancti Odilonis abbatis*
42. *Vita sancti Wicberti auctore Sigeberto Gemblacensi*

12. SZÁZAD

1. Albertus Aquensis: *Historia Hierosolymitanae expeditionis*
2. Andreas Marchianensis: *Historia succincta de gestis et successionibus regum Francorum*
3. *Annales sancti Benigni Divionensis* (12–13. század)
4. *Annales Besuenses*
5. *Annales Floreffenses* (12–15. század)
6. *Annales Marchianenses* (12–14. század)
7. *Annales sancti Martini Tornacensis* (12. század)
8. *Annales Parchenses* (12–14. század)
9. *Annales qui dicuntur Rainaldi archidiaconi sancti Mauricii Andegavensis*
10. *Annales Uticenses* (12–16. század)
11. *Annales sancti Vincentii Mettensis* (12–13. század)
12. *Auctarium Aquicinense*
13. Baldricus Burguliensis: *Historia Hierosolomitana*
14. *Chronicon anonymi ab orbe condito usque ad annum 1161*
15. *Chronicon sancti Andree Castri Cameracensis*
16. *Chronicon Besuense*
17. *Chronicon comitum Flandrensium (Flandria Generosa)*

18. *Chronicon quod dicitur Guillelmi Godel*
19. *Chronicon sancti Maxentii Pictavensis*
20. *Chronicon Nemausense* (12–15. század)
21. *Chronicon de gestis Normannorum in Francia* (12. század)
22. *Chronicon Vizeliacense*
23. *Chronicon sancti Petri Vivi Senonensis*
24. *Continuatio Aquicinctina*
25. *Continuatio Gestorum abbatum Sithiensium* (10–12. század)
26. *Continuatio Sangermanensis*
27. *De fundatione et lapsu monasterii Lobiensis*
28. *Gesta gentis Francorum*
29. *Historia Francorum in Floriacensi monasterio exarata*
30. Fulcherius Carnotensis: *Historia Hierosolymitana*
31. *Historia gestorum viae nostri temporis Jerosolomitanae*
32. Gaufridus de Bruil: *Chronica*
33. *Gesta abbatum Trudonensium*
34. *Gesta episcoporum Tullensium* (11–12. század)
35. *Gesta Francorum et aliorum Hierosolomytanorum*
36. *Gesta Francorum expugnantium Hierusalem*
37. Gislebertus Montensis: *Chronicon Hanoniense* (12–13. század fordulója)
38. Guibertus de Novigento: *Gesta Dei per Francos*
39. Guido de Bazochiis: *Chronographia* (12–13. század fordulója)
40. Guillelmus Tyrius: *Historia rerum in partibus transmarinis gestarum*
41. *Annales sancti Stephani Cadomensis* (12–14. század)
42. *Chronicon sancti Laurentii Leodiensis*
43. *Abbreviatio gestorum regum Francorum*
44. Hugo Flaviniacensis: *Chronicon Viridunense*
45. Hugo Floriacensis: *Historia ecclesiastica*
46. Hugo Floriacensis: *Liber modernorum regum Francorum*
47. Lambertus Parvus: *Annales sancti Jacobi*
48. Laurentius de Leodio: *Gesta episcoporum Viridunensium*
49. *Miracula sanctae Rictrudis auctore Gualberto Marchianensi*
50. *Miracula sancti Vincentii*
51. *Notitia fundationis et restorationis monasterii Ascoviensis*
52. Odo de Deogilo: *De profectione Ludovici VII regis Francorum in Orientem*
53. Ordericus Vitalis: *Historiae ecclesiasticae libri tredecim*
54. Petrus Tudebodus: *Historia de Hierosolymitano itinere*
55. Raimundus de Agiles: *Historia Francorum qui ceperunt Hierusalem*
56. Richardus Cluniacensis: *Chronicon*
57. Reinerus Leodiensis: *Continuatio chronici sive annalium Lamberti Parvi*
58. Robertus Remensis: *Historia Hierosolymitana*
59. Sigebertus Gemblacensis: *Chronographia*
60. *Vita sancti Arnulfi Suessionensis*
61. *Vita sancti Hugonis abbatis Cluniacensis auctore Gilone Cluniacense*
62. *Vita sancti Hugonis abbatis Cluniacensis auctore Hildeberto Cenomanensi*
63. *Vita beati Richardi abbatis sancti Vitoni Viridunensis*

13. SZÁZAD

1. Aegidius Aureaevallensis: *Gesta episcoporum Leodiensium*
2. Albericus Trium Fontium: *Chronicon*
3. *Annales sancti Pauli Viridunensis* (13–15. század)
4. Nicolaus Ambianensis: *Continuatio Chronicae Sigeberti Gemblacensis* (12–13. század fordulója)
5. Balduinus Ninoviensis: *Chronicon* (13–14. század)
6. *Chronicon universale anonymi Laudunensis*
7. *Chronique dite de Baudouin d'Avesnes*
8. *Chronicon Laetiense*
9. *Notae Aureaevallenses*
10. *Chronicon sancti Medardi Suessionensis*
11. *Annales sancti Florentii Salmuriensis*
12. *Chronicon Turonense magnum*

13. *Roman d'Éracle*
14. *Chronique d'Ernoult et de Bernard le Trésorier*
15. *Continuatio Parisiensis Historiae regum Francorum*
16. *Récit d'un ménestrel d'Alphonse de Poitiers*
17. *Fragmentum historicum de destructionibus ecclesiae Corbeiensis* (12–13. század fordulója)
18. Gaufridus de Collone: *Chronicon*
19. *Balduini de Avennis Genealogiae ex chronicis Hanoniensibus*
20. Geoffroy de Villehardouin: *La conquête de Constantinople*
21. Gervasius Tilberiensis: *Otia imperialia*
22. *Actus pontificum Cenommanis*
23. Guillelmus Andernensis: *Chronica Andernensis monasterii*
24. Guillelmus Brito: *Philippeis*
25. Guillelmus Brito: *Gesta Philippi regis Francorum*
26. Guillelmus de Nangiaco: *Gesta Ludovici IX*
27. Helinandus de Frigido Monte: *Chronicon*
28. *Historia regum Francorum ad annum 1214*
29. Humbertus de Romanis: *Opus Tripartitum*
30. Jacobus de Vitriaco: *Historia Hierosolymitana abbreviata*
31. Petrus Sarnensis: *Historia Albigenisium*
32. Philippe Mouskès: *Chronique rimée*
33. Richerus Senoniensis: *Gesta Senoniensis ecclesiae*
34. Rigordus: *Gesta Philippi II Augusti regis Francorum*
35. Robertus Autissiodorensis: *Chronicon*
36. Robert de Clari: *La conquête de Constantinople*
37. Vincentius Bellovacensis: *Speculum naturale*
38. Vincentius Bellovacensis: *Memoriale omnium temporum*
39. Vincentius Bellovacensis: *Speculum historiale*
40. *Vita sanctae Odiliae Leodiensis*

14. SZÁZAD

1. Bernardus Guidonis: *Flores chronicorum*
2. Bernardus Guidonis: *Reges Francorum*
3. Bernardus Guidonis: *Catalogus magistrorum generalium*
4. *Chronicon regum Francorum usque ad annum 1373*
5. *Chronicon Clarevallense*
6. *Chronicon Dolensis coenobii* (14–16. század)
7. *Gesta Ludovici VII*
8. Guillelmus de Nangiaco: *Chronicon*
9. Jacobus de Guisia: *Annales Hannoniae*
10. Johannes Longus de Ypra: *Chronicon monasterii sancti Bertini*

15. SZÁZAD

1. Adrianus de Veteribusco: *Opus rerum Leodiensium sub Johanne Heinsbergio et Ludovico Borbonio episcopis*
2. *[Annales sancti Vitoni Virdunensis]*
3. *[Chronicon Cluniacense]*
4. *Catalogus et chronica principum Flandriae (Flandria Generosa C)*
5. *Chronicon sancti Bavonis Gandensis* (15–16. század fordulója)
6. *Chronicon Belgicum magnum*
7. Cornelius Menghers: *Chronicon*
8. Jean de Stavelot: *Chronique liégeoise*

16. SZÁZAD

1. *Praeclara Francorum facinora*

2. SZ. FÜGGELEK

AZ ÁRPÁD-KORI MAGYARORSZÁG FRANCIA TERÜLETEN KELETKEZETT ELBESZÉLŐ FORRÁSAINAK KELETKEZÉSI HELYE

Az alábbi jegyzék a dolgozatom adattári részében szereplő elbeszélő források (feltételezhető) keletkezési helyeinek katalógusa. Míg az anyaország (*A*) – vagyis a középkori Franciaország – területén összeállított krónikákat, évkönyveket vagy hagiográfiai munkákat településekhez kötöttem, addig a kereszties államok historiográfiai termése esetében szükségtelennek éreztem hasonló módon járni el: a (*B*) pont alatt azok a történeti munkák szerepelnek – legyen szó Jeruzsálemben vagy másutt lejegyzett forrásokról –, amelyek születése a palesztinai hadjáratok nyomán létrejött kereszties államokhoz kapcsolódik.

A) ANYAORSZÁG

Listámra azokat a földrajzi helyeket – a mai Franciaország, Belgium vagy Németország területén található helységeket – vettem fel, amelyekhez az értekezés alapjául szolgáló forrásbázis valamely narratív kútfőjének lejegyzését (ha némi bizonytalansággal is) kapcsolhatjuk: a betűrendes felsorolás ennek megfelelően nem szolgál tehát általános helynévmutatóként. Valamennyi esetben a jelenlegi közigazgatási beosztást veszem alapul: míg a mai Franciaország területén található települések modern neve mellett mind a régiót (*région*), mind pedig a megyét (*département*) szerepeltetem, addig a Belgiumhoz és Németországhoz tartozó helységeknél megelégszem a provincia (*province*), illetve a tartomány (*Land*) megjelölésével. Az egyes földrajzi tételek alatt közlöm azokat a forrásokat, amelyek megszövegezése valamilyen módon az adott településhez.

Rövidítések

B = Belgium
FR = Franciaország
D = Németország

Aachen, Nordrhein-Westfalen (D)

- Albertus Aquensis: *Historia Hierosolymitanæ expeditionis*

Amiens, Picardie, Somme (FR)

- Nicolaus Ambianensis: *Continuatio Chronicae Sigeberti Gemblacensis*

Abbaye d’Anchin, Pecquencourt, Nord-Pas-de-Calais, Nord (FR)

- *Auctarium Aquicinense*
- *Continuatio Aquicinctina*

Andres, Nord-Pas-de-Calais, Pas-de-Calais (FR)

- Guillelmus Andrensis: *Chronica Andrensis monasterii*

Angers, Pays de la Loire, Maine-et-Loire (FR)

- *Annales qui dicuntur Rainaldi archidiaconi sancti Mauricii Andegavensis*

Angoulême, Poitou-Charentes, Charente (FR)

- Ademar Cabannensis: *Historia*

Arles, Provence-Alpes-Côte d’Azur, Bouches-du-Rhône (FR)

- Gervasius Tilberiensis: *Otia imperialia*

Arras, Nord-Pas-de-Calais, Pas-de-Calais (FR)

- *Chronicon Vedastinum*

Auxerre, Bourgogne, Yonne (FR)

- Rodulfus Glaber: *Francorum historiae libri V*

- Robertus Autissiodorensis: *Chronicon*
- Avesnes, Nord-Pas-de-Calais, Pas-de-Calais (FR)**
 - *Chronique dite de Baudouin d'Avesnes*
 - *Balduini de Avennis Genealogiae ex chronicis Hanoniensibus*
- Beauvais, Picardie, Oise (FR)**
 - Vincentius Bellovancensis: *Memoriale omnium temporum*
 - Vincentius Bellovancensis: *Speculum historiale*
 - Vincentius Bellovancensis: *Speculum naturale*
- Bèze, Bourgogne, Côte-d'Or (FR)**
 - *Annales Besuenses*
 - *Chronicon Besuense*
- Abbaye Saint-Gérard de **Brogne, Mettet, Namur (B)**
 - *Translatio sancti Eugenii episcopi Toletani*
- Caen, Basse-Normandie, Calvados (FR)**
 - *Annales sancti Stephani Cadomensis*
- Cambrai, Nord-Pas-de-Calais, Nord (FR)**
 - *Gesta episcoporum Cameracensium*
 - *Vita sancti Lietberti episcopi Cameracensis* (Rodolphus Cameracensis)
- Carcassonne, Languedoc-Roussillon, Aude (FR)**
 - Petrus Sarnensis: *Historia Albigensium*
- Le **Cateau-Cambrésis, Nord-Pas-de-Calais, Nord (FR)**
 - *Chronicon sancti Andreae Castri Cameracesii*
- Châlons-en-Champagne, Champagne-Ardenne, Marne (FR)**
 - Gui de Bazochiis: *Chronographia*
- Charleville-Mézières, Champagne-Ardenne, Ardennes (FR)**
 - *Historia gestorum viae nostri temporis Jerosolomitanae*
- Clairmarais, Nord-Pas-de-Calais, Pas-de-Calais (FR)**
 - *Catalogus et chronica principum Flandriae (Flandria Generosa C)*
 - *Chronicon comitum Flandrensium*
- Clairvaux, Champagne-Ardenne, Aube (FR)**
 - *Chronicon Clarevallense*
- Cléry-sur-Somme, Picardie, Somme (FR)**
 - Robert de Clari: *La conquête de Constantinople*
- Cluny, Bourgogne, Saône-et-Loire (FR)**
 - [*Chronicon Cluniacense*]
 - *Vita sancti Hugonis abbatis Cluniacensis* (Gilo Cluniacensis)
 - Jotsaldus Cluniacensis: *De vita et virtutibus sancti Odilonis abbatis*
- Corbie, Picardie, Somme (FR)**
 - *Chronique d'Ernoul et de Bernard le Trésorier*
 - *Fragmentum historicum de destructionibus ecclesiae Corbeiensis*
 - *Versus de Asia et de universi mundi rota* (?)
- Déols, Centre-Val de Loire, Indre (FR)**
 - *Chronicon Dolensis coenobii*
- Dijon, Bourgogne, Côte-d'Or (FR)**
 - *Annales sancti Benigni Divionensis*
 - *Chronicon sancti Benigni Divionensis*
 - *Miracula sancti Apollinaris episcopi Ravennatis*
- Dol-de-Bretagne, Bretagne, Ille-et-Vilaine (FR)**
 - Baudricus Burguliensis: *Historia Hierosolomitana*
- Eschau, Alsace, Bas-Rhin (FR)**
 - *Notitia foundationis et restaurationis monasterii Ascoviensis*
- Floreffe, Namur (B)**
 - *Annales Floreffenses*
- Fosses-la-Ville, Namur (B)**
 - *Miracula sancti Foillani martyris*
- abbaye de **Froidmont, Hermes, Picardie, Oise (FR)**
 - Helinandus de Frigido Monte: *Chronicon*
- Gand / Gent, Flandre-Orientale (B)**
 - *Annales Blandinienses*
 - *Annales Formoselenses*
 - *Chronicon sancti Bavonis Gandensis*
 - *Historia translationis reliquiarum sancti Landoaldi*

Gembloux, Namur (B)

- Sigebertus Gemblacensis: *Chronographia*
- Sigebertus Gemblacensis: *Vita Deoderici episcopi Mettensis*
- Sigebertus Gemblacensis: *Vita sancti Wicberti*

Gorze, Lorraine, Moselle (FR)

- *Miracula sancti Gorgonii*

Hautmont, Nord-Pas-de-Calais, Nord (FR)

- *Miracula sancti Marcelli papae et martyris auctore Ursione abbate Altimontensi in Hannonia*
- *Vita sanctae Gudilae auctore anonymo*

Laon, Picardie, Aisne (FR)

- *Annales Laudunenses et sancti Vincentii Mettensis breves*
- *Chronicon universale anonymi Laudunensis*

[La Rochelle környéke], Poitou-Charente, Poitou-Maritime (FR)

- Richardus Cluniacensis: *Chronicon*

Le Mans, Pays de la Loire, Sarthe (FR)

- *Vita sancti Hugonis abbatis Cluniacensis* (Hildebertus episcopus Cenomanensis)
- *Actus pontificum Cenommanis in urbe degentium*

Liège, Liège (B)

- Adrianus de Veteribusco: *Opus rerum Leodiensium sub Johanne Heinsbergio et Ludovico Borbonio episcopis*
- Anselmus Leodiensis: *Gesta pontificum Tungrensium, Traiectensium et Leodiensium*
- *Annales minores sancti Jacobi monasterii Leodiensis*
- *Annales Leodienses*
- *Chronicon sancti Laurentii Leodiensis*
- Jean de Stavelot: *Chronique liégeoise*
- Lambertus Parvus: *Annales sancti Jacobi*
- Reinerus Leodiensis: *Continuatio chronici sive annalium Lamberti Parvi*
- *Vita sanctae Odiliae Leodiensis*

Liessies, Nord-Pas-de-Calais, Nord (FR)

- *Chronicon Laetiense*
- *Vita sanctae Hiltrudis*

Limoges, Limousin, Haute-Vienne (FR)

- *Chronicon quod dicitur Guillelmi Godel*

Lobbès, Hainaut (B)

- *Annales Laubacenses*
- *Annales Laubienses*
- *Annales Lobienses*
- *De fundatione et lapsu monasterii Lobiensis*
- Folcuinus Lobiensis: *Gesta abbatum Lobiensium*
- Folcuinus Lobiensis: *Historia miraculorum sancti Ursmari abbatis Laubiensis*
- Herigerus Lobiensis: *Gesta episcoporum Tungrensium, Traiectensium et Leodiensium*
- *Translatio sancti Landoaldi archipresbyteri* (Herigerus Lobiensis)

Lotdève, Languedoc-Roussillon, Hérault (FR)

- Bernardus Guidonis: *Catalogus magistrorum generalium*
- Bernardus Guidonis: *Flores Chronicorum*
- Bernardus Guidonis: *Reges Francorum*
- *Praeclara Francorum facinora*

Lure, Franche-Comté, Haute-Saône (FR)

- *Vita sancti Deicoli abbatis Lutrensis*

Lyon, Rhône-Alpes, Rhône (FR)

- Humbertus de Romanis: *Opus tripartitum*

Marchiennes, Nord-Pas-de-Calais, Nord (FR)

- Andreas Marchianensis: *Historia succincta de gestis et successione regum Francorum / Continuatio prima*
- *Annales Marchianenses*
- *Miracula sanctae Rictrudis* (Gualbertus Marchianensis)

Marmoutier, Alsace, Bas-Rhin (FR)

- Robertus Remensis: *Historia Hierosolymitana*

Mettlach, Saarland (D)

- *Miracula sancti Liutwini*

Metz, Lorraine, Moselle (FR)

- *Annales Laudunenses et sancti Vincentii Mettensis breves*
- *Annales Mettenses brevissimi*
- *Annales sancti Vincentii Mettensis*

Mons, Hainaut (B)

- Gislebertus Montensis: *Chronica Hannoniae*

Montier-en-Der, Champagne-Ardenne,
Haute-Marne (FR)

- *De diversis casibus Dervensis coenobii*
- *Miracula sancti Apri Tullensis episcopi* (Adso Dervensis)
- *Miracula et translatio sancti Basoli confessoris* (Adso Dervensis)

Moyenmoutier, Lorraine, Vosges (FR)

- *Liber de sancti Hildulphi successoribus in Mediano monasterio*

Moorsel, Flandre-Orientale (B)

- *Vita sanctae Gudilae virginis auctore Huberto*

Mönchengladbach, Nordrhein-Westfalen (D)

- *Historia foundationis monasterii sancti Viti martyris Gladbacensis*

Namur, Namur (B)

- *Fundatio ecclesiae sancti Albani Namucensis*

Neuss, Nordrhein-Westfalen (D)

- *Chronicon Belgicum magnum*

Nevers, Bourgogne, Nièvre (FR)

- *Annales Nivernenses*

Nîmes, Languedoc-Roussillon, Gard (FR)

- *Chronicon Nemausense*

Ninove, Flandre-Orientale (B)

- Balduinus Ninoviensis: *Chronicon*

Nogent-sous-Coucy (ma Coucy-le-Château-Auffrique), Picardie, Aise (FR)

- Guibertus de Novigento: *Historia Hierosolymitana quae dicitur Gesta Dei per Francos*

Noyon, Picardie, Oise (FR)

- *Vita sancti Medardi episcopi Noviomensis* (Radbodus Noviomensis)

abbaye d'**Orval**, Luxembourg (B)

- Aegidius Aureaevallensis: *Gesta episcoporum Leodiensium*
- *Notae Aureaevallenses*

Oudenburg, Flandre-Occidentale (B)

- Hariulfus Aldenburgensis: *Vita sancti Arnulfi Suessionensis*

Párizs, Île-de-France (FR)

- *Continuatio Parisiensis Historiae regum Francorum*
- Guilelmus Brito: *Philippeis*
- Guilelmus Brito: *Gesta Philippi regis Francorum*
- *Récit d'un ménestrel d'Alphonse de Poitiers*

Poitou-Charente (FR)

- *Chronicon anonymi ab initio mundi ad annum Christi 1160*

Prüm, Rheinland-Pfalz (D)

- *Annales Prumienses*

Parkabdij, Oud-Heverle, Brabant flamand (B)

- *Annales Parchenses*

Remiremont, Lorraine, Vosges (FR)

- *Miracula et translationes sancti Adelphii abbatis Montis sancti Romarici*
- *Necrologium Romaricense*

Reims, Champagne-Ardenne, Marne (FR)

- Flodoardus Remensis: *Annales*
- Flodoardus Remensis: *Historia ecclesiae Remensis*
- *Miracula sancti Theoderici*
- Richerius Remensis: *Historiarum libri IIII*
- *Vita sancti Remigii Remensis* (Hincmarus Remensis)

Rouen, Haute-Normandie, Seine-Maritime (FR)

- *Chronicon Rotomagense*

Saint-Amand-les-Eaux, Nord-Pas-de-Calais, Nord (FR)

- *Annales Elnonenses*

Saint-Benoît-sur-Loire, Centre-Val de Loire, Loiret (FR)

- *Annales Floriacenses*
- *Annales Floriacenses breves*
- *Historia Francorum in Floriacensi monasterio exarata*
- Hugo Floriacensis: *Historia ecclesiastica*
- Hugo Floriacensis: *Liber modernorum regum Francorum*

Saint-Denis, Paris, Île-de-France (FR)

- *Abbreviatio gestorum regum Francorum*
- *Chronica regum Francorum a Troiana gentis origine ad annum 1368*

- *Gesta gentis Francorum*
 - *Gesta Ludovici VII*
 - Guillelmus de Nangiac: *Chronicon*
 - Guillelmus de Nangiac: *Gesta Ludovici IX*
 - Odo de Deogilo: *De profectione Ludovici VII regis Francorum in Orientem*
 - Rigordus: *Gesta Philippi II Augusti regis Francorum*
- Saint-Genou**, Centre–Val de Loire, Indre (FR)
- *Miracula sancti Genulphi*
- Saint-Germain-des-Prés, Paris**, Île-de-France (FR)
- *Continuatio Sangermanensis*
 - *Historia regum Francorum ad annum 1214*
- Saint-Évroult-Notre-Dame-du-Bois**, Basse-Normandie, Orne (FR)
- *Annales Uticenses*
 - Ordericus Vitalis: *Historiae ecclesiasticae libri tredecim*
- Saint-Hubert**, Luxembourg (B)
- *Chronicon Andaginensis monasterii*
 - *Miracula sancti Huberti*
- Saint-Maixent-l'École**, Poitou-Charente, Deux-Sèvres (FR)
- *Chronicon sancti Maxentii Pictavensis*
- Saint-Omer**, Nord-Pas-de-Calais, Pas-de-Calais (FR)
- *Annales Bertiniani*
 - *Chronicon de gestis Normannorum in Francia*
 - *Continuatio Gestorum abbatum Sithiensium*
 - Johannes Longus de Ypra: *Chronicon sancti Bertini*
- Saint-Quentin**, Picardie, Aisne (FR)
- *Annales sancti Quintini Veromandensis*
 - Dudo sancti Quintini Viromandensis: *De moribus et actis primorum Normanniae ducum*
- Saint-Trond / Sint-Truiden**, Limbourg (B)
- *Gesta abbatum Trudonensium*
- Saumur**, Pays de la Loire, Maine-et-Loire (FR)
- *Annales sancti Florentii Salmuriensis*
- Senones**, Lorraine, Vosges (FR)
- Richerus Senoniensis: *Gesta Senoniensis ecclesiae*
- Sens**, Bourgogne, Yonne (FR)
- *Annales sanctae Columbae Senonensis*
 - *Chronicon sancti Petri Vivi Senonensis*
 - Gaufridus de Collone: *Chronicon*
 - *Historia Francorum Senonensis brevis*
 - *Notae Senonenses*
 - *Translatio sanctorum Saviniani, Potentiani et Abtini*
- Soignies**, Hainaut (B)
- *Miracula sancti Vincentii*
- Soissons**, Picardie, Aisne (FR)
- *Chronicon sancti Medardi Suessionensis*
- Stavelot**, Liège (B)
- *Annales Stabulenses*
 - Cornelius Menghers: *Chronicon*
- Trois-Fontaines-l'Abbaye**, Champagne-Ardenne, Marne (FR)
- Albericus Trium Fontium: *Chronicon*
- Toul**, Lorraine, Meurthe-et-Moselle (FR)
- *Gesta episcoporum Tullensium*
 - Widricus Tullensis: *Miracula et translatio sancti Gerhardi episcopi Tullensis*
 - *Vita sancti Leonis IX papae*
- Tournai**, Hainaut (B)
- *Annales sancti Martini Tornacensis*
 - Philippe Mouskès: *Chronique rimée*
- Tournus**, Bourgogne, Saône-et-Loire (FR)
- Falco Trenorchiensis: *Chronicon Trenorchienne*
- Tours**, Centre–Val de Loire, Indre-et-Loire (FR)
- *Chronicon Turonense magnum*
- Valenciennes**, Nord-Pas-de-Calais, Nord (FR)
- Jacobus de Guisia: *Annales Hannoniae*
- Vendôme**, Centre–Val de Loire, Loire-et-Cher (FR)
- *Annales Vindocinenses*
- Verdun**, Lorraine, Meuse (FR)
- *Annales sancti Pauli Virdunensis*

- *Annales sancti Vitoni Viridunensis*
- Hugo Flaviniacensis: *Chronicon Viridunense*
- Laurentius de Leodio: *Gesta episcoporum Viridunensium*
- *Vita beati Richardi abbatis sancti Vitoni Viridunensis*

Vézelay, Bourgogne, Yonne (FR)

- *Chronicon Vizeliacense*

Vigeois, Limousin, Corrèze (FR)

- Gaufredus de Bruil: *Chronica*

Voormezele, Flandre-Occidentale (B)

- *Annales Formoselenses*

B) KERESZTES ÁLLAMOK

PALESZTINA

- *Chronique d'Ernoul et de Bernard le Trésorier*
- Fulcherius Carnotensis: *Historia Hierosolymitana*
- *Gesta Francorum et aliorum Hierosolomytanorum*
- [*Gesta Francorum expugnantium Hierusalem*]
- Guillelmus Tyrius: *Historia rerum in partibus transmarinis gestarum*
- [Raimundus de Agiles: *Historia Francorum qui ceperunt Hierusalem*]
- Petrus Tudebodus: *Historia de Hierosolymitano itinere*

PELOPONNÉSZOSZ

- Geoffroy de Villehardouin: *La conquête de Constantinople*

3. SZ. FÜGGELÉK

A FRANCIA TERÜLETEN KELETKEZETT ELBESZÉLŐ FORRÁSOKBÓL ADATOLHATÓ MAGYAR VONATKOZÁSÚ ESEMÉNYEK KRONOLÓGIÁJA²⁸⁴¹

A honfoglalás és a kalandozások

791: Nagy Károly (768–814) hadjárata az avarok ellen.²⁸⁴²

838–839: [A Konstantinápolyba igyekvő normann ruszokat útjuk során az Etelközben élő magyarok veszélyeztetik.]²⁸⁴³

862: II. (Német) Lajos keleti frank király (843–876) országát egy *Ungrin*nak mondott nép pusztítja.²⁸⁴⁴

892: Arnulf keleti frank király (887–899) – a gyepüket megnyitván – a magyarokat segítségül hívja I. Svatopluk (870–894) fejedelem morvái ellen.²⁸⁴⁵

892–896: Honfoglalás. A magyarok megérkeznek a Kárpát-medencébe²⁸⁴⁶ Álmos fejedelem vezetésével.²⁸⁴⁷

899: A magyarok Itáliában kalandoznak.²⁸⁴⁸ Feldőlják a Vicenza közelében fekvő Szent Félix-monostort.²⁸⁴⁹ A brentai csatában győzelmet aratnak I. Berengár itáliai király (887–924) felett.²⁸⁵⁰

901: A magyarok Itáliában kalandoznak.²⁸⁵¹ Feldőlják Longobardiát.²⁸⁵²

(904–)905: A magyarok itáliai kalandozása. I. Berengár a magyaroktól vereséget szenved,²⁸⁵³ és megegyezni kényszerül velük.²⁸⁵⁴

²⁸⁴¹ Áttekintésemben – a narratív kútfőkben szereplő sokszor téves évszámok helyett – az eseményeknek a szakirodalomban elfogadott kronológiáját követem. Szögletes zárójelben tüntetem fel a forrásaimban szereplő események közül azokat, amelyek megítélése, évszámhoz kapcsolása a kutatásban bizonytalan. Hasonló módon szerepelnek a jegyzetapparátusban azok a kútfők, amelyek kétségekkel vonhatóak csupán adott eseményhez. A forráshelyek értelmezésével és dátumhoz kötésével kapcsolatos problémákra dolgozatom adattári részében részletesen is kitérek.

²⁸⁴² Annales s. Benigni Divionensis; Annales Uticensis; Chronicon Rotomagensis; Johannes Longus de Ypra

²⁸⁴³ [Annales Bertiniani]

²⁸⁴⁴ [Annales Bertiniani]

²⁸⁴⁵ Chronicon s. Bavonis Gandensis; Helinandus de Frigido Monte; Sigebertus Gemblacensis; [Vita Wicberti]

²⁸⁴⁶ Albericus Trium Fontium; Gesta abbatum Trudonensium; Gaufridus de Collone; Johannes Longus de Ypra; Miracula s. Apri Tullensis episcopi

²⁸⁴⁷ Albericus Trium Fontium

²⁸⁴⁸ Albericus Trium Fontium; Annales s. Benigni Divionensis; Annales Besuenses; Annales Laubacenses; Annales s. Stephani Cadomensis; Annales Uticensis; Chronicon Rotomagensis

²⁸⁴⁹ Vita Deoderici

²⁸⁵⁰ Albericus Trium Fontium

²⁸⁵¹ Annales Laubacenses

²⁸⁵² Albericus Trium Fontium; Chronicon Belgicum magnum

²⁸⁵³ Chronicon s. Bavonis Gandensis; Chronicon Turonense magnum; Jacobus de Guisia; Robertus Autissiodorensis; Sigebertus Gemblacensis

²⁸⁵⁴ Albericus Trium Fontium

- 907:** A bajor–magyar háborúskodás során több gróf és püspök mellett Liutpold herceg is elesik.²⁸⁵⁵
- 908:** Kalandozó hadjárat.²⁸⁵⁶ A magyarok Szászországot és Tübingiát dúlják.²⁸⁵⁷
- 910:** A magyarok Germániát dúlják.²⁸⁵⁸ IV. (Gyermek) Lajos keleti frank király (900–911) egy ütközetben alulmarad.²⁸⁵⁹ Az alemannokkal folytatott háború során Gausbert gróf is életét veszti. A magyarok győzedelmeskednek egy csatában, ahol Gebhard herceg és Liutfred is elesnek.²⁸⁶⁰
- 911:** A kalandozók a keleti frank területeket pusztítják.²⁸⁶¹ Alemanniát és Frankföldet dúlják,²⁸⁶² majd átkelnek a Rajnán,²⁸⁶³ ahol Gallia egy részét²⁸⁶⁴ – *Magicampum* és *Arahaugia* vidékét – is végigpusztítják.²⁸⁶⁵
- 913:** A magyarok Alemanniát dúlják.²⁸⁶⁶ [Átkelnek a Rajnán, és Burgundiáig jutnak előre.]²⁸⁶⁷
- 914:** Az I. Konrád keleti frank király (911–918) ellen lázadó Arnulf (Arnold) bajor herceg a magyarokhoz menekül.²⁸⁶⁸
- 915:** A magyarok Alemanniát dúlva Fuldáig jutnak előre.²⁸⁶⁹
- 917:** A magyarok ostrom alá veszik Bázelt.²⁸⁷⁰ Alemanniából Elzászba is betörve Lotaringia határáig jutnak el.²⁸⁷¹ [Átkelnek a Rajnán, és Burgundiáig haladnak előre.]²⁸⁷² Első ízben dúlják fel a *regnum Lothariit*.²⁸⁷³ [A felső-lotaringiai Moyenmoutier és az azzal szomszédos monostorok – Étival és a Szent Deodatus-apátság – a magyar betörés idején elnéptelenednek.]²⁸⁷⁴ [A luxeuil-i kolostort a kalandozók felégetik, Gibardus apátot és a szerzeteseket megölik.]²⁸⁷⁵ [A gellamont-i Szent Baudericus-monostorból elmenekítik előlük a relikviákat.]²⁸⁷⁶ [A magyarok Eschaut is felégetik.] [A Szent Aper-apátságból a bencések Toulba szállítják az ereklyéket.]²⁸⁷⁷ [A

²⁸⁵⁵ Albericus Trium Fontium; Annales Laubacenses; Chronicon Belgicum magnum

²⁸⁵⁶ [Annales s. Pauli Virdunensis]

²⁸⁵⁷ Annales s. Benigni Divionensis; Annales Besuenses; Annales Laubacenses; Annales Uticensis; Chronicon Belgicum magnum; Chronicon Rotomagensis; Ordericus Vitalis

²⁸⁵⁸ Albericus Trium Fontium; Annales Lobienses; Annales Prumienses; Chronicon s. Bavonis Gandensis; Chronicon Turonense magnum; Helinandus de Frigido Monte; Jacobus de Guisia; Robertus Autissiodorensis; Sigebertus Gemblacensis

²⁸⁵⁹ Albericus Trium Fontium; Chronicon s. Bavonis Gandensis; Chronicon Turonense magnum; Chronicon Vizeliacensis monasterii; Helinandus de Frigido Monte; Jacobus de Guisia; Robertus Autissiodorensis; Sigebertus Gemblacensis

²⁸⁶⁰ Annales Laubacenses

²⁸⁶¹ Annales Lobienses; Annales Prumienses

²⁸⁶² Annales Laubacenses

²⁸⁶³ Annales Laubacenses; Annales Prumienses

²⁸⁶⁴ Annales Prumienses

²⁸⁶⁵ Annales Laubacenses

²⁸⁶⁶ Chronicon s. Bavonis Gandensis; Chronicon Turonense magnum; Jacobus de Guisia; Sigebertus Gemblacensis

²⁸⁶⁷ Annales s. Quintini Veromandensis

²⁸⁶⁸ Albericus Trium Fontium; Chronicon s. Bavonis Gandensis; Helinandus de Frigido Monte; Jacobus de Guisia; Sigebertus Gemblacensis

²⁸⁶⁹ Albericus Trium Fontium; Chronicon s. Bavonis Gandensis; Chronicon Turonense magnum; Helinandus de Frigido Monte; Sigebertus Gemblacensis

²⁸⁷⁰ Liber de s. Hildulphi successoribus; Richerus Senonensis

²⁸⁷¹ Chronicon s. Bavonis Gandensis; Helinandus de Frigido Monte; Sigebertus Gemblacensis

²⁸⁷² Chronicon s. Medardi Suessionensis

²⁸⁷³ Annales s. Vincentii Mettensis

²⁸⁷⁴ Liber de s. Hildulphi successoribus; Richerus Senonensis

²⁸⁷⁵ Richerus Senonensis

²⁸⁷⁶ Flodoardi Historia ecclesiae Remensis

²⁸⁷⁷ Miracula s. Apri Tullensis episcopi; Gesta episcoporum Tullensium

remiremont-i apácák is biztonságba helyezik relikviáikat.]²⁸⁷⁸ [A gorzei szerzetesek Metzbe menekülnek.]²⁸⁷⁹

919: A magyarok Lotaringiát és Itáliát dúlják.²⁸⁸⁰ III. (Együgyű) Károly nyugati frank király (898–922) sereget szervez ellenük.²⁸⁸¹ [Montier-en-Der champagne-i apátságából Burgundiába menekítik a szentek relikviáit.]²⁸⁸²

921: I. (Madarász) Henrik keleti frank király (919–936) hadsereggel vonul Bajorországba a magyar földről visszatért Arnulf (Arnold) herceg ellen.²⁸⁸³

922: Berengár longobárd király (887–924) – akinek ellenében főemberei a Burgundiai Királyság uralkodóját, II. Rudolfot (912–937) hívják be – kérésére a magyarok Itáliát dúlják.²⁸⁸⁴ Dursac és Bugat, a magyarok két fejedelme Veronába érkezik, hogy Berengár számára segítséget hozzon.²⁸⁸⁵

924: A magyarok Berengár longobárd király (887–924) hívására²⁸⁸⁶ Salardus vezetésével²⁸⁸⁷ betörnek Itáliába, és felégetik Páviát.²⁸⁸⁸ Az Alpok hágóin keresztül át akarnak kelni Galliába, ám II. Rudolf burgundiai király (912–937) Vienne-i (Provence-i) Hugóval az útjukat állja.²⁸⁸⁹ Más hegyi utakon ekkor Dél-Franciaországra (*Gothiára* / Toulouse vidékére) törnek,²⁸⁹⁰ és Nîmes vidékét végigdúlják,²⁸⁹¹ ám járvány tizedeli meg soraikat.²⁸⁹²

924: A magyarok I. Madarász Henrik keleti frank királlyal (919–936) kilenc évre szóló békét kötnek.²⁸⁹³

926: [A magyarok a morvák határait átlépve I. Madarász Henrik (919–936) keleti frank király birodalmát pusztítják.]²⁸⁹⁴ [Feldúlják a Rajnán túli vidékeket – Franciaországot és Elzászt –, valamint Alemanniát és Szászországot.]²⁸⁹⁵ Betörnek Lotaringiába.²⁸⁹⁶ A Rajnát átlépve Vonnegon vidékéig jutnak előre.²⁸⁹⁷ A magyaroktól tartva a környékbéli monostorokból Reimsbe szállítják Szent Remigius relikviáit.²⁸⁹⁸ [A kalandozók végigpusztítják a verduni püspökség területét.]²⁸⁹⁹ [Az argonne-i erdőben található Szent Móric-apátságot a kalandozók megkímélik.]²⁹⁰⁰

²⁸⁷⁸ Miracula et translationes s. Adelphii abbatis Montis s. Romarici; [Necrologium Romaricense]

²⁸⁷⁹ [Miracula s. Gorgonii]

²⁸⁸⁰ Flodoardi Annales

²⁸⁸¹ Flodoardi Historia ecclesiae Remensis

²⁸⁸² Liber de diversis casibus Dervensis coenobii

²⁸⁸³ Chronicon s. Bavonis Gandensis; Chronicon Turonense magnum; Helinandus de Frigido Monte; Jacobus de Guisia; Robertus Autissiodorensis; Sigebertus Gemblacensis

²⁸⁸⁴ Flodoardi Annales

²⁸⁸⁵ Albericus Trium Fontium

²⁸⁸⁶ Flodoardi Annales; Hugo Floriacensis: Liber modernorum regum Francorum

²⁸⁸⁷ Albericus Trium Fontium; Chronicon s. Bavonis Gandensis; Chronicon Turonense magnum; Helinandus de Frigido Monte; Robertus Autissiodorensis; Sigebertus Gemblacensis

²⁸⁸⁸ Albericus Trium Fontium; Chronicon s. Bavonis Gandensis; Chronicon Turonense magnum; Flodoardi Annales; Helinandus de Frigido Monte; Hugo Floriacensis: Liber modernorum regum Francorum; Robertus Autissiodorensis; Sigebertus Gemblacensis

²⁸⁸⁹ Albericus Trium Fontium; Flodoardi Annales; Hugo Floriacensis: Liber modernorum regum Francorum

²⁸⁹⁰ Flodoardi Annales; Hugo Floriacensis: Liber modernorum regum Francorum

²⁸⁹¹ Chronicon Nemausense

²⁸⁹² Flodoardi Annales

²⁸⁹³ Chronicon s. Bavonis Gandensis; Chronicon Turonense magnum; Helinandus de Frigido Monte; Robertus Autissiodorensis; Sigebertus Gemblacensis

²⁸⁹⁴ [Folcuinus]

²⁸⁹⁵ [Chronicon s. Bavonis Gandensis]; [Chronicon Turonense magnum]; [Sigebertus Gemblacensis]; [Gesta abbatum Trudonensium]

²⁸⁹⁶ Annales s. Vincentii Mettensis

²⁸⁹⁷ Flodoardi Annales; Flodoardi Historia ecclesiae Remensis

²⁸⁹⁸ Flodoardi Annales; Flodoardi Historia ecclesiae Remensis; Hugo Floriacensis: Liber modernorum regum Francorum

²⁸⁹⁹ Laurentius de Leodio; [Miracula b. Richardi]

²⁹⁰⁰ Laurentius de Leodio; Miracula s. Basoli

927: X. János pápa (914–928) fivérének, Péter *marchiónak* a hívására a magyarok Itáliába jönnek, és végigdúlják Toszkánát.²⁹⁰¹

933: Míg a kalandozók egy része Itáliában hadakozik, addig a magyarok másik része I. (Madarász) Henrik keleti frank király (919–936) területeire tör be.²⁹⁰² Miután a szászok a további adófizetést megtagadják, a kalandozók Merseburgnál megütköznek Henrik seregével,²⁹⁰³ ám katasztrofális vereséget szenvednek.²⁹⁰⁴

935: Kalandozó hadjárat.²⁹⁰⁵ A magyarok betörnek a burgundiai hercegségbe.²⁹⁰⁶ [Feldúlják Bèze-t.]²⁹⁰⁷ [Dijon közelében nem sikerül Szent Apollinaris egyházát felégetniük.]²⁹⁰⁸ Miután Rudolf nyugati frank király (923–936) megjelenik a térségben, a portyázó hadak Itália felé veszik útjukat.²⁹⁰⁹ [A berryi vidéken található Szent Genulphus-apátságából a szerzetesek Loches-ba menekítik előlük a relikviákat.]²⁹¹⁰

937: Kalandozó hadjárat Galliában,²⁹¹¹ a magyarok először²⁹¹² / harmadszor²⁹¹³ pusztítanak a nyugati frank területeken. Harmadszor dúlják fel Lotaringiát.²⁹¹⁴ Február 21-én lépnek a nyugati frank területekre.²⁹¹⁵ [Február 24-én különös égi jelenség előlegezi meg jövetelüket.²⁹¹⁶ A közelgő pusztítást vöröslő égbolt jelzi.²⁹¹⁷] Austrasia és Alemannia feldúlása után Wormsnál kelnek át a Rajnán.²⁹¹⁸ Reims vidékén megfordulnak a fismes-i Szent Macra-monostornál,²⁹¹⁹ a verzyi Szent Basolus-apátságnál,²⁹²⁰ Orbais-ban,²⁹²¹ a Szent Theodericus-apátságnál²⁹²² és Bouvancourt-ban.²⁹²³ Más források szerint március 24-én kezdik meg²⁹²⁴ a frank, burgund, és akvitán területek

²⁹⁰¹ Gaufridus de Collone

²⁹⁰² Albericus Trium Fontium; Flodoardi Annales; Guido de Bazochiis

²⁹⁰³ Albericus Trium Fontium; Chronicon s. Bavonis Gandensis; Chronicon Turonense magnum; Helinandus de Frigido Monte; Jacobus de Guisia; Robertus Autissiodorensis; Sigebertus Gemblacensis

²⁹⁰⁴ Albericus Trium Fontium; Chronicon s. Bavonis Gandensis; Chronicon Turonense magnum; Flodoardi Annales; Guido de Bazochiis; Helinandus de Frigido Monte; Jacobus de Guisia; Robertus Autissiodorensis; Sigebertus Gemblacensis

²⁹⁰⁵ [Annales s. Florentii Salmuriensis]; [Historia Francorum in Floriacensi monasterio exarata]

²⁹⁰⁶ [Annales Rainaldi]; [Annales Vindocinenses]; [Chronicon s. Maxentii]; Chronicon Besuense; Chronicon Vizeliacensis monasterii; Flodoardi Annales

²⁹⁰⁷ Chronicon Besuense

²⁹⁰⁸ Miracula s. Apollinaris

²⁹⁰⁹ Flodoardi Annales

²⁹¹⁰ Miracula s. Genulphi

²⁹¹¹ Annales s. Quintini Veromandensis; Chronicon Vizeliacensis monasterii; [Historia Francorum in Floriacensi monasterio exarata]

²⁹¹² Annales Floriacenses; Annales Floriacenses breves

²⁹¹³ Annales Lobienses; Annales Mettenses brevissimi

²⁹¹⁴ Annales s. Vincentii Mettensis

²⁹¹⁵ Annales Laudunenses et s. Vincentii Mettenses breves

²⁹¹⁶ Abbreviatio gestorum regum Francorum; Annales s. Columbae Senonensis; (Chronicon quod dicitur Guillelmi Godel); Chronicon s. Petri Vivi Senonensis; Chronicon Turonense magnum; Continuatio Sangermanensis; Gaufridus de Collone; Historia Francorum Senonensis brevis; Hugo Floriacensis: Historia ecclesiastica (continuatio); Ordericus Vitalis; Robertus Autissiodorensis

²⁹¹⁷ Flodoardi Annales; Richerius Remensis

²⁹¹⁸ Annales s. Martini Tornacensis; Annales Parchenses; Chronicon s. Bavonis Gandensis; Helinandus de Frigido Monte; Jacobus de Guisia; Sigebertus Gemblacensis

²⁹¹⁹ Flodoardi Annales; Flodoardi Historia ecclesiae Remensis

²⁹²⁰ Flodoardi Annales; Flodoardi Historia ecclesiae Remensis; Miracula s. Basoli

²⁹²¹ Flodoardi Annales; Flodoardi Historia ecclesiae Remensis

²⁹²² Flodoardi Historia ecclesiae Remensis

²⁹²³ Flodoardi Annales

²⁹²⁴ Abbreviatio gestorum regum Francorum; Annales s. Columbae Senonensis; (Chronicon quod dicitur Guillelmi Godel); Chronicon s. Petri Vivi Senonensis; Continuatio Sangermanensis; Gaufridus de Collone [a dátum pontos megjelölése nélkül, a területek helyett egyedül Sens szerepel]; Historia Francorum Senonensis brevis; Hugo Floriacensis: Historia ecclesiastica (continuatio); Ordericus Vitalis; Robertus Autissiodorensis

dúlását:²⁹²⁵ ezen a napon találjuk őket a burgundiai Sens alatt,²⁹²⁶ ahol a Szent Péter-apátságot felégetik.²⁹²⁷ Feldúlják Burgundiát²⁹²⁸ Bèze²⁹²⁹ és Tournus²⁹³⁰ monostoraival, [ám Dijon közelében Szent Apollinaris egyházát nem sikerül felégetniük].²⁹³¹ A nyugati frank területeket egészen az Atlanti-óceánig pusztítják végig:²⁹³² hadaik Bourges térségében is járnak.²⁹³³ [Utóbbi régióban a Szent Genulphus-apátságból elmenekítik előlük az ereklyéket.]²⁹³⁴ [Nemes Ebbót, a berryi Déols apátságának alapítóját a magyarok gyilkolják meg²⁹³⁵ Orléans-ban.²⁹³⁶] [Rabais monostorából Normandiába menekítik előlük Szent Agilus és Bracholinus ereklyéit.]²⁹³⁷ Itálián keresztül térnek haza.²⁹³⁸

938: A magyarok a szászoktól súlyos vereséget szenvednek.²⁹³⁹

[**941:** A magyarok második betörése Berry vidékére.]²⁹⁴⁰

942: Hugó itáliai király (926–947) az országára törő magyarokat Hispániába irányítja.²⁹⁴¹

947: A magyarok Taksony vezetésével kalandoznak Itáliában. A későbbi II. Berengár itáliai király (950–961) a békét tíz mérő pénzen vásárolja meg tőlük.²⁹⁴²

950: [Henrik bajor herceg elfoglalja Aquileiát, s a kalandozók felett két ízben is győzedelmeskedik, majd átkel a Ticinón.]²⁹⁴³ I. (Nagy) Ottó német király (936–973) a magyarokat aláveti.²⁹⁴⁴

951: A magyarok Akvitániában kalandoznak:²⁹⁴⁵ az Alpok hágóin át Itália felől érkeznek, a vidéket egész nyáron dúlják, majd ugyancsak Itálián keresztül térnek haza.²⁹⁴⁶

²⁹²⁵ Annales Besuenses (Akvitánia említése nélkül); Abbreviatio gestorum regum Francorum; Annales s. Columbae Senonensis; Chronicon Besuense; (Chronicon quod dicitur Guillelmi Godel); Chronicon s. Petri Vivi Senonensis; Chronicon Trenorchienne; Chronicon Turonense magnum; Continuatio Sangermanensis; Gaufridus de Collone [a dátum pontos megjelölése nélkül, a területek helyett egyedül Sens szerepel]; Historia Francorum Senonensis brevis; Hugo Floriacensis: Historia ecclesiastica (continuatio); Ordericus Vitalis; Robertus Autissiodorensis

²⁹²⁶ Notae Senonenses

²⁹²⁷ (Chronicon quod dicitur Guillelmi Godel); Chronicon s. Petri Vivi Senonensis; Chronicon Turonense magnum; Gaufridus de Collone; Translatio ss. Saviniani, Potentiani sociorumque; Robertus Autissiodorensis

²⁹²⁸ Chronicon s. Medardi Suessionensis

²⁹²⁹ Annales Besuenses; Chronicon Besuense

²⁹³⁰ Chronicon Trenorchienne

²⁹³¹ Miracula s. Apollinaris

²⁹³² Annales s. Martini Tornacensis; Annales Parchenses; Chronicon s. Bavonis Gandensis; Helinandus de Frigido Monte; Jacobus de Guisia; Sigebertus Gemblacensis

²⁹³³ Flodoardi Annales

²⁹³⁴ Miracula s. Genulphi

²⁹³⁵ Chronicon Dolensis coenobii (935. évi dátummal); Hugo Flaviniacensis

²⁹³⁶ Chronicon Turonense magnum; Ricardus Pictaviensis; Robertus Autissiodorensis

²⁹³⁷ Albericus Trium Fontium

²⁹³⁸ Chronicon s. Bavonis Gandensis; Helinandus de Frigido Monte; Jacobus de Guisia; Sigebertus Gemblacensis

²⁹³⁹ Annales s. Martini Tornacensis; Annales Parchenses; Chronicon s. Bavonis Gandensis; Sigebertus Gemblacensis

²⁹⁴⁰ Chronicon Dolensis coenobii

²⁹⁴¹ Albericus Trium Fontium

²⁹⁴² Albericus Trium Fontium; Annales Parchenses; Balduinus Ninoviensis; Chronicon s. Bavonis Gandensis; Helinandus de Frigido Monte; Jacobus de Guisia; Sigebertus Gemblacensis

²⁹⁴³ Chronicon s. Bavonis Gandensis; Sigebertus Gemblacensis

²⁹⁴⁴ Flodoardi Annales

²⁹⁴⁵ Flodoardi Annales

²⁹⁴⁶ Flodoardi Annales

954: A kalandozók betörése:²⁹⁴⁷ a magyarok a nyugati frank vidékekre vezetnek hadjáratot,²⁹⁴⁸ a területet másodszor²⁹⁴⁹ / negyedszer²⁹⁵⁰ is végigpusztítják. Negyedszer jönnek Lotaringiába.²⁹⁵¹ Liudolf és (Vörös) Konrád hercegek az I. (Nagy) Ottó (936–973) elleni lázadásának idején érkeznek a német területekre.²⁹⁵² A velük szövetségre lépő Konrád Lotaringiába vezeti őket,²⁹⁵³ és a kalandozókat Maastrichnál hagyja el.²⁹⁵⁴ [A kalandozók megközelítik, ám nem rombolják le a gorzei apátságot.]²⁹⁵⁵ [Megfordulnak Mettlachban.]²⁹⁵⁶ [Gladbachban elrejtik előlük a szentek relikviáit.]²⁹⁵⁷ A magyarok feldúlják Hesbaye-t,²⁹⁵⁸ és eljutnak a carbonariai erdőig.²⁹⁵⁹ [Elpusztítják Wintershovent.]²⁹⁶⁰ [A vallóniai Brogne monostorának szerzetesei biztonságba helyezik előlük Szent Eugenius ereklyéit.]²⁹⁶¹ [Fosses-ból elmenekítik előlük a szentek relikviáit.]²⁹⁶² [A kalandozóktól tartva a Szent Hubertus-apátságból Jemelle várába húzódnak a szerzetesek.]²⁹⁶³ [A magyarok megfordulnak Gembloux környékén.]²⁹⁶⁴ [Feldúlják Soignies-t.]²⁹⁶⁵ [Elpusztítják a moorseli apátságot.]²⁹⁶⁶ Április 2-án megérkeznek Lobbes alá,²⁹⁶⁷ innen azonban távozásra kényszerülnek.²⁹⁶⁸ [Hautmont vidékén pusztítanak.]²⁹⁶⁹ [Felégetik a liessies-i apátságot.]²⁹⁷⁰ [Elpusztítják a hasnoni monostort.]²⁹⁷¹ Ostrom alá veszik Cambrai városát, és felperzselik Saint-Géry apátságát.²⁹⁷² A vermandois-i vidéken, valamint Laon, Reims és Châlons térségében – Pikárdiában és Champagne-ban – is megfordulnak, majd Burgundiába vonulnak. Betegség tizedeli soraikat. Maradékuk Itálián keresztül tér haza.²⁹⁷³

²⁹⁴⁷ Annales Floreffenses; Annales Laubienses; Annales Laudunenses et s. Vincentii Mettenses breves; Annales Leodienses; Annales Marchianenses; Annales Parchenses

²⁹⁴⁸ Annales Lobienses; Annales Stabulenses; Annales s. Quintini Veromandensis; [Flandria Generosa C]

²⁹⁴⁹ [Annales Elnonenses minores]; Chronicon s. Medardi Suessionensis

²⁹⁵⁰ Annales Annales Mettenses brevissimi

²⁹⁵¹ Annales s. Vincentii Mettensis

²⁹⁵² Albericus Trium Fontium; Balduinus Ninoviensis; Chronicon s. Bavonis Gandensis; [Gesta abbatum Trudonesium]; Helinandus de Frigido Monte; Jacobus de Guisia; Historia miraculorum s. Ursuarii abbatis Laubiensis; Sigebertus Gemblacensis; Vita Wicberti

²⁹⁵³ Albericus Trium Fontium; Balduinus Ninoviensis; Chronicon s. Bavonis Gandensis; Flodoardi Annales; Helinandus de Frigido Monte; Jacobus de Guisia; Sigebertus Gemblacensis; Vita Wicberti

²⁹⁵⁴ Folcuinus; Historia miraculorum s. Ursuarii abbatis Laubiensis

²⁹⁵⁵ Miracula s. Gorgonii

²⁹⁵⁶ Miracula s. Liutwini

²⁹⁵⁷ Historia foundationis monasterii s. Viti martyris Gladbacensis

²⁹⁵⁸ Folcuinus; Historia miraculorum s. Ursuarii abbatis Laubiensis

²⁹⁵⁹ Albericus Trium Fontium; Chronicon s. Bavonis Gandensis; Folcuinus; Helinandus de Frigido Monte; Jacobus de Guisia; Historia miraculorum s. Ursuarii abbatis Laubiensis; Sigebertus Gemblacensis; Vita s. Gudilae auctore anonymo; Vita Wicberti

²⁹⁶⁰ [Historia translationis reliquiarum s. Landoaldi]; [Translatio s. Landoaldi archipresbyteri]

²⁹⁶¹ [Translatio s. Eugenii]

²⁹⁶² [Miracula s. Foillani martyris]

²⁹⁶³ [Miracula s. Huberti]

²⁹⁶⁴ [Vita s. Wicberti]

²⁹⁶⁵ [Balduini de Avennis Genealogiae ex chronicis Hanoniensibus]; [Gislebertus Montensis]; [Miracula s. Vincentii]

²⁹⁶⁶ [Vita s. Gudilae auctore anonymo]; [Vita s. Gudilae auctore Huberto]

²⁹⁶⁷ Folcuinus; Historia miraculorum s. Ursuarii abbatis Laubiensis

²⁹⁶⁸ Albericus Trium Fontium; Balduinus Ninoviensis; Chronicon s. Bavonis Gandensis; De fundatione et lapsu monasterii Lobiensis; Folcuinus; Helinandus de Frigido Monte; Historia miraculorum s. Ursuarii abbatis Laubiensis; Jacobus de Guisia; Sigebertus Gemblacensis; Vita Wicberti

²⁹⁶⁹ [Miracula s. Marcelli]

²⁹⁷⁰ [Chronicon Laetiense]; [Vita s. Hiltrudis]

²⁹⁷¹ [Gislebertus Montensis]

²⁹⁷² Gesta episcoporum Cameracensium

²⁹⁷³ Flodoardi Annales

955: A kalandozók veresége²⁹⁷⁴ I. Nagy Ottó német királytól (936–973).²⁹⁷⁵ A magyarok megütköznek Ottó, valamint Vörös Konrád lotaringiai herceg seregeivel, és a csatában – ahol egyébként Konrád is elesik – alulmaradnak.²⁹⁷⁶ I. Boleszláv cseh fejedelem (935–967) is Ottó mellett harcol.²⁹⁷⁷ Az összecsapásra a Lech folyó mellett, Augsburgnál kerül sor.²⁹⁷⁸ A magyarok közül sokan – így vezetőjük is – fogságba kerülnek, többüket megölik.²⁹⁷⁹ Három elfogott vezérüket a németek felakasztják.²⁹⁸⁰

Az Árpád-kori Magyar Királyság

972: Géza fejedelem felveszi a kereszténységet.²⁹⁸¹ Sankt Gallen-i Brúnó kereszteli meg az István névre.²⁹⁸²

996–1000 k.: A magyarok keresztény hitre térése.²⁹⁸³ Az államalapító királyt István névre keresztelik.²⁹⁸⁴ A szertartást Szent Adalbert végzi, akinek tiszteletére I. (Szent) István székesegyházat emel Esztergomban.²⁹⁸⁵ [Géza fejedelem fiát Szent Brúnó kereszteli meg. A kereszttség elnyerésekor jelen van III. Ottó (996–1002) német–római császár, aki Istvánnak átadja a birodalmi lándzsa másolatát, és az Úr szögeiből, valamint Szent Móric lándzsájából juttat számára ereklyéket.]²⁹⁸⁶ Gizella királyné – II. Henrik német–római császár (1002–1024) nővére –²⁹⁸⁷ szerepet játszik a magyar állam krisztianizálódásában.²⁹⁸⁸ A kereszténység felvételénél ugyancsak jelentős küldetést tölt be Querfurti Brúnó.²⁹⁸⁹

1008: Szent István hadjárata a fekete magyarok ellen.²⁹⁹⁰

²⁹⁷⁴ Annales Blandinienses; Annales Formoselenses; Annales Floreffenses; Annales s. Jacobi Leodiensis; Annales Laubienses; Annales Leodienses; Annales Marchianenses; Annales Nivernenses; Annales Parchenses; Annales s. Pauli Virdunensis; Annales Stabulenses; Vita s. Gudilae auctore anonymo

²⁹⁷⁵ Annales s. Vincentii Mettensis

²⁹⁷⁶ Albericus Trium Fontium; Annales Lobienses; Flodoardi Annales; Folcuinus; Chronicon s. Bavonis Gandensis; Gesta abbatum Trudonensium; Helinandus de Frigido Monte; Historia miraculorum s. Ursuarii abbatis Laubiensis; Sigebertus Gemblacensis

²⁹⁷⁷ Flodoardi Annales

²⁹⁷⁸ Albericus Trium Fontium

²⁹⁷⁹ Vita s. Gudilae auctore anonymo

²⁹⁸⁰ Albericus Trium Fontium; Chronicon s. Bavonis Gandensis; Helinandus de Frigido Monte; Sigebertus Gemblacensis

²⁹⁸¹ Ademar Cabannensis; Rodulfus Glaber

²⁹⁸² Ademar Cabannensis; Gaufridus de Bruil

²⁹⁸³ Annales Marchianenses; Hugo Flaviniacensis; Rodulfus Glaber

²⁹⁸⁴ Albericus Trium Fontium; Annales Parchenses; Ademar Cabannensis; Balduinus Ninoviensis; Chronicon s. Bavonis Gandensis; Chronicon Belgicum magnum; Chronicon s. Laurentii Leodiensis; Chronicon Turonense magnum; Helinandus de Frigido Monte; Robertus Autissiodorensis; Rodulfus Glaber; Sigebertus Gemblacensis

²⁹⁸⁵ Albericus Trium Fontium; Aegidius Aureavallensis; Chronicon Belgicum magnum

²⁹⁸⁶ Ademar Cabannensis

²⁹⁸⁷ Albericus Trium Fontium; Ademar Cabannensis; Aegidius Aureavallensis; Annales Parchenses; Balduinus Ninoviensis; Chronicon s. Bavonis Gandensis; Chronicon Belgicum magnum; Chronicon s. Laurentii Leodiensis; Chronicon Turonense magnum; Gesta abbatum Trudonensium; Helinandus de Frigido Monte; Hugo Flaviniacensis; Notae Aureavallenses; Robertus Autissiodorensis; Rodulfus Glaber; Sigebertus Gemblacensis

²⁹⁸⁸ Albericus Trium Fontium; Annales Parchenses; Balduinus Ninoviensis; Chronicon s. Bavonis Gandensis; Chronicon Belgicum magnum; Chronicon s. Laurentii Leodiensis; Chronicon Turonense magnum; Gesta abbatum Trudonensium; Helinandus de Frigido Monte; Robertus Autissiodorensis; Sigebertus Gemblacensis

²⁹⁸⁹ Ademar Cabannensis

²⁹⁹⁰ Ademar Cabannensis

1015 / 1018: Szent István II. Basileois (976–1025) császárral szövetségben a bolgárok ellen harcol. A seregek ostrommal beveszik Ohridot, ahonnan az uralkodó Szent György és Szmirnai Szent Miklós ereklyéit viszi Magyarországra magával.²⁹⁹¹

1026: Zarándokcsoport élén Magyarországra érkezik IV. (Páncélhasító) Vilmos angoulême-i gróf (988–1028).²⁹⁹² A Szentföldről hazatérőket – akik között a hozzájuk Palesztinában csatlakozott Remete Simeont is ott találjuk – a Magyar Királyság határánál fekvő Belgrádba nem engedték be.²⁹⁹³

1030: II. Konrád német–római császár (1024–1039) megtámadja a Magyar Királyságot.²⁹⁹⁴

[1000–1038]: Szent István összeköttetésben áll Odilo clunyi apáttal (994–1049).²⁹⁹⁵

[1000–1038]: A Jeruzsálembé igyekvő zarándokok békésen haladhatnak keresztül Magyarországon.²⁹⁹⁶

1038. [augusztus 15.]: Szent István halála.²⁹⁹⁷

1038 u.: [A szentéletű István király halála után sírjánál csodák történnek.]²⁹⁹⁸

1041: Orseolo Pétert (1038–1041) elűzik trónjáról.²⁹⁹⁹

1042: III. Henrik német–római császár (1039–1056) hadjáratot vezet Magyarország ellen.³⁰⁰⁰

1043: III. Henrik hadjárata Magyarország ellen.³⁰⁰¹

1044: III. Henrik aláveti Magyarországot.³⁰⁰² A ménfői csata német győzelemmel ér véget.³⁰⁰³ A császár megfutamítja Aba Sámuelet (1041–1044), és visszahelyezi Orseolo Pétert (1038–1041, 1044–1046) a magyar trónra.³⁰⁰⁴

1042–1048 [1052]: [Wazo püspök (1042–1048) idejében liège-iek – az Eger-völgyi vallonok ősei – érkeznek Magyarországra éhínség elől menekülve.]³⁰⁰⁵ A liège-i főpásztor híre Pannóniába is elérkezik.³⁰⁰⁶

1046: Pétert az őt a trónon felváltó I. András (1046–1060) megfosztatja szeme világától.³⁰⁰⁷

1047. [október]: II. (Szakállas) Gottfried lotaringiai herceg (megh. 1069) és V. Balduin flandriai gróf (megh. 1067) felégetik Verdunt. A püspöki városból huszonnégy kanonok indul útnak Magyarországra.³⁰⁰⁸

²⁹⁹¹ Fundatio ecclesiae s. Albani Namucensis

²⁹⁹² Ademar Cabannensis

²⁹⁹³ Hugo Flaviniacensis

²⁹⁹⁴ Annales minores s. Jacobi Leodiensis; Annales Laubienses; Annales Leodienses; Annales Marchianenses; Chronicon s. Andreae Castri Cameracesii; Chronicon s. Bavonis Gandensis; Helinandus de Frigido Monte; Lambertus Parvus; Sigebertus Gemblacensis

²⁹⁹⁵ Vita s. Odilonis

²⁹⁹⁶ Rodulfus Glaber

²⁹⁹⁷ Albericus Trium Fontium (az 1040. évnél); Chronicon s. Bavonis Gandensis (az 1034. évnél)

²⁹⁹⁸ Aegidius Aureavallensis; Hugo Flaviniacensis; Notae Aureavallenses

²⁹⁹⁹ Albericus Trium Fontium; Sigebertus Gemblacensis

³⁰⁰⁰ Albericus Trium Fontium; Annales minores s. Jacobi Leodiensis; Annales Laubienses; Annales Leodienses; Annales Marchianenses; Helinandus de Frigido Monte; Sigebertus Gemblacensis

³⁰⁰¹ Rodulfus Glaber

³⁰⁰² Annales Laubienses; [Chronicon Belgicum magnum]; Hugo Flaviniacensis; Lambertus Parvus; Rodulfus Glaber (az adófizetés tényét egy évvel korábbra helyezve)

³⁰⁰³ Rodulfus Glaber

³⁰⁰⁴ Albericus Trium Fontium; Annales minores s. Jacobi Leodiensis; Annales Leodienses; Annales Floreffienses; Annales Marchianenses; Annales Prumienses; Helinandus de Frigido Monte; Lambertus Parvus; Sigebertus Gemblacensis

³⁰⁰⁵ Adrianus de Veteribusco; Chronicon Belgicum magnum; Cornelius Menghers de Zantfliet; Jean de Stavelot

³⁰⁰⁶ Anselmus Leodiensis

³⁰⁰⁷ Albericus Trium Fontium

[1048–1068/1073 k.]: Liedvin / Leodvin bihari püspöksége. Az északfrancia származású főpap I. András trónra kerülését követően az uralkodó megbízásából átnézi a királyi kincstárat. Liège-be vagy Andenne-be hazalátogatva felkeresi II. Albert namuri grófot (megh. 1064), a Szent Albán-székeskáptalan alapítóját, és az egyház számára Szent György és Szmirnai Szent Miklós ereklyéiből tesz adományt.³⁰⁰⁹

1050: György kalocsai érsek jelen van Toulban, amikor IX. Leó pápa (1049–1054) Gerhardus püspök (963–994) relikviáit felemeli.³⁰¹⁰

1051 / 1052. [augusztus közepe – szeptember vége]: (Nagy) Hugo clunyi apát (1049–1109) IX. Leó megbízásából diplomáciai céllal Magyarországra utazik.³⁰¹¹ Kíséretében ott találjuk Jotsaldus clunyi szerzetest és Richardus püspököt.³⁰¹²

1052. [augusztus közepe – szeptember vége]: IX. Leó megkísérli a békét I. András (1046–1060) és III. Henrik között előmozdítani.³⁰¹³ A magyarországi háborúskodás során ott van a császár kíséretében Anno, a későbbi kölni érsek.³⁰¹⁴

1054: Lietbertus (Liébert de Lessines) cambrai-i püspököt (1051–1076), aki szentföldi zarándokútja (1054–1056) során keresztülhalad a Magyar Királyságon, I. András fogadja.³⁰¹⁵

1071: Salamon (1063–1074) és a hercegek – Géza és László – között megromlik a viszony.³⁰¹⁶

[1071–1081 k.]: Az északfrancia származású Franco veszprémi és *bellagradi* püspök magyarországi ténykedése. A főpap jelen van Henricus (Henri de Verdun) liège-i püspök (1075–1091) kíséretében, amikor az emel oltárt szentel a Szentháromság tiszteletére az alsó-lotaringiai Szent Hubertus-apátságban (Andage, Saint-Hubert). A főpapot 1081-ben egy kriptá felszentelésére kíséri el ismét a monostorba.³⁰¹⁷

1075: A magyarok a trónjáról elűzött Salamon ellen katonai akciót intéznek.³⁰¹⁸

1075: Elűzik Liège-ből Guolbodót, a Szent Lőrinc-monostor apátját, aki IV. Henrik (1056–1106) udvara mellett egy rövid időre Magyarországon is megpróbál menedékre találni.³⁰¹⁹

1075 k.: A Balkánon megtelepedett angol lovagok papjait kérésükre a kalocsai érsek szenteli fel.³⁰²⁰

1077: I. (Szent) László (1077–1095) trónra lépése.³⁰²¹

1091: Szent László megalapítja a somogyvári apátságot.³⁰²²

1095: I. (Szent) László halála.³⁰²³

³⁰⁰⁸ Laurentius de Leodio

³⁰⁰⁹ Fundatio ecclesiae s. Albani Namucensis

³⁰¹⁰ Miracula et translatio s. Gerhardi episcopi Tullensis

³⁰¹¹ Vita s. Hugonis abbatis Cluniacensis auctore Gilone; Vita s. Hugonis abbatis Cluniacensis auctore Hildeberto Cenomanensis

³⁰¹² Vita s. Odilonis

³⁰¹³ Albericus Trium Fontium; Chronicon s. Benigni Divionensis; Helinandus de Frigido Monte; Sigebertus Gemblacensis; Vita s. Leonis IX papae

³⁰¹⁴ Chronicon Belgicum magnum

³⁰¹⁵ Chronicon s. Andreae Castri Cameracesii

³⁰¹⁶ Albericus Trium Fontium; Helinandus de Frigido Monte; Sigebertus Gemblacensis

³⁰¹⁷ Chronicon Andaginensis monasterii

³⁰¹⁸ Chronicon universale anonymi Laudunensis; Sigebertus Gemblacensis

³⁰¹⁹ Chronicon Andaginensis monasterii; Aegidius Aureaevallensis

³⁰²⁰ Chronicon universale anonymi Laudunensis

³⁰²¹ Albericus Trium Fontium

³⁰²² Albericus Trium Fontium

³⁰²³ Albericus Trium Fontium; Helinandus de Frigido Monte; Gislebertus Montensis; Sigebertus Gemblacensis

1096: Az első keresztes hadjárat seregei átkelnek Magyarországon.³⁰²⁴ **[Május–június:]** Nincstelen Valter,³⁰²⁵ valamint Remete Péter³⁰²⁶ keresztülhaladnak népi keresztes hadaikkal a Kárpát-medencén. Valter számára Kálmán (1095–1116) szabad piacot biztosít, így seregével akadálymentesen jut el a déli határig, ahol a Száván átkel Belgrádba. Néhány embere Zimonyban lemarad, és összetűzésbe kerül a város lakóival.³⁰²⁷ Zimonyig ugyancsak békésen zajlik Remete Péter hadainak átvonulása, ám társaik sorsán haragra gerjedve a Száva-parti erősséget a keresztesek ostrom alá veszik. Az a hír járja közöttük, hogy *Guz* (Géza) magyar ispán Nikétász belgrádi várparancsnokkal szövetségbe lép a keresztesek elpusztítására tör. Miután a szerémségi latin telep, Frankavilla (Nagyolaszi) egy *hospese* arról tájékoztatja őket, hogy Kálmán ellenük készül, a keresztesek elhagyják az országot.³⁰²⁸ **[Július eleje:]** Gottschalk pap fosztogató népi hadait Kálmán a fehérvári mezőn (Székesfehérvár vagy Pannonhalma mellett), Szent Márton kápolnájának a közelében leveri.³⁰²⁹ **[Augusztus:]** Az Emicho leiningeni gróf vezette kereszteseket – akik között az Ácsnak mondott Vilmos (Guillaume le Charpentier) meluni vicomte, valamint Clérambault de Vendeuil és Thomas de Marle északfrancia nemesek is ott vannak – Kálmán Moson alatt feltartóztatja.³⁰³⁰ A haderő sikertelenül ostromolja meg az erősséget.³⁰³¹ **[Szeptember–október:]** Keresztülhalad lovagjai élén Bouillon Gottfried alsó-lotaringiai herceg (1089–1096)³⁰³² fivéréivel, Boulogne-i Balduinnal (később jeruzsálemi király: 1100–1118)³⁰³³ és Eustachiusszal (Eustache):³⁰³⁴ seregükben ott van II. Balduin hainaut-i gróf (1071–1098) is.³⁰³⁵ Gottfried eléri a magyar határnál fekvő Pottenburgot (*Tollenburg*). Kálmánnal Sopronban találkozik, és megegyezik vele a szabad átvonulás feltételeiről. Fivérét, Balduint az áthaladás időtartamára túszként hagyja a magyar királynál.³⁰³⁶ Magyarországról és Szlavóniából a keresztesek közül többen fordulnak vissza hazájukba.³⁰³⁷

1096–1097. [ősz–tél]: Rajmund provençe-i gróf és Adémar, Le Puy püspöke a dalmát tengerpart érintésével érkeznek meg Konstantinápolyba.³⁰³⁸ negyven napos útjuk során számos nehézséggel szembesülnek.³⁰³⁹

1101: Újabb keresztes hadak – lombardok és IX. Vilmos akvitániai herceg seregei – vonulnak át Magyarországon.³⁰⁴⁰

³⁰²⁴ Historia gestorum viae nostri temporis Jerosolomitanae; Johannes Longus de Ypra; Raimundus de Agiles

³⁰²⁵ Albertus Aquensis; Fulcherius Carnotensis; Guillelmus Tyrius; Historia gestorum viae nostri temporis Jerosolomitanae; Ordericus Vitalis

³⁰²⁶ Albertus Aquensis; Baldricus Dolensis; Fulcherius Carnotensis; Gesta Francorum et aliorum Hierosolomytanorum; Guibertus de Novigento; Guillelmus Tyrius; Jacobus de Vitriaco; Petrus Tudebodus; Robertus Remensis

³⁰²⁷ Albertus Aquensis; Guillelmus Tyrius; [Historia gestorum viae nostri temporis Jerosolomitanae]

³⁰²⁸ Albertus Aquensis; Guillelmus Tyrius (*Guz* ispán neve, valamint a Frankavilla helynév a tömörebb beszámolóban nem szerepel)

³⁰²⁹ Albertus Aquensis; Guillelmus Tyrius; [Guibertus de Novigento]; Historia gestorum viae nostri temporis Jerosolomitanae

³⁰³⁰ Albertus Aquensis

³⁰³¹ Albertus Aquensis; Guibertus de Novigento

³⁰³² Albertus Aquensis; Baldricus Dolensis; Fulcherius Carnotensis; Gesta Francorum et aliorum Hierosolomytanorum; Guibertus de Novigento; Guillelmus Tyrius; Ordericus Vitalis; Petrus Tudebodus; Robertus Remensis

³⁰³³ Albertus Aquensis; Baldricus Dolensis; Guibertus de Novigento; Gesta Francorum et aliorum Hierosolomytanorum; Guillelmus Tyrius; Helinandus de Frigido Monte; Robertus Remensis

³⁰³⁴ Baldricus Dolensis; Helinandus de Frigido Monte; Robertus Remensis

³⁰³⁵ Baldricus Dolensis; Gesta Francorum et aliorum Hierosolomytanorum; Guibertus de Novigento; Helinandus de Frigido Monte

³⁰³⁶ Albertus Aquensis; Guillelmus Tyrius

³⁰³⁷ Fulcherius Carnotensis

³⁰³⁸ Albericus Trium Fontium; Baldricus Dolensis; Fulcherius Carnotensis; Guillelmus Tyrius; Helinandus de Frigido Monte; Petrus Tudebodus

³⁰³⁹ Raimundus de Agiles

³⁰⁴⁰ Albertus Aquensis

1106: Kálmán (a guastallai egyetemes zsinaton) lemond az invesztitúra jogáról.³⁰⁴¹

1108: V. Henrik német–római császár (1106–1125) hadjárata Magyarország ellen.³⁰⁴² A császár segítségét Kálmán ellenében Álmos kéri, és Henrik ostrom alá veszi Pozsonyt.³⁰⁴³

1118: Osztrák–cseh–magyar határvillongások. II. István (1116–1131) az osztrák határterületeket, Babenberg Leopold örgróf és I. Wladislav cseh herceg pedig Magyarország nyugati peremvidékeit veszélyeztetik.³⁰⁴⁴

1132. [július 22.]: II. István halálát követően Borisz lengyel segítséggel kísérelte meg 1132-ben a magyar trónt megszerezni. II. Béla osztrák segítséggel vonult fel ellene, és III. Bolesław (1107–1138), valamint a magát Kálmán fiának valló trónkövetelő vereséget szenvednek.³⁰⁴⁵

1147: III. Konrád császár (1138–1152) és VII. Lajos (1137–1180) francia király a második keresztes hadjárat seregeivel Magyarország haladnak keresztül.³⁰⁴⁶ Borisz a francia táborban csempészi be magát az országba: bár II. Géza (1141–1162) a trónkövetelő kiadatását kéri VII. Lajostól, a francia király magával viszi a herceget Konstantinápolyba.³⁰⁴⁷

[1158–1181]: Lukács esztergomi érseki működése.³⁰⁴⁸

1161: II. Géza III. Sándort (1159–1181) támogatja IV. Viktor (1159–1164) ellenpápával szemben.³⁰⁴⁹

1162: II. Géza halála.³⁰⁵⁰

(1162–)1163–1165: III. Istvánnal (1162–1172) szemben Komnénosz Manuél bizánci császár (1143–1180) támogatásával trónkövetelőként lép fel IV. István.³⁰⁵¹

1171: A trónra lépő III. Béla (1172–1196) győzedelmeskedik a hatalomra ugyancsak igényt tartó öccsével, Gézával szemben.³⁰⁵²

1178: I. Fülöp flandriai gróf (1157–1191) Magyarország érintésével tér vissza a Szentföldről hazájába.³⁰⁵³

1181: Zára a velenceiket kiűzve III. Béla oltalmába helyezi magát.³⁰⁵⁴

1182. május 16.: Lukács utódja, Miklós esztergomi érsek (1181–1183) III. Béla (1172–1196) életében megkoronázza a király fiát, Imre herceget.³⁰⁵⁵

1182: A zirci (bakonyi) ciszterci apátság alapítása. A monostor Clairvaux *filádjaként* a champagne-i anyaegyházról kap szerzeteseket.³⁰⁵⁶

³⁰⁴¹ Chronicon Belgicum magnum

³⁰⁴² Albericus Trium Fontium; Helinandus de Frigido Monte; Sigebertus Gemblacensis

³⁰⁴³ Albericus Trium Fontium

³⁰⁴⁴ Albericus Trium Fontium

³⁰⁴⁵ Albericus Trium Fontium

³⁰⁴⁶ Annales Uticensis; Bernardus Guidonis: Reges Francorum; Chronicon anonymi ab initio mundi ad annum Christi 1160; Chronicon Belgicum magnum; Continuatio Gestorum abbatum Sithiensium; Gesta Ludovici VII; Johannes Longus de Ypra; Odo de Deogilo; Richardus Cluniacensis (*continuatio*)

³⁰⁴⁷ Odo de Deogilo

³⁰⁴⁸ Albericus Trium Fontium

³⁰⁴⁹ Chronica regum Francorum a Troiana gentis origine ad annum 1368, Continuatio Sangermanensis; Historia regum Francorum usque ad annum 1214; Récit d'un ménestrel d'Alphonse de Poitiers

³⁰⁵⁰ Auctarium Aquicinense; Continuatio Aquicintina

³⁰⁵¹ Auctarium Aquicinense; Continuatio Aquicintina

³⁰⁵² Albericus Troim Fontium

³⁰⁵³ Continuatio Aquicintina; Guillelmus Andrensis

³⁰⁵⁴ Geoffroy de Villehardouin

³⁰⁵⁵ Gaufredus de Bruil

³⁰⁵⁶ Chronicon Clarevallense

1186: III. Béla házasságra lép II. Fülöp (Ágost) (1180–1223) francia király nővérével, Capet Margittal.³⁰⁵⁷ **[augusztus 24.]:** Miután a király követei megkérlik II. Fülöp (Ágost) (1180–1223) francia király nővérének – és Henrik angol trónörökös özvegyének –, Margitnak kezét, a hercegnő Párizsból útra kel Magyarországra.³⁰⁵⁸

1189: I. (Barbarossa) Frigyes (1152–1190) kereszteseivel átvonul Magyarországon.³⁰⁵⁹ A sereggel Radulphus (Raoul de Zaehringen) liège-i püspök (1176–1191) is keresztülhalad az országon.³⁰⁶⁰

1191: II. Fülöp (Ágost) a harmadik kereszties hadjárat seregeivel – útban a Szentföld felé – a szicíliai Messinában állomásozik. Mivel az élelmiszer drága, a francia király sógorától, III. Bélától kér ellátmányt csapatai számára.³⁰⁶¹

1192: I. (Oroszlánszívű) Richárd (1189–1199) a Szentföldről visszatérőben – mielőtt Ausztriában V. Lipót osztrák herceg (1177–1194) fogságába kerülne – érinti útja során Isztriát.³⁰⁶²

1194. [ősz]: Sáskajárás pusztít a Dráva–Száva közén.³⁰⁶³

[1192–1218]: Kalán pécsi püspök említése.³⁰⁶⁴

1196. [április 23.]: III. Béla halála.³⁰⁶⁵

1197: III. Béla özvegye, Capet Margit a Szentföldre megy,³⁰⁶⁶ és Palesztinában éri a halál.³⁰⁶⁷

1202. [november 10–24.]: A negyedik kereszties hadjárat seregei a velenceiekkel megegyezve ostrom alá veszik és elfoglalják Zárát.³⁰⁶⁸ Simon de Montfort és Enguerrand de Boves a keresztiesek táborát elhagyva a telet – a pápai kiátkozástól tartva – a Magyar Királyságban töltik.³⁰⁶⁹ azok, akik elutasítják a Konstantinápoly elleni katonai akcióban való részvételt, Magyarországon keresztül Szíriába vonulnak.³⁰⁷⁰

1202: Imre király (1196–1204) halála.³⁰⁷¹

1205: A gyermek III. László (1204–1205) halála.³⁰⁷²

1212 előtt: Valamely magyarországi püspök, aki Santiago de Compostelába kíván elzarándokolni, útja során életét veszti: a namuri Szent Albanus-székesegyházban helyezik örök nyugalomra.³⁰⁷³

³⁰⁵⁷ Albericus Trium Fontium; Balduinus Ninoviensis; Chronicon Turonense magnum; Guillelmus Brito: Philippeis; Guillelmus de Nangiac: Chronicon; Rigordus; Robertus Autissiodorensis; Vincentius Bellovacensis: Speculum historiale

³⁰⁵⁸ Rigordus; Guillelmus Brito: Gesta Philippi; Vincentius Bellovacensis: Speculum historiale

³⁰⁵⁹ Albericus Trium Fontium; Aegidius Aureaevallensis; Chronicon Belgicum magnum; Chronicon Turonense magnum; Gervasius Tilberiensis; Gislebertus Montensis; Guillelmus de Nangiac: Chronicon; Jacobus de Vitriaco; Lambertus Parvus; Robertus Autissiodorensis

³⁰⁶⁰ Aegidius Aureaevallensis; Continuatio Aquicintina

³⁰⁶¹ Rigordus

³⁰⁶² Albericus Trium Fontium; Chronicon universale anonymi Laudunensis; Guido de Bazochiis; Guillelmus Brito; Rigordus

³⁰⁶³ Albericus Trium Fontium; Chronicon Belgicum magnum

³⁰⁶⁴ Albericus Trium Fontium

³⁰⁶⁵ Albericus Trium Fontium

³⁰⁶⁶ Bernardus Guidonis: Flores chronicorum; Ernoul; Robertus Autissiodorensis; Vincentius Bellovacensis: Speculum historiale

³⁰⁶⁷ Bernardus Guidonis: Flores chronicorum; Guillelmus de Nangiac: Chronicon; Robertus Autissiodorensis; Vincentius Bellovacensis: Speculum historiale

³⁰⁶⁸ Albericus Trium Fontium; Chronicon universale anonymi Laudunensis; Ernoul; Flandria Generosa A (Continuatio Claromariscensis); Flandria Generosa C; Geoffroy de Villehardouin; Guillelmus Andrensis; Guillelmus de Nangiac: Chronicon; Johannes Longus de Ypra; Petrus Sarnensis; Philippe Mouskès; Robertus Autissiodorensis; Robert de Clari; Roman d'Éracle; Vincentius Bellovacensis: Speculum historiale

³⁰⁶⁹ Ernoul; Roman d'Éracle; Robert de Clari

³⁰⁷⁰ Geoffroy de Villehardouin

³⁰⁷¹ Albericus Trium Fontium

³⁰⁷² Albericus Trium Fontium

³⁰⁷³ Vita s. Odiliae Leodiensis (Aegidius Aureaevallensis marginális megjegyzése)

1213. [szeptember 28.]: Gertrúd királyné meggyilkolása.³⁰⁷⁴

1213: II. András újólag felveszi a keresztet.³⁰⁷⁵

1215. [november 11–30.]: A magyar követek részvétele a IV. lateráni egyetemes zsinaton.³⁰⁷⁶

1215: II. András házasságra lép Courtenay Jolántával. Courtenay Péter namuri és auxerre-i gróf leányát nagybátyja, I. (Flandriai) Henrik konstantinápolyi latin császár (1206–1216) házassítja ki.³⁰⁷⁷

1217–1218: II. András (1205–1235) keresztes hadjárata.³⁰⁷⁸ **[1217 folyamán:]** I. (Brienne-i) János (Jean de Brienne) jeruzsálemi (1210–1225), I. (Lusignan) Hugó (Hugues de Lusignan) (1205–1218) ciprusi és II. András magyar uralkodó Akkonnál gyűlnek össze hadaikkal.³⁰⁷⁹ Ostrom alá veszik a Tábor-hegyet.³⁰⁸⁰ Maga II. András a sikertelen katonai akcióban nem vesz részt, serege Ampod fia Dénes vezetésével harcol a Tábor-hegy alatt.³⁰⁸¹ **[1218 folyamán:]** Az év elején II. András a ciprusi uralkodóval Tripoliszba megy,³⁰⁸² s innen tér vissza Magyarországra.³⁰⁸³ Örményországban hajóra szállva Aquileiánál ér partot.³⁰⁸⁴ Damietta (Dímját) ostrománál Péter győri püspök és egy másik magyar főpap életüket vesztik.³⁰⁸⁵

1220–1221: II. (Courtenay) Róbert auxerre-i gróf útbán Konstantinápoly felé a Magyar Királyságon halad keresztül.³⁰⁸⁶ A későbbi latin császárt (1221–1228) a telet II. András és Jolánta országában tölti.³⁰⁸⁷ Útját a magyar király biztosítja a Balkánon.³⁰⁸⁸ Máriát, II. András és Gertrúd leányát férjhez adja Aszen Iván (János) bolgár cárhoz (1218–1241).³⁰⁸⁹

1221: A domonkos rend bolognai generális káptalana létrehozza a magyarországi rendtartományt, amelynek élére provinciális perjelként Paulus Hungarus kerül: őt négy szerzetestársa kíséri Magyarországra.³⁰⁹⁰

1222: Marhavész tombol Magyarországon.³⁰⁹¹

1223: Óbuda és Esztergom égése.³⁰⁹²

³⁰⁷⁴ Albericus Trium Fontium; Reinerus Leodiensis; Chronicon Belgicum magnum (utalás Szent Erzsébet halálhírére)

³⁰⁷⁵ Chronicon universale anonymi Laudunensis

³⁰⁷⁶ Albericus Trium Fontium; Bernardus Guidonis: Flores chronicorum; Chronicon universale anonymi Laudunensis; Reinerus Leodiensis; Guillelmus Andrensis; Praeclara Francorum facinora; Richerus Senonensis; Robertus Autissiodorensis

³⁰⁷⁷ Chronique dite de Baudouin d'Avesnes; Philippe Mouskès

³⁰⁷⁸ Andreas Marchianensis (continuatio prima); Bernardus Guidonis: Flores chronicorum; Chronicon Belgicum magnum; Ernoul; Iacobus de Vitriaco; Reinerus Leodiensis; Robertus Autissiodorensis; Roman d'Éracle

³⁰⁷⁹ Bernardus Guidonis: Flores chronicorum; Chronicon Belgicum magnum; Ernoul; Iacobus de Vitriaco; Roman d'Éracle; Praeclara Francorum facinora; Vincentius Bellovacensis: Speculum historiale

³⁰⁸⁰ Ernoul; Iacobus de Vitriaco; Roman d'Éracle; Vincentius Bellovacensis: Speculum historiale

³⁰⁸¹ Roman d'Éracle

³⁰⁸² Iacobus de Vitriaco; Roman d'Éracle

³⁰⁸³ Bernardus Guidonis: Flores chronicorum; Chronicon Belgicum magnum; Ernoul; Iacobus de Vitriaco; Praeclara Francorum facinora; Roman d'Éracle; Vincentius Bellovacensis: Speculum historiale

³⁰⁸⁴ Roman d'Éracle

³⁰⁸⁵ Iacobus de Vitriaco

³⁰⁸⁶ Chronique dite de Baudouin d'Avesnes; Ernoul; Philippe Mouskès; Roman d'Éracle

³⁰⁸⁷ Chronique dite de Baudouin d'Avesnes; Philippe Mouskès

³⁰⁸⁸ Chronique dite de Baudouin d'Avesnes; Ernoul; Philippe Mouskès; Roman d'Éracle

³⁰⁸⁹ Chronique dite de Baudouin d'Avesnes; Philippe Mouskès

³⁰⁹⁰ Bernardus Guidonis: Catalogus magistrorum generalium

³⁰⁹¹ Albericus Trium Fontium; Chronicon Belgicum magnum

³⁰⁹² Albericus Trium Fontium

- 1226:** A liège-i születésű Róbert – korábban veszprémi püspök (1219–1226) – esztergomi érsek (1226–1239) lesz.³⁰⁹³
- 1227:** A szentföldi zarándokútra igyekvő Róbert esztergomi érsek 15 ezer kunt keresztel meg.³⁰⁹⁴
- 1228:** Róbert esztergomi érsek felszenteli Theoderik kun püspököt.³⁰⁹⁵
- 1231.[november 17.]:** Szent Erzsébet halála.³⁰⁹⁶
- 1233:** Courtenay Jolánta halála és egresi temetése.³⁰⁹⁷
- 1233:** Pecorari Jakab praenestei bíboros püspök pápai legátusként országos zsinatot tart.³⁰⁹⁸
- 1234:** András herceg halála.³⁰⁹⁹
- 1234:** Pecorari Jakab felszenteli János (Johannes Teutonicus) boszniai püspököt.³¹⁰⁰
- 1235. [május 26.]:** IX. Gergely pápa (1227–1241) szentté avatja II. András leányát, Erzsébet türingiai örgrófnét.³¹⁰¹
- 1235. [szeptember 8.]:** II. András leányának, Jolántának a házasságkötése I. Jakab aragóniai királlyal (1213–1276).³¹⁰²
- 1235. [szeptember 21.]:** II. András halála.³¹⁰³
- 1237–1238:** Julianus és társai második útja: a domonkosok hírt hoznak a tatárokról.³¹⁰⁴
- 1239. október 18.:** Róbert esztergomi érsek kereszteli meg IV. Béla fiát, aki az István nevet kapja.³¹⁰⁵
- 1239. november 2.:** Róbert esztergomi érsek halála.³¹⁰⁶
- 1239:** A konstantinápolyi Latin Császárság megsegítésére induló keresztesek Magyarországon kelnek át.³¹⁰⁷
- 1241:** Johannes de Wildeshausen Teutonicus egykori boszniai püspök a párizsi generális káptalanon a domonkos rend negyedik nagymestere lesz.³¹⁰⁸
- 1241–1242:** Tatárdúlás Magyarországon.³¹⁰⁹ **[1241 folyamán]:** [A magyarok – mivel azokat a mongolok előőrseinek tartják – Kötöny és kunjai ellen fordulnak.]³¹¹⁰ [A tatárokat a magyaroknak

³⁰⁹³ Albericus Trium Fontium; Chronicon Belgicum magnum

³⁰⁹⁴ Albericus Trium Fontium; Chronicon Belgicum magnum

³⁰⁹⁵ Albericus Trium Fontium

³⁰⁹⁶ Albericus Trium Fontium; Chronicon Belgicum magnum;

³⁰⁹⁷ Albericus Trium Fontium

³⁰⁹⁸ Albericus Trium Fontium

³⁰⁹⁹ Albericus Trium Fontium

³¹⁰⁰ Albericus Trium Fontium

³¹⁰¹ Albericus Trium Fontium; Johannes Longus de Ypra; Vincentius Bellovacensis: Speculum historiale

³¹⁰² Albericus Trium Fontium

³¹⁰³ Albericus Trium Fontium

³¹⁰⁴ Albericus Trium Fontium

³¹⁰⁵ Albericus Trium Fontium

³¹⁰⁶ Albericus Trium Fontium

³¹⁰⁷ Philippe Mouskès

³¹⁰⁸ Bernardus Guidonis: Catalogus magistrorum generalium

³¹⁰⁹ Annales s. Benigni Divionensis; Annales Floreffenses; Actus pontificum Cenomannis; Bernardus Guidonis: Flores chronicorum; Balduinus Ninoviensis; Chronicon Belgicum magnum; Continuatio Parisiensis Historiae regum Francorum; Cornelius Zantfliet; [Humbertus de Romanis]; Guillelmus de Nangiac: Chronicon; Guillelmus de Nangiac: Gesta Ludovici IX; Johannes Longus de Ypra; [Praeclara Francorum facinora]; Vincentius Bellovacensis: Speculum historiale; Vincentius Bellovacensis: Speculum naturale

³¹¹⁰ Albericus Trium Fontium

nem sikerül a Vereckei-hágónál feltartóztatniuk.]³¹¹¹ Sérüléseibe belehal IV. Béla (1235–1270) öccse, Kálmán herceg.³¹¹²

1251: Népi keresztes mozgalom Franciaországban a magyarországi mester (*magister de Hungaria*) vezetésével.³¹¹³

1254: A domonkos rend budai generális káptalanján Humbertus de Romanist (Humbert de Romans) választják nagymesterré.³¹¹⁴

1260. [július 12.]: A morvamezei (kroissenbrunni) csatában IV. Béla (1235–1270) vereséget szenved II. Ottokár cseh király (1253–1278) seregeitől.³¹¹⁵

1270: V. István (1270–1272) leánya, Mária házasságot köt Anjou Károly herceggel.³¹¹⁶

³¹¹¹ Albericus Trium Fontium

³¹¹² Chronicon Belgicum magnum; Cornelius Zantfliet; Johannes Longus de Ypra

³¹¹³ Actus pontificum Cenomannis; Guillelmus de Nangiaco: Chronicon; Guillelmus de Nangiaco: Gesta Ludovici IX

³¹¹⁴ Bernardus Guidonis: Catalogus magistrorum generalium

³¹¹⁵ Bernardus Guidonis: Flores chronicorum; Cornelius Zantfliet; Guillelmus de Nangiaco: Chronicon; Johannes Longus de Ypra

³¹¹⁶ Cornelius Zantfliet